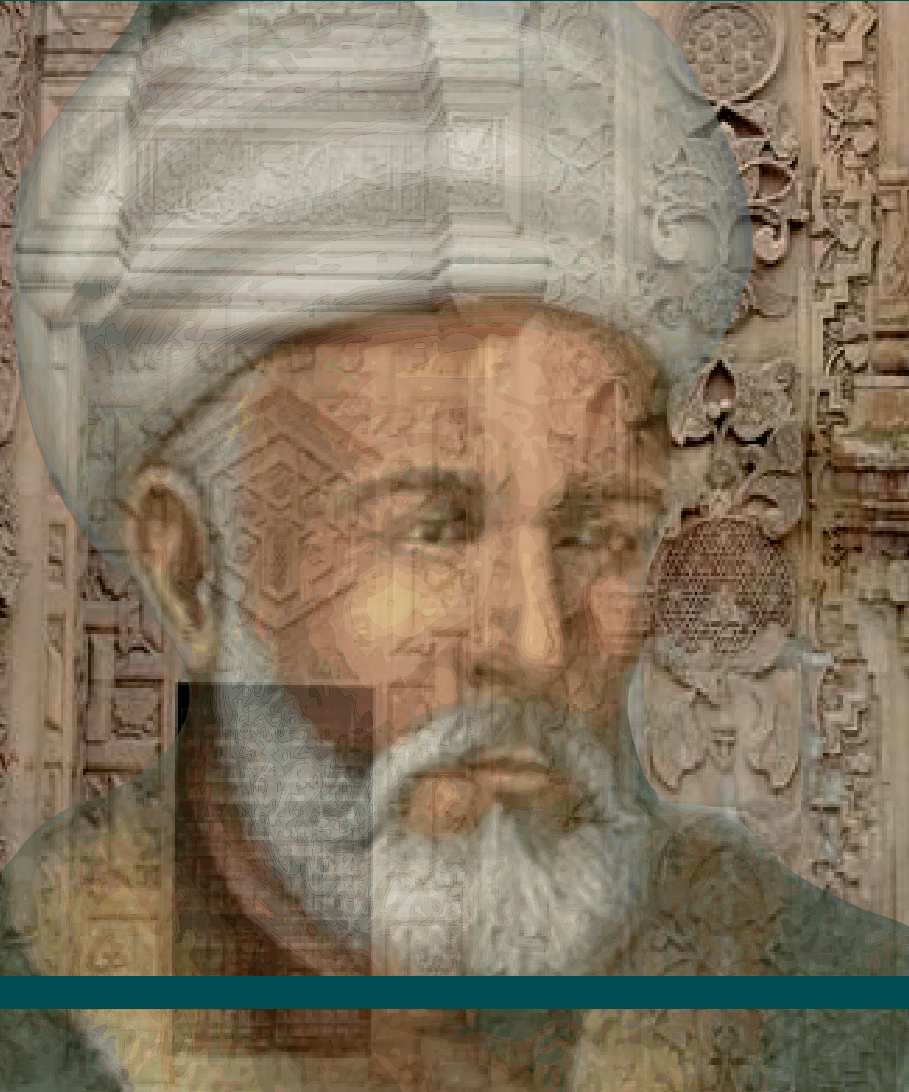

FÂRÂBÎ ANISINA TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI-II

Editör: Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

IKSAD
Publishing House

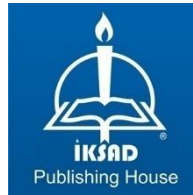
FÂRÂBÎ ANISINA TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI-II

Editör

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Gaziantep

2020

Copyright © 2020 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2020©

ISBN:

Cover Design: İbrahim KAYA

June / 2020

Ankara / Turkey

Size = 16 x 24 cm

EDİTÖR

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

YAZARLAR

Takdim: Prof. Dr. Refik Turan

Bölüm 1: Dr. Mustafa Uğur Karadeniz

Bölüm 2: Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ & Dr. Mustafa Murat ÇAY

Bölüm 3: Prof. Dr. Füsün KARA

Bölüm 4: Dr. Abdullah KARA

Bölüm 5: Dr. Mustafa CAN

Bölüm 6: Hasan AKSOY

Bölüm 7: Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ & Burak YALÇIN

Bölüm 8: Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ & Nuri ÖZTÜRK

Bölüm 9: Dr. Sebehattin ÇELİK

Bölüm 10: Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK

Bölüm 11: Doç. Dr. Serhat KUZUCU & Mehmet EVRAN

Bölüm 12: Dr. Osman KARLANGIÇ

Bölüm 13: Doç. Dr. Mustafa Çabuk

Bölüm 14: Dr. Uğur Baysal

Bölüm:15: Dr. Orhan Turan

Bölüm 16: Doç. Dr. Hammet Arslan

Bölüm 17: Doç. Dr. Fatih Doğrucan

Bölüm 18: Doç. Dr. Fikret Alıncak & Doç. Dr. Burak Gürer

Bölüm 19: Dr. Emrah Cinkara & Nilifer Evişen

Bölüm 20: Doç. Dr. Bülent Çelikel

Bölüm 21: Doç. Dr. İbrahim Akkaş

Bölüm 22: Yunus Emre Saraç & Prof. Dr. Mehmet Emin Sönmez

Bölüm 23: Prof. Dr. H. Mustafa Paksoy & Dr. Meryem Gül

& Dr. B. Dilek Özbezek

Bölüm 24: Dr. Cevdet Avcı

Bölüm 25: Dr. Bilal Erdem

Bölüm 26: Dr. Bilal Erdem

Editörün Notu

Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluğu yazarlara aittir.

Bu eseri, Sevgili Annem Beyhan Tansü'nün Aziz hatırasına ithaf ediyorum.

TAKDİM

Tarih ve sosyolojideki manası ile ‘‘Medeniyet’’ insan topluluklarının topyek n kazanımı, üretim, birikim ve gelişmişliklerinin muazzam bir ifadesidir. XIX. yüzyılda Avrupa ve Batı  lkelerinde kullanıldığı şekli ile ‘‘Civilization’’ dur. Türkçe’de ‘‘Medeniyet’’ kavramı olarak karşılanmıştır. Bu kavram Medine (şehir) kavramıyla ilişkilidir. şehirli olmak gibi temel bir anlamı vardır.

Medeniyet kültürlerden doğar. Medeniyet kavramının bir önceki kavramı kültürdür. Türk düşünürlerince; ‘‘kültür’’ milli, ‘‘medeniyet’’ evrensel bir kavram olarak algılanmış benimsenmiştir. Kültürün manası Ziya Gökalp’e göre; ‘‘*bir milletin dini, ahlaki, h kuk , muakelevi (akli), estetik, lisani, iktisadi, fenni hayatlarının ahenkli mecmuasıdır*’’. En başta dil, sanat, hayat tarzı olmak üzere bütünüyle bir milletin sahip olduğu, oluşturduğu değerler bütünüdür. Bir milleti millet yapan kültürel değerleridir.

Medeniyetlerin oluşumunda g cl  devletler birinci ana faktördür. Medeniyet nasıl gelişir sorusuna vereceğimiz cevap ise inkılaplar, milletler arası savaşlar, sosyo-ekonomik alışverişler ve kültürel etkileşimler diyebiliriz. Kültürün dış çerçevesini dil, medeniyetin dış çerçevesini ise din oluşturur. Avrupa medeniyeti, Yeni  ağda teşekkül etmeye başladığından itibaren Rönesans ve Reform hareketleri ile bir olgunlaşma süreci yaşamıştır. Avrupa medeniyetinin dış çerçevesini Hristiyanlık kuşatmıştır.

Her medeniyetin mutlaka bir mümessili vardır. Bir bakıma  nc  modeli, sorumlusu denilebilir. Batı medeniyetinin temsilcisi İngilizlerdir. Almanlar, İtalyanlar, Fransızlar, Ruslar, İspanyollar bu medeniyetin ortaklarıdır. İslam Medeniyetinin kurucusu ve ilk mümessili Araplardır. Peygamberimiz Hz. Muhammed ile başlayan medeniyet süreci yüz yılda tamamlanmıştır. X. yüzyılda buhrana giren İslam medeniyetinin m messiliğini XI. yüzyıldan itibaren Türkler almıştır. Bu mümessillik devam etmektedir.

Bu mümessillik, Müslümanların Suriye, Mısır, Mezopotamya ve İnan’ı fethinden sonra pek çok önemli eserin Arapçaya  evrilmesi ile ortaya çıkmıştır. Bu açıdan medeniyet tarihine dönüm noktası yaşatan Türk İslam düşünürlerinin rolü inkar edilemeyecek kadar büyüktür. Türkler

kadar bir medeniyet temsilciliğinin bu kadar etkili ve devamlı olduğu ikinci bir millet yeryüzünde yoktur.

Avrupa’da değişimin başlangıcı Antik Yunan klasik metinlerinin tekrar ilim dünyasına kazandırılması ile olmuştur. Bu süreçte Fârâbî, İbn-i Rüşd, İbn-i Sina, ve benzerleri gibi önemli Türk İslam düşünürlerinin, Antik Yunan klasiklerini Avrupalılara tekrar tanıtmada önemli bir rolleri olmuştur. Orta Çağ Avrupası Hıristiyan dünyasında Antik Yunan klasikleri kayıp ve bilinmez iken, Türk İslam düşünürleri bu dönemde, Platon’u, Aristoteles’i, yeni Platoncuları ve Roma kültür dünyasında önde gelen düşünürleri okuyup yorumlamışlardır.

Fârâbî, klasik eserleri İslam öğretileri ile bütünleştirerek, akla dayalı yönetim meselesini irdelemede öncü bir rol üstlenmiştir. Aristoteles’i en iyi yorumlayanlardan biridir. Mantık üzerine yazdıkları ile ün salmış, aynı zamanda fizikçi, metafizikçi, astronom ve müzisyendir. Farabi’nin izinden ilerleyen İbn-i Rüşd, Avrupa’da en çok tanınan ve sevilen İslam düşünürü olmuştur.

Türk İslam medeniyet yolculuğu genellikle Fârâbî ile başlatılır. Felsefi ve teolojik olarak “medeniyet” tanımını temellendiren, şehirde yaşama ile medeniyet arasında ilişki kuran ilk düşünür Fârâbî’dir. Fârâbî, medeniyet tabirinin şehirden başlayıp, yayılarak bütün dünyayı kuşatabilecek ve insanları etkileyip, yönlendirecek bir olgu olduğunu daha o dönemde farketmiş, erdemli ve erdemsiz gelişmişliğin nasıl olabileceğini araştırmıştır. Fârâbî’ye göre erdemlerin en büyüğü bilimdir.

Teknoloji sayesinde ilme ulaşmanın ve bilgiyi çoğaltmanın daha kolay olduğu bu dönemde, bilgi okyanusuna bir damla katkı sağlamak dileği ile akademik alanda hazırlanmış olduğumuz, *Fârâbî Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-II* başlıklı bu kitapta, emek katkı ve desteklerini esirgemeyen saygıdeğer akademisyenlerimize, değerli öğrencilerimize, bu çalışmanın editörlüğünü üstlenen sayın Doç. Dr. Yunus Emre Tansü’ye teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Refik TURAN

EDİTÖRDEN

Büyük Türk İslam düşünürü el-Fârâbî et-Türkî, 870 yılında Türkistan'ın Fârâb şehri yakınlarında bulunan Vesiç'te doğmuştur. Babasının Vesiç kalesi kumandanı olduğu bilinmektedir. Çok iyi bir eğitim süzgecinden geçtikten sonra bir süre kadılık yaptığı bilinmektedir. el-Fârâbî, bu görevinde uzun süre kalmamış ilim öğrenmek amacı ile Semerkant, Taşkent, Merv, Buhara, Belh ve Rey gibi önemli şehirlerde seyahat etmiştir. Kırk yaşlarında dönemin en önemli ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'a gitmeden önceki hayatı hakkında kesin bilgiler kaynaklarda mevcut değildir.

el-Fârâbî Aristo'nun ve yeni Platoncuların çalışmalarını, daha yakından tanımak için Bağdat, Şam, Harran ve Halep'te bulunmuştur. Bağdat'ta dönemin en büyük âlimlerinden mantık dersleri almış, Bu derslerden sonra mantık alanında hocalarını geçecek seviyeye ulaşmıştır. Mantık alanındaki yetkinliğinden ötürü kendisine Aristo'dan sonra "Muallim-i Sâni" ünvanı verilmiştir. Bağdat'ta yirmi yıl kadar bulunmuş, eserlerinin büyük çoğunluğunu burada kaleme almıştır. Daha sonra Bağdat'ta yaşanan dinî ve siyasî huzursuzluklardan uzaklaşmak isteyen el-Fârâbî, Halep ve Şam'a gitmiştir.

Düşüncelerinde Türk kültürü, Yunan felsefesi ve İslam dini hakim olan el-Fârâbî'nin, doğa bilimleri ve felsefe alanında 100'den fazla eser kaleme aldığı bilinmekle beraber eserlerinin tam sayısı ve isimleri hakkındaki kesin bilgiler mevcut değildir. Aristoteles, Platon, Zenon, Plotinos gibi Yunan düşünürlerinin eserlerini yorumlamış, İslam dini ile Antik Yunan klasik eserleri arasında sıkı bir ilişki kurmuştur.

İslam dini ile felsefeyi bütünleştiren el-Fârâbî, Hak yolunda yalnız yaşamayı tercih ederek, hiç evlenmemiş ve mal mülk edinmemiştir. Öğrencilerine de dünyevî ve nefsanî zevklerden uzak, çalışkan, iradeli, doğruyu, erdemi ve ilimi arayan, üstün zekâ ve kavrayışa sahip bir insan olmaları gerektiği konusunda, nasihatlerde bulunmuştur.

Anadili Türkçe olan el-Fârâbî Arapça, Farsça, Süryanice ve Yunanca bildiği bilinmektedir. Önceliği hep mantık ve felsefe olmakla beraber aynı zamanda matematikçi, hekim ve müzikçidir. el-Fârâbî'nin müzik alanındaki çalışmalarının müzik dünyasında önemli bir yeri vardır.

Musiki alanda uzmanlar tarafından “Muallimi Evvel” olarak kabul edilmiştir. “Kitabu’l-Musiki’l-Kebir” isimli eseri 1930’da Paris’te basılıp yayınlanmış ve çeşitli dillere çevrilmiştir. Müziğin ruh sağlığı üzerinde etkileri üzerinde çalışmış, makamların psikolojik etkilerini tespit etmiştir. Kendisinin de iyi bir "ud" seslendiricisi olduğu bilinmektedir.

İslam felsefesini bilim ve zihincilikle şekillendiren el-Fârâbî, yazdıklarında da oldukça cesur ve ilericidir. İbn-i Sina, İbn-i Bacce, İbn-i Rüşd, Nizami ve İbn-i Haldun’un dünya görüşünün biçimlenmesinde büyük rol oynamıştır. el-Fârâbî, 950 yılında 80 yaşlarında iken Şam’da vefat etmiştir.

Türk İslam medeniyet yolculuğunun el-Fârâbî ile başladığı kabul edildiği gibi dünya medeniyet tarihine katkısında inkar edilemez, büyüklüktedir. el-Fârâbî anısına, ilim ışığı doğrultusunda akademik alanda hazırlamış olduğumuz, *Fârâbî Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-II* başlıklı bu kitapta, emek katkı ve desteklerini esirgemeyen sayın Prof. Dr. Refik Turan’a, saygıdeğer akademisyenlerimize, doktora öğrencim Semra Çerkezoğlu’na, değerli öğrencilerimize teşekkürlerimi sunarım.

Kitabımızın yayınlanma aşamasında, bizden emek ve desteklerini esirgemeyen İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Başkanı sayın Mustafa Latif Emek’e, İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Başkanışmanı sayın Sefa Salih Bildirici ve sayın İbrahim Kaya’ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

İÇİNDEKİLER

YAZARLAR	i
Editörün Notu	iii
TAKDİM	v
EDİTÖRDEN	vii
BÖLÜM 1	19
FÂRÂBÎ'NİN ŞİİR GÖRÜŞLERİ VE KLASİK TÜRK ŞİİRİ ...	19
Dr. Mustafa Uğur KARADENİZ	19
GİRİŞ	21
Fârâbî'nin Şiir Görüşlerinin Klasik Türk Şiirine Yansımaları	25
SONUÇ	43
KAYNAKÇA	45
BÖLÜM 2	49
20. YÜZYIL BAŞLARINDA RUSLARIN SÖMÜRGE	
POLİTİKASINA BİR ÖRNEK: BAŞKURDİSTAN MESELESİ	49
Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ, Dr. Mustafa Murat ÇAY	49
GİRİŞ	51
Ekim İhtilali'ne Kadar Rusya'da Yaşayan Milletler ve Genel	
Durumları	54
Muhtariyetli Başkurdistan Sosyalist Şura Cumhuriyeti	64
SONUÇ	76
KAYNAKLAR	79
BÖLÜM 3	83
BİR MİLLET İMPARATORLUĞUNA DOĞRU:	
TÜRKİSTANDA SINIR DÜZENLEMELERİ VE SOVYET	
ULUSAL KİMLİKLERİNİ OLUŞTURMA ÇABALARI	83
Prof. Dr. Füsün Kara	83
Rusyanın Orta Asyada Yayılması ve Çarlık Rusya İdaresinde	
Türkistan Türkleri	88
Bolşevik İhtilali ve Türkistan Türkleri	95
Sovyetlerin Orta Asyada 1924 Sınır Düzenlemeleri	108

Türkistan Türklerini Sovyet Ulusal Kimliği Altında Birleştirme Çabaları	111
KAYNAKLAR.....	115
BÖLÜM 4.....	121
M. SADIK VİCDANİ’NİN TOMAR-I TURÛK-I ALİYYE ADLI ESERİNDE KADİRİ TARİKATININ EŞREFİYYE KOLUNA DAİR BULGULAR (1338-1340).....	121
Dr. Abdullah KARA	121
GİRİŞ	123
Tomar-1 Turûk-1 Aliyye Adlı Eserin Yazarı Ebu Rıdvân Sâdık Vicedânî ve Kaleme Aldığı Eserleri	128
Tomar-1 Turûk-1 Aliyye Adlı Eserde Kadiri Tarikatının Eşrefiyye Koluna Dair Bulgular	130
SONUÇ	134
KAYNAKÇA	137
BÖLÜM 5.....	139
OSMANLI KÜLTÜRÜNDE MEVLİD-İ ŞERİF GELENEĞİ..	139
Dr. Mustafa CAN	139
GİRİŞ	141
1. MEVLİD-İ ŞERİF GELENEĞİ	142
2. OSMANLILARDA MEVLİD-İ ŞERİF GELENEĞİ	144
2.1.Osmanlı Sarayı’nda Mevlid-i Şerif Geleneği.....	145
2.2.Osmanlı Toplumunda Mevlid-i Şerif Geleneği.....	164
SONUÇ	172
KAYNAKÇA	174
Arşiv Kaynakları	174
Telif Eserler.....	174
BÖLÜM 6.....	179
AN OVERVIEW OF THE IMPORTANCE OF THE EARTH ELEMENTS IN PRE-ISLAMIC PERIOD TURKISH COSMOLOGY	179
Hasan AKSOY.....	179
INTRODUCTION.....	181
2. Importance of Homeland.....	185

3. Mountain and Cave Cult	189
3.1. <i>The Motive of Birth in Mountain and Cave</i>	192
4. Tree Cult.....	194
4.1. <i>Cosmic Tree Concept</i>	194
CONCLUSION	199
REFERENCES.....	201
BÖLÜM 7.....	205
AKHUNLAR VE SASANİLERİN SİYASAL İLİŞKİLERİ.....	205
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ, Burak YALÇIN.....	205
GİRİŞ	207
AKHUNLAR	208
Akhunlar ve Budizm	210
SASANİLER.....	210
İKİ DEVLETİN SİYASAL İLİŞKİLERİ	212
SONUÇ	220
KAYNAKÇA	223
BÖLÜM 8.....	225
BABÜR ŞAH ve BABÜRNAME.....	225
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ, Nuri ÖZTÜRK.....	225
Babür Şah'ın Devletleşmesi	229
Babürname	235
SONUÇ	241
KAYNAKÇA	244
BÖLÜM 9.....	247
SELÇUKLULARIN FETRET DEVRİNDE ARTUKLU BEYİ	
BELEK GAZİ'NİN HAÇLILARA KARŞI CİHADI	247
Dr. Sebahattin ÇELİK.....	247
GİRİŞ	249
1. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan ve Haçlılar	251
2. Kılıç Arslan'ın Vefatı, Tuğrul Arslan'ın Malatya'da Sultan İlan Edilmesi.....	258
3. Artukoğullarının Bölgede Önemli Bir Güç Haline Gelmesi	262
4. Belek Gazi'nin Tuğrul Arslan'a Atabek Olması ve Ayşe Hatun ile İzdivacı.....	266

5. Belek Gazi'nin el-Cezire'de Haçlı Etkinliğini Kırması	269
Belek Gazi'nin Şehadeti	276
SONUÇ	280
KAYNAKLAR.....	283
BÖLÜM 10.....	289
BOĞAZLARIN GÜVENLİĞİYLE İLGİLİ BİR BELGE: SEYYİD AHMED PAŞA'NIN HAZIRLADIĞI BOĞAZ KALELERİ YOKLAMA DEFTERİ (1791)	289
Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK	289
Seyyid Ahmed Paşa ve Hizmetleri.....	291
Seyyid Ahmed Paşa'nın Boğaz Kalelerinde Yaptığı Yoklama.....	295
SONUÇ	300
KAYNAKÇA	303
BÖLÜM 11.....	319
OSMANLI SEFER LOJİSTİK FAALİYETLERİNDE ERZAK ve GIDA TEMİNİ	319
Doç. Dr. Serhat KUZUCU, Mehmet EVRAN	319
2. Osmanlı Seferlerinde Erzak ve Gıda Temini	325
KAYNAKÇA	340
BÖLÜM 12.....	345
MEHMET AKİF ERSOY'UN İSTİBDAT VE MEŞRUTİYET YÖNETİMLERİNE BAKIŞI	345
Dr. Osman KARLANGIÇ	345
GİRİŞ	347
1. Mehmet Akif'in İstibdat Yönetimlerine Bakışı ve II. Abdülhamit Eleştirisi.....	353
2. Mehmet Akif: Meşrutiyet ve Hürriyet.....	365
3. Yönetimlerle İlgili Diğer Bazı Siyasi Düşünceleri.....	386
4. Mehmet Akif: Adil İdare ve Arzulanan Yönetim.....	387
SONUÇ	394
KAYNAKÇA	397

BÖLÜM 13.....	403
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KUZEY AFRİKA	
CEPHESİ.....	403
Doç. Dr. Mustafa ÇABUK.....	403
KUZEY AFRİKA CEPHESİ	405
SONUÇ	417
KAYNAKÇA	419
BÖLÜM 14.....	423
ATATÜRK'ÜN AVRASYA GÜVENLİK KUŞAĞI SİYASASI	423
Dr. Uğur BAYSAL	423
GİRİŞ	425
1- Avrasya Kıtasının Teorik Tanımı	429
2- Jeopolitik Eksen Olarak Avrasya	438
3- Türkiye'nin Avrasya'da Konumu.....	441
4- Atatürk'ün Avrasya Stratejisi	445
5- Atatürk'e Göre Balkan ve Sadabat Paktlarının Kurulma Felsefesi	
456	
a) Balkan Paktı.....	459
b) Sadabat Paktı.....	467
6- Atatürk'ün Avrasya Güvenlik Kuşağı Projesi	475
SONUÇ	478
KAYNAKÇA	482
BÖLÜM 15.....	489
ATATÜRK'ÜN DIŞ POLİTİKA İLKELERİ VE AMAÇLARI	489
Dr. Orhan TURAN.....	489
GİRİŞ	491
A) Atatürk'ün Dış Politikası.....	501
1- Atatürk'ün Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış	501
B) Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri	508
1-Atatürk Dönemi Türk Dış Politika İlkelerine Kısa Bir Bakış	508
a) Gerçekçilik İlkesi	509
b) Eşitlik İlkesi	514
c) Hukuka Bağlılık İlkesi	518
d) Yurtta Sulh Cihanda Sulh İlkesi.....	521

e) Akılcılık İlkesi.....	531
C- Atatürk'ün Dış Politika Amaçları	534
1-Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası'nın Amaçlarına Kısa bir Bakış .	534
a) Milli Bir Devlet Kurmak	534
b) Tam Bağımsızlık.....	538
c) Çağdaşlaşma (Batılılaşma).....	543
d) Mazlum Milletler ile İlgilenme	547
SONUÇ	550
KAYNAKÇA	554
BÖLÜM 16.....	561
HİNT GELENEĞİNDE HAYVAN HAKLARI VE ÇEVRE	
SORUNLARI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER	561
Doç. Dr. Hammet Arslan	561
GİRİŞ.....	563
A- Hayvan Hakları	563
B- Çevre Sorunları	567
C- Çözüm Önerileri.....	569
i- Mutlak Varlık bütün canlıların yüreğindedir (Vasudeva sarvam)	569
ii- Toprak Ana Ailesi (Vasudhaiva kutumbakam)	572
iii- Bütün varlıkların refahı (Sarva-bhuta-hita)	574
iv- Dharma Ekolojisi ve Çevre Yöneticiliği.....	576
VII- Sonuç	579
BÖLÜM 17.....	585
FELSEFİ ANTROPOLOJİ ÇERÇEVESİNDE EĞLENCE	
KAVRAMI.....	585
Doç. Dr. Mehmet Fatih DOĞRUCAN.....	585
GİRİŞ	587
1- Eğlence kavramının hazırlık süreci içerisindeki araçsallığı.....	596
2- Eğlence kavramının sosyal yapılara etkisi	598
3- Yönetim Erkleri Açısından Siyaset.....	601
SONUÇ	611
KAYNAKÇA	612

BÖLÜM 18.....	613
PERCEPTIONS OF VIOLENCE IN PHYSICAL EDUCATION TEACHERS.....	613
Doç. Dr. Fikret ALINCAK, Doç. Dr. Burak GÜRER	613
INTRODUCTION.....	615
METHOD.....	617
Data Analysis	620
FINDINGS AND COMMENTS	620
DISCUSSION AND CONCLUSION.....	626
KAYNAKÇA	629
BÖLÜM 19.....	631
A QUALITATIVE EVALUATION OF THE BRITISH COUNCIL’S HIGHER EDUCATION ENGLISH ACCESS PROGRAM (HEEAP) IN GAZİANTEP, TURKEY	631
Dr. Emrah Cinkara, Nilüfer Evişen	631
INTRODUCTION: CONTEXTUALIZING THE HEEAP COURSE.....	633
Regarding existing English language programming for Syrians — informal, non-profit, university	634
METHODOLOGY	636
The context: Gaziantep case.....	636
Teacher Demographics.....	637
Student Demographics	637
Training of the Teachers in the Program.....	638
<i>Micro-teaching</i>	638
<i>Briefing about Immigrant- Refugee (Adult) Learners</i>	640
FINDINGS AND DISCUSSION	643
Emerging Themes	643
<i>Defining “ESP”</i>	644
<i>Benefits of ESP</i>	649
Common Themes as a Summary.....	651
A1 Consistent Themes.....	651
A2 Consistent Themes.....	652
B1 Consistent Themes.....	654

A1-A2 Teacher Themes	655
B1- Teacher Themes	658
CONCLUSION	662
BÖLÜM 20.....	667
YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİNDE PARADİGMA DEĞİŞİMİNİN GEREKLİLİĞİ	667
Doç. Dr. Bülent ÇELİKEL	667
Eğitim ve Paradigma Değişimi	669
Yüksek Din Öğretiminde Temel Sorun.....	671
Paradigma Değişiminin Gerekli Olduğu Üç Alan.....	673
SONUÇ	676
KAYNAKÇA	677
BÖLÜM 21.....	679
ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN ÇOK KÜLTÜRLÜLÜK ALGISI ÜZERİNE DEĞERLENDİRME: ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ	679
Doç. Dr. İbrahim AKKAŞ	679
GİRİŞ	681
1. Çok Kültürlülük Kavramı.....	681
2. Çok kültürlülük ve Kimlik.....	683
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	687
Verilerin Güvenilirlik Analizi	689
Çok Kültürlülük Algı Ölçeğine Yönelik Üniversite Öğrencilerinin Görüşlerine Yönelik Bulguların Analizi	689
KATILIMCILARIN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİNE AİT BULGUL.....	693
Farklılık Testleri.....	696
SONUÇ	699
KAYNAKÇA	701
BÖLÜM 22.....	703
İRAN JEOPOLİTİĞİNDE ÜÇ ÖĞE: HAZAR, BASRA, Şİİ HİLAL... ..	703
Yunus Emre SARAÇ, Prof. Dr. Mehmet Emin SÖNMEZ	703
GİRİŞ	705

İran'ın Coğrafi Konumu ve Kısa Tarihi	707
İran'ın Jeopolitik Önemi	711
<i>Hazar Havzası</i>	714
<i>Basra Körfezi</i>	716
<i>Şii Hilal ve Teopolitiği</i>	721
SONUÇ	725
KAYNAKÇA	727
BÖLÜM 23.....	733
TÜRK KÜLTÜRÜNDE KADIN GİRİŞİMCİLİK	733
Prof. Dr. H. Mustafa PAKSOY, Dr. Meryem GÜL,	
Dr. B. Dilek ÖZBEZEK.....	733
1.GİRİŞ	735
2.GİRİŞİMCİLİK	736
3.TÜRK KÜLTÜRÜ VE GİRİŞİMCİLİK.....	739
4.KADIN GİRİŞİMCİLİLİK	742
5.TÜRK KÜLTÜRÜNDE KADIN GİRİŞİMCİLİK.....	744
5.1.Eski Türk Devlet Geleneğinde Kadın Girişimciliği	745
5.2.İslamiyet Sonrasında Türk Kültüründe Kadın Girişimciliği	746
5.4.Cumhuriyet'in İlanından Sonra Kadın Girişimciliği	750
SONUÇ	754
KAYNAKÇA	756
BÖLÜM 24.....	765
ÜRETİM TÜKETİM KÜLTÜRÜ BAĞLAMINDA GAZİANTEP	
KENT HAYATINDA MEKÂN.....	765
Dr. Cevdet AVCI.....	765
GİRİŞ	767
Gaziantep'in Sosyo-Ekonomik Yapısı.....	768
Kültürel Mekân ve Tüketim	772
Kent, Kültürel Mekân ve Tüketim Tarzları	778
KAYNAKÇA	795
BÖLÜM 25.....	803
PAZARLAMANIN EVRİMİ VE PAZARLAMA 5.0'A	
DOĞRU.....	803
Dr. Bilal ERDEM	803

GİRİŞ	805
Pazarlamanın Gelişimi	806
Pazarlama 1.0	807
Pazarlama 2.0	808
Pazarlama 3.0	811
Pazarlama 4.0	813
Pazarlamanın Geleceği ve Pazarlama 5.0	816
KAYNAKÇA	822
BÖLÜM 26.....	827
DİJİTAL PAZARLAMA VE TURİZM İŞLETMELERİ	
AÇISINDAN ÖNEMİ	827
Dr. Bilal ERDEM	827
GİRİŞ	829
2.Dijital Pazarlamanın Tercih Edilme Nedenleri	836
3.Dijital Pazarlama Süreci.....	837
4.Dijital Pazarlama Platformları ve Medya Kanalları	840
5. Turizm Sektöründe Dijital Pazarlama	849
6. Bölüm Değerlendirmesi	852
KAYNAKÇA	855

BÖLÜM 1

FÂRÂBÎ'NİN ŞİİR GÖRÜŞLERİ VE KLASİK TÜRK ŞİİRİ

Dr. Mustafa Uğur KARADENİZ*

*Samsun Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Öğr. Üyesi, Samsun/Türkiye mustafa.karadeniz@samsun.edu.tr

GİRİŞ

Fârâbî, kendisinden önceki felsefî geleneği tevarüs ederek İslam felsefe ve mantık geleneğinin teşekkülünde oynadığı kurucu rolle tanınır. Birinci Öğretmen olarak maruf Aristoteles’in adeta bir halefi sayılan Fârâbî, onun icat ettiği mantık ilminin, İslam düşüncesinde yeniden ihya ve inşa edilmesindeki rolü nedeniyle el-Muallimu’s-Sânî (İkinci Öğretmen) olarak şöhret bulmuştur (Kaya, 1995). Hem Aristoteles hem Fârâbî, şiir üzerine önemli düşünceler serdetmişler ve kendilerinden sonraki birçok düşünür ve şairi etkilemişlerdir.

Aristoteles’in şiir hakkında düşüncelerini müstakil bir eser olarak içeren Poetika’sı İslam dünyasına Süryanice ve Arapça tercüme yoluyla ulaşmıştır. Eserde ele alınan Yunanca edebî kavram ve biçimlerin Arapçada bulunmaması, mütercim ve düşünürleri oldukça zorlamıştır. Bunu “Poetika”¹ sözcüğüne verilen karşılıklarda da görmek mümkündür. Kindî, sözcüğü “Buyîfikya eş-Şi’r”, İbn Cülcül “Kitâbu’ş-Şuarâ” diye karşılarken Fârâbî, sözcüğe “Sınâ’ati’ş-Şi’r/Şu’arâ” karşılığını uygun görmüştür (Taşkent, 2019, s. 19). Poetika, İslam dünyasında şiir sanatı üzerine kuramsal arayışları tetiklemiştir. Fârâbî de şiir üzerine düşüncelerini Aristoteles’in Poetika’sından hareketle ortaya koymaktadır. Poetika’dan etkilenen düşünür, üstat saydığı Aristoteles’le de bir hesaplaşma ya da cedele girmeden onun büyüklüğünü teslim eder. Aristoteles’in Poetika’sını tetkik eden Fârâbî, filozofa gösterdiği hürmet ve ilmi tevazuu gereği

¹ Poetika’nın Arapçaya bilinen ilk tercümesini, yaklaşık olarak 932 yılında Ebû Bişr Mettâ b. Yûnus’un Huneyn b. İshak’ın Süryanice nüshalarından hazırlayarak oluşturduğu bilinmektedir (Taşkent, 2019, s. 21).

“Bütün fazilet ve maharetiyle Filozof’un tamamlamaya girişmediği bu sanatı tamamlamaya kalkışmamız bize yaraşmaz. Bizim yapmamız gereken; bu sanat konusunda yararlanılacak olan kanunlardan, örneklerden ve sözlerden şu an elimizde olanlara işaret etmektir.” (Taşkent, 2019, s. 69) diyerek kendisi de şiir üzerine düşüncelerini tamama erdirmeden yarım bırakmıştır. Yine de düşünüre göre kısaca özetlenen bu kanunlar, şiir sanatının kavranmasında faydalı olacak küllî kanunlardır.

Fârâbî, “Kitabu’ş-Şi’r” ve “Cevâmiu’ş-Şi’r” gibi müstakil olarak şiire ayırdığı eserleri yanında “İhsâu’l-Ulûm” ve “el-Mûsika’l-Kebîr” adlı eserlerinde² de şiir üzerinde durmaktadır. “Risâle fi Kavânini Sina’ati’ş-Şuarâ”³ adını taşıyan risalesinin ise Themistius’un Poetika Şerhinden bazı parçaların telhisi olduğu düşünülmektedir. Fârâbî, bu eserinde Yunan şiirinin türlerini sayar ve onlar hakkında kısa bilgiler verir. Aristoteles’in Poetika’sında ise Yunan şiirinin farklı türleri hakkında ayrıntı yer almamaktadır. Bu yüzden Fârâbî’nin, bu bilgileri Themistius’un Poetika Şerhi’nden⁴ aktardığı söylenebilir. Fârâbî, burada Yunan şiiri dışındaki şiirlerden de hiç bahsetmez. Yunan şiiri bağlamında teorik bilgilerle yetinir ve bu bilgiler hakkında hiçbir

² Ayşe Taşkent, “İbn Sînâ ve Fârâbî’nin Poetikaları” isimli çalışmasında Fârâbî’nin bu eserleri üzerinde durmamakta, sadece “Risâle fi Kavânini Sina’ati’ş-Şi’r/Şuarâ”nın tercüme ve kısa tahlilini yapmaktadır.

³ Fârâbî’nin, Aristo’nun Poetika’sının daha iyi anlaşılması için kaleme aldığı eserin başlığında “Risâle” kelimesi kullanılırken, eserin besmeleden sonraki ilk cümlesinde ve son cümlesinde bunun yerine “Makâle” kelimesi kullanılmıştır (Bayrakdar, 1997, s. 46).

⁴ Fârâbî’nin öğrencisi monofizit Hristiyan filozofu Yahyâ b. Âdî kendi ustasının nüshalarını geliştirerek Poetika’yı Themistius’un şerhiyle birlikte tercüme etmiştir (Taşkent, 2019, s. 21).

örnek de sunmaz (Öznurhan, 2004, s. 267-269). Düşünür, “Risâle fi Kavânîni Sına'ati'ş-Şi'r” isimli risalesinde kısaca şiir sanatı üzerinde durur, şairleri tasnif eder. Şiir ve mantık ilmi arasındaki ilişkiye değinen Fârâbî, Yunan şiirinde birden fazla ölçünün varlığını ele aldıktan sonra sözü Yunan şiirinin türlerine getirir. Yunan şiirini tasnif edip onların biçim ve içeriği hakkında kısa bilgiler verir.

“Risâle fi Kavânîni Sına'ati'ş-Şuarâ” isimli risale farklı zamanlarda Türkçeye hem Mehmet Bayrakdar hem de Ayşe Taşkent tarafından çevrilmiştir⁵. Risalede Fârâbî, Aristoteles’in Poetika’sında ayrıntısı olmayan Antik Yunan şiirini tasnif edip onların biçim ve içeriği hakkında bilgi vermektedir. Bu konuda düşünür, Aristoteles, Themistius ve diğer antik düşünürlerin kitapları ve onları şerh edenlerin eserlerinden faydalandığını ifade etmektedir.

Aristoteles’in Poetika’sında şiir sanatını daha çok biçimsel nitelikleriyle ele alıp sadece bazı Yunan şiir türleri ve dil üzerinde durduğu ayrıca şiiri mantıksal bir ilim olarak ele almadığı bilinmekle birlikte Fârâbî şiiri mantık ilmi çerçevesinde “kıyas”ın bir türü olarak içerik bağlamında ele almaktadır. Fârâbî, mantık ilmi dairesinde şiire hayalî önermeler muamelesi yapar. Aristoteles ise şiiri mantık ilminin sınırları içinde ele almamıştır. Bununla birlikte mantık ilminin alt disiplinleri, Aristoteles’in eserlerinden hareketle ortaya çıkmıştır. Fârâbî de Aristoteles’in Poetika’sını mantık ilmi içinde ele alarak şiir ve mantık arasındaki ilişkinin önemini vurgulamaktadır. Şiirin de

⁵ Bu çalışmada bu iki tercümeden de faydalanıldı.

mantık ilmi içinde, varlık üzerine oluşturulmuş bir akıl yürütme olduğu kabul edilir. Bu durum şiir sanatının da önemini artırmıştır.

Platon'un şiire kıymet vermediği, şiirle hakikatin arasını ayırdığı ve şairleri hor gördüğü bilinmektedir. Filozofa göre şair, hakikati taklit etmek yerine onun imgesini taklit etmektedir. Dolayısıyla şiir de kopyanın kopyası olmaktadır. Şair, bu durumda bir hokkabaz, göz boyayıcı derekesine düşmektedir. Platon'un şiiri dolayısıyla sanatı küçümseyen bu düşüncelerini reddeden Aristoteles ise şiire itibar etmekte ve hakikatle araya perde koyduğu iddia edilen taklidin gerçekte insanların eğitimi için son derece önemli olduğunu düşünmektedir. Fârâbî'nin de ondan etkilenecek İslam düşüncesinde şiiri mantık ilminin bir parçası olarak ele alması, Kur'an'ın icazıyla etkisini yitirdiği düşünülen şiirin belki de yeniden kıymet bulmasını sağladığı söylenebilir. Arap şiiri özelinde İslamî edebiyatta şiir, belki de birkaç asırlık suskunluktan sonra bu sayede yeniden neşv ü nema bulabilmiştir. Arap şiirinin ilk tezkirecileri, İslam'ın erken döneminde şiirin eski değerini kaybetmesinin nedenleri arasında Kur'an'ın fesâhat ve belâgat olarak şiirden daha mükemmel olması ile bu dönemde insanların daha çok fütuhatla meşgul olmalarını saymaktadır (Çetindağ, 2010, s. 63).

Fârâbî'nin şiirle ilgili genel düşünceleri, şu başlıklarla özetlenebilir: “Şiirin Toplumsal ve Sosyal Rolü”, “Sosyal Topluluktaki Dengeleyicilik Vasfı”, “Politik/Dinî Liderliğin Doğası Gereği Öğüt Verici, Teşvik Edici Bir Forma Sahip Olması”, “Eğitimde Kullanılabilirliği”, “Mantıkça Doğrulanmış Şeylerden Çok Kişiyi ve

Toplumu Etkilemesi”, “Ahlakî ve Entelektüel İlgilerimizle Kabul Görmüş Estetik Doğası” (Taşkent, 2019, s. 26).

Fârâbî'nin Şiir Görüşlerinin Klasik Türk Şiirine Yansımaları

Mimarî, resim ve heykel gibi sanatlar, daha çok kullandıkları malzeme nedeniyle mantık ilmi dairesinde değerlendirilememektedir. Şiir ise malzemesinin söz/kelam olması nedeniyle mantık ilmi içinde ele alınır bu da şiiri diğer sanatlardan daha önemli kılmaktadır. Osmanlı eğitim sisteminde mantık ve dilbilimi eğitimi, yoğunluk olarak başka hiçbir kültür ve medeniyette görülemeyecek biçimde öyle bir dereceye ulaşmıştır ki diğer bütün ilimlere ulaşmada bir araç ilmi vasıtası haline gelmiştir. Medreselerde mantık ve dilbilimi, her türlü ilmî ve fikrî faaliyetin ilk şartı muamelesi gördüğünden temel eğitim müfredatında yer almıştır (Görgün, 2003, s. 39). Dolayısıyla sadece şiirin değil hemen bütün temel bilimlerin mantık ilmi ile ilişkisi, bu kültürde bir ön kabul olarak varlığını göstermektedir. Yine de şiirin söz/kelam malzemesini kullanması, onunla mantıkla olan ilişkisini daha artırmaktadır.

Şiirin, diğer kıyasa dair sanatlar arasında hem estetik bir zevk vermesi ve okurunda hayranlık uyandırması hem de öğretici bir nitelik taşıması nedeniyle mantığın diğer sanatlarına göre bir yönüyle daha güçlü bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Bu açıdan şiir, sahibinin ilmi birikiminin seviyesini yansıtan önemli bir ölçüte dönüşmüştür. Şiirin, şairinin ilmi birikimini yansıtan önemli bir karine sayılması nedeniyle Osmanlı bürokrasisinde hâkim olan meritokrasi sistemi gereği tek bir şiirle bile yüksek mertebeler elde edilebilmektedir.

Saray erkânının da şaire itibar göstermesi ve destek olmasının, şiirin Fârâbî ile birlikte kazandığı ilmî değerle ilgisi olsa gerektir. Şiir, Fârâbî'ye göre bir akıl yürütme çeşididir. Hayalî önermeler olarak görülmekle birlikte, varlık üzerine bir çeşit akıl yürütme olarak görülen şiirin diğer düşünme biçimleriyle de ilişkisi vardır. Filozofların şiire ilgisi onun bu çok boyutlu nitelikleri nedeniyledir.

Klasik dönemde sanat kavramı, kendisine yüklenen anlam çerçevesinde zanaat kavramı ile birlikte ele alınır. Fârâbî de Yunanca “tekhne” kelimesinde olduğu gibi sanat anlamında “sına’a” kelimesini, uygulamalı bilgi, pratik bir fayda gözetme anlamlarında kullanmaktadır. “Sanat” kelimesi aynı zamanda ilmî bir disiplini de ifade etmektedir (Fârâbî, 1990, s. 57). Şiir sanatı (poetika) da bu tasnifin etkisiyle mantık disiplininin bir alt başlığı olarak ele alınmaktadır. Fârâbî'nin de içinde yer aldığı Aristotelesçi gelenek, şiiri bir kıyas olarak görür ve mantık bölümleri tasnifinde şiiri en alt sırada ele alır. Şiir bu düşüncede kesinlikten en uzak bir kıyas çeşididir. Buna göre şiir ikna etmekten ziyade hayal gücüne hitap eder. Şiirle bir tür duygu durumları oluşturulabilir. Konuşmada kıyası kullanmaya yarayan sanatların (disiplin) bir çeşididir, şiir (Fârâbî, 1990, s. 79).

Fârâbî ile birlikte İslam filozofları şiiri artık mantık alanında değerlendirmiş ve onu sadece edebî bir sanat olarak görmemişlerdir. İyi bir şiir için gerekli bilgilerin de mantık ilmiyle öğrenilebileceğini düşünmüşlerdir. Şiiri oluşturan belli unsurlar ve bu unsurların temelinde de mantıkî bir alt yapı vardır. Şiir sanatında ifadeyi

oluşturan unsurların temelinde mantıkî alt yapı ve onu süsleyen şiirsel ögeler üzerinde durularak metodolojik prensipler ortaya konulmuştur. Bu bağlamda filozofların asıl ilgisi, poetik ifadenin gücü ve şiirin bir doğruluk/tasdik değeri taşıyor oluşuna odaklanmıştır (Taşkent, 2018, s. 240). Şiirin ilimle ilişkisi sadece iki farklı disiplinin ortaklığı bakımından ele alınmamaktadır. Arapçada “şi’r” ve “ilm” sözcüklerinin müteradif, birbirinin yerine kullanılabilir şekilde “bilmek” anlamına gelmesi (Yalar, 2002, s. 103), bu ilişkinin daha derin boyutlarını göstermektedir.

Şiirin ilimle ilişkisi onun değerini artıran bir boyuta tekabül etmektedir. Klasik Türk şiirinde de iyi şiir yazmanın belli bir eğitim gerektirdiği ve bu uğurda ilim tahsil etmenin zarureti dile getirilir. Nitekim Fuzûlî de ilimsiz şiiri temelsiz duvara benzetir ve şiir payesinin ilim ziyinetinden eksik kalmasının haksızlık olacağını ifade eder. Bu yüzden şair de şiirini geliştirmek için hayatını aklî ve naklî ilimleri öğrenmekle geçirmiştir. Bu vesileyle şiir yazma erdemine kınanacak bir iş gözüyle bakmamanın hikmetine ulaşmıştır (Doğan, 2009, s. 118). Şairin, ömrünü şiirini geliştirmek adına ilim uğraşısıyla geçirmesi şiir yazmayı kınanacak bir edim olmaktan kurtarmıştır. İlim uğraşısı ve bu uğraşının şiire yansımaları, şiirin değerini artırmakta, ona itibar kazandırmakta ve şiirin alımlama düzleminde yeni kıymetler kazanmasını sağlamaktadır. Şiir nazmetme sadece şiir sanatına da mal edilmemeli ulemanın da kendi disiplininde yer alan mevzuları nazım biçiminde ifade ettikleri unutulmamalıdır. Klasik dönemde sadece havas değil avam da duygu ve düşüncelerini şiirle ifade etmektedir.

Şiirle ilgili kuramsal denebilecek ilk teorik çalışmaların şairlerden ziyade düşünürler tarafından üretildiği görülür. Fârâbî, şiirin ortaya çıkışı ve dinde yerine dair bir fikir serdetmemekle birlikte onun ilmî değerine odaklanmıştır. Oysa klasik Türk edebiyatında tezkire ön sözlerinde ve divan dibacelerinde müellif ve şairlerin öncelikle şiir sanatının meşruiyetine odaklandıkları görülmektedir. Bu eserlerde, şiir hakkındaki netameleri gidermek için ayet ve hadislerden iktibas ile şiirin dinde cevaz verilen bir sanat olduğu fikri savunulur. Tüm ortak çaba İslam'da şiirin yerinin tespitine ve şiir sanatının meşruiyetine odaklanmıştır. Apolejik bir üslubun kendini hemen belli ettiği bu çabalar, şiirin kıymetini göstermek amacına matuftur.

Fârâbî, mantık ilmini aruzla da karşılaştırır. Ona göre mantık ilminin, kavram ve önermelere yani duyulurlardan hareketle ulaşılan aklî yargı ve kavramlara nispeti aruzun şiir vezinlerine nispeti gibidir. Aruz ilminin şiir vezinleri için bize verdiği bütün kanunların (temel prensipler) akledilirlerdeki (mâkûlât) benzerlerini bize mantık ilmi de verir diyen Fârâbî, aruzu şiirin oluşmasında temel bir enstrüman olarak görmektedir (Fârâbî, 1990, s. 68).

Fârâbî'nin aruzu bir ölçüt olarak karşılaştırmada önemli bir enstrüman olarak görmesi, onun ortaya çıkış teorilerini hatırlatmaktadır: Aruz, ilimlerin veya edebî bilgilerin bir tarafı, bir bölümü olarak kabul görür. Aruzun, bir problem anında hedefe götüren yolu işaret etmesi, ayrıca sağladığı fayda ile bereket sembolü olan buluta benzetilmesi, onu sadece basit bir ritim unsuru olarak algılanmaktan kurtarmıştır. Halîl b. Ahmet, “Kitâbü'l-Ayn”ında kelimenin manalarını sayarken

aruzun “*ma‘rûz*” yani “*kendisiyle bir şey karşılaştırılan*” manasına geldiğine işaret etmiş ve “*Şiir onunla karşılaştırılır.*” demiştir. Mantık doğruya ulaşmada bir yöntem ve kriterin adıyla aruz ilminin de öteden beri “*şiiirin doğru veya bozuk olanını ayırmayı sağlayan bir ölçü, bir terazi (mîzan)*” (Çetin, 1991) şeklinde tarif edilmesi, Fârâbî'nin yaptığı bu karşılaştırmanın şiir sanatında bir karşılığı olduğunu göstermektedir.

Mantığın prensipleri insanı nasıl gerçeğe ulaşmada tesadüflerin elinden kurtarıp emin kılıyorsa, şiir için aruz da böyle denebilir. Şiirde poetik güzelliğe ulaşmak aruz ve onun ilkeleri sayesinde mümkün olabilmektedir. Klasik Türk şiirinde aruzun vazgeçilmezliği, ilkesel bir bütünlüğü sağlaması nedeniyledir. Aynı zamanda şiirin ritim bakımından bozuk olup olmadığını ölçen bir terazi görevi gören aruz, bu anlayışta biçimsel bir zorunluluk olarak kabul edilir; hatta içeriği de etkileyen ve onunla bütünleşen bir kaidenin adıdır, o. Şiiri, kozmolojik bir ritmin parçası haline getirmek, onu kâinatla bütünleştirmek aruzla mümkün olabilmektedir.

Fârâbî veznin önemine vurgu yaparak, vezne dair bilginin hangi veznin duyulduğunda daha parlak, daha güzel ve daha tatlı olduğunu tespitite işe yararlığı üzerinde durur (Fârâbî, 1990, s. 65). Fârâbî, Yunanlıların konuya göre vezin kullanımına dikkat çeker. Kendi devrine kadar şiir bilgisi ulaşan başka hiçbir milletin bunu yapmadığını ifade eder: “*Bilgi sahibi olduğumuz geçmiş ve şimdiki milletlerin şairlerinin ekserisi, vezin ve konu arasında ayırım yapmazlar ve şiirsel konuların her bir çeşidi için özel bir vezin*

belirlemezler. Bunun tek istisnası, eski Yunanlılardır. Onlar şiir konularının her bir türü için belirli bir vezin hasretmişlerdir. Onlara göre, medhin vezni, hicvinkiyle aynı değildir, ne de hicvinki mizahınkinin aynısıdır; diğerleri de böyledir. Hâlbuki diğer milletler ve kabileler medihleri, hicvin yazıldığı vezinlerle aynı olan çok çeşitli vezinlerde yazarlar, bu vezinlerin hepsini veya ekserisini ortak olarak kullanırlar; Yunanlıların özenle yaptıkları gibi, her sınıf arasında bir ayırım yapmazlar.” (Bayrakdar, 1997, s. 49).

Şairlerin bazen vezin tercihlerinde temaya uygun bir ritim arayışıyla hareket ettikleri de söylenebilir. Aruz bağlamında şiir vezinlerinin; uzun-kısa, tumturaklı/sert-yumuşak, ağır-hafif gibi farklı yapıları gereği şairlerin tercihini etkiledikleri vakidir. Klasik Fars ve Türk şiirini etkileyen ve aruz veznin kendisinde icat edildiği Arap şiir geleneğinde, *“belirli temalara özgü belirli vezinlerin bulunduğu yolunda”* mutlak bir anlayış ve uygulamadan söz edilememektedir. Şiirin teması ile müzikal vezni arasındaki ilişkiyi araştıranların öncüsü kabul edilen ve Aristo'nun eserlerinden etkilenen Kartâcennî de Farâbî gibi kadim Yunan şairleri arasında böyle bir teamülün bulunduğunu söyler. Kartâcennî'ye göre şiirlerde *“temaları ciddi, ağır başlı, oturaklı, şık, zarif, kadri yüksek, latif (mizahî), hor ve hakir diye farklılık gösterdiği gibi bunların her birinin uygun vezinlerle ifade edilmesi gerekir.”* Ona göre ağır başlı vezinler övünme (fahr) temalı şiirlerde; mizah, yergi ve eğlence gibi temaların işlendiği şiirlerde ise hafif vezinlerin kullanımı daha uygundur. Bu düşüncenin etki ve izleri *“Arap şiirinde ister övgü ister yergi, gazel ve diğer temalar olsun ağır başlı ve ince duygulu şiirlerin daha çok ağır ve uzun vezinler olan*

tavîl, basît, kâmil, vâfir, hafîf vezinlerinde” yazılmasında görülebilir. Bazen de şiirin ezberlenmesini kolaylaştıracak, bu vesile ile daha fazla yayılmasını sağlayacak kısa, hafif ve tantanalı vezin tercihlerinin de öne çıktığı görülmektedir. Arap şiirinde “*Ebû Temmâm, Di‘bil ve İbnü’r-Rûmî’nin bazı yergilerinde kısa, hafif ve tantanalı bir vezin olan müctes bahrini tercih etmeleri*”nin, “*yerdikleri kimseleri şiirlerinin vezinleriyle de alaya alma amacına yönelik*” olduğu iddia edilir. Bu minvalde “*yazdığı şiirin ve özellikle yergi türünün insanlar arasında yaygınlığını arttırarak övdüğü veya yerdığı şahsı teşhir etmeyi amaçlayan şairler*”in de “*recez, remel, kâmil ve hafif bahirlerinin kısalık derecesine göre meczû, meştûr ve menhûk adı verilen kısa ve hafif vezinleri*” kullandıkları görülmektedir (Durmuş, 2013).

Zaman içinde yeni vezin kalıplarının doğduğu, şairlerin aruz vezninde yeni ritim arayışlarında oldukları da görülmektedir: “*Bu sabit kalıplar, şiirle yakın ilişki içindeki müzik zevkinin değişmesine ve uygarlığın gelişmesine paralel olarak şairlerin değişen duygu ve düşünceleriyle yeni konu ve temaları ifade etmede yeterli görülmemiş, şairler anılan vezinlerde bazı değişiklikler yaptıkları gibi birtakım yeni vezin kalıpları da ortaya koymuşlardır.*” (Durmuş, 2013).

Klasik Türk şiiri geleneğinde de konulara göre tanzim ve tahsis edilmiş hâkim bir vezin anlayışının bulunduğu söylenemez. Bununla birlikte bazı aruz vezinlerinin, belli nazım biçimlerinde konuya göre tercih edildiği örnekler bulunmaktadır. Yaygın ve etkili olduğu netlikle söylenemese bile özellikle mesnevilerde bazı mevzulara tahsis

edilmiş belli vezinlerin varlığı bilinmektedir. Farklı bir nazım biçimi örneği olarak Bâkî'nin Kanûnî Sultan Süleyman için terkiib-i bend biçiminde söylediği meşhur mersiyesi, daha önce birçok şair tarafından tercî şeklinde aynı vezinle, hatta hânelerdeki aynı kafiye ve rediflerle nazmedilmiş bir mersiye zincirinin mütekâmil bir halkası kabul edilmektedir (Çetin, 1991).

Aristoteles'e göre ise ölçü (vezin) şiirin özü değildir. Filozof bütün sanatların özü saydığı yansıtmayla (mimesis) karşılaştırdığında vezni şiirin özü saymaz ve tali bulur (Öznurhan, 2004, s. 261). İslamî edebiyatta ise şiirin vezinsiz olabileceği pek düşünülmemiştir. Erken dönemdeki şiir tanımlarında onun hep vezinle anıldığı görülmektedir. İlk aruz âlimleri de şiiri “*vezinli ve kafiye* söz” olarak tarif etmişlerdir (Yalar, 2002, s. 104). Klasik Türk edebiyatında tezkire türünün ve edebiyat eleştirisinin en önemli isimlerinden biri olan Âşık Çelebi'nin de Aristoteles'e bütün hürmetine rağmen onun veznin zorunlu olmadığı görüşüne şiddetle karşı çıktığı bilinmektedir.

Âşık Çelebi, şiirde vezin ve kafiye'nin zaruri olmadığını söyleyen Aristo'ya eleştiriler getirerek yaygın kabullere göre muteber şiirin, ancak vezinli ve kafiye'li olabileceğini savunur. Şiir ilminde kemalin ancak vezin ve kafiye ile sağlanacağına inanır. Şiirin musiki ile ilişkisine dikkat çeken müellif, aruzun bu fonksiyonunu hatırlatır. Mûsikî-şiir ilişkisinde ritmin kozmolojik bir gereklilik olduğuna ve aruzun da şiirin kozmolojiyle ilişkisine hizmet ettiğine vurgu yapar. Dairesel hareket eden feleklerin ve bu feleklerde yer alan yıldızların devirlerinde de belli bir ölçü ve ritim bulunduğunu ifade eder. Şiir

üzerine düşünen bilginlerin de şiirde ölçü ve musiki ilmini geliştirdiklerini belirtir. Âşık Çelebi'ye göre şiirde kelimelerin ölçülü ve kafiyeli, seslerin de nağmeli ve nakaratlı olması bu sebeptendir (Kılıç, 2018, s. 36-38).

Mantık ilmi bağlamında Fârâbî şiiri, herhangi bir hal veya şeyi daha üstün yahut daha alçak tahayyül ettirmeye yarayan şeylerin terkibi olarak tanımlamaktadır (Fârâbî, 1990, s. 83). O şiirin bir tür telkin aracı olduğunu düşünmektedir. Onunla insanlara, tahayyül vasıtasıyla gerçekte birbiriyle ilişkisi olmayan durum ve olguları ilişkilendirerek nefret veya hoşluk hissi verilebilir. Çünkü insanların eylemleri, zan veya ilimden ziyade tahayyüllerinin etkisi altındadır. Şiir, insanı bir şeye teşvik etmek için kullanılır, kişi şiirle o şeyi yapması için adım adım hazırlanır. Şiir kişinin duygularına hitap ederek onu istenilen yöne götürmede bir araçtır (Fârâbî, 1990, s. 84). Şiirde mecaz ve hakikat kavramına değinen şair ve tezkireci Latîfî de her lafzın bir manası ve her ismin bir müsemması ve her kelâmın bir tevili ve her tevilin de bir temsili olduğuna dikkat çeker (Canım, 2018, s. 49). Latîfî'nin yaptığı bu vurgu, şiirin muhatabında oluşturduğu etkinin boyutlarını göstermektedir.

Şiirin muhatabında oluşturduğu derin etki Fârâbî'nin de dikkat çektiği gibi onda bazı davranış ve algı değişikliklerine neden olabilmektedir. Tezkirelerde sık sık “*Muhakkak ki şiirde hikmet vardır; beyanda da sihir vardır.*” hadisinin zikredildiği görülür. Şairler de bu hadisi şiirlerinde zikrederler:

Olundu Fahr-i Âlem'den rivâyet

Beyâna sihr denmek şi're hikmet

Sünbülzâde Vehbî (k. 6/23)

Şiir adeta okurunu büyüleyerek onu etki altına alır ve şairini onun gözünde büyücü/sâhir konumuna çıkarır. Şiirin bu etkisini bilen klasik Türk şairleri de şiir ve sihir ilişkisine sıkça yer vererek şiirlerinin sihriyle, onların okurdaki büyüleyici tesiriyle övünmüşlerdir:

Kimse tahkîk idemez sâhir midir şâ'ir midir

Bir bilir yok Nef'î-i mu'ciz-beyânı bilmiş ol

Nef'î (g. 85/5)

[Kimse tahkik edemez büyücü mü şair mi, bir bilen de yoktur; Nef'î gibi beyanda mucizeler sahibini, bilmiş ol!]

Es'adâ hep o büt-i nâdiredân aşkında

Sihr-sâz olmadayız mu'cize-perdâz-Mesîh

Şeyh Gâlip (g. 33/5)

[Ey Es'ad, o ender olan put gibi güzel sevgilinin aşkı yüzünden büyücü, mucize gösteren Mesih olduk.]

Nâ'ilî inkâr edenler tab'-ı mu'ciz-gûyunu

İhtirâ'-ı hâme-i sihr-âzmâ bilmez nedir

Nâ'ilî-i Kadîm (g. 41/5)

[Nâ'ilî senin mucize söyleyen tabiatını inkâr edenler, sihirde tecrübeli kalemin benzeri görülmemiş şeyler yazması nedir bilmez.]

Şiirin ikna edici bir niteliği olmadığı ve mantıkî kesinlikten uzak olduğu için ancak hayal gücüne hitap etmesi, onun büyü ve yalan kavramlarıyla ele alınması sonucunu doğurmuştur. Klasik Türk edebiyatında şiirin bu kavramlarla ünsiyeti sık biçimde dile getirilmiştir. Şairler şiir kudretlerini dile getirmek ve onunla övünmek istediklerinde şiirlerinin büyüleyici bir etkiye sahip olduklarını söylerler. Fârâbî'ye göre şiir, gerek kullanıldığı kıyas türü bakımından ve gerekse tabiatı bakımından, ele aldığı nesnenin bizatihi kendisini değil, onun insan zihnindeki yansımını taklit yoluyla nakşetmeye çalışır. İşte bu yüzden şiir, insana nesnenin hakiki bilgisini değil, yalan bilgisini verir. Şiir, yalancı bir ispata dayanır (Bayrakdar, 1997, s. 63). Âşık Çelebi de şiirin “doğru söz” boyutuna şaraba mey-i nâb (halis şarap) denilmesini, yalan ve gerçek dışı boyutuna da şarap için “*yâkût-ı seyyâl*” (sıvı, akışkan yakut) ve “*la'l-i müzâb*” (erimiş lal taşı) terkiplerinin kullanılmasını örnek olarak verir (Kılıç, 2018, s. 36). Bu ve diğer örneklerle, Fârâbî'nin şiir ve yalan ilişkisine dair düşüncelerinin bu kültürde yaygın bir kanaatin sonucu olduğu anlaşılmaktadır.

Teorik mantığın uygulama alanında olan ve İslam mantıkçılarının mantığın “Beş Sanat”ı arasında saydıkları “Burhan”, “Cedel”, “Safsata”, “Hitabet” ve “Şiir” birbirlerinden gerçeklikle ilişkileri üzerinden ayrılır. Farklı önermeler kullanmakla birlikte bilgi edinme yolları ve vasıtaları olan bu “Beş Sanat”ın hepsi de kıyası kullanır. Şiir sanatında kullanılan önerme çeşidine ise genelde “Muhayilat” denir. Kesin ve zorunlu bilginin ilke ve kurallarını verdiği için mantığın esas ve başlıca ilim sayılan “Burhan”, mutlak doğru beyan olarak

kabul edilir. Coğunlukla doğru beyan, “Cedel”; doğruluğu ve yanlışlığı eşit olan beyan, “Hitabet”; çoğunlukla yanlış beyan, “Safsata”; tamamen yanlış beyan ise “Şiir”dir (Bayrakdar, 1997, s. 49).

Klasik Türk şiirinde, şiirin yalan olarak telakki edildiği örnek metinleri sık görmek mümkündür. Şairler kendilerine yalanı ve yalancılığı, şiir sanatı içinde hiç de yadırgamadan yakıştırlar. En güzel şiirin en iyi yalan olduğu düşüncesi şairlerin bu ithamı rahatlıkla kabullenmelerini sağlamıştır. Şairin şiir kudreti ve güzel beyan niteliği, zaten yalan bir kusur olsa da bunu örtecektir:

Her sözünde olsa bin türlü yalanı şâirin

Setr eder aybın yine hüsn-i beyânı şâirin

Sünbülzâde Vehbî (g. 170/1)

Şairler bazen de yalan ve yalancılığı, çeşitli söz oyunları içinde söze etkileycilik vermek için çekinmeden kendilerine nispet ederler:

Ben şâirim o kâmet-i mevzûnu doğrusu

Sevmem desem de belki yalan söylerim sana

Nedîm (g. 3/3)

Ger derse Fuzûlî ki güzellerde vefâ var

Aldanma ki şâir sözü elbette yalandır

Fuzûlî (mes. 978)

Fârâbî'nin, şiirde kullanılması uygun kelimelerle şiirde kullanılması uygun olmayan kelimelerin varlığına dikkat çekerek şiirde ona özgü bir kelime dağarcığının varlığını savunduğu söylenebilir (Fârâbî, 1990, s. 66). Klasik Türk şairlerinin de eğitimlerinin önemli bir parçası olan ilm-i belâgatte, sözün estetiğinde kelime tercihinin önemini göstermede öne çıkan “selâset” ve “garâbet” kavramları, Fârâbî'nin dikkat çektiği şiire özgü kelime kullanımının prensipleri olarak değerlendirilebilir. Fasih kelimelerin, birbiriyle uyuşmasından meydana gelen ibarenin akıcılığı olarak ifade edilen “selâset”, kelimelerin ses değerleriyle anlam değerleri arasındaki uyuma odaklanır. Selâset, “elfâz-ı cezele” denilen sesleri tok ve kalın kelimeler ile “elfâz-ı rakîka” denilen sesleri ince ve nazik olan kelimelerin konuya uygun olarak kullanımını önceler. Kelimede anlaşılma güçlüğü demek olan “garâbet” ise sık kullanılmadığından alışılmamış ve anlamı açık olmayan kelimeleri kullanma kusurunun adıdır (Saraç, 2015, s. 41-43). Fesahatte vazgeçilmez olan bu iki kavram, Fârâbî'nin işaret ettiği gibi şiirin kendine özgü bir kelime dağarcığına sahip olmasının önemini göstermektedir. Kelime seçimi, şiirde bazı kurallara bağlanmıştır. Örneğin bir beyit içinde bir kelimenin aynı anlama gelecek şekilde iki kere kullanımı bile pek hoş görülmemiştir.

Fârâbî, şiiri, mantık ilmi içinde yorumlar ve bir mantık terimi olan “kıyas yapma”yı mükemmel şiir için önemli bir kriter kabul eder. Şairleri üç kategoride ele alır. Şiir yazma ve okumada doğal bir yeteneğe sahip şairleri, ilk sırada sayar. Onların şiir yeteneklerine vurgu yapan düşünür, teşbih ve temsil yaratmada onların güzel

temayülleri olduğunu ifade eder. Ama bu şairlerin, sadece doğal yetenekle mücehhez olduklarından şiir sanatı hakkında bilgileri yoktur. Onlar, “kıyas” da bilmezler ve şiir sanatında kendilerini geliştirmemişlerdir. Onlardan sadece şiir yazma eylemi sadır olur. “*Kıyas yapan şair*” sıfatını hakkıyla taşıyan şairler, şiir sanatına tamamen hâkim olanlardır. İkinci şair sınıfı arasında zikredilen bu grup, şiirin her türüne vakıftır ve onun hiçbir kaide ve kuralına yabancı değildir. Şiirin gereği olan temsil ve teşbihleri hakkıyla bilirler. En çok yanılgı ve hatanın sahibi olan üçüncü sınıftaki şairler ise hiçbir şiirsel yetenek sahibi değildir. Onlar ilk iki sınıfta yer alan şairlerin faaliyetlerini sürdürürler, özgün değildir; teşbih ve temsillerde onların yolunda giderler. Bu grupta yer alan şairler, ilk iki grubun kötü birer taklitçileridir ve en az itibar edilmesi gereken şair sınıfıdır (Bayrakdar, 1997, s. 51).

Latîfî de Fârâbî'nin üçüncü kategoride ele aldığı ve eleştirdiği şair sınıfını, vezinli sözün (kelâm-ı mevzûna kâdir olmak) şiir olmaya yetmeyeceğini ifade ederek uyarır. Tezkireci zaten bu şairlerin şiirleri tetkik edilse her beytinin bir divandan alındığının her mananın çalıntı olduğunun da görüleceğini ekler. Şairleri iki kategoride ele alan Latîfî, ilk kısımda özgünlükleri ile öne çıkan şairlerden bahseder. Bu yetenekte şairlerin sayısının az olduğunu da ekler. İkinci kısımda ise yukarıda uyardığı özgünlükten uzak olup başkalarını taklit eden şairler grubunu ele alır. İlk grubun özgünlük ve yaratıcılığına vurgu yapan müellif ikincileri de kendi içlerinde tasnif edip benimsedikleri taklit yöntemlerini ayrıntılarıyla açıklar (Canım, 2018, s. 60-66).

Fârâbî, risalede şiirde önemli bir yere sahip olan edebî sanatlardan teşbih hakkında da değerlendirmeler yapar. Mükemmel bir teşbihin, konunun kendisine, benzetmenin uzak ve yakın olmasına ya da şairin şiir sanatı konusundaki ustalığına bağlı olduğunu ifade eder (Taşkent, 2019, s. 74). Fârâbî'nin “*hayranlık verici bir ihtişam*” dediği teşbihte, özgünlüğe tekabül eden ve takdir edilen “*baîd-i garîb*” kavramı, ilm-i belâgatte birbirine benzetilen iki unsurun hangi açıdan benzetildiğinin kolayca anlaşılması olarak ifade edilir (Saraç, 2015, s. 131). Bu tarz teşbihler, şairin sanatında orijinalliğinin göstergesidir.

Fârâbî, en övgüye değer şiirin yetenekten (şair tabiat) kaynaklanan şiir olduğunu ifade eder (Taşkent, 2019, s. 73). Klasik Türk şairleri de şair tab'ına (şairin tabiatından gelen şiir yeteneğine) sürekli vurgu yaparlar. Şairliğin Allah vergisi bir yetenek olduğunu ve güzel şiirin yetenek olmadan yazılamayacağını düşünürler. Tezkire müellifleri de ölçülü ve belâgatli söz söylemenin tek ve en güzel yaratıcı olan Allah'ın ihsanı olduğunu belirtirler (Kılıç, 2011, s. 51). Yine şiir için vazgeçilmez bir kavram olan ilham da bu sanat kudretinin aşkın bir boyuta dayandığını göstermek için şiir sanatında üzerinde durulan diğer bir düzlemi ifade eder. İlm-i belâgatın de özü itibariyle iki yönü vardır. Biri meleke, diğeri ilim olma durumudur (Saraç, 2015, s. 17). Belâgatın iki temel özelliğinden biri olan meleke, şiir için de temel bir niteliktir. Klasik Türk şairleri, iyi şiir yazmalarını şair tabiatlarına (tab') bağlarlar. Tezkirelerde de şair övgülerinde bu kavrama rastlanır. Klasik Türk şairleri de ilm-i belâgatte öngörüldüğü gibi şiir yeteneği yanında bu ilmin diğer disiplinlerini (beyan, meani ve bedi) birlikte anarlar:

Husûsâ sâhir-i tab'ım ki i'câz-ı belâgatta

Aceb câdû-yı pür-fen turfe ayyâr-ı tûvân-gerdir

Nâ'ilî-i Kadîm (k. XXVI/31)

[Özellikle icazdaki büyüleyici sanat tabiatım; görülmemiş biçimde, şaşkınlık verici hilekâr bir cadıdır ve göz boyayıcı zenginliktedir.]

Nef'î de belâgatte şair tabiatının önemine dikkat çekercesine “tab” ile birlikte “me'ânî”, “beyân” gibi belâgatin üç sacayağından ikisini saymaktadır:

Benim ol şâ'ir-i sâhir ki tab'ım sihr ile gâhî

Me'ânî yerine dürlür dizer silk-i beyân üzre

Nef'î (k. 6/45)

[Ben o sihir yapan şairim ki bazen sanat tabiatım, manalar yerine beyan ipine inciler dizer.]

Tab'-ı şâhîden çıkarırsın me'ânî cevherin

Yoksa sen gencûr-ı genc-i 'âlem-i 'irfân mısın

Hayâlî (k. 20/16)

[Şahlara yakışır sanat tabiatından anlam incileri çıkarırsın, yoksa sen irfan dünyasında hazine bekçisi misin?]

Söz Neşâtî böyle hoş-tab'âne bî-pervâ gerek

Şâ'irin i'câz ile sihr-i beyânın kim bilir

Neşâtî (g. 24/5)

[Neşâtî, söz hoş yaratılışa uygun biçimde korkusuz gerek; şairin icaz ile beyanının büyüleyiciliğini kim bilir?]

Tab' tezkirelerde de şairlerin yaratılış halini ifade eden kelimelerin başında gelmektedir. Tezkirelerde kelime sözlük anlamının dışında “*sanatla ilgili, sanata meyilli, sanat zevk ve kabiliyetine sahip oluş hali*” anlamlarında kullanılır ve onunla şair yaratılışı kast edilir. Tezkire müellifleri “*lutf-ı tab'ı mâder-zâd*”, “*zâde-i tab'-ı belâgat-mesel*”, “*tab'-ı belâgat-şi'âr*”, “*tab'-ı belâgat-dest-gâh*”, “*zâde-i tab'-ı âlem-ârâ*” ve “*tab'-ı sihr-sâz*” gibi terkiplerle ele aldıkları şairlerin yaratılıştan gelen şiir kudretlerini anlatmak istemişlerdir (Kılıç, 1998, s. 252-253). Müelliflerin “tab” sözcüğü ile “belâgat”i aynı terkipte ele almaları, melekenin (tab') belâgatın iki temel niteliğinden biri olmasındandır.

Aristoteles, şairi tarihçi ile kıyaslarken Fârâbî'nin risalesinde şairi ressamalara benzettiği ve onlarla kıyasladığı görülür. Şiir sanatının erbabı ile süsleme (resim) sanatının erbabı arasındaki ilişkiye dikkat çeken Fârâbî'ye göre şiir sanatı, kelimelerle çalışır; resim sanatı ise renklerle. Bu iki sanat birbirinden malzemeleri ile ayrılır. Bu farklılığa rağmen sanatlarının sureti, fiilleri ve amaçları konusunda ortaktırlar. Teşbih, her ikisinin de fiilinde ortak olan şeydir. Yine ikisinin de ortak amacı, insanların vehimlerinde ve hislerinde taklitler ortaya çıkarmaktır (Taşkent, 2019, s. 74). Resim ve şiir arasındaki ilişki, klasik Türk şiirinde de görülebilir. Bu dönem şairleri de şiir yeteneklerini daha doğrusu tasvirdeki becerilerini Behzat (Bihzâd) ve Mani'nin nakışları ile karşılaştırırlar. Sıra dışı bir deneyim olarak

görsel şiir biçiminde ifade edilen şiirde kelimelerin istifiyle ağaç, kuş vb. varlıkların resmedilmesi ise klasik dönemde şiir ve resim sanatı arasındaki ilişkiyi gösteren başak bir somut örnektir.

Şiir ve resim arasındaki tasvir ortaklığının malzemede ayrıştığı, bu iki sanatın farklı malzemelerle benzer tasvir yaptıkları ifade edilmektedir. Klasik Türk şairleri, kendi şiirsel tasvirlerinin de Mânî ve Bihzâd'ın nakışları kadar renkli ve canlı olduklarını, hatta bu tasvirlerin onların nakışlarını gölgede bile bıraktığını ifade ederler. Şairler bu yolla kendi sanatlarının kıymet ve yerini göstermeye çalışıp bununla övünmektedirler.

Bülbülde savt-ı rengîn güllerde sûret-i Çîn

Fasl-ı bahâr Mânî gülşen Nigâr-hâne

Bâkî (g. 470/3)

[Bülbülde rengârenk ses, güllerde Çîn tasvirleri; bahar mevsimi Mânî'dir; gülbahçesi, puthanedir.]

Eylemiş ol sanemi Mânî-i fikrim tasvîr

Eser-i hâme-i pür-kârına mâşâ'a'llâh

Şeyh Gâlip (g. 295/6)

[Düşüncemin nakkaş Mânî'si o put gibi güzel sevgiliyi tasvir etmiş; onun maharet dolu kaleminin yaptıklarına maşallah!]

Resm-i ebrûsun görüp Mânî n'ola reşk eylese

Bu Nedîmin nakş-ı nevk-i hâme-i Bihzâd'ıdır

Nedîm (g. 22/5)

[Mânî, Nedîm'in sevgilinin kaşının tasvirini görünce kıskansa buna şaşılmaz; bu onun, Behzat kaleminin ucuyla işlediği nakşıdır.]

Bazen de memduhun üstün niteliklerinin tasvirinde bu meşhur nakkaşların bile aciz kalacağı ifade edilerek onun övgüsü yapılmaktadır. Şair, aşağıda bir kasideden alınan beyitte övdüğü memduhuna nakkaşların aciz kaldığı şeyi kendisinin şiir yazarak yaptığı mesajını örtülü biçimde vermektedir:

Süvâr oldukça tasvîrinde âcizdir musavvirler

Ne denli dikkat eylerse eger Bihzâd eger Mânî

Nef'î (k.11/27)

[Ata bindiğinde onu resmetmekte ressamalar bile aciz kalırlar, Behzat ve Mânî de ne kadar dikkat ederse etsin.]

SONUÇ

Fârâbî şiir üzerine düşüncelerini Yunan şiiri hakkındaki bilgiler üzerinden inşa etmeye çalışmaktadır. Hareket noktası Yunan şiirinin biçim ve içeriğe dair bilgileri olduğu için de genellikle referanslarını bu bilgilere dayandırmaktadır. Bunda Aristoteles'in Poetika'sının, şiir konusuna müstakil olarak eğilen bilinen ilk eser olmasının da etkisi vardır. Fârâbî'nin büyük oranda bu eserden etkilenmekle birlikte, şiir üzerine düşünürken başka kaynaklardan da faydalandığı, Poetika'da

yer almayan Yunan şiirine dair bazı bilgileri paylaşmasından anlaşılmaktadır.

Fârâbî'nin şiire dair görüşleri birçok eserine dağılmış vaziyette olmakla birlikte şiir risalesinde daha derli toplu bilgiler vermektedir. Bununla birlikte risalede kendisinin de ifade ettiği üzere şiir üzerine düşüncelerini tamamlamadığı gibi bu düşünceleri sınırları çizilmiş bir kuramsal çerçevede de sunmamaktadır. Ama filozofun şiirin değeri üzerine serdettiği bu düşünceler, kendisinden sonra şiir üzerine yapılan daha kapsamlı değerlendirmelere zemin hazırlaması bakımından büyük kıymeti haizdir.

Fârâbî'nin şiir üzerine düşüncelerinden hareketle ortaya çıkan bu çalışmada; onun aruzun yeri ve kullanımı, şiirin hakikati ile yalan ve büyüyle ilişkisi, şiirin ilim değeri ve mantıkla karşılaştırılması, şiirin tabii bir yetenek olarak anlaşılması, şiir ve resim sanatı arasındaki benzerlikler, şairlerin tasnifi ve şiire uygun kelime kullanımı konularında yaptığı değerlendirmelerin, klasik Türk edebiyatındaki etkisi üzerinde durulmaya çalışıldı. Şiir örneklerinden ve şuarâ tezkirelerinden hareketle Fârâbî'nin şiir görüşleri karşılıklı olarak ele alındı.

KAYNAKÇA

Akkuş, M. (2018). Nef'i dîvânı. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57741,nefi-divanipdf.pdf?0>

Bayrakdar, M. (1997). Fârâbî'nin şiir sanatının kanunları adlı risâlesi. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXVI, 45-70.

Çetin, M. N. (1991). "Aruz" TDV İslam Ansiklopedisi, Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/aruz>

Çetindağ, Y. (2010). Şiir ve tenkit. İstanbul: Kitabevi Yay.

Durmuş, İ. (2013). "Vezin" TDV İslam Ansiklopedisi. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/vezin--edebiyat>

Doğan, M. N. (2009). Fuzuli'nin poetikası. İstanbul: Yelkenli Yay.

Doğan, M. N. (t.y.). Fuzûlî - leylâ ve mecnûn. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78423/fuzuli---leyla-ve-mecnun.html>

Fârâbî (1990). İhsa'ül-ulûm (Çev. Ahmet Ateş), İstanbul: MEB Yay.

Görgün, T. (2003). Osmanlı düşüncesi nasıl anlaşılır? – osmanlı düşüncesi'nin araştırılmasında karşılaşılan bazı zorluklar üzerine. Türklük Araştırmaları Dergisi, 13-14, 29-46.

İpekten, H. (2019). Nâ'ilî-i kadîm dîvân. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/67155,naili-i-kadim-divanipdf.pdf?0>

Kaplan, M. (2019). Neşâtî dîvânı. Erişim adresi: https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/67330,nesati-divanipdf.pdf?0&_tag1=006964F7A491139BEB893C13F024BA71C07840A2&crefer=6EAC1B6564E46999B953DEE733FAAE779C98891D65F4E874821F01D9CCF3D633

Kaya M. (1995). “Fârâbî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/farabi#1>

Kılıç, F. (1998). 17. yüzyıl tezkirelerinde şair ve eser üzerine değerlendirmeler. Ankara: Akçağ Yay.

Kılıç, F. (2011). Divan edebiyatında poetika denemeleri: tezkire önsözleri. Klasik türk edebiyatının peşinden (s. 49-60) içinde. Ankara: Grafiker Yay.

Kılıç, F. (2018). Âşık çelebi - meşâ'irü's-şu'arâ. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59036,asik-celebi-mesairus-suarapdf.pdf?0>

Küçük, S. (t.y.). Bâkî dîvânı. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10596,bakidivanisabahattinkucukpdf.pdf?0>

Canım, R. (2018). Tezkiretü's-şu'arâ ve tabsiratü'n-nuzamâ. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/60327,latifi-tezkiretus-suara-ve-tabsiratun-nuzamapdf.pdf?0>

Macit, M. (2017). Nedîm dîvânı. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56214,nedim-divanipdf.pdf?0>

Okçu, N. (t.y.). Seyh gâlip dîvânı. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78404/seyh-galib-divani.html>

Öznurhan, H. (2004). Aristoteles poetika'sının arap edebiyatındaki yansımaları. Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 4, Sayı 1, 255-281.

Saraç, M. A. Y. (2015). Klasik edebiyat bilgisi belagat. İstanbul: Gökkuşe Yay.

Tarlan, A. N. (1992). Hayâlî divanı. Ankara: Akçağ Yay.

Taşkent, A. (2018). Güzelin peşinde. İstanbul: Klasik Yay.

Taşkent, A. (2019). İbn sînâ ve fârâbî'nin poetikaları. Ankara: TÜBA Yay.

Yalar, M. (2002). Arap edebiyatında şiir kavramı problemi. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11/1, 103-120.

Yenikale, A. (2017). Sünbülzâde vehbî dîvânı. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56212,sunbulzade-vehbi-divanipdf.pdf?0>

BÖLÜM 2

20. YÜZYIL BAŞLARINDA RUSLARIN SÖMÜRGE POLİTİKASINA BİR ÖRNEK: BAŞKURDİSTAN MESELESİ

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ*

Dr. Mustafa Murat ÇAY**

*Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi GAZİANTEP/ zeynelozlu@hotmail.com; zozlu@gantep.edu.tr.

** Gaziantep Üniversitesi Nizip Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi/ mmuratcay1903@yandex.com; mmuratcay@gantep.edu.tr

GİRİŞ

Türkistan, bir yönüyle uzun yıllar boyunca gerek Çarlık rejimi gerek daha sonra Sovyetler döneminde istismar edilmiş, sömürülmüş ve talan edilmiş bir coğrafyayı ifade etmektedir. Türklerin anayurdu olan bu coğrafya taşımış olduğu değerler ve yeraltı ile yerüstü kaynakları bakımından yeryüzünün oldukça zengin bir bölgesi özelliğini taşımıştır ve bu özelliğini günümüzde de korumaktadır.

Zaman içinde siyasî birlikler şeklinde teşkilatlanmış Türk devletleri uzun yıllar boyunca bölgede egemen olmuşlardır. Ancak 16. yüzyıla gelindiğinde meydana gelen olaylar, bölgenin kaderini doğrudan etkilemiş ve bu yüzyıldan sonra şekillenen yeni yapılanma ile birlikte tüm bu coğrafya, Rusların elinde bir sömürge sahası halini almıştır. Özellikle 1502 yılında Altınorda Devleti'nin dağılması, Rus hakimiyet sahasını Karadeniz'e doğru taşımış ve bununla birlikte doğuda Çarlık tarafından stratejik öneme sahip yerlerin ele geçirilmesiyle birlikte tüm Türkistan, Rus emperyalizminin kısıkaçı arasına girmiştir. Rusların doğuya doğru genişlemesinde ise kilit noktayı Kazan oluşturmuştur. Zira 1552'de Kazan'ın ele geçirilmesinden kısa bir zaman sonra 1556 yılında Astrahan'ın da Rusların eline geçmesi, doğu yönünde Rus ilerlemesi için son derece etkili olmuştur. Zaten bu tarihlerden itibaren Türkistan Türklerinin bir daha toparlanamadığını söylemek mümkündür. Çarlık, Türkistan Türklüğünü, yapay milletler sistemi meydana getirmek suretiyle birbirinden ayırmış ve dil, din, kültür ortaklığı içerisindeki birçok Türk unsurları yeri geldiğinde birbirine düşman etmiştir. Çarlık rejimi, bölge Türklüğünü sadece

ekonomik olarak değil, medenî ve kültürel yönlerden de istismar etmiş ve sömürmüştür. Rus zulmüne karşı girişilen bir takım millî hareketler de son derece kanlı yöntemlerle bastırılmıştır. Çarlık, hayatlarına son veremediği birçok unsuru da zaman zaman zorunlu göçlere tabi bırakmak suretiyle onların yok olmalarına sebep olmuştur.

1917 Şubat Devrimi süreci ise bir bakıma millî hareketlerin genişlemesini sağlamıştır denilebilir. Devrimin ilk günlerinde Rus topraklarında ve özellikle de sınır boylarında birçok Millî Şuralar hayata geçirilmiştir. “Milletlerin İstiklâl (Mukadderat) Hukuku”, bu halklarda kendi millî burjuva hükümetlerini kurmak şeklinde anlaşılmıştır¹. Bu Şuralar’dan bazıları kendilerinden zayıf olan bazı komşu milletleri, bir şekilde kendi nüfuzları altına almaya çalışmışlardır. Buna bir örnek olarak Tataristan burjuvazisi gösterilebilir. Tatar burjuvazisi, Kazan’da İslam Birliği sloganı altında “Dahili Rusya ve Sibiryâ Müslümanlarının Şurası”nı kurmuştur². Bu Şura, Başkurt, Kırgız ve diğer unsurları kendine bağlamayı amaçlamıştır. Kafkasya’nın zayıf durumda olan Müslüman halklarını yine dinî bir sloganla kendine bağlamak istemiş olan Bakü Müslüman burjuvazisi de aynı yolu takip etmiştir. Bu suretle doğudaki unsurlar arasında ekonomik ve kültürel yönlerden daha kuvvetli olanlar, Rus burjuvazisinden ve onun geçici hükümetinden ayrılmakla birlikte, kendisinden zayıf olan unsurlara hâkim olma temayülü göstermişlerdir. Sonuç olarak bir taraftan geçici hükümet ile muhtelif

¹ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı ve Milli Mesele*, Mütercim: ZülfikârAbdullahzade, Bakü Faalesi Kooperatif Neşriyatı, Bakü, 1926, s. 8.

²İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 8.

unsurlar arasında bir mücadele yapılmış olduğu gibi diğer taraftan devrim genişledikçe unsurlar içinde devrimciler ve burjuvalar arasında da çatışma büyümüştür.

Geçici hükümet, Millî Bağımsızlık konusunda birçok vaatleri içeren beyannameleri yayınlamış olsa da gerçekte Çar hükümetinden miras kalmış olan milletlerin hukuku meselesine yaklaşımında bir değişiklik olmadığını göstermiştir. Zira savaş zamanında Rus burjuvazisinin, Şubat Devrimi'nden sonra da geçici hükümetin amacı, kendilerine yeni topraklar kazanmak ve bu toprakların halkları üzerinde hakimiyet tesis etmek olmuştur. Dolayısıyla Rusların geleneksel Boğazlar ve Akdeniz siyasetinde herhangi bir sapma olmadığını söylemek mümkündür. Bu sebeple geçici hükümet nezdinde gerçek anlamda bir milletler bağımsızlığı söz konusu değildir.

Milletlerin Rusya'dan ayrılma yönündeki eğilimleri büyüdükçe proleter sınıfın ittifakı da sağlamlaşmış ve aynı ölçüde genişleme göstermiştir. Merkez proletaryasının davetini Rus olmayan unsurlar dikkate alarak kendi mücadelelerini proletaryanın mücadelesiyle birleştirmek istemişlerdir. Hatta Ukrayna, Litvanya, Estonya gibi ülkelerin unsurlarıyla Doğu'da Tatarlar ve diğer unsurlar, Ekim Devrimi'ne kadar Rus proletaryası ile birlikte bir taraftan geçici hükümet, diğer taraftan kendi burjuvazileri aleyhinde ciddi mücadelelere girişmişlerdir. Muhtelif unsurların millî hisleriyle beraber bütün Rusya halklarının arasındaki sınıflar çatışması büyümüş ve genişlemiştir. Bu şartlar altında eski Rus İmparatorluğunun bütün

halkları Ekim Devrimi'ne gelmişlerdir³. Ancak Ekim Devrimi'ni gerçekleştiren Bolşevik liderleri, iç savaşı bitirip rejimi pekiştirince, yani bir bakıma savaş gücünden yararlandıkları Türk toplumuyla işleri bitince, Türkistan Türklerine verdikleri sözlerden geri adım atmışlar ve devrimden bağımsızlık uman milyonlarca Türkistanlıyı hayal kırıklığına uğratmışlardır.

Ekim İhtilali'ne Kadar Rusya'da Yaşayan Milletler ve Genel Durumları

Rus olmayan milletlerin zorla Rus Çarlığı hakimiyeti altında birleştirilme temayülü 16. yüzyılda başlamıştır. Çarlık Rusya'sının bu istila hareketi, doğuda kendisine karşı ciddi engellerle karşılaşmadığı için daha fazla yayılma imkânı bulmuştur. Bu suretle buradaki bir çok topraklar Çarlık hakimiyeti altına girmiştir. 18. yüzyılın sonlarında Çarlık, Batı'da da ilhak hareketlerine girişerek Finlandiya ve Lehistan topraklarında da egemenlik tesis etmiştir.

Çarlık Rusya'sının genişleme siyaseti sonucunda 19. yüzyılın ikinci yarısında toprakları, yeryüzünün 1/6'sını kaplamış ve dünya nüfusunun 1/10'u Rusya toprakları içinde kalmıştır⁴. Ancak Rusya, bu şekilde çeşitli milliyetli hükümet karakteri taşımasına rağmen, Velikorus (Büyük Rusyacılık) fikri sebebiyle Rusların menfaatlerini diğer tüm milletlerin menfaatlerinden yüksek tutmuştur. 1897 yılına ait bir sayımdan, imparatorluk içinde yaşayan toplam nüfusun 128.924.289 olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Rus topraklarında

³İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 12.

⁴İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 3.

yaşayan tüm etnik unsurların dağılımı ve oranları şu şekilde belirmiştir⁵:

Milliyetlerin Adları	Nüfus (Yıl İtibariyle)	Bütün Ahalinin Oranı
Velikoruslar	55.673	43.30
Ukraynalılar	22.415	17.41
Polyaklar (Lehler)	7.931	0. 617
Belaruslar	5.886	4.57
Estler	1.063	0.78
Moldovanlar	1.122	0.87
İsveçliler	340	0.29
Tatarlar	3.738	2.91
Kırgızlar	4.084	3.18
Başkurtlar	1.439	1.12
Votyaklar	421	0.33
Moravalar	1.024	0.79
Çuvaşlar	844	0.66
Çeremisler	375	0.26
Türkler (Sibirya)	440	0.35
Yakutlar	227	0.17
Yahudiler ⁶	5.063	3.94

⁵ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 4.

⁶ Yahudilerin genel olarak kimliklerini gizlemek zorunda kalmalarından dolayı gerçek sayılarının da tam olarak belirlenmesi güç olmuştur (Ayşegül Aydınğün, İsmail Aydınğün, *Kırım Tatarlarının Vatana Dönüşü: Kimlik ve Kültürle Canlanma*, AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2004). Dolayısıyla özellikle

Nemseler (Almanlar)	1.790	1.40
Litvalılar	1.658	1.29
Lâtişlâr	1.436	1.12
Gürcüler	1.352	1.05
Ermeniler	1.173	1.91
Lazkiler	601	0.47
Çeçenler ve Çerkezler	491	0.42
Sartlar	969	0.57
Özbekler	727	0.57
Tacikler	350	0.30
Kürtler, İraniler ve İran Halkları	247	0.19
Türkmenler	281	0.21
Büryânlar	289	0.22
Ve diğerk küçük halklar	----	----

Ancak yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere Ruslar, topraklarında yaşayan her etnik unsuru nüfus sayımında göstermemekle beraber, sunî birtakım ırklar meydana getirmişlerdir. Ruslar, bütün Türkistan Türklerine “Tatar” adını vermişler, daha sonraları ise Tatar adı altında tek bir millet oluşturmaktansa ayrı ayrı boy adlarına sahip olan Türkleri de farklı etnik gruplar şeklinde tanıtmışlardır⁷. Mesela “Sartlar” olarak ifade edilen etnik unsur, Ruslar tarafından bu ismin

Yahudiler ile ilgili olarak verilen nüfus bilgilerine temkinli yaklaşmak gerekmektedir.

⁷ Fuat Uçar, *Dış Türkler: Türk Dünyasının Parlayan 5 Yıldızı*, Fark Yay., Ankara, 2007, s. 252.

verilmiş olduğu Tacikler ve Özbeklerdir⁸. Zeki Velidi Togan ise Sart kelimesi yerine birbirleri ile karışarak şehir ahalisini oluşturan grup/gruplar için “Kent Türkleri” terimini tercih etmiştir. Togan’a göre; şehirlerde bunlar içinde erimiş Moğol ve Fars grupları da mevcuttur. Kent Türklerinin çoğunluğu köylerde yaşamışlardır ve diğer gruplarla karışmamış, tamamıyla Türk ahalisinden oluşmuşlardır⁹. Çarlık Rusya’sı döneminde Kazaklar içinde Kırgız, Kırgızlar için ise Kara Kırgız terimi kullanılmıştır. SSCB döneminde Sart terimi kullanımdan kaldırılmıştır¹⁰. Rusların bu şekilde suni ırklar meydana getirme girişimleri aslında bir bakıma da başarılı olmuştur denilebilir. Bu konuda Mim Kemal Öke’nin bir tespitine hak verilebilir. Öke’ye göre; tarihi ister Çarlığa ister Bolşevizm’e götürülsün Türkistan Türkü’nü bölüp parçalama tatbikatları semerelerini vermiş, aynı soy, kan, dil ve dine sahip bu insanların arasına aynı zamanda psikolojik bir duvar örülmüştür¹¹.

1914 yılı itibariyle, Rus toprakları 12.741.874 kilometre karedir. Rus olmayan çeşitli milletlerin nüfusu ise 181.182.645’tir¹². Bu nüfus kitlesi, dil, din, kültür ve yaşayışlarıyla Ruslardan tamamen ayrılmış ve Ruslaştırma politikalarına ve ekonomik baskılara rağmen direnç göstermeyi başarabilmişlerdir. Rusların, bu unsurlar arasında baş

⁸ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 4.

⁹ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.58.

¹⁰ Farhad Maksudov, Tumen Somuncuoğlu, A. Çolpan Kavuncu, “Taşkent”, *Türk Dünyası Başkentleri*, (Ed. Murat Yılmaz, A. Çolpan Kavuncu), Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Yay., Ankara 2014, s.520 (dipnot).

¹¹ Mim Kemal Öke, *Tarihin Süzgecinden Türk Dünyası*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 133-134.

¹² İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 4.

gösteren herhangi bir bağımsızlık fikri ve hareketine karşı yine bu unsurların özelliklerini dikkate alarak stratejiler geliştirmiş olduğu bilinmektedir.

Kafkas halklarının Ruslara karşı olan bağımsızlık mücadeleleri Çarlık tarafından “Kafkasya’nın Islahı” politikasıyla sindirilmeye çalışılmış ve bu halkların çoğu sürgüne tabi tutulmuştur¹³. Aslında bu sürgün uygulamaları, Ruslaştırma politikalarının başka bir yönünü göstermektedir. Burada Kırım Tatarlarının sürgününü hatırlamakta fayda vardır. Çünkü Kırım, Ruslar için asırlar boyunca ayrı bir önem taşımıştır. Her şeyden önce Rusya’nın temel hedefi, Kırım’ı Rus anavatanının bölünmez bir parçası haline getirmek olmuştur. Çarlık rejimi döneminde bu sürgünlerin büyük oranlarda Kırımlı Türklerin “Ak Toprak” dedikleri Osmanlı topraklarına yapılmış olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Bir tespite göre; Rus işgalinden hemen sonra başlayan ve yaklaşık 150 sene devam etmiş olan bu zorunlu göçler, 19. yüzyılda özellikle göze çarpan, 1812, 1828-1829, 1860-1861, 1874, 1890 ve 1902 yılları olmak üzere yedi dönemde zirveye ulaşmıştır¹⁴. İlk sürgün tarihi olarak nitelendirilebilecek 21 Temmuz 1783 tarihinde aslında ileride yaşanacak olanların ilk işaretleri verilmiştir. Söz konusu tarihte Rus Generali Potemkin, ordusuyla Kırım’a girmiştir. Daha sonra yaptığı ilk iş, Kırım’ın ileri gelenlerini toplamak ve onlara bir konuşma yapmak olmuştur. Potemkin, bu konuşmasında şunları dile getirmiştir:

¹³ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 5.

¹⁴ M. Akif Kireççi, Selim Tezcan, *Kırım’ın Kısa Tarihi*, Çev. Can E. Çekiç, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Yay., Ankara 2015, s. 35.

“Siz kıskırtıcı bir kavimsiniz, bize çok zorluk çıkardınız. Şimdi sizden çektiğimizi hiçbir milletten çekmedik. Fesadınızdan kurtulmak için Osmanlı Devleti bile sizden elini çekerek serbestliğinize karar vermişti. Osmanlı Devleti ile aramızı bozmak istediniz. Ama hala iki devlet sulhu bozmadılar. Ancak siz binlerce askerimizi öldürdünüz. Bu uğurda bu kadar para sarf ettim. İşte bunlara karşılık Taman, Koban ve Kırım’ın topraklarını Rusya’ya kattım”.

Potemkin, yukarıdaki sözlerine ilaveten II. Katerina’nın beyannamesini okuduktan sonra; “Artık serbestiyetiniz kaldırıldı. Bundan böyle Rus reayası gibisiniz. Gitmek isteyenlere mal ve eşyasını alıp gitmelerine müsaade vardır. Dininize ve mezhebimize hiçbir şekilde karışılmaz. Fakat siz imparatoriçemizin emirlerine uyacağınıza yemin ediniz” deyince, Tatarlar neyin başlarına geldiklerini anlamış olsalar da artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı da açık bir şekilde belirginleşmiştir¹⁵. Hakan Kırımlı da bu ilk Rus işgaline dikkat çektikten sonra 1783-1922 yılları arasında en az 1.800.000 Kırım Tatarının Osmanlı topraklarına göç ettiğini belirtmiştir¹⁶.

Ruslaştırma politikası çerçevesinde 1850 yılında Kırım’da kolonistlerin toplam nüfusu 70.000’i geçmiştir. 1917 yılına gelindiğinde ise Estonlar, Letonlar ve hatta İtalyanların da olduğu 22 farklı millete mensup kolonist Kırım’a yerleştirilmiştir¹⁷. Bu kolonizasyon siyasetinin Sovyetler döneminde de hemen aynı şekilde

¹⁵ Erşahin Ahmet Ayhün, *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014, s. 199.

¹⁶ Aydıngün, *Kırım Tatarlarının Vatana Dönüşü...*, s.12.

¹⁷ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996, s.11.

ve aynı amaçlar doğrultusunda devam ettirilmiş olduğunu belirtmekte fayda vardır. Sovyetler döneminin kolonizasyon siyasetinin ana hatlarını göstermesi bakımından R. Maurach'ın şu ifadelerine dikkat çekilebilir:

“DivideandRule (Böl ve Yönet), Sovyetlerin ana siyasetini teşkil etmiştir. Resmî Sovyet tarih doktrinine göre, Çarlık kendi koloni siyasetini tatbikat sahasına geçirirken umumiyetle ayrı ayrı milletleri kışkırtarak birbiri aleyhine çeviriyordu. Fakat Çarlığı deviren Bolşevik hükümetinin metodu da aynı oldu. Yani “Böl ve Yönet” prensibinden ayrılmadı. Bu husus, bilhassa Orta Asya'da 1924-1925 yıllarında yapılan Orta Asya Türklerini ayırma misalinde göze çarpmaktadır”¹⁸.

Burada sürgün ve toprak meselesi konusunda İsmail Gaspıralı'yıda anmak gerekmektedir. Zira Gaspıralı'nın toprak meselesine olan ilgisi sadece Kırım'la sınırlı olmamıştır. Kendisi, topraklarından edilmiş Başkurt köylülerinin ve Kazak göçebelerinin meselesinin çözülmesiyle de meşgul olmuş ve yazılarında da bu konuya sıkça yer vermiştir¹⁹. Ruslaştırma ve sürgün politikasının Çarlık rejiminden sonra da devam ettirilmiş olduğu ve bu sürgünlerin de eskileri gibi Türkler açısından son derece yıkıcı sonuçlar vermiş olduğu ortadadır. Mesela 1930'lu yıllarda görülen Stalin'in sürgün politikası sonucunda kısa zaman içerisinde 40-50 bin civarında Kırım Tatarı Ural bölgesi ve Sibiryaya sürülmüştür²⁰. Sürgünden kurtulanların ise bu sefer de hayatları tehlikeye girmiştir. 1930'lu yılların sonuna gelindiğinde bir

¹⁸ Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, Nesil Yay., İstanbul 1993, s. 77-78.

¹⁹ Kırmımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik...*, s. 159.

²⁰ Aydıngün, *Kırım Tatarlarının Vatana Dönüşü...*, s.12.

çok Türk bölgelerinde olduğu gibi Kırım'da da aydınlara yönelik büyük bir katliam hareketine girişilmiştir²¹. Aydınlara yönelik bu baskı ve yok etme girişiminin altında, bu aydınların, yazı ve edebiyat aracılığıyla halkı millî bağımsızlığa doğru uyandırmaya çalışmaları yatmaktadır. Zira Tatar edebiyatının özellikle 20. yüzyıl başında, büyük bir gelişme gösterdiği ve Ekim Devrimi öncesinde de millî geleneğe dayalı çeşitli örnekler açısından oldukça zengin olduğu bilinmektedir. Devrimden sonra diğer alanlarda olduğu kadar Tatar yazılı kültürü de gerilemiştir. Millî bağımsızlık duygusuyla yazmış oldukları eserlerle halkı aydınlatmayı amaç edinmiş devrimi de tasvip etmemiş olan Gayazîşhaki (Ayaz İshaki), Sadri Maksudi (Arsal), Gabdulla Battal (Abdullah Battal Taymas), F. Tuktargibi aydınlar da ülkeden göç etmeye mecbur bırakılmışlardır²². Stalin'in ölümünden sonra ise Tatarlar, kendi klasiklerini okuma ve özerk cumhuriyetin yönetiminde görev almak gibi önemli haklar elde etmişlerdir²³.

Lehlerin ve Finlandiyalıların da bağımsızlık hareketleri Çarlık tarafından oldukça kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Ruslar ayrıca etnik unsurlar arasına düşmanlıklar sokarak bu unsurların birbirlerine karşı mücadelelerinden faydalanmışlardır. Ruslar, Yahudilere yönelik bir takım saldırıların yapılmasını sağlamakla beraber Ermeni ve Müslümanlar arasındaki çatışmaları körüklemişler ve bu unsurlar

²¹ Kemal Özcan, *Vatana Dönüş, Kırım Türklerinin Sürgünü ve Millî Mücadele Hareketi (1944-1991)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002, s. 3-4.

²² Erdal Şahin, "Stalin Dönemi Siyasetinin Kazan Tatar Türkleri Kültürüne Etkileri", *Stalin ve Türk Dünyası*, (Haz. Emine Gürsoy- Naskali, Liaisan Şahin), Kaknüs Yay., İstanbul 2007, s. 235.

²³ Reşat Genç, *Ana Çizgileriyle Türk Dünyası Tarihi*, Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Bişkek 2002, s. 146.

karşısında iki yüzlü bir politika takip etmişlerdir. Ruslaştırma politikası, genel olarak tüm Rusya’da Çarlık rejimine karşı büyük bir kin ve nefret doğurmuş ve rejim karşısındaki bir takım hareketlerde bu düşmanlık başlıca rolü üstlenmiştir.

Çarlık rejiminin, milletleri Ruslaştırmak suretiyle Rus olmayanların ana dillerini okullarda yasaklaması, millî kuruluşlarını kapatması ve bu unsurlara yönelik kültürel baskıları yanında ekonomik politikaları da son derece önem arz etmektedir. Bu ekonomik politikadan asıl amaçlanan, barışçı yollarla özellikle Çarlığın sınırlarında Rus unsurları yerleştirerek buradaki yerli halkların rejime itaatini sağlamak olmuştur. Rejim, Rus olmayan milletlerin yaşadıkları yerlere Rus çiftçileri ve Rus Kazaklarını yerleştirmiştir. Bunlar zamanla hükümetin de kendilerine verdiği destekle yerli halkları verimsiz topraklara doğru kovmuşlardır.

Rus Çarlığının ele geçirdiği yeni yerleşim yerlerinde genel olarak izlenmiş olduğu politika şu stratejiye dayanmıştır: Önce kale yeri tespit edilmiş ve kale kurulmuş, ardından Kazaklar ve Rus göçmenler yerleştirilmiş daha sonra ticaret için ağırlıklı olarak bazı Tatarlar bölgeye getirilmiş ve son olarak da bu yerlerin birer merkez halini alması sağlanmıştır²⁴.Çar rejimi, genişleme stratejisinde iki amacı takip etmiştir. Biri, Orta Rusya’da yaşayan beylerin ve arazi sahiplerinin dikkatlerini sınırlardaki Rus olmayan hakların yerlerine çekmek olmuştur. Diğeri ise yeni yerlerine sürülmüş olan halkların muhtemel bir isyan hareketine karşılık bu bölgeleri tahkim etmektir.

²⁴Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Anar Somuncuoğlu, “Almatı-Astana”, *Türk Dünyası Başkentleri*, s. 110.

Rejimin bu tedbirleri sonucunda yerli unsurlar büyük ekonomik darbe almışlar ve adeta dilenci durumuna düşmüşlerdir²⁵. Bu sebeplerden dolayı bu unsurlar arasında rejime karşı son derece büyük bir kin ve nefret uyanmıştır. Bu kin ve nefret dikkate alındığında bu unsurların ileride Çar hükümetine karşı yapılmış bir isyan ve devrim hareketine katılma sebepleri de anlaşılabilir. Zira Tatarlar, 19. yüzyıl boyunca imparatorlukta uygulanan en sert Ruslaştırma politikasına maruz kalan unsur olmuşlardır. Ahmet Özenbaşı, 1925 yılında yazmış olduğu Çarlık Hakimiyetinde Kırım Faciası adlı kitabında şunları dile getirmiştir:

“Tutuklamalar, Kırım’dan kovulmalar ve sürgünler, Rus memurlar tarafından Tatarlara gösterilen aşağılayıcı uygulamalar, Tatar köylerinde kilise ve manastırlar inşası ve sonunda büyük bir kuvvetle işletilen Ruslaştırma siyaseti. Tüm bu teşebbüsler Rus emperyal tertibatınca Tatar unsurunu yok etmek için icat edilen reçeteyi husule getirdi”²⁶.

Tüm bu zulümlere rağmen yüzyılın sonunda Tatar aydınları arasında 1917-1921 yıllarındaki devrim döneminde, millî bir hareketin temelini oluşturan ve Tatarların siyasî ve kültürel benliğine ağırlık vermiş olan başarılı denilebilecek ve Millî Komünizm ile açıklanan yeni bir hareket de gelişmiştir²⁷. Millî Komünizm fikriyle bilinen Tatar Bolşevik lider Sultan Galiyev’in tavsiyesi üzerine 18 Ekim 1921 tarihinde Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Görünüşte Kırım Tatarları, bağımsız bir yönetim elde edememiş

²⁵ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 6.

²⁶ Kireççi, Tezcan, *Kırım’ın Kısa Tarihi*, s.35.

²⁷ Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, Çev. Eşref B. Özbilen, Selenge Yay., İstanbul 2009, s. 118.

olsalar da en azından Sovyetler bünyesinde millî ve kültürel özerklik sağlamayı başarmışlardır²⁸.

Rusya merkezinde sanayi genişledikçe imparatorluğun doğusunda ekonomik baskının da artmış olduğu görülmektedir. Çar rejimi bu toprakları, merkeze neft, pamuk, maden gibi ham maddeleri sağlayan birer sömürge olarak değerlendirmiş ve buraların ekonomik olarak kalkınmasına engel olmuştur²⁹. Bununla birlikte yerli halk, hükümet aracılığıyla buralardaki derebeyleri durumundaki unsurların ve dinî liderlerin (mollalar, şeyhler, şamanlar gibi) etkileri altında ilerleme gösterememişlerdir³⁰. Başkurdistan'da 20. yüzyılın başlarında da mollaların nüfuzunun devam ettiği görülmektedir. Mollalar, büyük köylerin hemen hepsinde bulunmuşlar ve Ekim Devrimi'ne kadar sadece dinî hizmetle kalmamışlar ve öğretmenlik de yapmışlardır³¹.

Muhtariyetli Başkurdistan Sosyalist Şura Cumhuriyeti

Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi, kurulduğu ilk günlerde bütün halkların proletaryasını devrim için mücadeleye çekmek amacıyla milletler meselesinin gerçekçi bir şekilde çözülmesini gerekli görmüştür. 1898 yılındaki birinci kurultay bu konuda bir karar almış ve bu karar hemen 1900 yılında toplanmış olan partinin ikinci kurultayında kabul edilmiş olunan programa dahil edilmiştir. Bu

²⁸ M. Akif Kireççi, Selim Tezcan, *Kırım'ın Kısa Tarihi*, s.44.

²⁹ Başkurdistan ve Tataristan, günümüzde dahi yer altı zenginlikleri bakımından önemlerini korumaktadırlar. Yakın dönemde Rus petrolünün hemen hemen %40'ından fazlasını karşılamaktadırlar (Ekrem Memiş, Nuri Köstüklü, *Yeni ve Yakın Çağda Türk Dünyası Tarihi*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2000, s. 149).

³⁰ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 6.

³¹ Sergey, İvanoviç Rudenko, *Başkurtlar*, Çev. Roza- İklil Kurban, Kömen Yay., Konya 2001, s. 373.

programın 9. maddesinde; “Devlet dahilinde bulunan bütün milletler, kendilerini idare etmek hakkına sahiptirler”³² denilmektedir.

Başkurt Türklerinin tarihi, tıpkı Tatar Türklerinin tarihi gibi sömürülmeler, ezilmeler, sürgünler ve türlü istismarlarla doludur. Başkurtların kökeni, Peçeneklere ve Kıpçaklara dayandırılmaktadır. Dilleri, Türk dillerinin Kıpçak grubuna aittir³³. Altınorda Devleti’nden sonra Kazan Hanlığı³⁴, daha sonraları da Nogay ve Sibiryaya hanlıkları içerisinde yer almışlardır. Başkurtlar, Kazan Hanlığının yıkılmasından sonra diğer Tatarlar ile birlikte Ruslar’a karşı mücadele etmişlerdir. Ruslar’a karşı direniş, Başkurtların yoğun olduğu bölgede XVIII. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Bu mücadeleler sonucunda güçsüz düşen Başkurtlar, Rus hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlardır³⁵. 1552 yılında Kazan’ın, 1555 yılında Ural sahası Başkurtlarının, 1556 yılında ise Volga ağzındaki Astrahan’ın Rusların eline geçmesiyle, Türkistan’ın kapıları Rus emperyalizmine açılmış ve Rusya yaklaşık olarak iki yüz yıl içerisinde 5 kat daha büyümüştür³⁶.

Başkurdistan toprakları tarihi boyunca son derece acımasız politikalara kurban edilmiş ve bir sömürge halini almıştır. Yerli halkın

³² İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 12.

³³ Memiş, Köstüklü, *Yeni ve Yakın Çağda Türk Dünyası...*, s. 104-105.

³⁴ Kazan Hanlığı, Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan dahil olmak üzere birçok toprağı içine almış olan bir devlet olmuştur. Uzun yıllar Moskova Rusya’sını denetimi altına almış ve 1552 yılında IV. İvan tarafından ortadan kaldırılmıştır. Hanlığın yıkılışı, daha sonraları Rusya sınırları içine dahil olacak olan Türk topraklarının da kaderi bakımından bir dönüm noktası oluşturmuştur. Hanlık topraklarına sahip olan Ruslar, İdil (Volga) yolunu da ele geçirmek suretiyle diğer Türk hanlıkları üzerine kolayca yürümüşlerdir (Genç, *Ana Çizgileriyle Türk Dünyası...*, s. 69).

³⁵ Genç, *Ana Çizgileriyle Türk Dünyası...*, s. 147.

³⁶ Uçar, *Dış Türkler...*, s. 39.

oldukça kötü ve tarıma elverişsiz yerlere sürülmek suretiyle merkezden uzaklaştırılması, halkın perişan bir vaziyette kalmasına sebep olmuştur. Çar hükümetinin devrilmesi yönündeki haberler ilk duyulduğu zaman, Başkurtlar'da bir milliyet hissi ve heyecanı uyanmıştır. Milletlerin, kendilerini idare etmek hakkına sahip olduklarına yönelik beyanname, Rusya Müslümanlarını oldukça ümitlendirmiştir. Çar rejiminin devrilmesinden hemen sonra Müslümanlar, 1917 yılı Mayıs ayında, tüm Rusya Müslümanlarının durumunu görüşmek amacıyla bir kongre toplamaya karar vermişlerdir. Müslümanların çeşitli ortak meselelerinin görüşüldüğü kongre, kısa zamanda millî ve bölge muhtariyeti meselesi yüzünden iki gruba ayrılmıştır. Her Müslüman unsurun kendi bölgesinde kendisini idare ettiği bir federalizm fikrini tamamıyla destekleyen Kırım Tatarlarına, Azeriler, Başkurtlar ve Dağıstanlılar da katılmıştır. Dağınık yerlerde yaşayan ve belli bir bölge kimliğine sahip olmayan Volga Tatarları ise bu düşünceyi kabul etmemişlerdir³⁷. Bu kongrede Başkurt halkı, kendilerinden ekonomik ve kültürel yönlerden ileri seviyede olan Tataristan burjuvazisinin, tüm Müslümanların menfaatleri sloganıyla bunları kendi etkileri altına almak ve kendilerine tabi etmek istediklerini anlamışlardır. 10 Aralık 1917 tarihinde Türkistan Müslümanlarının 4. Olağanüstü Kongresi sırasında vekiller, devrimin prensiplerine dayanarak demokratik ve federatif Rusya Cumhuriyeti çerçevesinde Türkistan'ın mahalli muhtar cumhuriyet olarak ilanını kabul eden bir karar almışlardır. Kongre, 54 üyeden oluşan bir Halk Şurası seçmiştir. Halk Şurası, 11 Aralık 1918

³⁷Fisher, s. 163.

tarhinde 10 üyeden oluşan ve İcra Komitesi olarak isimlendirilen hükümeti seçmiştir. Kongrede bilhassa Türkistan'ın Güneydoğu Federasyonuna girmesi meselesi üzerinde durulmuştur. Bu şekilde bir devletler federasyonu kurulması fikri, Ural Kazaçıkları lideri anti Bolşevik Dutov'a aittir ve Başkurtların lideri Zeki Velidi de bu planı benimsemiştir³⁸. Ancak bununla birlikte Başkurtlar, bağımsızlıklarını sürdürmek için umum Müslüman ittifakından ayrılırlarsa Ekim Devrimi'nden itibaren Şura hükümeti aleyhine cephe açmış olan Dutov'un nüfuzu altına düşeceklerinin farkına varmışlardır. Uzun müddet boyunca Başkurtları oyalamış olan Dutov, sonunda asıl yüzünü gösterince Başkurdistan'ın aydınları Şura tarafına dönmeye mecbur kalmışlardır. Burada Zeki Velidi Togan'ın tutum ve davranışına değinmek gerekmektedir. Başkurtların temsilcisi olan Togan, daima Başkurtlar için özel bir muhtariyet hakkı elde etmek istemiştir. Ona göre, bazı bölgelerde yaşayan Müslümanlar %61-96 oranında olduklarından bunların toprak mülkiyetine sahip olmaları gerekmektedir. Togan'ın bu görüşüne Kırım delegeleri de katılmışlardır³⁹. Bu fikirde Ruslar da Togan'ı desteklemişlerdir. Bunun sebebi ise Türklerin birbirinden ayrılmalarının Ruslar için son derece faydalı olmasıdır. Henüz Rusya Müslümanları Umumî Kurultayı'nda Togan'ın dahil olduğu üç kişilik bir komite kurulmuş ve ardından hemen bir Başkurt Kongresi toplanmıştır. Orenburg'da Bıkbayoğlu Yunus Beğ başkanlığında hükümet kurulmuştur. Beyaz

³⁸Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2004, s. 247-248.

³⁹Müstecib Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü- Bugünü- Yarını)*, Baha Matbaası, İstanbul 1980, s. 163.

Rus ordusu 1918 yılında bu hükümeti dağıtmış olsa da kısa bir süre sonra Başkırtlar, ordu kurarak yeniden Orenburg'a girmişlerdir. 1919 yılında ise bu sefer Kızılordu birlikleriyle çarpışmalar baş göstermiştir. Neticede Başkırt hükümeti ile Kızılordu arasında “dâhilî işlerde muhtariyet” şartıyla bir barış sağlanmışır⁴⁰. Togan, görüldüğü üzereen başında Millet Meclisi'nden de tamamen kopmuş, askerî birlikler meydana getirmiş ve başlangıçta Kızılordu'ya karşı savaşıyan Beyaz Rus ordularında Rus-Kazak atamanı Dutov ile işbirliği içine girmiş ve daha sonraları ise Kızıllar tarafına geçmek zorunda kalmıştır. Nadir Devlet'e göre Togan, bu hizmetlerinden dolayı Lenin ve Stalin'in de isteği doğrultusunda Başkırt Muhtar Sosyalist Cumhuriyetini kurmak suretiyle bölgede çoğunluk olarak bulunan Kazan Tatarları ile Başkırtlar arasında bir siyasî ayrımı gerçekleştirmişir. Bu siyasî ayrım, daha sonra kültürel ayrıma da yol açmıştır. Ancak Nadir Devlet, Togan'ın Başkırdistan'ın özerkliği için mücadele ederken iki kardeş topluluğun rekabette yetinmeyip düşmanlaşacağını düşünmediğini de belirtmişir⁴¹. Baymirza Hayit de bu konuda Togan'ın, Türkleri parçalamayı ve muhtar bir Başkırt hükümeti kurmayı başarmış olduğunu vurgulamışır⁴². Rusların, Togan'ı destekleri de belirtildiği üzere Rusya menfaatine olduğu müddetçe geçerli kalmıştır. Haddizatında Stalin, diğer Türkler hakkındaki düşünceleri gibi Togan'a da hiçbir zaman güven

⁴⁰ Nevzat Kösoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, Ötüken Yay., İstanbul 1997, s. 754.

⁴¹ Nadir Devlet, *İdil- Ural Ekspedisyonu Tatarlar- Başkırtlar- Çuvaşlar*, Marmara Üniversitesi Yay., Ankara 1997, s. 55.

⁴² Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri...*, s.225.

duymamıştır. Stalin, henüz 1919’lu yıllarda Ahmet Baytursunlu’nun bir Türkçü olduğunun farkına varmıştır. Togan’ın belirtmiş olduğuna göre; bu yıl kendisinin ve Baytursunlu’nun İnkılâpçı Sosyalist Fırka adında bir fırka kurarak Üçüncü Enternasyol’e girmeye çalıştıkları izlenimi verdiklerinde Stalin, bu iki isimle “Komünist olmadan fırka azası olamazsınız” diyerek alay etmiştir⁴³.

Muhtariyetli Başkurdistan Sosyalist Şura Cumhuriyeti teşkili, Umum Rusya Merkezî İcra Komitesi tarafından 23 Mart 1919 tarihinde verilmiş bir deklarasyonla ilan edilmiş ve merkezi Ufa şehri olarak belirlenmiştir. Yüzölçümü, 152.517 kilometre kare olan Başkurdistan’ın nüfusu bu yıllarda 2.999.599’dur. Nüfus taksimi ise aşağıdaki gibidir⁴⁴:

Başkurtlar ve Tatarlar	1.552.189 (%51,75)
Ruslar	1.030.366 (%34,35)
Diğer unsurlar	417.001 (%13,90).

Başkurdistan Cumhuriyeti, muhtariyetliği elde etmiş olsa da kısa süre içerisinde birçok olumsuz gelişmelerle karşı karşıya kalmıştır. Ülkede yaşanan kanlı çatışmalar, toprakların ağalar tarafından talan edilmesine de sebep olmuştur. Çatışmaların sebep olduğu bazı ekonomik sıkıntılar, hükümetin malî yönden zor durumda olması, idare işlerinde yaşanan aksaklıklar gibi tüm olumsuzluklar, Başkurdistan Cumhuriyeti’nin ekonomik anlamda muhtaç bir duruma düşmesinde etkili olmuştur. Bu son derece olumsuz şartlara bir de

⁴³ Oğuz Doğan, “Stalin Döneminde Kazak Alfabeti”, *Stalin ve Türk Dünyası*, s. 254.

⁴⁴ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 103.

1921-1922 arasında görülen açlık⁴⁵ da eklenirse Başkurdistan'ın geçirmiş olduğu felaket anlaşılabilir. Ancak bu açlık, doğal şartlardan kaynaklanmamış bilakis Sovyetlerin yanlış politikasından dolayı meydana gelmiştir. Mesela Kırım'da açlığın sonuçları son derece yüksek seviyelerde olmuştur. Zira 60.000 Tatarın içinde bulunduğu 100.000 kişilik bir Kırımlı grubu, Kırım mahsulü tahılın ihracı ve yabancı yiyecek yardımının başka yerlere aktarılması ile suni olarak kısıktılan bu 1921-1922 kıtlığı sırasında hayatını kaybetmiştir⁴⁶. 1926-1930 yılları arasında ise yaklaşık olarak 20 milyon Sovyet vatandaşı, Stalin'in uygulamakta son derece ısrarcı olduğu tarımda kolektifleştirme politikasının sonucu olan açlık sebebiyle hayatını kaybetmiştir. Bu oldukça yüksek sayıya, kolektifleştirme politikasına direnç gösterdiklerinden ötürü gönderildikleri çalışma kamplarında zor şartlar dolayısıyla hayatlarını kaybedenler ve kurşuna dizilenler de dahildir⁴⁷.

Başkurdistan coğrafyasını bu dönemde iki kısma ayırmak mümkündür. Birincisi, Batı Başkurdistan'dır ki bu kısım, merkezî ziraat rayonlarına (küçük bölgeler) benzemektedir. İkincisi ise Doğu Başkurdistan'dır. Bu bölgede yaşayan halkın çoğu dönem itibariyle yarı göçebe bir hayat sürmüş, hayvancılıkla uğraşmış, el sanatları ile geçimlerini sağlamışlardır. Ancak ülkenin bu kısmı gerek iç savaş esnasında gerek açlıktan en çok etkilenen yer olmuştur. Özellikle hayvancılık bitme noktasına gelmiş, açlık günlerinde geçici olarak

⁴⁵ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 104.

⁴⁶ Kireççi, Tezcan, *Kırım'ın Kısa Tarihi*, s.44.

⁴⁷ Belkis Ulusoy, "Stalin Döneminde Azerbaycan'da Kolektifleştirme", *Stalin ve Türk Dünyası*, s. 182.

kapanan fabrikalar tamamen kapanmıştır. Bu işletmelerin sayısı, 1923 yılı Haziran ayına kadar 48'e ulaşmıştır⁴⁸. Başkurdistan'da en önemli iş sahalarından birisi de orman işleri olmuştur. 1923 yılında Başkurdistan Meşe İdaresi, 28.410 m³ ağacın %57'sini odun haline getirmiştir. Burada Şura'nın idaresinde bulunan üç büyük kereste atölyesinde 450 kişi çalışmıştır⁴⁹.

Başkurdistan'da kent ahalisinin nüfusu ise 1922 yılında 2.072.000, 1923 yılında ise 2.176.300'dür. Hayvancılık, bu senelerin sonunda iyice düşmüştür. Aşağıdaki tablodan bu düşüşü anlamak mümkündür⁵⁰:

Hayvan Cinsi	1917	1921	1922
İş atı	976.258	572.957	323.900
Öküz	5.993	2.800	983
İnek	691.599	437.000	373.015
Koyun	1.848.532	722.641	368.175
Keçi	256.216	85.641	21.248
Domuz	255.056	109.736	21.377

Açlığın kendisini şiddetli hissettirdiği yerlerde halkın %40'ı yok olmuştur. Halkı tamamen yok olan köylerin sayısı da bir hayli fazladır. Açlık daha çok dağlık bölgeleri etkilemiştir. 1921 senesinde bütün Başkurdistan halkının %80'i açlığa maruz kalmıştır⁵¹. Açlıktan dolayı ölümlerin hayvancılıkla uğraşan halk üzerinde de yüksek

⁴⁸ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 105.

⁴⁹ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 105.

⁵⁰ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 106.

⁵¹ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 106.

oranlarda olması dikkat çekmektedir. Bu suretle tamamıyla hayvanlarını kaybetmiş olanlar zamanla hayatlarını da kaybetmiştir.

Ekonomik yönden adeta talan olmuş bir halkın tekrar üretim işine yönlendirilmesi için ciddi tedbirlere başvurulmuştur. Başkurdistan'ın muhtelif rayonlarında alınan tedbirlerle birlikte halkın durumunu düzeltmesi sağlanmıştır. Ancak ülkenin daha küçük kesimlerinde bu tedbirlerin uygulanması oldukça zor olmuştur. Başkurdistan Cumhuriyeti'nin durumunu düzeltmek ve gelecekte burasını geliştirebilmek amacıyla Ufa ve Çelyabinsk vilayetlerinin birçok sanayi rayonu bu bölgeye dahil edilmiştir. Ancak aşağıda sıralanmış olan birtakım olumsuzlar da Başkurdistan'ın gelişim göstermesi sürecini olumsuz yönde etkilemiştir:

- 1- Küçük Başkurdistan denilen rayonlarda demir ve su yollarının olmamasından dolayı gerek ekonomik gerek kültürel yönlerden Şura cumhuriyetinin gelişmesi zorlaşmıştır.
- 2- Başkurdistan Sosyalist Şura Cumhuriyeti'nde önemli medenî merkezlerin olmaması ve medenî ve teknik kuvvetin azlığı buranın gelişmesine engel olmuştur.
- 3- Eski Ufa ve Çelyabinsk vilayetlerinde önceleri çoğunlukla Başkurtlar bulunmaktaydı. Daha sonraları Çar rejiminin sömürgecilik siyasetinin sonucu olarak Başkurt halkı buralardan sürülerek yerlerine Ruslar ve diğer başka milletler yerleştirilmiştir.
- 4- Tüm bu olumsuzluklara rağmen buraya birçok sanayi rayonlarının dahil edilmesiyle Başkurdistan Sosyalist Şura

Cumhuriyeti 1922 senesinden itibaren bir sanayi rayonu olmaya başlamıştır⁵².

14 Haziran 1922'de merkezi icra komitesinin emriyle Büyük Başkurdistan'ın ayrılması kararı alınmıştır. Büyük Başkurdistan'a bu suretle birçok sanayi rayonları da dahil edilmiştir. Başkent, Sterlitamak'tan Ufa'ya taşınmıştır.

Başkurdistan Sosyalist Şura Cumhuriyeti'nde hükümet idarelerini yerli ahalinin ihtiyacına göre düzenlemek amacıyla bazı tedbirler de alınmıştır. Halkın pek çoğu nahiyelerde ve kentlerde yaşadığından buradaki idarî işler, Tatar Başkurdistan'ında görülmüştür. Ana dilin bütün idarelerde uygulanmasına dair Başkurdistan Cumhuriyeti tarafından özel emirler verilmiştir. Bu emirlerin uygulanması için de özel komisyonlar hayata geçirilmiştir. Özellikle adliye dairelerinde çalışan Tatar ve Başkurtların oranı bu siyaset sayesinde %40'ı bulmuştur.

Başkurdistan Şura Cumhuriyeti'nin maarif işlerinde de büyük başarılar elde edilmiştir denilebilir. Zira İlminsky okulları karşısında İsmail Gaspıralı'nın mücadelesi son derece etkili sonuçlar vermiştir. Nikolay İlminsky'nin projesini hazırlamış olduğu Rus eğitim sistemi çerçevesinde açılmış olan Rus-Tatar, Rus- Kazak ve Rus- Kırgız okullarında Müslüman Türk çocuklarının Rusça eğitim görmeye ve İslam'ı bırakarak Hristiyanlığı tercih etmeye zorlandıkları bilinmektedir⁵³. Tüm bunlara rağmen Başkurtlar'ın da büyük bir

⁵² İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 108.

⁵³ Uçar, *Dış Türkler...*, s. 149.

direnç göstermiş olduklarını söylemek mümkündür. Reformasyona rağmen devrime kadar Başkurdistan'da olan bütün mektep ve medreseler dinî bir karakter taşımayı sürdürmüşler ve yönetimleri de dinî liderler tarafından gerçekleştirilmiştir. Maarif Nezareti'nin bilgilerine göre 1916 yılına kadar Başkurdistan'da mevcut okullar aşağıda verilmiştir⁵⁴:

Vilayetler	Medrese	Mektep	Toplam
Perm vilayeti	23	190	213
Ufa	360	866	1.226
Orenburg	88	346	434

Bu rayonlarda Müslümanlardan (Başkurtlar, Tatarlar, Kırgızlar) Rus veya Rus-Kırgız mekteplerinde okuyanların oranı artmıştır. Birinci derece mektep 1.697, bunlardan 800'ü Tatar- Başkurt ve 720'si Rus, kalanları da diğer milletlerin mektepleridir. Burada okuyan çocukların sayısı 105.626'dır. Bunlardan 54.241'i Tatar- Başkurt, 42.821'i ise Rus'tur. İkinci derece mekteplerin sayısı ise 60'tır. Bunların dışında 29 sanat mektebi bulunmuştur. Bunlardan 10'u pedagoji mektepleri olarak sınıflandırılmıştır. Bunlar da muhtelif halklar arasında, Başkurtlar için 4, Tatarlar için 2, Çuvaşlar için 1, Marlar için 1 şeklinde taksim edilmiştir⁵⁵.

Bütün sanat mekteplerinde okuyanların sayısı 1923 senesinde 3.670'e ulaşmıştır. Bunlardan 2.150'si Rus, 1.117'si Tatar- Başkurt, 165'i

⁵⁴ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 109.

⁵⁵ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 109.

Çuvaşlar, 94'ü Marlar, 10'u Morovalar ve kalan 134'ü de diğer milletlerdendir. Bunların dışında fırka mektepleri gibi bir çok siyasî maarif müesseseleri hayata geçirilmiştir. Maarif sahasında takip edilen başlıca amaç, siyaset mektepleri ve diğer medenî maarif müesseselerini Başkurt kimliğine kavuşturmak olmuştur⁵⁶.

1923 senesinde bütün Başkurdistan'da 9 gazete basılmıştır. Bunlardan 3'ü ana dildedir. 1924 Mart ayına kadar bunların sayısı 6'ya ulaşmıştır⁵⁷. Ancak Sovyet rejiminin milletlerin anadilleri konusunda samimi olduğu söylenemez. Çünkü birtakım özgürlükler gibi görülen hakların, ileri vadede Ruslaştırma/Sovyetleştirme ideolojisinin dışına çıkmamasına Sovyet rejimi tarafından özellikle dikkat edilmiştir. Troçki, İhanete Uğrayan Devrim adlı kitabında bu konuda şunları dile getirmiştir:

“Sovyet Rusya'da yapılan neşriyatın %90'ının Rusça olduğunu ve bunda büyük millet devletçiliğinin yani Rusluğun, küçüklerin zararına olarak kazandığı bir imtiyaz olduğunu görmemek nasıl kabildir?... Her ne kadar bu milletlere kendi dillerinde şarkı söylemeye müsaade ediliyorsa da bu şarkıların baştakilerin yolunun takdisine ve onların şan ve şerefine methine yaraması mecburî tutulmaktadır”.

Troçki'nin bu sözlerini nakleden SeydahmetKırimer'in de vurgulamış olduğu gibi; Bolşeviklerin millî şekille fakat Sovyet ruhuyla milletlerin kültürlerini geliştirdikleri hakkındaki iddialarının da içyüzü budur⁵⁸.

⁵⁶ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 110.

⁵⁷ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı...*, s. 110.

⁵⁸ Cafer Seydahmet Kırimer, *Rus Tarihinin İnkılâba, Bolşevizme ve Cihan İnkılâbına Sürüklenmesi*, Pulhan Matbaası, İstanbul 1948, s. 76.

SONUÇ

Türkistan Dünyası için 1502’de Altınorda Devleti’nin dağılması ile başlayan olumsuz süreç, 1552 yılında Kazan’ın ve 1556 yılında Astrahan’ın Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle son aşamasına gelmiş ve bu yıllardan sonra Türkistan, Rusların egemenliği altına girmiştir. Çarlık rejimi, bütün Türkistan coğrafyasını “Böl ve Yönet” politikası altında ele almış ve burada yaşayan Rus olmayan milletleri, sahip oldukları tüm imkanlarla birlikte sömürgeleri altına almıştır. Ruslar, bölgede icra etmiş oldukları nüfus politikası ile de yapay surette milletler meydana getirmiş ve aslında aynı değerlere sahip bu unsurlar arasına aşılması güç bariyerler koymuştur. Bu bariyerler, Rus idaresinin taktik ve stratejileri ile kimi zaman aynı kültüre sahip topluluklar arasında düşmanlıklara dönüştürülmüştür. Rusların ekonomi başta olmak üzere Türk topluluklarını sahip oldukları tüm maddî ve manevî değerleri hedef almak suretiyle istismar ettiği ve bu istismarların asimilasyon politikalarının bir yönünü ifade etmiş olduğu bilinmektedir. 16. yüzyıldan itibaren sömürülen ve varlıkları tehdit edilen Türk topluluklarının Çarlık Rejimine karşı başlatmış olduğu bir çok millî bağımsızlık hareketleri de Rusların son derece acımasız metotlarıyla bastırılmıştır. Başta Türk toplulukları olmak üzere diğer unsurlar içinde baş gösteren rejime yönelik bu kin ve düşmanlık, Bolşevik Devrimi sırasında kendisine faaliyet alanı bulmuştur. Özellikle Tatar aydınları arasında Bolşevizm’in Rus sömürsünden bir kurtuluş reçetesi olarak ele alınıp siyasal yaşamda aktif rol alma gereksinimi, sonuç olarak Türk topluluklarını Bolşevik Devrimine kadar getirmiştir.

Tarihleri, diğ er Tatarlar gibi sömürülme, sürgün, istismar ve katliamlarla dolu olan Başkurtlar da kendi kaderlerini belirlemek için devrim sürecinde siyaset sahnesinde aktif olarak görülmüşlerdir. Lider sorununu, başlarına Zeki Velidi Togan'ı geçirerek  ozm ş olan Başkurtlar, kendi siyasi birlikleri içinde özerk olmak istemişlerdir. Togan ve takipçilerinin, bu muhtariyet için girişmiş olduğu faaliyetler, Lenin ve Stalin tarafından bu isteklerinin kabul edilmesiyle amacına ulaşmıştır. Ancak söz konusu özerklik, bin yıldır birlikte olan ve aynı ortak değerlere sahip bulunan Tatar ve Başkurtları birbirinden ayırmıştır. Bu gelişmenin ise bir Sovyet taktiği olduğu kısa sürede anlaşılmıştır. Zira, Togan'ın böyle bir sonucu hesaplamamış olduğu da ortadadır. Zaten Başkurdistan Sosyalist şura Cumhuriyeti kurulduktan sonra yaşanılan gelişmeler bu gerçeği doğrulamıştır.

23 Mart 1919 tarihinde verilmiş bir deklarasyonla ilan edilmiş olan Muhtariyetli Başkurdistan Sosyalist şura Cumhuriyeti, 152.517 kilometrekarelik bir alanı kapsamış ve nüfusu 3 milyonu bulmuştur. Bu nüfusun % 51.75'lik kısmını Başkurtlar ve Tatarlar, %34.35'lik kısmını Ruslar ve %13.90'lik kısmını da diğer unsurlar oluşturmuştur. Böylece Başkurdistan'ın nüfus yoğunluğu Başkurtlar lehinde bir durum arz etmiştir.

Türkistan için son derece önemli konulardan birisini teşkil eden eğitim meselesinin rakamlar bazında Bolşevik Devrimi ile birlikte belli süre olumlu şekilde seyretmiş olduğunu da söylemek mümkündür. 1916 yılına kadar Başkurdistan'da mevcut okulların Perm, Ufa ve Orenburg şehirlerinde toplam sayısı 1.873'tür. Bu rayonlarda Başkurtlar,

Tatarlar, Kırgızların oluşturduğu Müslüman halklardan, Rus veya Rus-Kırgız okullarında okuyanların oranının artmış olduğu tespit edilmiştir. Buna göre Birinci Derece olarak nitelendirilen okulların sayısı 1.697'dir ve bunlardan 800'ü Tatar- Başkurt, 720'si Rus, kalanları da diğer unsurlara aittir. Burada okuyan çocukların sayısı dönem itibariyle 105.626'dır. Bunlardan 54.241'i Tatar- Başkurt, 42.821'i ise Rus'tur. İkinci derece okulların sayısı ise 60'tır. Bunların dışında 29 sanat mektebinde hayata geçirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan 10'u pedagoji mektepleri olarak sınıflandırılmıştır. Bütün sanat okullarında okuyanların sayısı 1923 senesinde 3.670'e ulaşmıştır. Bunlardan 2.150'si Rus, 1.117'si Tatar- Başkurt, 165'i Çuvaşlar, 94'ü Marlar, 10'u Morovalar ve kalan 134'ü de diğer unsurlara aittir. Bunların dışında fırka mektepleri olarak adlandırılmış olan birçok siyasî eğitim kuruluşlarının da varlığı dikkat çekmektedir. Siyasî ve iktisadî alanlarda olduğu gibi eğitim ve kültür alanında da hedeflenen yegâne amaç, siyaset mektepleri ve diğer medenî maarif müesseselerini Başkurt kimliğine kavuşturmak olmuştur.

Ancak sadece Başkurtlar için değil, devrime inanmış olan diğer tüm Türk toplulukları için Bolşevik Devrimi, uzun vadede hayal kırıklığından başka bir şey olmamış, Çarlar döneminin sömürü, baskı, istismar ve zulüm dönemi sadece isim değiştirmiştir.

KAYNAKLAR

AYDINGÜN, Ayşegül, AYDINGÜN, İsmail, *Kırım Tatarlarının Vatana Dönüşü: Kimlik ve Kültürle Canlanma*, AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2004.

AYHÜN, Erşahin Ahmet, *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014.

DEVLET, Nadir, *İdil- Ural Ekspedisyonu Tatarlar- Başkurtlar- Çuvaşlar*, Marmara Üniversitesi Yay., Ankara 1997.

DOĞAN, Oğuz, “Stalin Döneminde Kazak Alfabeti”, *Stalin ve Türk Dünyası*, (Haz. Emine Gürsoy- Naskali, Liaisan Şahin), Kaknüs Yay., İstanbul 2007, ss. 245-267.

FİŞHER, Alan, *Kırım Tatarları*, Çev. Eşref B. Özbilen, Selenge Yay., İstanbul 2009.

GENÇ, Reşat, *Ana Çizgileriyle Türk Dünyası Tarihi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Bişkek 2002.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2004.

KIRIMER, Cafer Seydahmet, *Rus Tarihinin İnkılâba, Bolşevizme ve Cihan İnkılâbına Sürüklenmesi*”, Pulhan Matbaası, İstanbul 1948.

KIRIMLI, Hakan, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996.

KİREÇCİ, M. Akif, TEZCAN, Selim, *Kırım'ın Kısa Tarihi*, Çev. Can E. Çekiç, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Yay., Ankara 2015.

KÖSOĞLU, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, Ötüken Yay., İstanbul 1997.

KURMANGALİYEVA ERCİLASUN, Güljanat, SOMUNCUOĞLU, Anar, "Almatı-Astana", *Türk Dünyası Başkentleri*, ss. 101-189.

MAKSUDOV, Farhad, SOMUNCUOĞLU, Tumen, KAVUNCU, A. Çolpan, "Taşkent", *Türk Dünyası Başkentleri*, (Ed. Murat Yılmaz, A. Çolpan Kavuncu), Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Yay., Ankara 2014, ss. 505-593.

MEMİŞ, Ekrem, KÖSTÜKLÜ, Nuri, *Yeni ve Yakın Çağda Türk Dünyası Tarihi*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2000.

ÖKE, Mim Kemal, *Tarihin Süzgecinden Türk Dünyası*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1997.

ÖZCAN, Kemal, *Vatana Dönüş, Kırım Türklerinin Sürgünü ve Millî Mücadele Hareketi (1944-1991)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002.

RUDENKO, Sergey, İvanoviç, *Başkurtlar*, Çev. Roza- İklil Kurban, Kömen Yay., Konya 2001.

SARAY, Mehmet, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, Nesil Yay., İstanbul 1993.

ŞAHİN, Erdal, “Stalin Dönemi Siyasetinin Kazan Tatar Türkleri Kültürüne Etkileri”, *Stalin ve Türk Dünyası*, (Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Liaisan Şahin), Kaknüs Yay., İstanbul 2007, ss. 233-245.

TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

TRAYNİN, İ.P., *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı ve Milli Mesele*, Mütercim: Zülfikâr Abdullahzade, Bakü Faalesi Kooperatif Neşriyatı, Bakü, 1926.

UÇAR, Fuat, *Dış Türkler: Türk Dünyasının Parlayan 5 Yıldızı*, Fark Yay., Ankara, 2007.

ULUSOY, Belkıs, “Stalin Döneminde Azerbaycan’da Kolektifleştirme”, *Stalin ve Türk Dünyası*, (Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Liaisan Şahin), Kaknüs Yay., İstanbul 2007, ss. 153-183.

ÜLKÜSAL, Müstecib, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü- Bugünü- Yarını)*, Baha Matbaası, İstanbul 1980.

BÖLÜM 3

BİR MİLLET İMPARATORLUĞUNA DOĞRU: TÜRKİSTANDA SINIR DÜZENLEMELERİ VE SOVYET ULUSAL KİMLİKLERİNİ OLUŞTURMA ÇABALARI

Prof. Dr. Füsun Kara*

*Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü ELAZIĞ
email:fkara@firat.edu.tr

GİRİŞ

İlk Rus topluluklarının ve devletlerinin ortaya çıkışına ilişkin üzerinde uzlaşma sağlanmış tek bir görüş bulunmamakla birlikte; Rusların Slav ırklarıyla ve Hind Avrupa (Arî) menşei kavimlerle aynı ırdan oldukları antropolojik ve dil ile ilgili araştırmalar sonucu tespit edilmiştir.

Uluslararası ilişkiler ve tarihsel açıdan bakıldığında, ilk Rus topluluklarının ve Rus Devletinin kuruluşu hakkında, doktrinde Norman Kavramı, Avrasya Okulu, Doğu Slavları ve Avar-Hazar hâkimiyeti görüşü olmak üzere üç farklı bakış açısı mevcuttur. Norman okuluna göre, Kiev Knezliği, İlmen Gölü ve Dinyeper nehri kıyılarında yaşayan Normanlar ve İsveçliler tarafından kurulmuştur (Caşın,2006: 45). Rus kültürünün kökeninin İskandinav kaynaklı olduğunu öne süren Normancılar, denizlerde dolaşan ve korsanlıkla uğraşan kuzeyden gelen Norman kabileleri (Riasanovsky,1947: 96), 9. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren iki yüzyıl Rus toplumunu etkilemiş ve biçimlendirmiştir. Buna göre Rus kelimesinin menşei Fince “ruatsi” kelimesine dayanmaktadır Finler Mealler Gölü (Stockholm) yakınlarındaki İsveçlilere ruotsi adını vermişlerdir. Bu kelime İsveç dilinde “roeder” Almandaca ise “ruderer” kelimesine karşılık gelen ve sözlük anlamı “kayıkçılar” “kürekçiler” olan bir kelimedir. Böylece “ruotsi” kelimesi slav diline “rusi” müteakibinde “rus” olarak yerleşmiştir (Pritsak, 2007: 41-46).

9. yüzyıla kadar Slav kabilelerinin medenî seviyeleri oldukça düşük ve bir devlet teşkil edecek kudret ve medeniyetleri bulunmamakta idi.

Halbuki, Türk kabileleri aynı topraklarda Bulgar ve Hazar medeniyetlerini kurmuş bulunuyorlardı. İşte bu medeni Hazarların Rus olarak adlandırılan bir şubesi, Slavları idareleri altına alarak, ilk Rus devletini tesis etmiş olmaları gerekmektedir. En eski Slav vakanüvislerinin dediklerine göre de Slav kabileleleri devlete nizam vermeye muvaffak olamayınca yabancı Varyag ve Rusları memleketlerine davet etmişlerdir. Bunun üzerine Rurik'in iki kardeşiyle birlikte gelip 862 yılında ilk Rus devletini kurmuş olduğu rivayet edilmektedir. 879'da ölümünden sonra oğlu İgor küçük olduğundan yakın akrabalarından Oleg knez oldu (Caşın, 2006;46) Oleg zamanında Novgorod, Smolensk ve Kiev şehirleri alınmak suretiyle Kiev devleti teşkil edildi. Rusya, tarih sahnesine işte bu şehirde kurulan devletle giriyordu. Kiev Hükümeti 988 yılında Hıristiyanlığı kabul etti (Güngör,2001:s.2). Kroniklerde ilk anıldığı tarih 1147'dir. XIV. yüzyılın başına kadar Ryazan, Tver, Smolensk, Vladimir ve Pereyaslav İzaleskiler Moskovayı sonunda Rus devletinin çekirdeği yapmıştır. XIV ve XV. Yüzyıllarda Moskova prensleri, kuzeydoğu Rusya'nın toprak kaynaklarını toplamış ve bunları kullanarak güçlü bir monarşi yaratmıştır. Fakat bu başarı öyküsü, hiçte kolay olmadı (Bichel,1996: 12).

Rusya'nın devletleşme sürecinde Altın Orda İmparatorluğu'nun rolü büyüktür. Rusya'nın Moğol boyunduruğu altında olduğu devrede Rus Knezlikleri Altın Orda Devleti hanlarından Rus halkını yönetmesi için ferman almaya zorunlu tutuldu. Bu durum, Rus Knezliklerinin, Altın Orda devlet teşkilatlanma sistemi çerçevesinde gelişmesini sağlamıştır. Rus knezlikleri 1480 tarihinde Moğol egemenliğinden

kurtularak kendi millî devletini oluşturmaya başlamıştır. Ancak Rusya'nın tam bir devlet müessesesi olarak teşkilatlanması ve bağımsız siyaset takip etmesinde, dağılmış Altın Orda İmparatorluğunun yerine teşekkül etmiş hanlıkların rolü büyüktür.

XV. asırda dağılan Altın Orda devletinin topraklarında Büyük Orda, Sibir Hanlığı (XV.Yüzyıl), Kazan Hanlığı (1438), Kırım Hanlığı (1443), Astarhan Hanlığı (1459), Nogay Ordası (XV. yüzyıl) XV.Yüzyılda yine Orta Asyada Kazak Özbek Hanlığı ve diğer hanlıklar teşekkül etmiştir. Bu hanlıklardan Kazan Hanlığı, Kırım Hanlığı, Nogay Ordası zaman zaman Moskova Knezliğine saldırıda bulunup Rus topraklarını yağma etmiştir. Böyle bir durum Rus Knezliklerini kendi aralarında dayanışmaya ve merkezîyetçiliğe itmiştir. İki ateşin ortasında kalan Rus knezlikleri, Moskova Knezliği idaresindeki merkezî otoriteyi bazıları kendi isteği ile bazıları güç kullanma sonucunda tanımaya başlamıştır. Yeni teşekkül etmeye başlayan ve etrafı düşmanlar tarafından çevrilmiş Rus devletine gelir kaynağını temin etme, hayati önem taşıyan mesele olmuştur. Bu nedenle Rusya'nın siyasî gelişmesinde ilk sırada ticaretin geldiğini görmekteyiz. Zira IV. İvan'ın ve daha sonraki çarların takip etmiş olduğu siyasetle de bu durum kendini göstermektedir (Kotialine,2009: 35).

Rus knezleri, Kasım hanlığını kendi siyasi amaçları doğrultusunda kullanmıştır. Rus knezleri, Altın Orda Müslümanları nazarında kendilerini İslam dinine saygı ve hürmet eden bir knezlik olarak yansıtmaya çalışmıştır. Bu maksatla Moskova Knezliği'ne bağımlı

Kasım Hanlığında mescitlerin inşasına destek vermiştir. Kazanı alana kadar Kasım hanlığında Müslümanları zorla Hıristiyan etme olaylarına araştırmacılar rastlamamıştır. Rusların bu politikası başarılı sonuçlar vermiştir. Kasım Hanlığı, Altın Orda ve onun varisleri arasında olan taht kavgalarında saf dışı kalan muhaliflerin iltica ettiği yere dönmüştür. Rus knezleri (başta III. İvan) Kasım Hanlığını, Kazan Hanlığını' na karşı taht kavgasında desteklemiştir. Rusya Altın Orda varislerinden İdil Boyu ve Ural Dağları bölgesini elde etmede yöre halklarının birbiriyle olan ihtilaflarından yararlanmışır. Onları birbirine düşürerek, diğerine yardım etmiş gibi gözükerek, kuvvetle kendi boyunduruğu altına almıştır.

Rusyanın Orta Asyada Yayılması ve Çarlık Rusya İdaresinde Türkistan Türkleri

Rusya, Altın Orda devletinin teşkilatlanma sisteminden etkilenmekle birlikte, kendine özgü imparatorluk düşüncesini de oluşturmayı başarmıştır. Bu düşüncenin temeli Moskova III. Roma mefkûresinde yatmaktaydı. Buna benzer bir şekilde Moskova knezliği, kendi çevresine diğer Rus Knezlerini toplamada Ortodoks dinini kullanmıştır. Altın Orda, Özbek han devrinde İslam dinini devletin resmi dini olarak benimsemesiyle Altın Orda bünyesinde yaşayan çeşitli kavim ve kabilelerin bir merkeze odaklanmasını temin etmiştir. Bu, Altın Orda devletinin Avrasya kıtasında büyük bir güç olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Halperin, 1985:87) Buna benzer bir şekilde Moskova knezliği, kendi çevresine diğer Rus Knezlerini toplamada Ortodoks dinini kullanmıştır. Bizans'ın son imparatoru XI.

Konstantin'in yeğeni Sofiya (Zoya Paleolog), 1472 tarihinde Moskova Knezi III. İvan'la evlenince Moskova Bizans'ın varisi ve III. Roma olarak görülmeye başlamıştır.

Rusya, Altın Orda devletinin teşkilatlanma sisteminden etkilenmekle birlikte, kendine özgü imparatorluk düşüncesini de oluşturmayı başarmıştır. Bu düşüncenin temeli Moskova III. Roma mefkûresinde yatmaktaydı. Altın Orda, Özbek han devrinde İslam dinini devletin resmi dini olarak benimsemesiyle Altın Orda bünyesinde yaşayan çeşitli kavim ve kabilelerin bir merkeze odaklanmasını temin etmiştir. Bu, Altın Orda devletinin Avrasya kıtasında büyük bir güç olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Buna benzer bir şekilde Moskova knezliği, kendi çevresine diğer Rus Knezlerini toplamada Ortodoks dinini kullanmıştır. Rus knezleri, imparatorluk mefkûresi doğrultusunda hareket etmiştir (Kamalov,2002:115-121). Bunu şöyle özetleyebiliriz Rusya'nın topraklarını ilk defa genişleten IV. İvan'ın (1530-1584) despotik siyasi rejimi Rusya'yı dış politikada saldırgan devlet haline getirmiştir. Rus Çarı IV. İvan, Kazan Hanlığını 1552 yılında Astrahan Hanlığını da 1556 yılında işgal ederek Rusya'nın sınırlarını Volga ve Ural nehirlerinin döküldüğü Hazar Denizine kadar ulaştırdı. Kazanın alınmasından sonra Mareşal Staganov'un desteklediği Rus Yermak Kazakları, Uralları geçerek 1558-1582 yıllarında Sibiryayı ele geçirdiler. Küçüm Han idaresindeki Türk Müslüman devleti, Sibir Hanlığının bağımsızlığına son verdiler (Hayit,1985: 42).

Orta Asya topraklarında ise bu tarihte Buhara ve Hive gibi Özbek Hanlıklarıyla Kazak Hanlığı hüküm sürüyordu. Orta Asya, Rusya için, siyasi, ekonomik ve askerî bakımdan önem arz ediyor Rusya'nın Orta Asya ile diplomatik ilişkilerinin 1558 tarihinde başladığına kayıtlarda rastlanmaktadır. (Topsakal, 2009: 122-129). Bu dönem, IV. İvan'ın ölümüyle (1584) Romanov'lar soyundan Mihayil Fedoroviçin (1613) tahta oturmasına kadarki devredir. Rus yayılması XVI. yüzyıla kadar, stratejide güçlü sınırlar aramaları biçiminde görülmüştür. Rusya'dan komşu Sibiry ve Kazak steplerine Rusların kaçıp yerleşmeye başlaması, işte bu dönemde başlamıştır. Ayrıca Rusya'daki merkezî otorite boşluğu nedeniyle toprağa bağlı kölelerin kaçma olayları çoğalmıştır. Bunlar zamanla Rusya'nın Orta Asya'ya girmesini hızlandıran diğer nedenlerden biri olmuştur. Ancak Mihayil Fedoroviç Romanov'un (1596-1645) 1613'te yeni Çar olarak seçilmesiyle Orta Asya ile diplomatik ilişkiler yeniden canlanmıştır. Böylelikle, Rusya'yı üç yüzyıl idare edecek olan ve 1917 yılına kadar Rusya'da Romanov hanedanı tesis edilmiş oldu (Vernadsky,158). Rusya, XVI. Asrın sonu ve XVII. Asrın başı aralığında fetret devrini yaşamıştır. Bu dönem, IV. İvan'ın ölümüyle (1584) Romanov'lar soyundan Mihayil Fedoroviçin (1613) tahta oturmasına kadarki devredir. Rus yayılması XVI. yüzyıla kadar, stratejide güçlü sınırlar aramaları biçiminde görülmüştür. Genellikle saha stratejisinin bu güçlü unsurları bazen tek başına savunmaya yüklenebilmiştir. Rusların savunmalarını sistem olarak İç Hat manevralarına dayandırmaları, stratejilerinde saha ve zaman kavramları arasında çok ölçülü oranların kurulmasını da gerektirmiş ve zamanın kazanılmasıyla, sonradan yapılacak savaşlarda

iyi sonuçlar sağlanabilmiştir. Bunun için de yeter derecedeki kuvvetin tam zamanında kavranması, istenilen sahaya getirilmekle mümkün olabilmıştır. Rusya'dan komşu Sibiryaya ve kazak steplerine Rusların kaçıp yerleşmeye başlaması, işte bu dönemde başlamıştır. Ayrıca Rusya'daki merkezî otorite boşluğu nedeniyle toprağa bağlı kölelerin kaçma olayları çoğalmıştır. Bunlar zamanla Rusya'nın Orta Asya'ya girmesini hızlandıran diğer nedenlerden biri olmuştur. Kaçak kölelerin peşine düşen Rus idaresi, zaman zaman Orta Asya Hanlıklarının idaresindeki bölgelere sokulmuştur. Ancak Mihayıl Fedoroviç Romanov'un (1596-1645) 1613'te yeni Çar olarak seçilmesiyle Orta Asya ile diplomatik ilişkiler yeniden canlanmıştır. Kazak Hanlığında durum bu vaziyette iken sürekli savaş ve kavgalardan çok zayıflayan Buhara Hanlığı ise, 1740 tarihinde İran şahı Nadir'in istilasına uğramıştır. Rusya XVIII. asırda Orta Asya Hanlıklarının başına gelen kargaşa devrinden istifade etmeye çalışmıştır. İran Şahı Nadir'in Orta Asya Hanlıklarına seferi ve Jongarların Kazak Hanlıklarına saldırı neticesinde mevcut ticarî güzergâh çok zarar görmüştür (Newby, 2005: 279). Orta Asya bu saldırılardan büyük maddi-manevî kayıplara uğramıştır. Birçok kültür ve ticaret merkezleri çökmüştür. Özellikle, İran şahı Nadir'in Buhara'yı 1740'da ve Hiveyi 1784'de) kontrolüne geçirmesi, ticaret yolunun Rusya'ya değil, İran'a doğru yönelmesine yol açmıştır. Jongarların saldırısı neticesinde Rusya'nın himayesini isteyen Kazak hanlıklarının Rusya'yla ticari ilişkilerini geliştirmeye sebep olmuştur. Orta Asya'daki bu durumu kendi lehine çözmeye çalışan Rusya, Orta Asya Müslümanlarının gönlünü kazanma yolunu tutmuştur. Rusya bu maksatla maddî ve manevî alanda bazı teşebbüste

bulunmuştur.1853-1856 Kırım harbi nedeniyle Karadeniz üzerinden güneye inme siyaseti sekteye uğrayan Rusya'nın Orta Asya'ya olan ilgisi artmıştır. Bu devrede Çarlık Rusya'nın Orta Asya'yı değişik yollar ve metodlarla keşif hareketlerini artırması gözlenmektedir. Kırım Savaşı mağlubiyeti sonrası 15.04.1856 tarihinde tayin edilmiş yeni Dışişleri Başkanı A.M. Gorçakov, Rus Çarı II. Aleksandr'a "Rusya'nın geleceği Asya'dadır demiştir. Gorçakovun böyle bir tutum takınmasına, Kırım Savaşı (1853-1856) sonrası Rusya'nın Avrupa'da aktif siyaset takip etmesini sınırlandıran Avrupa devletlerince yalnızlığa itilme siyaseti sebep olmuştur. Avrupa devletlerinin Rusya'ya karşı böyle bir tutumu Rusya'da Panslavizm hareketinin canlanmasına sebep olmuştur. Orta Asya'da aktif siyaset takip edilmesini isteyen N.P. İgnatiyev, V.A. Çerkasskiy, M.G.Çernayev, M.D. Skobelev bu panslavist hareketin taraftarları idi. Ayrıca, Gorçakov'un görünürdeki savunma taktiğine dönemin Savunma Bakanı D.A. Milyutin İstanbul'daki Rusya elçisi N.P. İgnatyev karşı gelmiştir. Onlar Rusya'nın Yakın Doğu'da, Orta Asya'da ve Uzak Doğu'da aktif siyaset takip etmesini istemiştir (Tacibayev, 186) Rusya'nın Orta Asya'yı işgal etme siyaseti temelinde, Tarihte Gorçakov genelgesi(sirküler) olarak alan diplomatik belgeler bu dönemde kabul edilmiştir. Bu genelgeyle Rusya, Orta Asya'da İngilizlerle ticaret alanında olan rekabeti kaybettiklerini ve İngilizlerin nüfuzunu ancak silah kuvvetiyle durdurmaktan başka çare kalmadığını göstermekte idi. Rusya'ya nispeten ekonomik açıdan gelişmiş İngiltere tüm imkanlarını sarf ederek Orta Asya'da kendi mallarını diğerinin çok altında satarak Rusya'yı bölgeden adeta kovmuştur.

Ayrıca İngiltere, Orta Asya Hanlıklarından bir koalisyon kurarak Rusya'ya karşı bir güç oluşturma teşebbüsü, Rus yönetimini dehşete düşürmüştür. İngiltere'nin ekonomik dampingine dayanamayan ve İngilizlerin kendilerine karşı çevirmekte olduğu siyasi oyunları karşısında Rusya (Tacibayev,189), Orta Asya hanlıklarına karşı kaba kuvvet kullanarak, işgal hareketini hızlandırmıştır. Böylece 1880'lerde Orta Asya bölgesi neredeyse tamamen Rus sınırları içerisinde yer almıştır. Orta Asya'nın Rusya'ya ilhak süreci yaklaşık üç asır sürmüştür. Rusya'nın başlangıçta bölgedeki hanlıklarla diplomatik ve ticari münasebetler içerisinde olması ve hanlıklardaki taht kavgaları sırasında taht adaylarının Ruslardan destek isteyerek Rusya'ya hanlıkların içişlerine müdahale şansı tanımaları, Rusya'nın bölgedeki yayılcılık siyasetini kolaylaştırmıştır (Halid, 2006: 413,417). Rusya'nın Orta Asya'yı kontrol altına almasıyla Türkistan'da hâkimiyeti sağlama konusunda yıllarca süren Rus-İngiliz mücadelesi de sona ermiştir (Purtaş, 2006: 263). Gorçakovun böyle bir tutum takınmasına, kırım Savaşı (1853-1856) sonrası Rusya'nın Avrupa'da aktif siyaset takip etmesini sınırlandıran Avrupa devletlerince yalnızlığa itilme siyaseti sebep olmuştur. Avrupa devletlerinin Rusya'ya karşı böyle bir tutumu Rusya'da Panslavizm hareketinin canlanmasına sebep olmuştur. Ayrıca, Rusya'nın Orta Asya'yı işgal etme siyaseti temelinde, Tarihte Gorçakov genelgesi (sirküler) olarak alan diplomatik belgeler bu dönemde kabul edilmiştir. Bu genelgeyle Rusya, Orta Asya'da İngilizlerle ticaret alanında olan rekabeti kaybettiklerini ve İngilizlerin nüfuzunu ancak silah kuvvetiyle durdurmaktan başka çare kalmadığını göstermekte idi. İngilizlerin

kendilerine karşı çevirmekte olduğu siyasi oyunları karşısında Rusya, Orta Asya hanlıklarına karşıkaba kuvvet kullanarak, işgal hareketini hızlandırmıştır. Böylece 1880'lerde Orta Asya bölgesi neredeyse tamamen Rus sınırları içerisinde yer almıştır. Orta Asya'nın Rusya'ya ilhâk süreci yaklaşık üç asır sürmüştür. Rusya'nın başlangıçta bölgedeki hanlıklarla diplomatik ve ticarî münasebetler içerisinde olması ve hanlıklardaki taht kavgaları sırasında taht adaylarının Ruslardan destek isteyerek Rusya'ya hanlıkların içişlerine müdahâle şansı tanınmaları, Rusya'nın bölgedeki yayılmacılık siyasetini kolaylaştırmıştır (Khalid, A., 2009: 414). Rusya'nın Orta Asya'yı kontrol altına almasıyla Türkistan'da hâkimiyeti sağlama konusunda yıllarca süren Rus-İngiliz mücadelesi de sona ermiştir. 31 Ağustos 1907 tarihinde Rusya ile İngiltere arasında imzalanan anlaşma ile Rusya, Afganistan'ın İngiltere'nin nüfuzu altında olduğunu kabul ederken, İngiltere de Orta Asya'yı Rusya'nın hakimiyetine bırakmıştır (purtaş, 2006:263). 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Avrupa'nın en güçlü imparatorluklarından biri olan Rus Çarlığı, topraklarının genişliği ve ekonomik sorunlar nedeni ile ülke içinde sıkıntı yaşıyordu. Rusya sanayisi 20. Yüzyılda ilerlemiş olmasına rağmen sosyal yönden patlak veren işçi-işveren mücadelesi toplumun ayaklanmasına neden olmuştur. 1905 devriminin temelleri ve nedenleri, esasen Kırım savaşıdan (1853-1856) sonraki dönemlerde yapılan reformlara ve bunlar sonucunda ortaya çıkan gelişmelere kadar gider. Bu reformların başlarında, Rus köylüsünü rahatlatacağı ümit edilen fakat istenilen sonuç vermeyen serfliğin ilgası gelir. 1905

devrimini tetikleyen nedenlerden biri de hiç kuşkusuz 1904 yılında patlak veren ve 1905 Eylül'ünde son bulan Rus-Japon savaşı idi.

Bolşevik İhtilali ve Türkistan Türkleri

XX. asır, tarihe, büyük güçler ve imparatorlukların, fikir ve ideolojilerin mücadelesiyle geçmiştir. Bu yüzyıl içerisinde Rusya, üç büyük değişime uğramıştır. Rusyanın Birinci Dünya savaşındaki mağlubiyeti, çalkantılı siyasî ortamı yeni umutlarla birlikte yeni acıları da beraberinde getirmişti. Birinci Dünya savaşındaki mağlubiyet, ümitleri artırmış, seslendirilen özgürlük ve eşitlik söylemleri Rus coğrafyasında kısa sürede etkisini göstermiş, yeni Sovyet rejimi, çarlık rejimi mağduru olan halklar tarafından desteklenmiştir (Dennis, 1965: 48). Savaşın getirdiği yenilgi, siyasi istikrarsızlık, iktisadi çöküş, açlık, çaresizlik ve özgürlük arayışları 1917 yılında Şubat ve Ekim devrimlerinin gerçekleşmesinde etkili olmuştur. Savaşı büyük bir fırsat gören Lenin (1870-1924), bu yenilgiyi sınıf savaşına başlayan yorgun halkın öfkesi, Bolşeviklerin, Çar II: Nikola 1894-1917'yi başarılı bir darbe ile tahttan indirmeleriyle sonuçlandı ve Bolşevikler Rusyada ihtilâl devrini başlatmış oldular. Bütün Rusya bunu kutladı. Lenin, evrim haberlerini İsviçre gazetelerinden okudu. Yıllardır hayalini kurduğu olay ülkesinde gerçekleştiriyordu ve liderlik yapmak için orada değidi. İhtilali ilk destekleyen geruplar köylü –işçi-asker sovyetini kurmada başarılı oldular. Şubat devrimi, sosyalizm ile insanların eşitliğini kabul etmişti (Saray,1996:135,136). Bolşevikler bu dönemde, rus olmayan

halklara özgürlük, eşitlik, kendilerini yönetme gibi vaatlerde bulunmuşlardı.

İşçiler ve askerler zafer kutlamaları yaparken iki grup arasında bir güç mücadelesi başladı. Geçici Hükümet ve Sovyet İşçi Sınıfı. Bolşevikler, idari kadroda yaptıkları değişikliklerden sonra farklı siyasi görüşlere sahip kişilerden oluşan geçici hükümeti kurdular. Geçici hükümet Leninin en amansız düşmanı idi. Bu ılımlı grup дума liderlerinin birleşmesinden oluşuyordu. Lenin ise Sovyetlerin güç kazanması için sendika tarafından seçilen işçiler-askerler-köylüleri temsil eden grubu destekliyordu. Geçici hükümetin başındaki kişi Alexandr Fedorovich Kerenski 1881-1970 idi. Liberal bir politikacı olarak tanınan Kerenski, (Haugen, 2003: 75) 1916 yılındaki kanlı hadiselerde Türkistan'da bulunmuş ve buradaki olaylara şahit olmuştu. Bu sebeple ihtilalin başında Türkistanlıların gözünde çok farklı yere sahipti. Ayrıca Petersburg'daki Çar Hükümetinin siyasetini eleştirmesiyle de ün kazanmıştı. Sosyalist partinin üyesi ve lideri olan Kerenskinin iktidara gelmesi, Türkistanda onu tanıyanları sevindirmişti. Türkistanın her yerinde sevinç gösterileri yapılmıştı. Taşkente on binlerce kişinin katılımıyla, Kerenskinin posterleri bütün şehrin sokaklarına asılmıştı

Yeni hükümetin çıkardığı 1917'deki kararname ile rusyada yaşayan tüm halkların eşit olduğu kabul edilmişti. Bu durum Rusyanın değişik bölgelerinde yaşayan Rus olmayan halkların millî ve siyasî faaliyetlerinin ortaya çıkmasında etkili olmuştu. Türk aydınları da bu ortamdan yararlanarak milli ve siyasi faaliyetlerine hız vermişlerdi.

Bu dönemde Kazakistanda Alaş-Orda hükümeti, Hokandda ise Türkistan Milli Hükümeti kurulmuştur. (Gündoğdu:2017,21)

Bolşevik İhtilâli, Rusya içindeki sosyal, ekonomik ve kültürel huzursuzlukların sonucunda Marksist ve Leninist bir ideolojinin iktidara gelmesini sağlayan sosyalist nitelikli bir ihtilal olarak karşımıza çıkmaktadır. Lenin'in henüz devrim gerçekleşmeden önce ileri sürdüğü millileştirme ile ilgili vermiş olduğu eşitlikçi politika vaatleri, zaman zaman kesintiye uğrasa da, şekilde milli, özde sosyalist bir modelde Sovyetler birliği dağılıncaya kadar devam etmiştir. (Rahimov, 2005:5) Çarlık döneminin sonlarına doğru artan baskı ve ezme politikası Bolşevikler devriminde asimilasyonlarla çok daha şiddetlenerek devam etmiştir. Çarlık hükümetleri kültürel değişikliğe teşebbüste ihtiyatlı davranırken Bolşevik hükümetleri böyle bir ihtiyatı hiçbir zaman gözetmemişlerdir. Kontrolü ele geçirir geçirmez hızla değişiklikler için baskı yapmaya başlamışlardır. Göçebelerin daha zor kontrol edilebileceğinin farkında oldukları için en kısa zamanda onları toprağa bağlayıp kabileler arası bağları koparmak istemişlerdir. Bu yüzden de isyanların ardı arkası kesilmemiştir (Acar, 2004: 290).

1917 Ekim'inde Rus İhtilâli gerçekleşmiştir. Ekim İhtilâlinin ardından Rusya'da büyük değişimler yaşanırken Türkistan'da ise durum eskiye göre farklı değildi. Örneğin, Çar generallerinden Alekseyeviç Krupatkin'in yönetiminde bulunan bölgede, katliam ve açlığın yol açtığı Yedisu Kırgını (1916) (Timuroğlu,1931 :10-39) bu dönemde de devam etmekteydi. Her tarafta protesto gösterileri yapılıyordu. Kanlı

hadiselere yol açan bu hadiselerin bitirilmesi için ilgili kurumlara müracaat edilmişti, ancak bu müracaatlardan gösterilerin durdurulmasına ya da azaltılmasına yönelik olumlu bir netice alınmamıştır.

V.İ. Lenin gibi, Rus toplumunun kültürel yapısını nabzını iyi bilen güçlü bir ideoloğun başarılı uygulamaları ile hazır olan zemin değerlendirilerek Çarlık rejimine son verilmiştir.1917 yılının Ekim ayında Bolşevik Devrimi ile Rusya'da iktidarı ele geçiren Komünistler, Komünizm karşıtı Beyaz Ruslarla mücadelelerinde, Rusya'da yaşamakta olan Türk ve Müslümanları kendi taraflarına çekebilmek için 2 Kasım 1917'de Lenin ve Stalin tarafından yayımlanan Rus olmayan halkların Deklarasyonu, Bolşeviklerin millî mesele ile ilgili ilk icraatı oldu (Tekiner,1964:157). Ancak Bolşevikler, canlanmaya başlayan bu hareketi kendi kontrollerinde tutmaya çalışmıştır. 1917 Ekim İhtilâli akâbinde din ve devlet arasındaki ilişkiyi düzenlemeye yönelik kanun kabul edilmiştir.

Türkistan'da Bolşevik yönetimine karşı en büyük direniş hareketi Basmacı isyanı olmuştur. Halk hareketi olarak başlayan bu isyanın liderleri, siyasi hazırlıkları olmadan sadece kendi yetenekleriyle hareket eden kişilerden oluşuyordu. Bu hareket, ezilen halkların düşmanlık duygusunun bir ilanı şeklinde ortaya çıkmıştır. Sovyet politikasına aleyhtar hareketler içinde, basmacılık hareketi kadar genel mahiyette bir direniş hareketi olmadığını söyleyebiliriz. Ancak, basmacı liderleri arasında mücadele planı ve mücadelenin amacına yönelik bir birlik olmaması, hatta içlerinde Bolşeviklerle açıkça

pazarlık yapanların olması gibi birçok unsur, hareketin amacına ulaşmadan sonuçlanmasına neden olmuştur.

3 Aralık 1917 tarihinde “Rusyanın ve Doğunun Bütün Müslüman Emekçilerine” seslendikleri beyannamelerinde, onların bağımsız idarelerini kurabileceklerini ve hatta talep etmeleri halinde Rusya’dan ayrılacaklarını vaat etmişlerdi. Bunun üzerine Azerbaycan’da Mehmet Emin Resulzade önderliğinde bir cumhuriyet kurulurken, Güney Türkistan’da Mustafa Çokay’ın liderliğinde Hokant şehrinde Türkistan otonomisi kurulmuş, idil Ural bölgesinde de Tatar Başkırtlar kendi millî hükümetlerini kurmuşlardı. Bu gelişmeler yaşanırken Kazaklarda da milli hareketler hız kazandı ve Alihan Bökeyhanov liderliğinde Alaş Orda Hükümeti kuruldu (Kajum-Han,1070:4). Sovyetler her milletin kendi mukadderatını bizzat tayin etmelerini istiyor görünmekle, özel tabirlerince sömürgecilikten kurtulma propagandası yapmakla, Batı Avrupa’nın zaten çözülmekte olan sömürgeci imparatorluklarında ihtilaller çıkartarak, yüksek sanayi seviyesine ulaşmış Batılı devletlerin komünizme karşı mukavemetlerini dolambaçlı yollardan da olsa, çökertmeyi ümit etmiştir.

Batı menşeli komünist ideolojiyi benimseyen Rus Bolşevikleri, Çarlık Rusya’yı 1917’de I. Cihan harbi esnasında ülke dâhilinde ortaya çıkan karışıklıktan istifade ederek askerî ihtilâl ile devirmişti. Bolşeviklerin hükümet başına getirilmesiyle eşi benzeri görülmemiş bir yönetim ortaya çıkmıştır. Bolşeviklerin ilk işi topluma kendilerinin hükümete ne için geldiklerini kanunnamelerle göstermeye çalışmıştır

(Souvarine,1939: 255) Bunlardan biri Rusya imparatorluğu bünyesinde yaşayan çeşitli halk ve ırklara ilişkindi. Bolşeviklerin hükümet başına gelmesiyle Orta Asya halkı için “millet-ulus” kavramının oluşma süreci başlamıştır (Kotkin2013:43). Çarlık Rusya döneminde Orta Asya halkının kaynaşmasını sağlayacak iki ideolojik akım vardı: İslâm inancı temelindeki ceditçilik ve pantürkist düşünce temelindeki milliyetçilik her ikisi de Rusyanın bütünlüğünü tehdit etmekteydi. Orta Asya Müslümanlarının Osmanlıdan sonra kurulmuş ve Kurtuluş Savaşı vemekte olan Türkiye’ye alakaları Bolşevikleri rahatsız etmiştir. Bolşevikler Türkistan Türklerinin ilk önce dini bağlantılarını, sonra milliyetçilik şuurunu ateşleyerek kendi içindeki göze görünmez manevî bağlantıları koparma maksadıyla bazı çarelere başvurmuştur. Bolşevik liderlerin Orta Asya’yı ayrı cumhuriyetlere parçalama süreci, Sovyetler Birliğinin ilk yıllarında başlamıştır.

Çarlık Rusya’nın yerine gelen Bolşevikler, kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmak için seleflerini kötüleyerek güçlenene kadar zaman kazanmaya çalışmışlardır. Bu nedenle Bolşevikler, çarlık döneminde takip edilen Orta Asya ile ilgili politikayı uluslar arası konjoktüre ve kendi ideolojilerine göre geliştirerek devam ettirmiştir.

Bolşevikler 1917 Ekim İhtilali akabinde din ve devlet arasındaki ilişkiyi düzenlemeye yönelik kanun kabul etmiştir. 20 Ocak 1918’de Rusya Federasyonu Sovyet Halk Komiserliği “dini dernek vakıf ve kiliseler, vicdan özgürlüğü hakkında” kanunu kabul etmiştir. Bu kanun daha sonra “kilisenin devletten okulların kiliseden ayrılması” olarak adlandırılmıştır. Bölgedeki yerli siyasetçilerin yardımıyla, önce

Mayıs1918'den itibaren Rusya Federasyonu' nun , 30 Aralık 1922'de SSCB bünyesinde yer alan, Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin 30.4.1918-27.10.1924 temeli atılmıştır. Ancak Orta Asya halklarını böyle bir çatı altında toplamak Rusya komünist partisi (Bolşevikler) merkez komitesinin çıkarlarına aykırı idi. Zira bütün br Orta Asya, gelecekte Rusya'nın sömürgecilik siyasetini tehdit edebilir güce dönüşebilirdi. Buna engel olmak için Orta Asya halklarının siyasi bütünlüğünü yok etmek gerekiyordu. Sovyet Rusya, çarlık rusyanın sömürgecilik siyasetini komünist ideolojisi adı altında devam ettirmek için Orta Asya'yı millî bölgelere parçaladı. Yani böl- yönet metodu. Bunun için bölge halkının akrabalık bağlarını koparmaya çalışmıştır. Dinin devletten ayrıldığını belirten kanun, Türkistan ASSC'nin Sovyet halk komiserliği tarafından 20 Kasım 1918de kabul edilmiştir. Daha sonraki aşamada Orta Asya'daki Kırgız, Tacik gibi halklara otonom vaat ederek, Türkistan Sovyet Sosyalist cumhuriyetinin parçalanmasını sağlamıştır. Örneğin, Kırgızların 1924 e kadar otonom şeklinde olsun bir devleti olmamıştı. Bolşevikler Orta Asyada komünist ideolojiyi benimseyen yerli aydınları, bölgede kurulmuş Sovyet organlarına çekerek, onlara yardımcı olarak Moskovadan gönderilen şahıslar tayin etmiştir. Böyle bir yöntem, Orta Asyada milli devletlerin çekirdeğini zamanla oluşturacaktı. Yerli halk temsilcilerinin siyasete yavaş yavaş karışması, milliyetçilik kavramının zamanla kuvvet bulmasına sebep olmuştur. Milli devletlerin oluşmasını için yönetim şeklinin değiştirilmesi gerekiyordu. Zira çarlık Rusya imparatorluğu General Gubernatorla

yönetmiştir. General Gubernator ise yerli yöneticilerin (volosy uyezd gib) yardımıyla bölgeyi yönetmiştir.

Ocak 1920’de Türkistan Merkez yürütme komitesi başkanı olarak T.Rıskulov seçilmiştir. T.Rıskulov, Orta Asya Türk halklarından oluştuğu için Türk Sovyet Rusya tasfiye siyasetine dayanan bir cumhuriyet kurulması gerektiğini beyan etmiştir. Bu amaçla Turar Rıskulov başkanlığındaki Bölge Müslüman Bürosu (Müsbüro) yöneticileri, siyasi durumu değerlendirerek önemli değişiklikler yapma gayreti içine girdiler. Bu dönemde Turar Rıskulov’un görüşlerini şu şekilde özetlemek mümkündür: “Türkistan Cumhuriyeti’nin yerli halklarının ulusal devletine dönüşmesi şarttır. İhtiyaç halinde adı değiştirilerek, dış şekli iç özelliklerine uygun hale getirilmelidir. Yaşayanların büyük çoğunluğu türk dilli halklar olduğu için cumhuriyetin adının “Türk Halklarının Cumhuriyeti” olmalıdır. Türkistan Komünist partisi, “Türk Halklarının Komünist Partisi” adıyla yeniden kurulmalıdır.” Bu fikirlerin gerçekleşmesi için kısa sürede parti konferansının toplanması hazırlıklarına başlandı. Turar Rıskulov, genel parti konferansına ek olarak Müsbüro’nun Olağanüstü üçüncü konferansını da toplantıya çağırdı (Konıtbarayev1994:123)

20-27 Ocak 1920 tarihleri arasında Taşkent şehrinde gerçekleşen TKP V. Konferansı ile Müsbüro’nun Olağanüstü III. Konferansı Türk Halklarının tarihinde önemli bir yere sahip olduğu gibi Türkistan Cumhuriyeti’nin tarihinde de önemli rol oynamıştır. Birleşik Türkistan kurma fikrini savunan Turar Rıskulov yönetimindeki Müsbüro’nun, konferanstan galip çıkmış olması çok önemliydi. Bu konferansın

kabul ettiği kararlar boyunca TKP'nin Ulusal Seksiyonları birleştirilerek "Türk halklarının Komünist partisi" adını aldı . Turar Rıskulov parti kurma işinin planlanmasını tamamladıktan sonra, ikinci fikrini uygulamaya koyuldu. Bu fikir, "Türkistan Cumhuriyeti" adını "Türk Sovyet Cumhuriyeti" şeklinde değiştirmektir. Müsbüronun Olağanüstü III. Konferansının 25 Ocak'ta gerçekteştirilen oturumunda T.Rıskolov "Türkistan respublikasının avtonomiyalığı turalı/ Türkistan cumhuriyetinin özerkliği hakkında" adlı bir bildiri hazırlayarak Türkistanın özerkliği hakkındaki görüşlerini tartışmaya açtı. Bu görüşler, ilk olarak 17 Ocak'ta gerçekteşen oturumda açıklanmış; bazı değişikliklerden sonra parti, konferansta değerlendirilmek üzere sunulmuştu. III. Muskonferanstsiya'da ciddi tartışmalarla değerlendirilmiş ancak, önemli bir değeriklik getirilmemiş, 17 Ocak nüshası olduğu gibi kabul edilmiştir. Konferans biter bitmez Turar Rıskulov, kararlarını onaylatmak için RKP (b) Merkez komitesine mektup yolladı. Merkez Komite bu kararlara olumlu bir şekilde bakmadı ve uzun süre cevapsız bıraktı. Cevabın gecikmesinden rahatsız olan rıskulov, şubat ayının başında Lenine yeni bir telgraf gönderdi. Rıskulovun bu girişimlerinin ardından M. Frunze 22 şubat 1920'de Taşkente geldi. 23 şubatta tam kadro toplanan Türkistan komisyonu meclisinde Frunze, TKP V.Konferansı ile III. Muskonferansiya kararlarını "pantürkçülük", "Panislamcılık" ve " Burjuva Milliyetçiliği" kararları olarak değerlendirdi. Bu konferansların bütün kararları red edilerek durumun önceki haliyle değermeden kalacağı açıklandı. Turar Rıskulov, Türk Birliği fikrini komünistlerin şovenist siyasetine karşı mücadele aracı olarak

kullanmıştır. Komünist Parti ile Sovyet Hükümetinin Çarlık Rusya'sının sömürü siyasetini devam ettirmekte olduklarını anlayarak onlara karşı mücadeleye girişmiştir.

Lenin iktidara gelir gelmez ülkedeki siyasi ve ekonomik krizi aşmak için “Yeni Ekonomik Politika” (NEP) adıyla toplumsal ticaret serbest bırakıldı. Köylülere toprak mülkiyeti hakkı tanındı. Tüm bunlara rağmen, 1929'da ülke ancak 1914'teki düzeyini yakalayabilmişti. 1924 yılı başında Lenin'in ölümü üzerine Stalin iktidara geldi (Kenan,191:.) 1922 yılında komünist partisinin genel sekreteri olan Stalin, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinde de gerçekleştirilen reformların ve tabii ki eleştirilerin odağındaki isimdir. Stalinin 1920li yılların sonlarından itibaren başlatmış olduğu “kolektivizm” (Turan,2011:321) Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde de 1930 lu yıllarda Stalinin öncülüğünde tek ülkede sosyalizm politikasına uygun olarak inşa edilen kolektivizasyon “kulakları tasfiye edin” sloganıyla birlikte yürütülmekteydi. 1935 yılına gelindiğinde ailelerin yüzde 83,2 si kolektif çiftlikti (Hill,1989:20,21) bu dönemin en önemli özelliklerinden biridir. ssebde Stalin döneminde hayatın her alanında totaliter bir yapı hâkim olmuştu. Kişinin tamamen kolektif örgüte bağımlı olduğu bir sosyal olguyu ortaya çıkarmıştır. Kültürel hayat, komünist partinin hizmetine alınarak, kültür hayatı belli kalıplarla sınırlandırılmıştır (Paul,1988:46).

Sovyet Rusya Orta Asya Cumhuriyetlerini (ilk dönemlerde yerli komünist sayısının az olması nedeniyle) direkt Moskova'dan yönetmiştir. Güçlü bir tasfiye siyasetine dayanan totaliter sistemin

oluşması ve sağlamlaşması pek çok objektif ve sübjektif faktörlerden kaynaklanıyordu. Bu sisteme kuşkusuz en önemli dayanağını, bütün tarihi boyunca demokratik yönetimin metotlarından uzak kalmış çok eski geleneksel Rusya sistemi sağlamaktaydı. Bütün zamanların ve halkların devrimcileri ve en önlerinde de Bolşevikler, amaçlarına ulaşmanın başlıca çözümünü silahlı şiddette görüyorlardı (Çorotegin & Moldokasimov, 2000: 110). Buna örnek olarak Kazakistan'ı söyleyebiliriz Moskova'dan gelen direktifle Kazakistan'ı yönetenler, kazak halkının %40ını katletmiştir. Siyasi ve ideolojik dalda katı bir parti rejimi, sanayide merkezileştirme, tarım sektöründe gıda vergisi böylelikle ortaya çıktı. Katı siyasi rejim ve totaliter sistem, bölgede siyasi istikrarın çabuk oluşmasını sağladı (Cumanaliev, 1994: 85).

Sovyet Rusya'nın Cumhuriyetleri merkezden yönetme sistemine karşı gelenler olmuştur. 1925 ile 1932 yılları arasında Moskova'dan Kırgız Cumhuriyetini yönetmek maksadıyla idarî makamlarda görevlendirilmek üzere 500'den fazla kişi görevlendirilmiştir. Komünist Partisinde ve ona yakın kitlede sosyalizm hakkında basit "kaba" komünizm düşünceleri mevcuttu. Sosyalist toplumda bireyin kolektif içinde eriyeceği, bu yüzden de insanların çıkarlarını ve ihtiyaçlarını kenara atarak, verilecek kurbanlara bakmadan sosyalizmin hızla kurulabileceği fikri yaygındı örneğin Kasım 1918 de Müslüman komünistlerin I. Bütün Rusya kongresinin talimatıyla VKP (b) bünyesinde Müslüman şubesi ve bölge komitelerinde Müslüman ofisi açılmıştır. Ama Bolşeviklerin Orta Asya'yı 1918-1919 yıllarda iç savaş alanına dönüştürmesi, siyasi kurumlaşmayı ertelemiştir (Cumanaliev,1994:85).

Ocak 1920 de Türkistan merkez yürütme komitesinin başkanı olarak T. Rıskulov seçilmiştir. T. Rıskulov, Orta Asya Türk halklarından seçildiği için Türk Sovyet Cumhuriyetinin kuruluşu hakkında kendi fikrini beyan etmiştir. Ancak Moskova'dan gönderilen M. V. Frunze başkanlığındaki Türkistan komisyonu, “Türk cumhuriyeti” tezini reddetmiştir. Moskova, Orta Asyada komünist ideolojisi altında pantürkist eğilimin güçleneceğinden korkmuştur. Mart 1920 de merkez komite ve Rusya federasyonu umum Merkez İcra Komitesi, Türkistan’ın otonom bölgesi hakkında yeni durumu tespit etmiştir. Buna göre bölge, Türkmen, Özbek, Kırgız gibi halklardan oluştuğu için milli belirtilere, ekonomik ve yaşayış tarzı itibarıyla vilayetlere bölünmüştür. Bu direktif doğrultusunda Türkistan komünist partisinin merkez komitesinde üç milli şube kurulmuştur. T. Rıskulov ve onun yandaşları yönetimden uzaklaştırılmıştır.

Yaz 1920 de Lenin, Türkistan’ı Uzbekiya, Kirgizya ve turkmeniya olarak üç parçaya ayırmanın tafsilatlı koşulları hakkında karar almıştır. Ancak bu projeyi gerçekleştirmek için gerekli şartlar oluşmamıştı. Bolşevikler, dönemin siyasi ve sosyal konjonktürünü dikkati nazara alarak Türkistan Sovyet sosyalist cumhuriyetinin Rusya federasyonu bünyesinde kurulması yönünde hareket etmiştir. Türkistan’ın “yerli milleti” olarak Kırgız, Özbek ve Türkmen kabul edilmiştir. Bolşevikleri buna sevk eden Türkistan cumhuriyetinin yerli halka milliyeti sorulduğu zaman 1921’e kadar “Müslümanım” diye cevap vermesi idi. Bölge halkının İslami değerler üzerinden kendilerini tanımlaması, Bolşevikleri endişelendirmiştir. Türkistan’da Sovyet hâkimiyetini tesis etmede görevli Bolşevik önderlerinin

hafızasında Osmanlı devletinin “Cihad-ı Ekber’i hala canlı durmaktaydı.

Bu nedenle Sovyet Rusya Ordu komutanı M.V. Frunze, V. Kuybuşev ve F.F. Novitskiy’e “Müslüman ordusuna ve onların aynı karargah kurmasına izin yok. Bununla ilgili iliş’le (V. İ. Lenin) konuştuk, dolayısıyla hiçbir şekilde mevzu bahis olamaz. Yerli ordunun oluşmasına izin verilebilir, ama inanca göre değil, milli esasa göre” diye talimat vermiştir. Orta asyada milli ordunun oluşmasına izin verebilir, ama inanca göre değil, milli esasa göre” diye talimat vermiştir. Orta asya’da milli ordunun milli esasa göre teşekkül edilmek istenilmesi, bölgenin siyasi birlikteliğine, bütünlüğüne karşı yapılan harekettir. Bolşevikler iktidara geldikleri zaman Çarlık Rusyası’nı halklar hapisanesi olarak nitelendirmişlerdi. Gerçekten de Bolşevik sistemi Rusya’da yaşayan milletlerin bilhassa Türklerin kısa bir süre için de olsa onlara kendi devletlerini kurma hakkı tanımıştır. Bu durumdan istifade eden Türkle (Andican,2003: 39-40)

1917-1924 yılları arasında Buhara Halk Cumhuriyeti, Harezmi Halk Cumhuriyeti, Hokand Milli Hükümeti ve Alaş-Orda Milli Hükümetini kurdular. Ancak sözde içişlerinde bağımsız olan bu cumhuriyetler her bakımdan Sovyet Rusya’nın sömürmesine dönüştürülmüşlerdir. Bolşevikler kendilerini halkı düşünen özgürlük ve bağımsızlık havarisi gibi göstermişler gerçekte ise Çarlık sömürgeciliğinin yerini alan Sovyet sömürgeciliği için uğraşmışlardır.

Sovyetlerin Orta Asyada 1924 Sınır Düzenlemeleri

1924 yılında Stalinin, orta asyanın sınırlarını “milliyet” esasına dayanarak yeniden çizmesiyle Türkistan’da yeni cumhuriyetler kurulmuş oluyordu. Sırasıyla Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Kazakistan (Rusya Federasyonu içinde özerk bölge) kuruldu. Tacikistan otonom cumhuriyet olarak Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde bir bölge olarak kuruldu. Aynı yıl SSCB’nin ilk anayasası olan 1924 anayasası (Dennis,1965, s.46) ile onaylandı. Yeni anayasa, Sovyetler Birliğinin çok uluslu bir devlet olduğunu anayasal güvenceye bağlayarak, Sovyet sisteminin federal yapısına kesinlik kazandırdı. Stalin, ülkesini komünizm ideolojisi yönünde dizayn etmeye çalışırken bazı gruplar muhalefet etmeye başlamışlardı. Türkistan’ın dönüştürülmesi sürecini kabul etmeyen bir grup, muhalefetini, dana net bir söylemle, ideolojik mücadelelerini basın üzerinden yürütmeye karar vermişlerdi. Dolayısıyla, bu dönem içerisinde yok sayılan hatta susturulan muhalefetin görüşleri önem taşıyor. Mustafa Çokayoğlu ve arkadaşları tarafından çıkarılan yaş Türkistan dergisinde yayınlanmıştır (Çokayoğlu,1931:5).

Sovyet devlet inşası pratiğinde halklarının ulusal devlet inşasının dört biçimi denenmiştir (Haugen,2003: 75). Birlik cumhuriyeti, özerk cumhuriyet, özerk bölge, ulusal bölge (ulus olarak kabul edilenlerin devleti, ülke ve ulus adı, ulusal dil bayrak ve sürülenler gelişmişlik düzeylerine göre özerk cumhuriyet, özerk bölge dilleri olmakla birlikte, temelde ulusun parçası haline getirilerek bir Sovyet

cumhuriyetine bağlanmış, özerk S(bölge ve ulusal bölgelerse daha alt statüdeki halkların idari birimi olmuştur. Sonuçta, SSCB döneminde 100 civarında etnik grup belirlenmişti ki, bunlardan sadece 15 tanesi ulus düzeyindeydi (Abdurakhimova, 2008: 23-243).

Ekim devriminden sonra Bolşevikler daha çok uluslar arası proleterler birliğinin oluşturulması için kafa yormuş, böyle bir birliktelikte tüm kültürel ve etnik sınırların anlamsız hale geleceği, dilsel ve ırksal ayrılıkların ortadan kalkacağı düşüncesiyle hareket etmişlerdi (Stone,2018:18). Böyle bir birliğin kısa sürede sağlanamayacağı anlaşılınca, Bolşevikler bir dizi ani ve pratik kararlar vermek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda ilk olarak, birlik içerisindeki milliyetçiler dahil tüm muhtemel rakip ideoloji mensupları ya idam edilmiş ya da sürgüne gönderilmiştir (Hasanoğlu, 2015: 4).

Ruslar Türk Cumhuriyetlerinin arasına etnik farklılıkları sokup her boyu bağımsız bir devlet gibi tanıyarak, Türk boylarının birleşip büyük bir siyasi güç oluşturmaya fırsat vermemişlerdir (Sadıkov, 2000:189).

Leninin ulusların kendi kendini yönetmesi planı, feodalizmden doğrudan sosyalizme geçişin imkansızlığı hakkındaki rahatsız edici ideolojik sorunları çözmüş ya da en azından bu tür sorunları ortadan kaldırmıştır ancak ideolojik sorunlar halledilmiş olmasına rağmen, uygulamada karşılaşılan sorunlar değişmeden kaldı. Orta asyanın bağımsız devlet ya da devletlerinin büyüklüğü ve yönetim yapısı nasıl olmalıydı? Bir kısım ihtimaller kendiliğinden ortaya çıktı. Orta

Asyanın etnografik yapısına uygun siyasi yapılar oluşturmaya karar verildi.

1924 yılına kadar Avrupa ülkelerinin tamamında işçi devrimlerinin gerçekleşeceği şeklindeki bolşeviklerin ilk beklentilerinin dayanaksız olduğu belirginleşmişti. O. Roye göre, 1924'deki ulusal bölünmelerin esas amacı, çok kavimli bir imparatorluk bağlamında, farklı halkların artık enternasyonalizm diye adlandırılan bir rus ekseni içinde bir araya getirilmesini sağlayacak bir yönetim tarzı bulmaktı. Bir yandan da kuramsal olarak, halkların haklarına çok dilliliğe saygı gösterilerek, bir devlet olarak biçimsel belirtileri geliştirilirken, kendi ayakları üzerinde durmaları engelliyordu. Her şey buna göre ayarlanmıştı; biçimsiz sınırlar, iç topraklar, cumhuriyet halkının her zaman azınlıkta olduğu başkentler (Taşkent, Almatı, Duşanbe, Bişkek) azınlıklarla başka iç içe girmesi, iktisadi bakımdan merkeze bağımlılık, cumhuriyetler arasında doğrudan ilişkiler olmayışı gibi. O zaman Bolşevik rejim, yeni bir anayasa ile Sovyetler birliğini resmen kurmak için hazırlandı. Bunu yapmak için ülke sınırlarını rasyonelleştirmeye çalıştılar. 1924'te yeniden bölgelere ayırma konusu bu sefer toprak reformu yapılması bağlamında yeniden gündeme getirildi. 12 Haziran 1924'te rkpmk politbürosu, "orta asya cumhuriyetlerinde ulusal yeniden bölümlere ayrılması hakkında" bir karar çıkardı (Sabol, 1959: 226).

Modern Orta Asya'da devletlerin yapısı ve sınırların çizilmesi, bu sınırların dışarıdan belirlenmiş ve kabul edilmiş olmaları bakımından

Afrika, Asya ve Ortadoğu Devletlerinin çoğu ile benzerlik arz etmektedir. Her şeyden önce bu cumhuriyetler (Kazantsev,2008:1072) gerçek bir etnik devleti yansıtmaktan ziyade, daha çok politik esaslara dayalı böl ve yönet mekanizmasının bir sonucu olarak tezahür etmişlerdir. Zira sınırlar belirlenirken, herhangi bir etnik grubun ayrılıkçı bir politika izlemesini önlemek için bütün cumhuriyetlere farklı etnik grupların dahil edilmesine özen gösterilmiş ve coğrafi gerçekler göz ardı edilerek merkeze bağımlı yapıların oluşması sağlanmıştır (Rahimov&Urazaeva,2005:6). Sömürge dünyanın çoğunda sömürgeci siyasi otoritenin kurulması ve sürdürülmesi ülkesel sınırların çizilmesine neden olmuştur (Ubiria,20 16: 106) Ancak bu sınırların etnografik sınırlarla uyumlu olacak biçimde yapılandırılması için hiçbir zorlayıcı neden yoktu. Orta Asya'daki durum özünde farklılık gösterir, çünkü burada ülkesel sınırlar sadece yapay olmakla kalmayıp, geçici sınırlar niyetiyle çizilmişlerdi.

Türkistan Türklerini Sovyet Ulusal Kimliği Altında Birleştirme Çabaları

Sovyet politikalarının en bariz başarılarından biri, Orta Asyanın sürekli ve radikal bir şekilde topraklarının ve siyasi bütünlüğünün parçalanmasıdır. Bu politika 1924 yılında Stalin'in "toprakların sınırlarının çizilmesi" ve "Sovyet milletler politikası ile dil ve diyalekt farklılıklarına dayalı SSC ve otonom cumhuriyetler adı altında bölgenin çok sayıda ve suni şekilde sınırlara ayrılmasıyla başladı (Birt,1957:224). 1924yılıının Eylül ayında Türkistan, Buhara ve Harezmi Cumhuriyetleri ortadan kaldırılarak, onların topraklarında

Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak yer aldı. (Tacikistan 1929 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsünü alarak Özbekistan'dan ayrılıp SSCB içinde yerini aldı) Kazakistan ve Kırgızistan Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinin içinde özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri olurken, Karakalpakistan Kazakistan içerisinde özerk vilayet olarak kuruldu (1932 yılında özerk Sovyet Sosyalist statüsünü aldı ve 1931 yılında Özbekistan'a bağlandı). (Vaidyanath, 1967:188-191).

Ruslar, Türk Cumhuriyetleri'nin sınırlarını çizirken özellikle tabii sınırları değiştirerek etnik yapıyı parçalamakta, Orta Asya'da çok sayıda Özbek (1.500.000) Özbekistan'da 750.000 ile 1.000.000 Kazak, Kırgızistan'da Kazak grupları bırakarak, Başkırdistan'da Tatarları iskan ederek, iç çarpışmalara zemin hazırlamıştır. Bu iç çarpışmalarla bir süre sonra etnik azınlık durumunda kalan gruplar, Rusya ve diğer bağımsız devletler tarafından korunarak iç savaşa yöneltilmeye çalışılmıştır. Azeri-Ermeni, Özbek-Tacik, Özbek-Kazak mücadelesi, her an meydana gelecek çarpışmaların sinyallerini vermektedir (Kalkan, 2007:107).

Çizilen sınırlara göre, Özbekler toprak paylaşımı konusunda daha fazla başarılı oldular. En verimli tarım arazilerine sahip fergana vadisinde kazanımlar elde ettiler. Buna ilaveten çirçik nehri (Taşkent'ten geçer) zerefşan nehri (Semerkant ve Buhara'dan geçer) ve Surhanderya (Amuderya nehrini besleyen başlıca kollardan biri, boşaltma havzalarına ve bu bölgedeki sulu tarım alanlarına sahip

oldular. Amuderya nehrinin kendisinin güneyde Sovyet sınırından itibaren aşağı kısmı veürgenç şehriden itibaren yukarı kısmı üzerine hak iddia etmediler (Abdullaev,2007:40) Bu bölge Türkmenlere bırakıldı. Daha sonra, Urganç civarındaki verimli hive vaha alanlarında bu alanlar tamamen Karakalpak otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin içerisinde kalıyor olmasına rağmen hak iddia ettiler. Kazaklar çhardaranın alt kısmından sirderya nehri boyunca yer alan değerli tarım arazilerini aldılar. Ruslar Kazaklara nispeten daha yakın ilişki kurdular. Bu nedenle Ruslar sirderya vadisinin aşağı kısmının, merkezi orta asya içerisinde yer almadığı konusunda ısrar edebiliyorlardı (Gleason,2002:859).

1917 yılının Ekim ayındaki Bolşevik rejiminden sonra tüm Türkistan topraklarında olduğu gibi Türkmenistan'da da rejimi anlatmada birçok araç kullanılmıştır. Türkmenistan'ında bu rejimi kurma çalışmaları başlatmış ve halka yeni rejimi anlatmada birçok araç kullanılmıştır. Türkmenistan'ında içerisinde bulunduğu, cumhuriyetlerde ve bölgelerde sosyalizmin başarılı bir şekilde inşa edilmesi, komünist parti için gerekli alt yapının oluşturulması en temel şartlar olarak belirtilmiştir. Ayrıca, ilgili bölgelerde o bölgenin kendi sosyolojik yapısı dikkate alınarak milli parti kadrolarının kurulması için çalışmalar yapılmıştır. Bu kadrolar sıkı bir eğitimden geçirildikten sonra milliyetçi fikre hakîm insanlarla mücadele yoluna gidilmiştir. 20 Nisan 1918 tarihinde Türkistan bölgesi için V. Kurultay yaparak, bu bölgenin özerk bir yapıya kavuşturulmasına karar verilmiştir. 30 Nisan 1918 de ise Türkistan bölgesi için V. Kurultay yaparak, bu bölgenin özerk bir yapıya kavuşturulmasına karar verilmiştir. 30

Nisan 1918 de ise Türkistan Özerk Sovyet cumhuriyeti hakkındaki yasa kabul edilerek alınacak bütün kararların Sovyet hükümetinin bilgileri doğrultusunda olması benimsenmiştir. Bütün bunlardan sonra, Türkmenistan ve Türkistan'ın bir parçası olan Türkmenistan'da komünizmin temelleri atılmıştır. 15 Şubat 1925 de Aşkabat'ta yapılan kurultayla Türkmenistan Türkistan özerk Sovyet cumhuriyetinde yeni bir devlet kurulmuştur. Diğer taraftan Türkistan Özerk Sovyet hükümetinin bilgileri doğrultusunda olması benimsenmiştir. Türkmenistan Sovyet sosyalist cumhuriyet adı ile yeni bir devlet kurulmuştur (Kalenderoğlu, 2008:2-11)

1924 senesinde Orta Asya Sovyet Cumhuriyetleri sınırlarının paylaşılması sonrasında, Oş şehrinde Oş bölgesi ihtilâl komitesinin toprak paylaşırma bölümünün başkanlığına tayin edilmiş ve 1924-1925 yıllarında bu görevde çalışmıştır. 1925 yılının şubat- mart aylarında komünist partinin oş okrug sekreterliğini yapmıştır. 1924'te kara Kırgız muhtar vilayeti kurulduktan sonra sınırları belirleme işlerinde aktif faaliyetler yürütmüştür.

KAYNAKLAR

Abdullaev, İ. (2017). Charlotte de Freaturev vd. "Agricultural Water Use And Trade in Uzbekistan:Situation and Potential Impacts of Market Liberalization" centre for development studies, Vol.23, No:1, Tashkent, s.49.

Abdurakhimova, A. (2015). " The Colonial System of Power in Turkistan" International journal of Middle East Studies, Cambridge University Press, pp. 239-262.

Acar, K. (2004). Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimine Kadar Rusya Tarihi, Ankara.

Aksakal, H. (2009). "Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası", Karadeniz Araştırmaları, C.6, S.21, s.23-30.

Barnett, V. (2006) "Understanding Stalinism: the "Orwellian Discrepancy" and the "Rational Choice Dictator", europe-Asia Studies, Vol.58, No.3, may, 2006, s.464-465.

Bichel, A. R. (1996) Identity- Difference in Central Asia, Londra.

Burles, M. (1999) Chinese Policy Toward Russia and the Central Asian Republics Rand Corporation,1999.

Cumanaliev, N. (1994) Politiceskoe Razvitie Kırgızstana (20-30 e godı), Bişkek. Çokayoğlu, M. (1931)" Sovyet Orta Asya Federasyonundan Milli Müttehid Türkistan Devletine", Yaş TürkistanSay 16, (mart1931), s.5.

Çorotegin & Moldokasimov (2000). Kırgız Kısaça Tarihi, Bişkek.

Çokayoğlu, M. (1930), “Kerenski ve Türkistan Milli Hareketi 1” Yaş *Türkistan*, s 9-10 (Avgust-Sintabr1930), s.21-29.

Dennis, J. D. (1965). *Territorial Claims in the Sino Soviet Conflict: Document and Analysis* , Hoover institution on war Revolution Peace, Stanford.

Eudin X.J.&North R.C. (1957). *Soviet Russia and the East 1920-1927 A Documantry Survey*, Stanford Uniersity Press, Stanford, California.

Gleason, G. (2002). *Orta Asya’da 1924 Sınır Düzenlemeleri: Modern Sınır İlişkilerinin Tarihi Boyutları*, *Türkler*, C.18, s.854-862.

Gündüz, A. (2005). “1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları” *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi* c.6, s.1, Ankara, s.3.

Güngör, C. (2001). *Rusya ve İsyanları*, Ankara.

Halperin, J.C. (1985). *The Mongol Impact On Medieval Russia History*, *Russia And The Golden Horde*, Bloomington,1985, s.87.

Hasanoğlu, İ. (2015). “Homo Sovieticus Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nde Sovyet Halkı İnşası Çabaları”, *turkish studies*, international periodical fort he languages, literature and history of turkish or turkicvolume 10/1 Winter 2015, s.4

Hayit, B. (1995). *Türkistan Devletlerinin Mücadeleleri Tarihi*, Ankara.

Khalid, A. (2009). “Culture and Power in Colonial Turkestan”, *17/18* 2009: *Le Turkestan ruse:une colonie comme les autnes?* S.413-417.

- Haugen, a. (2003). The Establishment of National Republics, Central Asia, first published palgrave Macmılıans, Newyork
- Kalkan, M. (2007). Sovyetler Birliğinin ve Rusya Federasyonu'nun OrtAsya Üzerindeki Stratejik Planları, İstanbul.
- Kamalov, İ. (2002). "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine" Türk Dünyası Araştırmaları, S.141, İstanbul, 2002, s.115-121.
- Kazantsev, A. (2008) Russian Policy in central Asia and the Caspian Sea Region, Europe-Asıa Studies Vol.60, No.6, August,2008, s.1073-1085.
- Kennan, G. F., (1986) Some Thoughts on Stalin's Foreign Policy, Cambridge.
- Khalid, A., (2009). "Culture and Power in Colonial Turkestan", 17/18 2009: Le Turkestan ruse:une colonie comme les autres? S.413-417.
- Konıratbayev, O. (1994). Turar Rıskulov, kogamdık-Sayasi Jane Memlekettik Kızmeti, Kazakistan, Almatı.
- Kotkın, S. (2018). Stalin İktidar Paradoksları (1878-1928), C.I, Stalin paradoxes of power,1878-1928, Çeviren: ali Selman, İletişim Yayınları İst. 2018, s.43
- Kowalski, R. (1977). The Revolution 1917-1921, London
- Kırımal, M. (1965). "Sovyet Türkistanında Milliyetçilik", No:41, Münih, 1965, s.3.
- Kamalov, İ, (2011). Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlıklarının 20. Yılında Rusya'nın Orta Asya Politikaları, Rapor, Ankara

Karpat, K., (2003). Türkiye ve Orta Asya, Çev: Hakan Gür, İstanbul, İmge Kitabevi

Kurubaş, E., (2006). “SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme” Uluslar arası Hukuk Ve Politika C.2, N.5, Ankara, s.112-133.

Laruelle, M. Russia in centralasia: Old History, newchallenges? EUCAmworkingpaper, no.3, s.8.

Martin, J. (2006). “The Emergenve Of Moscow (1359-1462) “Russia From Early Rus To 1689, Cambridge, cambrdge university pres s.227258

Newby, J (2005). The Empire and the Khanate a political History of Qing relations with Khoqand c.1760-1860, Leiden Brill.

Purtaş, F. (2006). “Rusya’nın Orta asya’ya Yeniden Dönüşü” Rusya, Stratejik Araştırmaları, 1.ed. İ. Çomak, TASAM Yayınları, İstanbul, s.263-273.

Rahman, F. (1983). “Rusya’daki Türklere karşı Sovyet politikasının Gelişimi (1911965), TDAD, çev: Hakan Kırımlı, S.22, İstanbul, s.147.

Rahimov, M& Urazaeva G. (2005) Central Asians Border Issues, March, 2005, Defnece Academy of the Kingdom, p.5-10

Raşid, A.(1996). Orta Asya’nın Dirilişi İslam mı Milliyetçilik mi Terc: Osman Temizkan, İstanbul

Reıman, M. (2006). Stalinizmin doğuşu: ikinci Devrimin Arifesinde SSCB, çev: Bülent Tanater, İstanbul Russia, Volume I From Ealy Rus

To 1689, Etited By Maureen Perrie, university of Birmingham, camnridge university press, s47-72.

Riasanovsky, V.N. (1947). "The Norman Theory of the Origin of the Russian State", The Russian Review, c.VII, New York, Oxford University Press, p.96-100

Rywkın, M. (1990). Moscows Muslim Challenge Soviet Central Asia, United States of America.

Sabol, S., (1995). "The Creation of Soviet Central asia: The 1924 National Delimitation" Central Asian Survey, Vol:14, Issue:2, s.225-241..

Sadıkov, H. R.& Şamsutdinov, (2000). Türkistan Çar Rassiyasi Müstamlakaçılıgı Davrida C.1, Taşkent

Salep, M. (2012). "II. Dünya Savaşı Yıllarında Sovyet Dış Politikası ve Sovyet Emperyalizmi" The Soviet Foreign Policy and Soviet Imperialism During World War II, History Studies, International Journal of History, Volume:4, Issue4, november, s.317-345.

Stone, N. (2018). "Russian Revolution and Central asia" 100. YILINDA Sovyet İHTİLALİ VE türk DÜNYASI Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, EDİTÖRLER, YUNUS koç-MİKAİL Cengiz, ANKARA, S.18.

Taymas, A.B. (1988). Kazan Türkleri, Ankara, s.12.

Tekiner, S. (1964). "Sovyetler Birliğinde Milliyetler problemi" dergi, No:58, Münih, s.57.

Timuroğlu, (1931). “Türkistan’da 16.nçi Yıllı Kuzgalış (15 Yıllı Munasebetiyle), Yaş Türkistan, S.23, (Octabr1931), s.10-19.

Souvarine, B. (1939). Stalin A Critical Survey of Bolshevism, New york, 1939

Stone, N. (2018) “Russian Revolution and Central Asia” 100.Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ed: Yunus Koç-Mikail Cengiz, ANKARA, S.18.

Tacibayev, R. (2012). “Rusya’nın Orta Asya’ya Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi”, Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya, Ankara, s.169-211.

Tekiner, S., “Sovyetler Birliğinde Milliyetler Problemi” Dergi, No:58, Münih 1964, s.57.

Thompson, P. (1988) the voice of the past:oral History, Oxford University Press, Ubiria, G. (2016) Soviet Nation- Building in Central Asia tke Making of The Kazakh and Uzbek Nations, Central Asian Studies Series, Newyork, s.106.

Vernadsky, G.(2009) Rusya Tarihi (çev: Doğukan Mızrak-Egemen Mızrak), İstanbul.

BÖLÜM 4

M. SADIK VİCDANİ'NİN TOMAR-I TURÛK-I ALİYYE ADLI ESERİNDE KADİRİ TARİKATININ EŞREFİYYE KOLUNA DAİR BULGULAR (1338-1340)

Dr. Abdullah KARA*

*Abdullah Kara /Abdullahkara01@mail.com

GİRİŞ*

Abdülkâdir Geylâni (470/1077) Arap âleminde Cilân, İranlılar arasında ise Gîlân olarak bilinen bölgede dünyaya gelmiş bir tasavvuf erbabıdır¹. Abdülkadir Geylani'nin soyu Hz. Peygamber'e dayandırılmıştır². Tasavvuf kaynakları kendisini el-Gavsü'l âzam, Kutup, el-Bâzü'l eşheb, Muhyiddin gibi lakaplarla da anmıştır³. Hayatı ile ilgili bilgileri, doğumundan Bağdat'a gelişine kadar geçen sürede yaşadığı dini tecrübeleri sadece menâkıbnâmelerden ve eserlerindeki beyanlarının satır aralarından aktarmışlardır⁴. Küçük yaşta babasını kaybeden Geylani, annesiyle birlikte dedesi Savmai'nin himayesinde büyümüştür. Küçük yaştan itibaren en büyük arzusu devrin en önemli ilim merkezlerinden biri olan Bağdat'ta tahsiline devam etmektir. Bu yüzden 18 yaşına geldiğinde annesinin de iznini alarak 1095'te Bağdat'a gitmiştir⁵. Abbasiler döneminde bir bilim ve kültür merkezi olan Bağdat'ta temel bilgileri aldıktan sonra dini ilimler üzerine çalışarak İslami ilimler alanında üne kavuşmuştur⁶. İslami ilimlerin pek çok dalında eğitim almış olmakla birlikte

* Bu çalışma 23-24 Kasım 2018 yılında Kahramanmaraş'ta düzenlenen “Uluslararası Maraşizâde Ahmed Kuddüsî ve Kadîrîlik Sempozyumu” adlı sempozyumda sözlü olarak sunulmuş fakat yayınlanmamıştır.

¹ Dilaver Gürer, *Abdülkâdir Geylani Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul, 2009, s. 55.

² Adalet Çakır, *Abdülkâdir Geylâni ve Kadîrîlik*, İsam Yay., C. I, İstanbul, 2012, s. 56

³ Adalet Çakır, *a.g.e*, s. 139.

⁴ Adalet Çakır, *a.g.e*, s.65.

⁵ Süleyman Uludağ, “*Abdülkâdir-i Geylâni*”, *DİA*, C.I, İstanbul, 1988, s. 238.

⁶ Dilaver Gürer, *a.g.e*, s. 61.

kendisini daha çok fıkıh alanında geliştirmiştir⁷. Hayatının otuz yılını İslami ilimleri yaymak ve öğretmek için harcamış olan Abdulkadir Geylani, aynı zamanda Hanbeli mezhebine bağlı olduğu için yaşadığı dönemde Hanbeli mezhebi önderi olduğu da söylenmiştir⁸. Hayatının büyük bir bölümünü fıkıh ilmini öğretmeye adanmış Abdulkadir Geylani'nin bu sayede birçok talebesi olmuştur. Bunlar arasında en önemlileri Tacü'l İslam Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ân'i, Ömer bin Ali el-Kureşî ve Ahmed b. Abdilgâni el-Bâcîsrâî'dir.

İslam âleminin değişik yerlerinden kendisinden ders almaya gelen ve yanında yetiştikten sonra değişik coğrafyalara giden müridleri vasıtasıyla Abdulkadir Geylani'nin görüşleri yayılma imkânı bulmuştur. Bu müridlerinden bazıları Ebû Ya'lâ Muhammed b. Muhammed b. Ebî Ya'lâ b. El-Ferrâ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim b. Sabit el-Mısrî el-Kizânî, Ebû Amr Osman b. Merzûk b. Hâmi b. Selâme el-Kureşî ve Ebu's-Suud Ahmed b. Ebî Bekr el-Harimi el-Attar'dır⁹. Geylani'den sonra her tarikatta olduğu gibi icazet ve silsile yoluyla Kadirilik de yayılma imkânı bulmuştur. Kollar halinde yayılan tarikat Anadolu topraklarında Eşrefoğlu Abdullah Rûmi tarafından Eşrefiyye kolu vasıtasıyla faaliyet göstermiştir. Eşrefiyye Osmanlılar döneminde Anadolu'daki tarikatların en eskilerinden biri olan Kadiri

⁷ Ahmet Bilal Yamak, Abdülkadir Geylânî'nin "El-Gunye Li Talibi Tariki'l Hakk" İsimli Eserinde Tasavvufî Unsurlar, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans tezi*, İstanbul, 2015, s.2.

⁸ Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ* C.I, (Yay. Haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz), İstanbul, Kitabevi Yay., 2011, s.56.

⁹ Dilaver Gürer, *a.g.e.*, s. 77-80.

tarikatının bir koludur¹⁰. Diğer yandan Eşrefoğlu'nun ilk müşhidinin Hacı Bayram-ı Veli olması nedeniyle, Eşrefiyye'yi Bayramiyye'nin bir kolu olarak kabul edenler de vardır; ancak bu doğru değildir¹¹.

Kadiri silsilesi şu şekildedir: Tarikatın piri Abdülkadir-i Geylani'nin Muhammed Şemseddin adlı oğlundan sonra Muhammed Hüsameddin b. Şemseddin, Şihabeddin Ahmed b. Muhammed Hüsameddin, Alaeddin b. Şihabeddin Ahmed vasıtasıyla babadan oğula şeklinde geçmiştir. Bu silsile, Alaeddin'den sonra kardeşi ve Eşrefoğlu'nun müşhidi olan Hüseyin el-Hamevi'ye ulaşmıştır¹². Eşrefoğlu "*Müzekkîn Nüfus*" adlı eserinde; "*Mısır'da, Şam'da, Acem'de, Türk'te taliplerimiz vardır. Bizim zahir suretimizi görmediler ama bize teveccüh etmekle onca işler başarmışlardır, vakıalarını yazarlar...*" ifadesi ile daha sağlığında iken tasavvuf konusunda büyük yol kat etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Eşrefiyye'nin kuruluş safhası, halifesi Abdurrahim Tırsî ve Eşrefoğlu'nun torunu Hamdi Efendi döneminde tamamlanmıştır¹³. Tarikatın ilk asitanesi Eşrefoğlu Rûmi'nin İznik'te kurduğu tekkedir. Eşrefoğlu'nun vefat ettikten sonra, vasiyeti gereği, halifesi Abdurrahim Tırsî postnişin olmuştur. Abdurrahim Tırsî

¹⁰ Eşrefiyye Tarikatı ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergahları: Yadigar-ı Şemsi*, Bursa 1997, s. 86-88; Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa 1990, I, 20, 33, 37, 59, 188; Mustafa Kara, "Eşrefiyye", *DİA*, XI, 477-479; Kasım Kufralı, "Eşrefiyye", *İA*, IV, 396-397. Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sufiler, Devlet ve Ulema (XVII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001, s. 398-402; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 376-391; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 366-371.

¹¹ Fuat Bayramoğlu-Nihat Azamat, "Bayramiyye", *DİA*, V. cilt, İstanbul, 1992, s.271.

¹² Mustafa Kara, "Eşrefiyye", *DİA*, XI, s.477-478.

¹³ Ramazan Muslu, *Temelleri İznik'te Atılan Bir Tasavvuf Yolu: "Eşrefiyye" Uluslararası İznik Sempozyumu*, İznik, 2005, s.394

çocukluğundan itibaren Eşrefoğlu'nun himayesinde yetişmiş ve kızı Züleyha ile evlenerek damadı olmuştur. Abdurrahim Tırsi'nin Yunus Emre ve Eşrefoğlu'ndan etkilenecek hece vezniyle yazdığı şiirlerini topladığı bir divanı da vardır. Abdurrahim Tırsi 1520 yılında vefat etmiş, yerine önce Muslihuddin Efendi ve sonrasında Eşrefoğlu'nun Torunu Hamdi Efendi postnişin olmuştur¹⁴. Tarikatın önemli merkezlerinden biri de Bursa'daki İncirli Dergahı'dır. 17. Yüzyıldan itibaren asitane olma fonksiyonunu bu tekke yürütmüştür. 18. Yüzyılda Salı Tekkesi olarak bilinen Bursa Çatalfırın'daki Nû'maniye Dergahı da, tarikatın önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir¹⁵. İznik Dergahı'nın dördüncü postnişini Hamdi-i Evvel'in oğulları Abdülmü'min ve Lütü Efendiler tarafından kurulan Kıbrıs Lefke Dergahı; sekizinci postnişin Ahmed Efendi'nin oğlu Abdullah Efendi tarafından tesis edilen Pazarköy Dergahı; Eşref-i Sani'nin oğlu Muhyiddin Efendi tarafından kurulan Gemlik Küçükkumla Zaviyesi ve İzmir Nif (Kemalpaşa) Tekkesi, tarikatın faaliyet gösterdiği diğer merkezlerdir¹⁶.

Sadık Vicdani'nin verdiği bilgiye göre, Kadirilik tarikatının Eşrefiyye kolunun merkez tekkesi olan İstanbul Tophane'deki asitanede XIX. yüzyıldan itibaren hizmet veren şeyhler, Eşrefi icazetine de sahip oldukları için, tarikata intisap edenleri, kabiliyetlerine göre bu iki koldan birinin adap ve erkânına göre yetiştirmişlerdir¹⁷. Eşrefiyye'nin

¹⁴ S. Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, I İstanbul, 1936, s.243-247; Nuri Özcan, "Abdurrahim Tırsi", *DİA*, I.cilt, s.263.

¹⁵ Mustafa Kara, "Eşrefiyye", *DİA*, XI, 478.

¹⁶ Ramazan Muslu, *a.g.m.*, s.396

¹⁷ Mustafa Kara, "Eşrefiyye", *DİA*, XI, 478-479

XX. yüzyılın başlarına kadar ulaşan silsilesinde Eşrefoğlu Rûmi'den sonra yer alan şeyhler şunlardır:

- (1) *Abdurrahman Tirsi* (ö. 926/1520)
- (2) *Hamdi-i Evvel Efendi* (ö. 1012/1603-04)
- (3) *Sır Ali Sultan Efendi* (ö. 1046/1636)
- (4) *Hamdi-i Sani Efendi* (ö. 1069/1659)
- (5) *Lütfullah Efendi* (ö. 1104/1693)
- (6) *Ahmed Efendi* (ö. 1106/1695)
- (7) *Eşref-i Sani Efendi* (ö. 1109/1697-98)
- (8) *Salih Efendi* (ö. ?)
- (9) *Muhyiddin Efendi* (ö. 1142/1729)
- (10) *Mehmed Şerafeddin Efendi* (ö.1146/1733)
- (11) *Abdullah Efendi* (ö. 1147/1734)
- (12) *Eşrefzade İzzeddin Efendi* (ö.1153/1740)
- (13) *Avnullah Efendi* (ö. 1155/1742)
- (14) *Abdülkadir Efendi* (ö. 1176/1762)
- (15) *Fahreddin-i Evvel Efendi* (ö. 1176/1762)
- (16) *Eşrefzade Ahmed Ziyaeddin Efendi* (ö.1198/1784)
- (17) *Mehmed Fahreddin Efendi* (ö. 1227/1812)
- (18) *Nafiz Efendi* (ö. 1282/1867)
- (19) *Ahmed Ziyaeddin Efendi* (ö. 1324/1906)¹⁸.

¹⁸ Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sufiler, Devlet ve Ulemâ (XVII. yüzyıl)*, İstanbul 2001, s. 398 402.

Tomar-ı Turûk-ı Aliyye Adlı Eserin Yazarı Ebu Rıdvân Sâdık Vicdânî ve Kaleme Aldığı Eserleri

Kâtip Mustafa Sâdık Efendi'nin oğlu olan Ebu Rıdvân Sâdık Vicdânî, 9 Kasım 1866/64 Safranbolu'da dünyaya gelmiştir. Kendi döneminde aldığı eğitime ilaveten sülûs ve nesîh hatlarını da öğrenmiştir. Kendisini tasavvufa dair çalışmalara yönlendiren yüksek tahsilini aldığı Nakşî şeyhi Kastamonu'lu Ahmed Mâhir Efendi olmuştur¹⁹. Osmanlı devletinde o dönem çok küçük yaşta memuriyet hayatına başlamış ve Osmanlı devletinin birçok farklı yerinde hem idari alanda hem de maarif alanında görev almıştır²⁰. Aldığı görevler: Kastamonu İstînâf Mahkemesi Mülâzemetliği' ile başlayan görev hayatına, Zabıt Kâtipliği, Hasbîlik, Bidâyet Mahkemesi Âzâ mülâzımlığı ve Vekâleti, Vilâyet Kalemi Müsevvidliği, Vilayet Kalemi Mümeyyizliği, Vilâyet Gazetesi Baş Muharirliği, Mektûbî Kalemi Muharrirliği, Görice Sancağı Tahrîrat Müdürlüğü, Kosova Vilâyeti Meclis-i İdâre Başkitâbetliği, Basra Mektupçuluğu, Manastır Mektupçuluğu, Trabzon Mektupçuluğu , Ankara Vilayeti Tahrirat Müdürlüğü, Ankara Vali Vekilliği ve son olarak Aydın Tasfiye Komisyonu Üyeliği görevlerinde bulunmuş ve 1939'da da hakk'a yürümüştür²¹. Mektupçuluk vazifesiyle görevlendirildiği birçok vilayette muharrirlik de yapmıştır. Bu vesileyle birçok tercüme yapmış, kitap ve risale yazmıştır. Sadık Vicdani'nin tespit edilen eserleri şunlardır:

¹⁹ Ali Birinci, İsmail Kara, *Mektupçu, Mutasavvıf, Şâir ve Yazar, Sâdık Vicdânî ,* Tarih ve Toplum, LXXIII, c. XIII, İstanbul: 1990, s. 35-38

²⁰ Tuğrul Tezcan, "Sadık Vicdani ve Eserleri", İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi Cilt: 4, Sayı: 4, 2015, s.879

²¹ Tuğrul Tezcan, *a.g.m.*, s.879.

1. *Perîşan*, (İstanbul 1891), 153 sahife.
2. *Nagamât-ı Vicdâniye*, (Kastamonu 1894), 76 sahife.
3. *Cennet-Mekân Murat Hân-ı Hâmis Hazretlerinin Hapis Hali ve Son Vedâi*, (İstanbul 1910), 15 sahife. (Resimli)
4. *Berk-i Fezâ*,(İstanbul 1911), 16 sahife.
5. *Fihrist-i Kur'ân-ı Kerîm*, (İstanbul 1912), 27 sahife.
6. *Tefeü'l-nâme-i İmam Sühreverdî*, (İstanbul 1912), 73+1 sahife.
7. *Mahallat ve Kur'â Heyet-i İhtiyâresinin Bâ-husus Muhtarların Kavânî-i Devlet ve Evâmir-i Hükûmet İle Muayyen Vezâif-i Umûmiyesini Câmii ve Muvazzih Tâlimatnâmedir*, (Ankara1913),111+3 sahife.
8. *Neşîde-i Cihâd-ı Ekber*, (Ankara 1914),12 sahife.
9. *Dâstannâme-i Vicdânî*, (Ankara1914), 1.Kitap 8 tek taraflı yaprak, 2.kitap,8 yaprak
10. *Gülbang-ı Cihâd-ı Ekber*, (Ankara1914), 1 yaprak
11. *Bayram Namazları*, (İstanbul 1919), 16 sahife.
12. *Cum'â Namâzı*, (İstanbul 1919), 16 s. 2. Baskı (İstanbul 1922) 12 sahife.
13. *Parasız*, (İstanbul 1921), 10 sahife.
14. *Hitâbiyyat*, (Bursa 1922), 56 sahife.

15. *Tomâr-ı Turuk-ı Aliyye* (1338-1340 4 kitap)
16. *Melâmilik*, (İstanbul 1922), 111+1 sahife.
17. *Kâdiriyye Silsilenâmesi*, (İstanbul 1922),118+2 sahife.
18. *Sûfi ve Tasavvuf*, (İstanbul 1924),62+1 sahife.
19. *Hz. Muhammed Niçin Çok Evlendi*, (İstanbul 1928) 151 sahife²².

Tomar-ı Turûk-ı Aliyye Adlı Eserde Kadiri Tarikatının Eşrefiyye Koluna Dair Bulgular

Sadık Vicdani'nin Tomar-ı Turuk-ı Aliyye adlı çalışması beş kısımdan meydana gelmiştir. Adı geçen çalışma, Sadık Vicdani'nin Kadiri ve Halvetiyye tarikatlarının şubelerini ve silsilelerini anlatmış olduğu en önemli eseridir²³. Eserde Kadiri tarikatının Eşrefiyye koluna dair bilgiler de tespit edilmiştir. Eşrefiyye başlığı altında toplanan kısımda ilk olarak Eşrefoğlu Rûmi'nin Arif-i billah Eşrefzâde Şeyh Abdullah Er- Rûmiye mensup olduğu ve silsilesi verilmiştir.

Silsile; *Pir-i tarikat Abdülkadir Geylani, Eş-Şeyh Seyyid Mehmed Şemseddin Bin Geylani, Eş-Şeyh Seyyid Mehmed Hüsameddin Bin Mehmed Şemseddin, Eş-Şeyh Seyyid Şahabeddin Ahmed Bin Mehmed Hüsameddin, Eş-Şeyh Seyyid Alaaddin Bin Şahabeddin, Eş-Şeyh Seyyid Hüseyin El-Hamevi Bin Şahabeddin, Sahabet-ül Tarikat-ül Şeyh Abdullah El Rûmi*²⁴ şeklinde verilmiştir. Silsile verilirken dikkat çeken unsurlardan biri kişilerin isimleri önündeki “Seyyid” unvanı olmuştur.

²² Tuğrul Tezcan, *a.g.m*, s.880.

²³ Tuğrul Tezcan, *a.g.m*, s.887.

²⁴ Sadık Vicdani, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye*, s.48.

Seyyidler Osmanlı devletinde müstesna bir yere sahiptir. Seyyid ve şeriflere saygı ile yaklaşmış, peygamber soyundan gelen bu grup hem padişahın, hem de Müslüman halkın saygısına mazhar olmuşlardır. Nitekim bu doğrultuda Osmanlılar, I. Bayezid döneminden itibaren peygamber soyundan gelen bu kişilerin haklarının korunması, kayıt altına alınmaları ve daha rahat hayatlarını sürdürebilmeleri için Nakibü'l-eşraflık makamını ihdas etmiştir. Bu makamın, peygamber soyundan gelenlerin şecerelerini tutmak, sahte soy iddiasında bulunanları cezalandırmak gibi görevleri bulunmaktadır²⁵.

Görülüyor ki Osmanlı devleti peygamber soyundan gelen seyyidlere her zaman saygı ile yaklaşmış ve kendilerine hak etmiş oldukları değeri fazlasıyla vermiştir. Kadiri tarikatının Eşrefiyye kolunun Anadolu'da geniş bir alanda yayılma imkânı bulmasında Osmanlı'da seyyidlere duyulan saygının payı büyüktür. Vicdanî, eserinde, Eşref-i Rûmî'nin memlekette birçok isimle anıldığını ve bu isimlerin, Eşrefoğlu, Eşrefzâde, Eşref-i Rûmî ve Pir-i Sâni olarak adlandırıldığını belirtmiştir. Diğer kaynaklarda, asıl adının Abdullah olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca nesebi Abdullah Rûmî b. Seyyid Ahmed Eşref b. Seyyid Muhammed Suyûfî (Mısri) olarak geçmektedir. Yanı sıra İbnü'l-Eşref, Eşrefzâde, Eşref-i Rûmî, Eşrefoğlu Rûmî, Abdullah-ı İznikî ve Abdullah-ı Rûmî adlarıyla da

²⁵ Zeynel Özlü, "Osmanlı Devleti'nin Hz. Ali Ahfadı (Şerifler) ile ilgili uygulamalarına Dair Bir Değerlendirme", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı. 61, Ankara, 2012 , s.223

anıldığı vurgulanmıştır²⁶. Eşrefoğlu Rûmî'nin Mısır'dan Suriye'nin Hama kasabasına, daha sonra Anadolu'ya göç edip önce Manisa'ya, sonrasında İznik'e yerleşen, aslen Mekkeli ve seyyid olduğu rivayet edilen, âlim ve şeyhler yetiştirmiş bir ailenin çocuğu olduğu nakledilmiştir.²⁷ Büyük babasının Seyyid Muhammed Suyûfi olduğu ve babası Ahmed Eşref'in Anadolu'ya ne zaman gelmiş olduğu ile ilgili bilgi bulunmadığı bildirilmiştir²⁸.

Sadık Vicdani'nin eserinde Eşrefiyyenin kurucusu Eşrefoğlu Rûmî ile bilgiler şu şekilde verilmiştir: Eşref-i Rûmî, tarikatı içerisinde Allah'ın hizmetkârı vasfıyla övgülere mazhar olmuş, izinden gittiği Hacı Bayram-ı Veli'den icazet alarak Hama'ya gidip Şeyh Seyyid Hüseyin El-Hamevi'den ilim ve irfan dersleri almıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra Anadolu'ya dönerek İznik'te kendi adıyla anılan Kadiri tarikatının kolu olan Eşrefiyyeyi kurmuş ve tasavvufi düşüncelerini Anadolu'da yaymaya başlamıştır²⁹. Anadolu'da çok fazla müridi olduğu söylenmektedir. Konuyla ilgili Evliya Çelebi, “*Seyahatname*” adlı çalışmasında “Yetmiş bin müride mâlik bir pîşvâ-yi âşikân idi” şeklinde bir sayı vermiştir³⁰. 1682 tarihinde vefât eden Evliya Çelebi'nin buradaki rakamı kendi devrinde yaşayan Eşrefiyye müntesibleri için mi, yoksa Eşrefoğlu'nun yaşadığı dönemdeki

²⁶ Necla Pekolcay-Abdullah Uçman, “Eşrefoğlu Rumî”, *DİA*, TDV. Yay., c. XI, İstanbul 1995, s.480.

²⁷ Pekolcay-Uçman, a.g.m, s. 480./

²⁸ Ahmet Özkan, Eşrefoğlu Rûmî Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Eşrefiyye Tarikatı, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi*, Erzurum, 2013, s.15.

²⁹ Sadık Vicdani, a.g.e, s.48.

³⁰ Evliya Çelebi Muhammed Zillî ibn Dervîş, *Seyahatnâme*, Dersaadet İkdâm Matbaası, c.III, İstanbul, 1314/1896, s.9-10.

müritleri için mi söylediği açık değildir, fakat bu rakam Eşrefiyye kolunun hatırı sayılır bir mürit topluluğuna sahip olduğunu ifade etmektedir.

Eserde, Eşrefi Rûmi'nin gerçek aşk olarak allah aşkıyla hareket eden bir tasavvuf ehli olduğu ve bu sebepten dolayı kendine bağlı birçok tekke olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Eşrefi Rûmi'den tasavvufi anlamda ders alıp, yetişen birçok meşhur kimsenin bulunduğu ve bu kimselerin onun izinden gittikleri nakledilmiştir. Eşrefi Rûmi'nin henüz tab olunmamış kıymetli bir tarikatnamesi bulunduğunu ve Osmanlı Edebiyatçılara göre bu eserde şiirlerinin yer aldığı ve ekseriyetle içeriklerinin ilahi aşkı anlattığı bildirilmiştir. Esere göre Eşrefi Rûmi 874 yılında İznik'te vefat etmiştir. Tomar-ı Turuk-ı Aliyye adlı eserin Eşrefiyye kolu ile ilgili verdiği bilgilerde Eşrefzadenin bazı meşhur âlimler tarafından şerh edilen bir ilahisi bulunduğu ve bu ilahinin matbu divanında bulunmadığı vurgulanmıştır. Bu ilahiyi Eşrefiyye'ye bağlı dervişlerin toplanarak ayakta ve yüksek sesle okudukları nakledilmiştir. Okunan ilahi şu şekildedir:

“Tecil-i sevk diyerek beni mest eyledin hayran”

“Enel hak sırrını candan onun için kılmazum pinhan”

“Cem oldu aşıkları pirim Abdulkadir'in

Elem verdim elife kurban oldum diline

Sana derim ey kişi çıkar dilden teşvişi

Arısının balyım bahçesinin gülüyüm

Hak katında uludur, iki cihan doludur.

Yolunda sadıkları pirim Abdulkadir'in
Canım feda yoluna pirim Abdulkadir'in
Od'a yanmaz dervişi pirim Abdulkadir'in
Bağının bülbüliyüm pirim Abdulkadir'in
Eşrefzade kuludur, pirim Abdulkadir'in"

Tomar-1 Turuk-1 Aliyye adlı eserde daha önce de belirtildiği üzere Eşrefiyye kolunun temel kitabı tarikat pirinin Müzekki'n-Nüfûs adlı eseridir. Bu eserde genel olarak tasavvuf ahlakıyla ilgili görüşler yer almıştır. *Müzekki'n-nüfus* adlı eser sadece tasavvuf ehli kişiler tarafından değil bütün toplumun din ve ahlak anlayışına tesir etmiş, kendisinden sonra kaleme alınan bu tür eserlerin kaynaklarından birisi olmuştur³¹. Eşrefoğlu'nun divanı da tasavvufi muhitlerin görüş ve zihniyetlerine tesir eden başlıca eserlerdendir. Eşrefoğlu Rûmi'nin *Tarikatnamesi* ise bu adla yazılan Türkçe eserlerin en eskisidir ve Eşrefiyye'nin adap ve erkânının oluşmasında etkili olmuştur³².

SONUÇ

Tarikat kelime anlamı olarak yol, şekil ve kâmil bir mürşidin irşadı ile İslam'ı iyi yaşamak, kendisine farz olanlar dışında nafile ibadetler ile Allah'a yakın olmak gibi anlamlara gelmektedir. Keramet sahibi kimselerin İslam prensiplerini çeşitli şekillerde yorumlanmasıyla tarikatların ortaya çıkmasında etkili olduğu bilinmektedir. Bu duruma dayanak olarak İslamın ana kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i

³¹ Sadık Vicdani, *a.g.e.*, s.49.

³²Mustafa Kara, "Eşrefiyye", *DİA*, XI, 478.

Şeriflerde yer alan "*velayet*" ve "*keramet*" konusundaki hükümler gösterilebilir. Bahsi geçen tarikatlardan biri de Anadolu'da faaliyet göstermiş olan Eşrefiyye tarikatıdır.

Eşrefiyye Osmanlılar döneminde Anadolu'daki tarikatların en eskilerinden biri olan Kadiri tarikatının bir koludur. Anadolu'da Eşrefoğlu Rûmi tarafından İznik, Bursa, İzmir, Kıbrıs ve İstanbul olmak üzere birçok yerde kendisine bağlı tekkeler açılmıştır. Tasavvufi düşünceleri ve İslami ilimler alanında kendisini iyi yetiştirmiş olan Eşrefoğlu Rûmi, düşüncelerini benimseyen ve yolundan giden birçok tasavvuf âlimi yetiştirmiş bir tasavvuf ehlidir. Çalışmada, Sadık Vicdani'nin Tomar-ı Turuk-ı Aliyye adlı eserinde Kadiri tarikatının bir kolu olarak Anadolu'da faaliyet gösteren Eşrefiyye kolunun kurucusu Eşrefoğlu Rûmi ve faaliyetleri hakkında bilgiler verilmiştir. Eserde tarikatın Anadolu'da birçok muhitte kendisine bağlı tekkeleri olduğu tarikat silsilesi ve tarikatta ritüel şeklinde yapılan ilahi okumaları hakkında bilgiler yer almıştır. İlahide dikkat çeken Abdulkadir Geylani'ye duyulan bağlılık ve öğretilerinin Anadolu'da yayılma imkânı bulduğunu ve burada Eşrefiyye'ye bağlı kimseler tarafından kendisine büyük saygı gösterildiği ilahi içerisinde geçen "*Hak katında uludur, iki cihan doludur yolunda sadıkları pirim Abdulkadir'in*" mısralarından anlaşılmaktadır.

Eşrefoğlu Rumi, tasavvuf tarihinin yanı sıra edebiyat alanında yazdığı şiirler ile önemli bir yere sahiptir. Eşrefoğlu Rumi eserlerinde Allah aşkını ve sevgisini halkın gönlüne yerleştirmeyi kendine vazife edinmiş, tarik olarak Yunus Emre'nin izinden gitmiş ve günümüze

değın tasavvuf alanında yaptıklarıyla iz bırakmıştır. Eşrefoğlu Rûmî, Sûnnîliği benimseyerek görüşlerini bu doğrultuda olgunlaştırmış ve mensup olduğu Kâdiriyye'nin pîri Abdülkâdir Geylânî gibi Sûnnî tasavvuf yaygınlaşmasına ve yerleşmesi hususunda faaliyetlerde bulunmuştur. Türkçe olarak yazdığı eserlerinde halkın kullandığı yalın dili tercih ederek tasavvufi konu ve kavramların halk tarafından daha kolay anlaşılmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

BAYRAMOĞLU, Fuat -Nihat Azamat , "Bayramiyye", *DİA*, V. cilt, İstanbul, 1992.

BİRİNCİ, Ali, İsmail Kara, Mektupçu, Mutasavvıf, Şâir ve Yazar, Sâdık Vicdânî ,” *Tarih ve Toplum*, LXXIII, c. XIII, İstanbul: 1990.

ÇAKIR, Adalet, *Abdülkâdir Geylâni ve Kâdirilik*, İsam Yay., C. I, İstanbul, 2012.

ERGUN, S. Nüzhet, *Türk Şairleri, c.I*, İstanbul, 1936.

Evliya Çelebi Muhammed Zillî ibn Dervîş, *Seyahatnâme*, Dersaadet İkdâm Matbaası, c.III, İstanbul, 1314/1896.

GÜRER, Dilaver, *Abdülkâdir Geylani Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*, , İnsan Yay., İstanbul, 2009.

KARA, Mustafa, "Eşrefiyye", *DİA*, XI.cilt. Ankara 1995.

KARA, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa 1990.

Kufralı, Kasım, "Eşrefiyye", *İA*, IV.cilt.

Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergahları: Yadigar-ı Şemsi*, Bursa 1997.

MUSLU, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İstanbul 2003.

MUSLU, Ramazan, Temelleri İznik'te Atılan Bir Tasavvuf Yolu: "Eşrefiyye" *Uluslararası İznik Sempozyumu*, İznik, 2005.

Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliyâ* (Yay. Haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz), , C.I, İstanbul, Kitabevi Yay., 2011.

ÖZCAN, Nuri, "Abdürrahim Tırsi", *DİA*, I.cilt.

ÖZKAN, Ahmet, Eşrefoğlu Rûmî Hayatı, Tasavvufî Görüşleri Ve Eşrefiyye Tarikatı, Atatürk *Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi*, Erzurum, 2013.

ÖZLÜ, Zeynel, "Osmanlı Devleti'nin Hz. Ali Ahfadı (Şerifler) ile ilgili uygulamalarına Dair Bir Değerlendirme", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı. 61, Ankara, 2012.

PEKOLCAY, Necla, Abdullah Uçman, "Eşrefoğlu Rumî", *DİA*, TDV. Yay., c. XI, İstanbul, 1995.

TEZCAN, Tuğrul, "Sadık Vicdani ve Eserleri", *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi Cilt: 4, Sayı: 4*, 2015.

ULUDAĞ, Süleyman, "*Abdülkâdir-i Geylânî*", *DİA*, C.I, İstanbul, 1988.

Vicdânî, Ebû Rıdvân M. Sâdık, *Tomâr-ı turuk-ı âliyye (Kâdiriyye)*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Matbaa-i Amire, İstanbul, 1338/1340.

YAMAK, Ahmet Bilal, Abdülkadir Geylânî'nin "El-Gunye Li Talibi Tariki'l Hakk" İsimli Eserinde Tasavvufî Unsurlar, *İstanbul üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans tezi*, İstanbul, 2015.

YILMAZ, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sufiler, Devlet ve Ulemâ (XVII. yüzyıl)*, İstanbul 2001.

YÜCER, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul 2003

BÖLÜM 5
OSMANLI KÜLTÜRÜNDE MEVLİD-İ ŞERİF GELENEĞİ
Dr. Mustafa CAN*

*Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalı, Arş. Gör.
Ankara, TÜRKİYE. mustafacan@gazi.edu.tr. ORCID: 0000-0002-6458-5007

GİRİŞ

Arapça bir kelime olan mevlid, doğulan zaman ve yer anlamına gelmektedir. (Şemseddin Sami, 1317: 1433). İslâmî literatürde Hz. Muhammed'in doğum günü olarak kabul edilen Rebiülevvel ayının on ikinci günü ve bugünün yıldönümü münasebetiyle yapılan kutlamalar da mevlid olarak adlandırılmış olup bu amaçla kaleme alınan eserler de yine aynı isimle anılmıştır (Özel, 2002: 235; Özel, 2004: 475; Karateke: 2017, 226; Alikılıç, 2004: 106). İslam tarihinde Hz. Muhammed'den başka kişiler için de mevlid kutlamaları düzenlendiği görülmekte ve bunların başında da Ehl-i Beyt'e mensup kişiler gelmektedir. Bu şekilde Mevlid-i Ali, Mevlid-i Fâtıma, Mevlid-i Hasan ve'l-Hüseyn ve Mevâlid-i Ehl-i Beyt ya da Mevlid-i Ömer gibi sahabenin ileri gelenleri adına kullanımlar da mevcuttur. Mevlidin içeriği bunların yanı sıra tasavvuf çevrelerinde velilerin doğum yıldönümlerini kapsayacak şekilde de genişlemiştir. (Efe, 2009: 9). Bu nedenle Hz. Peygamberin doğum günü Mevlid-i Şerif, Mevlid-i Nebi, Mevlid-i Nebevî, Mevlid-i Peygamberî gibi ayırt edici isimlerle anılmıştır.

Yüzyıllarca yıllık bir geçmişi olan mevlid, İslam dünyasında oldukça rağbet gören bir gelenektir. Bugün Suudi Arabistan hariç, Kuzey Afrika'dan Endonezya'ya kadar İslâm ülkelerinin bazılarında resmî, bazılarında gayrı resmî olarak yaygın şekilde kutlanmaktadır (Özel, 2004: 477).

1. MEVLİD-İ ŞERİF GELENEĞİ

Hız. Peygamber zamanında mübarek geceler çeşitli ibadetlerle geçirilmiş olup bu uygulama, İslam devletlerinde de uzunca bir süre aynı şekilde devam ettirilmiştir. Bir gelenek olarak bu gecelerde tören yapılması ise Abbasiler zamanında başlamıştır (Alikılıç, 2004: 106). Bununla birlikte Hz. Peygamber, sağlığında kendi doğum yıldönümünü kutlamamış bu hususta herhangi bir istek ve emri de olmamıştır. Bu nedenle Hulefa-yı Râşidin dönemi ve bunu izleyen Emevî ve Abbasi devirlerinde de mevlidle ilgili herhangi bir uygulamaya rastlanmamaktadır. Mevlid kutlamaları hususunda ilk uygulamalar Mısır'da, Şîi Fatımî devleti hükümdarı Muiz-Lidinillah (972-975) döneminde gerçekleşmiş ve Hz. Peygamber'in doğum yıldönümü resmî olarak kutlanmaya başlanmıştır. Bu kutlamalar çerçevesinde Rebiülevvel ayının on ikinci günü hazırlatılan helva tepsilerle resmî görevlilere dağıtılır, El-Ezher Camii'nde hatim okunurdu. Akabinde ise özel olarak hazırlanan tören yerinde halife, diğer devlet erkânı ve ulemânın katıldığı merasim icra edilirdi. Fatımîler döneminde gerçekleştirilen bu ilk kutlamalar, üst düzey görevlilerin katıldığı bir devlet töreni şeklinde olup halkın genişçe katılımı ve şenlik havasının fazla olmadığı bilinmektedir. Fatımîler, dinî hassasiyetlerinin yanında siyasî birtakım maksatlara binaen Hz. Peygamberin yanı sıra Ehl-i Beyt'in doğum yıldönümlerinde de kutlamalar icra etmişlerdir (Özel, 2002: 237).

Mısır'da Fatımîlerden sonra hüküm süren Eyyûbîler (1171-1462) döneminde birçok bayram ve tören kaldırılmış ve mevlide de resmi düzeyde özen gösterilmemiştir. Bu dönemde halk mevlidi daha çok evlerinde kutlamıştır. Ancak Erbil Atabeyi Muzafferüddin Kökböri (1190-1232) Mevlid-i Nebevî'yi yeniden resmî olarak kutlamaya başlamıştır. Bu dönemdeki kutlamalar Fatımîlerde görüldenden farklı olarak hazırlıklarıyla birlikte uzun bir zaman dilimine yayılmakta ve geniş halk kitlelerinin katılımıyla şenlik havası içinde gerçekleşmekteydi. Mevlid-i Şerif gecesi, şehir ışıklarla süslenmekte, halk birbirini ziyaret etmekte ve hediyeleşmekteydi. Muharrem ayından başlayarak Rebiülevvel ayına kadar Bağdat, Musul, Cezire, Sincar, Nusaybin gibi yakın şehirlerle Acem memleketlerinden Erbil'e birçok fakîh, sufi, vaiz, kurra ve şairin akın ettiği, mevlid hazırlık ve etkinliklerinin birkaç ay sürdüğü tarihi kayıtlarda mevcuttur. Oldukça ihtişamlı bir şekilde icra edilen mevlid merasimlerinde, Endülüs'ün ünlü hadis âlimi İbn Dihye'nin (ö. 1236), İslam âleminde ilk mevlid manzumesi olarak kabul edilen Kitâbü't-Tenvîr fî Mevlîdi's-Sirâci'l-Münîr adlı eseri okunmuştur. Muzafferüddin Kökböri'nin başlattığı adet ve uygulamalar daha sonraları gelenek olarak bütün İslam dünyasına yayılmıştır (Okıç, 1975: 23; Özel, 2002: 237-238; Durmuş, 2004: 480; Alikılıç, 2004: 106).

Mısır'da Eyyûbîler'in ardından iktidara gelen Memluklar zamanında da mevlid kutlamaları bütün ihtişamıyla devam etmiştir. Memluklularda Rebiülevvel ayının başından itibaren başlayan kutlamalara halifenin yanı sıra dört mezhebin baş kadıları, ilim ve

tasavvuf ehli, emirler ve komutanlar, devlet adamları, halkın ileri gelenleri ve komşu ülkelerden gelen çeşitli temsilciler katılırdı. Bu dönemde en görkemli törenlerin Sultan Kayıtbay (1468-1495) zamanında yapıldığı kaydedilmektedir (Özel, 2002: 239).

2. OSMANLILARDA MEVLİD-İ ŞERİF GELENEĞİ

Hz. Muhammed'in doğum günü olarak kabul edilen Rebiülevvel ayının on ikinci günü, kendisinden önceki İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de resmî törenle kutlanan önemli günlerdendi. Hatta Osmanlı Devleti'nde, Mevlid Kandili olarak anılan bugün 1910 yılından itibaren resmî bayram ilân edilmiş ve bu uygulama devletin yıkılışına kadar devam etmişti (Özel, 2002: 242). Hz. Muhammed'in doğduğu bu gecede birtakım naatlar, münacatlar ve kasideler okutmak öteden beri İslam memleketlerinde tatbik edilen bir âdetti (Alikılıç, 2004: 106). Osmanlı kültüründe de benzer içerikli mevlid merasimleri icra edilirdi.

Bu bağlamda Osmanlılarda Mevlid-i Şerif geleneğini, toplum ve saray geleneği olarak iki şekilde ele almak mümkündür. Bunlardan toplum geleneği olan konak, ev, cami ve vakıf yapılarında icra edilirken saray geleneği olan merasimler ise padişahın katıldığı mevlid alayı denilen resmî geçidin ardından selâtin camilerinden birisinde yapılan merasim şeklinde icra edilirdi.

2.1. Osmanlı Sarayı'nda Mevlid-i Şerif Geleneği

Osmanlı Devleti'nde saray ve devlet merasimi olarak Mevlid-i Şerif kutlamalarının ne zaman başladığına dair kesin olarak net bir tarih söylemek mümkün değildir. Son dönem Osmanlı devlet adamlarından Ali Seydi Bey'e göre bu âdet, bazı vakfiyelerdeki kayıtlara nazaran Osman Gazi döneminde dahi mevcuttu. Bir devlet etkinliği olarak Mevlid-i Şerif kıraatı ise önceleri sadece Hz. Peygamberin doğduğu gece ve yalnız padişahların huzuruna mahsustu. Fakat Süleyman Çelebi'nin meşhur mevlidinin yayılmasından sonra gece veya gündüz belirli bir zaman dilimine münhasır olmaksızın cami, mescit ve evlerde mevlid okunması âdet hâline gelmişti (Ali Seydi Bey, Tarihsiz: 151).

Osmanlı tarihçilerinden Selânikî Mustafa Efendi'nin verdiği bilgilere göre ise H. 12 Rebiülevvel 974 gecesini (M. 11 Rebiülevvel 974 / M. 26 Eylül 1566) Zigetvar'da Kanuni'nin vefatının saklanmaya çalışıldığı bir ortamda, otağ-ı hümayunda mevlid okunmuştu. Ertesi 12 Rebiülevvel günü de bu defa sadrazamın çadırında mevlid okunup dua ve senada bulunulmuştu (Selânikî, 1999: 36). Bu olay, eldeki veriler ışığında Mevlid-i Şerif'in devlet ve saray protokolüne ilk yansımasıdır. Yine Ali Seydi Bey, bu geleneğe II. Selim ve özellikle de I. Ahmed dönemlerinde ilaveler yapılarak resmi bir şekil verilerek merasim hâline getirildiğini ifade etse de (Ali Seydi Bey, Tarihsiz: 151) bu konu hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. Ali Seydi Bey'den başka Tayyârzâde Atâ da aynı bilgiyi aktarmaktadır. Tayyârzâde ayrıca Mirac ve Berat kandillerinden başka Mevlid

Kandili gecesinde de minarelerde kandil yakılması âdetinin II. Selim tarafından başlatıldığını dile getirmektedir. Bu hususta Selânikî Tarihi'nde ise aşağıdaki bilgiler yer almaktadır:

“Ve sene 996 Rebiülevvelinde (Şubat 1588) sa’âdetlü Pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerinden tezkire-i hümayûn çıkup, “On ikinci gice isneyn gicesi Server-i kâ’inaât ve mefhar-ı mevcudat – sallah’allâhu aleyhi vesellem- hazretleri dünyaya gelüp arsa-i sahn-ı cihânı teşrif idüp, nûrânî kıldığı gicedür, ta’zîm u ihtirâm eylemek vâcibdür, cümle minârelerde kanâdil yanup ve cevâmi’ ve mesâcidde mevlidler okunup, günâhkâr ümmet yanup yakılup, şefâ’at taleb eyleyüp, salavât ve teslimât ile tesbîh ü tehlîle iştigâl göstersünler ve şehr-i receb’de Regâ’ib gicesi ve şehr-i şa’bânda Berât gicesi gibi, minareler kanâdil ile münevver olmak âdet olsun” diyü fermân olundu.” (Selânikî, 1999: 197-198).

Selânikî'nin verdiği bu bilgiler, Mevlid Kandili'nde minarelerde kandil yakma geleneğinin ilk defa H. 996 / M.1588 tarihinde başladığını göstermektedir. Joseph von Hammer'in verdiği bilgiye göre ise H. 996 yılının Rebiülevvel ayında padişaktan veladet-i Peygamberî, (Mevlid Kandili) Regaib, Berat geceleri minarelerde kandiller yakılmasının itiyad olunması ferman olunmuştur. Böylece Bostanzade'nin şeyhülislamlığı zamanında ilk defa olarak Regaib, Mirac, Berat, Kadir, Mevlid, Ramazan ve Kurban Bayramı geceleri olmak üzere senenin yedi mukaddes gecesinde bütün camilerde kandiller yakılmıştır (Hammer, 1992: 187). Selanikî ve Hammer'in

ifadeleri beraber değerlendirildiğinde bu tarihe kadar zaten dört mukaddes gecede kandil yakıldığı, bu tarihte ise minarelerde kandil yakılan gecelere Mevlid, Berat ve Regaib kandillerinde de eklendiği anlaşılmaktadır. Minarelerde kandil yakılması âdetinin başladığı tarih hususunda kendi dönemi ile ilgili bilgi veren Selânîkî'nin belirttiği tarihin, XIX. yüzyılda yaşamış olan Tayyârzâde Atâ'nın ifade ettiği tarihe tercih edilmesi daha uygun olacaktır. Dolayısıyla Mevlid Kandili'nde minarelerde kandil yakılmaya 1588 tarihinde başladığı yani Mevlid-i Şerif merasimlerinin resmen III. Murad döneminde kutlanmaya başladığı söylenebilir. Bu durum Mevlid Kandili'nin bu tarihten önce kutlanmadığını göstermese de kutlamaların bu dönemde resmiyet kazandığını göstermesi açısından önemlidir. Yine Tayyârzâde Atâ'nın verdiği bilgiye göre I. Ahmed bu geleneğe sonraki süreçte de devam edecek olan birtakım eklemeler yapmıştır (Tayyârzâde Atâ, 2010: 335). Bu bağlamda mevcut bilgiler doğrultusunda, Osmanlılarda devletin kuruluş yıllarından itibaren var olan (Pekolcay, 1993: 173) Mevlid-i Şerif geleneğinin, Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren saray protokolünde yer almaya başladığını, III. Murad zamanında resmileştiğini, I. Ahmed döneminde de bu geleneğe merasim boyutunda birtakım ilaveler yapıldığını söylemek mümkündür (Okiç, 1975: 23; Pekolcay, 1993: 173; Şeker, 2004: 479).

Osmanlı mevlid merasimlerinde her şeyden evvel hâkim olan husus - daha önceki örneklerde de olduğu gibi- Hz. Peygamberin doğumundan itibaren onun hayatını ve evsafını övüp sena eden

manzum eserler olan mevlidlerin okunmasıydı (Pekolcay, 1993: 174). Osmanlı dünyasında en sevilen ve en çok okunan mevlid metni Süleyman Çelebi'nin 1409 yılında yazdığı Vesiletü'n-necât'tı. Bu eser hem çok içten duygularla yazılması hem de oldukça sade ve kolay anlaşılabilir bir Türkçe ile yazılmış olmasından ötürü kısa zamanda halk arasında yayılmış, yapılan ekleme ve çıkarmalarla birçok farklı versiyonu da ortaya çıkmıştı. Öyle ki Osmanlı topraklarında konuşulan Rumca, Arnavutça, Boşnakça, Çerkesce, Kürtçe gibi farklı birçok dile de çevirisi yapılmıştı (Karateke: 2017, 226; Pekolcay, 1993: 174). Hatta teşrifat defterlerinden, Osmanlı saray protokolünde yer alan mevlid merasimlerindeki bazı ritüellerin, Süleyman Çelebi'nin mevlid metnine göre tertip edildiği de görülmektedir (BOA. BEO. A.TŞF. 356/27A; 359/40).

Osmanlı imparatorluk teşrifatında kendisine önemli bir yer edinen Mevlid-i Şerif, halk nazarında gittikçe artan bir rağbet kazanmış (Pekolcay, 1993: 173), daha sonraları adeta bir bayram mahiyetini alarak padişahın, hac devrinin selametle sona erdirilmesinden doğan şükranının ifadesi ile kaynaştırılarak kutlanmaya başlanmıştır. (Alikılıç, 2004: 106-107). Osmanlı saray protokolünün resmî kayıtları olan teşrifat defterlerinde *Mevlid-i Şerif Kıraatı* adıyla özel bir bölümün bulunması, mevlid geleneğinin Osmanlı saray kültüründeki yerinin en önemli göstergesidir. Bu bağlamda mevlid alayları da Osmanlı teşrifatında önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Osmanlı protokolünde padişahın merasim erkânı ve muhafızları ile birlikte saraydan belli bir güzergâhı takiben başka bir yere gidiş gelişini ifade

etmek için “alay” kelimesi kullanıldığından, mevlid okunacak camiye bu şekilde gidip gelmesine de “mevlid alayı” denilmiştir. Ancak bu tabir zamanla anlam genişlemesi kazanarak Rebiülevvel ayının on ikinci günü sarayda ve camide yapılan merasimlerin tamamını kapsamına almıştır (Şeker, 2004: 479). Bu kutsal topraklardan ayrılan hac kabilelerinin bilhassa *Mevkib-i Rumi*'nin Şam'a ulaştığı haberinin, emirü'l-hac olan beylerbeyi veya vezir tarafından gönderilen müjdecibaşı aracılığıyla divan-ı hümayuna bildirilmesi sırasında yapılan bir merasimdi. Bu müjde çoğunlukla Hz. Peygamber'in doğum günü olan Rebiülevvel ayının on ikinci gününe rastladığından, mevlid iki maksada cevap veren bir merasim hüviyetini almıştı. Böylece Hz. Peygamberin doğumunun kutlandığı bu merasim, aynı zamanda İslam dininin geleneklerini de korumakla yükümlü olan Osmanlı padişahlarının hac hizmetinin başarı ile sona ermesinden doğan memnuniyet ve şükranlarının ifadesi anlamına da geliyordu (Alikılıç, 2004: 106).

Osmanlı saray geleneğinde ilkin saray içerisinde yapılan mevlid merasimleri, Topkapı Sarayı'nda Ağalar Camii'nde, Çinili köşkte ya da Hünkâr Sofası'nda icra edilmekteydi. Saray dışında ise önceleri Ayasofya Camii'nde gerçekleştirilen Mevlidi-i Şerif merasimi, XVII yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Sultan Ahmed Camii'nde yaptırılmaya başlanmıştır. Sonraki süreçte bu merasimin Eminönü Vâlide Sultan, Eyüp Sultan, Bayezid, Nusretiye ve Yıldız gibi farklı camilerde icra edildiği de bilinmektedir (Şeker, 2004: 479; Karateke: 2017, 226-227; Ortaylı, 2008: 181; Özel, 2002: 241-242). Padişah

Edirne’de olduğu dönemlerde ise merasim Selimiye Camii’nde gerçekleştirilmiştir. (Covel, 2011: 128-129).

Padişah ve devlet erkânı için tertip edilen resmî mevlid merasiminin, XVII. yüzyıl ve sonrasında Sultan Ahmed Camii’nde yapılmasının önemli bir sebebi, I. Ahmed’in merasimde dağıtılan şerbet, şeker, mevlidhanlara verilen caize ve hilatlerin masraflarını karşılamak gibi hususlar için bir vakıf tesis etmiş olmasıdır (Alikılıç, 2004: 107). Mevlid Kandili’nde Sultan Ahmed Camii’nde yapılan dinî merasimin daha küçük düzeyde bir benzerinin, Mekke Camii’nde de yapılması kanundu (Mehmed Raşid, 1283: 303). II. Mustafa döneminde aynı merasim Medine’de Ravza-i Mutahhara’da da yaptırılmaya başlanmış ve uygulama bu suretle devam etmiştir. Mevlid her ne kadar bütün camilerde okunuyor olsa da bu üç camide yapılan merasim, hilafet gereği sayılmış ve büyük protokol içinde cereyan etmiştir (Alikılıç, 2004: 107).

Osmanlı saray geleneği olan Mevlid-i Şerif merasimleri de Rebiülevvel ayının on ikinci günü icra edilirdi. Bu nedenle ilk iş olarak, Rebiülevvel ayının ilk gününü işaret eden hilalin doğuşu gözlenir; hilal görüldüğü takdirde kadı tarafından sadarete isbât ilâmı gönderilerek o gün ayın birinci günü olarak kabul edilip hazırlıklar başlar ve merasim on ikinci günde yapılırdı (Alikılıç, 2004: 108). Hilalin görülmemesi durumunda Safer ayı otuz gününe tamamlanıp Rebiülevvel’in başlangıcı ona göre hesaplanırdı.¹ (BOA. HAT.

¹ *“İlâm-ı şehri-i Rebi’ülülâ Ma’rûz, İşbu bin yüz seksen senesi şehri-i Rebi’ülülâ gurre-i bu âna dek bi’r-rü’ye sâbit olmayıp lâkin gurre-i Saferi’l-hayr Çarşamba*

659/32167). Fakat merasimin Rebiülevvel'in on ikinci gününden farklı bir tarihte yapıldığı da olabilmekteydi. Sultan I. Ahmed tarafından konulan kanun gereğince mevlid alayı, kutsal topraklardan ayrılan hacıların Şam'a selamete vardıkları haberini getiren müjdecibaşının geliş gününde yapılırdı. (BOA. HAT. 544/26900; (Alikılıç, 2004: 108). Bu nedenle yol güzergâhındaki yöneticilere, müjdecibaşının gelişinin gecikmemesi için hükümler yazılırdı (BOA. C. SM. 172/8628). Müjdecibaşının gelişinde gecikme olduğu takdirde ise merasim ertelenirdi. Mesela H. 1112 / M. 1700 tarihinde, Arap eşkıyaları yolları kestiğinden müjdecibaşının gelişi gecikmiş, bu nedenle mevlid alayı bir süre ertelenmişti. Gecikme uzayınca da merasim Rebiülevvel'in yirmi yedinci günü Sultan Ahmed Camii'nde, padişahın katılımıyla yapılmıştı (Alikılıç, 2004: 108).

Mevlid-i Şerif merasimindeki protokolün bir kısmını, Mekke Şerifi'nin gönderdiği name ile emirü'l-hacc tarafından gönderilen ve hacca gidenlerin durumunu anlatan mektubun padişaha takdimi oluşturmaktaydı. Bu nedenle herhangi bir nedenden ötürü padişahın katılamaması durumunda da merasim ertelenmekteydi. Padişah dışında sadrazam da dâhil olmak üzere herhangi bir kişinin katılamaması durumunda ise merasimin ertelenme durumu söz konusu değildi. Bu bağlamda sadrazam seferde olduğu zamanlarda merasime

gününden mazbût olmağla zabt-ı mezkûr otuz tekâmîl-i selâsîn ile gurre-i şehri mezkûr işbu yevm-i Cum'adan addolunmağla leyle-i mevlüd-i şerif yevm-i selâse gecesine müsâdife etmekle leyle-i mezkûrede ber-mu'tâd-ı kadîm ikâd-ı kanâdil için selâtin câmi'-i şerifleri kayyûmlarına tenbîh olunacağı ma'lûm-ı devletleri buyruldukda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir." (İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767), 9C. 76, s. 266, H. 273).

sadaret kaymakamı katılırdı (Alikılıç, 2004: 108; Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, 2008: 98).

Osmanlı Devleti'nde yüzyıllarca genel olarak aynı form üzerine uygulanmış olan mevlid merasimlerinin yerine ve zamanına göre katılımcılarında ve inceliklerinde farklılıklar görülse de merasim, belirli bir teşrifat çerçevesinde cereyan ederdi. Her zaman olmasa da on iki Rebiülevvel gecesini yatsı namazı vaktinde saray içerisinde mevlid okunur ve ertesi sabah seher vaktiyle Sultan Ahmed Camii'ndeki büyük mevlid merasimine gidilirdi (Karateke: 2017, 227). XVIII. yüzyılda bu merasimler Sultan Ahmet Camii'nde mutad olarak şu şekilde icra edilmekteydi:

Mevlid gününden önce protokole dâhil devlet adamlarına davetiyeler gönderilir, ne zaman hangi camide hazır bulunacakları bildirilerek davetlilerin tören kıyafetleriyle belirtilen saatte yerlerini almaları sağlanırdı (Şeker, 2004: 479; Karateke: 2017, 227). Davet tezkireleri şahıslara göre değişik kalemlerde hazırlanarak davetlilere gönderilirdi. Vezirlere, mazul kadıaskerlere ve diğer mevali-i izama davet tezkireleri sadrazam tarafından gönderilirken müderrislerin tezkireleri ise İstanbul kadısı tarafından yazılarak gönderilirdi. Çağırılacak olan diğer kişilere ise sadrazam tarafından davetiye değil de sadece haber gönderilirdi (Mercan, 1996: 85; Abdurrahmân Abdî Paşa Kanunnâmesi, 2012: 57).

Mevlid okunacağı gün, sadrazam hariç devlet ricali haricindeki bütün davetliler kendilerine gönderilen pusuladaki saate göre, davetiye

gönderilmeyen küçük mansıp sahipleri ise sabahın erken saatlerinde camiye gelirlerdi. Camide herkes yerini alınca sadrazama haber gider sadrazam da maiyetindeki reiüsülküttab efendi, çavuşbaşı ağa ve diğer bazı yüksek bürokratlar olduğu halde alayla sadrazam konağından Saray-ı Asafi'den camiye gelirdi (Alikılıç, 2004: 109; Karateke: 2017, 227).

Devlet ricali, Osmanlı devlet adabı gereği Mevlid-i Şerif merasimlerine de önceden belirlenmiş olan resmî kıyafetlerle gelmek mecburiyetindeydiler. Bu bağlamda sadrazam başına kallavi, sırtına ferace kürk; şeyhülislam beyaz ferace samur kürk ve örf; vezirler, başlarına selimî kavuk, sırtlarına erkân ferace giyerek divan donanmış atlara binerlerdi (BOA. BEO. A.TŞF. 356/26A; 359/38). Vezirler müteferrika ve çarşigirlerini götürmezler fakat şâtır, mataracı ve tüfekçileri başlarında üsküfleriyle, selam çavuşu başında mücevvezeyle ve diğer ağalar ise günlük sarıklarıyla, vezirlerle birlikte giderlerdi. Nişancı, defterdar, yeniçeri ağası, emir-i alem ağası, diğer rikâb-ı hümayun ağaları, bölük ağaları, çavuşbaşı, reisilküttab ve cebecibaşılar selimi kavuk ve erkân ferace; ulema-yı kiram ise örf ve uzun yenli sof üstler giyip divan donanımlı atlarla tayin buyrulan vakitte camiye gelirlerdi (Abdî Paşa Kanunnâmesi, 2012: 56-57). Padişah camiye herkesten sonra alayla gelirdi. Sultan Ahmed Camii'ne giderken alayla geçeceği güzergâha kum dökülür ve yollar düzeltilirdi (BOA. C. BLD. 139 / 6935; BOA. C. SM. 83/4154, 94/4739, 121/6053). Bu husustan asesbaşı, subaşı, mavnacılar kethüdası ve hamallar kethüdası sorumluydu (BOA. C.SM. 59.2986).

Başka vakitlerde camide mevki rütbe ve mesleğe göre saf veya yer ayrılmazken Mevlid merasimlerindeki teşrifat gereği, merasime davet edilen veya katılmak mecburiyetinde olan zevatın oturacakları yerler önceden tespit edilmiş ve teşrifat defterlerine kaydedilerek merasim yüzyıllarca hemen hemen aynı şekilde icra edilmiştir.

Bu tertibe göre görevde veya mazul olan kadıaskerler, mevali-i izam ve müderrisler mihrabın sağ tarafından minberin sonuna, oradan da sofa kenarıyla mahfil-i hümayuna doğru otururlardı. Bir sıra da sofanın aşağı tarafında yine minber kenarından mahfil-i hümayuna yakın olan şeyhler maksuresine kadar otururdu. Bunlardan sonra ise şeyhülislam gelerek bu sırasının üst tarafında mihrab önünde serilen seccadesine otururdu. Vezirler ise şeyhülislamdan önce gelerek mihrabın sol tarafında serilmiş olan seccadelerine oturarak hazır bulunurlardı. Vezirlerin alt yanlarında yeniçeri ağası, defterdar efendi, defter emini ve şıkkeyn efendiler; onların alt tarafına miralem ağa, kapıcıbaşı ağalar, sipah ve silahdar, bölükat-ı erbaa ağaları, cebecibaşı bulunurdu. Bunların alt taraflarında ise Haremeyn müfettişi, muhasebecisi ve mukataacısı, hulefa ve kesadarları otururlardı (BOA. BEO. A.TŞF. 356/26B; 359/39).

Mevlid cemiyetine davetli olanlar yerlerini aldıktan sonra sadrazam, reisilküttab ve çavuşbaşı ağa ile başlarında mücevveze olan çavuşlar ve ağalar, Topkapı Sarayı'ndan alay ile camiye gelirlerdi. Sadrazam camiye girdiğinde camide hazır bulunanların hepsi ayağa kalkar, sadrazam sofa sırasında olan ulemanın ortasından sağa ve sola selam

vererek geçip mihrabın önüne serilmiş olan seccadeye otururdu.² Reisülkütab ve çavuşbaşı ağa da sadrazamın karşısında mahfil-i hümayun tarafına daha önceden serilmiş bulunan seccadelere oturlardı (BOA. BEO. A.TŞF. 356/26A-26B; 359/39). Herkes yerini aldığı anda mihrabın önünde birkaç büyük halka teşkil edilmiş olurdu (Karateke: 2017, 227).

Mevlid-i Nebevi okunduğu sırada nakibüleşrafın davet edilmesi pek tabii bir durumdu. Lakin nakibüleşrafların rütbelerine göre teşrifatta yerleri bulunmamaktaydı. Yüksek rütbeli ulemadan aşağı oturtulmaları da uygun görülmediğinden mevlid cemiyetine geldikleri zaman caminin sağ tarafındaki köşe, yeşil perdelerle kapanıp içerisi tefriş olunarak Mevlid-i Şerif sonuna kadar orada yalnız oturmalarına dair Sultan I. Ahmed bir kanun yapmış ve bu kanun Sultan Ahmed Camii'nde mevlid okunduğu müddetçe devam etmiştir (Tayyârzâde Atâ, 2010: 338-339; Uzunçarşılı, 1988; 100). Mevlid münasebetiyle dağıtılan şeker ve şerbetten nakibüleşrafa verilecek olanlar da müstakil bir tabla ile verilir; merasim bitince de kendi adamlarıyla yalnız olarak evlerine dönerlerdi (Alikılıç, 2004: 110).

² “Lâkin sadrâzam hazretleri seferde bulunub cemiyet-i mevlid-i şerif kaimmâkâm paşa vaktine tesâdüf ider ise kaimmâkâm paşa hazretleri takım ile semâhâtlü şeyhülislâm efendi hazretlerinden evvelce gelüb mihrâb ortasında cüzice berü vaz’ olunan seccâdeye oturub beş on dakika mürûrunda semâhâtlü şeyhülislâm efendi hazretleri dahî teşrif buyurub vaz’-ı kademinden birâz berice mihrâb ortasına karib mahalle mefrûş seccâdeye ku’ud buyurub şöyle ki mihrâbın tamam hizâsına oturmayub güyâ sadrâzam hazretlerinin yeri hâli kalub semâhâtlü şeyhülislâm efendi hazretleri üst tarâfına oturmuşlar gibi görüne. Bin yüz kırk dokuz tarihinde bu vechle kuud buyurulduğı defâtir-i teşrifâtta mâzbutdur”. (BOA. BEO. A.TŞF. 356/27B; 359/41).

Sadrazam ve birlikte gelenlerin yerlerine oturmasının akabinde başlarında perişanî, sırtlarında ferace samur kürk bulunan evkaf-ı selâtin mütevellileri, amber yakılmış buhurdanlar getirip birini sadrazamın, birini şeyhülislamın birini de vezirlerin önüne koyarlardı. Bu esnada müezzinler mahfilinde Feth-i Şerif tilavet olunup Hz. Peygamber’i anlatan tarifler okunurdu (BOA. BEO. A.TŞF. 356/26A-26B; 359/39). Topkapı Sarayı’ndan kapıcıbaşılar eşliğinde alayla gelen³ ve caminin dışında yeniçeri ağası tarafından karşılanan padişah, tarifler okunduktan sonra camiye girmiş ve mahfil-i hümayuna geçmiş olurdu. Ordu seferde ise padişahı karşılama ve uğurlama esnasında indirip bindirmeyi sekbanbaşı yapardı. (Esad Efendi, 1979: 29). Padişah camiye girdiğinde camide bulunan herkes tam bir tevazu içerisinde ayağa kalkar, mahfil-i hümayunun kafesinin açılmasıyla selamlama icra edildikten sonra yerlerine otururlardı. Padişahı cami girişinde karşılayıp selamladıktan sonra camiye giren yeniçeri ağası ise sadrazama temenna ettikten sonra eğer vezir rütbesinde vezirlerin arasında rütbesinin gerektirdiği yere, değilse vezirlerin alt tarafına otururdu (BOA. BEO. A.TŞF. 356/27A; 359/40). Padişahı sekbanbaşı karşılasa yeniçeri ağasının yerine sekbanbaşı otururdu (Esad Efendi, 1979: 29; Tayyârzâde Atâ, 2010: 337).

Teşrifatî efendi mahfil-i hümayunun alt tarafında ve sadrazamın karşısında fermana hazır beklerdi. Herkes yerine oturduktan sonra ise sadrazamın selamıyla vaaz verecek olan şeyhlere giderek “*maksud olan ancak duadır vaazı tatvil eylemesünler*” şeklinde vaazın fazla

³ Deniz Kıyısındaki camilere kayıkla gidilip gelindiği, böylece mevlid alayının sadece gidişte düzenlendiği örnekler de bulunmaktadır. (Karateke, 2017: 229)

uzatılmaması gerektiğini bildirirdi. Vaaz için önce Ayasofya Camii Şeyhi, ardından Sultan Ahmed Camii Şeyhi son olarak da Süleymaniye Şeyhi kürsüye çıkarlardı (BOA. BEO. A.TŞF. 356/27A; 359/40). Vaazların içeriği hakkında elde mevcut bilgiler olmasa da Tarih-i Subhi'de şeyhlerin Kuran-ı Kerim'den *mahall-i münasib birer ayet-i şerifeyi* tefsir ettiklerini beyan edilmektedir (Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, 2008: 98). Mahall-i münasipten kastın merasimin anlam ve önemine uygun olarak Hz. Peygamber'le ilgili ayetlerin tefsiri olduğu düşünülebilir. Vaazlarını arkasından dualar yaparak kürsüden inen şeyhin yerine bir diğer şeyh çıkardı. Her şeyhin kürsüye çıkışından önce Eski Saray baltacıları ile zülüflü baltacılar, vezirlere ve ulemaya, üç defa şerbet ve buhur ikram ederlerdi (BOA. BEO. A.TŞF. 356/27A; 359/40). Vaazlarını arkasından dualar yaparak kürsüden inen her şeyhe, darüssaade ağası kâtibi birer samur ferace kürk giydirir, ardından da nakdî olarak atıyyeleri verilirdi. Atiyye çıkınları teşrifatı efendi vasıtasıyla koyunlarına konurdu (Esad Efendi, 1979: 24). Bu ihsandan sonra Osmanlı merasimlerinde din adamları söz konusu olduğunda nadiren görülebilecek bir tazim ve teşekkür hareketi olmak üzere yer öptürülürlerdi (Karateke: 2017, 229).

Vaaz veren şeyhlerin akabinde mevlidhanlar kürsüye çıkardı. Mevlidhanlar mevlide başlamadan önce ise padişah tarafından sadrazama, Medine-i Münevvere'den gelen hurmadan gönderilirdi. Bu hurmayı sadrazam karakulağı, gümüş tabakta peşkir ağasının ardınca yürüyerek getirir, peşkir ağası da sadrazama ikram ederdi. Sadrazam bu hurmalardan bir-iki tanesini yiyip bir-iki tanesini şeyhülislam verir,

geri kalanları ise teşrifatî vezirlerden başlamak üzere defterdarlar, kadiaskerler, mevali-i izam ve müderrislere dağıtırdı. Hurma ikramı bittikten sonra boş tabak tekrar sadrazama getirilirdi. Sadrazam tarafından tabağa altın konulur ve bu tabak, teşrifatî tarafından mahfil-i hümayun yanında peşkir ağasına teslim edilirdi. Akabinde birinci mevlidhan çıkar ve indikten sonra yine darüssaade ağası kâtibi eliyle hilat giydirilirdi (BOA. BEO. A.TŞF. 356/27A; 359/40). Bundan sonra ikinci mevlidhan kürsüye çıkardı. Mevlid merasiminin zirve noktası, ikinci mevlidhanın kürsüde olduğu ana denk gelirdi. Merasimin zirve noktası ise Hz. Peygamberin doğumuna dair Süleyman Çelebi'nin mevlidinde geçen ve teşrifat defterlerinde özel olarak kırmızı mürekkeple kaydedilen “*Geldi bir ak kuş kanâdıyla revân - Arkamı sığadı kuvvetle hemân*” şeklindeki beytin okunması esnasında, herkesin saygı ve huşu içerisinde ayağa kalkma sahnesiydi.⁴ Tam bu anda eğer bu güne yetişmişse, Mekke Şerifi'nden gelen name ve emirü'l-haccın hacıların selamete Şam'a ulaştığını ihtiva eden mektubu, müjdecibaşı ağa tarafından sadrazama getirilirdi. Sadrazam ise nameyi yanına çağırdığı reisülküttaba verirdi. Reisülküttab önünde çavuşbaşı ve teşrifatî olacak şekilde mahfil-i hümayun önüne kadar geldikten sonra çavuşbaşı ve teşrifatî dışarıda kalır, reisülküttab ise huzura girerdi. Darüssaade ağası, huzur-ı hümayuna giren reisülküttabı perde dibinde karşılayıp nameyi alır, silahdarın refakatiyle bağını açıp nameyi kesesinden çıkartarak tekrar

⁴ Mevlid metinlerinde Hz. Peygamberin doğumunu anlatan mısralarda ayağa kalkılması âdeti İmam-ı Sebki'den (Ö. H.756 / M. 1355) kalma bir saygı alametidir. (Pakalın, 1983: 524). Anadolu'da günümüzde devam eden mevlid geleneğinde de aynı sahne icra edilmektedir.

reisülküttab efendiye verir; reisülküttab ise padişahın huzurunda okurdu. Mektubun okunmasında sonra Haremeyn-i Muhteremeyn nazırı olması hasebiyle darüssaade ağasına samur kürk; arkasından da reisülküttab ve müjdecibaşına hilat giydirilirdi⁵ (BOA. BEO. A.TŞF. 356/27A; 359/40). Bu esnada okumasını bitiren ikinci mevlidhan da kürsüden iner, hilat ve atıyyesi verildikten sonra üçüncü mevlidhan çıkardı. Merasim elbisesi olarak ferace ve perişanî giymiş olan mütevellilerden Sultan Ahmed Camii mütevellisi sadrazama, Ayasofya mütevellisi şeyhülislama, diğer vakıfların mütevellileri ise nişancı, vezirler, ulema ve diğer ileri gelenlere şeker tablaları getirip önlerine koyarlardı (BOA. BEO. A.TŞF. 356/27A; 359/40; (Esad Efendi, 1979: 25). Mevlid-i Şerif merasiminde billur vb. gibi değerli tabak, bardaklar kullanılır, bunlarla birlikte mevlid boyunca kullanılan öd, amber, şeker gibi malzemelerin yanı sıra hizmetlilerin ücretleri de Haremeyn Hazinesi'nden verilirdi⁶ (BOA. İE. HAT. 5/455). Konulan tablaları zağarcı, saksoncu, muhzır ağa ve diğer ocaklılar kaldırır, bu esnada üçüncü mevlidhan da kürsüden inip hilat ve atıyyesi yukarıda belirtildiği şekilde verilirdi (Esad Efendi, 1979: 25).

Mevlid-i Şerif merasimlerinde sıkça rastlanan hilat giydirme, Osmanlı devlet gelenekleri ve saray merasimlerindeki önemli sembollerdendi. Hilatlerin yaptırılması ve taltif edilecek kişilere verilmesi, doğrudan hâkimiyet hukukundan sayılırdı. Hilat, verilen kişi için bir bağlılık ve

⁵ Bazı kayıtlarda padişahın, hilat giydirme merasiminden sonra sadrazama hurma gönderdiği ifade edilmektedir. Bkz. Esad Efendi, 1979: 25.; Tayyârzâde Atâ, 2010, 338-339.

⁶ Mevlid esnasında kullanılan şekerin Matbah-ı Âmir'e'den verildiği de olmaktadır. (BOA. C. SM. 7/347).

veren kişinin hizmetinde bulunulduğu anlamlarını taşıdığından hilat veren kişi ancak kendisinden daha alt mevkideki birisine hilat giydirebilirdi. (Mahir, 1999, 745; Karaca, 1998: 25.) Osmanlı devlet geleneğinde hilat; padişah, sadrazam, vezirler ve önemli devlet adamları tarafından giydirilebilmekle beraber, padişah tarafından hilat giydirilenlerin bu hilatı giydikten sonra huzura çıkarak yer öpmeleri de gelenektir (Öztürk, 2011: 99; Karaca, 1998; 25). Bu nedenle Mevlid-i Şerif merasiminde de hilat giydirilenler yer öperlerdi. Mevlid merasimi nedeniyle padişahın huzurunda hilat giyenler ve giydirilen hilatlar genel olarak şu şekildeydi: Darüssaade ağasına bir hâre kumaşlı samur kürk ve üstlük, üç selâtin şeyhine birer çuka ferace samur kürk, oda lalasına bir hassü'l-has, reisülküttaba bir hassü'l-has, Haremeyn müfettişine bir kuşaklık, darüssaade kâtibine bir hassü'l-has, Haremeyn muhasebecisine bir hassü'l-has, zülüflü baltacılar kethüdasına bir hassü'l-has, Haremeyn mukataacısına bir kuşaklık, vakıf mütevellisine bir kuşaklık, vakıf kâtibine bir âlâ, mevlidhânlarından birine bir âlâ, iki mevlidhâna ise birer has sade, müjdecilerden birine bir kuşaklık, diğerine bir âlâ, hazinedar ağaya bir hassü'l-has, Enderun kilercibaşına bir hassü'l-has, hasekibaşına bir kuşaklık, teşrifatîye bir elvan, iki sakabaşına da birer kuşaklık hilat verilirdi (BOA. C. SM. 172/8623, 139/6953; Esad Efendi, 1979: 27; Tayyârzâde Atâ, 2010: 341-342).

Mevlid-i Şerif münasebetiyle icra edilenler sadece hilat merasimleri ile sınırlı olmayıp bunun yanı sıra Osmanlı devlet geleneklerinde önemli bir yeri olan hediyeleşme de icra edilirdi. Türk ve İslam

devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da hükümdara hediye takdimi, biat anlamı taşıymaktaydı (Açıkgöz, 2012: 13; Doğan, 2002, 36-37). Bu bağlamda mevlid merasimlerinde de padişaha hediye sunulurdu. 1684 Mevlid Kandili'nde, Sadrazam İbrahim Paşa'nın hediyeleri elmasla süslü bir engel kuşak ile her biri dörder elbiselik olmak üzere yirmi dört elbiselik Acem ve şam dib sı, telli ve sade Hitay , telli atlas ve ma'hud uka gibi kumaşlardan oluşmaktaydı. Padişaha bu hediyelerin yanı sıra raht at ve mücevherlerle süslü eyer takımları sunulduğu da olurdu. 1654 Mevlid-i şerif'inde Dervif Mehmet Paşa bu şekilde, padişaha süslü bir at takımı sunmuştu. Sadrazamdan başka Sultan Ahmed Camii m tevelliisi de padişaha hediyeler takdim ederdi. 1682 yilındaki merasimde mütevelli Mustafa Ağa, padişaha zerd z işlemeli bir seccade hediye etmişti Aynı şekilde padişah da mevlid-i şerif okunduğunda, "destm l akçesi" ya da "mevlidiye" adıyla Has Odalılara ihsanda bulunurdu. Mesela Sultan İbrahim zamanında hasodabaşının arzıyla odabaşıya dört yüz, silahdar ağa ve ukadara yüz yetmişer, rik bdara yüz elli, doğancıbaşıya ve t lbent oğlanına yüz yirmişer, anahtar oğlanına ve beş oğlana daha yüzer altın; has odalılara, hazine keth d sına, büyük oda keth d sına seksener, küçük oda keth d sına kırk altın; dış musahibe, başdilsizlere ve beş cüceye otuzar altın verilmekteydi (Açıkgöz, 2012: 124-125). Bunlardan başka solaklara bin kuruş, peyk n-ı hassaya ise bin beş yüz kuruş atiyye verilmesi de gelenekti (BOA. C. SM. 101 / 5087, 103 /5164, 126 / 6347, 140 / 7003, 156 / 7809, 171 / 8569).

Merasimin sonunda padişaha ve devletin devamına dualar edilerek mevlid meclisi sona ererdi (Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, 2008: 98). Mevlid merasimi böylece toplamda iki buçuk saat kadar sürerdi (Covel, 2011: 129). Merasimin bitiminde sadrazam, vezirler, şeyhülislam, defterdarlar dışarıda at üzerinde padişahı selamlarlar ve bu esnada alkış icra olunurdu. Yeniçeri ağası tarafından atına bindirilen padişah, dergâh-ı âli kapıcıbaşıları ve alay ile Topkapı Sarayı'na gitmek üzere ayrıldıktan (BOA. BEO. A.TŞF. 356/27B; 359/41) sonra sadrazam da şeyhülislam ve diğer devlet ricaline veda ederek kapı ricaliyle Saray-ı Asafi'ye dönerdi. Akabinde diğer vezirler de birbirlerini selamlayarak ayrılırlardı (Esad Efendi, 1979: 26; Tayyârzâde Atâ, 2010: 341).

Tanzimat'tan itibaren mevlid alaylarında eski teşrifat kurallarına uyulmakla birlikte bazı değişikliklere gidilmiş; padişahın camiye gidiş ve gelişlerinde askerî tören yapılması, minarelerin yanı sıra saray ve resmî binaların donatılıp aydınlatılması, beş vakitte tophane ve savaş gemilerinden top atılması gibi yenilikler uygulanmıştır (Özel, 2002: 242). Bu dönemde mevlid alayları bayram alaylarıyla aynı düzende idi. Mehmed Reşad döneminde diğer merasimlerde olduğu gibi arabalarla alaya çıkılmaktaydı. Son dönem mevlidlerinin resmi kıyafeti ise elbise-i ıydiyye yani büyük üniforma, kılıç ve nişandı. Merasim öğle namazından sonra, cumaya denk gelirse de Cuma namazından sonra icra edilirdi. Sadrazam yine herkes yerini aldıktan sonra ayrı bir alayla camiye gelirdi. Alay erkânı öğle vaktinden evvel sarayda toplanır, önce padişahın huzuruna çıkarak kandil tebrikinde

bulunur, sarayda hazırlanan öğle yemeğini yedikten sonra alaya çıkarlardı. Padişah ise müşir, ferik silahşor gibi rütbelilerden oluşan bir alayla camiye gelir; cami kapısında sadrazam ve daha önce gelmiş olan yüksek rütbeli devlet ricali tarafından karşılanırdı. Sultan, camiye girdiğinde ilkin buradaki dairesine geçer ve sadrazamın merasimdeki yerine oturmasına izin verdikten sonra mahfile girerdi. Fakat camiye girdiğini belirtmek için kafesi açmaz, bunun yerine teşrifatî efendi tarafından sadrazama işaret edilir, böylece herkes ayağa kalkardı. Vaizler vaazlarını verip atıyyelerini aldıktan sonra mahfil-i hümayuna doğru dönerek temenna ederlerdi. Mevlid okunurken de belirli bir yerde ayağa kalkmak yerine Mevlid-i Nebevi'nin tamamı ayakta dinlenirdi. Mekke Emiri'nin gönderdiği name ve hurmalar padişaha sunulduktan sonra şerbet ve şeker ikram edilirdi. Merasimin sonunda da yine alayla saraya dönülürdü. Saraya sonradan tebrike geleceklerin imzalaması için de bir süreliğine defter açılırdı (Karateke: 2017, 229-230).

Osmanlı saray kültüründe Mevlid-i Şerif geleneği, sadece mevlid alayı veya selâtin camilerinde gerçekleştirilen mevlid merasiminden ibaret değildi. Yukarıda da belirtildiği gibi mevlid alayı ve merasiminden önceki gece, yatsı namazı vaktinde Topkapı Sarayı'nda Mevlid-i Şerif okunurdu (Hafız Hızır İlyas Ağa, 1987: 93). Sarayda padişahın da katıldığı mevlid kıraatleri Çinili Köşk, Mahbubiye Divanhanesi, Ağalar Camii'nde ya da Hünkâr Sofası'nda gerçekleştirilirdi. Ayrıca sarayda mutat olarak Rebiülevvel ayında düzenlenen bu merasimlerin dışında, farklı zamanlarda da mevlid kıraati yapılırdı. Özellikle

Ramazan ayında teravîh namazlarının aralarında ilahiler okuyan Has Oda mensuplarının bazen mevlid okudukları da olurdu (Ortaylı, 2008: 121).

2.2. Osmanlı Toplumunda Mevlid-i Şerif Geleneği

Mevlid-i Şerif, Osmanlı toplumunda da saraydaki gibi coşkuyla kutlanan köklü bir gelenektir. Hatta mevlidin tarihi ve toplumsal özellikleri dikkate alındığında, Osmanlı saray protokolü içerisine girmeden çok daha önce var olan toplumsal bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlılarda Mevlid-i Şerif geleneğinin Osman Gazi döneminden beri var olduğunu ifade eden Ali Seydi Bey'in bu bilgiyi vakfiyelere dayandırması (Ali Seydi Bey, Tarihsiz, 151), Mevlid-i Nebvî kıraatlerinin henüz devlet merasimi hâline gelmediği kuruluş yıllarında dahi toplumsal bir gelenek olduğunu göstermektedir. Zaten Süleyman Çelebi'nin Vesiletü'n-necât isimli meşhur mevlidinin 1409 yılı gibi erken bir tarihte Türkçe vücuda getirilmiş olması da (Özel, 2002: 241) bu durumun kanıtıdır.

Osmanlı toplumunda Mevlid-i Şerif geleneği eski olduğu kadar oldukça geniş bir coğrafyada da müşahede edilen bir gelenektir. Süleyman Çelebi'nin mevlidinin Osmanlı topraklarında konuşulan Rumca, Arnavutça, Boşnakça, Çerkesce, Kürtçe gibi farklı birçok dile çevirisinin yapılmış olması bunun göstergesidir (Karateke: 2017, 227; Pekolcay, 1993: 174). Bursa'da henüz 1427'de kurulmuş olan Hacı İvaz Paşa Vakfı'nın vakfiyesinde her yıl mevlid okutulmasının şart koşulması (Karataş, 2008: 55); Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Begoviç Camii'nin 1531 tarihli vakfiyesinde, mevlid için yılda 300 dirhem

tahsisat ayrılmış olması; bölgedeki diğer camilere ait vakfiyelerin yanı sıra şahsî vasiyetnamelerde de benzeri kayıtlara rastlanması, mevlidin Osmanlı topraklarında ne denli köklü ve yaygın bir gelenek olduğunun kanıtlarıdır (Okiç, 1975: 23, 36-37). Süleyman Çelebi'nin mevlidinin bugün aynı devlet çatısı altında olmayan Anadolu ve Balkanlarda yalnız kandil gecelerinde değil sünnet, nikâh, ölüm vb. münasebetlerle de okunması; camide okunan mevlidlerden sonra gül suyu ve şeker ikramı; evlerde okunan mevlidlerden sonra da ayrıca yemek, tatlı veya meşrubat ikramı âdetinin hâlâ devam etmesi (Özel, 2002: 242) bu geleneğin Osmanlı toplumunda da aynı esaslar üzere icra edildiğini göstermektedir.

Osmanlı toplum geleneklerinde Mevlid-i Şerif'e özel bir ihtimam gösterilir ve bugüne özel uygulamalar ve merasimleri tertip edilirdi. Osmanlının son dönemlerinde Mevlid gecesi şehrin kandillerle süslenmesi ve kandilden sonraki gün ikindi vaktine kadar toplar atılması, devlet eliyle saray dışında yapılan kutlamalardan (Karateke: 2017, 230). Sarayda veya padişahın katılımıyla selâtin camilerinde gerçekleştirilen büyük çaplı merasimlerle ve çok pahalı hediyeler dağıtılarak okutulan mevlidlerden başka, hemen her devlet adamının ve zenginın konağında, halktan kimselerin evlerinde mevlidler okutulurdu. Evleri mevlid cemiyeti düzenleyecek kadar geniş olmayanlar ise camiler, mescidler, tekke ve zaviyelerde mevlid okuturdu. Bu gelenek Balkanlardan Ortadoğu'ya, Anadolu'dan Kuzey Afrika'ya bütün Osmanlı topraklarında geçerliydi (Tayyârzâde Atâ, 2010: 336). Osmanlılarda Mevlid-i Ali, Mevlid-i Fatıma, Mevlid-i

Hasan, Mevlid-i Hüseyin isimleriyle de mevlidler yazılmış ve merasimler yapılmış olsa da bunların okunması belirli dönemlerde belirli zümrelere münhasır kalmıştır (Pakalın, 1983: 524).

Osmanlı toplumunda Mevlid-i Şerif kıraatlerinde en fazla rağbet gören Süleyman Çelebi'nin mevlidi olup ondan sonrasında mevlid yazarlar olmuşsa da yazılanların hiçbiri onun Vesiletü'n-necât'ı kadar şöhret bulmamış ve okunmamıştır (Pakalın, 1983: 524). Bu bağlamda 1850-1918 yılları arasında yaşayan ve Umûr-ı Mülkiyye Nâzırı Pertev Mehmed Said Paşa'nın torunu olan Abdülaziz Bey, Osmanlı toplumunda toplumun ileri gelenlerinin ev veya konaklarında icra edilen mevlid merasimlerini oldukça canlı bir şekilde tasvir etmektedir:

Mevlid-i şerif musiki makamıyla ve özel bir tarzda okunduğu için Mevlid okutmak isteyen kimse musiki bilen ve mevlid okumada ün yapmış bir mevlidhan efendi ile yine musikişinas ve şerif ve ilahiyatta şöhret sahibi tevşih-han denen beş-altı kişi seçerdi. Gün kararlaştırıldıktan sonra akraba ve ahbablardan istenen kimseler, tezkereler yazılarak davet edilirdi. “Menkîbe-i Velâdet-i Cenâb-ı Peygamberi” daima geceleri okunduğu için o gece misafirlere mükellef yemekler hazırlanır, sofralar kurulur, her çeşit mevsim meyvesi bulundurulurdu. Ev halkı ile misafirlere yetecek sayıda külah gibi sarılmış renkli kâğıtlar içinde elvan şekerler hazırlanır ve şerbetler yapılırdı. Konağın üst kat sofasının iki yanına pamuk şilteler serilir, üzerlerine kenarları sırma saçaklı kırmızı Trablus ihramları

örtülürdü. Ortaya konan ve sırma işlemeli örtülerle örtülmüş bulunan iki küçük iskemle üzerinde gümüş buhurdanlar yer alırdı. Sofa ortasına üzerine şal geçirilmiş ufakça bir minderle önüne sedef işlemeli, üstü düz, ufak bir rahle konur, rahle ağır ve kıymetli bir şal ile örtülür, iki tarafına iki büyük gümüş şamdan yerleştirilirdi. Sofanın karşısına, hanımlar için boydan boya kafes çekilir, arkasına yine ihramlar serilir, şilteler konurdu. Sofa tavanında asılı olan avize ve etraftaki billur asma kandiller yakılırdı. Akşama doğru davetliler geldikçe takım takım odalara alınırlar, önce kahve ve çubuk verilir, sonra yemeğe kaldırılır, ikram edilerek yedirilirdi. Yatsı namazı vakti gelince erkekler için sofanın ortasına süslü ve kıymetli seccadeler serilir, hanımlar için de benzer hazırlık yapılırdı. Misafirler hane sahibi başta olmak üzere derecelerine göre saf saf yerlerini alırlardı. Cemaatle namaz kılınır, sonra hane sahibi ile misafirler evvelce konmuş şilteler üzerine, Mevlid-i şerif okuyacak zat rahle önünde hazırlanan mindere, tevşih-han efendiler de yarım daire halinde, Mevlid okuyacak zatın önüne otururlardı. Hane halkı ile hanımlar da yerlerini alırlar, iskemlelere konan gümüş buhurdanlar yakılır ve Mevlid-i şerifin kıraatına başlanırdı. Mevlid'in ara verilen yerlerine geldikçe öndeki tevşih-han efendiler orta sesle ve hep bir ağızdan Na'at-ı şerif ve ilahiler okurlar, bunları sonuna kadar herkes diz çökmüş durumda sessiz ve saygıyla dinlerdi. Sıra tevellüd-i Sami'ye gelince hürmet ifadesi olarak ayağa kalkılır, Salât ü Selam getirilir, tekrar oturulurdu. Sonra konağın hizmetinde

bulunan ağalar gümüş gülabdanlardan herkesin eline sıra ile gül suyu serper, yine ağalar önlerine bağladıkları elvan renkli kıymetli futalar içine koymuş oldukları şeker külahlarını herkesin önüne ikişer ikişer bırakarak dağıtırlardı. Bu da bitince Mevlid okunmasına devam edilirdi. Bu arada müzeyyen tepşilerde kapaklı elmastraş bardaklar içinde herkese şerbetler dağıtılırdı. Haremdeki hanımlara da kalfalar aracılığıyla aynı şekilde şeker ve şerbetler verilirdi. Bu sırada Mevlid okunması da son bulurdu. Mevlid okuyan efendi yüksek sesle duaya başlardı. Hâsıl olan sevab mübarek zatlarla, hane sahibinin ailesinden vefat etmişlerin ruhlarına hediye edildikten sonra hep beraber selamlığa geçilir, kahve ve çubuklar ikram olunurdu. Sonra da herkes evlerine dağılırdı. Mevlid-i şerif okuyana ve tevşîh-hanlara ayrı ayrı atıyyeler verilir. Bunlardan uzakta oturanlar hürmeten o gece konakta misafir edilir, ertesi sabah veya isterlerse yemekten sonra dönerlerdi. Mevlidhan efendiye atıyyeden başka sırma başlı bir beyaz çevre ile bir mintanlık kumaş verilmesi de kibar âdetlerindendi (Abdülaziz Bey, 1995: 247-248).

Osmanlı toplumunda mevlid geleneğinin ve Mevlid-i Şerif'e gösterilen saygı ve hürmetin en güzel örnekleri vakıflar aracılığıyla kendisini göstermekteydi. Yukarıda da belirtildiği üzere Osmanlılarda vakıf tesis eden hayırsever insanların vakfiye şartlarına Mevlid-i Şerif kıraatını eklemeleri oldukça sık rastlanan bir durum olup sırf Mevlid-i Şerif'e has vakıflar dahi bulunmaktaydı (Tayyârzâde Atâ, 2010: 336).

Bu amaçla mevlid için tahsis edilen paranın nasıl işletileceği, mevlidin nerede, ne zaman ve kimler tarafından okunacağı, okunacak her bir mevlid için ne kadar harcama yapılacağı, mevlidden hâsıl olacak sevabın kimlere bağışlanacağı gibi ayrıntılar da vakfiyeye kaydedilirdi. Bu şekilde Bursa'da ikamet eden Cizyedârzâde Hacı Hüseyin Ağa'nın, 3 Haziran 1782 tarihinde bin kuruş sermayeyle kurduğu vakıf örnek verilebilir. Hacı Hüseyin Ağa, söz konusu paranın yıllık yüzde onla işletilerek elde edilecek kârla Hisar dâhilinde yer alan Nakşibendî Zaviyesi'nde senede beş kere mevlid ve her birinden sonra Kur'an-ı Kerim'in yüzünden tilâvet edilmesi şartıyla birer hatim okunmasını şart koşmuştur. Ayrıca okunacak olan ilk mevlid ve hatmin sevabını, öncelikle Hz. Peygamber'in, sonra babası merhum Hacı Süleyman Ağa'nın ruhuna; ikincisinin sevabını, Hz. Peygamber'den sonra annesi merhume Emetullah Hatun'un ruhuna; üçüncüsünün sevabını yine Peygamber Efendimizden sonra hanımı merhume Zeyneb Hanım'ın ruhuna; dördüncüsünün sevabını Resûlullah'dan sonra oğlu merhum Hacı Mahmud Efendi'nin ruhuna ve son olarak beşincisinin sevabını ise yine Hz. Peygamber'den sonra kızı merhume Emetullâh Hanım'ın ruhuna hediye etmiştir. Hüseyin Ağa bundan başka yıllık gelirden her yıl yirmişer kuruş ayrılarak bu paranın birer buçuk kuruşunun mevlidin akabinde hatim okuyanlara, birer kuruşunun mevlidhanlara verilmesini; geri kalan on yedişer buçuk kuruşla da akîde ve baldan şerbet hazırlanıp pilav ve zerde pişirilerek bunların halka ikram edilmesini şart koşmuştur (Karataş, 2008: 57-58).

H. 1219 / M. 1804 tarihli başka bir vakfiyede ise vakıf kurucusunun Mevlid-i Şerif kıraati esnasında kullanılan malzemeleri de vakfettiği ve bunları vakfiyesine kaydettirdiği görülmektedir:

“...Mevlid-i şerif tilâveti esnâsında hâzirûn olan zevât-ı kirâm tebhîr ve taltîf için sarf olunan ûd ve anber ve gülâb behâ olmak üzere kadîmi virilegelen üç guruş üzerine on iki guruş dahi zammla cem’an on beş guruşluk ûd ve anber ve güllâb iştirâ olup hâzirûn olunan zevât-ı kirâm ve cemâ’at-ı müslimîn ve müslimât tathîr ve taltîf olına ve meclis-i mevlid-i şerif malzemesinden olup bu def’a câmi’-i mezkûre va’z eylediğim dolabım içinde va’z ve hıfz eylediğim elli takım tabla ve billur bardak ve efrencari tabak ve üç aded nühâs şerbet güğümü ve iki aded tombak buhurdan ma’a gülâbdân ve üç aded Mısır futasını câmi’-i mezkûrın kayyimi olan kimesne dolab-ı mezkûrda hıfz idüp beher sene eşyayı muharrere- i mezkûreyi dolab-ı mezkûrdan ihrâc ile i’ mâl olup mevlid-i şerif kıraati tekmîlinde eşyâ-yı muharrere-i mezkûreyi yine cem’ ve tekmîl ve dolab-ı mezkûre vaz’ ve takfîl ve hıfz ve miftahını ahz idüp ol dahi bu hizmeti mukâbelesinde senevî üç guruş vazîfeye mutasarrıf ola...” (Çevrimli, 2018: 26).

Vakfiyede geçen bilgilere dikkat edildiğinde bu şekilde camide gerçekleştirilen bir mevlid merasiminin incelikleri hakkında bilgi edinmek de mümkündür. Buna göre mevlid cemiyetinde ortamın güzel kokması için buhurdanlarda öd ve amber yakılmakta ve cemaate gül suyu ikram edilmektedir. Bu ise mevlid meclisinin yapıldığı

mekânların nezih olmasına dikkat edildiğini göstermektedir. Ayrıca *cemâ'at-ı müslimîn ve müslimât* ifadesinden, ayrı ayrı olmak üzere erkeklerin yanı sıra kadınların da mevlide katıldığı anlaşılmaktadır. Mevlid-i Şerif meclisinde kullanılan ve caminin içindeki dolapta muhafaza edilmesi şart koşulan malzemeler ise merasim esnasında şerbet ve şeker ikram edildiğini göstermektedir. Benzer şekilde Hacı Hüseyin Ağa Vakfı örneğinde akîde şekeri ve bal şerbetinin yanı sıra ayrıca pilav ve zerde ikramının şart koşulduğu da belirtilmişti. Yine ikinci vakıf örneğinde vakfedilen tabak ve bardak sayısından hareketle, mevlid meclisine katılacakların sayısının ortalama elli civarında hesaplandığı görülmektedir. Zikredilen iki vakıf örneğindeki bilgiler bir arada değerlendirildiğinde, Mevlid-i Şerif'in Osmanlı toplumunca ne denli benimsenen bir gelenek olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

Yukarıda iki ayrı vakıf kurucusu tarafından Mevlid-i Şerif kıraati için şart koşulanlar, Mevlid-i Şerif'in Osmanlı toplumunda doğrudan bir hayır simgesi olarak algılandığını göstermektedir. Bu anlayışa örnek bir diğer uygulama da Osmanlı kadın mekteplerinde gerçekleştirilen mevlid kıraatlarında görülmektedir. Osmanlılarda kadın mektepleri çoğunlukla cuma günleri yetişkin ve evli kadınlar için açılır ve buna "ders açmak" denirdi. Bu gün isteyen hanımlar Ku'ran-ı Kerim okumaya çalışırlardı. Bunun dışında önceden kararlaştırılan cuma günlerinden birinde mektebe gelirler, güzel sesli hanımların okuduğu mevlid ve naatları dinlerler, bunun akabinde ise şeker ve şerbet dağıtıldı. Bu cemiyette oradan yetişen toplumda itibar sahibi

kadınlar da bulunur, mevlid ve aşr-ı şerif okuyan hanımlara ve hoca hanıma atıyyeler bırakılırdı. Aralarında tahsilini burada tamamlamış genç hanımlarla diğer varlıklı hanımlar, hali vakti müsait olmayan kızlara ayrıca çeyiz tedariki ve sarf edilecek akçe için yüklü yardımlar yaparlardı, böylece Mevlid-i Şerif meclisi bu şekilde hayırlı işler için de bir vesile olmuş olurdu (Abdülaziz Bey, 1995: 101).

Mevlid-i Şerif'e gösterilen hürmetin toplumsal yansımalarından birisi de Müslüman erkeklerin sakal bırakmaya başladıkları günler içerisinde Mevlid Kandili'nin bulunmasıydı. Osmanlı toplum gelenekleri içerisinde sakal bırakma zamanı uğurlu sayıldığından, erkekler Mevlid, Mi'rac ya da Berat gecelerinden birinin rastladığı mübarek günlerde sakal bırakmaya başlardı (Abdülaziz Bey, 1995: 98).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde, Mevlid-i Şerif'e henüz ilk dönemlerden itibaren büyük saygı gösterilmiştir. Kuruluş yıllarından itibaren toplumsal bir gelenek olan Mevlid-i Şerif kutlamalarının, saray protokolüne dair ilk yansımaları ise Kanuni dönemine aittir. III. Murad tarafından Mevlid-i Şerif gecesi minarelerde kandiller yakılması ferman buyrulması bu kutlamalar resmiyet kazanmıştır. Osmanlı saray protokolünde görülen Mevlid Alayı ve Mevlid-i Şerif merasimleri, devlet gelenekleri çerçevesinde büyük bir titizlik ve disiplin içerisinde icra edilmiştir. I. Ahmed döneminde bir takım ilaveler yapılan bu uygulamalar, bu

tarihten itibaren devletin yıkılışına kadar hemen hemen aynı şekilde gerçekleştirilmiştir. Böylece Mevlid-i Şerif, bir saray geleneği olmanın ötesinde Osmanlı devlet adabının müşahede edildiği bir teşrifat alanı olma özelliği de kazanmıştır. Osmanlılarda saray merkezli icra edilen Mevlid-i Şerif merasimleri, Hz. Peygamber'in doğum yıldönümünün kutlanmasının yanı sıra farklı anlamlar barındıracak şekilde düzenlenmiştir. Bu bağlamda Mekke Şerifi'nin namesinin teslimi ve hac görevini ifa ederek dönen hacıların Şam'a salimen ulaştıkları haberinin İstanbul'a ulaştırılması da bugüne denk getirilmiş, böylece Osmanlı sultanın halife kimliğine ve İslam dünyasının lideri olunmasına vurgu yapılmıştır.

Mevlid-i Şerif, toplumsal bir gelenek olarak da Osmanlı toplumunun özelliklerini yansıtmaktadır. Osmanlı toplumunda Mevlid-i Şerif vesilesi ile düzenlenen mevlid cemiyetleri ve merasimleri, doğrudan hayır yapma fırsatı olarak algılanmıştır. Mevlid-i Şerif vesilesiyle fakir ve muhtaçlar doyurulması, imkânı olmayan bekâr kızlarının çeyizlerine yardımcı olunması gibi toplumsal dayanışmanın güzel örnekleri sergilenmiştir. Hatta Mevlid-i Şerif bağlamında hayır işlerinde bulunmaları için özel olarak mevlid vakıfları tesis edilmiştir. Osmanlı toplumunun sahip olduğu değerler çerçevesinde Peygamber sevgisinin bir tezahürü olarak tezahür eden Mevlid-i Şerif geleneği, kuruluş yıllarından itibaren toplumsal bir gelenek olarak var olmasının yanı sıra saray geleneği olarak da devletin yıkılışına kadar varlığını devam ettirmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

TC. Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. BEO. A.TŞF. 356; 359.

BOA. C. BLD. 139 / 6935.

BOA. C. SM. 7/347; 59/2986; 83/4154; 94/4739; 101 / 5087; 103 /5164; 121/6053; 126 / 6347; 140 / 7003; 156 / 7809; 171 / 8569; 172/8623; 172/8628;139/6953

BOA. HAT. 544/26900; 659/32167.

BOA. İE. HAT. 5/455.

Telif Eserler

Abdurrahmân Abdî Paşa Kanunnâmesi. (2012). Haz. Ahmet Arslantürk, Metamorfoz Yayıncılık, İstanbul.

Abdülaziz Bey. (1995). *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Açıkgöz, F. Ü. (2012). *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye ve Hediyeleşme, (Padişahlara Sunulan ve Padişahların Verdiği Hediyeler Üzerine Bir Araştırma)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ali Seydi Bey, (Tarihsiz). *Teşrifat ve Teşkilatımız*, (Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu). Tercüman 1001 Temel Eser.

Alikılıç, D. (2004). *Osmanlı'da Devlet Protokolü ve Törenler İmparatorluk Seremonisi*, İstanbul, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul.

Covel, J. (2011). *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü (Saray, Merasimler, Gündelik Hayat)*, (Çev. Nurten Özmelek), Dergâh Yayınları, İstanbul.

Çevrimli, N. (2018). “Zamanda-Mekanda Güzel Koku ve Vakıflar”. *Vakıf ve Toplum*, 26, s. 22-29.

Doğan, M. (2002). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Makam Vergisi: CAİZE”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7, s. 35-74.

Durmuş, İ. (2004). “Mevlid (Arap Edebiyatı)”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, C. 29, s. 480-482,

Efe, A. (2009). “Türk Toplumunda Mevlid Merâsimlerinin Yeri ve Fonksiyonları (Isparta Ve Çevresi Örneği)”, *DEÜİFD*, XXIX, s. 9-30.

Esad Efendi. (1979). *Osmanlılarda Töre ve Törenler (Teşrifât-ı Kadîme)*, (Sad. Yavuz Ercan), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

Hafız Hızır İlyas Ağa. (1987). *Tarih-i Enderun Letaif-i Enderun 1812-1830*, (Çev. Cahit Kayra), Güneş Yayınları, İstanbul.

Hammer, J. V. (1992). *Büyük Osmanlı Tarihi IV*. (Çev. V. Bürün), (Haz. M. Çevik, O. Demirtepe), Üçdal Neşriyat, İstanbul.

İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767). C. 76. Ed. Coşkun Yılmaz, (2019). **İstanbul Kültür ve Sanat Ürünleri Ticaret A.Ş.**, İstanbul.

Karaca, F. (1998). “Osmanlılarda Hil’at”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, C. 18, s. 25-27.

Karataş, A. İ. (2008). “Osmanlı Toplumunda Hz. Peygamber Sevgisinin Tezahürü Olarak Kurulan Mevlid Vakıfları”, *İstem*, 11, s. 47-77.

Karateke, H. T. (2017). *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Merasimler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Mahir, B. (1999). “Türk Minyatürlerinde Hil’at Merasimleri”, *Belleten*, LXIII, s. 745-766.

Mehmed R. (1283). *Tarih-i Raşid V*. Matbaha-i Âmire, İstanbul.

Mercan, H. (1996). *Teşrifâtizâde Mehmed Efendi'nin Defter-i Teşrifâtı (Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Okiç, T. (1975). “Çeşitli Dillerde Mevlidler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercemeleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, s. 17-78.

Ortaylı, İ. (2008). *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul.

Özel, A. (2002) “Mevlid: Tarihi ve Dinî Hükmü”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 1, s. 235-246.

Özel, A. (2004). “Mevlid”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 475-479.

Öztürk, N. (2011). *Saray Penceresinden 14-15. Yüzyıl Osmanlı Sosyal Hayatı*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul.

Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* 2. MEB. Yayınları, İstanbul.

Pekolcay, N. (1993). “Mevlid”. *MEB İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı, C. VIII, s. 171-176.

Selânikî Mustafa Efendi. (1999). *Tarih-i Selânik I*, (Haz. Mehmet İpşirli), TTK Basımevi, Ankara.

Şeker, M. (2004). “Osmanlılar’da Mevlid Törenleri”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, C. 29, s. 479-480.

Şemseddin Sami. (1317). *Kamûs-ı Türkî*, İkdam Matbaası, İstanbul.

Tayyârzâde Atâ, (2010). *Osmanlı Saray Tarihi, Târîh-i Enderûn I*. (Haz. Mehmet Arslan), Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti’nde İlmiye Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara.

Vak’anüvis Subhî Mehmed Efendi. (2008). *Subhî Tarihi, Sâmî ve Şâkir Tarihleri İle Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, Haz. Mesut Aydın, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

BÖLÜM 6

AN OVERVIEW OF THE IMPORTANCE OF THE EARTH ELEMENTS IN PRE-ISLAMIC PERIOD TURKISH COSMOLOGY

Hasan AKSOY*

*Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi ABD, Konya-Türkiye. e-mail: hasanaksoy@selcuk.edu.tr

INTRODUCTION

Earth has great importance among the Turks since all creatures' sustainability depends on it. When their life ends, the corpse was accepted by the earth. The color of the earth was dark¹. Besides the underground was fearsome. But the colorful highlands and the mountains lost in the blueness of the sky were relaxing and reliefs people. Waters and springs flowing through the valleys gave life to humanity and animals. These were gifts (*iduk*) that were believed to have been sent by God (*Tengri*)².

Earth is sacred in many respects. Ancient Turks called the earth as earth-water. These two divine beings complete each other and could draw the fate of people like God and celestial. They were also the protector of the Turks³. Earth-water wasn't a God; it was just a gift from God to protect the Turkish nation. As the K k-Turk Inscriptions say; *"Turkish earth and its waters had helped them to be a nation so that the Turkish nation could not be destroyed."*⁴

¹  gel, 1988: 702;  gel, 2014, II: 338. Although the color of the earth was brown among the Turks, with the influence of the Iranian literature the soil was turned into black color and it was started as "*Kara Toprak*".

² T rkdoğan, 1978: 299;  gel, 1988: 702; İnan, 1998: 493; G nay-Güngör, 2003: 46. K k-Turks believed that there was a magical force in those who managed to cross large rivers.

³  gel, 1971, II: 165;  gel, 2014, II: 418.

⁴  gel, 1988: 702-703; İnan, 1998: 491; Koca, 2000, II: 168;  gel, 2014, II: 418. In 630, China put an end to the K k-Turk domination. However, God and the holy earth-water of the Turk saved them from this situation. According to the K k-Turk Inscriptions, the earth-water cult was one of the official cults of the K k-Turk State in the VIII. century.

1. Earth-Water Sacredness

Before the K k-Turks period between 486-540, some peculiar Turkish tribes called *Kao-ch'e* and *Tiaoe-le* by Chinese. These tribes migrated with high-wheeled carts and they have rituals for the tree and the earth. This ritual aimed to expel the evil spirits by honoring earth-water spirits from places where a new camp (*it also has military features*) or a new homeland (*yurt*) is established. Before starting a raid, they shoot an arrow to the sky and screaming to scare evil spirits from there⁵. In the next fall, they would come to the place where they fought and honor the God of Earth by burying a ram (*male sheep*) here. During the burial of a ram, a female *Kam* sang hymns like the other rites. Then a horseman circled the sacrificed ram. This ritual is similar to the Chinese ritual which was done to expel the evil spirits⁶.

Water is the most important motive among magical objects⁷. In the epics, the life water (*hayat suyu*), which allows the hero to survive or resurrect, is often presented with a strong motive. For example, the dragons under the tree holding the water of life in their hands demonstrate three motives “*tree, dragon, water*” in a combination.

It is very difficult to describe the meaning of the *b ke* motive in the Turkish epic and mythology. This motive is written in the form of “*b ke*” in the *Div nu Lug ti't-Türk* which is a well-known work of art. *B ke* has been used to describe warriors in the sense of a big snake. In *Kutadgu Bilig* which is another well-known work of art,

⁵ Esin, 2001: 164.

⁶ Hassan, 1986: 103; Esin, 2001: 165.

⁷ Ergun, 2013: 484.

Böke was used in the meaning of powerful, reputable, intelligent and valiant⁸.

Böke motive originates from fish. The month of the “*lu*” which is dragon month in the *Twelve-Animal Turkish Calendar* passed to East Turkestan as “*neg*” which means crocodile month by translation of Mahmud al-Kashgari. In the dictionary of Ibn Mühennâ, this animal is written as fish⁹. Nowadays, in Azerbaijan, to pass a fertile year placing water and fish in a jar at the end of the month of the crocodile ritual originates from *böke* motive. According to G. Sazak, the fish in the water depicts *böke* motive and it has been changed in minds of people and adapted to in the shape of a crocodile, snake, and dragon¹⁰.

Böke motive is sometimes depicted as a bird as it resembles the dragon. E. Esin connects this variability to changing seasons. According to E. Esin, this motive is one of the fighter totems (*alplik ongunu*). Old Turkish religion states, *böke* who was assigned by God, as the dragon who turns the Wheel of the Sky. The dragon, which turns the wheel, lived in earth-water in the winter and the sky in the spring. Before reaching the skies, he would change shape. Its horns and beard, which allow it to fly, appear¹¹.

⁸ Sazak, 2014: 104.

⁹ Turan, 2009: 86.

¹⁰ Eberhard, 1996: 77; Sazak, 2014: 105. The reflection of this adaptation on the geography is the Dragon City (*Ejder Şehri*). This was a Hun-owned city in northern China and was known as the “*region of the lying dragon*”. This city is probably Kansu. The Huns almost showed the dragon feature here; give the safe passage to people they wanted or destroyed them. W. Eberhard states that the Dragon is a very old Turkish cult among the Huns.

¹¹ Esin, 2001: 82.

There is a dragon motive on a carpet that was unearthed in Pazyryk excavations. This dragon encircles the world on both sides. This rotating motive presents continuity and represents the order of the universe. With this rotation, nights turn to days, and summers turn to winters and the states and generations follow each other successively. In *Kutadgu Bilig*, the power of God is revealed between 124th and 127th couples¹².

It must be considered that God, who possesses infinite power, has designed a universe that has no beginning or end. But the human mind cannot grasp anything which has no beginning or end. That is why in “The Epic of Creation” the beginning is shown as water.

One can see the motive of coming to life in the water on the works of art from Pazyryk, Noin Ula and Nagy Szent Miklos Burial sites. Tattoos on a mummified and frozen body of khan which is found from Pazyryk-II Burial, are fish, deer and ram symbols. These symbols represent life which arouses in water. There are pictures of turtle and fish on the sides of the motive showing four directions on the carpet removed from Noin Ula Burial. The branches of the tree of life are seen in the mouth of the golden vase in the Nagy Szent Miklos excavation area¹³.

The motives of coming to life in water are related to the creation and order of the world. In epics, life in the water is usually the most comprehensive meaning since it is the symbol of existence. Water,

¹² Sazak, 2014: 108.

¹³ Sazak, 2014: 112.

mountain, tree of life, fish, the first ancestor motives are in this content.

Altay Creation Epic which mentions water, fish, and ground, sky and mountain motives does not mention sky and earth. In the epic, each side is surrounded by an unlimited sea¹⁴. *Ülgen* was looking for a piece of earth to land when he was flying over the sea like a bird, but he couldn't find it. Sitting on stone coming out of the water, he began to think of what to create. At that moment, *Ak-ana* told him to say "*I did and it becomes*", and she just disappeared. *Ülgen* immediately said, "*The earth be created*" and it has emerged. And then he said "*The heavens be created*", the heavens are created. That way he created everything in the world. He created three fish and placed the earth onto them. Two of these fish are on the edge of the earth and one in the middle. The heads of these fish are facing north. Therefore, it was believed that the fish there would be a flood on the earth if the fishes bend their heads too much. The fish are chained to a large pole. *Mangdaşire* is the manager of this pole¹⁵.

2. Importance of Homeland

Civilizations consider themselves as the center of the world. This is very characteristic of many civilizations. The centralist approach in Turkish cosmology has found itself as a symbol of a cosmic mountain and world tree. The Turkish homeland was in the center of the

¹⁴ Sazak, 2014: 112.

¹⁵ Sazak, 2014: 113. According to another narration when creating the world, *Ülgen* was sitting on Golden Mountain (*Altın Dağ*) which was between the earth and the sky. Another feature of Golden Mountain is the Moon and the Sun always on top of it.

universe. The center of the sovereignty was located in the heart of the country which is the center of four directions. In other words, the homeland is in the center of the Turkish perspective of universe.

According to the Turkish cosmology perspective, Polar Star was the center of the celestial world. The center of the sovereignty was on the high mountain or its equivalent below this star on the earth. We have to understand that Turks did not choose a random place as a center on the earth. Astronomical comparison is conducted by using the celestial elements.

Turkish rulers were the shadow of God on earth. We find the first equivalent of this idea in Chou people. The Chou' center of domination was around Hsi-anfu. This place was conceived as the center of the world¹⁶.

The Turkish reigning center was at the center where four directions converged. Even at the time when the Huns were most powerful, they did not change their reigning center and did not move it to China¹⁷. The Chinese sources indicate that the K k-Turks are in constant motion. The new location they are settled called homeland. And they protect their homeland fiercely. It is also observed and recorded that Khan lived on the * t ken Mountain* constantly¹⁸.

¹⁶ Eberhard, 2007: 36.

¹⁷ Esin, 1978: 46.

¹⁸ Esin, 2001: 21; Tsai, 2006: 23. There were religious and cosmological reasons for the presence of Khan on Mount * t ken*. Indeed, this location was considered the center of the universe and the middle of the four directions. If they lose this place, it was believed that they would face great troubles. This mountain was defined as the carrier of both the sky and the earth.

The importance of *Ötüken* should be evaluated in cosmologically and geopolitically. In the geopolitical sense, the steppe people in this region could meet their own needs. Also, the Altay Mountains, which stretched towards the interior of the Gobi Desert in the southeast of China, made transportation easier. Perhaps because of its geopolitical importance, it has gained its cosmological meaning. It has gained sanctity through the convenience it provides for centuries. For this reason, the state was supposed to be managed from here¹⁹.

According to the understanding of the Turks, *Ötüken* is the place where the state is established. It is the center of order in the state. That is why *Ötüken* is called Land of the Khanates (*Kağanlıklar Ülkesi*)²⁰. According to the belief, a state which center is in *Ötüken* would be eternal²¹. Kök-Turk Inscriptions show that, a khan who was ruling in the gathers all tribes under his roof.

To make a small etymological analysis of the word *Ötüken*, in Turkish “öte-“means accomplishing the given task. In the epic, the verb “ötedüm” (*I paid*) was used to indicate Oghuz Khan paid his debt to God. From this point of view, the word originates from word root of “öt” which also covers meanings such as prayer, request, demand and so on²². The belief of *Ötüken*'s sacredness and devotion to the

¹⁹ Ergin, 2006: 3-4. According to the Kök-Turk Inscriptions, Bilge Khan kept the center in *Ötüken* and distributed the tribes attached to him in four directions. This is clearly stated in the inscriptions.

²⁰ Roux, 2007: 102.

²¹ Ergin, 2006: 5; Roux, 2007: 93.

²² Bayat, 2007, 2: 45.

homeland perfectly shows patriotism. Homeland was considered as a kind of protector and assistant of the Turkish nation.

Turks would never leave their homeland unless there was a force major. They were devoted to homeland with religious, national and emotional relations. The fact that the Huns and K k-Turks worship the same land and offer sacrifices shows that they have lived in this country for centuries²³.

When the Huns and K k-Turks were going to war, women and children are left behind in the homeland. The homeland would not be replaced with any other land. If there are extreme situations they preferred places that resembled their homeland in terms of the climate and vegetation when migrating. In BC 202, Huns won a great victory against China, but they did not choose to move their homeland to China²⁴.

Turks' devotion to their homeland was reflected in the historical sources of other civilizations. K k-Turks who were defeated against China were settled to some other location in China. They are not welcomed by the Chinese when they were placed there. It was emphasized that it was very dangerous for China since the Turks would not forget their homeland and they might try to return there²⁵.

²³ Turan, 2006: 139.

²⁴ Gumil v, 2006: 139.

²⁵ Jen Tang, 1968: 67.

The sources mention homesickness and sadness of the Khan of the K k-Turks who were condemned to live in China in 632²⁶.

It is seen in Oghuz Khan Epic that homeland is an indispensable value. Oghuz Khan left Talas and Sayram, his homeland, to Ogur tribes and went on an expedition to conquer the world. These tribes were assigned to protect the motherland. Oghuz stated that if the enemies capture these lands it would be a misfortune for the Turks and the feast for the enemies²⁷.

3. Mountain and Cave Cult

In most ancient cultures, “*the center of the world concept*” was in the universe. This concept emerges as a cosmic mountain and a world tree²⁸. We come across both symbols in Turkish cosmology. In the framework of this understanding, the Turkish homeland (*center of the sovereignty*) was located in the universe. The ruler’s mansion met the cosmic mountain which was thought to be in the center of the world²⁹.

In the cosmology understanding of the K k-Turks, * t ken* is the cosmic mountain located in the center of the Turkish homeland. The Turks believed that if they lost this mountain, they would suffer from catastrophes³⁰. According to the cosmic understanding, the four-cornered world is surrounded by a cosmic river/ocean. As a result of the Chinese influence, the Turks thought that the world is carried by a

²⁶ Jen Tang, 1968: 103.

²⁷ Togan, 1972: 24.

²⁸ Eliade, 1999: 298-299.

²⁹ G nay-Güngör, 2003: 87.

³⁰ Taş, 2002: 137.

turtle (*The world is on the back of a turtle*). The turtle does not dive into the waters that surround it because of the world on its back³¹.

The K k-Turks offer sacrifices to the ground-water spirits at the Summer Solstice and the Autumn Equinox. The khan himself would perform the ritual with the sky to God the complete ruler of the earth. This ritual is performed in the high mountains, which are 230 km or 280 km³² west of Ötüken-yiř³³. These mountains were called; “*budun inli*”, in the sense of spirit which is the protector of the country³⁴. These mountains are likely to be the Eastern Altai mountain range. It is impossible to grow trees and grass in these mountains. This is the opposite of the ritual places of the gods of the earth which are usually covered with trees and forests. There are two reasons for K k-Turks to perform this ritual in the mountains. The first is the weed burning during the ritual when the Fire Star emerges. However, it is known that weed or grass does not grow in natural ways in these mountains. The second reason the ancestors' cave where the K k-Turks offer

³¹ Roux, 2001: 107; G nay-Güngör, 2003: 88. It should be influenced by this understanding that nearly all of the Kok-Turk and Uighur monuments were built on a turtle.

³²  gel, 1988: 166. There are different opinions about the distance of this mountain to  t ken. According to B.  gel, this mountain was 800 km from  t ken Mountain. Since all kinds of grass and trees grow here, this mountain was called the “*God of the Earth*”.

³³ Esin, 2001: 168; İnan, 2013: 49. The  t ken Mountain and its forests were considered sacred by all Turkish tribes and foreign tribes within the K k-Turk State in the VII. century. See for detailed information: Sertkaya, 2003: 1-10; Aydın, 2007: 1262-1269; Karatay, 2007: 131-139.

³⁴  gel, 1988: 713; G nay-Güngör, 2003: 47; Gumil v, 2004: 103; İnan, 2013: 5. The word “*budun inli*” means the mountain of the god who protects the whole country and nation. B.  gel stated that this mountain was called “*po-teng-ning-li*” which means “God of the Earth”.

sacrifice annually is located in this mountain. The ancestor worship of the K k-Turks combines with Earth God worship.

The fact that the high mountains were close to the sky meant being close to God. The burial of the dead is caused by this understanding. A place has acquired its sanctity not from the deceased, but its qualities. Places such as riversides, mountains, hills, forests that have magical features were chosen to bury the dead³⁵.

The sacred mountain which was seen as a cosmic element in the epics was perceived as the center of the world. Their beliefs about mountain spirits are seen in Altai Turks. Mountain, river and lake names are not just a geographical name, but also the name of the owner spirit. These souls could answer people's desires. They could help, forgive and oppositely curse. These souls also had families³⁶.

Each tribe in Altai accepted a mountain as its protector. They even worshiped them because they regarded the mountain spirits as clean spirits. They offer sacred sacrifices to the mountain and organize rituals and ceremonies at certain times. For any reason, passengers passed these mountains as quiet as possible in order not to disturb the spirits³⁷.

³⁵ Roux, 1999: 249.

³⁶ Ergun, 2013: 477-478.

³⁷ Ergun, 2013: 479.

3.1. *The Motive of Birth in Mountain and Cave*

Birth, preservation and conservation motives in mountain or cave appear many times in Turkish history. An individual who is grown up in this way is completely detached from the humans and his/her fate is abandoned to the merch of mother earth. We generally see these individuals with extraordinary characteristics as “*heros*”.

According to Chinese sources, there was an ancestral cave which was considered as sacred in the Huns, (*not only the clergy but also the whole state organization*). At certain times, a ceremony was held here under the leadership of the ruler³⁸. There was also an ancestor cave in the K k Turks. Khan held a ceremony here every year at a certain time by gathering the nobles³⁹.

We see in the sources that the holy cave motive is important in K k-Turks. There is an important record of this issue in *Çovşu Chronicle*, which describes the period of Çov in China (556-581). “*Although the K k-Turks were a special race of the Huns, they formed an independent tribe from the Huns. But he was attacked by the neighboring country and the entire tribes, including the children, were slaughtered. Enemy soldiers spared a child and threw him into a swamp by cutting off his feet. The she-wolf in the swamp fed the boy with meat and raised it. The kid and the wolf got into an affair, and the wolf got pregnant. His enemies wanted to kill him again when they heard that the child was alive. The enemies who saw the wolf wanted*

³⁸  gel, 2014, I: 80.

³⁹ Tsai, 2006: 23.

to kill her too, but the wolf managed to live in the mountains. During her escape, the wolf saw a cave and entered it. There was a wide plain in this cave. She gave birth to ten children here. When these grew up, they married and multiplied, and each had a name. One of them is A-şi-na. As the population increases, they come out of the cave by melting Iron Mountain. Then they became one of the subjects of the Juan-juans as blacksmith."⁴⁰

In Turkish mythology the motives of birth in a mountain or in a cave and starting a new life are common. There are some records of Uighurs in Cüveyni's works. Among these records, we see the mountain motive. *"In the midst of the two trees between the Selenga and Tula rivers, the creation of the cosmic mountain and the embellishment of a celestial light drew the attention of the Uighur people. The Uighurs, who came here with respect, started to make beautiful sounds. One day a door appeared there. This door was opening into the mountain. There are five marquees with silver roofs. Every marquee had children inside. The Uighurs respected them, and when the children started to walk, they looked after them.*"⁴¹

The fact that the birth motive is often encountered in the cave is due to its identification with the mother-womb. This includes the emergence of the people who reached the power of birth. The cave also represents the hereafter and the universe. It has isolated itself from the earth by opening a separate door within itself.

⁴⁰ Tsai, 2006: 13-14.

⁴¹ Cüveyni, 1999: 103.

4. Tree Cult

The tree has a cosmic character according to the Turkish religious understanding. It was believed that the roots of the tree were related to the bottom-underground, the trunk of the tree was related to the middle-earth and top of the tree are related to the upper-sky realms⁴². In this way, it was thought to connect the three realms in the universe.

The meaning of birth and rise (*victory*) represents the symbol of the tree. This feature is gained from the fading and greening of the leaves at a certain time. It was thought that the Moon, which is a celestial element, was related to the tree since it has the feature of re-born.

According to Kashgarli, the Turks considered the mighty trees *Tengri* and prostrated to these big trees⁴³. In XIX. century, during his visit to Siberia, Radloff emphasized the importance of the tree. When crossing the dangerous rivers or mountain passes, to show gratitude to the soul of this place, a stone was put to the stone pile or a piece of cloth was tied to a sacred tree⁴⁴.

4.1. Cosmic Tree Concept

The tree is the most important sacred element of the earth's universe. The sacred tree which thought to unite the three layers of the universe was seen as a universal pole. People communicated with God through this pole. In addition to representing the uniqueness of God, it symbolizes God's mercy by protecting all living things under its

⁴² Michael, 1963: 174.

⁴³ Kaşgarlı, 2006: 377-378.

⁴⁴ Onay, 2011: 175-176.

shadow. With its greatness and almighty, it has revealed God's will. Furthermore, the fact that these trees were depicted as fruitless means that God does not be born, nor is he give birth to anything. The tree preserves its leaves during the four-season indicates the eternity of God.

The tree motive was the symbol of the ruling dynasty in the Turks. In 587, Kök Turk khan Ch'u-lo-hou (*Çöllig*), said to his uncle indicates that the tree was regarded as the symbol of the dynasty. *"You are my uncle and you and my father are forming a body from the same root. I am a branch or a leaf of that body."* Besides, when Choular set up a new yurt (homeland), they would plant trees as the symbol of the ruler⁴⁵.

Chinese sources report that Huns do horse-riding by planting a tree or an object in the steppe, where there is no forest. In the autumn season when the horses were well-fed, a large meeting was organized. During this meeting, the people and animals were counted by wandering around the forest⁴⁶.

When narrating the legend about the Kök-Turks, Chinese sources reveal the influence of the tree in the domain of sovereignty. According to this legend, the Turks who did not have any ruler used the tree motive to choose one of their rulers. Accordingly, they decided on whoever jumps up to the tree most, would be elected as the

⁴⁵ Esin, 2001: 171-173.

⁴⁶ Pan Ku, 2004: 8.

chief⁴⁷. They wanted to find out who was closer to God by jumping towards the tree. Here, the tree is a kind of contact tool motive.

In the Oghuz Khan Epic, the axis of the universe feature was embedded into the tree. Oghuz married the girl who came out of the tree cavity in the middle of the lake. From this wife, three children, *Gök* (Sky), *Deniz* (See) and *Dağ* (Mountain) were born⁴⁸. These names reveal the cosmological relationship between the earth and the sky.

There are nine-branched main tree motives in Turkish creation myths. The heroes of the epic often slept under the sacred trees that were found alone on the shores of the water. The tree also took its place in doomsday beliefs. The sacred tree seen as the source of life has fixed its position in Turkish culture with the name of the tree of life⁴⁹.

The tree was praised with great respect in *The Book of Dede Korkut*. In the “*Pillage House of Salur Kazan*” (*Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı Boy*), the sacred tree whose top goes up to the sky and roots goes down to the underground in mythology was seen as infinite and eternal⁵⁰. In this way, a cosmological dimension has been embedded into the tree and it has been tried to reveal that it is in close relation with the universe.

In Altai mythology, trees have an important place. According to them, there was a huge pine tree rising to the sky. *Ülgen* was found at the

⁴⁷ Ögel, 2014, I: 28-29.

⁴⁸ Bang-Rahmeti, 1936: 15.

⁴⁹ Ergun, 2013: 461.

⁵⁰ Gökyay, 1973: 26.

top of this tree that surpassed the heavens. The roots of this tree were not tied to the ground and but it is tied to the sky. This tree has nine great branches. On one side there was the Moon and the other side there was the Sun.

4.2. Tree in the Context of Spring up Function

In the Oghuz Khan Epic, the second wife of Oghuz appeared before him in the wood cavity. This is explained in the following way: *“One day Oghuz Khan went hunting. He saw the tree in the middle of a lake. There was a girl in the hollow of this tree, sitting alone. She was a beautiful girl; “Her eyes were bluer than the sky, her hair was wavy like a river, her teeth like a pearl.”*⁵¹

The tree motive stands out in the Uighur myth narrated by Cüveyni. This myth is as follows: *“When the children passed their infancy and began to talk, asked their parents. When people showed the children trees as their parents, the children went there and showed the trees the respect which normal children showed to their father. They held the place where the trees grow up. The trees which started to talk said ‘Good children with good attributes behave their parents in this way’ and then ‘be careful about the rights and work of your parents on you’ and then they prayed as ‘May you live long’.*”⁵²

⁵¹ Bang-Rahmeti, 1936: 15.

⁵² Cüveyni, 1999: 103.

Although Mahmud al-Kashgari defined the word star as the root of the tree, he tried to establish a connection between the tree and the human race by explaining the human lineage in his noble-rooted terms⁵³.

In the belief of the shamanism, every shaman is believed to have a special soul. It is considered that this soul is grown in the branches of a blessed tree of celestial origin. This soul that surrounds the body of the shaman in the form of a rainbow gives him extraordinary abilities⁵⁴. When the tree in which he gains his soul loses its vital elements, the life of the shaman who lives on the earth ends⁵⁵.

Another dimension of the born from the tree function is its effect in the hereafter. The best reflection of this is the trees planted in the grave of a deceased person. In some way, these trees represent this person. It is thought that trees are grown and developed from human bones⁵⁶. According to ancient Turkish traditions, the burial of a deceased person under a tree should be related to this belief. It is known that this belief is also common in Mongols⁵⁷.

⁵³ Kaşgarlı, 2006: 40.

⁵⁴ Günay-Güngör, 2003: 126.

⁵⁵ Michael, 1963: 185.

⁵⁶ Bayat, 2007, 1: 181.

⁵⁷ Barthold, 1947: 527-528. It is thought that the body of Chinggis Khan was buried in a large forest.

CONCLUSION

In the pre-Islamic period Turkish cosmology understanding, there is no conflict and contrast between the sky and the earth. On the contrary, there is systematic harmony. This harmony is stemming from faith in God. The most beautiful example of this is seen in Oghuz Khan Epic. The first marriage of Oghuz Khan represents the celestial elements while the second marriage and the born children represent the earth and the sky. The name *Gök* (Sky)-*Dağ* (Mountain)-*Deniz* (Sea) has a binding role between the sky and the elements of the earth.

The cosmology understanding of the Turks led to the emergence and development of the original culture. The Turks draw attention to the harmony between divine power and the elements in which they attributed holiness in the earth. God considers the interests of the Turks in their actions and acts and wants the development of society. The sanctity of the earth seems to be hindering the belief of the one true God belief, but it should be seen as an appearance of this belief. Earth-water, soil, mountain, cave, and the tree in which the Turks attributed holiness on earth, should not be considered as Gods. The attribution of holiness shows the strong connection of Turks with God.

Turks put their state in the center of the world. For this reason, they have religious and cosmological dimensions to show their homeland as *Ötüken-yiş*. Another detail here is that they placed their center on a mountain. It should not be missed that the mountain and tree motives provide communication between the earth and the sky. It should be considered that the purpose here should be an endeavor to establish a cosmic connection with the heavenly realm.

Mongolia/Kök-Turk Inscriptions (Hasan AKSOY-2016)

REFERENCES

- Aydın, Erhan, (2007). “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, *Turkish Studies*, II/4, pp. 1262-1269.
- Bang, W. - Rahmeti, G.R., (1936). *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul.
- Barthold, Wilhelm, (1947). “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair”, translated by Abdülkadir İnan, *Belleten*, XI/43, Ankara, pp. 515-539.
- Bayat, Fuzuli, (2007). *Türk Mitolojik Sistemi Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi 1-2*, İstanbul, Ötüken Press.
- Cüveyni, Alaaddin Ata Melik, (1999). *Tarih-i Cihan Güşâ*, translated by Mürsel Öztürk, Ankara, Ministry of Culture Press.
- Eberhard, Wolfram, (1996). *Çin'in Şimal Komşuları*, translated by Nimet Uluğtuğ, TTK Press.
- _____, (2007). *Çin Tarihi*, Ankara, TTK Press.
- Eliade, Mircea, (1999). *Şamanizm*, translated by İsmet Birkan, İstanbul, İmge Press.
- Ergin, Muharrem, (2006). *Orhun Abideleri*, İstanbul, Boğaziçi Press.
- Ergun, Metin, (2013). *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, Ankara, TDK Press.
- Esin, Emel, (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul.
- _____, (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul, Kabalıcı Press.

- Gökyay, Orhan Şaik, (1973). *Dedem Korkutun Kitabı*, İstanbul.
- Gumilëv, Lev Nikoloyeviç, (2004). *Eski Türkler*, translated by Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Press.
- _____, (2006). *Avrasyadan Makaleler 1*, translated by Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Press.
- Günay, Ünver–Güngör, Harun, (2003). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul, Rağbet Press.
- Hassan, Ümit, (1986). *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, Ankara, V Press.
- İnan, Abdülkadir, (1998). “Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler”, *Makaleler ve İncelemeler, I*, Ankara, pp. 491-495.
- _____, (2013). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara, TTK Press.
- Jen Tang, Chang, (1968). *T'ang Devrindeki (618-745) Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Taipei.
- Karatay, Osman, (2007). “Ötüken Yiş: Dağ, Orman ve Ülke”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, Sakarya, pp. 131-139.
- Kaşgarlı Mahmud, (2006). *Divanü Lugat-İt-Türk, III*, translated by Besim Atalay, Ankara, TDK Press.
- Koca, Salim, (2000). *Türk Kültürünün Temelleri II*, Trabzon.
- Michael, Henry N., (1963). *Studies in Siberian Shamanism*, Toronto, University of Toronto Press.

Onay, İbrahim, (2011). *The Intellectual Life and Conception the Universe Around the Steppe Culture (From the Beginning to End of Gök-Türk Period)*, Gazi University Graduate School of Social Sciences Doctoral's Thesis, Ankara.

Ögel, Bahaeddin, (1971). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, İstanbul, MEB Press.

_____, (1988). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, Turkish World Research Foundation Press.

_____, (2014). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, I-II, Ankara, TTK Press.

Pan Ku, (2004). *Han Shu*, “*Han Hanedanlığı Tarihi*”, prepared by Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, Ankara, TTK Press.

Roux, Jean Paul, (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*, translated by Aykut Kazancıgil, İstanbul, Kabalcı Press.

_____, (2001). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, translated by Aykut Kazancıgil, İstanbul, Kabalcı Press.

_____, (2007). *Türklerin Tarihi*, translated by Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, İstanbul, Kabalcı Press.

Sazak, Gözde, (2014). *Türk Sembolleri Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansımaları*, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Press.

Sertkaya, Osman Fikri, (2003). “Y1s (Y1ş?)/Yis/Yis/Yiş Kelimesi ve Akraları Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, No: 13, Konya, pp. 1-10.

Taş, İsmail, (2002). *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Konya, Kömen Press.

Togan, Zeki Velidi, (1972). *Oğuz Kağan Destanı, Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*, İstanbul, Kayı Press.

Tsai, Liu Mau, (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, translated by Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul, Selenge Press.

Turan, Osman, (2006). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, Ötüken Press.

_____, (2009). *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, Ötüken Press.

Türkdoğan, Orhan, (1978). *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, Ankara, Hasret Press.

BÖLÜM 7

AKHUNLAR VE SASANİLERİN SİYASAL İLİŞKİLERİ

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ*

Burak YALÇIN**

*Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
ytansü@gmail.com, Orcid No: 0000-0002-6183-5302

**Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Lisans Öğrencisi,
brkcnycn@hotmail.com

GİRİŞ*

M.S. 350 yıllarında Seyhun ve Ceyhun bölgesinde kurulan Akhunlar Devleti, isminden anlaşıldığı gibi Hun kökenlidir, Hindistan kaynaklarında isimleri Hunlar olarak geçer (Cöhce, 2002: 1290). İsimlerinin kaynaklarda geçiş şekli dolayısıyla onların Hunların bir kolu olduğunu bilinmektedir. 200 yılı aşkın bir sürece, bu coğrafya da zamanın süper gücü Sasaniler ile siyasi ilişkiler kurmuşlar ve bu ilişkileri çoğu zaman büyük bir ustalıkla sürdürmüşlerdir. Akhunlar, 428 yılında başlattıkları akınlar vasıtasıyla Sasanileri neredeyse yıkılmanın eşiğine getirmiştir.

Akhunlar büyük bir otorite ile sadece on yıl sonra hükümdar Aksungur döneminde Sasanilerin, taht değişikliğini bile rahatça kontrol eder hale gelmiştir (Cöhce, 2002: 1290). Sadece 80. yılını bile doldurmayan bir devlet, kökleri sağlam ve yüzyıllardır aynı coğrafyaya hüküm eden başka bir devleti ustaca bir diplomasi ve siyasetle yönetmiştir. Bu gücün temelleri sadece siyasi ve politik değil aynı zamanda kuvvetli ve disiplinli büyük bir ordusunda eseridir. Özellikle Sasani Şahı Kavad zamanında bu güç giderek tesirini ve kuvvetini arttırmıştır. Çünkü Şah Fîrûz'un, Akhunlar Hakanı Aksungur/Ahşunvar tarafından öldürülüşü ve Şah Kavad'ın tahtına oturmasından inmesine kadar Akhunların politikası ile hareket etmesi büyük bir faktördür.

* Bu makale, 29-31 Mayıs 2020 tarihleri arasında Gaziantep'te düzenlenen 4. Uluslararası Zeugma Bilimsel Araştırmalar Kongresi'nde sunduğumuz bildirinin, genişletilmiş halidir.

Fakat Akhunlar topraklarında yayılan Budizm ve Hinduizm ayrıca Göktürkler ve Sasaniler arasında bizzat Akhunlara karşı kurulmuş olan ittifak, Akhunların tarih sahnesinden çekilmesine sebep olmuştur. Sasaniler Termiz’de yapılan savaşta Göktürklerin stratejisiyle hareket etmiştir. Bunu Sasani Şahı I.Hüsrev Anuşirvan’ın, Termizde yapılan savaşa bile iştirak etmemiş olmasından anlıyoruz. Bu durum Göktürklerin, Akhunların yıkılmasını sağlayan ana askeri güç olduğunu ve Sasanilerin, Akhunlara karşı kurulan ittifakta siyasi güç olarak bulunduğunu ortaya koymaktadır.

AKHUNLAR

350 yılında, Çin’den batıya doğru hareket eden Hunların Ceyhun ve Seyhun bölgesine gelen topluluğu Akhunları oluşturmuştur (Konukçu, 1997: 889). Akhunlar kısa süre içerisinde giderek güçlendiler ve buldukları bölgede büyük bir hâkimiyet oluşturdular.

Maveraünnehir, Çu havalisi ve Semerkant civarını zapt ederek güçlü bir devlet haline geldiler (Taşağıl, 2012: 468-469). Diğer Türk Devletlerinde olduğu gibi Akhunlarda da devlet ikili teşkilat sistemiyle yönetilirdi (Çelikleş, 2016: 123).

Bu denli hızlı ve aktif hareket etmeleri Akhunların zeki, yayılmacı ve güçlü politikalarının eseri olmuştur. Kuruluşları itibariyle Sasani coğrafyasını belirli bir mercek içerisine almışlardır. Akhunlar sadece Sasanilerin bulunduğu İran coğrafyasına karşı yayılmacı bir politika izlememiş aynı zamanda Hindistan taraflarına doğrudan fetih politikası seyretmişlerdir. Elbette bu fetih politikalarının temelinde devlet çıkarları bulursa da ana temel unsur cihan hakimiyeti ülküsüdür.

5. ve 6. yüzyıllarda Türkistan, Maveraünnehir, Afganistan, Horasan ve Hindistan'ın kuzey bölgelerinde, Sakalar ve Kuşanları kuran Akhunlar yalnızca askeri alanda aktif değillerdi. Kültürel, siyasi ve medeniyet bakımındanda yaşadıkları devre ışık tutacak kadar etkin ve istikrarlıydılar (Bedirhan, 2011: 157).

Akhunlar yalnızca Sasani İmparatorluğuyla ilişkiler içerisinde bulunmamıştır. Roma, Çin ve Hindistan'daki soylu hanedanarlada çeşitli münasebetler kurmuşlardır. Bu olaylar doğrultusunda Akhunların siyasi ve askeri alanda dinamik faaliyetleri olduğunu varsayabiliriz.

Akhunlar kuruldukları zaman itibariyle iç işlerine karıştıkları Sasaniler tarafından nasıl yıkıldı diye soracak olursak burada cevabı 557'de Akhunların kalbine demir bir yumruk gibi inen Göktürk, Sasani ittifakına bakmak gerekir. Zira Akhunlar yıkılmazdan 30 sene evvel Sasanilerin birçok iç meselesine dahil olmuşlardır. Akhunlar, Sasanileri kendi istek ve arzularına göre hareket ettirmiş yani Akhunların müdahil olduğu bir devlet haline getirmişlerdir (Kafesoğlu, 2015: 87) .

Akhunların yıkılışında, 557 yılında kurulan Göktürk, Sasani ittifakı ve Budizm dini büyük ölçüde etkili olmuştur. Hindistan coğrafyasının fethinden sonra tanışılan Budizm Türk kültürüne oldukça uzak yapıya sahiptir (Öztürk, 2014: 477-478).

Akhunlar ve Budizm

Kökenleri milattan önce 6. yüzyıla dayanan ve Hindistan'da ortaya çıkan Budizm insanlara öğreti olarak insanlara kendi halinde yaşamayı öğretmiştir. İnanç olarak dünya hayatından kendilerini soyutlayan bu din üst nokta olarak Nirvana'yı göstermiştir. Nirvana'ya ulaşmak için dinin mensuplarının hayatlarından soyutlanarak sadece meditasyon yapmalarını ve dünya işlerinden uzak durmalarını öğütler. Budizm Türklerin cihan hakimiyeti ülküsüne tamamıyla zıt bir yapıya sahiptir. Türk kültürü savaşçı ve dinamiktir. Ancak Budizm öğretisi sakin ve dingin bir yaşamı öğütler. Bu sebeple Budizm Akhunların içten içe yıkılmasına sebep olmuş ikinci bir unsurdur.

SASANİLER

Sasaniler, Pers İmparatorluğunun devamı olup, isimlerini destan kahramanı Sasan'dan almışlardır (Naskali, 2009: 174). Sasaniler kökleri itibariyle gayet sağlam bir devlet yapısına sahiptirler. Çünkü Perslerden aldıkları devlet geleneği onları büyük ve güçlü bir devlet haline getirmiştir.

Birçok devletle münasebeti bulunan Sasaniler, Şah adı verilen hükümdarlar tarafından yönetilirdi. Sasaniler o dönemin en güçlü devleti olan Doğu Roma ile çeşitli münasebetler kurmuş, savaşlar yapmıştır. Bu sayede Doğu Roma'ya kafa tutan güçlü bir devlet haline gelmiştir.

Sasaniler yaşadıkları İran coğrafyasında köklü ve güçlü olan Pers İmparatorluğunun devamı idiler. Bu sayede Sasaniler ayakları yere

basan güçlü ve sağlam bir yapıya sahiptiler. Bu güçlü devlet 350’li yıllarında Akhunların kurulması ile çok büyük bir buhrana doğru sürüklenmiştir.

Sasaniler, Akhunların komşuları olarak kurulduklarında büyük bir Türk tehdidi ile baş başa kalmıştır. Sasani imparatorları; II.Şapur, II.Yazdگرد, V.Behram, Fîrûz, Kavad ve I.Hüsrev Anuşirvan zamanlarında Akhunlarla Sasaniler arasında çeşitli siyasi ve askeri münasebetler yaşanmıştır.

Akhunların zaman zaman Ceyhun Nehrini geçip İran topraklarına girdiği Bizans, Arap ve Ermeni kaynaklarında yazmaktadır (Bedirhan, 2011: 156) .

Bu sebeple Sasaniler siyaset ve politikalarını Akhunlara göre şekillendirir hale gelmişlerdir. Şah Fîrûz ve Şah Kavad zamanında bu güçlü devlet, Akhunların kontrolünde kalmıştır. Zira Akhunlar sadece Sasanileri sindirmemiş ayrıca iç işlerine karışan etkin bir devlet haline gelmiştir.

Ancak bu durum 557 yılına kadar devam etmiştir. Zira 557 yılında Sasaniler Şah Anuşirvan döneminde Göktürklerle ittifak kurarak çok kolay bir şekilde Akhunların yıkılışını seyretmiştir (Kafesoğlu, 2015: 85-87).

Sasaniler kendileri için büyük bir tehdit olan Akhunlar Devleti’ni bu denli büyük bir ittifak ile yok edebilmiştir (Çelikleş, 2011: 85) . Sasaniler kurdukları ittifakta askeri güçten ziyade siyasi bir güç olarak hareket etmişlerdir. Zira Şah Anuşirvan Termiz’de yapılan savaşa dahi

katılmamıştır. Bu sayede Göktürk ordusunun gücünden yararlanmış ve Göktürlere siyasal bakımdan bir destek vermiştir. Ancak savaş meydanında bile bulunmamasına rağmen kurduğu ittifak sonucu Akhunlar Devleti paylaşılırken aslan payını almıştır. Sasanilerin talihli olduğu nokta Göktürklerin kurulması ve Akhunları kendilerine askeri rakip olarak görmesi olmuştur. Zira Göktürklerin böyle bir politikası olmasaydı, Sasaniler, Akhunlara karşı kuvvetle muhtemel herhangi bir ittifak kuramayacak ve zor durumda olmaya devam edecekti.

İKİ DEVLETİN SİYASAL İLİŞKİLERİ

Akhunların bu bölgeye gelişleri Sasaniler Devleti için büyük bir sarsıntı oluşturmuştur. 349 yılından 358 yılına kadar Akhunlar, Sasaniler üzerine dokuz yıl süreyle çok şiddetli ve güçlü akınlar yapmış ve Sasaniler Devleti'ni yıkacak bir noktaya getirmiştir (Kafesoğlu, 2015: 85). Akhunların bu kadar kısa sürede aktif ve yıkıcı bir politika yürütmesi Sasanileri çok fazla zorlamıştır. Sasaniler iç ve dış siyasetlerini Akhunlara göre şekillendirmeye başlamışlardır.

Bir süre sonra iki devlet arasında barış antlaşması yapılmış, 359'da Amid (Diyarbakır)'i kuşatan Sasanilere, Akhunlar askeri yardım göndermiştir (Taşağıl, 2012: 469). Sasanilerin politikaları erken dönemde meyvelerini vermişse de kısa bir süre sonra işlevini yitirir bir hale gelmiştir.

370-375 yıllarında Soğdania'yı fetheden Akhunlar, Sasanilerin kuzey doğu tarafında komşuları olmuşlardır. Bu sayede Akhunlar, Bahram Gur zamanında Sasanilere kuzey taraflarından akın etmeye başlamış ve Merv'e kadar ilerlemiş ancak V. Bahram Gur tarafından

durdurulmuştur (Akbulut, 2014: 4). Bu barış dönemi Sasani şahı V. Bahram Gor'un başarılı siyaseti ve akıllıca politikası sayesinde sağlanmıştır.

Fakat bu barış dönemi 60 yıl kadar sürmüştür 420 yılına gelindiğinde ise Akhunlar, Sasanilere karşı akınlar düzenlemeye başlamıştır. Bu akınların başlamasında Sasanilerde yapılan taht değişikliği çok büyük bir paya sahiptir, Sasani şahı V. Bahram Gor döneminde yürütülen barış yine onun döneminde son bulmuştur.

427 yılında Akhunların akıncı faaliyetleri, Sasanileri çok zor durumda bırakmaya başlamıştır. Sasaniler 428 yılından itibaren büyük bir sarsıntı geçirmiştir. Bahram Gor zamanında Akhunlar Merv'e kadar ilerlemiş ve Rey'e kadar olan bölgeyi yağmalamıştır.

438 yılında Sasani İmparatorluğu'nun başına Akhunların yardımıyla II. Yazdgird geçmiştir ve 457 yılına kadar tahta kalmıştır (Bedirhan, 2011: 157). II. Yazdgird Ermeniyye ve Hazar denizi arasında bulunan Bab ül-Ebvab denen bölgeye büyük surlar dikmek için çalışmalar yapmaya başlamıştır. 443 yılında Akhunlara karşı Nişabur'da ordugahını kuran II. Yazdgrid. 455 yılına kadar Akhunlara karşı savaşmıştır ancak savaşın başlarında elde ettiği küçük birkaç zaferin ilerisine gidememiştir.

455 yılında Akhunlar Horosan'a girmiş ve Sasanilerin kuvvetleri İran'a çekilmek zorunda kalmıştır (Akbulut, 2014: 5). O sırada Akhunların başında bulunan Aksungur/Ahşunvar kendi çıkarlarına göre Sasanilerin iç işlerine enine boyuna karışmaya başlamıştır.

457 yılında Akhunlar hükümdarı Aksungur/Ahşunvar döneminde, Akhunların giderek güçlenmesi ve Sasaniler'in iç işlerine karışacak kadar kuvvetli olması Akhunların siyasi ve askeri gücünün çok büyük bir eseridir.

Sasaniler uzun zamanlar dünyadaki en güçlü ve kuvvetli İmparatorluklardan birisi olmuş, Milattan öncelere dayanan bu büyük İmparatorluk Roma'ya bile kafa tutmuştur. Fakat Sasaniler Şahı II. Yazdgrid'in ölümünün ardından tahta geçen Şah Fîrûz bizzat Akhunların yardımı ile tahta çıkabilmiştir (Kafesoğlu, 2015: 85) . Akhunlar büyük ve başarılı bir politikanın mimarı olmuşlardır.

Daha sonra Şah Fîrûz kendine yardım eden Akhun Hakanı Aksungur/Ahşunvar'ın yâda kendisinin görevlendirdiği bir komutan vasıtası ile Toharistan'ı ele geçirmiştir (Akbulut, 2014: 6-8) . Bu sayede Akhunlar'ın Toharistan'ı ele geçirmeleri giderek kolay bir hal almıştır. Aslında bu durum Sasanilerin, Akhunlar adına fetihler yaptığını düşündürmüş olsa da ilerde Şah Fîrûz'un Akhunlar üzerine taarruza geçmesi bu düşünceyi biraz zayıflatmıştır.

Şah Fîrûz bir süre sonra aldığı yardımları unutup verdiği sözleri tutmaz olmuş, kendine yardım eden Akhunlar Hakanı Aksungur/Ahşunvar'un arazilerine ilişmeye kalkmıştır. 465'te ve 475'te Horasan için mücadele etmeye başlamış ancak büyük bir yenilgi almıştır ve Aksungur/Ahşunvar'a canının bağışlanması için yalvarmıştır. Şah Fîrûz, Akhunların askeri ve siyasi başarıları ve üstünlüğü sayesinde büyük bir yenilgi almıştır.

Aksungur/Ahşunvar kendine yakışanı yapıp onu affetmiş, sınırların korunmasına ve haraç vermesine karar vermiştir. Şah Fîrûz, Aksungur/Ahşunvar'un bu şartlarını kabul etmiş ayrıca oğlu Kavad'ı Akhunlar sarayında esir olarak bırakmıştır ve tanrı adına yemin ederek bedbaht bir şekilde ülkesine geri dönmüştür (Akbulut, 2014: 6-8). Bu sayede Aksungur/Ahşunvar büyük bir koz elde etmiş olmuştur. Zira eskiden devletlerarası yapılan anlaşmalarda bu tip esir bırakmalar söz konusuydu bu sayede elinde esir bulunan taraf güçlü olan taraftı.

Şah Fîrûz büyük bir buhran dönemine girmiştir. Zira büyük yardımlarını aldığı Akhunlar sayesinde tahta çıkmıştı, ancak onların karşısında en ufak bir zafer bile sağlayamamış üstüne üstlük oğlunu rehin olarak Akhunların sarayında bırakmıştır.

Şah Fîrûz bu gurur kırıklığının acısını çıkartmak ve Akhunlardan intikam almak için öfkesiyle hareket etmeye başlamıştır. Şah Fîrûz gururunun kırılmasının acısını çıkartmak ve Akhunları tamamen yok etmek için kısa bir süre sonra 484 büyük hazırlıklar yaparak tüm gücüyle Aksungur/Ahşunvar'un arazilerine saldırdı ve girdiği yerleri yaktı yıktı, Aksungur/Ahşunvar bunu haber alınca Şah Fîrûz'u durdurmak için yola koyulmuştur.

Horasanda yapılan büyük savaşta Aksungur/Ahşunvar galip geldi (Bedirhan, 2011: 158). Şah Fîrûz yaptığı bu saldırının bedelini canıyla ödemek zorunda kalmıştır (Öztürk, 2014: 477). Bu sayede Akhunlar, Sasaniler üzerindeki mutlak güçlerini sergilemiş de oldu. Sasanilerin ellerinden Kabil, Gazne, Kandahar, Merv ve Herat alınmıştır. Ayrıca Şah Fîrûz'un kızı Firûzdûht ve eşleri Akhun Hakanı

Aksungur/Ahşunvar'ın eline geçmiştir (Konukçu, 2002: 1313). Bu sayede Akhunlar giderek kuvvetli bir hale gelmiştir. Zira elde ettikleri topraklar iki taraf içinde gayet önemliydi.

Şah Fîrûz'un oğlu Şah Kavad 484-531 yılları arasında hükümdarlık yaptı. Şah Kavad babası gibi siyasetinin büyük kısmını Akhunlara göre ayarlamıştı. Ancak Şah Kavad bir süre sonra kendisini amcası Balaş ile taht kavgası ederken buldu. Bu kavgadan da ülkesinden de yenik bir şekilde ayrıldı. Ancak tahtına ve onuruna Akhunlar sayesinde tekrar kavuştu. Zira Şah Kavad belirli bir süre Akhunlar sarayında kalmıştır. Sasani siyasetine etkin olarak karışmamıştır. Ayrıca Sasanilerin, Akhunlar tarafından içten içe yönetildiğini bilmektedir. Bu sebeplerle Aksungur/Ahşunvar ile dostane ilişkiler yürütmek zorunda kalmıştır. Nitekim tahtını Aksungur/Ahşunvar'a borçludur, ülkesine onun sayesinde geri dönmüştür.

Şah Kavad Medain'e gitmişti ve burada bu seferde Suhra kriziyle karşılaşmıştı ancak ülkesini karıştıracak şey bu kriz olmayacaktır. Nitekim Şah Kavad'ı ve Sasani İmparatorluğu yerinden oynatacak olay Mazdek isyanı olmuştur (Konukçu, 2002: 1313) . Mazdek zamanla İran coğrafyasında kuvvetlenmiş ve Şah Kavad'a kafa tutacak hale gelmişti. Bu olay Şah Kavad'ın başarısız iç siyasetinin bir eseridir. Sasaniler İmparatorluğu tam bir iç kargaşa içerisindeydi.

Mazdek'e göre; İnsanların saadetini engelleyen iki unsur vardı. Bunlardan birisi para, diğeri kadındı bu iki unsur herkesin ortak malı olursa dünyada kötülük kalkacaktır. Din adamları ve zengin insanlar katledilmiş, kadınlar bu sapıkça öğretinin sebebiyle tecavüzlere

uğramıştır. İnsanların malları mülkleri yağmalanmıştır (Kafesoğlu, 2015: 85-86) .

Aslında bu denli büyük bir isyan girişimleri ve ihtilaller Şah Kavad'ın ülkesindeki yönetimde bile etkin olamadığının göstergesidir. Zira Şah Kavad siyasetini tamamiyle Akhunlar üzerine kurmuş, yeteneksiz bir yapıya sahiptir. Ülkesindeki siyasetini düzenlerken sık sık sorunlarla karşılaşmış ve bu sorunların büyük bir kısmında yetersiz kalmıştır. Akhunlardan yardım ile tahtına kavuşmuştur.

Şah Kavad bu olay sebebiyle Mazdek ve müritleri tarafından hapis edilmiş ve hapisten kaçmak zorunda kalmıştır. Şah Kavad ülkesinden de kaçmak zorundaydı çünkü Mazdek'in öğretileri ve felsefesi halkta kuvvetli bir etki bırakmıştır. Ülkesi tam bir iç savaş içindedir ayrıca Mazdek bir lider olarak Şah'ı hapis ettirmiştir (Akbulut, 2014: 10) .

Şah Kavad tekrar Akhunlar'a sığınmak zorunda kalmıştır (Bedirhan, 2011: 158) . Şah Kavad başı her sıkıştığında Akhunlara sığınması Hakan Aksungur/Ahşunvar'un ve Akhunların haşmetinin ve yüceliğinin göstergesidir. Akhunlardan aldığı otuz bin kişilik yardım ile Mazdek isyanını bastırılmış ve Mazdek ve Müritlerini idam ettirmiştir (Kafesoğlu, 2015 : 85-86) . Akhunların bu olay sayesinde Sasanilerin sadece iç işlerine karışmadığını ayrıca onların kurtarıcısı olacak kadar önemli bir güç olduğunu görüyoruz.

Elbette bu siyasi mekanizmanın ve politikanın uygulanmasını kolaylaştıran birçok faktör mevcuttur. Bunların içinde Sasanilerin içinde bulunduğu zor şartlar çok büyük bir önem arz ediyor. Zira bu denli zor durumdaki bir devlet elbette kendisine yardım edebilecek

güçlü bir devlete sığınır, ancak Sasaniler'in içinde bulunduğu durumun mimarı belli bir ölçüde Akhunlar olmuştur.

Elbette Akhunlar bu kadar akıllıca davranmasalardı siyasi ve askeri güçleri olmasaydı Sasaniler tarafından kolayca sindirilecekti. Ancak Akhunlar gerçekten büyük bir ustalık ve otoriteyle Sasanileri kontrol altına almıştır. Öyle ki Şah Kavad ülkesinde çıkan birçok karışıklıkta Akhunlara sığınmıştır.

Şah Kavad ülkesini yönetirken Akhunların vassalı gibi hareket etmiştir. Şah Kavad'ın bu tip bir yönetim sergilemesinde, Akhunlar sarayında esir olarak kalmasının da büyük bir etkisi bulunmaktadır. Zira babası Şah Fîrûz, Akhunlar Hakanı Aksungur/Ahşunvar tarafından savaşta öldürülmüştür. Ayrıca Şah Fîrûz'un eşleride bizzat Akhunlar Hakanı Aksungur/Ahşunvar'ın eline geçmiştir. Esasen Şah Kavad'ın psikolojik olarak içine sinmiş olması ve hükümran bir lider olamaması büyük ihtimal bu sebeplerden kaynaklıdır.

Kavad'dan sonra yerine 531 yılında halefi ve oğlu I. Hüsrev Anuşirvan geçmişti. I.Hüsrev Anuşirvan adil ve güçlü bir hükümdardır. Sasani İmparatorluğu bu hükümdar zamanında refaha ve asayişe kavuşmuştur.

Ancak I.Hüsrev Anuşirvan'ın Sasani Şahlığına geçtiği tarihte, Akhunların başında Toroman'ın oğlu Mihiragula bulunmaktadır (Kafesoğlu, 2015: 86-87). Mihiragula babası Toroman'ın zamanında ülkesinde yayılan Budizm'e karşı mücadele vermektedir.

I.Hüsrev Anuşirvan, Akhunların bu durumundan yararlanıp siyasetini güçlendirmiştir. Sasaniler güçlendikçe Akhunlar sönük bir hal almıştır.

552 yılında Göktürk hakanlığının kurulmasıyla, Akhunlar iki büyük devlet arasında sıkışıp kalmıştır. Göktürklerin batıya doğru ilerlemek arzusuna tek engel Akhunlar Devleti'dir

Bu sebeple Göktürkler, Akhunlara karşı, Sasani imparatorluğuyla ittifak kurmuştur (Konukçu, 2002: 1313). Akhunlar kurulan bu ittifakla çok zor bir süreç içerisine girmiştir. Zira Sasaniler kurdukları bu ittifak sayesinde askeri anlamda giderek kuvvetli bir hal almıştır. I.Hüsrev Anuşirvan sayesinde politika olarak kuvvetlenen Sasaniler, Akhunları büyük bir çıkmaza doğru sürüklemiştir.

Zira Akhunlar ülkelerindeki iç sorunlarla ilgilenirken böyle büyük bir ittifakla karşılaşmaya hazır değildir. Akhunlar Kağanı Apar döneminde 558 yılında Termiz'de yapılan savaş ile Akhunlar devletine son vermiş ve toprakları iki devlet arasında bölüşülmüştür.

I.Hüsrev Anuşirvan Termiz'de yapılan savaşa katılmamıştır (Çelikaş, 2011 : 85). Zira Sasaniler askeri bakımdan Akhunların gücüne erişecek bir durumda değildir. Sasaniler kurdukları bu ittifakta siyaseten büyük bir rol üstlenmişlerdir. Sasaniler savaştan sonra Akhunlar topraklarından Belh'e doğru yürümüş, Toharistan'ı, Zabulistan'ı ve Çağaniyan'ı kendi topraklarına katmıştır (Çelikaş, 2011: 85).

Aslında Sasaniler askeri bakımdan bir şey yapmamış olsalarda kurdukları ittifakta, aslan payını kendileri almıştır. Ayrıca Sasanilerin yüzyıllardır siyasi güç olarak büyük bir devlet olarak buldukları bu topraklarda kendisinden çok daha genç ve tecrübesiz bir devlete karşı büyük bir ittifak arayışına girmesi Akhunların gayet güçlü olduklarının göstergesidir.

Bu şartlar içerisinde Göktürklerin kurulması gerçekten büyük bir şansdır. Zira Göktürkler biraz daha geç kurulmuş olsaydı belkide Sasaniler bizzat Akhunlar tarafından yıkılmış bir devlet olacaktı. Elbette bu durum kesin ve net bir olgu değildir ancak olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak Akhunların, Sasaniler üzerindeki siyasi iktidarının bu ittifakla yıkıldığı aşikardır zira Sasaniler, Göktürklerle ittifak yapmasaydı Akhunların kurduğu bu siyasi gücü kıramazdı.

SONUÇ

Akhunlar, isimlerinden de anlaşıldığı gibi Hunların soyundan gelen bir devlettir. Maveraünnehir, Çu havalisi ve Semerkant civarını zapt ederek güçlü bir devlet haline geldiler. 5. ve 6. yüzyıllarda Türkistan, Maveraünnehir, Afganistan, Horasan ve Hindistan'ın kuzey bölgelerinde, Sakalar ve Kuşanları kuran Akhunlar yalnızca askeri alanda aktif değiller, ayrıca kültürel, siyasi ve medeniyet bakımında yaşadıkları devre ışık tutacak kadar etkin ve istikrarlıydılar.

M.S. 350'li yılında Seyhun ve Ceyhun bölgesinde kurulan Akhunlar Devletinin 200 yılı aşkın bir süreyle gerek diplomasi gerekse savaş yoluyla devrin süper gücü sayılabilecek Sasanilerle kurduğu ilişkiler onların başarılarına ve takdire şayanlığına büyük bir kanıt olmuştur.

Sasaniler gibi uzun süre varolmuş bir devlet ile bu kadar genç bir devletin içerisinde bulunduğu bu çekişmeler ve Akhunların çoğu zaman bu çekişmelerde üstün gelmesi büyük bir siyasi gücün ve politikanın eseridir.

Akhunlar kuruldukları dönem itibariyle, Sasaniler için büyük bir tehdit oluşturmuşlardı. Sasani İmparatorluğu ile çeşitli siyasi ve askeri münasebetlere giren Akhunlar o dönemin süper gücü sayılabilecek bu devleti çoğu zaman zor durumlar altına sokmuşlardır. Sadece Sasanilerin bulunduğu İran coğrafyasına karşı yayılmacı bir politika izlememiş aynı zamanda Hindistan taraflarına doğrudan fetih politikası seyretmiştir. Roma, Çin ve Hindistan'daki soylu hanedanarlada çeşitli münasebetler kurmuşlardır.

O zamanlarda dünyanın en köklü ve en teşkilatlı imparatorluklarından birisi olan Sasaniler, Pers İmparatorluğunun devamıdır. Akhunlar daha yeni kurulmuş olmalarına rağmen büyük bir askeri güç ve siyasi kuvvetle, Sasanileri uzun süreler kendi kontrolleri altında tutmuşlardır. Bu sayede Akhunlar kendilerine sorun olmayacak aksine kendilerine yarar getirecek bir Sasani devleti oluşturmuşlardır. Özellikle Sasani Şah'ı Kavad zamanında bu güç giderek tesirini ve kuvvetini arttırmıştır.

Aksungur döneminde Akhunlar, Şah Fîrûz ve Şah Kavad iktidarını istedikleri gibi yönetmiş hatta Sasanilerin taht değişikliklerini bile kendi istekleri ve arzuları doğrultusunda hareket ettirmişlerdir. Akhunlar 552 yılında Göktürk hakanlığının kurulmasıyla iki büyük devlet arasında sıkışıp kalmıştır. Batıya doğru ilerlemek isteyen

Göktürkler için Akhunlar Devleti büyük engel teşkil etmektedir. Bu sebeple Göktürkler, Akhunlara karşı, Sasani imparatorluğuyla ittifak kurmuştur. Akhunlar kurulan bu ittifakla çok zor bir süreç içerisine girmiştir. Sasaniler, Göktürkler ile kurdukları bu ittifak sayesinde askeri anlamda giderek güçlenmiştir. Akhun Kağanı Apar döneminde 558 yılında Termiz’de yapılan savaş ile Akhun devletine son verilmiştir. Akhunlar Devleti toprakları iki devlet arasında bölüşülmüştür. Göktürkler ve Sasaniler arasında bizzat Akhunlara karşı kurulmuş olan ittifak buna ilaveten Akhunlar topraklarında yayılan Budizm ve Hinduizm, Akhunların tarih sahnesinden çekilmesine sebep olmuştur.

Aksungur/Ahşunvar’un dönemi sonrasında Akhunların diplomatik ve askeri alanda pasifleşmeleri ve Akhunlarda Budizm ve Hinduizm’e kayan dini yapı Akhunlardaki Türklük bilincini ve şuurunu köreltmıştır. Buna karşın yeni kurulan Göktürk Devleti’nin Akhunlara karşı Sasanilerle ittifak yapması ve Akhunlarla savaşması bu 200 yılı aşan büyük diplomasi ile ve askeri gücüyle Sasanilere hüküm eden devletin sonunu getirmiştir.

Sasaniler, Akhunlara karşı askeri bir güç uygulamaktan ziyade bunu tasarlayacak güce dahi sahip değillerdir. Akhunlara karşı buldukları bu ittifak sayesinde Sasaniler büyük düşmanlarından kurtulmuştur.

Budizm yıkılan birçok Türk devletinin sonunu hazırlayan bir unsurdur. Çünkü din yapısı olarak savaşçı Türklere uygun bir halde değildir. Budizm Türk kültürüyle çok fazla ayrılıklara sahip olan bir dindir. Kaldı ki bu denli savaşçı bir toplum hükümran olmadan duramayacak ve dünyayı yönetme ülküsünden vazgeçmeyecektir.

KAYNAKÇA

Akbulut, Dursun Ali, “Akhunlar (Kionit/Hyon) Ve Eftalitler Çağında Maverâünnehir Ve Horasan’da Türkler”, *Türk Tarihi Ve Araştırmaları*, Altayli.net , (10 Aralık 2014).

Bedirhan, Yaşar, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Nobel Akademik Yayıncılık, 3.baskı, Ankara 2011

Cöhce, Salim, “Hindistan’da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar”, *Türkler*, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

Çelikleş, Müslüme Melis, “Akhunlar Tarihi Üzerine Türkiye ve Dünyada Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi”, *T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara 2011

Çelikleş, Müslüme Melis, “Ak Hunlarda Devlet Yönetimi”, *Türk Devlet Yönetimi Geleneği*, 199 Kongreler Dizisi: 31, Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2016

Kafesoğlu, İbrahim , *Türk Milli Kültürü* , Ötüken Yayınları, 39.baskı, İstanbul , Ekim 2015

Konukçu, Enver, “Akhunlar”, *Türkler*, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

Naskali, Esko, ”Sasaniler” , *TDV İslam Ansiklopedisi* , C.36 , İstanbul 2009

Öztürk, Murat, *Akhunlar Vasıtasıyla Bozkır Kültürü ile Hint Kültürünün Karşılılaşması*, Turkish Studies , 2014

Taşağıl, Ahmet, ‘‘Türkler’’, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul
2012

BÖLÜM 8
BABÜR ŞAH ve BABÜRNAME
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ*
Nuri ÖZTÜRK**

*Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
ytansü@gmail.com, Orcid No: 0000-0002-6183-5302

**Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Şahinbey/Gaziantep kadnur@hotmail.com 0535 911 01 56

GİRİŞ

Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Mirza, günümüz Özbekistan'ına bağlı Fergana bölgesindeki Endican da 1483 yılında dünyaya gelmiştir. Babası Timur İmparatorluğunun kurucusu, Timur'un soyundan gelen Miran Şah Mirzanın oğlu Ömer Şeyh Mirza'dır. Annesi büyük Cengiz İmparatorluğunun kurucu Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han'ın soyundan Yunus Han'ın kızıdır. Babası Ömer Şeyh Mirza'nın Babür Şah haricinde, Cihangir Mirza ve Nasir Mirza adlarında iki oğlu daha vardır.

Ömer Şeyh Mirza'nın bilinen en meşhur oğlu Babür Şah'tır, çoğu tarihçilere göre özellikle de batılı tarihçilere göre Babür Şah'ın soyunu Moğol olarak göstermeye çalışmalarına rağmen ataları incelendiğinde Türk olduğu ve Hindistan bölgesinde kurmuş olduğu Babür devletinin Türk devleti olduğu gerçeği inkar edilmez. Hatta Babür Şah bu gerçeği desteklercesine kendisini sürekli rahatsız eden Biyane bölgesinin emiri Nizam Han'a yazdığı metinde “*Ey Biyâne emîri, Türkler ile kavgaya girme; Türkler'in çevikliği ve kahramanlığı mâlûmdur. Eğer çabuk gelmez ve öğüt dinlemezsen, mâlûm olanı beyana ne lüzum vardır*” diye yazmış ve kendi soyunun Türk soyuna dayandığını kanıtlamıştır (Şahbaz, 2017, s.584).

Babür Şah Türk varlığının Hindistan coğrafyasında daha da yayılması ve hakimiyet alanını genişletmek için 1525 yılında Hindistan seferine çıktı. İlk olarak Pencap'ı daha sonra Delhi şehrini ele geçirip ilerleyişini devam ettirdi. Bölgede hakim güç olan Ludiler ile mücadeleye başladı. Ludiler'e karşı büyük bir mücadele veren Babür

Şah ve askerleri, Ludiler'i mağlup ederek, bu coğrafyada yüzyıllar boyunca sürecek Babür Türk devletinin temellerini atmış oldu. Devletin kurulmasında en büyük etken Delhi ve Agra şehirlerinin ele geçirilmesiyle olmuştur. Hakimiyet alanını daha da genişletmek isteyen Babür Şah 1527 yılında yapılan savaşta Hinduları büyük bir bozguna uğrattı. Bu savaştan sonra hakimiyetini Agra'da daha da pekiştiren Babür Şah meşruiyetini perçinliyordu. Pitor Racası Rana Sangaya karşı 1527 yılında kazandığı savaştan dolayı artık devleti sağlam temellere oturmuştu. Kendi adına paralar kestiren Babür Şah adının yanında Gazi unvanını da yazdırmıştır (Konukçu 2007, s.144 ve 145).

Türk tarihinde adından sıkça söz ettiren Babür Şah iyi bir devlet adamlığının yanı sıra pek çok Türk devlet adamında bulunan sanatçı bir özelliğe sahipti. Bu özelliği icra etmiş olduğu alanlarda adından söz ettirmiştir. Kendine has üslup geliştirmiş ve bu alanda çeşitli eserler vermiştir. Şiir divanı yazmış olan Babür Şah kendine ait bir yazı stili olan Babüriyi icat etmiş bir yazı ustasıdır (Şen, 1985, s.42). Babür Şah eserini yazarken kendini ve yaşadığı olayları anlatmıştır. Bu nedenle her ne kadar Babür Şah'ın yazmış olduğu eseri Babürname'ye, Vakayi denilse de kendini ve yaşadıklarını anlatması dolayısıyla Otobiyografi özelliği de taşımaktadır. Eserini kaleme alırken bir tarihçi gibi yazmış, olayları anlaşılır bir dille anlatma ihtiyacı duymuştur. Bu nedenle Babürname çok yönlü bir eser olarak karşımıza çıkar. Devrindeki olaylarla ilgi verdiği bilgiler tartışmasız bir kaynak eser olma özelliği taşır. Eseri hem tarihi olayları, hem tarihi şahsiyetleri anlatmasından dolayı, hem de edebi bir eser olması

dolayısıyla eşine az rastlanır bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır (Akyol, 2014, s.16).

Babür Şah'ın Devletleşmesi

Ömer Şeyh Mirza'nın devleti genişletme hırsı ve bu uğurda boş durmaması sürekli savaş halinde olmasına neden olmuştur. Bu nedenle kardeşi Ahmet Mirza'nın toraklarına saldırıp kendi egemenlik alanını genişletmek istiyordu. Savaşçılığının yanı sıra güvercin besleme merakı olan Ömer Şeyh Mirza bu merakı yüzünden can vermiştir. Ömer Şeyh Mirza bir uçurum kenarındaki güvercin hanede güvercinleri beslerken güvercin hanenin çökmesi üzerine otuz dokuz yaşında hayatını kaybetmiştir. Genç yaşta hayatını kaybeden Ömer Şeyh Mirza'nın ölümü üzerine Fergana tahtı boş kalmış, kardeşi Ahmet Mirza ve Moğol Han'ı Mahmud Han sahipsiz toprakları ele geçirmek için harekete geçmiştir.

Ömer Şeyh Mirza'nın büyük oğlu Babür Şah babasının ölümünü duyar duymaz hemen harekete geçer. Amcası Ahmet Mirza Uratepe, Hocend, Mirgenanı ele geçirmiştir. Yolda geçilmesi zor bir bölgeyi geçerken hastalığa yakalanmış olan Mirza Ahmet Babür Şah'ın adamlarıyla anlaşma yapıp geri dönerken yolda ölmüştür. Mahmud Han ise yolda hastalanıp ele geçirdiği yerlerden geri çekilmeye mecbur kalınca Babür Şah 1494 yılında çokta zorlanmadan Fergana da tahta çıkmıştır. Bu olaya Babürname de de yer veren Babür Şah Allah'ın lütfu ve yardımıyla tahta çıktım diye bahseder (Pırlanta, 2001, s.11 ve 12).

Babür Şah'ın tahta geçtiği yıllarda sürekli olarak yaşanan taht mücadeleleri yaşının küçük olması nedeniyle kendisini yıpratmış ama asla yıldırmamıştır. Doğduğu toprakları ve babasının hüküm sürdüğü toprakları terk etmek zorunda kalmıştır. Çektiği birçok zorluk onun siyasi ve askeri kişiliğinin şekillenmesine neden olmuştur. Babür Şah sıkıntıların üstesinden gelerek kendi devletinin temellerini atacağı bu topraklara gitmek zorunda kalmıştır. Gittiği topraklar kendinden sonra gelecek torunlarının yüzyıllar boyunca bu topraklarda hüküm sürmesine yol açmıştır. (Çeribaş 2015, s.250) Küçük yaşta tahta geçen Babür Şah'ın yaşadığı birçok olay devlet yönetiminde tecrübe kazanmasına neden olmuştur.

Hayatı boyunca yaşadığı olaylardan kendisine dersler çıkararak Babür Şah her alanda kabiliyetini geliştirmiştir. Devlet yönetimindeki tecrübesi iyi bir diplomat ve asker olarak yetişmesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra sanatçı kişiliğiyle de ön plana çıkan Babür Şah tüm bu kazanımlarını devlet idaresinde kullanabilmiştir.

Askeri alandaki ve siyasi alandaki zekası dolayısıyla Türkistan coğrafyasında ki büyük Timur tahtına üç defa çıkmış, çeşitli sebeplerden dolayı üç defa indirilmiştir. Tahta iniş çıkışlarında yılgınlık göstermeyen Babür Şah tutunamadığı Timur tahtından sonra kendi hakimiyetini sağlamak ve kendi devletini kurmak için Afganistan ve Hindistan'ı fethederek kendi devletinin başına geçmiştir. Hindistan coğrafyasında 1857 yılına kadar Babürlü hanedanın devamlılığını sağlayacak adımlar atmıştır (Koç, 2011, s.6). Babür Şah Kabil'i fethettiğinde büyük bir komutan edasıyla Kabil'e

girdi. Cengiz Han ve Timur Han soyundan gelen Babür Şah meşruiyetini kullanmasını bilmiştir. Bu nedenle bu bölgede bulunan Moğolların dahi kendisine itaatini sağlamıştır. Kabile girdiği zaman Padişah unvanını aldı ve Cengiz Han'ın varisi sıfatıyla Hakan unvanını kullandı. Daha önce Cengiz soyunun varisi olduğunu iddia edenler kendisine biat meselesinde Babür Şah kadar etkili olmamıştır (Yüksel, 1971, s.90).

Babür Şah Kabil ve çevresini fethettiğinde kendisini tarım gelirlerinden dolayı ihya etmese de ticari gelirler yönünden Kabil büyük önem arz etmekteydi. Fethettiği bölgede tutuna bilmesi için ekonomik gelirin olması gerekiyordu. Yapacağı savaşlarda askerlerinin lojistik ihtiyacını karşılaya bilmesi için ekonomik geliri olması gerekiyordu. Padişah unvanını kullanmasının nedenlerinden biride Kabil'de Timur soyundan gelen son hükümdar olmasıydı. 1507 yılında Kabil'i ele geçirdikten sonra isyancılarla mücadele etmiş ve onları vergiye bağlamıştı. Devlet tecrübesine küçük yaşlardan itibaren sahip olması kendisine büyük bir avantaj sağlamıştır (Akyol, 2014, s.25 ve 26).

On iki yaşında babasının tahtına oturan Babür Şah hükümdarlığı süresi zarfında yapılan tüm savaşlara bizzat iştirak etmiş savaşlarda bir nefer gibi mücadele etmiştir. En çaresiz anlarda bile ordusunu terk etmeyen Babür Şah'ın bu cesur ve atılgan davranışı, ordusunun giriştiği birçok savaştan galip çıkmasına neden olmuştur. Ordusunu ve askerlerini tek bırakmaması, askerlerinin cesaretini daha da artırmış ve zaferi getiren adım olmuştur. Gerektiğinde askerleriyle birlikte kılıç

sallamış gerektiğinde de ok atmış ve ordusunun en ön saflarında savaşmıştır. Akıllıca siyaseti nedeniyle hep başarılı olmuş olan Babür Şah; Semerkand ileri gelenlerinin kendisinin Semerkand'ı almasını talep etmesini reddederek uygun anı beklemiş ve Semerkand ahalisinin Şeybani Han'a ısınamamasını fırsat bilerek Semerkand halkının desteğini alarak Semerkandı ele geçirmiştir. Akıllı siyaset ve başarılı askeri hareketler Babür Şah' a hep başarının kapılarını açmıştır. Çıktığı bu yolda hep başarılar kazanmış, aldığı mağlubiyetler ise kendisini zaferlere ulaştırma yönünden kamçulamıştır. (Pırlanta, 2016, s.231).

Babür Şah siyasi ve askeri olarak üç bölgede mücadele etmiştir. Fergana hakimiyeti (1494-1504), Kabil hakimiyeti (1504-1526) ve Hindistan hakimiyeti (1526-1530). Başlarda akrabalarıyla mücadele eden Babür Şah mücadele alanını genişletmiştir. Asıl amacı Endican'da hüküm sürmek olmayan Babür Şah atalarının toprakları Semerkand'a hakim olmak istiyordu. 1497 ve 1501 yıllarında kısa süreliğine de olsa Semerkand hakimiyetini sağlamıştır. Fakat Özbekler'le giriştiği savaş sonucunda mağlup olarak Taşkent'teki dayısının yanına sığınmak zorunda kalmıştır. Uğradığı başarısızlık kendisini ümitsizliğe itmemiş az sayıda Türk ve Moğol Moğol askeriyile birlikte Hindukuş dağlarını aşarak Kabil'e hareket etmiştir. Savaşsız bir şekilde Kabil'i ele geçirmiştir. Buraya yerleşen Babür Şah, daha sonra Safevi devleti hükümdarı Şah İsmail'in, Muhammed Şeybaniyi mağlup edip öldürmesi üzerine Safeviler'in yardımıyla 1511 yılında Semerkand ve Buhara'yı ele geçirmiştir. Kendisi Sünni olmasına rağmen Hutbelerde şii Safevi hükümdarı Şah İsmail'in adını

hutbe ve paralarda zikrettirmiştir. Şah İsmail'in Çaldıranda Yavuz Sultan Selim Han' a yenilmesini fırsat bilen Özbekler Babür Şah'ın hakim olduğu bölgelerde isyanlar çıkararak saldırılar başlatmışlardır. Semerkand' da tutunamayacağını anlayan Babür Şah Kabil'e çekilerek oraya yerleşmiştir.

Daha sonra Afganistan ve İran yolunu kontrol altına alarak bu bölgede hakimiyet sağlamıştır (Konukçu, 1991, s.395). Babür şah Semerkand'ı ele geçirince çevrede bulunan beylikler kendisine ilhak etmeye başlamıştır. Daha önce Özbek hakimiyetinde olan bu beyler Babür Şah'ın buraları ele geçirmesiyle Özbekleri topraklarından kovmaya başlamışlardır. Bu beylerin Babür Şah'a biat etmesiyle Şaybak Han Buhara civarına doğru göç etmişlerdir (Arat, 1970, s.129) Kabil'i fethetmesinin en büyük nedenlerinden birisi Kabil'in, Kandahar'dan sonra ikinci büyük ticaret yolları üzerinde bulunmasıydı. Hindistan'a gidecek olan deve kervanları bu güzegahı kullanmak zorundaydı. Aynı zaman da Çin'e ve Rum bölgesine gidecek olan kervanlar da bu yolu kullanmak zorundaydı. Özellikle Hindistan'ın beyaz kumaşı şekeri ve baharatı bu bölgeye gelen kervanlar aracılığıyla taşınırdı. Aynı zamanda Horosan, Irak, Rum ve Çin pazarlarından gelen tüccarların getirdiği mallar buradan asıl pazar olan Hindistan'a taşınırdı. Bu zenginliklerin farkında olan Babür Şah, bu zenginliklerden faydalanmak için Kabil'i ele geçirmiştir (Arat, 1970, s.198). 1530 yılında hayatının son günlerini yaşayan Babür Şah rahatsızlanmıştır.

Kendisine veliaht olarak oğlu Hümeyun'u tayin etmiştir. Oğlunun hükümdarlığını tanımaları için bütün emirlerini huzurunda toplayan Babür Şah emirlerinden bağlılık yemini etmelerini istemiştir. 26 Aralık 1530 yılında vefat eden Babürlüler devletinin kurucusu Babür Şah Agra şehrinde vefat etmiştir. Cenazesi Nur Efşa bahçesinde geçici olarak toprağa verilmiştir. Kendi vasiyeti üzerine cenaze buradan alınarak Kabil'e taşınmıştır. Kendi adıyla anılan Bağı Babür yakınlarında toprağa verildi. Babür Şah'ın on sekiz çocuğu olmuştur. Öldüğünde dört oğlu üç kızı hayattaydı (Konukçu, 2008, s.145)

Babür şah Asya tarihinde çok önemli rol oynayan nadir Türk hükümdarlarından. Hindistan'da büyük Babürlü İmparatorluğunu kurarak adından söz ettirmeyi başarmış bir devlet adamıdır. Yönetimi sırasında sadece devlet idaresi değil kendisinden sonra edebi eserler bırakmaya da önem göstermiştir. Edebi kişilikli nadir devlet adamlarından birisi olmayı başarmıştır. 1530 yılında kendi ölümünden sonra hanedan üyeleri devletin sağlam temelleri üzerine oturmasından dolayı bu coğrafyayı kontrol edebilmişlerdir. Babürlü devletin 1862 yılında yıkılmasına kadar Hindistan coğrafyasında Türk hakimiyeti devam etmiştir.

Dört asra yakın Türk hakimiyeti altında kalan Hindistan coğrafyası, Türk yönetiminde bulunduğu dönemlerde adil yönetilmiş ve Babürlü devleti birçok eseri bu coğrafyaya miras olarak bırakmayı başarmıştır (Bayram, 2004, s.169). Ticaret yolları üzerinde olması nedeniyle hep istilaya açık olan Hindistan'da hakimiyet kurmak gerçekten çok zor olmuştur. Üzerine bir de Hindistan coğrafyasının sıcak ve nemli

olması durumu daha da vahim hale getirmekteydi. Hindistan'daki hanedanların kendi içlerindeki mücadeleleri bu coğrafyada hakimiyetin kolaylıkla el değiştirmesine neden oluyordu. Babür Şah dan önce atalarının bu topraklarda hakim olması kendisinin de bu topraklarda kabul görmesine neden olmuştur (Yüksel, 1971, s.125).

Babürname

Babürname Türkistan coğrafyasından Hindistan coğrafyasına kadar uzanan geniş coğrafyaya yayılmış olan Türk Milletinin kültür ve sosyal hayatı hakkında bize önemli bilgiler veren eşsiz bir eserdir. Eser Hindistan Türklerinin komşu ülkelerle yaşamış oldukları ilişkiler ve Türklerin kendi gelenek ve görenekleri hakkında bilgi vermesinden dolayı önemli bir eserdir. Babür Şah eserinde işlemiş olduğu konuları en ince ayrıntısına kadar anlatmaktadır. Eserde kaleme aldığı konular eski Türk kültürü hakkında bizlere önemli bilgiler aktarmaktadır. Türk kültür ve yaşayışlarıyla ilgili zamanında yazılmış nadide eserlerden biri olan Babürname, Babür Şah ve Babürlü devletinin siyasi, askeri, kültürel, toplumsal olaylar hakkında çok önemli bilgiler vermektedir (Berbercan, 2010, s.16).

Babür Şah Türklüğe ve Türkçeye büyük önem vermiştir. Birçok yerde Türk olduğundan bahseden Babür Şah Türkçeyi de etkin olarak kullanmıştır. Türkçenin ve Türk dilinin yaygınlaşması için büyük çabalar sarf etmiş olan Babür Şah Farsçayla birlikte Türkçeyi resmi dil ilan etmiştir. Bu da Türkçe'nin Hindistan coğrafyasında yayılmasına neden olmuştur. Bu çabaları neticesinde Türkçe uzun yıllar bu coğrafya da konuşulmaya devam etmiştir. Eserinin Türkçe

yazılmasının en büyük nedeni hem ana dili olması hem de kendi toplumu arasında anlaşılabilmesi olmuştur. Bunda başarılı olan Babür Şah kendisinden sonra da eserinin hepsi değilse de büyük bir kısmının günümüze kadar gelmesine neden olmuştur (Şahbaz, 2017, s.585).

Babür Şahın yazmış olduğu eseri Babürnameye “*Doğrudan doğruya verilmiş bir adı olmadığı için Babürname'den başka Vekayi', Vakıaname, Vakıdt-ı Babürf, Vekayi'ne-i Padişahi ve Babüriyye dendiği gibi Farsça tercümelerinde de çok defa Tüzük-i Babüri ismini alır. En yaygın adı Babürname olmakla beraber iki yerinde Babür'ün ondan Vekayi' diye bahsetmesine bakılarak son zamanlarda bu isim tercih edilmeye başlanmıştır. Babür bir defasında da eseri için "tarih" sözünü kullanmıştır. Divanındaki bir rubaisinde de hatıratını Vekayi' adıyla zikretmiştir. Eser herhangi bir önsöz veya bir giriş kısmı olmaksızın Babür'ün on iki yaşında Fergana tahtına çıkışı ile başlayıp ölümünden bir yıl öncesine kadar olan zaman içindeki hayat macerasını anlatmaktadır. S Ramazan 899 (9 Haziran 1494) ile 3 Muharrem 936 (7 Eylül 1529) arasını içine alan bu devrenin, eserin bazı kısımları kaybolduğundan, Temmuz 1 503 - Mayıs 1 504, Mayıs 1 509 - 2 Ocak 1519. 1521'den birkaç gün hariç 13 Aralık 1 520 - 17 Ekim 1 525 ve Eylül 1 529 1530 yılları arası eksiktir. Vak'aların geçtiği coğrafi sahalara göre eserde sadece 1494-1503 (Fergana), 1504-1520 (Kabil). 1525-1529 (Hindistan) yılları mevcuttur. Asli şekli elde olmadığı için neden ileri geldiği anlaşılamayan bu durum üzerinde, Babür'ün aradaki yılları yazmaya vakit bulamadığı, yahut utanıp anlatmaktan çekindiği hususlar olduğu yolunda inandırıcı olmaktan uzak bir kısım görüş ve ihtimaller ileri sürülmüştür. Bugün*

metinleri kayıp gözükken bazı yılların esasında yazılmış olduklarına dair ipuçları bulunmaktadır. Eserde eksik yıllara ait vak'alar, Babür'ün yeğeni ve Babürnameyi tam şekliyle görmüş olan Mirza Muhammed Duglat'ın Tarih-i Reşidi'sindeki hatıraların yardımıyla büyük ölçüde tamamlana bilmektedir” (Akün, 1991, s.404).

Babür Şah Babürnamesinde; Fergana, Kabil ve Hindistan'da yaşamış olduğu olayları kaleme almıştır. Özellikle bulunduğu dönemin tarihi, kültürel, ekonomik, dini, sosyal hayatını kaleme almıştır. Bu dönemde yaşanan olayları anlatmış ve bunları anlatırken dönem hakkında olayları iyi analiz edip kendinden sonraki nesiller aktarmıştır. Babürname adlı eserin elimize ulaşmış on nüshası bulunmaktadır. Babür Şah yazdığı eserini Hatırat şeklinde ele almıştır.

Eserin bazı yıllara ait nüshalarının olmaması araştırmacılarca iki şekilde yorumlanmaktadır. Olmayan yıllara ait olan kaynaklar ya kayboldu ya da o yıllara ait Babür Şah'ın bilgi vermediği savunulmuştur. Babürname 3 ciltten oluşmaktadır. Eserin ilk cildinde 1494-1503 yılları arasında kendi hayatı, doğumu, nesebi, Fergana da yaşadığı olaylar ve Fergana şehri hakkında bilgi vermektedir. İkinci cildinde 1504-1520 yılları arasında Kabil de yaşadığı olayları ve o dönemin Kabil'inde olan olaylar hakkında bilgi vermektedir. Yazmış olduğu üçüncü cildinde 1525-1529 tarihleri arasında Hindistan'ın fethinden itibaren yaşadığı olayları ele alarak anlatmıştır (Çeribaş, 2015, s.250 ve 251).

Babür Şah Babürname adlı eserini kaleme alırken kendi dilinde yani, Çağatay Türkçesiyle kaleme almıştır. Eser günümüz Türkçesine

çevrilirken Vekai (olaylar) olarak çevrilmiştir. Eser de o dönem etkileşim içinde oldukları Safevi devletinin dili olan Farsça metinler az da olsa yer almaktadır. Babür Şah eserinde kendi yaşadıklarından bahsederken kendisini övmemektedir.

Babür Şah Babürname de yaşadığı olayları daha tarafsız anlatmaya çalışmıştır. Savaşlarda aldığı galibiyetlerin haricinde mağlubiyetlerine de yer vermiştir. Fakat Babür Şah tarafsızlığını Şeyban Han'la olan mücadelesini anlatırken kaybetmiştir. Belki de eserde tarafsızlığını kaybetmesine neden olan en büyük etken Şeyban Han hakkında yazdıkları olmuştur. Eser de kullanılan en ağır hakaret içeren sözleri Şeyban Han' a karşı kullanmıştır. Fakat Şeyban Han'ı anlatırken onun iyi yönlerinden de bahsetmiştir. Eserini hazırlarken amacının olayları anlatmak, onları kayıt altına almak gayesi taşıdığından bahsetmiştir. (Bayram, 2004, s.170 ve 171).

Babür Şah Babürname'yi yazarken kullandığı sade ve anlaşılır dili sayesinde eser kendisinden sonra da rahatça anlaşılmasına neden olmuştur. Babürnamede sadece Çağatay Türkçesi ve Farsça kelimeler kullanmamıştır. O nedenle eser dil bakımından da zengin bir eser olmuştur. Bugün dahi kullanılan birçok kelime Türkistan'daki Türkçe birçok kelimeyle benzerlik göstermiştir. Özellikle günümüzdeki Türkçe konuşulan dillerdeki birçok kelime Babürname' de yer almıştır. Türkçe, Farsça, Arapça, kökenli birçok kelimenin kullanılması Babürname'nin zengin bir kelime hazinesi olduğunu kanıtlamıştır. Bu zenginlik nedeniyle yazıldığı günden asırlar sonra,

yani günümüzde dahi eserin araştırılmasına neden olmuştur (Baxriddinovich, 2019, s.188).

Babür Şah eserinde üç adet mektuba da yer vermiştir. Babür Şah ilk mektubunda başından geçen zehirlenme vakasına yer vermiştir. Zehirlenmenin nasıl olduğunu anlatmıştır. Babür Şah bu mektubu Kabil’de kime yazıldığı belli olmayan birine göndermiştir. Diğer iki mektubunu yine Kabil’e göndermiştir. Gönderilen mektuplar büyük oğlu Hümayun’a ve Hoca Kellana yazılmıştır. Bu mektuplar haricinde birçok kişiyle mektuplaştığı bilinen Babür Şah bazı mektuplar da kendi icadı olan Babüri hattı kullanmıştır. Babür Şah eserini küçük yaşlarda yazmaya başlamıştır.

Bu nedenle eserini kaleme alırken mutlaka döneminde ve döneminden önceki eserleri inceleme fırsatı bulduğu düşünülmektedir. Hatta atası Timur’un “Tüzukat-ı Timur’ u” okuduğu düşünülmektedir (Şen, 1997, s.397,398 ve 399).

Babür Şah yaşadığı olaylardan, yazdığı eserinde büyük olaylar ve savaşlar haricinde yaşamış olduğu sıradan olaylara da yer vermiştir. O nedenle Babürname’yi okuyan insanlar bu eseri yazan müellifin bir hükümdar olduğunu anlaması zorlaşmıştır. Eserinde sıradan olayları, işlediği konuları, herkesin anlayacağı üslupla yazması Babürname’yi herkesin okuyup anlayacağı bir eser haline getirmiştir. Eseri okuyan insanlar anlatım ve üslubundan dolayı sanki karşısında biriyle sohbet ediyormuş gibi yalın ve akıcı bir anlatıma maruz kalmıştır. Esere bu havayı katan ise Babür Şah’ın doğal ve içtenlikle eseri kaleme alması ve samimiyetini göstermesi olmuştur. Babür Şah’ın eserinde bazı

hükümdarlara, sanatkarlara ve yaşadığı coğrafyadaki farklı simalara, olaylara yer vermesi yaşadığı coğrafyanın tarihi olayları ve kültürel gelişimleri hakkında bilgi vermesi eserin değerini daha da artırmıştır (Şen, 1985, s.43).

Babürname'nin en önemli özelliğinden biri de Babür Şah'ın gezdiği dolaştığı yerlerdeki ekonomik, coğrafi, kültürel olayları yazması Babürname'nin bir seyahatname özelliği taşımasına da neden olmuştur. Bu özelliğinden dolayı birçok tarihçi Hindistan tarihi ile ilgili eser hazırlamak istediğinde Babürname'ye başvurmuştur. Gezdiği coğrafyanın doğal güzelliklerini insanların kültür ve örflerinden bahsetmesi Babürname'ye ayrı bir hava katmıştır. Aynı zamanda siyasi şahsiyetleri tahlil ederek onlar hakkında görüşlere de yer vermiştir (Pırlanta, 2001, s.35).

Babür Şah Hindistan'da hakimiyetinden sonra bu bölgenin ihyası için birçok çalışma yapmıştır. Gerek mimari olarak gerek edebi olarak birçok eser bırakmıştır. Özellikle bu bölgede Çağatay Edebiyatının gelişmesine önemli katkılar sunmuştur. Babürname'nin üçüncü cildinde Hindistan'da yaşadığı birçok olayı kaleme almış ve Hindistan hakkında önemli bilgiler vermiştir. Babür Şah'ın hayatının şekillenmesinde önemli bir yere sahip olan Hindistan hem Babür Şah hem onun soyundan gelen hanedan üyeleri tarafından bölgenin ihyası için çalışmıştır. Hindistan'ın askeri, siyasi, iktisadi açıdan gelişmesinin yanı sıra edebi yönden de bu bölgenin gelişmesi için hizmet etmiştir (Ceylan, 2009, s.19).

Genel olarak ele alındığında Babürname'nin kaleme alınışın da en büyük etken Babür Şah'ın siyasi hayatını ele almasıdır. Babürname gün gün yazılmış, belirli yıllarda, belirli olayları anlatarak kaleme alınmıştır. Babürname, Babür Şah'ın yaşadığı olayları kaleme aldığı bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Olayın gerçekleşmesinde rol oynayan önemli şahsiyetlere ve olayların yaşandığı coğrafyaların fiziki özelliklerine de yer verilmiştir. Babür Şah'ın Babürname de kişilere, olaylara, olayın geçtiği coğrafyanın fiziki özelliklerine yer vermesi sadece tarihi bilgiler taşımasıyla algılanmamalıdır. Bir hükümdarın bakış açısını da bize yansıtmaya neden olmuştur (Akyol, 2014, s.28).

SONUÇ

Hindistan'da kurulmuş olan Türk devletlerden en önemli olanlarından biri Babür İmparatorluğu'dur. Devletin kurucu Babür Şah hem Moğol devleti kurucusu Cengiz Han'ın hem de Timur İmparatorluğu kurucusu Timur Han'ın soyundan gelmektedir. Babürlü İmparatorluğu'nun kurucusu Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Mirza, günümüz Özbekistan'ına bağlı Fergana bölgesindeki Endican'da 1483 yılında dünyaya gelmiştir. Kendisinden önce bu bölgede babası hüküm sürmüştür. Karışıklıkların ve isyanların çok olduğu coğrafyada kendi deyimiyle Allah'ın yardımıyla tahta çıktığını beyan etmiştir. Bulunduğu coğrafya da tahta çıktıktan sonra atalarının toprağı olan Semerkand'a sahip olmaya çalışmıştır. Birkaç denemesinde başarılı olan Babür Şah Semerkand da tutunamayacağını anlayınca Afganistan ve Hindistan coğrafyasına yönelmiştir. Bu

coğrafyalar da hakimiyetini sağlayan Babür Şah kendi devletini kurmuştur. Devletini kurmasından Cengiz Han ve Timur Han soyundan gelmesi kendisine itaat edilmesi konusunda yardımcı olmuştur. Akıllı bir komutan olan Babür Şah yaşadığı siyasi olayları ve gezdiği coğrafyalar hakkında bir eser kaleme almıştır. Babürname adını verdiği eser, Babür Şah dönemindeki olaylar hakkında bizlere tarihi bilgiler veren bir eser olmuştur. Babürname de yazdığı olayları içtenlikle yazması eserin anlaşılabilirliği açısından çok önemli olmuştur. Eseri kaleme alırken genelde tarafsız davranmıştır. Babürname gerek Hindistan tarihine ışık tutması açısından gerekse de Hindistan'daki Türk hakimiyetinin anlatılması açısından önemli bir kaynak olmuştur. Babür Şah uzun yıllar bu coğrafya da hüküm sürecek olan Türk hakimiyetinin en önemli simalarından biri olmuştur. Kendisinden sonra da Babürlü hanedanlığı bu coğrafyada Türk hakimiyetini devam ettirmiştir. Babür şah Türk dilinin bu coğrafyada hakim olması için Türkçeyi resmi dil ilan etmiştir. O nedenle Babürname'yi yazarken Türkçe yazmıştır. Türkçenin yanı sıra Farsça ve Arapça kelimelere de Babürname'de yer vermiştir. Babür Şah kendisine has bir yazı stili geliştirmiştir. İyi bir devlet adamı olmasının yanı sıra iyi bir edebi yazar olmasını da bilmiştir. Babürname'de kendisi ile ilgili bilgiler de veren Babür Şah birkaç mektubuna da eserinde yer vermiştir. Hareketli geçen hayatında kendi hayatıyla ilgili bilgilere yer vermesi kendisini daha iyi tanımamıza neden olmuştur. Aslı doğu Türkçesi olan eser, günümüzde pek çok batı diline tercüme edilmiştir. Hindistan da kurduğu İmparatorlukla ilgili en net bilgileri Babürname'de anlatmıştır. Eserinde kendi

hayatından bahsederken roman şeklinde anlatmıştır. Küçük ayrıntılar vermekten de kaçınmamıştır. Anlatımındaki sadeliği ve içten anlatımı nedeniyle eseri okuyanlar sanki kitap okumuyor da biriyle sohbet ediyor hissine kapılmıştır. Kalem aldığı eser Hindistan ve Afganistan'daki Türk hakimiyetini anlatması dolayısıyla önemli bir eser olmuştur.

KAYNAKÇA

AKÜN Ömer Faruk, “Babürname” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, cild 4*, İstanbul, 1991

AKYOL Ercan, *Babürname: Bir Birey Olarak Babür ve Yeni Bir Nasihatname Türü*, Türk Edebiyatı Bölümü İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2014

ARAT Reşit Rahmeti, *Babürname-Babürün Hatıraları 1*, 1000 Temel eser Devlet Kitapları Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970

ARAT Reşit Rahmeti, *Babürname-Babürün Hatıraları 2*, 1000 Temel eser Devlet Kitapları Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970

BAYRAM Fatih, “Garip bir memleket, garip bir sultan: Bâbürnâme’deki Hindistan”, *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi, İstanbul*, 2004

BERBERCAN Ahmet Turgut, “Türk Dili ve Kültürü Açısından Babürname’de Avcılık”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Erzurum, 2010

BAXRİDDİNOVİCH Fazliddin Madiev, “‘Babruname’ de Kullanılan Türkçe Kelimelerle Günümüz Türkçesinin Karşılaştırılması”, *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, Ankara/Türkistan, 2019

CEYLAN Nimet, “Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Mirza’nın Eserlerindeki İkilemeler”, *T.C. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı*, Adana, 2009

ÇERİBAŞ Mehmet, “Babürname’de Özbekistan Şehirleri” I. *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Başkentleri Bilgi Şöleni Bildiri Metinleri Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları*, Nevşehir, 2015

KONUĞÇU Enver, “Babür Zahi'rüddü'n Muhammed Babür (ö 9371 1530) (Babürlü Devletinin kurucusu ev ilk Hükümdarı)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, cild 4*, İstanbul, 1991

KONUĞÇU Enver, ‘Hindistan’daki Türk Devletlerinin Kuruluş VeYıkılışları’’*Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 KASIM 2007)*, *Sakarya Üniversitesi Yayın no:52*, Sakarya, 2008

KOÇ Bilal, “Babürlüler Devlet’inin Kurucusu Babür Şah’ın Dış Siyaseti” , *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı*, Ankara, 2011

PIRLANTA İsmail, “Babür Şahın Hayatı ve Kişiliği”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yozgat, 2016

PIRLANTA İsmail, “Babür Şah ve Babürlü Devletinin Kuruluşu”, *T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimle Ana Bilim Dalı*, Kayseri, 2001

ŞAHBAZ Davut, (2017). ”Hindistan da Babür İmparatorluğunun Kuruluş Dönemi: Zahirüddin Muhammed Babür “, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara

ŞEN Yasin, (1985) “Babürnameye Göre Ali Şir Nevayi“, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ankara

ŞEN Mesut, “Babürün Mektupları”, *Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırma Dergisi*, İstanbul, 1997

GRENARD Fernand, (Haz.YÜKSEL Orhan), *Babür*, 1000 Temel Eser Babur, Devlet Kitapları Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971

BÖLÜM 9

SELÇUKLULARIN FETRET DEVRİNDE ARTUKLU BEYİ BELEK GAZİ'NİN HAÇLILARA KARŞI CİHADI

Dr. Sebahattin ÇELİK*

*Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü ELAZIĞ/Türkiye,
Sebahattin_celikcbu@hotmail.com

GİRİŞ

XI. yüzyılın ilk çeyreğinde, Selçuklu Devleti'ne adını veren Selçuk Bey'in oğlu Arslan (İsrail) Yabgu Gaznelilere esir düşmüş, torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler'in önderliğindeki Türkmenler ise Karahanlılar ve Gaznelilere karşı Horasan'da var oluş mücadelesi vermişlerdir. 1040 yılında Dandanakan mevkiinde Gaznelileri yenip bağımsızlıklarını ilan eden Selçukluların ilk sultanı Tuğrul Bey (1040-1063) olmuş, aralarında Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ın da bulunduğu hanedana mensup şehzadeler de Sultan Tuğrul Bey'in emri altında fetihlerden fetihlere koşmuşlardır. Tuğrul Bey'in ölümünün ardından Kutalmış, Çağrı Bey'in oğlu Alparslan ile giriştiği taht mücadelesinde mağlup olup hayatını kaybetmiş (7 Aralık 1063) ve oğulları (Süleymanşâh, Mansur, Alp İlig, Devlet) da bu savaşta esir düşmüşlerdir. Sultan Alparslan (1063-1072)'in liderliğinde Selçuklular, kısa sürede Çin sınırlarından Ortadoğu'ya, Doğu Akdeniz sahillerinden Rusya içlerine kadar yayılan muazzam bir kültür ve medeniyetin temsilcisi olmuşlardır. Bu sırada Anadolu kapılarına dayanan Türk tehdidini ortadan kaldırmak için büyük bir ordu kurarak Doğu Anadolu üzerine harekete geçen Bizans İmparatoru Romanos Diogenes (1068-1071)'in, Malazgirt'te hezimete uğramasının ardından Alparslan'ın emri ile Saltuk, Danişmend, Mengüçük, Çavuldur, Çubuk ve Artuk isimindeki Selçuklu kumandanları Anadolu'ya girerek fethettikleri bölgelerde kendi adları ile anılan birer hükümdarlık kurmayı başarmışlardır. Alparslan'dan sonra Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşâh (1072-1092), Kutalmış'ın

oğullarını azat ederek onları Anadolu topraklarını fethetme tevehhürü etmiştir¹.

Selçuklular, 1092 senesinde ünlü Vezir Nizamülmülk ve Ebû'l-Feth unvanıyla tanınan Sultan Melikşâh'ın birer suikast ile öldürölmelerinin ardından, bir kaos içerisinde süröklenererek parçalanma sürecine girmişlerdir. Merhum sultanın kardeşi (Tutuş), hanımı (Terken Hatun) ve oğulları (Berkyaruk-Muhammed-Sencer) arasında saltanat mücadelesi başlamış ve yıllarca süren çatışma sürecinin ardından Selçuklu Devleti: Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un hâkimiyetinde Irak ve Horasan, Tutuş'un oğulları Rıdvan ve Dukak'ın hâkimiyetinde Halep ve Dımaşk, Kara Arslan Kavurd Bey'in oğullarının hâkimiyetinde Kirman, Kutalmışoğlu Süleymanşâh'ın hâkimiyetinde Anadolu Selçuklu Devleti olmak üzere, dört bağımsız hükümdarlığa bölünmüştür. Bu süreçte Selçuklu hanedanının dışında Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Türkmen beylikleri ve Atabeylikler de ortaya çıkmıştır. İşte Türklerin içerisinde düştükleri bu keşmekeş esnasında, dünya tarihinin en önemli olaylarından biri olan Haçlı Seferleri başlamış, Haçlı orduları Anadolu'yu geçerek Suriye önlerine kadar gelip Antakya'yı kuşatma altına almışlardır.

¹ Geniş bilgi için bkz. Süryani Mikhael, *Khronik*, Türkçe'ye çev. H. Andreasyan, *Süryani Patrik Mihail'in Vakâinâmesi II*, TTK Kütüphanesi, Ankara 1944 (henüz yayımlanmadı); Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 2. baskı, çev. H. Andreasyan, TTK Yay., Ankara 1987; İzzüddin Ebû'l-Hasen İbnü'l-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, çev. A. Ağırakça-A. Özaydın, IX-X, Bahar Yay., İstanbul 1987; Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 2. Baskı, çev. Necati Lügâl, TTK Yay., Ankara 1999; Şihâbuddîn en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, I-XXXI, thk. Muhammed Fevzi Antil, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kahire 1992, s. 26-62; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Miratu'z-Zamân fi Tarihi'l-Âyân", Selçuklularla ilgili kısmı yayımlayan Ali Sevim, *Belgeler XIV*, TTK, Ankara 1992, s. 166-173.

Antakya'yı korumak üzere Sultan Berkyaruk tarafından görevlendirilen Musul Valisi Kürboğa, Haçlıların Antakya'yı zapt etmesine engel olamamış (1098), Berkyaruk'un vefatının ardından tahta geçen Muhammed Tapar (1104-1118), Haçlılarla mücadele etmesi için sırasıyla: Musul Emiri Mevdûd b. Altuntekin'i (1110), Mevdûd'un Batınîler tarafından öldürülmesi üzerine Musul Valiliğine atadığı Aksungur el-Porsukî'yi (1113), daha sonra da Hemedan Emiri Porsuk b. Porsuk'u görevlendirmiştir (1115). Bu emirler Haçlılara karşı başarılı mücadeleler vermişlerse de onları İslâm topraklarından atmaya muvaffak olamamışlardır. 1115 yılında Haçlılar ile savaşmaktan bütünüyle el çeken Büyük Selçuklu sultanları artık Bâtinî fitnesiyle kendi iç meseleleriyle uğraşmış, fetret dönemi olarak tanımlayabileceğimiz bu süreçte onlarla mücadele görevini Artuklular, Danişmendliler, Ahlatşâhlar ve Zengîler gibi yerel beylikler üstlenmişlerdir².

1. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan ve Haçlılar

1073 yılında Diyarbakır, Urfa ve Birecik havalisine yerleşen Kutalmışoğulları, bu bölgedeki Yabgulu Türkmenlerin³ kendilerine

² Tetkik eserler için bkz. M. Halil Yınanç, *Anadolu'nun Fethi, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*, İstanbul 1944, s. 80 vd.; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, 7. baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 2002, s. 36 vd.; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (1105-1118)*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 15-104; Erdoğan Merçil, "Haçlı Seferleri Sırasında Büyük Selçuklu Devleti'nin Durumu", *Uluslar Arası Haçlı Seferleri Sempozyumu (23-25 Haziran 1997)*, TTK Yayınları, Ankara 1999, ss. 83-90.

³ Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'ya tabi olan Türkmenlere "Yabgulular" adı verilmiştir. Arslan Yabgu'nun 1025 yılında esir edilmesinden sonra Gazneli Mahmud'a karşı koyamayacaklarını anlayan Türkmenlerin bir kısmı Horasan'dan ayrılıp Doğu Anadolu'ya gelmişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Ali b. Süleyman er-

katılmasıyla daha da güçlenmiş, Süleymanşâh ve kardeşi Mansur'un komutasında Anadolu'nun batısına yönelen Türkler, Bizans'ın içine düştüğü buhran ve iç karışıklıklardan da faydalanarak, Konya'dan İznik'e kadar geniş bir coğrafyayı fethetmişlerdir⁴. 1075 yılında Süleymanşâh'ın liderliğinde, başkenti İznik olmak üzere Türkiye Selçukluları Devleti'ni kuran Kutalmışoğulları, kısa sürede Marmara havalisine hâkim olmuş, hatta İstanbul boğazından geçen gemilerden gümrük vergisi almaya başlamışlardır⁵. 1084 yılında yeterince güçlendiğini düşünen Süleymanşâh, muhtemelen babasından tevarüs eden taht iddiasını güderek, İznik'ten hareket edip Suriye topraklarına yönelmiş ve Bizans'ın elinde bulunan Antakya'yı fethetmiştir. Bu girişim onun bölgedeki Suriye - Filistin Meliki Tutuş ile karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. 5 Haziran 1086'da Halep yakınlarında Türkiye Selçukluları ile Büyük Selçuklular arasında cereyan eden şiddetli savaşın ardından Süleymanşâh yenilip hayatını kaybederken oğlu Kılıç Arslan da esir düşmüştür. Altı yıl zindanda kalan Kılıç

Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, I, Muhammed İkbâl'in Farsça neşriden çev. Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999, s. 89 vd.; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilâtı- Destanları*, 2. Baskı, Ankara Üni., DTCF Yay., Ankara 1972, s. 67-70; Vassiliy V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 3. baskı, hazırlayan Hakkı D. Yıldız, TTK Yay., IX/XI, Ankara 1990, s. 304.

⁴ Kutalmış'ın oğullarından Alp İlik ve Devlet, Filistin ve Dımaşk Emir'i Atsız ile 1074 yılında giriştikleri çatışmayı kaybederek esir düşmüş, 1092 yılında Melikşâh'ın ölümünden sonra serbest kalıp el-Cezire bölgesine dönmüşlerdir. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 47-52 vd.

⁵ Anna Komnena, *Alexiad. Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, 1. baskı, İnkılap Yay., İstanbul 1996, s. 23 vd.; Ebû Abdullah el-Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, yayımlayan Ali Sevim, TTK, Ankara 2006, s. 24; Gregory Ebû'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., II/ 112, Ankara 1999, s. 332.

Arslan, 1092 yılında Sultan Melikşâh'ın ölümünün ardından İznik'e dönebilmiş ve babasının yerine tahta oturabilmiştir⁶.

Kılıç Arslan'ın Horasan'da esaret altında bulunduğu yıllarda Çaka Bey isimli yiğit bir Türk beyi İzmir'e hâkim olmuş ve kurduğu güçlü donanması ile Bizans'ın deniz gücüne ağır darbeler indirmeye başlamıştı⁷. Kısa süre sonra Kılıç Arslan, Çaka Bey ile ittifak edip onun kızı Ayşe Hatun⁸ ile evlenip gücüne güç kattı. Bu iki Türk hükümdarın önlenemez yükselişi Bizans İmparatorluğu'nu temellerinden sarsmaya başlayınca, bu durum haklı olarak Avrupalıları da derin bir endişeye sevk etti. Zira Bizans'ın düşmesi demek, Türklere Avrupa kapılarının açılması demektir. Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118), büyüyen Türk tehlikesi karşısında Papa II. Urbanus'a elçiler göndererek ondan Türklere karşı Hıristiyan dünyasından ücretli asker temin etmesini istedi⁹.

⁶ Kemalüddin İbnü'l Adîm, *Buğyetu't-Talep fî Tarih-i Haleb*, 2. baskı, yayımlayan Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2011, s. 83, 168-169.

⁷ Anna Komnena, s. 74-78, 111-115; Akdes Nimet Kurat, *İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi M.S. 1081-1096*, Türk Kültürünü Araştırma Ens. Yay., Ankara 1966.

⁸ Çaka Bey'in kızının isminin Ayşe Hatun olup olmadığı ihtilafli bir konudur. Bu Hatun'un kim olduğu, Kılıç Arslan ile nasıl izdivaç gerçekleştirdiği hususunda kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Bazı Ermeni ve Süryani vakânüvistler onun İsabella isimli bir Hıristiyan olduğunu ileri sürerken, bazı tarihçiler de onun Çaka Bey'in kızı olduğunu iddia etmişlerdir. Bkz. Mateos, s. 282; Tülay Metin, "Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, VI, Konya 2017, s. 40.

⁹ Aleksios'tan önce Bizans İmparatoru VII. Mikhael Dukas (1071-1078), 1074 yılında Papa VII Gregorius'tan Türklere karşı ücretli asker talep etmiş, ancak o dönemin şartları içerisinde papa onun bu isteğini yerine getirememiştir. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, çev. Fikret Işıltan, 2. baskı, TTK Yay., Ankara 1992, s. 73-78; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Dünya Yayıncılık, 1. baskı,

Papa II. Urbanus, Bizans imparatorunun bu teklifini çeşitli açılardan değerlendirerek; bir taraftan papalığın gücünü Ortodoks, Süryani ve Ermeni Kiliseleri üzerinde yegâne dinî otorite olarak kurmanın, diğer taraftan “kâfir” Türkleri Anadolu’dan söküp atmanın ve Hıristiyanlar tarafından kutsal sayılan yerleri ele geçirip Mesih İsa’yı memnun edebilmenin hesaplarını yapmaya başladı. İslâm dünyasının içine düştüğü otorite boşluğunu ve hanedan üyeleri arasındaki iktidar mücadelesini de göz önünde bulunduran Urbanus, Avrupa halklarını Müslümanlar üzerine topyekûn saldırıya geçirmenin ilk adımını 27 Kasım 1095 tarihinde Fransa’da düzenlediği Klermont Konsili’nde yaptığı konuşmada attı. Konsile katılan dinî ve siyasî liderlere hitaben: “Kâfirlerin baskısı altında zulüm gören din kardeşlerine yardım etmenin dinî bir görev, İsa aşkına onun mezarını kurtarmanın kutsal bir vazife olduğunu ve zengin doğuya gitmeleri durumunda para ve toprak sahibi olacaklarını” etkili cümleler ile anlattı¹⁰. Daha sonra papanın görevlendirdiği vaizler Avrupa’nın en ücra köşelerine kadar giderek, yaptıkları ateşli konuşmalarla eli silah tutan herkesi bu kutsal savaşa davet ettiler. İnsanlar fevkalade bir katılım göstererek evlerini, arazilerini, hayvanlarını, hatta yiyecek ve giyeceklerini satarak tek umut olarak gördükleri bu kutsal seferin hazırlıklarına giriştiler. Bulunduğu çevrenin kilisesine vergisini vermeyenler veya sefere katılmak istemeyenler ise Hıristiyanlıktan aforoz edildiler. Kısa süre

İstanbul 1997, s. 5-7. Bizans’ın o günkü durumu hakkında ayrıca bkz. Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Müfit Mansel, Ankara 1943; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK Yay., Ankara 1981.

¹⁰ Papanın nutku için bkz. Fulcherios Carnotensis, s. 50-52; Harold Lamb, *The Crusade: Iron Men and Saints*, The Country Life Press, New York 1930, s. 5-6.

içinde Avrupa'dan yüzbinlerle ifade edilen silahlı insanlar, kitleler halinde doğuya doğru akın etmeğe başladılar¹¹.

Keşiş Pierre l'Ermitte'in başında bulunduğu, Haçlı ordularının öncüleri diyebileceğimiz Almanya'dan yola çıkan düzensiz gürûhlar, Anadolu Selçukluları tarafından 21 Ekim 1096 tarihinde İznik yakınlarında kolayca yok edildiler. Ancak bir süre sonra kontların, düklerin ve senyörlerin liderliğindeki düzenli Haçlı orduları, Anadolu topraklarına girerek İznik önlerine kadar geldiler. Bu gelişmelerden haberi olmayan Kılıç Arslan, Ermeni Gabriel'in idaresindeki Malatya üzerine sefere çıkmış ve şehri kuşatma altına almıştı. Haçlıların İznik'i kuşattığını haber alır almaz derhal Malatya kuşatmasını sonlandırıp başkentine geri döndü. Ancak devasa Haçlı ordularına karşı bir başarı elde edemeyerek 19 Temmuz 1097 günü İznik'i kaderine terk etmek zorunda kaldı¹². İznik'i yapılan antlaşma gereği imparatora bırakan Haçlılar, Antakya'ya gitmek üzere Eskişehir istikametine yöneldiler. Kılıç Arslan ise Danişmendliler ile ittifak ederek Eskişehir yakınlarında Dorylaion mevkiinde Haçlılara karşı şiddetli bir saldırı düzenledi. Türklerin bu saldırısı her ne kadar başarısızlıkla sonuçlansa da Haçlıların büyük kayıplar vermesine sebep olmuştu. Eskişehir zaferinin ardından Haçlılar, Torosları güçlkle geçip Çukurova'ya ulaşabildiler. Burada yerli Ermeni halktan askerî ve ekonomik yardım görerek Türklerin elindeki Maraş, Adana ve Tarsus'u ele geçirdiler.

¹¹ Sydney Nettleton Fisher, *The Middle East A History*, Alfred A. Knopf Press, New York 1979, s. 123-124.

¹² Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK Yay., XXIV/XXII, Ankara 1996, s. 20-28; Semavi Eyice, "İznik", *DİA*, XXIII, TDV Yay., İstanbul 2001, s. 543-545.

Daha sonra batılı müverrihlerin Outremer adını verdikleri Anadolu, Suriye ve Filistin topraklarında sırasıyla; Urfa (Mart 1098), Antakya (Haziran 1098), Kudüs (Temmuz 1099) ve Trablus (Temmuz 1109)'ta birer Haçlı Devleti kurmaya muvaffak oldular¹³.

Haçlıların Anadolu topraklarından geçip gitmelerinin ardından, Kılıç Arslan başkentini Konya'ya taşıyarak gücünü yeniden toparlamaya başladı. İznik düştükten sonra İstanbul'a götürülen eşi Ayşe Hatun ve çocuklarını fidye karşılığında Konya'ya getirtti¹⁴. Anadolu Selçuklu Devleti'nde Birinci Haçlı Seferi'nin açtığı yaralar henüz sarılmamışken, bu kez tarihçilerin "1101 Yılı Haçlı Seferleri" diye adlandırdıkları Fransız, Alman ve Lombardlar'dan oluşan üç büyük Haçlı ordusu Anadolu topraklarına girdi. Bu kez daha tedbirli davranan Sultan I. Kılıç Arslan, Anadolu'nun Türk beyleri ile birlikte; Lombard ordusunu Merzifon (5 Ağustos 1101)'da, Fransız ordusunu Konya (13 Ağustos 1101)'da, Alman ordusunu da Ereğli (5 Eylül 1101)'de imha etmeyi başardı¹⁵. Artuk Bey'in torunu Belek b. Behram da bu savaşlarda Haçlıların hezimetinde büyük rol oynadı. Kılıç Arslan'ın bu seri zaferleri sayesinde Outremer'deki Haçlılar Anadolu'yu istilâ etme emellerini gerçekleştirememiş, Suriye ve

¹³ Ebû Ya'la Hamza İbnü'l-Kalanisi, *Şam Tarihine Zeyl, I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, Arapça'dan çev. Onur Özatağ, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 7-18; Azimî, s. 30 vd.; Mateos, s. 190-199; İbnü'l-Esir X, s. 230 vd.; Ebû'l-Ferec II, s. 341 vd.; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, TTK Yay., Ankara 1990, s. 29 vd.; Birsal Küçüksipahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2007.

¹⁴ Anna Komnena, s. 326-328; Runciman I, s. 138-139; M. Ali Hacıgökmen, "Türkiye Selçukluları Zamanında Konya'nın Devlet Merkezi Oluşu" *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XXIX, Konya 2011, s. 239.

¹⁵ Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1995, s. 28.

Filistin'deki Müslümanlar da bu ikinci Haçlı dalgasından kurtularak rahat bir nefes almışlardır.

1101'de Haçlılara karşı üç büyük zafer kazanan Kılıç Arslan, yeniden gücünün doruğuna ulaşmıştı. Aslında bu zaferler kendisine Bizans'ın zapt ettiği Ege Bölgesi'ndeki toprakları ve İznik'i yeniden geri alma fırsatı doğmuştu. Ancak o, batıya Bizans üzerine yürüyeceğine babası gibi yönünü doğuya çevirmeyi tercih etti. Konya'da yerine çocuk yaştaki oğlu Mesud'u bırakarak 1103 yılında Elbistan ve Maraş üzerine yürüdü ve bu bölgeyi Haçlıların elinden aldı¹⁶. Ardından Haçlılar ile mücadele ettiği sırada Danişmendlilere kaptırdığı Malatya üzerine yürüdü ve burayı da almaya muvaffak oldu (1105). Malatya'da güçlü bir garnizon kurarak doğuya yapacağı seferler için burasını kendisine merkez yaptı¹⁷. Bu başarılarının ardından Doğu Anadolu'nun pek çok Türk beyi Kılıç Arslan'ı metbû tanıyarak, Türkiye Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti altına girdiler. Böylece, kuvvetine kuvvet katan Kılıç Arslan, 1106 yılında kendisine tâbi olan beylerin desteğini alarak Urfa Haçlı Kontluğu üzerine yürüdü. Ancak Urfa'nın sağlam surlarını aşamayınca, buradan hareket ederek Harran'ı ele geçirdi. Harran'da şiddetli bir hastalığa tutulan sultan Malatya'ya dönmek zorunda kaldı¹⁸.

¹⁶ Tritton A. Stanley, "The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicle", *Journal of The Royal Asiatic Society*, Paris 1933, s. 89; Ebû'l-Ferec II, s. 342-345; Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, neşreden Osman Turan, TTK Yay., Ankara 1999, s. 28.

¹⁷ İbnü'l-Kalânîsî, s. 143; Mateos, s. 229; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 106 vd.; Hacıgökmen, s. 241.

¹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, s. 150; Mateos, s. 231; İbnü'l-Esîr X, s. 333; Ebû'l-Ferec II, s. 345; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 107.

2. Kılıç Arslan'ın Vefatı, Tuğrul Arslan'ın Malatya'da Sultan İlan Edilmesi

1104 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk vefat etmiş, yerine kardeşi Muhammed Tapar tahta geçmişti. Yeni sultan, Musul'un idaresini Emir Çökermiş'den alarak Emir Cavlı Sakavu'ya vermiş, Çökermiş'in şehri teslim etmemesi yüzünden aralarında çıkan çarpışmada Çökermiş Cavlı'ya esir düşmüştü (1106). Musul halkı Cavlı'ya şehri teslim etmemiş, o da şehri kuşatarak abluka altına almıştı. Bu durumda daha fazla direnemeyeceklerini anlayan Musul'un ileri gelenleri, Anadolu'nun güçlü sultanı Kılıç Arslan'a haber gönderdiler ve şehri teslim etmek üzere kendisini Musul'a davet ettiler¹⁹. Selçuklu hanedan üyeleri arasında Arslan Yabgu zamanından beri sürüp gelen rekabet, bu davetle tekrar canlandı. Kılıç Arslan, Anadolu beylerinden aldığı desteğe de güvenerek Büyük Selçuklu topraklarında hâkimiyet alanı kurmanın hesaplarını yapmaya başladı. Sultan, 1107 yılının başlarında Musul'u teslim almak için Malatya'dan ordusu ile hareket etti. Emir Cavlı, bu orduyu Nusaybin önlerinde durdurmaya çalıştıysa da ilk karşılaşmada Kılıç Arslan'ın kuvvetlerine yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı. Zaferin ardından Musul'a giren Sultan Kılıç Arslan burada sevinç gösterileriyle karşılandı. Ardından şehirde Muhammed Tapar adına okunan hutbeyi kendi adına okuttu. Bu suretle şehrin hâkimiyetinin artık kendi uhdesinde olduğunu ilan ediyordu²⁰.

¹⁹ İbnü'l-Kalânîsî, s. 158; İbnü'l-Esîr X, s. 340, 345; Ebû'l-Ferec II, s. 345.

²⁰ İbnü'l-Esîr X, s. 343; Ebû'l-Ferec II, s. 346; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 108 vd.

Emir Cavlı, Musul'u tek başına geri alamayacağını anlayınca, Halep Meliki Rıdvan ve Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi ile ittifak ederek Kılıç Arslan'ın üzerine yürüdü. Cavlı'nın ittifak girişimlerini haber alan Kılıç Arslan, şehrin idaresini oğlu Şahinşâh (Melikşâh)'a, şehrin korumasını da Emir Bozmuş'a bırakarak ordusuyla Musul'dan ayrıldı. Fakat babası Süleymanşâh'ın kaderinin bu kez de kendisinde tecelli edeceğini bilmiyordu. Anadolu Selçukluları ile Büyük Selçuklular bu kez Habur Nehri yakınlarında karşı karşıya geldiler. Çarpışma esnasında Kılıç Arslan hatları yarararak Cavlı'nın üzerine yürüdü ve bir kılıç darbesiyle Cavlı'yı atından düşürdü. Zırhı parçalanan Cavlı bu saldırıdan yara almadan kurtuldu. Savaş Kılıç Arslan'ın lehine dönmüşken, müttefiki olan Doğu Anadolu Türk beyleri birden saf değiştirip Cavlı'nın tarafına geçtiler. Bu durumda Kılıç Arslan'ın yenilgisi kaçınılmaz hale geldi. Cavlı'nın kuvvetleri arasında kalan ve ok yağmuruna tutulan sultan, canını kurtarmak için atını Habur Nehri'ne sürdü. Fakat zırhının ağırlığından dolayı karşı tarafa geçemedi ve atıyla beraber suyun akıntısına kapılarak boğuldu²¹. Onun hayatını kaybetmesiyle Selçuklu tahtı üç yıl gibi uzun bir süre boş kalacak ve savunmasız kalan Batı Anadolu'daki Türkmenler, Bizans orduları tarafından büyük bir kıyıma uğratılacaktır.

Emir Cavlı Sakavu, Kılıç Arslan karşısında kazandığı zaferden sonra Musul üzerine yürüyerek şehri yeniden kuşattı. Emir Bozmuş'ın Cavlı'ya karşı şehri muhafaza edemeyeceği aşikârdı. Cavlı, Musul'u savunan Emir Bozmuş'a şehrin ve şehzadelerin kendisine teslim

²¹ Anna Komnena, s. 441-443; Azîmî , s. 40; Mateos, s. 231; İbnü'l-Esîr X, s. 343-344; Ebû'l-Ferec II, s. 346 vd.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 110.

edilmesi halinde geri kalanların sulh içinde şehirden ayrılacakları sözünü verdi. Kılıç Arslan'ın hanımı Ayşe Hatun, Bozmuş aracılığıyla Cavlı'dan kendisi ve oğlu Tuğrul Arslan'ın şehirden güven içerisinde çıkıp Malatya'ya dönebilecekleri sözünü aldı. Bunun Ayşe Hatun merhum kocasının askerleri ile birlikte Malatya'ya doğru yola çıktı. Cavlı onlardan sadece Kılıç Arslan'ın büyük oğlu Şahinşâh'ı Musul'da alıkoydu ve onu Sultan Muhammed Tapar'ın yanına, İsfahan'a gönderdi. Şehirdeki asayişin temin ettikten sonra Cuma günleri namazda hutbeyi yeniden Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar adına okutmaya başladı²².

Malatya'ya dönen Ayşe Hatun, önceki Selçuklu sultanlarının hanımları Altuncan Hatun, Terken Hatun gibi sultanın yokluğunda ona niyabet edecek derecede siyaset bilgisine sahipti²³. Derhal buradaki komutanlar ile bir toplantı düzenledi ve onların da onayını alarak oğlu Tuğrul Arslan'ı Selçuklu tahtının yeni sultanı olarak ilan etti. Oğlu henüz küçük yaşta olduğu için de şehrin idaresini kendi uhdesine aldı. Oldukça ihtiraslı biri olan Ayşe Hatun, bir müddet sonra bilinmeyen bir sebepten ötürü Emir Bozmuş ile ters düştü. Komutanlarından İl-Arslan isimindeki genç bir emir ile anlaşarak Bozmuş'ı öldürttü. Daha sonra da İl-Arslan'ı oğluna atabek tayin etti ve aynı zamanda onunla evlendi. Fakat yeni kocası bir süre sonra Malatya halkına baskı yaparak çok miktarda altın toplamaya başladı. Ayşe Hatun onun topladığı altınlarla Konya'ya oradan da Bizans'a

²² İbnü'l-Esir X, s. 430; Ebû'l-Ferec II, s. 347-349.

²³ Abdülkadir Özcan, "Hatun", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 499-500; Ayşe D. Kuşçu, "Selçuklu Devlet Yönetiminde Kadının Yeri ve Altuncan Hatun Örneği", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, I, Konya 2016, ss. 173-190.

kaçma planları yaptığını haber alınca, İl-Arslan'ı kaçırmak üzereyken yakalayıp hapse attırdı. Herkes İl-Arslan'ın öldürüldüğünü zannederken, Ayşe Hatun onu öldürmedi ve yaklaşık bir yıl hapiste tuttu. Daha sonra onu hapisten çıkartıp Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a gönderdi. Amacı sultana tabiiyetini göstererek oğlunun hükümdarlığını ona kabul ettirebilmektir²⁴.

Ancak gelişmeler Ayşe Hatun'un beklediği gibi olmadı. Sultan Muhammed Tapar, İl-Arslan'ın kendisine gönderilmesine memnun olmakla birlikte, muhtemelen Anadolu Selçuklu Devleti'ni bir kadının yönetmesini istemediğinden, yanında tuttuğu Kılıç Arslan'ın büyük oğlu Şahinşâh'ı serbest bıraktı ve onu bir miktar kuvvetle Malatya'ya gönderdi (1109)²⁵. Malatya'ya gelen Şahinşâh, buradaki emirlerin desteğini alarak kardeşi Tuğrul Arslan'ı tahttan indirip kendi hükümdarlığını ilan etti. Ancak kardeşine ve üvey annesine bir kötülük yapmadı. Bir müddet burada kaldıktan sonra güvendiği bazı komutanları yanına alarak buradan Konya'ya gitti. Muhtemel rakipleri olan diğer iki kardeşi Mesut ve Arap'ı tutuklatıp hapse attırdı. Tahta gözü olan Kayseri Emiri Hasan Bey'i öldürttü. Bölgede başsız kalan Türkmenleri etrafına topladıktan sonra, Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkentini yeniden Konya yaparak sultanlığını herkese kabul ettirdi (1110)²⁶.

²⁴ Süryani Mikhaıl II, s. 46 vd.; Ebû'l-Ferec II, s. 349; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 149-155.

²⁵ İbnü'l-Kalânîsî, s. 158; Ebû'l-Ferec II, s. 349.

²⁶ Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, *Camiu'd-Düvel: Selçuklular Tarihi*, II, yayımlayan Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2001, s. 16; ; Muharrem Kesik,

3. Artukoğullarının Bölgede Önemli Bir Güç Haline Gelmesi

Sultan Alparslan'ın önde gelen komutanlarından olan Artuk b. Eksük, Malazgirt zaferinin ardından Anadolu'nun fethi ile görevlendirilerek İzmit'e kadar ilerlemiş, kudretinin etkilerini Bizans'ın siyasî çekişmeleri üzerinde bile hissettirmiştir. 1076 yılında Sultan Melikşâh tarafından Ahsa ve Bahreyn Karmatîleri üzerine gönderilen Artuk Bey, bu görevi de başarıyla yerine getirerek Karmatîleri itaat altına almıştır. Daha sonra Melik Tutuş'un hizmetine girmiş, gösterdiği yararlılıklar nedeniyle 1085 yılında Kudüs ve civarı kendisine iktâ olarak verilmiştir²⁷. Artuk Bey 1091 yılında Kudüs'te vefat edince, şehrin yönetimi oğulları Sökmen ve İlgazi'ye geçmiş, ancak 1098 yılında Fatimîlerin Kudüs'ü kuşatmaları üzerine güçlü Fatimî ordusuna direnemeyen Artukoğulları, 40 gün sonra şehri vezir el-Efdal'e teslim edip Dımaşk bölgesine çekilmek zorunda kalmışlardır²⁸. Kudüs'ten Dımaşk'a gelen Artuk Bey'in büyük oğlu Muinuddin Sökmen, Halep Melik'i Rıdvan'ın yanında yer almış, bu sayede kendisine Maarratunnuman iktâ olarak verilmiştir. Kardeşi Necmeddin İlgazi ise o yıllarda Berkyaruk'a karşı Büyük Selçuklu Sultanlığı mücadelesi veren Muhammed Tapar'ın maiyetine girmiş,

Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi: Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155), TTK Yay., XIX/XIX, Ankara 2003, s. 15-16.

²⁷ Sıbt İbnül-Cezvî, s. 17; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları; Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 52 vd.; İbrahim Artuk, *Artuk Bey*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Türk Büyükleri Dizisi: 104, Ankara 1988, s. 1; Ali Sevim, "Artuk b. Eksük", *DİA*, III, TDV Yay., İstanbul 1991, s. 414.

²⁸ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yay., İstanbul 1980, s. 135,136; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yay., XXIV/VII, Ankara 1989, s. 163-164; Coşkun Alptekin, "Artuklular", *DİA*, III, TDV Yay., İstanbul 1991, s. 415.

bu sayede kendisine Hulvan ve Sincar iktâ olarak verilmiştir. Muhammed Tapar daha sonra onu Bağdat şahneliğine tayin etmiştir²⁹. Öte taraftan Artuk Bey'in torunu, Sökmen ve İlgazi'nin yeğeni olan ve küçük yaşta babası şehit düştüğü için dedesinin himayesinde mükemmel bir eğitimle yetişen Nuruddevle Belek b. Behram da amcalarının maiyetinde Kudüs'ten Dımaşk'a gelmişti. Sökmen yeğeni Belek'i Tutuş zamanında kendisine iktâ olarak verilmiş olan Suruç'a atamış, ancak Belek henüz şehre hâkimiyetini eline alamadan, Urfa Kontu I. Baudouin Suruç'u Belek'in elinden almıştı. Kont Baudouin Suruç'u ele geçirdikten sonra buranın yönetimini Foucher de Chartres'e vermişti. Sökmen ve yeğeni Belek şehri yeniden ele almak üzere 1100'de Suruç üzerine yürüdüler. Şehri ilk kuşatmada geri almayı başardılarsa da Foucher'e yardım için gelen Baudouin'e karşı koyamayıp Suruç'u terk etmek zorunda kaldılar³⁰. Suruç'u kaybeden Belek, o günlerde Kılıç Arslan'ın Haçlılara karşı cihad çağrısına duyarsız kalmayıp Çankırı'ya gitti. "1101 Yılı Haçlı Seferi" diye adlandırılan Anadolu'nun Haçlı istilasına karşı Danişmendli saflarında savaştı. Merzifon-Amasya arasında Haçlılar ile giriştiği mücadelede, kaçan bir kısım Haçlı kuvvetlerini Bafra önlerinde yakalayıp imha etti.

²⁹ İbnü'l-Ezrak, Ahmet b. Yûsuf b. Ali, *Tarih-i Meyyâfârikîn ve Amid (Artuklular Kısmı)*, neşreden Ahmet Savran, Atatürk Üni. Fen-Edb. Fak. Yay., Erzurum 1992, s. 30; Kemalüddin İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-Talep fî Tarih-i Haleb*, 2. baskı, yayımlayan Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2011, s. 78 vd.; Alptekin, "Artuklular", s. 415.

³⁰ Azîmî, s. 38; Mateos, s. 206 vd.; İbnü'l-Esîr X, s. 267; Nurettin Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, Harput Derneği Yay., İstanbul 1964, s. 37-38; Runciman I, s. 26-44.

Burada gösterdiği cevvaliyeti ile Sultan Kılıç Arslan'ın takdirlerini topladı³¹.

Anadolu'ya giren Haçlı ordularının imha edilmesinin ardından amcası Sökmen'in yanına dönen Belek, 1102 yılında amcasıyla beraber Musul Emiri Musa'nın saflarında savaştı. Sökmen bu sayede kendisine vaat edilen Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf)'yü elde etti ve burada ilk Artuklu Beyliğı'ni kurdu. 1103 yılında Mardin Hâkimi olan yeğeni Yakutî'nin ölmesi üzerine, buranın yönetimini de uhdesine alarak hâkimiyet alanını genişletti³². 1105 yılında Haçlı baskısına maruz kalan Trablus'a yardıma giden Sökmen, Dımaşk yakınlarında vefat edince kardeşi İlgazi, Bağdat'tan gelerek 1108 yılında Mardin Artukluları Beyliğı'nin başına geçti³³.

Bu sırada Berkyaruk genç yaşta hayatını kaybetmiş ve Büyük Selçuklu tahtına Muhammed Tapar oturmuştu. Yeni sultan bölgedeki emirleri itaat altına aldıktan sonra, Haçlıları İslâm topraklarından söküp atmak üzere Musul Atabeyi Mevdûd b. Altuntekin'i görevlendirdi. Bölgedeki emirlere de birlikleri ile Mevdûd'un ordusuna katılmalarını emretti. Sultanın buyruğı üzerine İlgazi de yeğeni Belek ile Mevdûd'un yanında yer aldı³⁴. Mevdûd, 1110 yılı Nisan ayında Urfa üzerine yürüdü. Bölgedeki gelişmelerden haberdar

³¹ Ebû'l-Ferec II, s. 351; Osman Turan, *Doğı Anadolu*, s. 152 vd.

³² İbnü'l-Esir X, s. 280,316; İbnü'l-Ezrak, s. 30; Ali Sevim, "Artukoğılu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI/CIII, Ankara 1962 s. 511-512.

³³ Süryani Mikhaîl II, s. 58; Mateos, s. 222-225; İbnü'l-Esir X, s. 303, 315, 368; Turan, *Doğı Anadolu*, s. 145.

³⁴ İbnü'l-Kalânîsi, s. 42; İbnü'l-Esir X, s. 390; İbnü'l-Ezrak, s. 31; Runciman II, 95 vd.; Mehmet Azimli, "Artukluların Kuruluşu ve İlk Artuklu Emiri Necmeddin İlgazi'nin Siyasî Faaliyetleri", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, I, Mardin Valiliğı Kültür Yayınları, Mardin 2008, s. 15.

olan Urfa Kontu Baudouin du Burg, Kudüs Kralı I. Baudouin'den acil yardım istedi. Kral bu haberi alır almaz, Keysun Hâkimi Ermeni Prensi Kogh Vasil ile Ermeni Pehlavuni kabilesinin reisi Birecik Hâkimi Ebû'l-Garip'in³⁵ desteğini alarak Haziran 1110'da Urfa önlerine geldi. Mevdûd, Haçlı kuvvetlerinin üzerlerine geldiğini haber alınca, onları pusuya düşürmek gayesiyle Fırat'ın doğusuna Harran'a doğru geri çekildi. Amacı açık alanda Haçlı ordusunu kuşatıp imha etmektir³⁶.

Mevdûd'un çekilmesi üzerine onun korktuğunu düşünen Haçlılar, bölgedeki Müslüman topraklarını işgale başladılar. Refeniyye Kalesi'ni ele geçirdikten sonra Harran'daki Şınav Kalesi'ni kuşattılar. Bu sırada Mevdûd'un çekilmediğini, yakınlarda olup pusuda beklediğini öğrenen Haçlılar, hemen kuşatmayı sonlandırıp geri çekilme hazırlıklarına başladılar. Bu durumu fark eden Müslüman askerleri Haçlıların üzerine saldırıya geçtiler. Fırat'ın doğusundaki Haçlı askerleri ve müttefikleri olan Ermeniler, korku içinde burada bulunan iki gemiye doluştular. İzdihamdan ve dengesiz yığılmadan ötürü bu gemiler battı ve içindekiler nehrin akıntısına kapılıp boğuldular. Kudüs kralının bölgeden ayrılması üzerine Mevdûd, daha önce söz verdiği gibi Harran bölgesinin hâkimiyetini İlgazi'ye verdi³⁷. Ertesi yıl Temmuz 1111'de İlgazi oğlu Ayaz'ı bir miktar kuvvetle

³⁵ Emevîlerin Ermenistan'a hâkim olmalarından sonra Ermeniler arasında Arap adı taşıyan insanlara rastlanmaktadır. Ebû'l-Garip, Havnuni hanedanına mensup olup daha önceden Arzruni prenslerinin ordusunda kumandan olarak vazife görmekteydi. Bkz. Urfalı Mateos, s. 34 n. 96.

³⁶ İbnü'l-Kalânîsî, s. 42; Mateos, s. 239; Runciman II, s. 95.

³⁷ Mateos, s. 238; İbnü'l-Esîr X, s. 388-390; Runciman II, s. 95-99; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 146.

Mevdûd'un ikinci Urfa kuşatmasına gönderdi. Ancak Urfa'nın sağlam surları ve sıkı savunması nedeniyle yine bir netice elde edilemedi. Urfa'dan ümidini kesen Mevdûd, Joscelin'in hâkimiyetindeki Tell Bâşir (Tılbaşar)'e giderek burayı kuşatma altına aldı. Ancak kırk beş gün süren bu kuşatmadan da istediği sonucu alamadı³⁸. Her ne kadar Müslümanların bu iki kuşatmada bir başarısı yokmuş gibi görünse de bu teşebbüsler, Haçlıların kalplerine korku salmaya yetmiş ve onların kendi kabuklarına çekilip bölgede terör estirmelerine engel olmuştur.

4. Belek Gazi'nin Tuğrul Arslan'a Atabek Olması ve Ayşe Hatun ile İzdivacı

1112 yılında Harput Çubukoğulları Emiri Mehmet Bey öldü. Belek o coğrafyada ortaya çıkan iktidar boşluğundan istifade ederek, amcasının da onayı ile Mardin'den Kuzey'e doğru ilerleyerek Harput Kalesi (Hısn-ı Ziyad)'ni kuşattı. Ancak muhkem surları yüzünden burayı ele geçiremedi. Harput'tan ayrılan Belek, Mengüceklilerin elinde bulunan Palu ve Dersim yöresine akınlar düzenleyerek bu bölgeleri zapt etti ve böylece beyliğinin ilk temelini Palu'da attı³⁹. Öte taraftan komşu Malatya'da işler hiç iyiye gitmemekteydi. Kılıç Arslan'ın büyük oğlu Şahinşâh esaretten kurtulduktan Konya'da Selçuklu tahtına oturmuş, Tuğrul Arslan'ı azlettiği gibi diğer kardeşlerini de hapse attırmıştı. Bu durum üvey annesi Ayşe Hatun'u fazlasıyla tedirgin etmişti. O, Şahinşâh'ın, Danişmentlilerin veya Haçlıların er ya da geç Malatya üzerine saldıracakları endişesini

³⁸ İbnü'l-Esîr X, s. 388-390; Runciman II, s. 95-99.

³⁹ İbnü'l-Esîr X, s. 231; Ebû'l-Ferec II, s. 351vd.; Alptekin, "Artuklular", s. 174; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 152.

taşıyordu. Hem kendi iktidarının hem de oğlu Tuğrul Arslan'ın hayatının tehlikede olduğunun farkındaydı. Bunun için güçlü bir hükümdarın desteğini almayı düşünüyordu. Sonunda Palu ve Dersim bölgelerinin güçlü hükümdarı Belek'ten yardım istemeye karar verdi.

1113 yılında yardım talep etmek üzere Palu'ya giden Ayşe Hatun, Belek ile görüşmesi sırasında ona “Merhum kocam Sultan Kılıç Arslan nice defalar sizi methederek, bütün Türk emirleri içinde Belek kadar akıllı ve kudretli bir kimse yoktur demişti.” Şeklinde taltif edici sözler söyleyerek Kılıç Arslan'ın Belek hakkındaki düşüncelerini kendisine nakletti ve ondan oğlunun atabeyi olup kendilerini korumalarını rica etti⁴⁰. Tuğrul Arslan'ın atabeyi olmayı kabul eden Belek, bir süredir Palu'da yanında kalan Ayşe Hatun ile bir izdivaç gerçekleştirdi. Bu izdivacın ardından 1114 yılında Ayşe Hatun'u da yanına alarak ordusu ile Malatya'ya geldi. Malatya, Elbistan ve çevresini beyliğine katmak suretiyle hâkimiyet sahasını genişletti⁴¹. Ardından yönünü daha önce kuşatıp ele geçiremediği Harput'a çevirdi. Harput emirine burayı kendisine bırakması için baskı yapmaya başladı. Nihayetinde bir miktar altın ve bazı yerlerin Çubukoğlu beyine bırakılması şartıyla Harput'u savaşmadan ele geçirdi ve bölgenin en kudretli hükümdarı oldu⁴².

⁴⁰ Süryani Mikhail II, s. 47; Ebû'l-Ferec II, s. 351; Coşkun Alptekin, “Belek b. Behram”, *DİA*, V, s. 402-403.

⁴¹ Mateos, s. 268-271; Ebû'l-Ferec II, s. 357; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1979, s. 101; Alptekin, “Belek b. Behram”, s. 402; Metin, s. 43-44.

⁴² Süryani Mikhail II, s. 50; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 147.

Artukoğulları Beyliği'nin büyümesinden ve Belek'in bölgedeki etkinliğinden son derece rahatsız olan Mengücekoğlu İshak Bey, 1118 yılında Belek'in bölgeden ayrılıp amcası İlgazi ile Haçlılara karşı çarpışmasını fırsat bilerek, Dersim havalisini işgal edip Harput önlerine kadar ilerledi. Durumdan haberdar olan Belek, süratle geri dönerek 1119 Şubat'ında Malatya önlerine geldi. Burada ordusunu takviye ettikten sonra Mengücekliler topraklarına girip Kemah ve Erzincan'ı işgal etti⁴³. Belek karşısında tutunamayacağını anlayan Mengücekoğlu İshak Bey geri çekilerek, Trabzon Pontus-Rum Kralı Konstantin Gabras'a sığınmak zorunda kaldı. Bu gelişme karşısında Belek, Danişmendli Emir Gazi ile ittifak etti ve 1120'de Şiran havalisinde Gabras ve İshak Bey'in kuvvetlerini ağır bir mağlubiyete uğrattı. Bu muharebe esnasında Gabras'ı ve İshak Bey'i esir aldı⁴⁴.

Öte taraftan Belek'in Mengücekoğulları ile uğraşmasını fırsat bilen Gerger Ermenileri Malatya yörelerine sızarak eşkıyalık yapmaya, yağmalarda bulunmaya başlamışlardı. Mengücekliler sorunu ile uğraşan Belek, Kemah'tan Gerger Hâkimi Ermeni Mihail'e haber göndererek ondan eşkıyalık yapanları yakalayıp cezalandırmasını istedi. Ancak Mihail çeşitli bahaneler ileri sürdü ve herhangi bir girişimde bulunmadı. Hanzit vadisindeki köyler yağmalanıp yakılmaya devam edince, Belek komutasındaki Artuklu askerleri Ocak 1121'de Harput'tan yola çıktılar. Fırat'ın donduğu bir sırada nehri

⁴³ Ebû'l-Ferec II, s. 356; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s. 3; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 162

⁴⁴ Gabras, kurtuluş akçesi olarak otuz bin altın ödeyerek serbest kalırken, Mengücekoğlu İshak ise Danişmend Gazi'nin damadı olduğu için fidye alınmadan serbest bırakılmıştır. Bkz. Süryani Mikhail II, s. 51; Sümer, *Selçuklular Devri*, s. 3; Alptekin, "Belek b. Behram", s. 402; Cahen, s. 106.

geçerek Gubus civarında dağlık araziye aştılar. Gerger bölgesine ulaştıklarında Türklerin geldiğini haber alıp kaçmaya çalışan Ermenileri, kardaki izlerini takip ederek birer birer yakaladılar. Belek huzurunda toplanan Ermeni ahaliyi cezalandırmadı. Onları mal varlıklarıyla birlikte Hanzit Vadisi'ne tehcir ederek bu sorunu daha fazla büyümeden halletti⁴⁵.

5. Belek Gazi'nin el-Cezire'de Haçlı Etkinliğini Kırması

Anadolu'da bu gelişmeler yaşanırken, Kuzey Suriye'de de siyasî dengeler değişmeye başlamıştı. 1118 yılı Nisan ayında Muhammed Tapar vefat etmiş, Büyük Selçuklu tahtına kardeşi Sencer otururken, Muhammed Tapar'ın 14 yaşındaki oğlu Mahmud'un da Irak Selçuklu Sultanlığı'nı tanımıştı. Sultan Mahmud tahta geçtikten sonra Mardin hâkimi olan İlgazi'ye Meyyâfârikîn (Silvan)'i iktâ olarak vermişti. Halep'te ise Rıdvan'dan sonra oğlu Alparslan'ın Atabeyi unvanıyla şehri yöneten Hacip Lü'lü bir suikast sonucu öldürülmüş (1116), Halep Haçlıların saldırısına açık hale gelmişti. Bu durumda şehrin önde gelen kimseleri kendilerini korumaları için bölgenin güçlü emiri İlgazi'ye Halep'in yönetimini teklif etmişlerdi. Bu teklife olumlu yanıt veren İlgazi, Halep'e gelerek yönetimi ele almış, ilk iş olarak Rıdvan'ın çocuklarını hapse atmış ve buradaki Selçuklu Melikliği'ne son vermişti (1118)⁴⁶.

Bir süre sonra Halep'in üç taraftan Haçlı tehlikesi ile karşı karşıya kaldığını ve şehri buradaki kuvvetlerle koruyamayacağını fark eden

⁴⁵ Süryani Mikhaîl II, s. 51; Ebû'l-Ferec II, s. 357; Demirkent, *Urfa I*, s. 26-27.

⁴⁶ İbnü'l-Kalânîsî, s. 144; İbnü'l-Esîr X, s. 499, 592; İbnü'l-Ezrak, s. 31-32.

İlgazi, takviye kuvvetler getirmek üzere Mardin'e gitti. Harput'ta bulunan yeğeni Belek'e ve Dımaşk Emiri Tuğtekin'e haber göndererek kuvvetlerinin başında yanına gelmelerini istedi. Bu sırada İlgazi'nin ittifak hazırlıklarını öğrenen Antakya Priskepi Roger; Kudüs Kralı II. Baudouin, Trablus Kontu Pons ve Urfa Kontluğu'na vekâlet eden Galeran du Puiset'ten⁴⁷ yardım istedi. Mardin ve civarındaki Türkmenlerden oluşturduğu güçlü bir orduyla Halep'e dönen İlgazi, yeğeni Belek'in de zamanında gelmesi üzerine Antakya üzerine yürüdü. Bu sırada Antakya Prinkepsi Roger da Haçlı kuvvetlerinin gelmesini beklemeden ordusunun başında şehirden ayrıldı. Kendisine aşırı güvenen Roger, 28 Haziran 1119'da Afrin yakınlarındaki Sarmedâ Ovası'nda İlgazi ve Belek'in karşısına çıktı. Yapılan muharebede Roger da dâhil olmak üzere tüm Haçlı ordusu Türkler tarafından kılıçtan geçirildi. Latin vakânüvistler Haçlılar için bir felakete sonuçlanan bu savaşa "Ager Sanguinis" (kanlı meydan) adını verdiler⁴⁸. Bu savaşın ardından Antakya üzerine yürümesi beklenen İlgazi, Halep'in güvenliği açısından stratejik öneme sahip Esârb ve Zerdanâ Kaleleri'ni ele geçirdi⁴⁹. Diğer taraftan Roger'ın yardımına gelen Kudüs, Urfa ve Trablus kuvvetleri, Türklerin zafer kazandıkları haberini alınca Antakya'yı korumak üzere yönlerini değiştirdiler. 13 Ağustos 1119 günü Kral Baudouin komutasındaki

⁴⁷ 1118 yılında Baudouin du Burg Kudüs kralı olunca yerine kuzeni Birecik Hâkimi Galeran'ı bırakmış, ertesi yıl Urfa Kontluğu'na Joscelin'i atamıştı. Bkz. Demirkent, *Urfa I*, s. 14, 58, 152.

⁴⁸ Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, XI-XII, çev. Ebru Altan, İstanbul Üni. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, s. 77; İbnü'l-Esîr X, s. 422; Ali Sevim, "Necmeddin İlgazi", *DİA*, XXII, s. 89-90; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 215 vd.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, IX, s. 186.

müttefik Haçlı ordusu, İlgazi tehlikesini ortadan kaldırmak üzere Antakya'dan hareket etti. 15 Ağustos günü Tell Dânis'te karşılaşan Türk kuvvetleri ile Haçlılar arasında galibi belli olmayan şiddetli bir çarpışma meydana geldi. Kral Baudouin daha fazla kayıp vermemek için ordusunu önce Hâb Kalesi'ne doğru geri çekti. Daha sonra Türklerle yeniden bir savaşa girişmeyi göze alamayarak Antakya'ya geri döndü⁵⁰.

1119 yılında Urfa Kontluğu'nu elde eden Joscelin, hiç vakit kaybetmeden İslâm topraklarına karşı saldırı ve yağma hareketlerine girişti. Bunun üzerine İlgazi, Mayıs 1120'de Fırat'ı geçip Tell Bâşir'den Keysun'a kadarki bölgeleri ele geçirerek Joscelin'in buradaki hâkimiyetine son verdi. Ardından Urfa üzerine yürüyerek şehri kuşatma altına aldı. Urfa kuşatmasının dördüncü günü Joscelin'i zor durumdan Sultan Mesud'un elçileri kurtardılar. Elçiler İlgazi'ye, Gürcistan Kralı II. David (1089-1125)'in saldırısına uğrayan Nahcivan Meliki Tuğrul'un yardımına gitmesi gerektiğini bildirdiler. Bu haber üzerine Urfa kuşatmasını derhal kaldıran İlgazi, Halep'in yönetimini oğlu Şemsüddeve Süleyman'a bırakıp Gürcistan seferine çıktı. İlgazi'nin yokluğunda Urfa Kontu Joscelin, yeniden Müslüman topraklarına saldırılarına devam ederken, Kudüs Kralı Baudouin de Halep topraklarına karşı saldırılara girişmişti⁵¹. Halep ve Mardin'de bu olaylar yaşanırken Selçuklu Şehzadesi Tuğrul'a yardıma giden İlgazi, Ağustos 1121'de Tiflis yakınlarında Kıpçakların da desteğini

⁵⁰ Mateos, s. 265; İbnü'l-Ezrak, s. 33-34.

⁵¹ Mateos, s. 265-268; İbnü'l-Esir X, s. 440, 451; Runciman II, 127-123, 132; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 75-76, 93.

alan Gürcü Kralı David'e gafil avlanarak mağlup oldu. Bu mağlubiyet İlgazi'nin katıldığı savaşlardaki aldığı tek mağlubiyet idi⁵².

İlgazi'nin yokluğunda Halep valisi olan oğlu Süleyman, Joscelin ve Baudouin'in saldırılarını önleyemedi. Babasının Haçlılardan ele geçirdiği Zerdanâ ve Esârîb Kaleleri'ni iade etmek suretiyle onlarla sulh yoluna gitti. Temmuz 1122'de yeğeni Belek ile Suriye'ye dönen İlgazi, Haçlılara karşı tavizler verip şehirde başarılı bir yönetim sergileyemeyen oğlu Süleyman'ı azletti. Ardından Belek ve Tuğtekin'in de desteği ile 6 Ağustos'ta Zerdanâ üzerine yürüdü. Zerdanâ ve Esârîb ile birlikte bölgedeki bazı kaleleri yeniden ele geçirdi. İlgazi'nin kuvvetleri bu sırada üzerlerine gelen Joscelin ve Baudouin'in kuvvetleriyle bir kez daha karşı karşıya geldiler. İki taraf birbirlerini bir süre kolladıktan sonra savaşmadan karşılıklı geri çekildiler⁵³. Bu sırada rahatsızlanan İlgazi, bölgedeki fetihlerini tehir ederek Halep'e döndü. Halep'e bu defa oğlu ile aynı isimdeki yeğeni Bedrüddevle Süleyman b. Abdülcabbâr'ı vali olarak atadı. Bir süre sonra hastalığı nüksedince Halep'ten Mardin'e döndü. Burada biraz iyileşince Meyyâfârikîn'e gitmek üzere yola çıktı. Yolculuk esnasında hastalığı iyice attı ve 19 Kasım 1122'de Aculeyn Köyü'nde vefat etti⁵⁴. Onun ardından oğlu Şemsüddevle Süleyman Meyyâfârikîn'e, Timurtaş da Mardin'e hâkim olurken Artukoğullarının liderliği ve Haçlılarla mücadelenin sorumluluğu Belek'in omuzlarına kaldı.

⁵² İbnü'l-Esîr X, 450.

⁵³ İbnü'l-Kalânîsî, s. 85; Mateos, s. 271.

⁵⁴ İbnü'l-Kalânîsî, s. 191; Mateos, s. 272; İbnü'l-Ezrak, s. 37-38; Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI/CIII, Ankara 1962, s. 502 vd.

İlgazi vefat etmeden birkaç ay önce Suriye topraklarında Haçlılara karşı mücadele esnasında yanında hep yeğeni Belek vardı. O tedavisinin ardından Mardin'e giderken, yeğeni de Harput'a dönmek üzere yola çıkmıştı. Ancak Urfa Kontu Joscelin, Belek'in dönüş yolunu haber alarak Birecik Hâkimi Galeran ile birlikte onun izini sürmeye başladı. Durumdan haberdar olan Belek, 13 Eylül 1122'de Haçlı ordusunu Suruç yakınlarında tuzağa düşürerek Joscelini, Galeran'ı ve 60 kadar şövalyeyi esir aldı⁵⁵. Esirler ile önce Urfa'ya giderek, şehrin teslimi halinde esirleri serbest bırakacağını vaat ettiyse de Urfalıların teklifi şiddetle reddetmeleri üzerine Harput'a dönerek Joscelin ve Galeran'ı kalenin zindanlarına attı. Diğer şövalyeleri de Palu Kalesi'nin zindanlarına gönderdi⁵⁶. Anadolu'da bunlar yaşanırken Outremer'de Kral Baudouin, Kont Pons ile aralarındaki sınır sorununu görüşmek üzere Trablus'a gitmişti. Joscelin ve Galeran'ın esir düştükleri haberini alır almaz Urfa'ya gelerek şehrin idaresini üstüne aldı⁵⁷.

Bu sıralarda Gerger Hâkimi Mihael, Belek'in gücünden çekiniyor ve ona karşı Gerger'i savunamayacağını biliyordu. Urfa'ya gelen Kudüs Kralı II. Baudouin'e Gerger'i vermeyi teklif etti. Bu teklife sıcak bakan kral karşılığında kendisine Dalik (Dülük)'ü verdi. Bunun üzerine Mihael, derhal Gerger'i terk edip yeni şehrine yerleşti. Mihail'in Gerger'i terk ettiğini haber alan Belek, şehri ele geçirmek üzere 1123 Nisan ayı başında yola çıktı. Bu sırada Baudouin de

⁵⁵ Tritton, s. 89 vd.

⁵⁶ İbnü'l-Kalânîsî, s. 86; Willermus Tyrensis, s. 87

⁵⁷ Urfalı Mateos, s. 272 vd.; Azîmî, s. 45; Runciman II, s. 133; Demirkent, *Urfa II*, s. 29-32; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 151-152.

Belek'ten habersiz yola çıkmış ve 18 Nisan'da Samsat yakınlarında dinlenmek üzere çadırını kurduyordu. Türk gözcüleri kralın yakınlarında olduğunu Belek'e haber verdiler. O da kralı ve adamlarını gafil avlamak üzere sessizce harekete geçti. Düzenlediği ani bir saldırı ile Haçlı ordusunu kılıçtan geçirdi. Kral Baudouin'i, kız kardeşinin oğlunu ve sağ kalan şövalyelerini esir etti. Esirleri alıp doğruca Gerger'e gitti. Kralın ve maiyetindekilerin esir düştüklerini gören Gerger garnizonu komutanı, antlaşma yoluyla şehri Belek'e teslim etmek zorunda kaldı. Gerger'de asayişi sağlayan Belek, burada bir Türk garnizonu bırakarak Harput'a geri döndü. Kral ile kız kardeşinin oğlunu Joscelin ile Galeran'ın bulunduğu zindana attı⁵⁸.

Kralın ve diğer Haçlı liderlerinin tutsak edilmeleri Haçlılar arasında derin bir endişeye sebep oldu. Kudüs patriği bölgedeki Haçlı ileri gelenlerini Akkâ'da acil bir toplantı için çağırdı. Bu toplantı sonucunda kralları serbest kalıncaya kadar Kaysâriyye ve Saydâ Hâkimi Eustache Garnier'i Haçlı devletlerinin naibi (coonnetable) olarak seçtiler⁵⁹. Belek'in Haçlı liderlerini hapsedmesine sinirlenen Antakya ve Urfa Haçlıları Halep üzerine saldırılarını yoğunlaştırdılar. Halep Hâkimi Bedrüddevle Süleyman da tıpkı kuzeni gibi Esârib Kalesi'ni Haçlılara vererek onlarla bir sulh antlaşması yaptı. Bunu öğrenen Belek çok sinirlendi ve derhal Harput'tan yola çıkarak güneye yöneldi. Harran'ı ve Halep'i amcazadesi Süleyman'ın elinden aldı. Haçlılar karşısında gösterdiği kahramanlık ve başarılarından

⁵⁸ Urfalı Mateos, s. 272-273; İbnü'l-Esir X, s. 483-485; Runciman II, s. 133-134; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 151-152.

⁵⁹ Willermus Tyrensis, s. 89.

dolayı Sultan Mahmud, Belek’e Halep’in menşurunu gönderdi ve ona “Gazi” unvanı ile Haçlılara karşı İslâm ordularının başkumandanlığını tevdi etti. Belek Gazi, Halep’te asayişî sağladıktan sonra Melik Rıdvan’ın kızı Ferhunde Hatun ile evlendi⁶⁰.

Belek Gazi, bölgedeki gönüllü Müslümanların da katılımıyla hazırladığı güçlü bir orduyla 7 Ağustos 1123’te Haçlıların elinde bulunan el-Bâre Kalesi’ni ele geçirdi. 11 Ağustos’ta Kefertâb’ı kuşattığı sırada Harput’tan aldığı şok bir haberle sarsıldı. Aldığı habere göre “Besni’den gelen bazı Ermeni askerler yoksul köylüler kılığında Harput Kalesi’ne girmiş, kaledeki Ermenilerin de yardımıyla o sırada yemekte olan kale komutanı ve muhafızları öldürmüş ve Haçlı liderlerini serbest bırakıp kaleyi ele geçirmişlerdi”⁶¹. Bu süreçte Ermenilerin kaleyi ele geçirdikleri haberini alan Müslüman halk ellerine geçirdikleri kılıç, kama, tırmık, balta vb. aletler ile kaleyi kuşatmış, gece gündüz nöbet tutarak Belek gelinceye kadar kaleden kimsenin çıkmasına fırsat vermemişlerdi. Sadece Joscelin iki-üç kişi ile birlikte, yardım getirmek amacıyla ilk gece karanlıktan istifade edip gizlice kaleden kaçmayı başarabilmişti⁶². Olan biteni öğrenir öğrenmez Belek Gazi Halep’ten yola çıkarak şaşkıncu bir hızla dört günde Harput Kalesi’ne ulaştı. Kral Baudouin’e teslim olmaları halinde, canlarını bağışlayacağına dair söz verdi. Başlangıçta müspet cevap vermeyen Haçlılar, Belek’in şiddetli saldırıları karşısında

⁶⁰ Azîmî, s. 46,57; İbnü’l-Esîr X, s. 483-485; Alptekin, “Belek b. Behram”, s. 403; Runciman II, s. 134; Ardıçoğlu, s. 44.

⁶¹ Fulcherius Carnotentis, s. 224-225; Mateos, s. 237-274; Ebû’l-Ferec II, s. 358; Tritton, s. 90 vd.

⁶² Willermus Tyrensis, s. 90; Tritton, s. 94-95.

burçlardan birinin çökmesi üzerine canlarının başışlanmasını dileyerek kaleyi teslim ettiler. Kaleye giren Belek, kendisine ihanet eden Ermenileri affetmeyip öldürdü. Kudüs kralını ve diğer Haçlı şövalyelerini ise tekrar eski zindanlarına gönderdi⁶³.

Belek Gazi'nin Şehadeti

Öte taraftan Joscelin, Kudüs'ten topladığı ordu ile Harput üzerine yürürken, Belek'in kaleyi yeniden ele geçirdiğini öğrendi. Bunun üzerine Harput'a gitmekten vaz geçti ve bölgedeki Müslümanlara karşı yeniden terör estirerek Belek'ten intikam almaya çalıştı⁶⁴. Joscelin'in bölgedeki Müslümanlara büyük eziyetler çektiirdiği haberini alan Belek, 1124 Ocak ayında Harput'tan yola çıktı. Kudüs Kralı Baudouin'i, hemşirezadesini ve Galeran'ı da yanına alarak onları Harran Kalesi zindanlarına nakletti. Buradan Halep'e gelen Belek, Rıdvan zamanından beri burada teşkilatlanmış ve bölgede terör estiren Şii İsmailîleri (Bâtınîler-Haşîşîler) Halep'ten kovduktan sonra, Haçlılara karşı genel bir seferberliğin hazırlığını yapmaya başladı ve tüm Müslümanları cihada davet etti. Amcaoğulları Davud, Süleyman ve Timurtaş aile büyüğü saydıkları Belek'e tabi oldular. Artuklu ailesinden başka Dımaşk Atabeyi Tuğtekin ile Musul Emiri Aksungur Porsukî de ona önemli miktarda destek kuvvet gönderdi⁶⁵.

⁶³ Azimî, s. 46, 116; İbnü'l-Esîr X, s. 485; Ebû'l-Ferec II, s. 357-358; Urfalı Mateos, *olayı duyan Belek'in kartal süratiyle on beş günde Halep'ten gelerek kaleyi geri aldığı kral, kralın hemşirezadesi ve Galeran'ın haricindeki esir ettiği 65 adam ile 80 kadını surlardan atarak telef ettiğini* kaydetmektedir. Bkz. Mateos, s. 237-274.

⁶⁴ Azimî, s. 46; Mateos, s. 274.

⁶⁵ Mateos, s. 237-274; Azimî, s. 46,116; İbnü'l-Esîr X, s. 485; İbnü'l-Adîm, s. 89; Ebû'l-Ferec II, s. 358.

Güçlü bir orduyla Halep'ten yola çıkan Belek Gazi, Mart 1124'te Haçlıların elindeki Azaz Kalesi'ni muhasara etti. Azaz'ı kurtarmak üzere kaledekilere yardıma gelen Haçlı kuvvetlerini püskürttü. Nisan ayında Haçlılarla ittifak halinde olduğu haberini aldığı Menbiç Hâkimi Hassan b. Gümüştengin'in üzerine yeğeni Timurtaş'ı gönderdi. Menbiç şehri Fırat Nehri üzerinde önemli bir stratejik mevkiye sahipti. Timurtaş bir hile ile şehirden çıkardığı Hassan'ı tutuklayıp Palu'ya gönderdi. Ancak Hassan'ın kardeşi İsa şehri teslim etmeyip iç kaleye çekildi. Joscelin'e haber gönderdi ve ona şehri teslim edeceğini vaat ederek derhal yardıma gelmesini istedi. Belek, Menbiç'e yardıma gelen Joscelin'in kuvvetlerini 4 Mayıs 1124'te büyük bir bozguna uğrattı⁶⁶.

Tam bu sırada, Müslümanların elinde kalan son kale olup, Mısır ile deniz bağlantısını sağlayan ve stratejik bir noktada bulunan liman kenti Sûr'un Haçlıların eline geçmek üzere olduğu haberini aldı. Menbiç'in ele geçirilmesi işini amcazadesi Timurtaş'a bırakan Belek, Sûr'a doğru hareket etmek üzere hazırlıklara başladı. 6 Mayıs 1124'te zırhını üzerinden çıkardığı bir sırada kaleden atılan bir ok ile sırtından ağır şekilde yaralandı. Aynı gün bir kaç saat içinde vefat etti⁶⁷. Rivayete göre Belek Gazi, sırtındaki oku bizzat çıkarıp kırmış ve "Bu ok bütün Müslümanlara vurulmuş bir darbedir" sözleriyle o dönemki

⁶⁶ İlhan Erdem, "Haçlılar ile Mücadelede Menbic ve Emir Belek", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXVII/LXIV, 2018, s. 203.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr X, s. 488; Mateos, s. 277-278.

İslam dünyasının içinde bulunduğu buhrana ve Müslümanların duygularına tercüman olmuştur⁶⁸.

Belek Gazi'nin şehadetinin ardından kuzenleri Artuklu mirasını aralarında paylaştılar. Bu paylaşım sonucu Meyyâfârikîn: İlgazi'nin büyük oğlu Süleyman'a, Harput ve Mardin: küçük oğlu Hüsameddin Timurtaş'a, Halep ise Bedrüddevle Süleyman b. Abdülcabbâr adındaki amcaoğlunun hâkimiyeti altına girdi⁶⁹. Eylül 1124'te Timurtaş, Harran'da mahpus bulunan Kral Baudouin ile diğer Haçlı reislerini seksen bin dinar karşılığında serbest bıraktı⁷⁰. Onun Mardin'de bulunmasını fırsat bilen ağabeyi Süleyman, Meyyâfârikîn'den yola çıkarak Palu ve Harput'u ele geçirdi. Kısa süre sonra Süleyman'ın ölmesi üzerine Sökmen'in oğlu Davud, Malatya ve civarını ele geçirmeye kalkıştı. Ancak Ayşe Hatun buna karşı çıkarak Davud'a bu fırsatı vermediği gibi Masara, Minşâr ve Gerger bölgelerini işgal ederek oğlu Tuğrul Arslan'ın hâkimiyet alanını genişletti⁷¹. Öte taraftan Sultan Şahinşâh'ın Konya'da hapse attığı kardeşleri Mesud ve Melik Arap bir yolunu bularak zindandan kaçmışlardı. Melik Arap Ankara'ya gelip burada kendisine bir hâkimiyet alanı kurarken, Mesud da Danişmendlilere sığınmış ve Emir Gazi'nin kızıyla evlenerek onun damadı olmuştu. Nihayetinde

⁶⁸ Süryani Mikhaîl II, s. 59; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 167; Runciman II, s. 136.

⁶⁹ Mateos, s. 278; Ebû'l-Ferec II, s. 358; Alptekin, "Artuklular", s. 182; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 150-152.

⁷⁰ Mateos, s. 278; İbnü'l-Âdim, s. 127, 149; Runciman II, s. 141.

⁷¹ Ebû'l-Ferec II, s. 358-359; Azîmî, *Süleyman'ın Ayşe Hatun ile evlenerek Harput'a hâkim olduğu, Palu'nun ise Davud'da kaldığını* bildirmektedir. Bkz. Azîmî, s. 58.

altı yıllık saltanatının ardından Şahinşâh, 1116 yılında Danişmendlilerin baskısı sonucu Anadolu Selçuklu tahtını Mesud'a bırakmak zorunda kalmıştı⁷². Her ne kadar Mesud iktidarı ele geçirdikten sonra Ankara'da bulunan Melik Arap ile Malatya'da bulunan Tuğrul Arslan'ın hâkimiyetlerine dokunmadıysa da bu durum ebedî olmadı. Damadı Mesud'un Selçuklu tahtına oturmasını fırsat bilen Danişmendli Emir Gazi, Malatya'yı ele geçirmek üzere 1124 yılında harekete geçti. Kardeşi Tuğrul Arslan'dan kurtulmak isteyen Sultan Mesud ise bu duruma itiraz etmedi. Ayşe Hatun ve oğlu Tuğrul Arslan, Malatya'yı şiddetle savundularsa da şehirde başlayan kıtlık sıkıntısı yüzünden açlıktan ve salgın hastalıklardan dolayı ölümler artmaya başladı. Malatya halkının isyan etmesinden korkan Ayşe Hatun, oğlu Tuğrul Arslan'ı da aldı ve kendisine sadakatle bağlı Selçuklu askerleriyle gizlice şehirden kaçarak, Malatya yöresindeki Minşâr Kalesi'ne sığındı. Ertesi gün Melike ve oğlunun şehirden ayrıldığını gören Malatyalılar, 10 Aralık 1125 tarihinde şehri Danişmendlilere teslim ettiler⁷³. Belek Gazi gibi önemli bir hamisini kaybeden Ayşe Hatun oğlu Tuğrul Arslan'ı da alarak yeniden Artuklulara sığındı. Başından birçok evlilik geçen Ayşe Hatun'un Artuklu Emiri Davud veya Süleyman ile evlendiğini ve bundan sonra adının tarihten silindiğini görüyoruz⁷⁴.

⁷² Anna Komnena, s. 491-500; Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Malazgirt'ten Miryokefalon'a) (1071-1176)*, II, Çorum 2003, s. 99-109.

⁷³ Ebû'l-Ferec II, s. 360; Mateos, s. 282; Süryani Mikhail II, s. 59; Metin, s. 46-47.

⁷⁴ Ebû'l-Ferec II, s. 362; Koca, s. 114; Metin, s. 48.

SONUÇ

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın ardından hanedan üyeleri ve iç çatışmalar nedeniyle Haçlılar ile yeterince mücadele edilememiştir. Sultan Berkyaruk ve halefi Muhammed Tapar'ın bazı emirlerini Haçlılar üzerine göndererek yaptıkları girişimlerden kesin bir netice elde edilemeyince, 1115 yılından sonra Büyük Selçuklular kendi iç meseleleri ile uğraşmış ve Haçlılar ile mücadeleyi bir kenara bırakmışlardır. Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan ise Haçlı ordularına karşı başarılı mücadeleler vermiş, Haçlıların sayı ve silah üstünlüğü onu bu mücadeleden yıldırmanın, Hıristiyan Batı dünyasına Anadolu'nun bir Türk yurdu olarak kalacağını ispat etmiştir. Haçlıları Anadolu'da barındırmayan Kılıç Arslan'ın gücünü topladığı bir süreçte, Birinci Haçlı Seferi sırasında Bizans'a kaptırdığı yerleri geri alması gerekirken babası gibi yönünü Büyük Selçukluların topraklarına çevirmesi, onu telafisi imkânsız büyük bir siyasî hataya düşürmüştür. Kılıç Arslan Musul'u ele geçirip burada kendi adına hutbe okutmasının bedelini hayatıyla öderken Selçuklu tahtı üç yıl boş kalmış, savunmasız kalan Batı Anadolu'daki Türkmenler, Bizans orduları tarafından büyük bir kıyıma uğratılmışlardır.

Diğer taraftan Kılıç Arslan'ın eşi Ayşe Hatun, eşini kaybettikten sonra Tuğrul Arslan ile birlikte Musul'dan Malatya'ya gelmiş ve oğlunu buradaki Selçuklu emirlerine sultan olarak ilan ettirmeyi başarmıştır. Eski Türk töresinde olduğu gibi devlet işlerini yakından takip eden Ayşe Hatun da Selçuklular tarihinde yetenekli, bilgili, devlet yönetiminden anlayan bir melike olarak adından söz ettirmiştir. O,

Tuğrul Arslan'ın küçük yaşta olması hasebiyle Malatya ve civarını “Malatya Melikesi” unvanıyla bizzat kendisi yönetmiş, kendisinin ve oğlunun hayatını güvenceye almak ve Malatya'daki iktidarını ayakta tutabilmek adına, güçlü bulduğu emirlerle çeşitli izdivaçlar yapmaktan çekinmemiştir. Onun yaptığı en önemli ve en kazançlı izdivaç, Belek Gazi ile yaptığı evliliği olmuştur. Zira o ve oğlu bu sayede on yıl boyunca; batıdan Türkiye Selçukluları, kuzeyden Mengücekli ve Danişmendli, güneyden ise Haçlılardan gelebilecek tehlikelere karşı korunmuşlardır. Belek Gazi'nin zamansız ölümünün ardından üvey oğlu Sultan Mesud ve Danişmendliler karşısında tutunamayan Ayşe Hatun, oğlunu da alarak Malatya'yı terk etmek zorunda kalmıştır.

Diğer taraftan Selçukluların Haçlılar ile mücadeleden el çektikleri fetret döneminde Artukoğulları, Haçlılar ile mücadele bayrağını ele almışlardır. Sökmen ve İlgazi Haçlılar karşısında kazandığı zaferlerle Müslümanların ümitlerini taze tutmayı başarmışlardır. Onlardan sonra Artukoğulları hükümdarı olan Belek Gazi, Haçlı liderlerini esir etmekle onların adeta elini-kolunu kesmiş, Haçlıları Antakya ile Kudüs arasındaki sahil şeridinde hapsetmiştir. Şayet ömrü vefa etseydi belki de Haçlıları İslâm coğrafyasından tamamen söküp atacak, dağınık halde bulunan Selçukluları yeniden bir güç halinde bir araya getirebilecekti. Belek Gazi'nin Ayşe Hatun ve Ferhunde Hatun ile evlenmesi de bize göre sıradan bir olay değildir. Onun bu izdivaçlar sayesinde birbirine düşman hale gelmiş Anadolu Selçuklu ve Büyük Selçuklu hanedanlığının saygınlığını yeniden tesis etmek ve onları birleştirmek düşüncesinde olduğunu söyleyebiliriz. Kudreti, kahramanlığı, adaleti, dindarlığı, nizam ve asayiş sağlamadaki

başarıları sebebiyle Türk-İslâm dünyasının sevgi ve saygısını kazanan Sökmen, İlgazi ve yeğenleri Belek Gazi'nin ardından Artukoğulları bölünüp küçüldüler ve kendi kabuklarına çekilerek Haçlılar ile mücadeleyi bıraktılar.

Haçlıların İslâm dünyası için büyük bir tehlike oluşturduğu ve Selçuklu ordusunun sahneden çekildiği bir dönemde Artukoğulları, bağımsız bir beylik olarak Haçlılar ile mücadele bayrağını ele almış, Haçlıların Anadolu ve Suriye topraklarındaki yayılmalarının önüne aşılmaz bir set çekmişlerdir. Ne var ki Haçlıları İslâm topraklarından tamamen söküp atabilecek kudrete sahip olan bu üç kahramanın zamansız ölümleri bu süreci akamete uğratmıştır. Artukluların sahneden çekilmelerinden bir süre sonra Zengîler, daha sonra da Eyyübîler, Haçlılar ile cihad bayrağını devralmışlardır.

KAYNAKLAR

Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, nşr. Osman Turan, TTK Yay., Ankara 1999.

Alptekin, Coşkun, “Artuklular”, *DİA*, III, TDV Yay., İstanbul 1991.

Anna Komnena, *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, İnkılap Yay., İstanbul 1996.

Ardıçoğlu, Nurettin, *Harput Tarihi*, Harput Derneği Yay., İstanbul 1964.

Artuk, İbrahim, *Artuk Bey*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Türk Büyükleri Dizisi CIV, Ankara 1988.

Azîmî, Ebû Abdullah, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, yay. Ali Sevim, TTK, Ankara 2006.

Azimli, Mehmet, “Artukluların Kuruluşu ve İlk Artuklu Emiri Necmeddin İlgazi'nin Siyasi Faaliyetleri”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özcoşar, I, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, Mardin 2008, ss. 11-22.

Barthold, Vassiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 3. baskı, haz. Hakkı D. Yıldız, TTK Yay., IX/XI, Ankara 1990.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, E Yayınları, İstanbul 1979.

Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Dünya Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 1997.

-----, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK Yay., Dizi XXIV/XXII, Ankara 1996.

-----, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I-II, TTK Yay., Ankara 1990-1992.

-----, “1101 Yılı Haçlı Seferleri”, *Prof. Dr. Fikret İşıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1995.

Ebû'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, çev. Ö. Rıza Doğrul, TTK Yay., II/CXII, Ankara 1999.

Erdem, İlhan, “Haçlılar İle Mücadelede Menbiç ve Emir Belek”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXVII/CXIV, Ankara 2018, ss. 191-204.

Eyice, Semavi, “İznik”, *DİA*, XXIII, TDV Yay., İstanbul 2001.

Fisher, Sydney Nettleton, *The Middle East A History*, Alfred A. Knopf Press, New York 1979.

Fulcherios Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, çev. İlcan Bihter Barlas, *Kudüs Seferi*, IQ Yay., İstanbul 2009.

Hacıgökmen, Mehmet Ali, “Türkiye Selçukluları Zamanında Konya'nın Devlet Merkezi Oluşu” *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XXIX, Konya 2011, ss. 231-260.

Hüseynî, Sadruddin Ebû'l-Hasan, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 2. baskı, çev. Necati Lügal, TTK Yay., Ankara 1999.

İbn Kalânîsî, Ebû Ya'la Hamza, *Şam Tarihine Zeyl*, I. ve II. Haçlı

Seferleri Dönemi, Arapça'dan çev. Onur Özatağ, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.

İbnü'l Adîm, Kemalüddin, *Buğyetu't-Talep fî Tarih-i Haleb*, 2. baskı, yay. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2011.

İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebû'l-Hasen, *El-Kâmil fi't-Târîh*, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydın, X, Bahar Yay., İstanbul 1987.

Kesik, Muharrem, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi: Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTK Yay., XIX, Ankara 2003.

Koca, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Malazgirt'ten Miryokefalon'a) (1071-1176)*, II, Çorum 2003.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, DTCF Basımevi, Ankara 1982.

Kurat, Akdes Nimet, *İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi M.S. 1081-1096*, Türk Kültürünü Araştırma Ens. Yay., Ankara 1966.

Kuşçu, Ayşe Dudu, "Selçuklu Devlet Yönetiminde Kadının Yeri ve Altuncan Hatun Örneği", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, I, Konya 2016, ss. 173-190.

Küçüksipahioğlu, Birsal, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2007.

Lamb, Harold, *The Crusade: Iron Men and Saints*, The Country Life Press, New York 1930.

Merçil, Erdoğan, “Haçlı Seferleri Sırasında Büyük Selçuklu Devleti’nin Durumu”, *Uluslar Arası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, (23-25 Haziran 1997), TTK Yayınları, Ankara 1999, ss. 83-90.

Metin, Tülay, “Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, VI, Konya 2017, ss. 35-52.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah; *Camii’-d-Düvel: Selçuklular Tarihi*, II, yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2001.

Nuveyrî, Şihâbuddîn Ahmed, *Nihâyetü’l-Ereb fî Funûni’l-Edeb*, I-XXXI, thk. Muhammed Fevzi Antil, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Kahire 1992.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 1981.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (1105-1118)*, TTK Yay., Ankara 1990.

Özcan, Abdülkadir, “Hatun”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997.

Râvendî, Ali b. Süleyman, *Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr*, I, (Muhammed İkbâl’in Farsça neşriden) çev. Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-II, 2. baskı, çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 1992.

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yay., XXIV/VII, Ankara 1989.

-----, *Ünlü Selçuklu Komutanları; Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yay., Ankara 1990.

-----, “Artukoğlu Sökmen’in Siyasî Faaliyetleri”, *Bellekten*, XXVI/CIII, 1962.

-----, “Artuk b. Eksük”, *DİA*, III, TDV Yay., İstanbul 1991.

-----, “Necmeddin İlgazi”, *DİA*, XXII, İstanbul 2000.

Sevim, Ali - Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara 1989.

Sıbt İbnül-Cezvî, “Miratu’z-Zamân fi Tarihi’l-Âyân”, (Selçuklularla ilgili kısmı yayımlayan: Ali Sevim), *Belgeler*, XIV, TTK, 1989-1992, ss. 1-260.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilâtı-Destanları*, 2. baskı, Ankara Üni. DTCF Yay., CLXX, Ankara 1972.

-----, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Ankara 1990.

Süryani Mikhail, *Khronik*, Türkçe’ye çev. Hrant D. Andreasyan *Süryani Patrik Mihailin Vakâinâmesi II*, TTK Kütüphanesi, Ankara 1944, (henüz yayımlanmadı).

Tritton, A. Stanley, “The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicle”, *Journal of The Royal Asiatic Society*, Paris 1933, ss. 69-101.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye (1071–1318)*, 7. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 2002.

-----, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yay., İstanbul 1980.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 2. baskı, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yay., Ankara, 1987.

Vasiliev, Alexander Alexandravich, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Müfit Mansel, Maarif Matbaası, Ankara 1943.

Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum, (XI. ve XII. Kitaplar)*, çev. Ebru Altan, İstanbul Üni., SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

Yınanç, Mükrimin Halil, "Anadolu'nun Fethi", *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, İstanbul 1944.

BÖLÜM 10

BOĞAZLARIN GÜVENLİĞİYLE İLGİLİ BİR BELGE: SEYYİD AHMED PAŞA'NIN HAZIRLADIĞI BOĞAZ KALELERİ YOKLAMA DEFTERİ (1791)

Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK*

*Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
seyditoprak@gmail.com

Seyyid Ahmed Paşa ve Hizmetleri

Seyyid Ahmed Paşa, 1748'de III. Ahmed'in kızı Zübeyde Sultan ile evlenerek *dâmâd-ı şehriyârî* unvanına nail olan Kız Alizade Süleyman Paşa'nın oğludur. Süleyman Paşa, Edirne bostancıbaşılığı, Hotin muhafızlığı, Bosna ve Anadolu valiliği görevlerinde bulunmuştur¹.

Seyyid Ahmed Paşa kapıcıbaşılık, mîr-i mîrânlık ve vezirlik rütbelerini haiz olarak devlet hizmetinde uzun süre muhasıllık, mutasarrıflık, seraskerlik, muhafızlık ve valilik gibi görevlerde bulunmuştur. Dergâh-ı Âlî kapıcıbaşısı görevindeyken 1780'de mîr-i mîrân rütbesiyle Bozok mutasarrıfı, 1781'de Mora muhassılı, 1782'de vezir rütbesiyle Girit valisi olarak atanmıştır. Bu sırada III. Mustafa'nın eşi Adilşah Kadın kızlarının evlendirilmesini isteyince I. Abdülhamid, biraderinin kızları Beyhan Sultan ve Hatice Sultan için damat adayları aramıştır. Hatice Sultan için uygun görülen Seyyid Ahmed Paşa, Girit valiliği görevindeyken III. Mustafa'nın kızı Hatice sultan ile 1784'te nikâhlanmıştır. Aynı sene içinde Anadolu valisi olarak atanmış, ardından Hotin muhafızlığı ve İsmail seraskerliği vazifesiyle Rumeli'ye gönderilmiştir².

Hotin muhafızlığı hizmetini ifa ederken Hatice Sultan ile düğün törenlerinin yapılabilmesi için Seyyid Ahmed Paşa'ya ilkbaharda İstanbul'a gelmesi emri gönderilmiştir³. Ancak Ahmed Paşa'nın

¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. 5, (Haz: Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1547; Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 92.

² Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, C. 1, Matbaa-i Amire, İstanbul 1308, s. 275; Uluçay, a.g.e., s. 104.

³ AE. SABH.I, 1/71.

başkente gelmesi pek de kolay olmamıştır. Sadrazam Hotin ve İsmail gibi önemli sınır kalelerine dirayetli birinin atanmasına kadar Ahmed Paşa'nın orada kalmasını, ardında iki ay kadar Kütahya'da dinlenip kapı halkı ve maiyetini topladıktan sonra İstanbul'a gelmesini istemiştir⁴. Bu şekilde görevinin başına dönen Paşa, gerekli hazırlığı yaptıktan sonra İstanbul'a gelebilmiştir. Seyyid Ahmed Paşa ile Hatice Sultan'ın düğün törenleri 9 Kasım 1786 tarihinde yapılmıştır⁵. Hatice Sultan ile evlendikten sonra bir müddet daha Anadolu valiliği görevini sürdüren Paşa, vazifesinin başına gitmek için başkentten ayrılmıştır. Görevleri gereği eyaletlere gittiğinde, İstanbul'da bıraktığı eşi ve kayın validesine her bayramda hatırı sayılır hediye bohçaları göndermeyi ihmal etmemiştir⁶.

Kırım meselesi 1787 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında harbe dönüştüğünde Seyyid Ahmed Paşa savaş bölgelerinden biri olan Doğu Anadolu'ya gönderilmiştir. Paşa, Erzurum valisi ve bölgedeki orduların başkomutanı olarak Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya yönelik Rus saldırılarını karşılamakla görevlendirilmiştir. Ancak Erzurum valisi ve Gürcistan tarafları seraskeri olan Paşa'nın hazırlıklarını yaparak görev yerine gidişi bir müddet gecikmiştir. Erzurum'a gitmek için acele etmediği ve henüz Kayseri'de bulunduğu haberleri üzerine, Sultan I. Abdülhamid tarafından Seyyid Ahmed Paşa'ya 1787 yılı ocak ayı sonlarında bir hüküm gönderilmiştir. Rusya'ya savaş açıldığı,

⁴ AE. SABH.I, 17/1514.

⁵ Uluçay, a.g.e., s. 104. *Sicill-i Osmanî*'de Seyyid Ahmed Paşa ile Hatice Sultan'ın düğünlerinin 1787 yılı Ekim ayında yapıldığı kayıtlıdır. Bkz: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 1, (Haz: Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 207.

⁶ AE. SABH.I, 17/1498.

bölgeyi muhafaza etmek için Erzurum valisi ve Gürcistan tarafları seraskeri olarak tayin edildiği hatırlatılan ferman ile Paşa'nın yollarda boşuna durarak zaman geçirmeden bir an evvel görevinin başına gitmesi istenmiştir. Paşa'nın dairesi ve kapı halkını tamamıyla yanına alması, doğru yoldan gitmesi, yolculuk sırasında halka asla zarar vermeden Erzurum'a gitmesi ve seraskerlik görevinin gereğini yerine getirmesi de fermanda ayrıca vurgulanmıştır⁷.

Savaş başladıktan sonra Sofya seraskeri yapılan Seyyid Ahmed Paşa, 1789 yılı sonlarına doğru, görev yerine giderken başka bir vazifeye, Rumeli valiliğine tayin edilmiştir⁸. Kış mevsiminin yaklaştığı bir sırada Rumeli valisi ve seraskeri olarak atanan Paşa, ordunun güvenli olarak kışlaması için gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. Rumeli'de savaş bölgesindeki kale ve şehirlerin korunması için muhafız tayini, asker toplanması, askerlerin ulufe ve tayin alacaklarının ödenmesi ve zahire teminiyle uğraşan Ahmed Paşa⁹ aynı yıl Mora Valisi olarak görevlendirilmiştir¹⁰.

Bir süre Mora'da görev yapan Seyyid Ahmed Paşa, daha sonra 1791 yılında Karadeniz Boğazı ve sahilleri muhafızı olarak tayin edilmiştir. Paşa'nın Mora'dan İstanbul'a gelerek görevine başlaması halefi olan İsmail Paşa'nın adaya ulaşmasına bağlıydı. Yeni Mora valisinin görevi devralması ve Ahmed Paşa'nın İstanbul'a gelişi zaman alacağından, Paşa'nın isteği üzerine yerine bir vekil tayin edilmesi

⁷ AE. SABH.I, 32/2396.

⁸ Mehmed Süreyya, C.1, s. 275.

⁹ AE. SSLM. III, 108/6554; AE. SSLM. III, 123/7490; AE. SSLM. III, 134/8135.

¹⁰ Mehmed Süreyya, C.1, s. 275.

kararlaştırılmıştır. Bu süreçte Boğaz muhafızı olarak vekâleten Kapıcıbaşı es-Seyyid Numan Bey görevlendirilmiştir¹¹.

Seyyid Ahmed Paşa, Boğaz muhafızlığının ardından ikinci kez Erzurum valiliğine atanmıştır. Ancak Erzurum valiliğinin Yusuf Ziya Paşa'ya verilmesi üzerine Seyyid Ahmed Paşa 12 Ekim 1794/17 Rebiülevvel 1209 tarihinde Sivas valiliğine getirilmiştir¹². Ahmed Paşa, bir müddet sonra Kırşehir mutasarrıfı olmuştur. Bu görevi sırasında Alanya ve Beyşehir mutasarrıflarının aralarında düşmanlık olmasından dolayı, 25 Ekim 1796/22 Rebiülahir 1211'de Beyşehir ve Kırşehir mutasarrıflarının görev yerleri değiştirilmiştir. Yani Seyyid Ahmed Paşa Beyşehir mutasarrıfı, İbrahim Paşa da Kırşehir mutasarrıfı olmuştur¹³. Ahmed Paşa, Beyşehir'de görevliyken 11 Ocak 1797/12 Recep 1211'de Aksaray sancağına mutasarrıf olarak atanmıştır¹⁴. Paşa, bu sırada, kısa süreli de olsa Kırşehir¹⁵, Yenişehir ve Karahisarısahib mutasarrıflığı hizmetlerini de yürütmüştür. Karahisarısahib mutasarrıflığı sırasında Kıbrıs sancağı da uhdesinde verilmiştir¹⁶.

Sivas valiliği görevinin 1798 tarihinde hala Seyyid Ahmed Paşa'nın uhdesinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1798'de sadarete getirilen

¹¹ HAT., 198/9994. Seyyid Ahmed Paşa hakkında geniş bilgi için bkz: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, (Haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 206-207.

¹² Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nuri Tarihi*, (Hazırlayan Seydi Vakkas Toprak), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015, s. 138.

¹³ Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *a.g.e.*, s. 441-442.

¹⁴ Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *a.g.e.*, s. 469.

¹⁵ Seyyid Ahmed Paşa'ya Kırşehir sancağı 19 Nisan 1798/3 Zilkade 1212 tarihinde tevcih edilmiştir. Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *a.g.e.*, s. 758.

¹⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, s. 207.

Yusuf Ziya Paşa'dan boşalan Erzurum valiliği, bu sırada Sivas valisi bulunan Seyyid Ahmed Paşa'ya tevcih edilmiştir. Boş kalan Sivas eyaleti ise Zaralızade Recep Bey'e verilmiştir¹⁷. Erzurum valisiyken oğlu Seyyid Alaeddin Bey'e mîr-i mîrânlık (paşalık) rütbesi verilmesi için saraydan ricacı olan Paşa'nın isteği kabul edilmiş ve oğluna 19 Ocak 1799/12 Şaban 1213 tarihinde istediği rütbe verilmiştir¹⁸. Seyyid Ahmed Paşa, Erzurum valiliği görevini sürdürürken bu sıralarda görev mahallinde vefat etmiştir¹⁹.

Seyyid Ahmed Paşa'nın Boğaz Kalelerinde Yaptığı Yoklama

Rusya, sıcak denizlere ulaşma amacı doğrultusunda XVIII. yüzyılda önemli merhaleler kat etmiştir. 1768-1774 savaşı sırasında Kırım'ı işgal ederek Karadeniz'de askeri güç bulundurması İstanbul Boğazı için tehlike oluşturmuştur. Nitekim Baltık Denizi, Atlas Okyanusu ve Cebelitarık Boğazı yoluyla Akdeniz'e girerek savaşı Akdeniz ve Ege'ye kaydırması ve 1770'te Çeşme'de Osmanlı Donanması'nı yakması Çanakkale Boğazı'nın da tehlikede olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Özellikle Rusya'nın Karadeniz'e inmiş olması Osmanlı Devleti'ni Boğazların güvenliği için tedbir almaya mecbur bırakmıştır. Bir taraftan Çanakkale Boğazı'ndaki istihkâmlar takviye edilmiş, diğer taraftan İstanbul Boğazı'nın tahkimine başlanmıştır.

İstanbul Boğazı'nın her iki yakasında mevcut olan kale, tabya ve istihkâmlar takviye edildiği gibi, 1772 yılından itibaren de Boğaz kıyılarında gerekli görülen yerlere yeni kale ve tabyalar yapılmıştır.

¹⁷ Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *a.g.e.*, s. 791.

¹⁸ Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *a.g.e.*, s. 846.

¹⁹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, s. 207

Boğaz kalelerinin muhafız, asker, top ve mühimmatının eksiksiz olmasına önem verilmiştir. Kalelerin tamiri, yeni kale ve binaların yapımı için bina eminleri, kale ve istihkâmların düşman saldırıları karşısında daima hazır bulundurulması için dizdarlar tayin edilmiştir. Boğaz ve etrafındaki yerlerde bulunan tüm kalelerin her zaman savunmaya hazır bulundurulması için *Boğaz Muhafızı* unvanlı amirler tayin edilmiştir. Verirler arasından seçilen Boğaz muhafızları, İstanbul Boğazı'na yönelik tehlikenin önlenmesi için bölgedeki tüm askeri birimlerin amiri konumundaydı. Boğaz'ın muhafazası için Sinop ile İne Ada arasındaki sahil bölgesinde düşman saldırılarına karşı önlem almak, Anadolu ve Rumeli yakalarındaki tüm kale, tabya ve istihkâmları asker, top ve mühimmat bakımından hazır bulundurmak Boğaz muhafızlarının görevleri arasındaydı.

Başkent'in güvenliği için önemli olan Boğaz kalelerinin bina, muhafız, asker, top, mühimmat ve erzaklarının sürekli olarak tam ve eksiksiz olması için Boğaz muhafızları azami gayret göstermek zorundaydı. Bu amaçla kalelerde sık sık yoklamalar yapılır, tespit edilen eksik ve noksanlıkların giderilmesi için hazırlanan defter bir telhis ile sadarete sunulurdu. Bu araştırmada deşifresi yapılan defter böyle bir yoklama neticesi hazırlanarak sadarete sunulan bir yoklama defteridir.

Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Avusturya ile savaşta olduğu bir sırada, 1791 yılında, Mora valisi olan Seyyid Ahmed Paşa Karadeniz Boğazı ve sahilleri muhafızı olarak tayin edilmiştir. Paşa henüz İstanbul'a gelip görevinin başına geçmeden memuriyetiyle ilgili emirleri de almıştır. Nitekim aynı yılın temmuz ayı başlarında Seyyid Ahmed

Paşa'ya yeni atamayla ilgili görevlerinin bildirildiği bir ferman gönderilmiştir²⁰.

Fermana göre Boğaz muhafızı olarak atanan Seyyid Ahmed Paşa'nın Boğaz'da uygun bir yerde ikamet ederek Boğaz'ın Anadolu ve Rumeli taraflarındaki kalelere nezaret etmesi, belli aralıklarla kalelerin asker, top ve mühimmatını yoklaması, mevcut ve eksiklerini tespit ederek görevlerini hakkıyla yapmayanları cezalandırması istenmiştir. Yine kalelerdeki asker noksanlıklarının giderilmesi için dizdarlara emir vererek eksiklikleri derhal tamamlaması, kalelerin nizam, düzen ve disiplinlerine dikkat etmesi emredilmiştir. Ayrıca bu hükümle kalelerdeki top, top kundağı, yuvarlak, gülle, mühimmat ve cephanenin mükemmel ve muntazam olması, topların kundak ve tahtalarından tamiri gerekenlerin tespit edilmesi istenmiştir. Kalelerdeki topçuların daima görevlerini yapmaya hazır bulunmaları, gece ve gündüz nöbet bekleyerek uyanık olmaları ve görevlerinde asla kusur göstermemeleri hususu da fermanla önemle vurgulanmıştır.

Aynı ferman ile Seyyid Ahmed Paşa'nın görevinin sadece Boğaz'daki kalelerin muhafızlığı olmadığı, Boğaz dışındaki her iki sahilin nezaret ve muhafazasının da görevleri arasında bulunduğu hatırlatılmıştır. Kocaeli sancağının sahil kazalarından daha önce toplanan yerli askerlerin Şile'den Sinop'a kadar olan kıyıların korunmasında nöbetleşe hizmet etmeleri için gerekli nizamın sağlanması da Ahmed Paşa'nın göreviydi. Kıyıların korunması için Paşa'nın tayin edeceği sürekli dolaşan adamlarının uyanık olmaları, bir düşman gemisi tespit

²⁰ 2-11 Temmuz 1791 (Hicri 1205 yılı zilhicce evaili) tarihli hüküm. C.DH, 227/11309.

ettiklerinde derhal kalelere haber vermeleri, tüm görevlilerin düşman saldırısı ihtimaline karşı hazırlıklı olmaları için gerekli tedbirlerin alınması ve görevinde kusuru olanların cezalandırılması da Paşa'nın görevleri arasındaydı. Yine sahilin Rumeli tarafının korunması da Paşa'nın sorumluluğundaydı. İne Ada'dan Boğaz'a kadar olan Rumeli sahilinin korunması için tertip edilen süvari ve piyade askerlerinin başında bulunan Kapıcıbaşı Seyyid el-Hac Numan Bey de Seyyid Ahmed Paşa'nın emrinde olacaktı. Muhafızların başında gece gündüz görev yapan Numan Bey'e, daima uyanık olarak her taraftan haberdar olması ve bölgenin düşmandan korunması görevi verilmiştir. Böylece Ahmed Paşa'nın, Boğaz'ın Anadolu ve Rumeli sahillerinin korunmasında görevli olanlarla muhabere halinde bulunarak Boğaz'ın muhafazasını temin etmesi istenmiştir.

Aynı zamanda Saray'ın damadı olan Seyyid Ahmed Paşa, Boğaz muhafızı olarak atandıktan ve görevlerini bildiren fermanı aldıktan sonra vakit geçirmeden İstanbul'a gelerek görevinin başına gitmiştir. Muhafızlık görevlerinin teferruatını bildiren ferman gereği Boğaz'da Hünkâr İskelesi'ne yerleşmiştir. Paşa, göreve başalar başlamaz Boğaz kalelerindeki asker, mühimmat ve cephanenin tespiti için geniş kapsamlı bir yoklama yapmıştır Bizzat giderek teftiş ettiği kalelerde mevcut ve eksikleri teferruatıyla not etmiş, hazırladığı defteri bir telhisle sadarete arz etmiştir. Anadolu ve Rumeli yakasındaki kalelerin eksiklerini tek tek tespit eden Paşa'nın üzerinde durduğu ilk şey temel yiyecek maddesi olan ekme olmuştur. Yerleşim yerlerinden uzakta bulunan askerlerin temel gıdası suyla kurutulmuş bir tür ekme olan

peksimetle²¹ sağlanıyordu. Savaşın devam ettiği bir sırada Boğaz Muhafızı olan Seyyid Ahmet Paşa, askerlerin gıdasız ve aç kalmalarının önüne geçmek için kalelerde en az bir ay yetecek miktarda peksimet bulundurulması gerektiğini ihtiyaç listesinin başına yazmıştır. Buna göre gerektiğinde kullanılmak üzere Boğaz'daki Bağdadcık, Rumeli Feneri, Garipçe, Revancık, Anadolu Feneri ve Poyraz Limanı kalelerinde iki yüzer kantar, Macar Tabyası, Liman-ı Kebîr ve Telli Dalyan tabyalarında yüz ellişer kantar peksimet bulundurulması gereklidir. Birer kasaba hüviyetine sahip ve sürekli ekmek bulunan Anadolu Kavağı ile Rumeli Kavağı kaleleri için peksimet depolamaya ihtiyaç duyulmamıştır. Seyyid Ahmed Paşa'nın tespitine göre Boğaz kalelerinde kullanıma hazır 285 adet top bulunmaktaydı. Aynı kalelerde güvenlik tertibatı için 32 adet topa daha ihtiyaç vardı. Kalelerde 839 muhafız ve topçu askeri görev yapmaktaydı. Boğaz'ın ve kalelerin korunması için ayrıca 1.300 topçu ve muhafız askerin hazır bulundurulması gerekmekteydi. Ahmed Paşa'nın sunduğu yoklama defterine göre, kalelerde bulunan topların kundaklarının yağmur ve güneş gibi hava şartlarına maruz kalarak yıpranmalarının önlenmesi için önlem alınması gerekli görülmüştür. Bu iş için kullanımdan kaldırılmış ve Tersane'de atıl durumda bulunan eski yelken bezlerinden *muşamma* veya *muşamma*^{a22}

²¹ Peksimet: Pişirildikten sonra uzun süre dayanabilmesi için suyla kurutulan ekmek için kullanılan tabirdir. *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2005, s. 1592.

²² Eski metinlerde sıkça kullanılan *muşemma* (مشعم) mumlanmış anlamını ifade eder. Kelimeye *muşamba* olarak da tesadüf edilmektedir. Bir tarafına mum, yağlı boya ve kauçuk sürülerek su geçirmez hale getirilen bez için bu tabir kullanılmıştır. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II, Kubbealtı Yay., İstanbul 2011, s. 2182.

denilen su geçirmez örtüler yapılması gereği ifade edilmiştir. Sarp ve dik yamaçlarda bulunan kalelere temiz ve kullanılabilir tatlı su götüren su yolları tahrip olduğundan dört kaleye temiz ve tatlı su ulaşmamaktadır. Kalelere tatlı suyun ulaştırılması için su yollarının tamir edilmesi gerekmektedir. Rumeli Feneri Kalesi'nin deniz tarafında, yüksekte açık penceresi olan kulenin içindeki odalarda barut muhafaza edildiği anlaşılmıştır. Ancak kulenin demir kapsı tahrip olduğu için odalarında barut depolanması sakıncalıdır. Barut muhafazası için kulenin zemininde ayrı bir cephane yapılması gerekmektedir. Bazı kalelerdeki top döşemeleri topçuların top doldurmalarına uygun bir şekilde inşa edilmemiştir. Bu döşemeler bozularak yeniden sağlam ve uygun bir şekilde yapılmalıdır. Top döşemesi yapılmamış olan kalelere ise yeni top döşemeleri inşa edilmelidir. Balyemez toplarının yuvarlakları olmadığından yeterli miktarda yuvarlak denilen güller yapılmalıdır. Gülleri olmayan kantar topları için mermer güller hazırlanmalıdır²³.

SONUÇ

Boğaz muhafız olarak atanan Seyyid Ahmed Paşa, Boğaz'ın her iki yakasında bulunan kale ve tabyalarda teferruatlı bir yoklama yaparak işe başlamıştır. Bizzat kalelere giderek yerinde teftiş yapan Paşa, yoklama sonunda teferruatlı bir yoklama defteri hazırlamıştır. Kalelerdeki mevcut, muhafız, top, mühimmat, cephane ve erzak durumunu tespit ettiği gibi eksik ve noksanları da belirlemiştir. Tespit

²³ C.AS.,178/7722.

ettiği noksanlıkları deftere ayrıntılarıyla kaydederek alınması gereken tedbirleri de belirtmiştir.

Seyyid Ahmed Paşa'nın bizzat yaptığı yoklama sonucu tespit ettiğine göre, Boğaz'ın her iki yakasında bulunan on bir kale ve tabyada 839 topçu ve muhafız askeri ile 269 adet top mevcuttu. İki büyük devlete karşı savaşın devam ettiği 1791 yılında, bu kadar az top ve askerle İstanbul Boğazı'nın güvenliğini sağlamak mümkün değildi. Başkent in düşman tehdidinden emin olması Boğaz'ın düşman tarafından geçilmemesine bağlıydı. Bunun için mevcut asker ve toplara ilave olarak 1.500 asker 50 topa daha ihtiyaç vardı.

Seyyid Ahmed Paşa, top ve askerden başka bina, yapı, mühimmat, zahire ve diğer ihtiyaçları da deftere kaydetmiştir. Öncelikle savaş sırasında bir saldırı, kuşatma veya kötü hava şartları nedeniyle kalelere ulaşmanın mümkün olmayacağı durumlar göz önünde bulundurularak tedbir alınması gereği ifade edilmiştir. Her kalede, kale dizdarlarının muhafazasında fazladan bir ay yetecek kadar bir tür kurutulmuş ekmek olan peksimet bulundurulması gerektiği deftere kaydedilmiştir. Yine açıkta bulunan top kundaklarının hava şartlarının etkisiyle yıpranmadan korunması için yelken bezlerinden muşammaa (muşamba) denilen örtüler yapılması, eksik olan top güllerinin tamamlanması ve kalelere temiz içme suyunun götürülebilmesi için su yollarının tamiri edilmesi gerektiği deftere kaydedilmiştir. Bazı kalelerde barut konulan yerlerin korunaklı olmadığı, nemli olduğu ve odaların kapılarının yıprandığı tespit edilmiştir. Barutun muhafazası

için kale zemininde sağlam, usulüne uygun olarak tasarlanmış cephane odalarının yapılması gerektiği kayıt altına alınmıştır.

Kalelerin orta katlarına konulan topların bazıları için döşeme zemin hazırlanmadığı, yapılan top döşemelerinin kullanma elverişli olmadığı, namlu ağzı önüne açık bırakılan deliklerin topçuların top doldurmalarına uygun yapılmadığı tespitinde bulunan Seyyid Ahmed Paşa, döşemelerin bozularak yeniden ve müstahkem bir şekilde yapılması gerektiğini belirtmiştir.

Boğaz'ın her iki yakasında deniz seviyesinde bulunan Anadolu Kavağı ve Rumeli Kavağı kaleleri için mevcut muhafız ve neferleri yeterli gören Seyyid Ahmed Paşa, bir saldırı durumunda askere ihtiyaç duyulacağını da defterde kayıt altına almıştır. Paşa ayrıca Kavak kalelerinin muhafız ihtiyacının Bostancı Ocağı'ndan temin edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Neticede Seyyid Ahmed Paşa'nın sadarete sunduğu yoklama defterinin verilerinden savaş sırasında bile Boğaz kalelerinde asker, top, mühimmat, bina ve erzak eksikliklerinin olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi

AE. SABH.I, 1/71.

AE. SABH.I, 17/1498.

AE. SABH.I, 17/1514.

AE. SABH.I, 32/2396.

AE. SSLM. III, 108/6554.

AE. SSLM. III, 123/7490.

AE. SSLM. III, 134/8135.

C.AS.,178/7722.

C.DH, 227/11309.

HAT., 198/9994.

Kaynak ve Araştırma Eserler

AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II-III, Kubbealtı Yay., İstanbul 2011.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmânîye*, C. 1, Matbaa-i Amire, İstanbul 1308.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî*, C. 1, 5, (Haz: Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay.i İstanbul 1989.

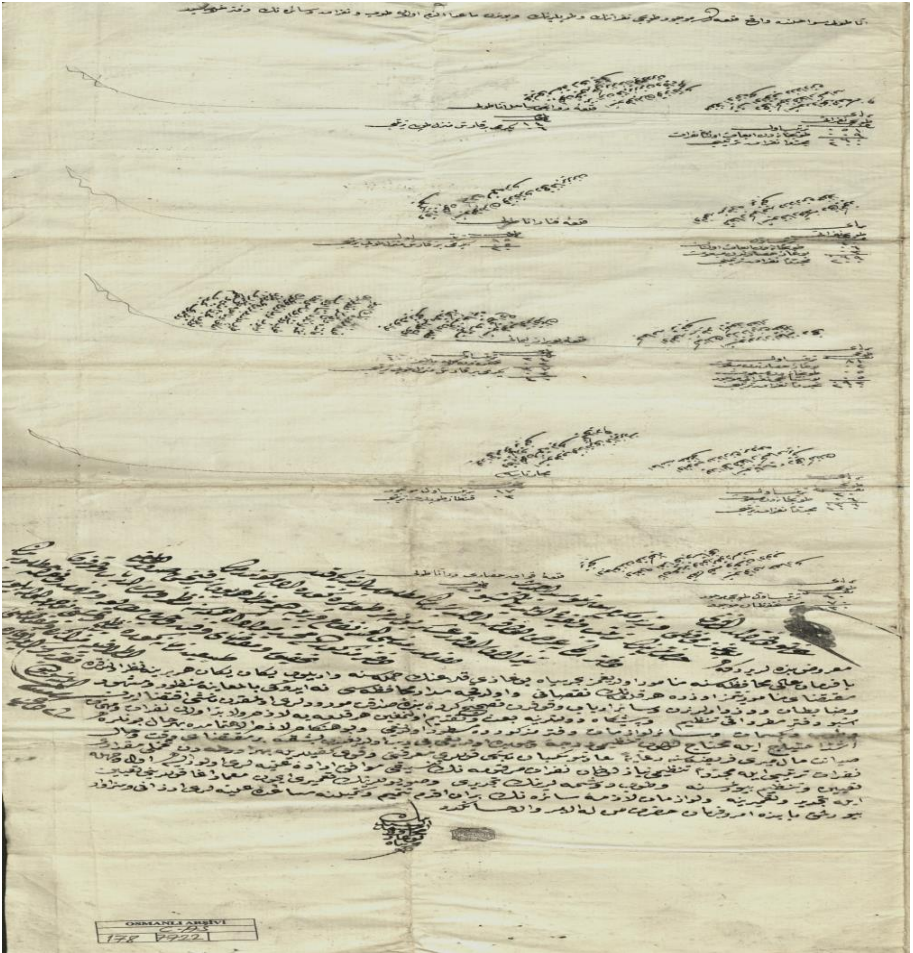
Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2005, s.. 1592.

ULUÇAY, Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

VAK'ANÜVİS HALİL NURİ BEY, *Nuri Tarihi*, (Hazırlayan Seydi Vakkas Toprak), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015.

EK:

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi Belge: C.AS. 178/7722

C.AS. 178/7722 Nolu Belgenin Transkribi:

**Rumeli Sevâhilinde Vâki' Kal'alarda Mevcûd Topçu
Neferât ve Toplarının ve Bundan Mâ'adâ Elzem Olan Top
ve Neferât ve Sâirenin Defter-i Hülâsasıdır.**

Kal'a-i Bağdadçık-Kilyos

Hîn-i iktizâda bulunmak için bir aylık vefâ edecek mikdârı iki yüz kantar peksimad tertîb olunup dizdârına ber-vech-i emânet teslîm olunması.

İşbu topların kundakları fenâ-pezîrinden vikâye için Tersâne-i Âmire'de mevcûd amel-mânde atîk yelkenlerden muşamma'a tertîbi.

İşbu dört kıt'a havan toplara humbaracı neferâtı tertîbi.

İşbu kal'aya su yolları yapıp kal'aya karîb fenâ-pezîr olduğundan, dört kal'aya mâ-i lezîz cârî olmamağla, bi-eyyi hâlin suya muhtâc olmağın, iktizâ eden yollarının ta'mîri.

Topçu Neferâtı:

79 Tertîb-i evvel.

8 Bundan akdem Tophâne'den ba's olunan topçu.

87

200 Müceddeden tertîb olunacak nefrât.

Top:

28 Tertîb-i evvel.

18 Kal'a-i mezbûrenin his'ar peçeleri hâlî olmağla
18 kıt'a balyemez top tertibi.

46

Havan: 4

Kal'a-i Fenâr-ı Rumeli

İşbu Fenâr kal'asına dahi vakt-i iktizâda bulunmak için dizdârında ber-vech-i emânet mahfûz olmak için iki yüz kantar peksimad tertîbi.

Kal'a-i mezbûrenin deryâ tarafında bâlâsı küşâde pencereleli kebîr kulle derûnuna vardalar²⁴ ile barut-ı siyâh vaz' olunmuş olup, küllenin bir bâb teymûr kapusu fenâ-pezîr olduğundan başka, barut-ı siyâhın ânda olmasında küllî mahzûr melhûz olmağla, derûn-ı kal'ada zemîne bir bâb musanna' cebehâne tecdîdi.

Topçu Neferâtı:

61 Tertîb-i evvel.

3 Boğaz'dan ib'âs olunan topçu.

5 Tophâne'den ba's olunan topçu.

69

200 Müceddeden tertîbi.

²⁴ İtalyanca *guarda* sözcüğüne dayanan *varda* dikkat, savul, yana çekil anlamını ifade etmektedir. Bu kelimeden türetilen *varda topu* tabiri ise gemilerin limana girişini önlemek için atılan top için kullanılmıştır. Yine *varda kosta* ise kıyı ve sahilleri korumakla görevli gemi için kullanılmıştır. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay.ı İstanbul 1989, s. 1482; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, III, Kubbealtı Yay., İstanbul 2011, s. 3339.

Top:

14 Tertîb-i evvel.

5 Yirmi bir karış topları müceddeden vaz'ı.

19

Kal'a-i Garipçe

İşbu Garipçe kal'asına dahi vakt-i iktizâda bulunmak ve dizdârında ber-vech-i emânet mahfûz [olmak] için 200 kantar peksimad tertîbi.

Kal'a-i mezbûrenin orta katında vâki' sekiz kıt'a topların tahtına bu esnâda inşâ olunan top döşemeleri münâsibi üzre olmayıp, lombarında²⁵ topçular top doldurmalarında mümkün olmamağla, döşemeler bozulup müceddeden metîn ve müstahkem tecdîdi.

Kal'a-i mezbûrenin sekiz kıt'a toplarından mâ'adâsının kundakları fenâ-pezîr olmamak için atîk yelken bezlerinden muşamma'aları tekmiîli.

Bundan akdemce ib'âs olunan üç kıt'a on altışar [karış] çapında balyemez toplarının yuvarlakları olmamağla, kadr-ı kifâ[ye] güllelerinin tertîbi.

Topçu Neferâtı:

82 Tertîb-i evvel.

5 Tophâne'den ib'âs olunan.

²⁵ Lombar: Savaş gemileri ve kalelerde topun namlusunun dışarıya çıkması için namlu ağzı önünde açık bırakılan delik. Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 1248; Ayverdi, *a.g.e.*, II, s. 1900.

- 2 Boğaz'dan ib'âs olunan.
- 5 Bu def'a gelen bostancı neferâtı.
- 94
- 1 Tophâne'den gelen Manav Ali firâr etmiş.
- 93
- 200 Müceddeden tertîbi.
- Top:*
- 26 Balyemez topları tertîb-i evvel.
- 12 Nev îcâd kundaklarıyla balyemez top tertîb-i evvel.
- 38
- 4 Yirmi bir karış menzil topları müceddeden tertîbi.
- 42

Tabya-i Limân-ı Kebîr

İşbu Limân-ı Kebîr Tabyası'nda dahi vakt-i iktizâda bulunmak ve dizdârında ber-vech-i emânet mahfûz [olmak] için yüz elli kantar peksimad tertîbi.

Tabya-i mezbûrede mevcûd topların dört kıt'asının döşemeleri olmamağla, müceddeden döşemeler tecdîdi.

Nev îcâd kundakları güneş ve bârândan muhâfaza için atık yelken bezlerinden muşamma'aları tekmîli.

Üç kıt'a kantar toplarına ellışer kıt'a yüz elli kıt'a mermer gülle tertîbi.

Bundan akdemce tabya-i mezbûreye gönderilen üç kıt'a on altışar [karış] çapında olan topların yuvarlakları olmamağla, kadr-ı kifâye gülle tertîbi.

Topçu Neferâtı:

24 Tertîb-i evvel.

5 Tophâne'den ib'âs olunan.

5 Tekrâr ba's olunan bostancı neferi.

34

100 Müceddeden tertîbi.

Top:

9 Nev îcâd kundaklarıyla tertîb-i evvel.

3 Bundan akdem gönderilen balyemez top.

12

3 Birer kantar olmak üzere müceddeden kantar topları tertîbi.

Telli Dalyan Tabyası

İşbu tabyada dahi bulunmak ve dizdârında ber-vech-i emânet hıfz için yüz elli kantar peksimad tertîbi.

İşbu kundakları fenâ-pezîrinden vikâye için atık yelken bezlerinden muşamma'a tekmîli.

İşbu tabyaya tertîb olunacak üç kıt'a kantar toplarına ellişer aded mermer gülleleri tertîbi.

Topçu Neferâtı:

29 Tertîb-i evvel.

6 Tophâne'den ib'âs olunan.

35

100 Müceddeden tertîbi.

Top:

7 Nev îcâd kundaklarıyla mevcûd tertîb-i evvel.

8 Başka balyemez mevcûd tertîb-i evvel.

15

3 Birer kantar olmak üzere üç kıt'a kantar topları tertîbi.

Kal'a-i Kavak Hisârı [der]-Rumeli

İşbu Kavak Hisârı bir kasaba nev'inden olup dâimâ nân-ı azîz bulunur makûlesinden olmağla, iktizâsına göre müstahfizları tertîbi Bostancı Ocağı'ndan irâde-i aliyyeye muhtâc.

Topçu Neferâtı:

61 Topçu neferâtı mevcûd.

72 Müstahfizân mevcud.

133

Top:

34 Nev îcâd kundaklarıyla mevcûd tertîb-i evvel.

Havan:

6

**Anadolu Sevâhilinde Vâki‘ Kal‘alarda Mevcûd Topçu
Neferâtının ve Toplarının ve Bundan Mâ‘adâ Elzem olan
Top ve Neferât ve Sâirenin Defter-i Hülâsasıdır.**

Kal‘a-i Revâncık-Sâhil-i Anadolu

İşbu Revâncık Kal‘asına dahi iki yüz kantar peksimad tertîb olunup dizdârında hıfz olunması.

İşbu topların kundakları tez elden fenâ-pezîrinden vikâye için atık yelken bezlerinden mevcudundan gayrisini muşamma‘aları tekmîli.

Topçu Neferâtı:

51 Tertîb-i evvel.

9 Tophâne’den ib‘âs olunan nefrât.

60

200 Müceddeden neferât tertîbi.

Top:

14 [Tertîb-i evvel.]

6 Yirmi bir karış menzil topu tertîbi.

[20]

Kal‘a-i Fenâr-ı Anadolu

İşbu Fenâr kal‘asına dahi iki yüz kantar peksimad dizdârında hıfz olunmak şartıyla tertîbi.

İşbu topların kundakları dahi fenâ-pezîrinden vikâye için kezâlik muşamma‘aları tekmîli.

Topçu Neferâtı:

60 Tertîb-i evvel.

6 Tophâne’den ib‘âs olunan.

3 Boğaz Hisarı’ndan meb‘ûs.

69

200 Müceddeden neferât tertîbi.

Top:

15 Tertîb-i evvel.

5 Yirmi bir karış menzil topu tertîbi.

20

Kal‘a-i Poyraz Limanı

İşbu Poyraz Limanı’na dahi kezâlik dizdârında hıfz olunmak şartıyla iki yüz kantar peksimad tertîbi.

İşbu top kundaklarının muşamma‘aları tekmîli, üç kıt‘a on altışar [karış] çapında olan toplara kadr-ı kifâye yuvarlak tertîbi.

Kal'a-i mezbûrenin orta katında vâki' sekiz kıt'a topların tahtına bu esnâda inşâ olunan top döşemeleri münâsibi üzre olmayıp, lombarında topçuların top doldurmalarında usret çekip, imkânı olmamağla, döşemeleri bozulup müceddeden metîn ve müstahkem ve döşemeleri tecdîdi.

Topçu Neferâtı:

- 81 Tertîb-i evvel.
2 Boğaz Hisarı'ndan meb'ûs.
5 Tophâne'den meb'ûs.
5 Bostancı neferâtı mevcûd.
93
200 Müceddeden neferât tertîbi.

Top:

- 34 Tertîb-i evvel.
3 Sonradan gelen balyemez.
37
3 Yirmi bir karış menzil topu tertîbi.
40

Macar Tabyası

İşbu tabyaya dahi kezâlik yüz elli kantar peksimad tertîb olup dizdârında ber-vech-i emânet hıfzı.

İşbu top kundaklarını fenâ-pezîrinden vikâye için muşamma'aları tekmîli ile yüz elli mermer gülleleri tertîbi.

Topçu Neferâtı:

30 Tertîb-i evvel.

6 Tophâne'den meb'ûs.

36

100 Müceddeden neferât tertîbi

Top:

17 Tertîb-i evvel mevcûd.

3 Kantar topları tertîbi.

[20]

Kal'a-i Kavak Hisârı der-Anadolu

İşbu Kavak Hisârı Kal'ası kasaba nev'inden olup nân-ı azîz bulunur makûlesinden olmağla, neferâtını Bostancı Ocağı'ndan kadr-ı kifâye tertîbi.

Topçu Neferâtı:

60 Tertîb-i evvel topçu mevcûd.

70 Müstahfizân mevcud.

130

Top:

35

[Buyruldu]

İzzetlü Defterdâr Efendi!

Boğaz Muhâfızı Vezîr-i Mükerrerem Sa'âdetlü Seyyid Ahmed Paşa hazretlerinin tertîb ve takdîm eylediği işbu defter rikâba arz olundukda, Ahmed Paşa'nın matlûb etdiği kadar tez elden ol kadar asker bulunamaz. Toplara göre âdem göndermek lâzımdır. "Münâsibi üzre nizâm verile" deyü hatt-ı hümayûn-ı şeref-bahş sudûr olmağla, defter-i mezkûrda muharrer mevâddın cümlesine nazar ve sâir erbâb-ı vukûfdan tahkîk ve muktezâ-yı vakt ü hâli mutâla'a ve mühimmât ve neferât-ı matlûbenin tabî'at-ı zamâna göre tanzîm ve temşiyeti ne veçhile olabilir, etrafıyla müzâkere ve muktezâsını takrîriniz ile ifâde eylesin deyü buyruldu.

Fî 2 CA 1205 [7 Ocak 1791].

[Telhis]

Ma'rûz- benderidir ki;

Bâ-fermân-ı âlî muhâfazasına me'mûr olduğumuz Bahr-i siyâh Boğazı kılâ'ının cümlesine varılıp, yegân yegân her birine nazar olundukda, muktezâ-yı me'mûriyyetimiz üzre her kal'anın noksanı ve oldukça medâr-ı muhâfazası ne idüğü bi'l-mu'âyene manzûr ve meşhûd ve zâbitân ve dizdârlarından ve sâir erbâb-ı vukûfdan tashîh-gerde-i bende-i sadâkat mevrûdları olmakdan nâşî iktizâ eden işbu defter-i müfredâtı tanzîm ve pîşgâh-ı devletlerine ba's u takdîm olunmağın,

her kal'aya lâzım ve lâ-büdd olan neferât ve mühimmât ve top ve peksimat ve sâir levâzımât defter-i mezkûrda mestûr olduğu ve bu hengâm-ı lâzımı'l-ihtimâmında be-her hâl bunlara eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc olup, tanzîmi derece-i vucûbda olduğu bi-reyb olduğundan başka, ber-muktezâ-yı vakt ü hâl sıyânet-i mâl-ı mîrî farîzasına ri'âyeten sa'âdetlü sekbânbaşı kulları ma'rifeti ve kavî kefilleriyle be-her ortadan tahammülü mikdârı neferât tertibi ile müceddeden tanzîmi niyâz olunan neferât-ı merkûmenin tensîki muvâfık-ı irâde-i aliyyeleri olur ise, ol veçhile ta'yîn ve tanzîm buyrulmasına ve top döşemelerinin tecdîdi ve su yollarının ta'mîri için mi'mâr ağa kullarını ta'yîn ile tecdîd ve ta'mîrine ve levâzımât-ı lâzıme-i sâirenin bir an akdem tetmîm ve tekmîline müs'â'ade-i aliyyeleri erzânî ve sezâvâr buyrulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emr ve'l-ihsânındır.

Bende

Bahr-i Siyâh Boğazı Muhâfızı

Es-Seyyid Ahmed

BÖLÜM 11

OSMANLI SEFER LOJİSTİK FAALİYETLERİNDE ERZAK ve GIDA TEMİNİ

Doç. Dr. Serhat KUZUCU *

Mehmet EVRAN**

*Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kilis, Türkiye,
kuzucu@kilis.edu.tr

**Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Doktora Öğrencisi, YÖK 100/2000 Doktora Bursiyeri,
Kilis, Türkiye, mehevrn@yandex.com

GİRİŞ

Osmanlı Devleti oluşturduğu teşkilat sistemi, ordu gücü ve ortaya koyduğu medeniyet bakımından tarihte kurulan en büyük devletlerden biri olmuştur. Devletin içerde ve dışarda izlediği siyasi politikalar Avrupa, Asya ve Afrika’da siyasetin tayinini belirleyen en önemli faktör olmuştur¹. Osmanlı Devleti’nin dünya siyasetine yön verme etkisinin sahibi olduğu ordunun gücü ve bu ordunun teşkilatlanmasının çağdaşlarından daha ileride olması ile doğrudan ilişkisi vardır.

Askeri yapılanmaya önem veren devlet, gaza ve cihat anlayışı ile hareket ederek kuruluşundan itibaren fetih politikasına büyük önem vermiştir. Henüz beylik döneminde iken komşusu olan Bizans’ın Anadolu ve Balkanlar’da bulunan topraklarını parça parça fetih yoluna gitmiştir. Yavuz Sultan Selim’in 1517’de Arap ülkelerini hakimiyeti altına alması ile Osmanlı Devleti, İslam dünyasında tartışmasız bir şekilde liderlik koltuğuna oturmuştur. Fetih hareketlerine ara verilmeden devam edilmesiyle imparatorluk sınırları kısa sürede Orta Avrupa’dan Hint Denzine kadar ulaşmıştır. Kanuni Sultan Süleyman’ın saltanatı sırasında imparatorluk tarihteki en güçlü dönemine girerken sadece İslam dünyasında değil, tüm dünya devletleri arasında gerçekleşen siyasal olayların neticelenmesinde önemli bir güç unsuru haline gelmiştir².

¹ Gabor Agoston, *Osmanlı’da Strateji ve Askerî Güç*, (Çev. M. Fatih Çalışır), İstanbul 2015, s. 9.

² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul, 2003, s. 9.

Devletin kuruluş yıllarında ordunun temel unsuru beyin emri altında bulunan askerler, beyliği destekleyen Türk boylarının süvarileri ile seferler sırasında orduya çağrılan köylüler idi. Osmanlı hanedanlığı seferlere iştirak eden Türkmen aşiretlerine elde edilen ganimetten pay hakkı tanıdığı gibi ele geçirilen topraklarda yerleşim hakkı da tanıyordu. Bu uygulama ile Osmanlı toprak sisteminin temelleri oluşturulur iken sonraki yıllarda Osmanlı ordusu içinde en kalabalık askerî birlik olan tımarlı sipahilerin oluşturulmasına zemin hazırlanıyordu³. Kuruluş yıllarındaki askerî yapı devletin ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalmaya başladığında gönüllülük esası ile genç köylülerden meydana getirilen yaya ve müselleme ordusu kuruldu. Yeni oluşturulan bu ordunun sürekli olarak silah altında olmaması ve zamanla fetih alanlarının genişlemesi karşısında yeni fetihler için sayılarının yetersiz kalması sonucu Anadolu Selçuklu örneğinden hareket ile sürekli silah altında bulundurulmak üzere maaşlı bir ordu yapılanmasına gidilerek kapıkulu ocağı oluşturuldu. Meydana getirilen bu ordunun asker ihtiyacı devşirme usulü ile Hristiyan çocuklardan temin edildi⁴.

XV. yüzyıl içinde askerî teşkilatlanmasını tamamlamış olan Osmanlı Devleti kapıkulu ordusunu kısa sürede çağdaşlarından daha ileri bir seviyeye taşıyarak döneminin en görkemli ve modern ordusu haline getirmeyi başardı. Devlet, zafere odaklanan savaş kuralları ve askerî yetenekleri tüm inceliği ile sergileyerek savaşların kazanılmasında en

³ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, (Çev. Kahraman Şakul), İstanbul, 2013, s. 83.

⁴ Serhat Kuzucu, *Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği (1453-1789)*, İstanbul, 2017, s. 2.

önemli etken olan sefer lojistiğini ve savaş sırasında kullanılan silahların rakiplerinden üstün olmasını kendisine ilke olarak benimsemişti. Bu ideoloji ile mükemmel şekilde işlerlik kazanmış olan Osmanlı ordu sistemi meydana getirilmişti.

1. Osmanlı Ordusunun Yapısı

Anadolu Selçuklu Devletine bağlı küçük bir uç beyliği olan Osmanlı Beyliği XIV. yüzyılın başında siyasi oluşumunu tamamlamış ve Bizans sınır boylarında gaza ve cihat anlayışı ile seferlerine hız vermiştir. Başlangıçta gerçekleştirilen seferlerde gönüllü Türkmen aşiretlerinin silahlı gücünden faydalanan devlet, kısa sürede yakın çevresinde bulunan Türk Beylerinin desteğini alarak ordusunu şekillendirmeye başlamıştır. Kurulan bu ordunun büyük kısmı atlı süvari birlikleri niteliği taşımaktaydı⁵.

Devlet, kendi safında savaşa iştirak eden Türkmen aşiretlerine ganimetten belirli oranlarda pay verdiği gibi devlete tabi olmak koşuluyla aşiretlerin ele geçirilen topraklarda yerleşmesine izin vermektedir. Bu anlayış tımarlı sipahi askerlerinin oluşumuna zemin hazırlarken devletin kurucusu olan Osman Bey'i ve ailesini korumakla görevli, yevmiye usulüyle ücret alan askerler, Osmanlı ordu sisteminde kul sisteminin temellerini oluşturmaktaydı. Devletin ilk yıllarında yapılan seferler için bu ordu sistemi yeterli iken sınırların

⁵ Abdülkadir Özcan, "Ordu (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, 33, İstanbul, 2007, s. 362.

genişlemesi ve seferlerin artması ile oluşan askeri ihtiyacı karşılamada yetersiz kaldı⁶.

Orhan Bey döneminde bu sisteme bir süre devam edilmekle birlikte⁷ oluşan askerî ihtiyacı karşılamak için yaya ve müsellemlerle yeni birliklerin oluşturulmasına çalışıldı. Çandarlı Kara Halil Paşa'nın gayretleri neticesinde oluşturulan yeni ordu tamamen Türk gençlerinden meydana getirilerek biner kişilik yaya ve atlı birlikler halinde guruplara ayrıldı⁸. Meydana getirilen ordunun sayısının çoğalması ile yaya ordusu için askerî onluk sistem uygulanmaya konulurken müsellemler otuzar kişilik bölüklere ayrıldı⁹.

XV. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı ordusunun en önemli unsuru olan yaya ve müsellemlerle birlikleri kapıkulu ocaklarının oluşturulmasından sonra nakliye, kale inşası gibi geri hizmet işlerine yönlendirildi¹⁰.

I. Murad döneminde yaya ve müsellemler ordusunun sürekli silah altında bulunmaması ve genişleyen fetih alanları nedeniyle Anadolu Selçuklu Devletinin hassa ordu sistemi örnek alınarak daimi ve maaşlı kapıkulu

⁶ Halime Doğru, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilatı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)*, İstanbul, 1990, s. 2-4.

⁷ M. Tayyib Gökbilgin, "Orhan Bey", *İA*, MEB, Cilt: 9, s. 402-403.

⁸ H. Doğru, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilatı*, s. 5-6; Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Askerî Yapısı", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 10, Ankara, 2015, s. 107.

⁹ Ahmed Refik, *Osmanlı Zaferleri*, (Sadeleştiren: Dursun Gürlek), İstanbul, 2005, s. 17; Bilge Keser, "Geri Hizmet Kıtaları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt: 6, Ankara, 1999, s. 598; J. Von Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, İstanbul, 2007, s. 42.

¹⁰ A. Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Askerî Yapısı", s. 107.

askeri sistemi kuruldu¹¹. Hıristiyan ailelerin çocuklarının devşirilmesiyle oluşturulan bu yeni yapı, kendi içinde yaya ve müselleme ordusu olarak iki guruba bölündü. Ordunun süvari takımı atlı bölük halkı adıyla atlı askerî birliklere ayrılırken yaya ordusu; acemi, yeniçeri, lağımca, cebeci, humbaracı, topçu ve top arabacıları ismiyle kendi içinde yeniden taksim edildi¹².

Fatih Sultan Mehmed döneminde askerî gücünü tamamlayan Osmanlı Devleti, Kanuni Sultan Süleyman döneminde teknik donanım ve askerî kabiliyetlerinin zirvesine ulaşarak dünyanın en güçlü ordusu olmaya muvaffak oldu¹³.

2. Osmanlı Seferlerinde Erzak ve Gıda Temini

Osmanlı Devleti'nin askerî başarıları incelendiğinde sahada bulunan askerlerin kabiliyetleri, kullandığı silahların teknik özellikleri, ordunun talimleri ve disiplinli olması kadar ordunun sefere çıktığında gıdasının ve sefer esnasında kullanılan hayvanların beslenmesine gösterilen özenin bu başarının temel etkenleri arasında olduğu görülmektedir. Devletin sefer kararı almasının hemen akabinde en önemli meselelerden biri olarak karşımıza sefere çıkacak olan asker için erzak temini ve askerî teçhizat ile lojistik malzemeyi taşıyacak olan hayvanların beslenmesi sorunu çıkmaktadır¹⁴.

¹¹ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müessesleri Tarihi*, Isparta, 2005, s. 61.

¹² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kupukulu Ocakları*, I, Ankara, 1988, s. 4.

¹³ Halil İnalcık, "Osmanlı Devrinde Türk Ordusu", *Türk Kültür Dergisi*, X/118, Ankara, 1972, s. 1057.

¹⁴ Ömer İşbilir, "Osmanlı Ordularının İaşe ve İkmalî: I. Ahmed Devri İnan Seferleri Örneği", *Türkler Ansiklopedisi*, . Cilt: 10, Ankara, 2002, s. 151.

Sefer hazırlıklarının en temel sorunu olan erzak ve gıda temini Osmanlı Devleti'nde genel anlamda iki farklı yöntem uygulanarak giderilmeye çalışılmıştır. Öncelikle devlet, organize edilmiş memurları aracılığı ile mübâyaa adıyla bilinen sistemi uygulayarak toplu gıda ve erzak alımı yoluna giderken ikinci yöntem olarak ordunun geçeceği yol güzergahında askerlerin yaptığı ticarî faaliyete serbestlik tanımaktadır¹⁵.

Erzak temini noktasında devletin uygulamakta olduğu mübâyaa, ihtiyaç duyulan malın değerinin ödenerek devlet eliyle satın alınmasıdır ve bu sistemin yürütülmesinde devletin dikkat ettiği bazı kurallar vardır. Sefere çıkacak ordunun ihtiyacı olan erzak türünün belirlenmesinden sonra ürünlerin satın alınma işlemi devlet tarafından tayin edilen mübayaacı adı verilen memurlar eliyle yapılmaktadır. Ürünlerin alımı sırasında mübâyaa işlemini fırsata dönüştürmek isteyenlerin olabileceğini düşünen devlet, bu duruma engel olmak için kendi belirlediği narh fiyatları üzerinden mübayaacıya yapılmasına izin vermektedir. Belirlenen narh fiyatları aynı zamanda üreticinin zarar etmesini de engellemenin bir yoluydu. Narh fiyatına riayet etmeyen tüccara kürek ve sürgün cezaları verilmekteydi¹⁶.

Sefere çıkacak olan askerin erzak ve gıda temini ile görevlendirilen mübâyaa memurları, maaşları ile satın aldıkları ürünlerin bedelini kazaların merkez hazineye ödemekle yükümlü olduğu yıllık

¹⁵ Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği)*, İstanbul, 2007, s. 123.

¹⁶ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Devleti'nde Hayvancılığın İktisadi Boyutu", *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C. 1, Hatay, 2019, s. 31.

gelirlerden tahsil etmekteydi. Söz konusu vergilerden ordunun ihtiyacı için harcanacak meblağın tasarrufu yalnızca mübâyaacılar eliyle yürütülmekteydi. Kazaların yıllık vergi gelirlerinin satın alınan ürünlerin bedelini karşılamaya yetmediği durumlarda ilgili kazanın sonraki yılda toplanması gereken vergi geliri üzerinden nakit para tahsili yoluna giderek ihtiyaç duyulan lojistik ürünler satın alınmaktaydı. Ordunun sefer yolunda bulunduğu sırada askerlerin mal alımı serbest ticaret şartlarına göre gerçekleştirilmekteydi. Ordunun konaklayacağı menziller, çevre yerleşim birimlerinden gelen halk ve çiftlik sahiplerinin ürünlerini satmaya geldiği bir pazar mahiyeti taşıırken bölgede bulunan tüccarların da ticarî faaliyetlerini gerçekleştirdiği mekanlara dönüşmekteydi. Menzillerin pazar yerine dönüşmesi ile birlikte ordunun ihtiyacı olan yiyecek, içecek ve diğer malzemelerin bol miktarda bir arada bulunması ile askerler kendi ihtiyaçlarını doğrudan giderme imkanı bulmaktaydı¹⁷. Ordu pazarı olarak bilinen bu merkezlerde asker kadar sivil halkın da alış-veriş yaptığı ve ihtiyaçlarını giderdiği görülmekteydi. Arz ve talep dengesine göre fiyatların değişim gösterdiği bu pazarlarda, sefere çıkan orduda bulunan asker sayısının fazla olması ve dolayısı ile ürün talebinin artış göstermesi, serbest ticaret kuralları gereği emtianın fiyatını da doğrudan artırmaktaydı. Üretim yapan halkın ve tüccarların ellerindeki her tür mala rahatlıkla alıcı bulmalarını sağlayan bu ortam kazanç oranını yükselten bir etmendi¹⁸. Diğer yandan menzillerde gerçekleştirilen ticarî faaliyetler ve bu noktaların sürekli gözetim

¹⁷ S. Kuzucu, *Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği*, s. 72-73.

¹⁸ Hakan Yıldız, *Hadi Osmanlı Sefere (Prut Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik)*, İstanbul, 2006, s. 63.

altında tutulması ile coğrafi konumu menzillerin zaman içinde yerleşim birimlerine dönüşmesinde önemli bir etken olmuştur¹⁹.

Sefere çıkan ordunun gıda temini ile görevli olan mübâyaacıların satın aldıkları ürünler, ordunun nihai hedefe giderken kullanacağı yol üzerinde belirli noktalarda bulunan menzillerdeki ambarlarda depolanırdı. Bu menzillerde toplanan ürünler genel olarak temel gıda ürünlerinden olan buğday, bulgur, çavdar, darı, pirinç, mercimek, koyun ve yağın yanı sıra askerin yük ve binek hayvanlarının beslenmesi için elzem olan arpa ve saman şeklindeydi. Yine bu noktalarda önemli bir gereksinim olan odunun depolanması da yapılmaktaydı.

Ordu için mübâyaa edilen emtianın hacim ve ağırlığı menzillere ulaştırılmakta sorun teşkil ettiğinden Osmanlı Devleti kara ulaşımı ile deniz ulaşımından da etkin bir şekilde faydalanmıştır. Deniz ve nehir ulaşımını lojistik faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde sıkça kullanan devlet, zamandan olduğu kadar mali açıdan da tasarruf etme imkanı bulmuştur²⁰. Kara ordusunun su ihtiyacını sefer güzergahında bulunan nehir ve göllerden oluşan tatlı su kaynakları ile menzillerde içi kar ile doldurulan büyük kuyulardan karşılayan Osmanlı Devleti, savaş dönemlerinde uzun süre denizde kalan donanmanın tatlı su ihtiyacını

¹⁹ Rümeyşa Kars, “Osmanlı’da Ticarî Yol Sistemi ve Taşımacılık: Konya Örneği (1700-1750)”, *Journal of Universal History Studies*, C. 2, 2019, s. 297-300.

²⁰ Temel Öztürk, “Osmanlı-Rus Savaşının (1768-1774) Lojistik Desteğinde Trabzon’un Yeri”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. 29, İstanbul, 2007, s. 150.

iç hacmi oldukça büyük farklı malzemelerden yapılan su bidonları sayesinde karşılaşmıştır²¹.

Bozulma ihtimali nedeniyle depolanması uygun olmayan ihtiyaç ürünleri, askerin yol güzergahındaki konaklama merkezlerinde kurulan ordu pazarlarından temin edilmekteydi. Diğer taraftan ordu, her ihtimali göz önünde bulundurarak taşıyabildiği kadar besin maddesini yanında bulundurmaya gayret ederdi.

2.1. Ekmek ve Peksimet

Osmanlı arşiv vesikalarında nân veya nân-ı ‘azîz olarak yazılan ekmeğ; buğday, arpa, çavdar gibi tahıl ürünlerinin öğütülerek elde edilen undan hamur imal edilmesi ve bu hamurun ateş üzerinde sac, tandır, fırın ya da çeşitli tepsiler aracılığı ile pişirilmesiyle elde edilmektedir. Ekmeğin bozulmasına engel olmak ve dayanıklılığını artırmak için bir takım işlemler ile kurutularak elde edilen yeni türüne peksimet adı verilmiştir. Osmanlı Devleti sefer organizasyonları bakımından incelendiğinde dikkat çeken başlıca iki unsur olarak ekmeğ ve peksimetin önemi hemen göze çarpmaktadır. Ordunun yol güzergahlarında kurulan menzillerde seferden önce yaptırılan fırınlarda pişirilen ekmeğin taze olarak tüketilmeye çalışıldığı görülür²².

Asker hareket halinde iken seyyar fırın çadırları kurularak ekmeğ ustaları ordunun anlık ihtiyacı kadar ekmeği pişirerek askerin

²¹ Burak Kocaoğlu, “Osmanlı Donanması’nın Tatlı Su İhtiyacının Karşılanması”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 5, Muş, 2019, s. 81.

²² Mehmet İnbaşı, *Ukrayna’da Osmanlılar Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul, 2004, s. 260.

tüketimine sunmaktadır²³. Peksimet ise ordu savaş halinde iken ekmek fırınlarının kurulamaması nedeniyle taze ekmek yerine askere verilen bir besin maddesiydi.

Ekmek ve peksimet yapımı için tercih edilen ürün buğday unu olduğundan diğer tahıl ürünleri ile kıyaslandığında ihtiyaç duyulma oranı ile alımı en büyük ölçekte yapılan ürün buğdaydır. Mübâyaa memurları sefer kararının hemen ardından üretici ve tüccarlardan muhtemel ihtiyacı karşılayacak miktarda buğday ve un alımı yapmaktadır. Gerekli görülmesi halinde alınan buğdayların da una dönüştürülerek ordu güzergahındaki menzillerin depolarına sevk edildiği olurdu. 27 Kasım 1769 tarihli arşiv vesikasında bir kilesi²⁴ on guruşa alınmış olan Sofya buğdayından 400 kıyye²⁵ saf un elde edildiği görülmektedir²⁶.

Osmanlı Devleti sefer kararı aldıktan hemen sonra sefere iştirak edecek askerin gıda temini ve beslenmesine büyük önem göstererek ordunun iaşe ihtiyacının giderilmesi noktasında son derece hassas

²³ BOA, *Cevdet Askerîye*, DN: 24/1046.

²⁴ Kile; Osmanlı coğrafyasında kullanılan eski bir ölçü birimidir. Fakat, bu ölçünün bölgelere göre farklı değerlere sahip olduğu görülür. Örneğin bir İstanbul kilesi 16. yüzyılda 20 okka yani 25,6589 kg buğday ve un, 23,093 kg da arpa alırdı. Daha geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Kile”, *DİA*, Cilt : XXV, Ankara, 2002, s. 568-69; Ünal Taşkın, *Osmanlı Devletinde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2005, s.75.

²⁵ Kıyye; Osmanlı devletinde diğer adı okka olan bir ağırlık ölçü birimidir. Standart bir karşılığı olmasa da genel olarak bir okka yaklaşık 1.300 kg civarına denk gelmektedir. Bkz. Cengiz Kallek, “Okka”, *DİA*, Cilt : XXXIII, İstanbul, 2007, s. 338-339.

²⁶ BOA, *Cevdet Belediye*, DN: 54/2691.

davranarak muhtemel sorunları bertaraf etmenin yollarını aramıştır²⁷. Seferler esnasında ortaya çıkması muhtemel olan aksilikler hesaplanarak iâşe talebinin artması ihtimaline karşı ordunun yol güzergahında bulunan menzillerde bulunan depo ve ambarlar daima dolu tutulmuş ve tedbirler savaştan önce alınmaya çalışılmıştır. Bu durumun en bariz örnekleri arasında gösterebileceğimiz 1637’de IV. Murad’ın Bağdat seferi sırasında ordunun sahada muhtemel kalma süresi seksen gün olarak ön-görülerek bu süre içerisinde ihtiyaç duyulacak peksimet miktarı 80.000 kantar²⁸ olarak hesaplanmış olmasına rağmen ordunun Irak üzerine gideceği yol güzergahında bulunan menzillerin depolarına 83.000 kantar peksimet stoğu yapılmıştır²⁹.

Ordu seferde iken tükettiği buğday ve un miktarı hakkında kesin sonuçlar ihtiva eden rakamlar kullanmak doğru olmasa da sefer hazırlıkları bağlamında ordunun tüketimi için alınan buğday ve un miktarını içeren arşiv vesikaları, savaş hazırlığında olan ordu için alınan buğday ve un miktarını göstermektedir. 1715 Mora seferi hazırlıkları sırasında 70.000 kantar peksimet hazırlandığı kayıtlar ile

²⁷ Mustafa Nuri Türkmen, “XVII. Yüzyıl Sefer Menzillerinin Ekonomik Yönü ve Esnafın Katkısı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, Ankara, 2003, s. 136.

²⁸ Kantar; Osmanlı Devleti’nde kullanılan bir ağırlık ölçü birimidir. Bölgesel olarak farklılık göstermektedir. Örneğin 1 İstanbul kantarı = 44 okka = 56,449329 kg.; 1 Anadolu kantarı = 180 okka = 230,922 kg. denk gelmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Kantar”, *DİA*, Cilt : XXIV, İstanbul, 2001, s. 317-320.

²⁹ Rhoady Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, s. 87.

sabittir³⁰. Bir yıl sonra çıkılan Varadin Seferi hazırlıklarında ise 22.551 kantar peksimet tedarik edildiği görülmektedir³¹.

1714-1716 Mora ve Varadin Seferleri İçin Yapılan Hazırlıklar ilk günden itibaren ordunun merkeze döndüğü zamana kadar geçen sürede yeniçeri askerinin tükettiği ekmeğin miktarı her gün için 62.130 adet olarak kaydedilmiştir³².

Tablo.1. 1714-1716 Mora ve Varadin Seferleri İçin Tedarik Edilen Un, Buğday ve Arpa Miktarı³³

Mora Seferi İçin	Varadin Seferi İçin
596.650 Kile Un	314.504,5 Kile Un
410.200 Kile Buğday	
1.367.975 Kile Arpa	993.255,5 Kile Arpa

³⁰ BOA, *TS.MA, D.* 05156/1.

³¹ BOA, *TS.MA, D.* 05156/1.

³² BOA, *TS. MA. D.* 801/20.

³³ BOA, *TS. MA. D.* 801/22

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı için yapılan hazırlıklarda ise savaş kararı alan devlet 1768 yılında gerekli hazırlıkların yapılması için idari birimlere emirler göndermiştir. Mayıs ayında ordunun sefer sırasında ihtiyaç duyması muhtemel olan yük hayvanları ile mühimmat ve gıda temini çalışmaları başlatılarak ordunun ihtiyaçlarını giderme çalışmaları peyderpey Eylül ayına kadar devam etmiştir³⁴.

14 Ekim 1769 kayıtlarına göre ordunun temel besin maddelerinden olan un kullanım miktarı 1.649 kıyye iken 95.178 çift ekmek tüketilmiştir³⁵.

1769 yılı baharı başında Hotin Kalesi deftarının raporundan kale muhafızları ve görevlileri için altı aylık olarak ödenen gıda ve erzak parasının ödenmeye devam edildiği belirtilirken Özi ve Bender kalelerinde de durumun aynı seyirde sürdürüldüğü yazılmıştır. Söz konusu kalelerin muhafazası için Rumeli civarından toplanan askerin gıda ve erzak giderlerinin hizmetlerine mukabil mevcut askerlere uygulandığı gibi devam ettirileceği anlaşılmaktadır³⁶.

1769 yılında ordunun iaşesi için mübayaa yoluyla 250.000 kile un ile 525.000 kile arpa satın alınması emredilmiştir. Bu bağlamda mübâyaa edilen 100.000 kile un ile 150.000 kile arpa Çöcüre ambarına, 75.000 kile un ile 150.000 kile arpa Tomarava ambarına nakledilmiştir. Geriye kalan 75.000 kile un ile 225.000 kile arpanın ise İbrail Nazırı olan Ali Ağanın kontrolünde askerin yol

³⁴ BOA, *TS. MA. D.*, 801/2.

³⁵ BOA, *TS. MA. D.*, 801/6.

³⁶ BOA, *TS. MA. D.*, 801/21.

güzergahında bulunan uygun menzil ambarlarına yerleştirilmesi istenmiştir³⁷.

Boğdan vilayetinden mübâyaa edilen 100.000 kile un ve 225.000 kile arpa ile beraber Eflak ve Boğdan vilayetlerinden 1769 yılında toplam olarak 350.000 kile un ile 750.000 kile arpa satın alınmıştır³⁸.

Daha önce Sofya'dan satın alınan gıda ile birlikte 1769 yılının sonunda Sofya'dan yeniden erzak temini yapıldığı ve Löm iskelesinde toplandığı anlaşılmaktadır. Burada toplanan erzak ile Tuna iskeleleri ve civar yerleşim birimlerinden satın alınarak İsakcı ambarlarına sevk edilen iaşe miktarı 387.000 kile buğday, 130.000 kile un, 60.000 kantar peksimet ve 235.000 kile darı (erzen) olarak tespit edilmiştir³⁹.

Savaş kararının akabinde ordunun mühimmat ihtiyacı kadar mühimmatı taşıyacak yük hayvanları ile süvarilerin savaş meydanında kullanacağı atların beslenmesi ile savaşa iştirak eden askerin beslenme meselesini en önemli koşul olarak gören devlet, Rusya'ya karşı savaş kararı aldığı 1768 yılının Temmuz sonundan 1769 yılı Mart ayının başına kadar geçen sürede ordunun geçiş güzergahındaki menzillere yakın yerleşim birimlerinden 120.000 kile buğday, 90.000 kile un, 23.000 kile arpa ve 10.000 kantar peksimet satın almıştır. Ayrıca Eflak'tan 100.000 ve Boğdan'dan 50.000 kile buğdayın satın

³⁷ BOA, *TS. MA. D.*, 801/22.

³⁸ BOA, *TS. MA. D.*, 801/22.

³⁹ BOA, *TS. MA. D.*, 801/22.

alındıktan sonra gemilerle uygun mahallere nakledildiği anlaşılmaktadır⁴⁰.

Yine aynı dönemde gıda ve erzak sorununu gidermek için mübaşirler tarafından mübâyaa edilerek ilgili menzillerde 720.424 kile buğday, 684.680 kile un, 1.599.952 kile arpa, ve 70.415 kantar peksimete ilaveten 15 kıyye peksimet satın alındığı görülmüştür⁴¹.

2.2. Et

Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında ordu mensuplarına sunduğu temel besin maddelerinden biri olan et ihtiyacı genel olarak koyunlardan sağlanmaktaydı. Gerekli görülmesi halinde sığır gibi büyük baş hayvan etinin de askerin tüketimine sunulduğu görülmektedir. Et ihtiyacının giderildiği söz konusu hayvanların temininde devlet mübâyaa sisteminden yararlanmaktadır. Ancak canlı malın taşınma işleminin ortaya çıkardığı sorunlar nedeniyle alım işleri seferin yapılacağı yönlerden tedarik edilmeye çalışılmıştır. III. Murad döneminin 1585 yılında yapılan Tebriz seferine katılan Osmanlı ordusuna iaşe tedarik çalışmalarında, sefer yolu üzerinde bulunan menziller civarında bulunan yerleşim yerlerinden mübâyaa usulü ile 142.900 koyun satın alınmıştır⁴².

Osmanlı Devleti ordusu sefer güzergahında iken konaklama merkezleri olan menzillere ulaştığında orduda bulunan askerin ihtiyacını karşılayacak kadar hayvan ordu kasapları tarafından

⁴⁰ BOA, *TS. MA. D.*, 801/22.

⁴¹ BOA, *TS. MA. D.*, 801/22.

⁴² Orhan Kılıç, "1585 Yılında Tebriz Seferi'ne Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmal ve İaşesi", *Askerî Tarih Bülteni*, Sayı: 46, Ankara, 1999, s. 127-132.

kesilmekteydi. 1672 yılında IV. Mehmed döneminde gerçekleştirilen Kamanıçe Seferi sırasında ordunun beslenmesi için menzillerde her gün 750 koyunun kesildiği bilinmektedir⁴³. Osmanlı Devleti kesilen hayvanları askere pay ederken kesilen hayvanın cinsi ile askerin mensubu olduğu bölük ve görevlendirmedeki mevkisini dikkate almaktadır. Ordunun et ihtiyacını karşılamak için koyun kesilmesi halinde asker başına 192 ile 320 gram arasında et dağıtımı yapılırken sığır kesilmesi halinde bu miktar iki katına çıkartılmıştır⁴⁴. Osmanlı Devleti Viyana Seferine çıktığında ordusu için günlük et tüketiminin 16 ton civarında olduğu görülmüştür⁴⁵.

Rusların Kırım'ı ve Kafkasları ele geçirme siyaseti izlemesi ve sıcak denizlere inme politikalarına tepki mahiyetinde 1768 yılında Ruslara karşı başlatılan sefer hazırlıkları kapsamında Bender Kalesi'nde bulunan askerlerin gıda teminini sağlamak için bölgeye yakın menzillerden 27.135 koyun satın alınmıştır⁴⁶.

Yine bu savaşta orduda bulunan askerin mensubu olduğu bölük ve konumu ile geri hizmet erbabı ve devlet erkanı memurlarına gün bazında farklı oranlarda olmak üzere verildiği kaydedilen et miktarı 13.913,5 kıyyedir⁴⁷.

⁴³ M. N. Türkmen, "XVII. Yüzyıl Sefer Menzillerinin Ekonomik Yönü ve Esnafın Katkısı", s.138.

⁴⁴ M. Y. Ertuş, "Osmanlı Devleti'nde Sefer Organizasyonu", s. 593.

⁴⁵ Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, London, 2007, s. 69.

⁴⁶ BOA, *Cevdet Askeriye*, DN: 427/17724.

⁴⁷ BOA, *TS. MA. D.*, 801/6.

2.3. Yem ve Arpa

Osmanlı Devleti seferleri incelendiğinde lojistik sevkiyatın gerçekleştirilmesi ve ordudaki süvari birliklerinin binek ihtiyacının giderilmesi için kullanılan at, deve, katır, manda ve öküz gibi hayvanların yekûnu ciddi bir sayıya ulaşmaktaydı. Ayrıca ordunun temel besin kaynağı olan et ihtiyacını karşılamak için mübâyaa sistemi ile satın alınan koyun ve sığır türündeki hayvanların sayısı ile bu miktar daha fazla artarken söz konusu hayvanların beslenmesi meselesi ciddi tedbirleri zorunlu kılıyordu. Diğer taraftan hayvanların gıda ihtiyacı insana göre en az üç kat daha fazla besin teminini gerekli kılıyordu⁴⁸.

Osmanlı Devleti'nde hayvanların beslenmesinde genel olarak arpa, saman ve kurutulmuş ot kullanılmaktaydı. Sefer sırasında arpa en önemli yem ürünü olarak görülmekte ve temini noktasında son derece hassas davranılmakta idi. Arpa ile birlikte diğer yem türleri de sefer güzergahında bulunan menzillerin depo ve ambarlarında seferden önce çevrede bulunan yerleşim birimlerinden satın alınarak biriktirilirdi. 1672 yılında gerçekleştirilen Kamanıçe Seferi sırasında Edirne'den İshakçı merkezine kadar geçiş güzergahında bulunan menzillerin her birine orduda bulunan hayvanların beslenme sorununu çözmek için depolarına 8.000 kile arpa ile 700 araba kuru otun depolanması emri verilmiştir⁴⁹.

⁴⁸ S. Kuzucu, *Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği*, s. 76.

⁴⁹ M. İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamanıçe Seferi ve Organizasyonu*, s. 277-278.

1715 yılında çıkılan Mora Seferinde ordunun kullanımında bulunan hayvanların beslenmesi için devlet, yek n olarak 1.367.975 kile arpa tedarik etmiŐken bir yıl sonra gerçekleştirilen Varadin Seferi için mübâyaa yolu ile satın alınan arpa miktarı 993.255 kiledir⁵⁰.

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı için 1768 yılı Ekim ayı kayıtlarına göre orduda bulunan bölüklerin y k hayvanları ile süvarilerin savaş aracı olan atların beslenme ihtiyaını karşılamak için devlet, 5.688 kıyye arpa kullanmıŐtır⁵¹.

SONUÇ

XIV. yüzyılın başından itibaren kurumsal yapılarını kademeli ve sistematik Şekilde oluşturmaya başlayan Osmanlı Devleti teşkilatlanması büyük oranda Türk-İslam devlet geleneği ve Bizans devlet yapılanmasıyla benzerlik göstermektedir.  nc llerinden izler taşıyan kurumsal kadrolar Osmanlı Devlet teŐkilatlanmasında iŐlev ve sistem bakımından kendine mahsus bir hüviyet kazanarak oluşumunu tamamlamıŐtır.

Kurumsal yapıların iŐleyiŐinde ulaşılan başarı, devleti çağdaşlarından üstün kılarken söz konusu üstünlüğün elde edilmesinde askerî yapının oynadığı rol dikkat çekmektedir. Özellikle kuruluş yıllarından Kanuni Sultan Süleyman döneminin sonlarına kadar fetih faaliyetleri neticesinde büyük toprak parçalarını İslam memleketi haline d n Őtiren devletin baŐarısında muazzam bir taktik ve askerî

⁵⁰ BOA, *TS. MA. D.*, 801/22-23.

⁵¹ BOA, *TS. MA. D.*, 801/6.

kabiliyetin yanı sıra sefere iştirak eden ordunun lojistik kaynak sorununu sistematik olarak çözüme kavuşturması yatmaktadır.

İstanbul'dan memleketin en uç noktalarına kadar uzanan ana ve ara yollar vasıtası ile devlet, doğu ve batı yönüne sefer kararı aldığı anda gerek ordunun merkez karargahlarda toplanmasında gerekse sefer güzergahında hareket halinde iken ordunun beslenmesinde üstesinden gelinemeyecek sorunlar yaşamamıştır. Sefer güzergahında belirli aralıklar ile oluşturulan menzillerin depo ve ambarlarında sayıları yüz binleri bulan orduyu besleyecek gıda ve erzak menzile en yakın yerleşim birimlerinden mübâyaa yoluyla temin edilmiştir.

Ordunun gıda ve erzak ihtiyacını karşılamak için savaş kararının hemen ardından mübâyaa usulü ile menzillerin depolarını doldurmaya başlayan devlet hareket halindeki askerin buralarda kurulan pazarlardan serbestçe alış-veriş yapmasına imkan tanımıştır. Bu durum menzil bölgelerinde ekonomik bir hareketliliği beraberinde getirdiği gibi zaman içerisinde menzil çevresinde yeni yerleşim birimlerinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Ordunun ihtiyacı olan gıda ve erzak temini ile askerî mühimmatın temini ve taşınmasında kara ulaşımı yanında denizlerin ve nehirlerin etkin şekilde kullanılması Osmanlı Devleti'nin deniz ulaşımına verdiği önemi göstermesinin yanında devletin deniz gücü olarak çağdaşları arasındaki yerini göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV BELGELERİ

BOA, TS. MA, No: 05156/1.

BOA, TS. MA, No: 801.

BOA, Cevdet Maliye, DN:775/31614.

BOA, Cevdet Askeriye, DN: 24/1046.

BOA, Cevdet Belediye, DN: 54/2691.

BOA, Cevdet Askeriye, DN: 427/17724.

2. KAYNAK ESERLER

Ahmed Refik. (2005). *Osmanlı Zaferleri*, İstanbul.

3. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

AGOSTON, Gabor. (2015). *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, (Çev. M. Fatih Çalışır), İstanbul.

AGOSTON, Gabor. (2013). *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, (Çev. Kahraman Şakul), İstanbul.

AKSAN, Virginia H. (2007). *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, London.

DOĞRU, Halime. (1990). *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)*, İstanbul.

ERTAŞ, Mehmet Yaşar. (2007). *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği)*, İstanbul.

- ERTAŞ, Mehmet Yaşar. (1999). “Osmanlı Devleti’nde Sefer Organizasyonu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt: 6, Ankara, s.590-597.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Orhan Bey”, *İA*, MEB, Cilt: 9, s. 399-408.
- HAMMER, J. Von. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, İstanbul.
- İNALCIK, Halil. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul.
- İNALCIK, Halil. (1972). “Osmanlı Devrinde Türk Ordusu”, *Türk Kültür Dergisi*, X/118, Ankara, s. 1050–1067.
- İNBAŞI, Mehmet. (2004). *Ukrayna’da Osmanlılar, Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul.
- İŞBİLİR, Ömer. (2002). “Osmanlı Ordularının İaşe ve İkmali: I. Ahmed Devri İran Seferleri Örneği”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 10, Ankara, s. 151-158.
- KALLEK, Cengiz. (2001). “Kantar”, *DİA*, Cilt: XXIV, İstanbul, 2001, s. 317-320.
- KALLEK, Cengiz. (2002). “Kile”, *DİA*, Cilt: XXV, Ankara, s. 568-571.
- KALLEK, Cengiz. (2007). “Okka”, *DİA*, Cilt: XXXIII, İstanbul. s. 338-339.
- KARS, Rümeyza. (2019). “Osmanlı’da Ticarî Yol Sistemi ve Taşımacılık: Konya Örneği (1700-1750)”, *Journal of Universal History Studies*, C. 2, s. 296-307.

KESER, Bilge. (1999). “Geri Hizmet Kıtaları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt: 6, Ankara, s. 598-604.

KOCAOĞLU, Burak. (2019). “Osmanlı Donanması’nın Tatlı Su İhtiyacının Karşılanması”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 5, Muş, s. 79-92.

KUZUCU, Serhat. (2017). *Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği (1453-1789)*, İstanbul.

KILIÇ, Orhan. (1999). “1585 yılında Tebriz Seferi’ne Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmal ve İaşesi”, *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı: 46, Ankara, s. 109-135

MURPHEY, Rhoady. (1991). *Ottoman Warfare 1500-1700*, London.

ÖZCAN, Abdülkadir. (2007). “Ordu (Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, Cilt: 33, İstanbul, s. 362–367.

ÖZCAN, Abdülkadir. (2015). “Osmanlı Devleti’nin Askeri Yapısı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 10, Ankara, 2015, s. 107-121.

ÖZTÜRK, Mustafa. (2019). “Osmanlı Devleti’nde Hayvancılığın İktisadi Boyutu”, *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S.1, Hatay, s. 28-44.

ÖZTÜRK, Temel. (2007). “Osmanlı-Rus Savaşının (1768-1774) Lojistik Desteğinde Trabzon’un Yeri”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. 29, İstanbul, s. 147-172.

TAŞKIN, Ünal. (2005). *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.

TÜRKMEN, M. Nuri. (2003). "XVII. Yüzyıl Sefer Menzillerinin Ekonomik Yönü ve Esnafın Katkısı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXII, Sayı:34, Ankara, s. 135-140.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları, I*, Ankara.

ÜNAL, M. Ali. (2005). *Osmanlı Müessesleri Tarihi*, Isparta.

YILDIZ, Hakan. (2006). *Hadi Osmanlı Sefere (Prut Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik)*, İstanbul.

BÖLÜM 12

MEHMET AKİF ERSOY'UN İSTİBDAT VE MEŞRUTİYET YÖNETİMLERİNE BAKIŞI

Dr. Osman KARLANGIÇ*

*Öğretim Üyesi, Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
osman.karlangic@batman.edu.tr

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin son devrinde hemen her aydın, siyasetle, toplumsal meselelerle az çok ilgilenmiştir. Mehmet Akif¹ de

¹ Mehmet Akif, 1873'te İstanbul'un Fatih Semtindeki Sarıgül Mahallesinde doğdu. Annesi H. Emine Hanım, babası Tahir Efendi idi. Asıl adı Mehmet Ragif olmakla birlikte bu yaygın olmayan ismin yerine ona Akif diye hitap edilmiştir. Sekiz yaşında Fatih Camii'nde eğitim almaya başlamıştı. Sonrasında Fatih Merkez Rüştüyesine devam etti. Türkçe, Farsça, Arapça ve Fransızca derslerinde oldukça başarılıydı. 1885 yılında bitirdiği rüştiyeden sonra kendi tercihiyle Mülkiye İdadisini seçmiş, üç sene eğitim gördükten sonra "âli" kısmına geçmeyi başarmıştı. Burada eğitiminin birinci yılını tamamladıktan sonra babasının ölümü ve evlerinin yanması gibi iki acı olayla karşı karşıya kalmış, yaşadığı bu olumsuzluklar onu daha kolay iş bulma ümidiyle Mülkiye Baytar Mektebi'ne yöneltmiş¹, okulu birincilikle bitirmişti (1893). 1893 yılı sonlarında "Orman ve Ma'âdin ve Zira'at Nezareti"nde veteriner olarak göreve başlamıştı. Üç dört yıl Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da görevlerini ifa etmiş, bu süreçte köy hayatını yakından tanımıştı. Veterinerlik görevi yanında 1906'da Halkalı Ziraat Mektebi'ne Kitâbet-i Resmiye muallimi, 1907'de Çiftlik Makinist Mektebi'ne Türkçe muallimi olarak atandı. 1908'de Umum-ı Baytariyye muavini olmuştu. Bu görevini yerine getirirken Halkalı Ziraat Mektebi'nde kitâbet, Darülfünun'da edebiyat dersleri vermiştir. Aynı yıl İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir. Balkan Savaşı sonrasında müdürünün haksız yere görevden alınmasına kızarak Ziraat Nezareti'ndeki görevinden istifa etmiş ve Darülfünun'da ders vermeyi bırakmıştı. 1914 yılı başında iki aylık bir Mısır seyahati vardır. Birinci Dünya Savaşı sırasında siyasi amaçla Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Almanya, Medine ve Necid'e gönderilmişti. Milli Mücadele döneminde BMM'de Burdur milletvekilliği yapmış, bu sırada Ankara'da Taceddin Dergâhında kalmış, İstiklal Marşı'nı 1921 yılında burada yazmıştı. 1923 yılında alınan seçim kararıyla BMM dağılınca İstanbul'a dönmüş olan Mehmet Akif'e hakkı olduğu halde emekli aylığı bağlanmamış, üstelik takibe alınmıştı. Bütün bunlar onun için hayatı her gün daha da ağırlaştırmış, o da kendi ifadesiyle "...vatanını satmış ve memleketine ihanet etmiş adamlar gibi muamele" edilmesine dayanamarak Abbas Halim Paşa'nın daveti üzerine Mısır'a gitmişti. 1925 baharında gittiği Mısır'da on buçuk yıl kadar kalmıştı. Burada Kahire yakınlarındaki Hilvan'a yerleşerek Camiatü'l- Mısriyye Darülfünunu'nda Türk edebiyatı müderrisi olarak çalıştı. 1935 yılında siroz hastalığı teşhisi konmuştu. 1936 Haziran'ında İstanbul'a gelmiş, 27 Aralık 1936'da vefat etmişti. Ziya Paşa, Namık Kemal ve Abdülhak Hamit Tarhan gibi Türk şairlerden; Victor Hugo, Lamartine, Dauet ve Emile Zola gibi Fransız düşünür ve şairlerden etkilenmiştir. Ayrıca Muhamed Abduh, Cemalettin Efgani gibi düşünürlerin görüşlerinin etkileri görülür. Onun bütün eserleri Safahat adı altında tek bir kitapta toplanmıştır. 1926 yılında başladığı Kur'an tercümesini 1928 yılında bitirdi. Hafız olan Mehmet Akif, güreşe, yüzmeye, gülle atmaya, ata binmeye ve koşuya meraklıydı. ayrıntılı bilgi için bkz. Aykut Kazancıgil, "Söyleşiler," *Akif'ten Asım'a*, Ed. Sezgin Çevik, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007, s.93-108; Beşir Ayvazoğlu, *1924 Bir Fotoğrafın Uzun*

“kendisini milletin huzurunda gördüğünden beri” sanattan ziyade cemiyete yönelmiştir. Bu yöneliş tahminen 1900’lü yılların başı olmalıdır. Millete yönelmesi onu çoğu zaman bireysel bazen de siyasi, askeri, dini amaçlar doğrultusunda kurulan gruplarla birlikte hareket etmeye itmişti. Katıldığı teşekküllerin körü körüne savunuculuğuna soyunmamış, şahsi çıkarı için kendi karakterinden ödün vermemiştir. Şahsına karşı yapılan kötülöklere karşı genellikle affedici olurken, milletine siyaset yoluyla yapılan kötülöklere karşı müsamaha göstermemiştir². Zorbalığın, kibrin, hakka ve zayıfa tasallut olan her kuvvetin amansız düşmanıdır. Güçsüzün, hakkın, yoksulun, yokluğun yaralarının sarılması gerektiğinde, sadece kalemiyle ağlamakla kalmaz, yardıma koşardı³. “Gerilikle, cehaletle, irtica’ ile, İstibdat ile, yanlış itikatlarla, meskenetle hemen yeğâne uğraşan Âkif’tir⁴.” Kritik

Hikâyesi, 2. Baskı, İstanbul, Kapı Yayınları, 2007; D. Mehmet Doğan, Mehmet Âkif Ersoy, Hayatı, Mücadelesi, Eseri ve Tesirleri, *Vefatının 75. Yılı Anısına Mehmet Âkif Ersoy*, Ankara, DİB Yayınları, 2013, s.7-24; Emin Âkif Ersoy, *Babam Mehmet Âkif İstiklal Harbi Hatıraları*, 2. Baskı, der. Yusuf Turan Günaydın, İstanbul, Kurtuba, 2017; Hakan Arslanbenzer, “Şairin Düşünür Olarak Portresi,” *Akif’ten Asım’a*, Ed. Sezgin Çevik, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007, s.10-30; İsa Kocakaplan, *İstiklal Marşımız ve Mehmet Akif Ersoy*, 6. Baskı, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2008; İsmail Kara, “Söyleşiler,” *Akif’ten Asım’a*, Ed. Sezgin Çevik, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007, s.137-150; M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Âkif Ersoy*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988; Muharrem Coşkun, *Kod Adı: İrtica-906*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2015; Nihat Sami Banarlı, *Kültür Köprüsü*, İstanbul 1985; Nurettin Topçu, *Mehmet Akif*, İstanbul, Hareket Yayınları,1970; Nurullah Çetin, *Emperyalizme Direnen Türk: Mehmet Akif Ersoy*, Ankara, Akçağ yayınları, 2012; Sezai Karakoç, *Mehmet Akif*, İstanbul, Yağmur Yayınevi, 1968.

² M. Orhan Okay, *Kalabalıklarda Bir Yalnız Adam*, 3. Baskı, İstanbul, Dergah Yayınları, 2019, s.23-24.

³ Süleyman Nazif, *Mehmet Âkif*, Haz. Mustafa Kurt, Ankara, Cümle Yayınları, 2015, s. 62-63.

⁴ Hasan Basri Çantay, *Âkifname*, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1966, s.27.

dönemlerde hem kalemiyle hem de eylemleriyle ülkesi için çalışmakta en küçük tereddüt göstermemiştir⁵.

Hür düşünceye verdiği önem, hizip ve partilere daima mesafeli oluşu onu bütün iktidarların gözünde “sakıncalı” adam konumuna itmiştir. Bu duruşu nedeniyle her devirde ağır hayat şartlarıyla boğuşmak zorunda kalmıştır. Çalıştığı “Sebilürreşad⁶” dergisi çeşitli iktidarlar döneminde birçok kere, bazen de uzun sürelerle, ödün vermez tavırları dolayısıyla yayınlanamamıştır. Üniversitedeki hocalık görevinden ayrılmasına da bu dergide tenkit ettiği siyasetçiler neden olmuşlardır⁷. Şiirlerinde ve hayatında daima haksızlığa uğrayanın ve güçsüzün yanında yer almıştır⁸.

⁵ Güngör Göçer, “Mehmet Akif Ersoy’un Siyasal Kimliği ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkisi”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.9, S. 19, 2017, s.355.

⁶ 27 Mayıs 1908’de yayın hayatına başlamıştır. Sırat-ı Müstakim adıyla Ebü’l- ula Mardin ve Eşref Edip tarafından kurulmuştur. 11 Mayıs 1911’de örfi idare kararıyla bir yanlış anlama yüzünden süresiz kapatılmış, kısa süre sonra yanlış anlamının düzeltilmesiyle yayımlanmaya devam etmiştir. 8 Mart 1912’de adı Sebilürreşad olarak değiştirilmiştir. Müslümanların sorunları üzerine eğilen dergi yayınlarıyla Rusya, Hindistan, Japonya, Çin’e kadar geniş bir sahada etkili olmuştur. 1914’ten itibaren Mehmet Akif dergide başmuharrirdir. Sebilürreşad, yayınlarıyla 1916’da İttihat ve Terakki’ye ters düşmüş, bu nedenle 1918’e kadar kapatılmıştır. 1918’de yeniden yayın hayatına dönen dergi, mütareke döneminde sansüre uğramıştır. Milli Mücadelede Kastamonu ve Ankara’da çıkmış, daha sonra İstanbul’da yayın hayatına devam etmiştir. Takrir-i Sükûn kanunuyla 1925’te kapatılmıştır. Çok partili hayatın başlamasıyla Eşref Edip’in çabalarıyla 1948-1966 yılları arasında tekrar yayınlanmıştır. Adem Efe, “Sebilürreşad”, *TDVİA*, C.36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s.251-853.

⁷ M. Ertuğrul Düzdağ, “Mehmet Akif Ersoy Hayatı ve Eserleri”, *Mehmet Akif Ersoy Dergisi*, Ed. Kalender Yıldız, İstanbul, Sütun Yayınları, Aralık 2007, s.12.

⁸ Okay, s.35.

Mehmet Akif birçok manzumesini II. Meşrutiyet'in ilanından önce yazmıştı. Ancak eserlerini bastıramıyordu⁹. Şiirlerini yayınlamak için “sultani istibdat” devrinin sona ermesini beklemesi gerekecekti. Safahat'ın bütün yayınları II. Abdülhamit devri sonrasındadır. İlk eseri olan Safahat 1911'de, Süleymaniye Kürsüsünde 1912'de, Hakkın Sesleri 1913'te, Fatih Kürsüsünde 1914'te, Hatıralar 1917'de, Âsım 1924'te, Gölgeleler 1933'te Kahire'de Türkçe olarak basıldı. 1928'deki harf inkılabından sonra Safahat'ın yeni harflerle ilk baskısı 1943'tedir. Onun yazdığı “Sırat-ı Müstakim” dergisinin ilk yayınlama tarihi ise II. Meşrutiyet'in ilanından sonradır (27 Ağustos 1908)¹⁰.

O, yaşadığı dönemde hatta sonraki süreçte bir kısım tarafından “zındık, gâvur bir baytar” olarak nitelendiriliyordu. Çünkü ölümlerden medet umulamayacağını söylüyordu. Bir kısım İttihatçılara göre Hürriyet ve İtilaf Partisi taraftarıydı. Onlara göre “Cemiyet_i Mukaddese'ye” (İttihat ve Terakki) darılmış, cemiyetin önde gelenlerini açık açık tenkit etmişti. Hürriyet ve İtilaf taraftarlarından bazıları ise ona İttihatçı nazarıyla bakıyorlardı. Çünkü 31 Mart Vakasını¹¹ eleştiriyor, Derviş Vahdeti¹²'yi çok ağır şekilde itham

⁹ Kuntay, Mithat Cemal, *Mehmet Akif*, 4. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2005, s.47.

¹⁰ Taha Akyol, “İstibdat Karşısında Mehmet Akif,” <https://www.karar.com/yazarlar/taha-akyol/istibdat-karsisinda-mehmet-akif-12332>, 30.12.2019.

¹¹ Rumi takvime göre 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) çıkan isyan, İttihat ve Terakki'nin siyasi faaliyetlerine tepkiden doğmuştur. İttihatçıların Meşrutiyet'i korumak için Rumeli'den getirdikleri Avcı Taburları tarafından çıkarılmıştır. Bunlar şeriat isteriz diyerek subaylarını tutuklamışlardır. Derviş Vahdeti de onlara katılmış, isyan kısa zamanda büyümüştür. 10 gün süren isyan Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu tarafından bastırılmıştır. Olaylardan sorumlu tutulan II. Abdülhamit azledilmiş, yerine V. Mehmet Reşat getirilmiştir. Azmi Özcan, “Otuz Bir Mart Vak'ası”, *TDVİA*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s.9-11.

ediyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda İttihatçıların emirlerine koşulsuz şartsız itaat ediyor, Darü'l-Hikme'de başkatip oluyordu. Yine de Batıcı gurubun gazabından kurtulamıyordu. Türkiye istiklalini kaybederse “cami kalmaz” ifadesi, Balkan Savaşı'nda yaşanan vahşete karşı medeniyetin yüzüne tükürün dediği için bir kısım aydının gözünde irticacıydı. Mahalle kahvesini, bazı gelenekleri tenkidi onu kahvehanelere dadananların gözünde “züppe” yapmıştı. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında “hürriyet çığlıkları” atan sokak meşrutiyetçilerinden hazzetmediği için, onların gözünde “hürriyeti anlamaz bir zavallı”ydı. Yine Amerikan mandasına karşı olduğundan mandacılar ona, Türkiye'yi Ortaçağ karanlığına götürmek isteyen tehlikeli bir şahsiyet olarak bakıyorlardı¹³.

1950'lerde dahi sevenleri onu “büyük din şairi, vatan şairi, realist şair” gibi kavramlarla tanımlayıp etkisinin derinliğini kavrayamıyorlardı. Ondan hazzetmeyenlerin gözünde ise “softa, gerici, medrese taraftarı, inkılap düşmanı” idi¹⁴. 1986 yılından itibaren Mehmet Akif'le ilgili yayınların, araştırmaların artması ve yeni nesillere tanıtılmaya çalışılması çabaları artmış ve bu durum onun toplum nazarında daha da tanınır hale gelmesini sağlamıştır. Eski olumsuz yargılar bir nebze kırılrsa da günümüzde Mehmet Akif'in topluma doğru olarak

¹² 1870'te Kıbrıs'ta doğdu. Asıl adı Derviş'tir. 1908'de Volkan gazetesini çıkardı. 1909'da İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'ni kurdu. Volkan gazetesi bu cemiyetin yayın organı olarak yayına devam etti. 31 Mart Vakası patlak verince kışkırtıcılardan biri olarak idama mahkûm edildi. 19 Temmuz 1909'da infazı gerçekleştirildi. Zekeriya Kurşun, Kemal Kahraman, “Derviş Vahdetî”, *TDVİA*, C.9, Türkiye Diyanet vakfı Yayınları, 1994, s. 198-200.

¹³Erişirgil, *İslamcı Bir Şairin Romani Mehmet Akif*, yay. haz. Aykut Kazancıgil, Cem Alpar, 3. Baskı, Ankara, Nobel Yayınevi, 2006, s.VIII.

¹⁴ Erişirgil, s.VIII.

tanıtılmasını engelleyen yeni olumsuzluklar söz konusudur. Medya’da ve toplumda II. Abdülhamit devrine olan ilginin artması, onun mükemmel bir idareci profili olarak topluma sunulması; muhaliflerinin “vatan ve millet düşmanı” oldukları propagandasının yapılması bu olumsuz tanınmada bir etkidir. Son dönemde yapılan kamuoyu araştırmaları, Anadolu gençliğinde bu nedenle Mehmet Akif’e karşı olumsuz bir tavrın geliştiğini göstermektedir. Dindar olarak nitelendirilen bazı aydınlar onu dini düşünceleri dolayısıyla ahiretini kaybeden adam olarak nitelemektedirler. Şaire karşı olumsuz bakış açısının ortaya çıkmasında başka bir nedeni de budur. Çünkü dini konularda hassasiyeti olan Türk milleti, bahsi geöen dindar yazarlara itibar etmektedir. Böylece onun doğru anlaşılması konusunda yeni bir engel ortaya çıkmaktadır.

Eleştirilerle ölçü bazen o kadar kaçmaktadır ki profesörlerden biri; Abdülhamit’e karşı çıktığı ve Milli Mücadeleye katılmak üzere Anadolu’ya geötiği için Akif’i “İngilizlere hizmeti geömiş” bir şahsiyet olmakla eleştirmektedir. Bunlar tarihi yönden ciddiyetsiz, tarihi belgelere dayanmayan “seviyesiz ve bağnaz” ithamlardır. Bahsi geöen ithamların sahipleri “İngiliz muhipleri”ni (İngiliz sevenlerini) İstanbul’da arasalar değerlendirmeleri tarihi gerçeklere çok daha uygun olacaktı. Taha Akyol “Bu bakışlar, yeni nesilleri hür düşünceye değil, istibdatlardan istibdat seömeye teşvik ediyor! Hürriyeti seömek niye aklımıza gelmiyor?¹⁵” demektedir.

¹⁵ Taha Akyol, “İstibdat Karşısında Mehmet Akif,” <https://www.karar.com/yazarlar/taha-akyol/istibdat-karsisinda-mehmet-akif-12332>, 30.12.2019.

Bu çalışmada; yanlış yorumlamaların arttığı bir dönemde vatan ve istiklal şairi Mehmet Akif Ersoy'un istibdatçı ve hürriyetçi yönetimlere bakışı, nasıl bir yönetim arzusu taşıdığı objektif bir şekilde ele alınmaya çalışılacaktır.

1. Mehmet Akif'in İstibdat Yönetimlerine Bakışı ve II. Abdülhamit Eleştirisi

Avrupa'da yayılmaya başlayan “siyasi düşünce akımları” Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) Osmanlı aydınları arasında hızla taraftar bulmaya başladı. 1865 yılında Genç Osmanlılar adı altında örgütlenen aydınlar 23 Aralık 1876'da Meşrutiyet'in ilanını sağladılar. Meşrutiyet yönetimi kısa ömürlü oldu. Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşanan olumsuz gelişmeler, hükümetin II. Abdülhamit'i denetlemeye kalkması altı buçuk ay kadar çalışan Meclis-i Mebusanın ve meşrutiyet yönetiminin sonunu getirdi. 1878'de meclis tatil edildi. Tatil süresi 30 yıl sürdü. Bundan sonra padişah, ülkeyi Yıldız Sarayı'ndan tek başına idare etti. Meclisin tatili ve meşrutiyet idaresinin sona ermesi Genç Osmanlıların etkisi altında kalan bazı aydınların meşrutiyetin yeniden yürürlüğe girmesi için çalışmasına neden oldu¹⁶. Diğer taraftan sultan, baskıcı bir yönetim uygulasa da kurumların modernleşmesi için yoğun çaba harcadı. Okullaşma oranını arttırdı¹⁷.

Parçalanmakta olan Osmanlı Devleti'ni bir arada tutma çabaları dolayısıyla II. Abdülhamit siyasi olarak savunulabilir. Bu savunma

¹⁶ Halil İncelik, *Devlet-i Aliyye*, C. IV, 5. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018, s.218; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4. Baskı, İstanbul, Filiz Yayınevi, 1995, s.399-400.

¹⁷ Bülent Tanör, *osmanlı-türk anayasal gelişmeleri*, 11. Baskı, İstanbul, YKY Yayınları, 2004, s.167-168.

doğru olarak da değerlendirilebilir. Ancak onun bazı uygulamaları sonunda toplumda fikri zenginlik ortadan kalkmış, “edilgen davranışlar” artış göstermiştir. “Bütün otoriter siyasi iktidarlar sadece siyasi g¼c¼ değil, zihinleri de tekeline almak isterler. Bunun neticesi iktidardaki fikrin de cılızlaşmasıdır.” II. Abd¼lhamit’in dış siyasi ilişkilerde diplomatik y¼n¼ ve çağın şartlarına uygun eğitim faaliyetlerine girişmesi onun başarı hanesine yazılmalıdır¹⁸.

Diğer taraftan onun devrinde y¼ksekokullarda “Tarih-i Umumi” derslerinin okutulmasına izin verilmemiş, Mecelle Cemiyeti kaldırılarak Mecelle’nin tamamlanması engellenmiştir. XIX. y¼zyılda İşlami d¼ř¼ncenin ¼nde gelen liderlerinden Tunuslu Hayrettin Paşa’nın “Akvem’¼l Mesalih” adlı eseri toplatılmıştır. Üstelik bu işlem yapılırken Hayrettin Paşa sadrazamdı. İşlam birliği politikası g¼den padişah devrinde İřlamm¼ d¼ř¼nce de gerilemiştir. ¼nk¼ diğer d¼ř¼nceler gibi İşlami d¼ř¼nce de baskı altında kalmıřtır¹⁹. Bütün bunlar yaşanırken Mehmet Akif, II. Abd¼lhamit’i her alanda olduğu gibi, edebiyattaki gelişmelerin ¼n¼nde de engel olarak g¼r¼yordu. O gitse bu alanda b¼y¼k şahsiyetler yetiřecekti²⁰. Mehmet Akif; II. Abd¼lhamit, V. Mehmet Reşat ve Vahdettin d¼nemlerini g¼rm¼ř ve hiç birisini sevememişti. II. Abd¼lhamit’in, Mehmet Reşat’ı

¹⁸ Taha Akyol, “İstibdat Karşısında Mehmet Akif,” <https://www.karar.com/yazarlar/taha-akyol/istibdat-karsisinda-mehmet-akif-12332>, 30.12.2019.

¹⁹ Taha Akyol, “İstibdat Karşısında Mehmet Akif,” <https://www.karar.com/yazarlar/taha-akyol/istibdat-karsisinda-mehmet-akif-12332>, 30.12.2019.

²⁰ Kuntay, s.85.

gözetimde tutmasına şaşıyor, Vahdettin'i ise “acemi Abdülhamit” olarak nitelendiriyordu²¹.

İnsan yaşadığı çevrenin ürünüdür. Mehmet Akif'in hürriyetçi ve istibdat karşıtı olmasında çevre faktörü hesaba katılmalıdır. Aile tesirleri, yaşadığı mahalledeki tepkiler, yetişmesinde rol alan hocalar, arkadaş ortamı; milleti ve milletini etkileyen fikir akımları onun kişiliğinin oluşumunda önemlidir²². O, “Kur'an'lı ev, pehlivanlı mahalle, müspet ilimli mektep”in ürünüdür²³. Abdülhamit karşıtlığı son devir Osmanlı aydınının genel yapısıdır. İstibdat devrinde bürokratik ayrıcalıkları, devlet baskısını, iltiması içine sindiremeyen “bir aydın bürokrat sınıfı” vardı. Böyle aksaklıkları barındıran bir yapıya karşı, devletin malına el uzatmaktan çekinen Mehmet Akif'in yönetime tavır alması doğaldır²⁴.” Sivas'ta aylığını fakirlere dağıtan vali, Abdülhamit'e karşı tavır alan Tunuslu Hayrettin Paşa, Mısır'da bir vakıf işinde rüşvet almayan kadı, ilmiye sınıfında temiz adam olan bir âlim -tanımadığı halde- onun dostuydu²⁵.

Şair, Osmanlı hanedanına karşı olmaması dolayısıyla Jön Türklerden farklı bir yerde durur. Eserlerinde ilk devir Osmanlı padişahları için kullanılan saygı ifadeleri az değildir. Devleti idare ederken acze

²¹ Erişirgil, s.288; Kuntay, s.85.

²² Erişirgil, s.26.

²³ Mustafa Özçelik, “Mehmet Akif'i Yetiştiren Çevre”, *Mehmet Akif Ersoy Dergisi*, Ed. Kalender Yıldız, İstanbul, Sütun Yayınları, Aralık 2007, s.20.

²⁴ İlber Ortaylı, “Atatürk ve Cumhuriyet”, <https://www.karar.com/mercin/prof-dr-ilber-ortayli-istiklal-marsi-cok-buyuk-edebi-bir-metindir-ve-cok-derin-bir-felsefesi-vardir-788419?p=0>, 30.12.2019.

²⁵ Kuntay, s.257.

düşmüş yöneticileri sevmez²⁶. Siyasi kişiliğinin oluşmasında II. Abdülhamit'e karşı aldığı tavrın önemli rolü vardır. Onun, Abdülhamit eleştirileri diğer birçok aydınının eleştirilerinden farklıdır. Çünkü tahttan indirildikten sonra II. Abdülhamit'e ağır hakaretlerde bulunanların çoğu, iktidarda iken ona methiyeler diziyordu. Mehmet Akif'in, İstibdat devrinde bir tane bile II. Abdülhamit'i öven mısraı bulunmaz. Methiye yazmayarak önceleri "pasif", daha sonra da ağır tenkitleriyle aktif direnişe geçmiştir. Yakınlarının ifadesiyle o, "taassuptan, dalkavukluktan ve riyadan uzak, hürriyete âşık, mert ve vefalı, haksızlığa karşı tahammülsüz" bir karakterdir. Dolayısıyla, yaşayan devlet adamlarına methiye yazması mümkün görünmemektedir²⁷. "Memleketinden ümidini kesmek istemezsen büyük adamlarını yakından tanıma!" sözünü çok seviyordu²⁸. Altın lalenin boynuna tasma olmasına rıza göstermeyecek olan bir karakterin saraydan uzak durması doğaldır²⁹.

Şiirlerinde İstibdat yönetimlerini nasıl gördüğüne dair bariz izler vardır. "Acem Şahı" adlı şiirinde şah sembolü üzerinden bu tür yönetimlere tavrı alır³⁰. Sadi'nin "Baştanbaşa bütün dünya bir damla kanın dökülmesine değmez." mısralarıyla tenkite başlar. Muhammed Ali Şah, İran'da 1907-1909 yıllarında hükümdarlık yapmıştı. Ülkede 1906'da meşrutiyet ilan edilmiş ancak, tahta geçen Muhammed Ali Şah meşrutiyet yönetimi son vermiş ve meclisi topa tutmuştur. Mehmet

²⁶ Okay, s.27.

²⁷ Okay, s.24.

²⁸ Kuntay, s.258.

²⁹ Okay, s.32.

³⁰ Okay, s.31.

Akif, yaşananlara karşı öfkesini sert bir şekilde ortaya koyar. Şah, yaptıklarıyla yüzü kanlıdır. Ağır zulmünü köşkünün altın yıldızlı duvarına ziynet diye asmalı, otağını al kanlı bir kefenle donatmalıdır. Şah'ın sarayı matem yuvasıdır. Işıklarını kanını akıttığı, zulmettiği halkının kanıyla yakmalıdır³¹.

Bu şiirde bir Hadis-i Şerife gönderme yapılarak “öldüğünde zulmeden zalimin cehennem çukurlarından bir çukura yuvarlanacağı” vurgulanır. Kanlı Acem Şahı'nın zulümleri sonsuza kadar anılmalıdır. O, bir hayali için binlerce gerçeği yok saymış, demirden eliyle milletin kabrini kazmış, otoriter bir zalim olmuştur. Gecenin şiddetli karanlığı gibi olan zulmünü insanların ruhuna karıştırmış, düşüncenin gelişmesini yerle bir etmiştir. Yaptıkları onu gülünç duruma düşürmektedir. Binlerce mülkü ve milleti yok eden felek, şahı da ebedi kılmayacaktır. İbret alması için atalarının darmadağın olan alınlarına, çökmüş mezarlarına bakmalıdır. Rütbe, debdebe, sonu bir avuç olan toprak için fazladır. Büyük topraklar alan Napolyon'u şaha örnek olarak gösterir. Sonunda onun kazandığı da bir çukur, son tahtı mezardır. Artık, Fransız İmparatoru akrep ve yılanlarla dost, arkadaşdır. Bütün vatan matem saraylarıyla dolu iken Şah, kendi sarayından utanmalıdır. Kendisinden önce dünyaya hükmedenler mezardadır ve şimdi feryada mecalleri yoktur. O zaman bu böbürlenmenin nedeni nedir³²?

³¹ “Be-merdi ki mülk-i serâser zemin/ Neyrezd-ki hunî çeked ber zemin”, Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, İstanbul, Kitapzamanı Yayınları, 2008, s.83.

³² Ersoy, *Safahat*, s.83-84.

Sadi'nin "Zalimliğinden halkın Allah'a sığındığı kimselerin devlet başında kalmaları doğru değildir." anlamına gelen beytiyle eleştirilerini sıralar. Şah'a tahtının geçici olduğunu haykırır. Sürdürdüğü müthiş baskı rejiminin daimi olmayacağını, kendisine "zafer senin diyenlerin" aslında hain olduklarını hatırlatır. Zalim Şah, adalet isteyen halkını ezmeyi hangi anlayışla galibiyet olarak görmektedir. İnsanlıktan nasipsiz, milletin feryadını duymayacak kadar zalimdir. Yaptıkları dolayısıyla Allah'ın lanetine uğrayacaktır. İnsanlara zulmettiği ihtişamlı sarayı sağlam olsa da güvenmemelidir. Birçok sağlam kaleler ve sığınaklar "Kahhâr-ı Mutlak"ın kudretiyle yerle yeksan olmuştur. Memleketleri viraneye çevirerek yaptırdığı sarayı, bütün İran kabristana dönmüşken, elbette yıkılacaktır. İran yıkılarak mezarlığa dönmüş, yapılan zulümler insanların bütün ümitlerini yok etmiştir³³.

"Bütün dünyâ için bir damla kan çoktur" denilirken şah masum ümmetin temiz kanından seller akıtmıştır. Artık temkinli davranmayı bırakarak gücü ele geçirdiğinde gerçek yüzünü bütün dünyaya göstermiştir. İslam için amaç özgürlük sancağı iken, şimdi zorbalığın hükmü altında bu sancak çığnenmiştir. Rusya'dan Kazaklar getirilerek İran'da halk ezilmiş; Şah, davranışlarıyla Yezîd'in ruhunu şâd etmiştir. Allah'ın evlerini bastırması ve yiğitlik taslayıp Müslümanları astırması, Allah'tan ve resulünden utanmayarak dinin gayesini yıkmıştır. Yaptığı zulümlerle bütün Doğu'yu ağlatmış, bütün Avrupa'yı güldürmüştü hatta Avrupa'daki vicdan sahiplerinin de

³³ "Riyaset be-dest-i kesâni hatâst/ Ki ez destişan desthâ ber-hudâst." Ersoy, Safahat, s.85.

vicdanlarını sızlatmıştır. Fikir dünyasının yurdu olan İran bugün “bir fırka haydudun” baskısı altındadır. Şah, “cânî”dir. Güçlü ve cüretkâr Şah’a “zaman, zulmü kaldırmaz” der. İstibdada son vermelidir, aksi halde işin sonu karanlıktır³⁴.

İran’daki istibdat yönetimini tenkit ettiği gibi Osmanlı Devleti’nde II. Abdülhamit devrinin sona ermesi üzerine yayınladığı “İsdiibdâd” şiirinde otoriter anlayışlara karşı çıkışını devam ettirir³⁵. Bu şiiri, Mithad Cemal’in II. Abdülhamit devrinde bir ara gözaltına alınması dolayısıyla, ona ithaf etmişti³⁶.

“Yıkıldın gittin amma ey mülevves (kirli) devr-i isdiibdâd,

Bıraktın milletin kalbinde çıkmaz bir mülevves yâd³⁷!”

Ecdat yattığı mezardan -her gelen “cellat” binlerce masumu öldürürken- ümitsizce de olsa niçin ses çıkarılmadığını torunlarından sormaktadır. Otuz milyon Müslüman, hükümet etme adına, “üç şakinin” mahkûmu olarak hayatını sürdürmektedir. Yaşananlara ses çıkarmayanlar insanlık yeteneğinden mahrumdur. Birkaç çadırdan büyük bir devlet kuran ve dünyayı titreten millet, aslı esası olmayan bir gölgeyi semalardan da yüksek tutmaktadır. Şimdi bu millet çok büyük bir zillete düşmüş, 33 yıl istibdat denen felaket devam etmiştir. Yaşananlar ibretlik bir durumdur. Burada bir hayıflanma da görülür. Mehmet Akif, keşke bu ibretlik duruma düşülmeseydi, der. II. Abdülhamit, Türk milletinin başına gelmiş bir felakettir. Devrinde

³⁴ Ersoy, Safahat, s.85-86.

³⁵ Ersoy, Safahat, s.87.

³⁶ Ersoy, Kuntay, s.119.

³⁷ Ersoy, Safahat, s.87.

gökte dalgalanan İslam bayrağı yere indirilmiş, ataları utandıracak davranışlara girişilmiştir. Padişah, bu “âlî kavm”i, kötü yönetimiyle “sefil” etmiş, gelecekle ilgili ümitleri bitirmiştir. İstibdat devri padişahı yaptıklarıyla milleti, devleti rezil bir duruma düşürmüştür. Padişah’a “Sen ey kâbûs-i hûnî (kanlı kabus)”, “mel’un (lanetlenmiş)”, “rûh-i İblîs’e rahmetler okutan” “Yıldız’daki baykuş³⁸” gibi ifadelerle çok ağır sözler sarf eder³⁹. Bu kadar ağır ithamlarda bulunmasında içerisinde olduğu çevrenin etkisini unutmamak gerekir⁴⁰. Sadece padişahı değil, diğer yöneticileri de tenkit eder. Üst düzey devlet idarecileri “curnalci, müzevvir (ara bozucu), âdî”dir. Bunlar Allah’tan korkmaz, Utanmaz, okuması-yazması kötü, “bir sürü hırsız çetesi”dir. Bu idareci tipine ve toplumun haline bakarak:

“Hani, can sağlığıdır doğrusu bundan ötesi!”

der⁴¹.

II. Abdülhamit devrinde insanlar istibdattan korkmaktadır. Birçok kimse zorla evlerinden alınıp işkencelerle götürülmektedir. İnsanlar korkularından yaşananlar karşısında sinerler. Mehmet Akif, istibdat tasvirinde bununla da yetinmez. II. Abdülhamit devrinin yöneticilerini fiziki açıdan “a’cûbe (acayip, garip)”, “zebani kıyâfetli, gulyâbani

³⁸ Ersoy, Safahat, s.355.

³⁹ Ersoy, Safahat, s.87.

⁴⁰ Çevresiyle yaptığı sohbetlerde edebiyat dışında siyaset de konuşulurdu. Bu sohbetlerin birinde Adanalı Hayret Hoca kötü idaresi dolayısıyla padişahı boğmaktan bahsediyordu. Başka bir zaman Mehmet Akif, Varidat’ı okumak için yanına geldiğinde Musa Kazım Efendi, “Zalim başımızdan ne zaman kalkacak” diye ruh çağırma seansları düzenliyordu. Erişirgil, s.82-85.

⁴¹ Ersoy, Safahat, s.155.

paşa”, “yılan bakışlı şebek” gibi aşağılayıcı ifadelerle tasvir eder. Paşalardan bahsederken onları “Belinde seyf-i sadakât, elinde kamçı”syla ferik nişanları içerisinde öcüye benzetir. Devrin yöneticilerine olan öfkesini, sürgüne gönderilen bir adamın karısının dilinden “Sürüm sürüm sürünün tez zamanda alçaklar!” diyerek yansıtır⁴². Bu sürgün ve tutuklamalar üzerinden halkın sinmişliğine vurgu yapar. Yaşanan baskılara ses çıkarılmazsa sıranın elbette diğerlerine geleceğini dile getirir. Yaşananlar karşısında ağladığını:

“Utandım ağlayarak, ağladım utanmayarak!

Diyordu sanki o biçâre karşıdan

–Alçak”

sözleriyle anlatır. Suskunluğunu alçaklık olarak görür⁴³. “Kahreden bir baskının kahredici kuvveti karşısında ağlamaktan başka bir isyan hareketi göstermeyen nefsinden utanır. Yaşananlar karşısında ağlamak, avutmak bir yana ona azap vesilesi olur⁴⁴.” Baskıcı yönetimlerin zulmü altında insanlar ağlarken, susmaya mahkûm olmak kabul edilemez⁴⁵. İstibdat devrinde aydınları kolladığına inandığı devlet adamlarını över ve onlara büyük bir saygı beslerdi. Suphi Paşa bunlardan biriydi⁴⁶.

⁴² Ersoy, Safahat, s.89-92.

⁴³ Ersoy, Safahat, s.89-92.

⁴⁴ Süleyman Nazif, s. 66-69.

⁴⁵ Ersoy, Safahat, s.89-92.

⁴⁶ Namık Kemal’in beraatını sağladığı için Suphi Paşa’ya “ne erkek adammış” diyordu. Erişirgil, s.86; Kuntay, s.83.

Uzun süren İstibdat devri “uydu bir insan tipi” ortaya çıkarmıştı⁴⁷. Halkın yaşanan kötü durumlara karşı, kayıtsızlığından yakınır:

“Memleket mahvoluyor, din de beraber gidiyor?”

“...Memleket mahvolacak, olmayacak... Baştakiler,

Düşünürler ona mevcut ise bir çâre eğer⁴⁸.”

Padişahı, sürgün ettiği insanlar üzerinden ithama devam eder. Haysiyet sahibi kimi gördüyse “ Bu bir cani!” diyerek sürgüne yollamış veya hapse atmıştı. Casusları aracılığıyla milletin en cesur evlatlarını ümitsizliğe sevk etmişti. Lanetlenmiş Padişah, “İblis’in ruhuna rahmet okutacak” kadar kötü bir yönetim sergilemişti⁴⁹.

Mehmet Akif’in gözünde zalim idareciler aslında birer korkaktır. Kendileri korktuğu gibi halkının üzerine de korku salar. “Köse İmam” adlı şiirinde kurtuluşu II. Abdülhamit yönetimine karşı halkı uyandırmakta görür. Şeriatla oynayan bir yönetimin varlığına yanar. Padişah, kendi gölgesinden korkan bir korkaktır. Yine halkı şeriatla korkutmakta, uygulamalarında “Şer’-i şerîf”i öne sürerek haksızlıklarını örtmeye çalışmaktadır⁵⁰.

“Gölgesinden bile korkup bağırın bir ödle,

Otuz üç yıl bizi korkuttu “Şerîat” diyerek.”

⁴⁷ Taha Akyol, “İstibdat Karşısında Mehmet Akif,” <https://www.karar.com/yazarlar/taha-akyol/istibdat-karsisinda-mehmet-akif-12332>, 30.12.2019.

⁴⁸ Ersoy, Safahat, s.155.

⁴⁹ “Ne mel’unsun ki rahmetler okuttun rûh-i İblis’e!” Ersoy, Safahat, s.87.

⁵⁰ Ersoy, Safahat, s.125-126.

Her fenalığın altında istibdat rejimini görür⁵¹. Yine “Süleymaniye Kürsüsünde” adlı şiirinde ise saltanat namına, din adına “maskaralık”lar yapılmasından şikâyetçidir. Bu devri “felaket”, “rezalet” devri olarak niteler. Padişah kukla, onu yönlendirenler “iki üç kuklacı”dır. Türk milleti “iki üç kuklacının” keyfine mahkûm hale gelmiştir. Bahsi geçen kuklacılar ülkeyi mantık dışı bir siyasetle yönetmektedir. İdareciler, nerede sivrilen bir maskara bulsalar hemen Mabeyn-i Hûmâyun’da üst düzey görevlere getirmekte, bunlara vezirlik vermektedirler. Mehmet Akif, ümmetin “yürekler yarası” bir duruma düştüğünü gözlemlemiştir. Üretim ekonomisinin olmayışı, maliyedeki gelirlerin yok derecesinde oluşu, devletin işleyişini sağlayan kurumların hiç derecesinde olması ve askerin disiplinsizliği acınacak bir durumdur. Askeri kurumlardaki disiplinsizlik, adam kayırmadan kaynaklanmaktadır. Bir subay mülazımlıkta⁵² ömrünü geçirirken, başka bir asker daha okuldayken rütbelere atlayarak hızla feriklik⁵³ mertebesine yükselir. İlmiye sınıfının durumu ise “bayağdan da aşağı”dır. “Bab-ı Fetvâ denilen dâire ümmî koğuşu”dur. Mehmet Akif bu eleştirilerle çileden çıkmış⁵⁴ ve ağır ithamlarını sürdürmüştür⁵⁵. İlmiye sınıfındaki çürümüşlüğü:

“Ana karnından icâzetlidir, ecdâda çeker:

Yürüsün, bir de sarık, al sana kâdîasker!”

⁵¹ Ersoy, Safahat, s.126.

⁵² Osmanlı Devleti’nde teğmen rütbesi. <https://www.nedirnedemek.com/m%C3%BClaz%C4%B1m-ne-demek,23.04.2020>.

⁵³ Osmanlı Devleti’nde generallik rütbesi. <https://www.nedirnedemek.com/m%C3%BClaz%C4%B1m-ne-demek,23.04.2020>.

⁵⁴ Okay, s.77.

⁵⁵ Ersoy, Safahat, s.154.

dizeleriyle hicveder⁵⁶.

İdarecilerin paraya düşkünlüğünden yakınır:

“Sadr-ı a’zam paşanız fitre alır, sunsa biri⁵⁷.”

II. Abdülhamit devrinde Edirne’de bulunduğu sırada Şair Seyri’yi ziyarete gitmiş, Paşa Kapısı üzerinde yazan;

“Şer’ü kanun ile burada kurulur hep Divan”

sözünü Mehmet Akif:

“Şer’ü kanun ile bunda soyulur hep insan.”

diye okuyacaktır⁵⁸. O devirde bu ifadeleri kullanmak cesaret isterdi⁵⁹. Bahsi geçen ifade onun mevcut yönetime bakışının da bir yansımasıdır. II. Abdülhamit onun gözünde “kafes ardında hanımlar gibi saklı” bir zalimdi. Saklanıyorsa suçunun kesin olmasındandır. Her zalim hükümdar gibi sarayında binlerce asker tarafından korunmaktadır. Üstelik padişah, savurganlığı da aşan bir harcama yapmaktadır⁶⁰.

1923 yılında Mehmet Akif’in, “Fir’avun ile Yüz Yüze” adlı şiiri yayınlanmıştır. Bu şiir sonraki süreçte de baskıcı rejimlere bakışının değişmediğinin işareti olarak görülebilir. Bahsi geçen şiirde yöneticilerde ya da genel olarak insanlarda az çok bulunan firavun

⁵⁶ Ersoy, Safahat, s.154.

⁵⁷ Ersoy, Safahat, s.157.

⁵⁸ Kuntay, s.214.

⁵⁹ Erişirgil, s.47.

⁶⁰ Ersoy, Safahat, s.368-369.

tarafı “törpüleyip, terbiye etme” gayesi güder⁶¹. Mısır Firavunu II. Amnofis’in mezarını gezer ve onun zulmünü hatırlatır. Çevresindeki insanlar ondan korkmakta, halkı cehennemi yaşamaktadır. Firavun ise “saraylar, sütunlar, abideler”le ihtişamlı bir hayat sürmektedir. Onun mezarını gezerken hayatın sonlu olduğunu vurgulayarak istibdat yönetimlerine ders olacak bir soru sorar:

“Bunun mu uğruna milyonla ruhu inlettin⁶².”

2. Mehmet Akif: Meşrutiyet ve Hürriyet

II. Abdülhamit devri sürerken, 1889 yılında yönetime muhalif bir örgüt doğdu⁶³. Asya ve Avrupa’da demokratik eğilimlerin artması; 1905 yılında Rusya, Japonya ve 1907 yılında İran’da ihtilal yapılarak meşruti yönetimlerin ortaya çıkması muhalifler için ümit oldu. 1907 yılında gerçekleştirilen kongrede Jön Türkler, ihtilal yoluyla meşruti yönetimi yeniden hayata geçirme kararı aldılar. Batı Anadolu ve Makedonya önemli ölçüde teşkilatlandıkları yerlerin başında geliyordu⁶⁴. Askerin maaşının düzenli ödenmemesi, teçhizat eksikliği, asker yetersizliği ordu mensupları arasında morallerin bozulmasına neden oldu. Yaşanan olumsuzluklar ihtilal için uygun zamanın geldiği konusunda İttihat ve Terakki’yi cesaretlendirdi⁶⁵. Makedonya sorunun Osmanlı aleyhine çözülmesi ve 10 Haziran 1908’de Rus Çarı ile

⁶¹ Kazım Yetiş, *Bir Mustarip Mehmet Akif Ersoy*, Ankara, Akçağ Yayınevi, 2006, s.154.

⁶² Ersoy, Safahat, s.427-428.

⁶³ Tanör, s.167-168.

⁶⁴ Necdet Hayta, Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıldan Yıkılışa Kadar)*, Ankara, Gazi Yayınevi, 2003, s.195; Tanör, s.172.

⁶⁵ Justin McCarthy, *Osmanlı’ya Veda*, çev. Mehmet Tuncel, 2. Baskı, İstanbul, Etkileşim Yayınları, 2006, s.62,

İngiltere Kralı'nın buluşması ve Osmanlı topraklarının bu görüşmeye konu olması İttihatçıların tepkisine neden oldu⁶⁶. Yaşananlar İttihat ve Terakki'yi Meşrutiyet'in ilanı konusunda hızlı hareket etmeye yöneltti⁶⁷.

Niyazi ve Enver beylerin başkaldırması sonrasında II. Abdülhamit olayların önünü alamayarak 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'i yeniden ilan etmek zorunda kaldı⁶⁸. Jön Türkler, Meşrutiyet'in ilanını, “kendilerini hürriyet ve milli kurtuluş davasına adanmış vatanseverlerin kahramanca bir zaferi olarak” abartılı bir şekilde yücelttiler⁶⁹. Vatan, hürriyet, terakki (ilerleme), ittihat (birlik) kavramları herkesin dilinden düşmeyen tılsımlı ifadelerle dönüştü⁷⁰. Sevinç gösterileri yapılıyor, devletin ayakta kalacağına olan inanç artıyordu. Yönetimdeki hızlı değişme, devlet otoritesinin zaafa uğramasına yol açtı. Bütün Osmanlı şehirlerinde görülen sevinç gösterileri, törenler ve halkın devletin işleyişine müdahalesi gibi durumlar yaşanıyor.

İttihat ve Terakki'ye üye olan Mehmet Akif'te hürriyetçi duyguların yeşermesinde okul yıllarının etkisi yadsınamaz. Özellikle Türkçe hocası Hersekli Kadri Efendi⁷¹, İstibdat devrinde hürriyetçi yönü ağır

⁶⁶ Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2015, s.106-107.

⁶⁷ Tanör, s.179.

⁶⁸ Uçarol, s.403.

⁶⁹ Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 3. Baskı, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s.648.

⁷⁰ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 7. Baskı, İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 405.

⁷¹ Aslen Hersekli olan Mehmet Kadri Nâsîh 1860'ta Bosna'da doğmuştur. İstanbul'da eğitimini almış, bir süre hocalık vazifesini ifa etmiştir. İstibdat devrinde önce Mısır'a kaçmış, burada Kanun-ı Esasi gazetesini neşretmiştir. Jön Türklerle burada irtibata geçti. İttihat ve Terakki'nin Mısır teşkilatının başında bulundu. Sonra

basan bir şahsiyettir. Kadri Efendi sadece hürriyetçi yönüyle değil, hemen her bakımdan onun kişiliğini etkilemiştir⁷². Mehmet Akif, II. Abdülhamit devrinde yazdıklarını yayınlamakta büyük sıkıntılar çekmiştir⁷³. Şartların zorluğundan şiirlerini bir ara Kahire’de bastırmayı düşünmüştü⁷⁴. Meşrutiyet’in ilanının getirdiği hürriyet ortamında şiirlerini Sırât-ı Müstâkim’de serbestçe yayınlayabilecekti⁷⁵. Safahat’ın birinci cildinde yayınlanan manzumelerin birçoğu II. Abdülhamit zamanında yazılmıştı ve yayına hazır durumdaydı⁷⁶.

Mehmet Akif, II. Meşrutiyet’in gelişini:

“Arnavutluk’ta gürleyen toplar

Geliyor işte payitahta kadar”

dizeleriyle anlatır⁷⁷.

Meşrutiyet’in ilanını “devr-i melâl (sıkıntılı devrin)” sonu, geleceğin halkın eline geçişi olarak yorumlar. Meşrutiyet sevincinin halka yansımaları “Hürriyet” adlı şiirinde coşkun bir dille anlatır. Çocuklar, gerçek bir sevinçle “sanki ezelden ahrâr (hürriyetçi) gibi “Yaşasın hürriyet!” diyerek meydanlara koşmuş; vatan şarkıları söylenmişti.

Paris’e geçti. Jön Türklerin 1902 kongresinde gayrimüslimlerin niyetinin ülkeyi yıkmak olduğunu söyledi. Onlarla işbirliği yapmanın yanlış olduğunu belirterek kongreyi terk etti. 1918’de Paris’te öldü. Arapça ve Farsçası iyi idi. Fransızcasını Paris’te geliştirmişti. İlmen ve ahlaken değerli bir zattı. Okay, s.25-26.

⁷² Özçelik, s.19.

⁷³ Okay, s.90.

⁷⁴ Erişirgil, s.96-97.

⁷⁵ Yetiş, s.21.

⁷⁶ Erişirgil, s.96-97.

⁷⁷ Ersoy, Safahat, s.92.

İstibdat devrinde sokaklar mezarlığı andırmakta iken, hürriyetin gelişiyile insanların ruhunda coşkun bir dalgalanma ortaya çıkmıştı. Halk, hürriyetin hasretiyle yanıp tutuşuyorken artık, sevinçten ağlamaktadır⁷⁸. Meşrutiyet'in ilanıyla zaman değişmiş, son korkunun devri bitmiş, uyanık olmanın zamanı gelmiştir. Şimdi, hürriyetin yoluna canlar serilmiş, bu kavram en temiz vicdanların sığınağı olmuştur. Osmanlı Devleti hürriyetin en sağlam taht yeridir artık. Millet, hürriyet denilen tahtın sığınağı ve askeridir⁷⁹.

Hürriyetçi bir ruha sahip olan şair, İttihat ve Terakki'ye girerken “kayıtsız, şartsız cemiyetin emirlerine itaat” isteyen yemin metnini kabul etmeyerek “makul emirlerine” diye değiştirilmesini sağladı⁸⁰. Siyasi hayatında herhangi bir fırkanın adamı olmadı. Meşrutiyet Devri'nde birçok kişi İttihat ve Terakki'nin istediği tarzda vatanseverlik gösterdiler. O, böyle bir yaklaşımı kabullenemezdi ve kabullenmedi de⁸¹. Birinci Dünya Savaşı sırasında Ziya Gökalp'le aralarındaki anlaşmazlığı sona erdirmek için Babıali'de Talat Paşa'yla görüşmüştü. Görüşme sonunda paşa çok şaşırılmış, “Zerre kadar değişmemiş, hâlâ Edirne'de bıraktığım Akif!” demiştir. Güç, iktidar onu değiştirmiyordu⁸². Onun İttihatçılığının sadece İlmiye Kulübünde “Arap edebiyatı” dersini alanların işine yaradığı söylenebilir⁸³. Çünkü kısa süre içerisinde İttihatçılara darıldı. Cemiyet mensuplarının idareciler üzerinde baskı kurmasının verdiği rahatsızlık rapor halinde

⁷⁸ Ersoy, Safahat, s.93-94.

⁷⁹ “Ne mel'unsun ki rahmetler okuttun rûh-i İblis'e!” Ersoy, Safahat, s.87.

⁸⁰ Çantay, s.245.

⁸¹ Kutay, s.366.

⁸² Kuntay, s.141.

⁸³ Erişirgil, s.93.

Babanzade Naim Bey tarafından İttihat ve Terakki'nin merkezine bildirilmiş, ancak gerekli adımlar atılmamıştı. Buna sinirlenen arkadaşı Babanzade Naim Bey cemiyete kızmış, Mehmet Akif de arkadaşından etkilenmişti⁸⁴. II. Meşrutiyet'in ilanının ortaya çıkardığı kargaşaya bir süre sabredip uyarılarda bulunmuştur. Bu uyarıları dikkate alınmadığı ve yaşananları milletin bekası açısından tehlikeli gördüğü için İttihat ve Terakki'den uzaklaşmış olma ihtimalinden de bahsedilmektedir. Yine de İttihatçıların aleyhinde pek bir faaliyette bulunmadı. “İttihat ve Terakki dendi mi sadece başını duvara çevirirdi, o kadar⁸⁵.”

Meşrutiyetle birlikte gelen yaygın serbestisi, her tabakada yeni yeni eserlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Onlar içerisinde Osmanlıların menfaati gözetilerek yazılan esrelerden büyük haz alıyor, milli ahlakı bozacak eserleri ise “sayfalarına tükürülerek geçilecek” eserler olarak görüyordu⁸⁶. Mehmet Akif, İttihatçıların etkin olduğu dönemde de haksız tutuklamalardan şikâyetçidir. İttihat ve Terakki mensubu etkin bir şahsiyete giderek yapılan bir yanlışlığın düzeltilmesini ister⁸⁷. Yine 1911 yılında bir Anadolu şehrini gezen tanıdığına şehrin durumunu sormuştu. Memurların işlerinin başına zamanında gelmemeyi adet haline getirdikleri, çok kötü oldukları,

⁸⁴ Kuntay, s.119.

⁸⁵ Erişirgil, s.101.

⁸⁶ Mehmed Akif Ersoy, “Gayet Mühim Bir Eser”, *Mehmed Âkif Külliyyatı*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.85-86.

⁸⁷ Çok yakından tanıdığı, babasının öğrencisi ve ailesine büyük hizmetleri olan Mustafa Efendi 31 Mart Olayı sonrası tutuklanmıştı. Tutuklanma sebebi zamanın birinde Derviş Vahdetî'yle konuşmuş olmasıydı. Mehmet Akif, böyle bir suçun olmasını kabullenemiyordu. İttihatçıların etkin şahsiyetlerinden Kara Kemal'le konuşmuş ve Mustafa Efendi'yi hapisten kurtarmıştı. Erişirgil, s.103-104.

halka fena davrandıkları, kumar oynadıkları cevabını aldı. Devlet yönetimindeki olumsuzlukların bir an önce düzeltilmesi konusunda o kadar hassastı ki, o şahıstan, gördüklerini “Sırat-ı Müstakim” dergisinde yazması ricasında bulundu. Bunun her sorumlu insan için bir görev olduğunu söyledi ve yazıyı dergide yayınlattı⁸⁸.

Mehmet Akif, siyasetten uzak durmayı yeğliyordu. Fakat kırk yaşından sonra siyasete atılmak zorunda kaldı. Ancak onun siyaset anlayışı bir “politika canbazlığı” olmadı. Bu anlayıştan hep nefret ederdi. Atıldığı siyaset Osmanlı Devleti’nin buhranlı devrinde “sistemli bir politika fikrinin oluşmasını sağlamak, bu ideal uğrunda her şeyi göze alarak zevkle çalışmaktı.” Bunu bir program dâhilinde yapmaya karar verdi ve Meşhur Tatar Seyyahı Abdürreşid İbrahim’i Süleymaniye Camii kürsüsüne çıkararak onun ağızından düşüncelerini aksettirmeyi uygun buldu⁸⁹.

Çizdiği programda: Tatar Seyyahı Abdürreşid İbrahim, önce İslam beldeleri hakkında bilgiler verecekti. Sonra Doğu’lu ama gelişmiş bir memleketi Müslüman dünyasına örnek olarak sunacaktı. II. Meşrutiyet’in ilanından hemen sonraki anarşi durumuna vurgu yapacak, İslam dünyasının tam bağımsız tek devleti olan Osmanlı Devleti’nin sorunlarını vurgulayacaktı⁹⁰. Şiir, 1912 yılında kaleme alınmıştı. Bu tarih Meşrutiyet devri yöneticilerinin başarısızlıklarının gözle görünür bir hal aldığı zaman dilimidir. Devletin kurtarılacağı

⁸⁸ Erişirgil, s.105.

⁸⁹ Mehmet Akif, Abdürreşit İbrahim’le sürekli irtibat halindeydi ve onun gezdiği memleketlerin durumu hakkında bilgi alırdı. Erişirgil, s.110.

⁹⁰ Erişirgil, s.110.

inancı yavaş yavaş yok olmaya başlamıştı⁹¹. Mehmet Akif, bu şiirde teknik olarak ferde, topluma ve yönetime bakışını ustaca gizlemiştir⁹².

II. Meşrutiyet'in ilanı Hindistan'daki Müslümanlar arasında da heyecan uyandırmıştı. Burada bulunan Abdürreşid İbrahim'in dilinden Meşrutiyet'in ilanından beklentiler sıralanır. Abdürreşid İbrahim, Kanun-ı Esasi'nin ilanına inanmamış, "Bu, çıkar bir rü'yâ mı?" diyerek şaşkınlık yaşamıştır. Meşrutiyet'i sultan vermemiş, millet almıştır. Meşrutiyet'in ilanı bir halk hareketi sonucu elde edilmiş haktır. Padişah çaresiz kalarak hürriyeti vermek zorunda kalmıştır. Herkesi saran ümit, seyyahı da sarmıştır. Büyük beklentiler içerisinde çocuklar gibi ağlamıştır⁹³. Meşrutiyet'ten beklentisi:

“Yurdumun gülmeyen evlâdını artık güldür...”

mısraında belirir⁹⁴.

Seyyah, büyük hayallerle hemen yurda dönmek için yola çıkar. Daha önceki karamsarlığı bırakmıştır. Onun hayalinde, istibdat döneminde “kapkara” olarak nitelenen İstanbul “kardan daha ak” ve “ayın on dördü” gibidir. “zillet” ve “sefalet” bitmiştir. Hürriyetçi rejimin getireceği büyük gelişmeleri hayal eder. Çok sayıda okul açılmış, kadın, erkek herkes okumaktadır. Sanayileşme artmış, matbaalarda millete yararlı eserler basılmakta, halkın yararına cemiyetler kurulmakta, devleti baştanbaşa imar edecek şirketler hayata geçirilmektedir. Ulaşım ve ticaret gelişmekte, servet artmaktadır.

⁹¹ Yetiş, s.58.

⁹² Yetiş, s.95.

⁹³ Ersoy, Safahat, s.164-165.

⁹⁴ Ersoy, Safahat, s.164-165.

Gelişmiş Osmanlı Devleti üzerinde emperyalist devletlerin emelleri gerçekleşemeyecekti⁹⁵.

Bu ümitlerle İstanbul'a gelen âlim; bütün çarşı, pazarın naradan çalkalandığını görür ve şaşkınlığını gizleyemez.

“Galeyan geldi mi, mantık savuşurmuş... Doğru:

Vardı aklından o gün her kimi gördümse zoru.

Kimse farkında değil, anlaşılan, yaptığının;

Kafalar tütsülü hulyâ ile, gözler kızgın.

Sanki zincirdekiler hep boşanıp zincirden,

Yıkıvermiş de tımârhâneyi çıkmış birden!

Zurnalar şehrin ahâlîsini takmış peşine;

Yedisinden tutarak tâ dayanın yetmişine!

Eli bayraklı alaylar yürüyor dört keçeli;

En ağır başlısının bir zili eksik, belli!

Ötüyor her başın üstünde birer zilli düdük.

Dinliyor kaplamış etrafını yüzlerce hödük!

Kim ne söylese, hemen el vurup alkışlanacak...

-Yaşasın!

_Kim yaşasın?

-Ömrü olan.

⁹⁵ Ersoy, Safahat, s.165-166.

-Şak'şak! şak⁹⁶!"

Mehmet Akif, Meşrutiyet'in ilanından sonra acı bir gerçeğin ortaya çıktığına şahit olmuştur. Türk yurdunda büyük adam yokluğu her alanda hissedilmektedir⁹⁷. Seyyah Abdürreşid İbrahim üzerinden duygu ve düşüncelerini aktarmaya devam eder. Hürriyetin gelişiyle düzen ve adaletin tesisi beklenirken hayal kırıklığı olmuş, devlet yapısı çökmüştür. Daireleri hizmet vermemekte, halk çalışmamaktadır. Sanayinin, eğitimin, ticaretin gelişmesi beklentileri daha baştan sukut etmiştir. Devlet düzeni ortadan kalkmış, bir çatışma anında müdahale edecek kolluk kuvvetleri yoktur. Hürriyet'in anlamını çocuklar ve gençler daha iyi anlasınlar diye okullar kapalı durumdadır. Eğitim kurumlarında zorla eğitim vermek istibdat anlayışı olarak görülüyor, hocalar nutuklar veriyor, öğrenciler alanlarda, herkes zararlı olup olmamasına bakmaksızın ağzına geleni söylüyordu. Edebiyatçılar birbirlerine küfrediyor, yayına başlayan bir sürü gazete halkı birbirine düşürecek yayınlar yapıyordu. Yeni neslin İslam'a ağır hakaretleri alkışladığı ve bunu "hürriyet-i vicdan" sandığı görülüyordu⁹⁸. Halk, hükümetin işleyişine aşırı derece müdahale ediyordu. Yaşananlar çok kötüydü. Devlet memurlarının işlerine müdahale etmek yerine millet kendi arasında barışı tesis etmeliydi. Ülkenin çıkarları için böyle bir hareket daha uygun olurdu⁹⁹.

⁹⁶ Ersoy, Safahat, s.167-168.

⁹⁷ Mehmed Akif Ersoy, "Eski Hatıralar", Mehmed Âkif Külliyyatı, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.26.

⁹⁸ Ersoy, Safahat, s.168.

⁹⁹ Yetiş, s.66.

Onun hürriyet anlayışına göre fikirler farklı olabilirdi. Herkes inandığını istediği gibi yaşayabilirdi. İnsanların İslam'a inanmaması, bu kutsal dine hakaret etme hakkı vermiyordu¹⁰⁰. Hürriyet fikrini engellemek isteyenlere düşmandı¹⁰¹. Elzem olan işleri hükümete yaptırıncaya kadar çaba gösterilmeliydi¹⁰². Mehmet Akif'te hürriyet bir slogandan ibaret değildi. Gönlünden geçen gerçekten bir hürriyet yönetimi idi. Halkına zulmetmeyen, ona babalık vazifesi yapan, adaletle hükmeden bir hürriyet idaresi arzu ediyordu. Despot idarecilere karşı bir isyan duygusunun varlığından bahsedilebilir¹⁰³. Yönetim şeklinin krallık, çarlık, padişahlık ya da meşrutiyet olması fark etmiyordu. 31 Mart Vakasında olayların arkasında II. Abdülhamit'in olduğuna inandı. Halkın Meclis-i Mebusanın açılışında II. Abdülhamit'e gösterdiği ilgi, padişahın meclisteki milletvekillerinin karakterlerini görmesi korkulacak bir şey olmadığı izlenimi vermişti. II. Abdülhamit'in bu nedenle darbe yapmaya kalktığını düşünüyordu¹⁰⁴. Günümüzde bu konuda yapılan çalışmalar sonucunda padişahın olayların arkasındaki isim olmadığı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu eleştirinin haklılık payı yoktur.

Abdürreşid İbrahim'in dilinden Meşrutiyet yönetimi ile ilgili değerlendirmelere devam eder. Kurduğu hürriyet hayali onu yıksa da

¹⁰⁰“İsteyen güneşe tapar, isteyen ateşe... Ben kimsenin Allah'ına peygamberine karışmam. Fakat kimsede benimkine karışmamalı. Biri yüzüme karşı babama sövebilir mi? O halde peygamberime nasıl söver? Kuntay, s.30.

¹⁰¹ Çantay, s.394.

¹⁰² Mehmed Akif Ersoy, “Hasbihâl”, *Mehmed Âkif Külliyyatı*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.74-75.

¹⁰³ Okay, s.30.

¹⁰⁴ Kuntay, s.261.

yaşananlar karşısında bir müddet daha “kendini aldattığı” görülür. Vaziyet bir “galeyan” halidir. Devletin bir düzene gireceğini düşünerek sabreder. Ancak işlerin düzelmek yerine her geçen gün kötüleşmesi bu ümitleri boşa çıkarır. Ülkenin ihmale takatinin kalmadığını, “dolu dizgin” yok olmaya gittiğini çaresizlik içerisinde seyreder. Halk “hürriyyetin ve istiklâlin”, hâkimiyetin kıymetini bilmelidir¹⁰⁵.

Bu süreçte Osmanlı Devleti’nde orduyu zaafa uğratacak gelişmeler de yaşanıyordu. İttihatçı subaylara karşı kırgınlıklar beliriyor, cemiyet üyesi subaylar daha kolay terfi alıyor, oldukça fazla rütbe tenzilleri, tasfiyeler gerçekleştiriliyor, önemli makamlara gelme ve şan şöret hırsı subay sınıfı açısından ciddi problemlerin yaşanmasına neden oluyordu¹⁰⁶. Mehmet Akif -haklı olarak- yaşanan çekişmelerin orduyu zaafa uğratmasından korktuğunu belirtir¹⁰⁷.

Yukarıda bahsedilenler yaşanırken Seyyah Abdürreşid İbrahim, kısa süre sonra Meşrutiyet yönetiminin diğer olumsuzluklarından yakınmaya başlar. Meşrutiyet’in ilanı sonrası insanları damgalayan bir anlayış ortaya çıkmıştır. Hürriyet taraftarları da eleştiriye kapalıdır. Meşrutiyet yönetimine karşı en küçük bir eleştiride insanlar “mürteci”, Abdülhamit taraftarı gibi ifadelerle damgalanmaktadır. Bu dönemde herhangi bir yanlışı eleştirmek “sâye-i hürriyette (hürriyet sayesinde)” ifadesiyle susturulmaktadır. Eskiden meydanda gezen ve padişah sayesinde cebini dolduran “ipsizler”, Meşrutiyet’in ilanıyla “Ahrâr-ı

¹⁰⁵ Ersoy, Safahat, s.169.

¹⁰⁶ M. Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi*, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2005, s.219.

¹⁰⁷ Ersoy, Safahat, s.171.

izâm (büyük hürriyetçi)” kesilmişlerdir. İlim asrında insanları “mürteci” diye damgalayan cahilce anlayışın yürümesi imkânsızdır. Yaşananlar seyyahın hayallerini yıkmıştır. Hürriyet anlayışının bir anda halkta oluşmasının imkânsızlığını fark etmiş, uzun bir terbiye sonucunda bunun başarılacağını gözlemlemiştir:

“Sâde hürriyeti i’lân ile birşey çıkmaz;

Fikr-i hürriyeti hazm ettiriniz halka biraz¹⁰⁸.”

Neler yapılması gerektiğini anlatmak için Rusya örneğinden yararlanır. Bu ülkede Meşrutiyet’in nasıl bir temel üzerine oturduğunu izaha girişir. Ruslar Kırım Savaşı sonrasında demir yumruğuyla ülkeyi yöneten Çar I. Nikola’nın yerine hürriyet ve ıslahat taraftarı Çar Aleksandr’ı getirmişti. Savaşta yaşanan yenilgiler, saklanan kötü yönetimi ortaya çıkarmıştı. Yeni çarla başlayan ıslahat döneminde iş adamları, yazarlar kendi alanlarında ülkelerinin kalkınması için çalışmışlardır. Altmış-yetmiş senelik bir çalışmanın sonucunda Rus inkılabı meyvesini vermişti. 1910 yılına gelindiğinde Rusya’da Meşrutiyeti kaldırma sevdalıları vardır ancak, önceki dönemde inkılap konusunda oluşan birikimden dolayı buna cesaret edememektedirler. Rus köylüsü de Meşrutiyet’in nimetlerinin az çok farkına varmıştır. Meşrutiyet sayesinde ayrıcalıklı kesimin biraz olsun dizginlendiğinin bilinciyle hareket etmektedir. Osmanlı köylüsü bu bilinçten yoksundur. Ona hürriyeti anlatmak için maalesef gerekli çalışmalar yapılmamaktadır. Hürriyet yazılarının halkın anlayacağı dilde

¹⁰⁸ Ersoy, Safahat, s.126-127.

yazılması önemlidir. Hürriyet, müsavat, adalet gibi kavramlar millet için bir mana ifade etmiyor¹⁰⁹.

Gelişmelerle Mehmet Akif'in hayalleri arasındaki uçurum onu Meşrutiyet idaresinden soğutmuştu¹¹⁰. Topluma ışık saçacağı düşünülen hürriyet ortamı milleti karanlığa düşürmüştü¹¹¹. İstibdadın hiç bitmeyecekmiş gibi gelen karanlığında ümitle beklenen hürriyet, onun için beklenen gün olmaktan çıkmış, korktuğu günü getirmişti¹¹². Aslında Mehmet Akif, Seyyah Abdürreşid'in dilinden Meşrutiyet yönetimine olan bakışını ve hayal kırıklıklarını belirtmişti. Çünkü Meşrutiyet, her alanda ilerleyen Osmanlı hayallerinin yerine devletin yıkılışını getirmişti¹¹³.

Mehmet Akif, "Hakkın Sesleri" şiirinde, yaşanan kargaşa ortamından hiç de memnun olmadığını vurgular. Hürriyetin hayırlı sabahı, millet için gecenin karanlığına dönüşmüştü. Her tarafta hezimetler, olumsuzluklar ortaya çıkıyordu. Devlet iyice zaafa uğramış, vatanı kurtarma gayreti birkaç yılda sukut etmişti. Devleti kurtarmanın yolu "İnsan için ancak çalıştığı vardır." ayeti mucibince çalışmaktır¹¹⁴. İdarecilerin beceriksizliğine "İçimizdeki beyinsizlerin işledikleri yüzünden bizi helâk eder misin Allah'ım?" ayetiyle feryat ediyordu¹¹⁵.

¹⁰⁹ Mehmed Akif Ersoy, "Hasbihâl 1", *Mehmed Akif Külliyyatı*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.105-114.

¹¹⁰ Okay, s.239.

¹¹¹ Yetiş, s.61.

¹¹² Süleyman Nazif, s. 172-173.

¹¹³ Okay, s.81.

¹¹⁴ Ersoy, Safahat, s.184-185.

¹¹⁵ Süleyman Nazif, s. 172.

“Asım”ı yazarken de bir plan kurmuştu. Bu planda Köse İmam, Meşrutiyet neslini tenkit edecekti. Kendisi de (Hocazade) hem kendi neslini hem de Çanakkale’de kahramanlıklar ortaya koyan genç nesli, yani “Asım’ın Nesli”ni müdafaa edecekti¹¹⁶. Köse İmam ve Hocazade Mehmet Akif’in iki yanını temsil ediyordu. Bir taraftan Meşrutiyet’in olumsuz yönlerini Köse İmam’ın diliyle eleştiriyor, diğer taraftan Hocazade’yle ümitlerini, hayallerini, olması gerekeni savunuyordu. Köse İmam, eleştirilerini sıralar. II. Meşrutiyet Devri yöneticilerinin medreselerin yerine okul yapma çabalarını samimiyetten uzak bulur:

“Bir kümes yaptığınız var mı ki, bir kaz kümesi¹¹⁷?”

Büyük ümitler beklediği II. Meşrutiyet inkılapçılarının devlet düzenini, kurumları derinden sarsmasına şahit olmuştur. Vatana verilen büyük zararlar yüzünden artık ülkesine “cennet” diyemeyecektir. İttihatçılar ülkeyi imar etme ve kalkındırma söylemlerinin tersini yaparak onu harabeye çevirmişlerdir. Meşrutiyet’in sembol kavramları olan “adalet, eşitlik ve kardeşlik” kavramları yalandır ve halk kandırılmaktadır.

“İnkılâb ümmetinin şânı yakıp yıkmaktır.

Size çılgın demiyen varsa, kuzum, ahmaktır.

Yıkmak insanlara yapmak gibi kıymet mi verir?

Onu en çolpa herifler de, emin ol, becerir.

Sâde sen gösteriver “işte budur kubbe!” diye;

¹¹⁶ Erişirgil, s.240.

¹¹⁷ Ersoy, Safahat, s.351.

İki ırgadla iner şimdi Süleymâniyye.
Ama gel kaldıralım dendi mi, heyhat, o zaman,
Bir Süleyman daha lâzım yeniden, bir de Sinan.
Bunların var mı sizin listede hiç benzeri, yok.
Ya ne var? Bir kuru dil, siz buyurun, karnım tok!
Ötmeyin nafîle baykuş gibi karşımda, susun^{118!}”

Halkı kandıran yöneticileri eleştirdiği gibi defalarca bu yalanlara kanan halkı da tenkit eder ve adil olmayan yönetime karşı tepkisini ortaya koyar:

“Ağlasın milletin evlâdı da bangır bangır,
Durma hürriyeti aldık diye, sen türkü çağır!
Zulmü alkışlayam, zâlimi âslâ sevemem;
Gelenin keyfi için geçmişe kalkıp sövemem.
.....
Üç buçuk soysuzun ardından zağarlık yapamam;
Hele hak nâmına haksızlığa ölsem tapamam.
Doğduğumdan beridir âşıkım istiklâle,
Bana hiç tasmalık etmiş değil altın lale.
Yumuşak başlı isem, kim dedi uysal koyunum?
Kesilir, belki, fakat çekmeye gelmez boynum.

¹¹⁸ Ersoy, Safahat, s.351-352.

Kanayan bir yara gördüm mü yanar tâ ciğerim,
Onu dindirmek için kamçı yerim, çiftte yerim.
Adam aldırma de geç git, diyemem, aldırırım.
Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırırım.
Zâlimin hasmıyım amma severim mazlûmu¹¹⁹.”

Haksızlığa karşı oluşunu “irticâ” olarak görenlere “İrticânın şu sizin lehçede ma'nâsı bu mu?” diye sorar. Eğer ifadeleri mürtecilik olarak değerlendiriliyorsa kendisini “baş mürteci” olarak görür. “Hadi kânûnunuz assın beni,” der. Hocazade ise Köse İmam'ın eleştirilerine karşı çıkar. “Elmas gibi hürriyeti” yeni nesil, millete vermiştir. İstibdat devrinin zorluğunu ne çabuk unutmuştur. II. Abdülhamit devrinde hayat bir “fecâyî (belalar, felaketler)”dir. İnsanlar yaşama zevkinden mahrum bırakılmış, hürriyet uğrunda sürgün edilmiştir. Refah düzeyi düşüktür. Köse İmam da bu eleştirilere iştirak eder¹²⁰.

Lakin II. Abdülhamit'in ölümünü arzulayan Köse İmam, Mehmet Akif'in babasının ağzından: “Gelen, gideni aratır.” atasözüne denk gelecek bir eşek fıkrası anlatır. Köse İmam, İttihatçılara istibdat devrini dahi aratacak idareciler gözüyle bakmaktadır. Baskı yönetimleri karşısında sağlam karakterli olmak gerekir. Asıl hür olmak budur. Karakter sahibi olmadıktan sonra, yani “semer vurdurmaya gönüllü” olduktan sonra, “semerciler” (kendine

¹¹⁹ Ersoy, Safahat, s.351-352.

¹²⁰ Ersoy, Safahat, s.352-355.

zulmedenler) aleyhinde konuşmak anlamsızdır¹²¹. Bu örnekten yola çıkarak II. Abdülhamit’le ilgili olumsuz düşüncelerinden pişman olduğu sonucuna varılamaz. Bahsi geçen örnek İttihatçıların II. Abdülhamit’ten daha kötü bir yönetim sergilediklerini vurgulamak için verilmiştir. Bunun ötesinde bir anlam ifade etmez. Bugün bazı kişilerin onu, II. Abdülhamit’ten özür dileyen bir konuma getirme çabaları beyhudedir ve ona yapılan bir haksızlıktır.

Köse İmam, bir gemi fıkrası üzerinden İttihatçıları acemilikle ve gemiyi (devleti) karaya oturtmakla suçlar¹²². Buna karşılık Hocasade’nin “devr-i sâbık’ı” itham ettiği görülür. İdare, ülkeyi bitirmiş kötü bir yönetimden devralınmıştır. Köse İmam’a göre ise İttihatçılar devrinde ülke batmıştır. Ona göre Halkın %70’inin hayat şartları çok kötü olup hastalıklar, sefalet yüksek boyutlardadır. Üstelik yöneticiler çözüm bulmak yerine seyretmektedir. Hocasade tekrar savunmaya geçer:” Harb-i umûmî (I. Dünya Savaşı) bu, ayol!” der.

¹²¹ Eşeklerin canı yükten yanar, aman, derler./ Nedir bu çektiğimiz derd, o çifte çifte semer! /Biriyle uğraşırken gelir çatar öbürü; /Gelir ki taş gibi hâin, hem eskisinden iri./ Semerci ustası geberseydi... Değmeyin keyfe!/ Evet, gebermelidir inkisâr edin herife. /Zavallı usta göçer bir gün âkıbet, ancak,/ Makâmı öyle uzun boylu nerde boş kalacak?/ Çıracak mı, kalfa mı, kim varsa yaslanır köşeye;/ Takım biçer durur artık gelen giden eşeğe./ Adam meğer acemiymiş, semerse hayli hüner;/ Sırayla baytarı boylar zavallı merkepler./ Bütün o beller, omuzlar çürür çürür oyulur;/ Sonunda her birinin sırtı yemyeşil et olur./ “Giden semerciyi, derler, bulur muyuz şimdi?/ Ya böyle kalfa değil, basbayağı muallimdi./ Nasıl da kadrini vaktiyle bilmedik, tuhaf iş:/ Semer değilmiş o rahmetlininki devletmiş!” Ersoy, Safahat, s.355-356.

¹²² “Bocalarken bakar üstündeki kaptan acemi,/ Sarılır bir kayanın boynuna biçâre gemi./ “Bu nedir, Bey Baba, bittik mi, ne olduk?” derler;/ Kimi evrâd okur üfler, kimi lâhavle çeker./ “Yok canım!” der Hacı Kaptan, biriken yolculara:/ “Su tükenmiş, haberim yok, buyurun işte kara!” Siz de, oğlum, bu mahârette, bu cür’ettesiniz;/ Gemi yüzdürmek için kalmadı meydanda deniz! Ersoy, Safahat, s.357.

Köse İmam, Meşrutiyet Devri yöneticilerini tenkide devam eder. II. Abdülhamit devrinde (devr-i sabık) dahi insanlar bu kadar aşağı ve perişan duruma düşmemiştir. Köse İmam, Meşrutiyet'in ilanından beklentisinin bu olmadığını, aslında olumsuzlukları o zamandan fark ettiğini anlatır. İstibdat devrinde sürgün edilmişinden başlar:

“Gittim amma bu değil beklediğim hürriyet.

Zâten i'lân edilirken işi çakmıştım ya...

Çatlasan hayra yorulmazdı o miskin rü'ya!

Ne herifler, ne kılıklar, ne nutuklardı, düşün¹²³!”

Köse İmam, devleti idare edenlerin yeteneksiz yöneticiler atamasını, yanlış teşhislerle sonuç alma çabalarını bir fıkrayla eleştirir. Yöneticilerin medresenin ıslahı konusundaki taleplerini yersiz ve tek taraflı görür. Mülkiye, tıbbiye, bahriye, baytar, ziraat, mühendishane gibi kuruluşların nasıl bir fayda sağladığını sorar; dışa bağımlılığı eleştirir:

“Ne yetiştirdi ki şunlar acaba? Anlatınız!

İşimiz düştü mü tersâneye, yâhûd denize,

Mutlaka, âdetimizdir, koşarız İngiliz'e.

Bir yıkık köprü için Belçika'dan kalfa gelir;

Hekimin hâzıkı bilmem nereden celbedilir.

Meselâ bûdce hesâbâtını yoktur çıkarın

¹²³ Ersoy, Safahat, s.359.

Hadi mâliyyeye gelsin bakalım Mösyö Loran.

Hani tezgâhlarınız nerde? Sanâyi' nerde?

Ya Brüksel'de, ya Berlin'de, ya Mançester'de!

Biz ne müftî, ne imam istemişiz Avrupa'dan;

Ne de ukbâda şefâ'at dileriz Rimpapa'dan.

Siz gidin bunları ıslâha bakın peyderpey¹²⁴;

Halkın, kötü yönetim karşısındaki lakaytlığını da eleştirir. Millet, idarenin kötü icraatları karşısında bir ölüyü andırmaktadır¹²⁵. Zulme tapan, adaleti iten, hakka aldırmayan, kendi rahatını düşünen, kuvvetliyi alkışlayan, güçsüzü konuşurmeyen, riyakârlık ve şaklabanlık yapan, sürekli aldatan, fırka, milliyet, dil üzerinden daima ayrılıkları körükleyen, “Enseden arslan kesilen, cepheden yaltak kedi...” bir toplum yapısı ortaya çıkmıştır. Toplum çökmüş bir vücuda benzemektedir. Ruhen ve ahlaken bitmiş bir halk vardır¹²⁶.

Hürriyetçi Mehmet Akif, 1908'de Darülfünun'da Edebiyat-ı Osmaniye müderrisi olarak başladığı görevinden, İttihat ve Terakki'ye muhalif olan Sebilürreşad'ta yazması dolayısıyla, 1913'te ayrılacaktır¹²⁷. Bütün yaşadıklarına rağmen yöneticilerin hatalarını eleştirmekten hiç çekinmez. Diğer devletlerden sürekli olarak yardım isteyen idarecileri “dilencilik”le itham eder. Siyasetin böyle

¹²⁴ Ersoy, Safahat, s.345-346.

¹²⁵ Ersoy, Safahat, s.155.

¹²⁶ Ersoy, Safahat, s.279.

¹²⁷ Dücan Cündioğlu, *bir kur'an şâiri*, 5. Basım, İstanbul, Kapı Yayınları, 2011, s.39.

yapılamayacağını; servet (zenginlik) ve ezici (askeri) güce sahip olmadıktan sonra Avrupa karşısında tutunmanın mümkün olmadığını, Batı'nın ancak "kuvvet"ten anladığını söyler¹²⁸. Balkan Savaşı'na ortam hazırlayanlar "beş altı sefil"dir. Bu idareciler kendi halkını, daha önce Osmanlı yönetimine tabi, Hırvatlar ve Sırlara rezil etmiştir. Uygulanan yanlış politikalar İslam'la Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Arnavutları ayırmış, kavmiyetçilik milleti mahvetmiştir. Kavmiyetçilik zehrini önceden yayanlar (kastedilen İttihatçılardır) kaçıp kurtulacaklarını zanneden "beyinsizler"dir¹²⁹. İttihatçılar "zarurî!" diyerek ülkeyi Birinci Dünya Savaşı'na sokmuş, milleti perişan etmiştir¹³⁰.

O, siyasi fırkalar (partiler) arasındaki ilişkilerdeki aşırılıklardan da rahatsızdır. Avrupa'da da fırkalar bulunmaktadır. Ancak bunlar aynı vatana bağlılık şuuruyla hareket etmektedir. Osmanlı Devleti'ndeki siyasi fırkalar "Maksat memleketin selâmetidir." demelidir. Fırkalar; diğer fırka ülkenin gelişmesini bu yolda görmüş, bizim firkanın ülkenin güçlenmesi için izlediği yol da budur diyebilmelidir. Oysa Osmanlı siyasetçileri fırkacılığı birbirine düşmanlık olarak algılamakta, bir diğer fırkayı "vatanın düşmanı" olarak telakki etmektedir. Bu nedenle ülke uçurumun kenarına gelmiştir¹³¹.

Devlet yöneticilerinin realist siyaset izlemelerini ister. O gün için gerçekleşmesi mümkün olmayan şeyler için devletin ve milletin

¹²⁸ Ersoy, Safahat, s.236.

¹²⁹ Ersoy, Safahat, s.263-264.

¹³⁰ Ersoy, Safahat, s.385-386.

¹³¹ İsmail Kara, *türkiye'de İslamcılık düşüncesi*, İstanbul, Gerçek Hayat Yayınevi, 2001, s.303.

enerjisi tüketilmemelidir. Hâlbuki İttihat ve Terakki'yi bir fırka olarak görmüştü. İttihatçıların uygulamaları fırkayı ayrılıkların sebebi haline getirmiş, milletin iyi kötü işleyen esaslarını yıkmıştır. Gerçekleşmesi imkânsız bir Turancılık “efsâne”sinin peşinde “gâye” diye koşarak eldeki vatan toprakları kaybedilmiştir. Ülkeyi yönetenler, sorumsuzluklara son vererek en azından geriye kalan vatan topraklarını kurtaracak politikalar üretmelidir¹³². Milletlerin, kendisi “zillate, esarete” mahkûm olmaya hak kazanmadan çöküşe geçmesi mümkün değildir. Bu görüşünü tarihi olaylara dayandırır¹³³.

Vatan için elbirliği ile çalışmak gerekmektedir. Aradaki bozgunculuğu, muhalefeti ortadan kaldırmak lazımdır. Birlik gerçekleşmezse hiçbir yerden yardım beklenmemelidir. Mehmet Akif, Türk tarihinin güçlü dönemlerine vurgu yapar. Avrupa'nın elçileri aylarca “padişah üzengisini öpme şerefine nail olmak için” beklemekteydi. Birinci Dünya Savaşı yıllarında ise o büyük devletin yöneticileri ve kamuoyu İngiliz ve Fransız hükümetlerinden herhangi bir yetkilinin Türkler için olumlu söz söylemesini dört gözle bekler olmuştu. Mazi ile hal karşılaştırılmalıdır. Ancak beklemenin hiçbir anlamı yoktur. Milletlerarası sistem “kuvvet, servetten” başka bir şeyi kabullenmez. Çünkü milletlerarası ilişkilerde ekonomik ve askeri güç esastır. Devletler arasındaki ilişkilerde “en haklı; en zengindir, en kavîdir.” Acz gösteren milletlerin sesini kimse dinlemez. Hakkını

¹³² «Hürriyeti aldık! » dediler, gaybe inandık; /«Eyvâh, bu bâzîçede bizler yine yandık! » /Cem'iyete bir fırka dedik, tefrika çıktı; /Sapsağlam iken milletin erkânını yıktı. /«Tûran İli» nâmiyle bir efsâne edindik; /«Efsâne, fakat, gâye! » deyip az mı didindik? /Kaç yurda vedâ etmedik artık bu uğurda? /Elverdi gidenler, acıyın eldeki yurda! Ersoy, Safahat, s.412.

¹³³ Kara, s.301.

almaya gücü yoktur ki “feryadını” diğer devletler dinlesinler¹³⁴. Biri Batılı diğeri Doğulu iki âlimin görüşmesinden örnekle söylemini destekler. 1903’te Şeyh Muhammed Abduh¹³⁵ ve Herbert Spencer görüşmüş, Spencer bu görüşmede güçlünün güçsüzü ezdiği bir düzenin varlığından bahsetmiştir¹³⁶.

3. Yönetimlerle İlgili Diğer Bazı Siyasi Düşünceleri

Milli Mücadele devrinde, bu günkü tabiriyle moda olan anlayışlardan biri olan, mandacılık fikrine Mehmet Akif’in bakışı nettir. Bu fikri savunanlara “zavallı toylar, yalvararak istiklâlimizi kurtarabileceklerini sanıyorlar” diyordu. Amerikan mandası taraftarlarından oldukça rahatsızdı. Bu görüş sahipleri İstanbul’da oldukça etkiliydi. Türkler, emperyalizmin modern şekli olarak ortaya atılan bu yeni kavramı gerçek anlamda bilmiyor, yabancılar ise bahsi geçen kavramı farklı değerlendiriyorlardı. Mehmet Akif, İstanbul gazetelerinde çıkan ve herhangi bir Batılı devletin himayesini savunan yazılara çok üzülüyordu. Türklerin bağımsız olmadan yaşamaları

¹³⁴Kara, s.295-296.

¹³⁵ 1849’da Mısırda dünyaya geldi. El Ezher’de okudu. 1871’de Mısır’a gelen Cemaleddin Efgani’yle tanıştı ve ondan etkilendi. 1878’de El Ezher’e hoca oldu. İngilizlerin Mısır’daki sömürgecilik faaliyetlerine karşı çıkması nedeniyle Beyrut’a sürüldü. Efgani’nin daveti üzerine Paris’e gitti ve orada beraber bir dergi çıkardılar. Dergilerinin kapatılmasından sonra Efgani’den farklı bir yol izledi. Eğitim, kültür ve düşünce konularına eğildi. Mısır’ın kalkınması için çalıştı. 1905’te vefat etti. M. Sait Özervarlı, “Muhammed Abduh”, *TDVİA*, C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, s,482-487.

¹³⁶ Kara, s.296.

imkânsızdı¹³⁷. Mandacılık fikri gündemde önemli bir yer işgal ederken o, İstiklal Marşı'nı yazma arzusuyla yaşıyordu¹³⁸.

Cumhuriyet devrinde ise halifeliğin kaldırılmasına karşı aldığı tavır İstanbul gazetelerinin ve bazı milletvekillerinin aldığı tavırlarla aynı nedene dayanmaz. Bahsi geçen kesim halifeliği Mustafa Kemal'e karşı muhalefetin bir dayanağı olarak algılıyordu. Mehmet Akif'in gözünde ise halifelik, Hıristiyan dünyasının hâkimiyeti altındaki Müslümanların dayanağıydı. Üstelik halifeliğin Osmanlı soyunda olmasını değil, Türkiye devlet başkanında olmasını arzuluyordu¹³⁹. Falih Rıfkı Atay, onun Müslümanları halifenin etrafında birleştirme fikrinde olduğunu yazar¹⁴⁰.

4. Mehmet Akif: Adil İdare ve Arzulanan Yönetim

Mehmet Akif, yönetimin şeklinden daha çok işleyişi ile ilgilenmiştir. Rejimlere; padişahlık, meşrutiyet olmasından öte halkın sorunlarına çözüm üretip üretmemesi noktasından bakmıştır. Adaletin hâkim olduğu, halkın refah seviyesinin yüksek, huzurunun yerinde olduğu bir ülke arzusuyla tutuşur. Ordusu, ekonomisi güçlü, adam kayırmanın, rüşvetin olmadığı bir yönetim ister. Onun yazdığı “Koca Karı ile Ömer” ve Dirvas şiirleri İslam devlet adamlarının adilane yönetimlerini, halklarına nasıl sahip çıktıklarını gösterir. İşte bu şiirler Mehmet Akif'in adil yönetimlere olan bakışının yansımasıdır. 1910'da

¹³⁷ Erişirgil, s.290-291.

¹³⁸ Kuntay, s.149.

¹³⁹ Erişirgil, s.329.

¹⁴⁰ Çantay, s.360.

basılan “Koca Karı ile Ömer”¹⁴¹ “Memleketin tek ferdinin ıstırapı karşısında bile devlet adamının vicdanındaki çatışmanın hikâyesidir¹⁴².” Adil yöneticiler halkın durumuyla haşır neşir olmalıdır. İdarecinin yönetimindeki halk ona vedîatu’llâhdır (Allah’ın emaneti). İş yoğunluğu veya başka sebepler halkın yaşadığı sorunlardan habersiz olmanın bahanesi olmamalıdır. Halkın sorunlarına çözüm bulamayan idarecilerin, yöneticiliği niçin kabul ettiğini sorgular. Savaş halinde dahi idareciler halkının sorunlarıyla ilgilenmeli ve yaşantılarından haberdar olmalıdır. Onlar Allah’a hesap verememekten korkmalı, yönetimde hassas olmalı, halkının “yüzünü güldürmeli”dir.

“Kenâr-ı Dicle’de bir kurt aşırsa bir koyunu,

Gelir de adl-i ilâhî sorar Ömer’den onu¹⁴³!”

Yönetimde olanlar halka karşı sorumluluklarının ağırlığının farkında olmalıdır. Yaşlı bir kadının çaresizliği, bir yetimin ağlaması, yoksulların bakımsızlıktan yuvalarının yıkılması yönetimdekilerin sorumluluğundadır. Ülkede yaşanan en küçük zulüm bile idarecilerin hesap vermesini gerektirir:

“Zemîme gadr ile bir damla kan dökünce biri:

O damla bir koca girdâb olur boğar Ömer’i¹⁴⁴!”

¹⁴¹ Tansel, Fevziye Abdullah, *Mehmet Akif Ersoy*, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1973, s.39.

¹⁴² Okay, s.46.

¹⁴³ Ersoy, Safahat, s.96-98.

¹⁴⁴ Ersoy, Safahat, s.98-99.

Mehmet Akif, halkı idare edenlerde Hz. Ömer adaleti arzular. Millet, yöneticilerinden her zaman adaletini göstermesini bekler¹⁴⁵. Hz. Ömer bir vaazında: “Ey insanlar Allah’a yemin ederim ki sizin en güçsüzünüzün hakkını içinizdeki en güçlüsünden alırken o aciz adam bana en güçlünüz gibi gelir. Güçsüzün hakkını almak istediğim adam da en güçsüzünüz olarak görünür.” demiştir. Yanındakiler ise adaleti uygularken ona uymuştu:

“-Sallanan çünkü kılıçlardı; ne kuyruk, ne kavuk¹⁴⁶!”

“Dirvâs” adlı şiirinde halkını dinleyen, ağır eleştirilere bile tahammül eden, haklının hakkını veren hükümdar profili arzusu vardır. Şiirde Mehmet Akif’in hayallerindeki arzuya olumlu cevap veren kişi Emevi Halifesi Hişam’dır¹⁴⁷. Olay Şam’da geçmiştir¹⁴⁸. İdareciler halkına daima merhamet etmeli, halkını asla azarlamamalıdır. “Emîr-i âdil (adil yönetici)” olmalıdır¹⁴⁹. Devlet yönetiminde adalet çok önemlidir. Çünkü:

“Hak zelîl oldu mu millet de, hükûmet de zelîl.

Hangi ümmette ki müşkildir edilmek tahsîl,

Âcizin hakkı kavîlerden... O, kuvvetlenemez¹⁵⁰.”

¹⁴⁵ Ersoy, Safahat, s.99.

¹⁴⁶ Ersoy, Safahat, s.373.

¹⁴⁷ Ersoy, Safahat, s.372.

¹⁴⁸ Okay, s.46.

¹⁴⁹ Bir duysa Hâlife’miz bu hâli; /Var merhamet etmek ihtimâli. Ersoy, Safahat, s.110-113.

Hişâm bin Abdülmelik Emevi hanedanının onuncu halifesidir. Bu makamda 724-743 yılları arasında bulunmuştur.

¹⁵⁰ Ersoy, Safahat, s.372.

İdarecilerin yanlarında bulunan kişiler de önemlidir. Eğer onlar etraflarında “sefil”, “idmanlı edepsiz”, “ta’limli rezil”, “fitratı azâde hayâ kaydından”, “kumarbaz”, hârâmî, ayyâş, “müzevvir (bozguncu), mütebasbıs (dalkavuk, yaltaklanan), kallaş, insanlar bulundurulursa adalet timsali Hz. Ömer olsalar dahi işleri yoluna koymaları imkânsız gibidir. Bunlar idarecileri yanlış yola saptırır, doğru adamların idarecilerin yanına yaklaşmasına izin vermezler. Her şeyi güzel gösterirler, herhangi bir muhalif sesin idarecilere ulaşmasını engellerler. Aslında sayılan insan tipleri Osmanlı Devleti’nin son devrinde idari mekanizmaya çöreklenenleri ifade ediyordu. İktidar değişse de bunlar bir yolunu bularak yine idari yapıyı da yönlendirebiliyorlardı:

“İçelim sıhhat-i sâmînize... Hay hay içeriz!

Biz, efendim, senin uğruna bu candan geçeriz,

İçelim... Durmayalım... Âfiyet olsun... şerefe!..”

Sonra nevbetle, uzunboylu, söverler sefefe.

Halefin farz edelim şimdi öbür mektepten.

Dalkavuklar yeni bir maske takarlar da hemen,

Kuşatırlar yine etrâfını:

“Sübhan’allâh¹⁵¹!”

Devlet yöneticilerinin akıllı, tedbirli, ferasetli davranması, her olasılığı hesaba katması gerekir. Yapılan yanlışların ağır sonuçlarına Balkan

¹⁵¹ Ersoy, Safahat, s.373.

Savaşı'nı örnek gösterir¹⁵². İdareci, etrafındakilere danışmalı onlardan fikir alarak karar vermelidir. Tedbiri elden bırakmamalı, akıllı davranmalıdır. Buna Hz. Ömer'in bir sefer sırasındaki istişaresini örnek verir. Veba tehlikesi çıkınca istişareler neticesinde Hz. Ömer çok önemli bir seferde ileri gitmekten vazgeçmiş ve geri dönmüştür¹⁵³. Allah, peygamberimize “Danış sahâbene dünyaya ait işler için;” demiştir. Peygamberimizin davranışlarından yola çıkarak idarecilerin yapması gerekenlere değinir. İdareciler yanındakiler için merhametli, onların hatalarını affedici, ihsan edici olmalıdır. Böylece hayır dualarını almalıdır. İdareciler, istişarelerden sonra kararlarını vererek azimle işlerine koyulmalı ve tevekkül etmelidir. Yani azimle tevekkül bir arada olmalıdır. İdareciler halkını çalışmaya yönlendirmeli, miskinliğe asla müsaade etmemeli¹⁵⁴, devleti borç yükü altına sokmamalıdır¹⁵⁵. Devleti idare edenler hâkim oldukları toprakları imar etmeli, daha yaşanabilir hale getirmelidir. Mesela Osmanlılar ele geçirdikleri topraklarda hemen imar işine girişmişlerdir¹⁵⁶. İdareci vatani için düşmanlarıyla mücadele etmelidir¹⁵⁷. Yapılacak savaşlarda “hükümet, ordu, millet” arasındaki uyum çok önemlidir. Hükümet

¹⁵² Herkes, donanmaya birkaç tane savaş gemisi alınması konusunda ısrar ediyor, Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı birleşmesini engelleyeceğini söylüyordu. Özellikle Yunanlılar üzerinde bir caydırıcılık görevi ifa edebilirdi. Ancak bir kısım yöneticiler Bulgarlarla Yunanlılar arasında eskiden beri gelen husumete bakarak “Adam sen de! Demiş ve gerekli tedbirleri almakta gecikmiş, bu iki devlet birleşerek Müslümanların başına büyük bir felaket getirmişlerdi. Kara, s.298.

¹⁵³ Ersoy, Safahat, s.240-241.

¹⁵⁴ Mehmet Akif, Hz. Ömer'in çalışmayan bir kişiyi sert bir şekilde uyardığını anlatır. Kara, s.299.

¹⁵⁵ Erişirgil, s.293.

¹⁵⁶ Ersoy, Safahat, s.221.

¹⁵⁷ Ersoy, Safahat, s.172.

güçsüz ise millet elinden geleni yapmalı, hükümete ve orduya bütün gücüyle destek olmalıdır¹⁵⁸. Bir ülkenin iyiye ya da kötüye gittiğinin göstergesi herkesin kendi işini yapmasıyla veya yapmamasıyla ilgilidir¹⁵⁹. Devletlerin zaafa uğraması en büyük felakettir. “Bir hükümet zaafa düşünce her yer oğul veriyor¹⁶⁰.”

Dirvâs adlı şiir üzerinden hükümdarların halk sefalet içerisindeyken yaşantılarının tantanasının yanlışlığına dikkat çeker:

“Yok sendeki ihtişama pâyân (zenginliğe sınır);

Bizlerse alay alay sefilân!”

Yönetimlerde gelir adaletsizliği büyük boyutlara ulaşırsa zulüm ortaya çıkar.

“Bir yanda demek ki fazla var çok;

Hayfâ ki öbür tarafta hiç yok.”

Gelir adaletsizliğindeki uçurumun kapanmasını arzusu vardır. Saraylarda halkından kopuk olarak yaşayan idareciyi sorgular:

“Nerden buldun bu ihtişâmı?

Halkın mı, senin mi, Hâlik'ın (Allah'ın) mı?

Allâh'ın ise eğer bu servet,

¹⁵⁸ Kara, s.304-305.

¹⁵⁹ Bir arkadaşı Mehmet Akif'e “Ne oluyoruz?” diye sormuştu. O, şöyle cevap verdi: “Ne olacağız? Berlin'de büyükelçi Kur'an tefsiriyle uğraşiyor, Fatih'te bir kahvehanenin peykesine kurulmuş sarıklılar da sabah akşam siyaset laklakalarıyla meşgul, artık ne olacağımızı sen düşün?” Erişirgil, s.222.

¹⁶⁰ Bu sözü Konya'ya gittiğinde Konyalılardan birinin ona: Biz Selçukî'yiz. İstanbul Hükümetinin yıkılmasından, Ankara'da yenisinin kurulmasından bize ne?” demesi üzerine söylemişti. Erişirgil, s.299.

Bizler de onun kuluyken, elbet

Bir pay talebinde hakkımız var...

İnsâf olamaz bu hakkı inkâr.

Halkınsa şu bî-nihâyet emvâl (sonsuz mal, mülk);

Ver, etme hukûk-i gayrı pâmâl (başkalarının hakkını çiğneme).

Yok; böyle de olmayıp da kendi

Mâlin ise - çünkü fazla - şimdi,

Bî-vâyelere (ihtiyaç sahiplerine) tasadduk (dağıt) eyle...

Dördüncüsü varsa haydi söyle¹⁶¹!"

Din adına her şeyi Allah'a bırakıp kadercilik anlayışıyla tembellik gösteren milletler, devletler yok olmaya mahkûmdur¹⁶². Mehmet Akif çalışkan milletler arasında Almanların gelişmesini örnek olarak gösterir. Devletlerin her alanda gelişmesi sağlam bir temele dayanmalıdır. Bu sağlam temel ülkede eğitimin yaygınlaştırılmasıdır¹⁶³. "Bir birinize de girmeyin ki, Maneviyatınız sarsılmasın, devletiniz gitmesin" (Enfal, 46). Bahsi geçen ayetten yola çıkarak devletlerin ayakta kalmasının toplumsal barış ile gerçekleşeceğini vurgular. Toplumsal barışı gerçekleştiremeyen milletlerin "kıyamet"i kaçınılmazdır¹⁶⁴. Devletlerin yıkılmasında en büyük sebeplerden biri "ye'se (ümitsizliğe)" kapılmaktır. Kurtuluş

¹⁶¹ Ersoy, Safahat, s.108-113.

¹⁶² Ersoy, Safahat, s.237.

¹⁶³ Ersoy, Safahat, s.248.

¹⁶⁴ "Sen! Ben! desin efrâd, aradan vahdeti kaldır; /Milletler için işte kıyâmet o zamandır." Ersoy, Safahat, s.411.

ye'si yok edip azimle çalışmaktadır¹⁶⁵. Yine yöneticilerin tarihten ders alması gerektiğini, bunu yapmadığını, vurgular¹⁶⁶.

Devletin kudreti kanunlara verilmelidir ki milletin birliği devam etsin. Kanunların hüküm sürmediği yerde insanların millet olma şansı yoktur. Ancak sürü olur¹⁶⁷. Darbelerle, ihtilallerle yönetimi ele geçirerek devleti yönetmeye kalkmak yanlış yoldur. Çalışarak, eğitilmiş nesiller yetiştirerek ülkenin sorunları çözümlenmelidir¹⁶⁸. Asr-ı Saadet'teki gibi iyi idarecilere sahip olunmalıdır. Bunun yolu da "İslâm'ın şekl-i sahihi" ile yaşanmasından geçer. İlimle, eğitimle bu başarı hiç de uzak değildir¹⁶⁹.

SONUÇ

Mehmet Akif; eserlerinde yönetimleri değerlendirirken, ana tema olarak İstibdat rejimi ve Meşrutiyet üzerinde durmuştur. Mandacılık ve halifenin rolü hakkında da değerlendirmeleri vardır. Bu yönetim şekillerinden istibdat rejimine çok sert ifadelerle karşı çıkar. Bu tür yönetimler zalim, halkını ezen, ona hiçbir hak hukuk tanımayan bakış açısına sahip olup halktan kopuktur. Din gibi bazı unsurları kullanarak halkı kandırırlar. Yolsuzluk ve savurganlık hat safhada olup, gelir adaletsizliği vardır. İstibdat yönetimlerinden bahsederken "Sen ey kâbûs-i hûnî (kanlı kabus)", "mel'un (lanetlenmiş)", "rûh-i İblîs'e rahmetler okutan" "yıldız'daki baykuş" gibi ifadeler kullanmaktan

¹⁶⁵ Ersoy, Safahat, s.414.

¹⁶⁶ "Târih"i "tekerrür" diye tâ'rif ediyorlar; /Hiç ibret alınsaydı tekerrür mü ederdi? Ersoy, Safahat, s.440.

¹⁶⁷ Ersoy, Safahat, s.389.

¹⁶⁸ Ersoy, Safahat, s.393-394.

¹⁶⁹ Kara, s.297.

çekinmez. İstibdatçı liderlerin emri altında çalışan yöneticiler de bundan nasibini alır. Onlar: “a’cûbe (acayip, garip)”, “zebani kıyâfetli, gulyâbani paşa”, “yılan bakışlı şebek”, “öcü”dür. İstibdat yönetimleri gerektiğinde dış destekleri de kullanarak kendi halkını ezmekten çekinmez. Kendileri korkak olduklarından halka da korku salarlar. Her muhalif sesi sindirir veya öldürür, hapishanelere doldurur ya da sürgüne yollarlar. Böyle otoriter rejimler kirlidir, zamanla ortadan kalksa da halkın üzerinde olumsuz izler bırakır. Baskıcı yöneticiler o ülkenin başına gelmiş en büyük felaketlerdir. İstibdat rejimlerinin zulmüne ses çıkarmayanlar er geç bu zulümden nasibini alacaklardır. Onun için halk, istibdat yönetimlerine karşı tavır almalıdır. Burada dikkat edilmesi gereken ise Mehmet Akif’in padişahlık kurumuna değil, halkını ezen yönetimlere karşı olmasıdır. Yoksa I. Murat, Yıldırım Bayezid, Fatih, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni’den övgüyle bahseder.

Önceleri büyük beklentilerle hürriyetçi rejimlere adeta bir kutsiyet atfeder. Bu kutsiyetin temelinde yine adil, hür bir idarenin geleceği beklentisi vardır. Meşrutiyet rejimi, insanların temiz vicdanlarının sığınağıdır. Bu tür rejimlerde insanlar mutlu ve huzurludur. Düşüncelerini rahatça ortaya koyarlar. Hürriyet yönetimi sanayinin gelişmesini, okullaşmanın artmasını, devletin güçlenmesini getirecektir. Meşrutiyet, baba şefkatiyle halkına yaklaşacak, adil bir yönetim sağlayacaktı.

Mehmet Akif, Meşrutiyet yönetiminin de istediği hürriyeti ve devlet düzenini getirmediğini görerek İttihatçılardan uzaklaşır. Hürriyet

yanlış anlaşılması, herkes ağzına geleni söylemeyi hürriyet olarak algılamıştır. Bahsi geçen kavramın yanlış algılanması otoriteyi zaafa uğratmıştır. Hürriyet kavramının kıymetini bilmek gerekir. Yolsuzluklar, adam kayırmalar, devlet işlerine halkın müdahalesi onda rahatsızlıklara neden olmuştur. Hürriyet tepeden inme gelmez, halkın bu konuda eğitilmesi gerekir. Halkın eğitilmesi konusunda Rusya'daki meşrutiyet idaresi üzerinden izaha girişir. Meşrutiyet Devri'nde eleştirilere tahammülsüzlük gösteren İttihatçılara karşı tavır alır. Eğer yanlışları eleştirmek irticaysa irticacı olmaya rıza gösterir.

Aslında Mehmet Akif'in arzusu adil bir idaredir. Halk, idarecilere Allah'ın emanetidir. İş yoğunluğu vb. sebepler halkı ihmal etmenin gerekçesi olamaz. İdareciler halkı azarlamamalıdır. Ülkede yaşanan en küçük zulmün dahi sorumluluğu idarecilerdedir. İktidar sahipleri yanlarındaki adamları iyi seçmelidir. Aksi halde halkın sorunlarından layıkıyla haberdar olamazlar. Daima tedbirli, ferasetli olmalıdırlar. Yanındakilere danışmaktan kaçınmamalı, devleti borç yükü altına sokmamalı, orduyu güçlendirmeli, güçlü bir ekonomik sisteme sahip olmalıdır. Hükümet ordu, millet uyumu çok önemlidir. İmar faaliyetleri aksatılmamalıdır. Devletin kudreti kanunlarda olmalıdır.

KAYNAKÇA

Arslanbenzer, Hakan, “Şairin Düşünür Olarak Portresi,” *Akif’ten Asım’a*, Ed. Sezgin Çevik, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007, s.10-30.

Ayvazoğlu, Beşir, *1924 Bir Fotoğrafın Uzun Hikâyesi*, 2. Baskı, İstanbul, Kapı Yayınları, 2007.

Banarlı, Nihat Sami, *Kültür Köprüsü*, İstanbul, 1985.

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 7. Baskı, İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 405.

Bolay, Süleyman Hayri, “Söyleşiler,” *Akif’ten Asım’a*, Ed. Sezgin Çevik, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007, s.61-78.

Çantay, Hasan Basri, *Âkıfname*, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1966.

Coşkun, Muharrem, *Kod Adı: İrtica-906*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2015.

Çetin, Nurullah, *Emperyalizme Direnen Türk: Mehmet Akif Ersoy*, Ankara, Akçağ yayınları, 2012.

Doğan, D. Mehmet, Mehmet Âkif Ersoy, Hayatı, Mücadelesi, Eseri ve Tesirleri, *Vefatının 75. Yılı Anısına Mehmet Âkif Ersoy*, Ankara, DİB Yayınları, 2013, s.7-24.

Cündioğlu, Düccane, *bir kur’an şâiri*, 5. Basım, İstanbul, Kapı Yayınları, 2011.

Düzdağ, M. Ertuğrul, *Mehmed Âkif Ersoy*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988.

Düzdağ, M. Ertuğrul, “Mehmet Akif Ersoy Hayatı ve Eserleri”, *Mehmet Akif Ersoy Dergisi*, Ed. Kalender Yıldız, İstanbul, Sütun Yayınları, Aralık 2007.

Efe, Adem, “Sebilürreşâd”, *TDVİA*, C.36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s.251-853.

Erişirgil, Mehmet Emin, *İslamcı Bir Şairin Romanı Mehmet Akif*, yay. haz. Aykut Kazancıgil, Cem Alpar, 3. Baskı, Ankara, Nobel Yayınevi, 2006.

Ersoy, Emin Âkif, *Babam Mehmet Âkif İstiklal Harbi Hatıraları*, 2. Baskı, der. Yusuf Turan Günaydın, İstanbul, Kurtuba, 2017.

Ersoy, Mehmed Akif, “Eski Hâtıralar”, *Mehmed Âkif Külliyyatı*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.19-26.

Ersoy, Mehmed Akif, “Gayet Mühim Bir Eser”, *Mehmed Âkif Külliyyatı*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.85-90.

Ersoy, Mehmed Akif, “Hasbihâl”, *Mehmed Âkif Külliyyatı*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.71-76.

Ersoy, Mehmed Akif, “Hasbihâl 1”, *Mehmed Âkif Külliyyatı*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.105-114.

Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, İstanbul, Kitapzamanı Yayınları, 2008.

Göçer, Güngör, “Mehmet Akif Ersoy’un Siyasal Kimliği ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan İlişkisi”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.9, S. 19, 2017, s.354-367.

Günay, Nejla, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2015.

Hayta, Necdet, Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıldan Yıkılışa Kadar)*, Ankara, Gazi Yayınevi, 2003.

İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye*, C. IV, 5. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.

Kabaklı, Ahmet, *Mehmet Akif Ersoy*, 10. Baskı, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2008.

Kara, İsmail, “Söyleşiler,” *Akif’ten Asım’a*, Ed. Sezgin Çevik, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007, s.137-150.

Kara, İsmail, *türkiye’de İslamcılık düşüncesi*, İstanbul, Gerçek Hayat Yayınevi, 2001

Karakoç, Sezai, *Mehmet Akif*, İstanbul, Yağmur Yayınevi, 1968.

Karpat, Kemal H., *İslam’ın Siyasallaşması*, 3. Baskı, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Kazancıgil, Aykut, “Söyleşiler,” *Akif’ten Asım’a*, Ed. Sezgin Çevik, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007, s.93-108.

Kocakaplan, İsa, *İstiklal Marşımız ve Mehmet Akif Ersoy*, 6. Baskı, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2008.

Kuntay, Mithat Cemal, *Mehmet Akif*, 4. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2005.

Kurşun, Zekeriya, Kemal Kahraman, “Derviş Vahdetî”, *TDVİA*, C.9, Türkiye Diyanet vakfı Yayınları, 1994, s. 198-200.

McCarthy, Justin, *Osmanlı'ya Veda*, çev. Mehmet Tuncel, 2. Baskı, İstanbul, Etkileşim Yayınları, 2006.

Okay, M. Orhan, *Kalabalıklarda Bir Yalnız Adam*, 3. Baskı, İstanbul, Dergah Yayınları, 2019.

Okay, M. Orhan, “Söyleşiler,” *Akif'ten Asım'a*, Ed. Sezgin Çevik, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007, s.45-60.

Özcan, Azmi, “Otuz Bir Mart Vak'ası”, *TDVİA*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s.9-11.

Özçelik, Mustafa, “Mehmet Akif'i Yetiştiren Çevre”, *Mehmet Akif Ersoy Dergisi*, Ed. Kalender Yıldız, İstanbul, Sütun Yayınları, Aralık 2007, s.20.

Özervarlı, M. Sait, “Muhammed Abduh”, *TDVİA*, C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, s,482-487.

Süleyman Nazif, *Mehmet Âkif*, Haz. Mustafa Kurt, Ankara, Cümle Yayınları, 2015.

Tanör, Bülent, *osmanlı-türk anayasal gelişmeleri*, 11. Baskı, İstanbul, YKY Yayınları, 2004

Tansel, Fevziye Abdullah, *Mehmet Akif Ersoy*, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1973.

Topçu, Nurettin, Mehmet Akif, İstanbul, Hareket Yayınları, 1970.

Turfan, M. Naim, *Jön Türklerin Yükselişi*, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2005.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4. Baskı, İstanbul, Filiz Yayınevi, 1995.

Yetiş, Kazım, *Bir Mustarip Mehmet Akif Ersoy*, Ankara, Akçağ Yayınevi 2006.

Elektronik Kaynaklar

Akyol, Taha, “İstibdat Karşısında Mehmet Akif,” <https://www.karar.com/yazarlar/taha-akyol/istibdat-karsisinda-mehmet-akif-12332>, 30.12.2019.

Ortaylı, İlber, “Atatürk ve Cumhuriyet”, <https://www.karar.com/mercin/prof-dr-ilber-ortayli-istiklal-marsi-cok-buyuk-edebi-bir-metindir-ve-cok-derin-bir-felsefesi-vardir-788419?p=0>, 30.12.2019.

<https://www.nedirnedemek.com/m%C3%BClaz%C4%B1m-nedirnedemek>, 23.04.2020.

BÖLÜM 13

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KUZEY AFRİKA CEPHESİ

Doç. Dr. Mustafa ÇABUK*

*Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Tarih Bölümü/Kahramanmaraş/Türkiye/
cabukm@yahoo.com

KUZEY AFRİKA CEPHESİ

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da kaybettiği son toprak parçası Trablusgarp'tı. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde bölge İtalyanlar tarafından işgal edildi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika Cephesi'ndeki mücadelesinin merkezi Trablusgarp oldu. Kuzey Afrika'da yapılan savaşlar ve işgalci güçlere karşı verilen mücadele buradan sevk ve idare edildi. Buradaki mücadelede Teşkilat-ı Mahsusa tarafından gönderilen Türk askerleri ve bölgedeki Senusilerin öncülüğünde yerli halkın işgalci güçlere karşı silahlandırılıp eğitilmesi şeklinde oldu. Osmanlı Devleti'nin kara sınırı olmadığından ve denizler de İtilaf Devletleri'nin ablukası altında olduğundan bölgeye silah ve erzak yardımı daha ziyade denizaltılar vasıtasıyla yapıldı.

Sultan Mehmet Reşat'ın İtilaf Devletleri'ne karşı 14 Kasım 1914'de yaptığı cihat çağrısını ilk destekleyenlerden biri Senûsi¹ lider Seyit

¹ Muhammed Bin Ali Senusi tarafından kurulan bir tarikat olan Senusilik, Libya başta olmak üzere, Sudan, Tunus, Mısır, Yemen, Hicaz ve Cezayir'de geniş bir kitle tarafından benimsendi. Senusilik, diğer tarikat ve mezhepleri dışlamayan bir anlayışa sahipti. Zaviya teşkilatı üzerinden bir yapılanma gösteren bu tarikatta, Zaviyeler eğitim merkezi, mahkeme, misafirhane, ikmal noktası gibi farklı farklı fonksiyonlara sahipti. Senusiler siyasete, ticarete, ziraata, sosyal ve askeri konulara önem verdiler. Kuruluşlarından itibaren Avrupalı güçlerin bölgeye yönelik yayılmacı politikalarına karşı çıkarak İşgallere karşı silahlarıyla mücadele ettiler. Senusi liderleri Halifelik makamının da etkisiyle Osmanlı Devleti'ne ve padişahlarına hep sadık kaldılar. Buldukları bölgelerde halkı Osmanlı Devleti'ne bağladılar. Emperyalist güçlere karşı Osmanlı Devleti'nden destek aldılar. 1911 Trablusgarp Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı başta olmak üzere Afrika'da Fransa, İtalya ve İngiltere'ye karşı Osmanlı Devleti ile beraber vatanlarını korumak için savaştılar. Daha fazla bilgi için bakınız. Mustafa ÇABUK, Senusilik ve İşgalcilere Karşı Kuzey Afrika'da Osmanlı- Senusi İş Birliği, Ksü Sosyal Bilimler Dergisi, 16(1),2019, ss.221-256.

Ahmet idi. Senusi tarikatı Trablusgarp başta olmak üzere bölgede çok kuvvetliydi. Mücadele de bu tarikat etrafında yürütüldü.²

Kuzey Afrika'da yürütülecek mücadeleyi Osmanlı Devleti'nin savaştaki müttefiki Almanya da teşvik ediyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda Alman Genelkurmayı Avrupa cephelerinde zor duruma düştü. Siper savaşları ile durumu idare etmeye çalışıyordu. Bu nedenle, Osmanlıların Kuzey Afrika'da yeniden organize olmasını ve bölgede mümkün olduğunca çok İngiltere için savaştan askeri tutup meşgul etmesini istiyordu. Mısır'da bulunan Avustralyalı, Yeni Zelandalı gibi İngiliz sömürge kuvvetlerinin Avrupa cephelerine gönderilmesini engellemek istiyorlardı. Enver Paşa da Mısır'a saldırı planları yapmaktaydı. 4'üncü ordunun Mısır'a doğudan yapacağı saldırıyı desteklemek üzere Bingazi bölgesinden de Mısır'a saldırılacaktı. Bu planı gerçekleştirmek için bölgeye yeni kuvvetler gönderilecek, Şeyh Ahmet Senûsî birlikleriyle yapılacak ortak harekât ile İngilizler iki ateş arasında bırakılacak ve Mısır'ı terke zorlanacaktı.³

Bu politikalar doğrultusunda Enver Paşa, Yüzbaşı Nuri Bey'i Afrika Gruplar Komutanı olarak görevlendirdi. Nuri Bey, daha önce bölgede Enver Paşa'yla beraber savaşmıştı. Nuri Bey, Kuzey Afrika'da Teşkilât-ı Mahsûsa birlikleri ve yerli kuvvetlerin hem İtalyanlara, hem de İngilizlere karşı birlikte yapacakları harekâtı yürütmekle görevlendirildi. Trablusgarp'a ulaşmak zordu. Çünkü denizler İtilaf

² Hamit Pehlivanlı, "Teşkilât-ı Mahsûsa Kuzey Afrika'da (1914-1918)", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt XVI, Sayı 47, Ankara 2000, s. 423.

³ Pehlivanlı, a.g.e., s. 425.

Devletleri'nin kontrolü altındaydı. Mısır'a giden kara yolları da Süveyş Kanalı'na yerleşen İngiliz kuvvetleri tarafından kesilmişti. Bu nedenle o dönemde tarafsız olan Yunanistan üzerinden gitmeye karar verildi. Nuri Bey ve heyeti 5 Aralık 1914'te İstanbul'dan Atina'ya oradan da Pire'ye geçti. Pire'de bir kaçakçı gemisine binerek Şubat 1915'te Bingazi'nin Tobruk - Sollum arasında yer alan Defne'de kıyıya çıktı.⁴ Nuri Bey'in yanında Binbaşı Cafer el-Askeri ile o sıralarda İstanbul'da bulunan Trablusgarplı mücahit lider Süleyman el-Baruni ve 10.000 altın vardı.⁵ Nuri Bey beraberinde getirdiği Osmanlı Padişahının fermanı ile Senusi tarikatının lideri Seyit Ahmet Senusi'ye Bakanlık rütbesinin verildiğini bildirdi. Seyit Ahmet Afrika'da Halife'nin vekili olmak istiyordu. Bu rütbeyi az bulsa da kabul etti.⁶ Daha sonra Bakanlar Kurulu, 22 Haziran 1916 tarihli bir İrade-i Seniye ile Seyit Ahmet Senusiye istediği Trablusgarp ve Bingazi havalisi Naib-i Sultan unvanını verdi.⁷

Nuri Bey Libya'daki Tarhuna, Ramazan Şitevi ve Senusiler gibi tüm Müslüman grupları barıştırmak ve birleştirmek için gayret gösterdi. Nuri Paşa bu gruplar arasındaki düşmanlığı sona erdirmeye başarılı oldu. Süleyman Baruni ise Dağlı kabilelerle sahilde yaşayan kabileleri birleştirmek için çalıştı.⁸

⁴ Cafer el- Askerî, İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli, (Hazırlayan: Necdet Fethi Safvet, Tercüme: Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul, 2008.s. 40-41

⁵ Necdet Karaköse, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trablusgarp Cephesi ve Afrika Grupları Komutanı Nuri Paşa(Killigil)", Tarih'in Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 6, 2011, s.255.

⁶ Erkal, a.g.e., s.642.

⁷ BOA, MV. 243/55.

⁸ IOR/L/PS/10/657: Arap Bülten 23 Mart 1917.

Yüzbaşı Nuri Bey beraberinde getirdiği harp araç gereçleri ve silahlarla Senusi ordusunu yeniden teşkilatlandırmaya başladı. Ateş gücüne önem verilerek ağır makineli tüfek ve topçu birlikleri kuruldu. Birer subay komutasında 31 Mayıs 1915’de üç tüfekli bir ağır makineli tüfek kıtası oluşturuldu. 13 Haziran’da dört toplu 109 mevcutlu bir dağ bataryası oluşturuldu. Nuri Bey’in getirdiği silah ve malzeme ile Yüzbaşı Emin komutasında bir Piyade Numune Taburu teşkil edildi. Şeyh Ahmet Senusi’nin izniyle kurulan bu tabura birkaç Türk eri de eğitici olarak verildi.⁹ Bu arada Cafer el-Askeri teşkilatlanma için gerekli olan bazı silah, harp araç ve gereçlerini getirmek üzere Suriye’ye gitti. Suriye’de Cemal Paşa ile görüşüp gerekli para, gıda, araç ve gereçleri temin ederek Bingazi’ye geri döndü.¹⁰ Nuri Bey’in cephanesi için Pire’ye gönderdiği Muhammed el Cibânî de Pire’den 300 sandık Gırra, 50 sandık küçük ve büyük mavzer ile martini tüfek cephanesi getirdi.¹¹

Libya’da bu hazırlıklar devam ederken İstanbul’da Teşkilat-ı Mahsusa’dan üç piyade bölüğü, bir ağır makineli tüfek takımı ve bir istihkâm takımından mürettep olarak kurulan bir piyade taburu, Alman denizaltısı eşliğinde, iki yelkenli gemi ile Bodrum’dan hareket ederek 22 Ekim 1915’te Sollum batısında karaya çıktı. Tabur ertesi gün buradan Sollum yakınlarında Bir-i Vaar yöresinde bulunan Senusi ordugâhına intikal etti. Yüzbaşı Nuri Bey 24 Ekim’de tabur subaylarını Senusi lideriyle tanıştırdı. Türk subaylarının yaptığı

⁹ Erkal, a.g.e., s.111.

¹⁰ El- Askerî, a.g.e., s. 49-51.

¹¹ Ahmet Tetik, Teşkilat-ı Mahsusa(Umur-ı Şarkiyye Dairesi) Tarihi, Cilt I: 1914-1916, Türkiye İş bankası Yayınları, İstanbul, 2018, s.114.

çalışmalar sonucunda, Bingazi'deki Senusi kuvvetleri, Genel Komutanlığa bağlı dokuz piyade ve bir menzil komutanlığından oluşan bir birlik haline getirildi. Çeşitli tarihlerde bölgeye gelen subay ve astsubaylar, kabilelerden oluşturulan birliklerin başına getirildi. Senusilerin elinde birliklerin cephane ihtiyacını karşılamak için günde 1000 fişek yapabilen küçük bir de fabrika vardı.¹²

Osmanlı Devleti Mısır üzerine bir hareket düzenlemek istiyordu. Bunun için Kuzey Afrika'daki Osmanlı subaylarının eğittiği yerli kuvvetlerden oluşan birliklerin ve Senusilerin desteğine önem veriliyordu. Mısır'a Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın Süveyş üzerinden yapacağı taarruzda, Osmanlı ordusunun doğudan, Senusi mücahitlerinin de batıdan taarruz etmesi ve İngiliz işgal yönetimine karşı Mısırlı kabilelerin ayaklandırılması planlanıyordu. Böylece Mısır'daki İngiliz kuvvetlerinin bir kısmını batıya çekilip bölünmesi hedefleniyordu.¹³ Mısır'daki İngiliz yönetimi de Senusileri, Mısır'ın Batı sınırı için tehdit olarak görüyordu. Senusilerin Türklerle iletişiminden de rahatsızlardı.¹⁴ İngiliz istihbaratının 26 Mayıs 1915 tarihli raporunda Mısır'ın Avrupalılaşmamış halkı üzerinde Senusilerin büyük bir etkiye sahip olduğu bildirilmişti.¹⁵

¹² Erkal, a.g.e., s.111-113.

¹³ Philip H. Stoddard, Teşkilatı Mahsusa, Arma Yayınları, İstanbul, 2003, s.110.

¹⁴ Ü. Gülsüm Polat, Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, s.203.

¹⁵ IOR/L/PS/20/G89: 8.

Osmanlı subayları, Mısır'da kabileleri Osmanlı tarafına çekerek ayaklanma çıkarıp İngilizleri meşgul etmek için yaptıkları faaliyetlerde Mısır'daki Senusilerden de destek aldılar.¹⁶

Bir Osmanlı denizaltısı 1915 Eylül ayında Port Süleyman'a gelerek Senusi liderine silah, savaş için gıda, para ve nişanlar getirdi. Erkan-ı Umumiye, Nuri Paşa'dan Senusi kuvvetlerinin Mısır sınırına saldırarak İngilizleri meşgul etmesini istedi.¹⁷

Bu çalışmalar sonucu Şeyh Senûsi, İngiltere'ye karşı Kasım 1915'te harekete geçti. Alman denizaltıları Türk-Senûsî kuvvetlerine destek için bölgedeydi. İngiliz Kraliyet donanmasından Tara Kruvazörü Sollum açıklarında 5 Kasım 1915'da Alman denizaltısı tarafından torpido ile batırıldı. Denizaltılar Sollum mevkiinde bulunan İngiliz karakol mevzilerini 6 Kasım'da topa tuttular. Limanda demirli iki keşif karakol gemisinden Abbas adlı gambot batırıldı, diğeri ağır hasara uğratıldı. Bir yük nakliye gemisi 7 Kasım'da Bingazi sahillerinde batırıldı. Sollum'da bulunan askerî kıtaların çadırları 15 Kasım'da topa tutuldu. Mısır hududunun 50 mil içerisinde bulunan Barani'deki Zavye Tekkesi'ni 300 Senûsî mücahidi 17 Kasım'da ele geçirdi. İlerleyen günlerde Senûsî güçleri kışlalara hücum etti. Mısır'a karşı icra edilecek askerî harekât, Cafer Paşa'nın idaresine bırakıldı. Seyyit Ahmet ile Nuri Bey, çoğunlukla büyük birliklerle beraberdi. Türk-Senûsî kuvvetinin bir kısmı Bingazi, Derne ve Tobruk'ta İtalyanlara karşı geride kalmak zorundaydı. Savaşın başlarında Senusi mücahitleri ve Türkler, İngilizlere karşı önemli başarılar elde etti.

¹⁶ Cafer el- Askerî, age., s.53.

¹⁷ Cafer el- Askerî, age., s.57.

Ancak, İngiliz uçak ve zırhlı araçlarının devreye girmesiyle Senûsî kuvvetleri ağır yenilgiler aldılar.¹⁸ Akakir Savaşında 26 Şubat 1916'de Cafer Askerî yaralanarak esir düştü ve Mısır'daki Meadi Esir Kampına götürüldü.¹⁹ Nuri Paşa, emrindeki Senûsî mücahitlerini, Bingazi'den gelecek olan takviye birlikleri ile yakın temas kurmanın daha uygun olduğu Bir-i Vaar ve Mesed tarafına çekti. Fakat bu yenilgiden sonra İngiliz güçleri ilerleyerek 28 Şubat'ta Barani mevkiini işgal etti. Daha sonra, General Peyton kumandasındaki İngiliz birlikleri, 24 Kasım'dan bu yana Türklerin elinde bulunan Sollum şehrini 14 Mart 1916'da işgal etti.²⁰

Bölgede Türklerin desteğiyle Senusi kuvvetleri İtalyanlara ve Fransızlara karşı da başarılı mücadeleler verdi. Eylül 1914 - Nisan 1915 tarihleri arasında İtalyanlar Trablusgarp çevresi ve Fizan bölgesinden püskürtüldü. Büyük Sahrâ'da Fransızların işgalindeki Canet Kasabası 2 Mart 1916'da geri alındı. Nijer'in kuzeyindeki önemli mahalli sultanlıklardan Agades 1 Aralık 1916 – 3 Mart 1917 tarihleri arasında Fransız işgalinden kurtarıldı.²¹ 28 Temmuz 1915 tarihine kadar Mısırata çevresi İtalyanlardan tamamen temizlendi. Mısırata dolaylarındaki çatışmalarda İtalyanlar 1000'i aşkın ölü ile

¹⁸F. Rezzan Ünalp, “Birinci Dünya Savaşı'nda Trablusgarp/Libya Cephesi, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da Yürüttüğü Askerî Faaliyetler”, 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyum, İstanbul, 20-21 Kasım 2014, Bildiriler, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2015, s.361.

¹⁹ El- Askerî, a.g.e., s. 75-85.

²⁰ Ünalp,a.g.m., s.362.

²¹ Ahmet Kavas, Senusiyye, TDİA., cilt: 36, İstanbul, 2209, ss.536- 537

beraber çok sayıda silah, cephane ve erzakı da ganimet olarak bıraktı. Libya'daki hezimet İtalyan kamuoyunda hayal kırıklığı yarattı.²²

Osmanlı Devleti, İtalyanları Libya topraklarından atmak için Trablusgarplı mücahitlerden Süleyman El Bârûnî'yi 21 Eylül 1916'da Trablusgarp ve çevresine vali olarak atadı. Binbaşı Abdurrahman Nafiz Bey de Trablusgarp Bağımsız Kuvvetler Kurmay Başkanlığı'na getirildi. Bârûnî, Osmanlı hâkimiyetini yeniden tesis etmek göreviyle 28 Eylül 1916'da Trablusgarp'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Viyana'ya gelen Süleyman El Bârûnî, Avusturya'nın Pola Limanı'ndaki Alman deniz üssünden Alman denizaltısıyla Trablusgarp'a hareket etti. 13 Ekim'de Bingazi bölgesine vardı. Burada yerli halk tarafından Osmanlı bayraklarıyla coşkuyla karşılandı.²³ Baruni Güney Tunus'a gönderdiği mektupta kendisinin Trablus Valisi olarak atandığını ve Türk bayrağını eski Osmanlı topraklarının tamamında yeniden dalgalandıracağını bildirdi.²⁴ Nuri Bey de 25 Nisan 1917 tarihinde Başkumandanlık Vekâleti 'ne gönderdiği raporda Kuzey Afrika Müslümanlarının Halife'nin her emrini yapmaya hazır olduğunu, gerekli silahların temin edilmesi halinde Tunus, Cezayir ve Mısır'ın da aynen Trablusgarp halkı gibi mücadeleye katılacağını bildirdi. Nuri Bey, bölgeye yardımların yeterince ulaştırılmadığını, denizaltıların düzensiz ve seyrek

²² Erkal, a.g.e., s.640.

²³ Erkal, a.g.e., s.685-687.

²⁴ IOR/L/PS/10/657: Arap Bülten 23 Mart 1917.

geldiklerini, dört beş denizaltıyla birden yapılacak mühimmat sevkinin, Tunus ve Cezayir'i dahi kurtarabileceğini bildirdi.²⁵

Libya'da Abdurrahman Nafiz Bey, Nuri Paşa ile aralarında bazı görüş ayrılıkları çıkınca 29 Temmuz 1917'de bir Alman denizaltısı ile İstanbul'a hareket etti. Abdurrahman Nafiz'in İstanbul'a dönüşünden beş ay sonra Nuri Paşa da Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na atandığı için Trablusgarp'tan ayrıldı. Nuri Paşa'nın, yerine Afrika Grupları Komutanlığına Şehzade Osman Fuat atandı. Sultan Murat'ın torunu olan Osman Fuat, orduda süvari yüzbaşı idi. Bu göreve atanmasıyla birlikte kendisine Fahri Feriklik (Tümgeneral) rütbesi verildi. Enver Paşa, daha önce İstanbul'a dönen Kurmay Yarbay Abdurrahman Nafiz Beyi, Osman Fuat'a yardımcı olması için Erkan-ı Harp reisi olarak yeniden görevlendirdi. Şehzade Osman Fuat ve komuta heyeti 2 Nisan 1918'de Viyana'ya hareket etti. Viyana'dan alınan 559.490 Fransız Frank'ı ile birlikte 9 Mayıs 1918'de Pola'ya geçti. Buradan 11 Mayıs 1918'de bir Alman denizaltısı ile hareket ederek 17 Mayıs 1918'de Mısra'ta'ya vardı. Vali Süleyman el Baruni, ayan üyeleriyle beraber 18 Haziran 1918'de Mısra'ta'ya gelerek Şehzade Osman Fuat'a saygılarını sundu. Ertesi gün düzenlenen bir törenle Padişahın 28 Mart 1918 tarihli Fermanı okundu. Şehzade Mondros Mütarekesi'ne kadar Kuzey Afrika'daki mücadelenin liderliğini yaptı.²⁶

²⁵ Ahmet Tetik, Teşkilat-ı Mahsusa(Umur-ı Şarkiyye Dairesi) Tarihi, Cilt II: 1917, Türkiye İş bankası Yayınları, İstanbul, 2018, s.19.

²⁶ Erkal, a.g.e., s.709,719.

Şehzade Trablusgarp'tan Tunus'taki direniş hareketlerini de destekledi. Şehzade Osman Fuat'a 15 Temmuz 1918'de Başkomutanlıktan gelen telgrafta, Tunus'ta Fransızlara karşı çıkan isyanı silah ve cephane vererek desteklemesi emredildi. Bunun üzerine Trablus ve çevresindeki birlikleri yakından görmek ve Tunus üzerinde yapılacakları kararlaştırmak için şehzade Osman Fuat 25 Temmuz-17 Eylül 1918 tarihlerinde bölgede bir gezi yaptı. Bölgedeki mücahitlerle ve dini liderlerle görüşmeler yaparak Tunus'taki Fransız işgal güçlerine saldırılar düzenlenmesini sağladı.²⁷

Libya'yı üs olarak kullanan Osmanlı kuvvetleri buradan Afrika'nın diğer bölgelerindeki Müslümanlara da ulaşmaya ve onları da Cihat-ı Ekber'e katılmaya davet ettiler. Bölgedeki Müslüman liderlere mektuplar gönderilerek Osmanlı Devleti'nin yanında İtilaf Devletleri'ne karşı mücadeleye davet ettiler. Libya haricinde bu çağrıya en büyük destek Sudan'ın Darfur bölgesi Sultanı Ali Dinar'dan geldi. Darfur Sultanı Ali Dinar, Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldığını ve cihat emrine uyduğunu bildirdi. Ali Dinar 22 Nisan 1915'te tam bağımsızlığını ilan etti. Sudan'daki İngiliz sömürge yönetimi, Ali Dinar'ın Senûsîlerle birleşmesinden korkuyordu. İki kuvvetin birleşmesi sonucu ortaya çıkacak bir kuvvetle baş etmek için kuvvetli bir ordu ve güçlü bir sahil organizasyonu gerekecekti. Buna fırsat vermemek için sömürge güçleri harekete geçti. İngiltere'nin Sudan sömürge yönetimi 1916 yılında, Mısır sömürge kuvvetlerinin ve 3 adet İngiliz savaş uçağının da destek verdiği bir orduyla Ali

²⁷ Erkal, a.g.e., s.720-721.

Dinar'ın ülkesine saldırdı. İngilizlerin üstün silah gücü dolayısıyla savaşı kaybeden Sultan Ali Dinar 6 Kasım 1916 tarihinde Cebel-i Cuba muharebesinde şehit oldu. İngilizler, Darfur Sultanlığını 1916'da ortadan kaldırarak Sudan'ın tamamını işgal ettiler. Sultan Ali Dinar'ın şehit olmasından sonra da Sudanlı Müslümanlar, 1917 yılı sonuna kadar Munkula ve Nuba dağları gibi yerlerde sömürgeci güçlere karşı mücadeleye devam ettiler.²⁸

Kuzey Afrika Cephesi'nde İngilizler 1916-17 yıllarında Sollum, Siva ve Darfur harekâtları sonunda İskenderiye, Güney Mısır, Sudan ve Darfur'da sayısı hayli kalabalık kuvvetler tutarak bu bölgeleri kontrol edebildi. Türk Başkomutanlığı büyük kuvvetler ayırmadan İstanbul'dan gönderilen ve sayıları 100'ü geçmeyen subay ve astsubaylardan oluşan piyade taburu ile ve küçük bir Alman müfrezesi tarafından yetiştirilen yerli güçlerle İtilaf Devletleri'nin 100.000 den fazla askerini bölgede tutmayı başardı. Mütarekeye kadar sürdürülen çetin mücadelelerle İtalyanlar iç bölgelerden tamamen çıkarıldı. Kıyılarda birkaç tahkimli şehre veya kasabaya sığınmak zorunda bırakıldı.²⁹

Osmanlı Devleti'nin ve Senusilerin bölgedeki mücadelesi, İtilaf Devletleri'nin diğer cephelere bu bölgelerden asker ve savaş işçisi göndermesini de engelledi. İngiltere ve Fransa gibi sömürgeci güçler bölgede büyük kuvvetler bulundurarak bölgeyi elde tutarken

²⁸ Mustafa Çabuk, "Cihan Harbi'nde Sudan'daki Osmanlı Faaliyetleri ve Şeyhülislam'ın Cihat Mektubu", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 27, Sayı 1, İstanbul 2017, s.107-108.

²⁹ Erkal, a.g.e., s.684,734-735

kendilerine karşı ciddi bir mücadele ve direnişin olmadığı diğer sömürgelelerden yüzbinlerce kişiyi asker ve işçi olarak savaş sırasında dünyanın farklı yerlerindeki cephelerde kullandılar. İngilizler Afrika'dan yaklaşık 215,000 yerliyi savaş işçisi olarak Avrupa'ya taşıdı. Fransa ise 124.900 savaş işçisini Afrika'dan götürdü. Fransızlar ayrıca, Birinci Dünya Savaşı'nda Cezayir'den 172,800, Batı Afrika'dan 134,300, Tunus'tan 60,000, Fas'tan 37,300, Madagaskar'dan 34,400 ve Somali kıyısından 2,100 asker topladı.³⁰ Bunların yanı sıra Fransa, savaş sırasında bütün askerlerinin ihtiyacı olan tahılları, yağı, hayvanları, yün ve deriyi Kuzey Afrika'dan, yumurta ihtiyacını Fas'tan, şarap ihtiyacını Cezayir'den karşıladı.³¹

Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi şartlarına göre Şehzade Osman Fuat ile Trablusgarp ve Bingazi'deki bütün Osmanlı subaylarının en yakın İtalyan makamlarına teslim olması gerekiyordu. Fakat Şehzade Osman Fuat ve Osmanlı subayları hemen teslim olmadılar. Trablusgarp'ta İtalyanlar karşısında söz sahibi olacak, bağımsızlığını savunacak bir hükümetin kurulması için başta Yarbay A. Nafiz Bey'in çabaları ile bir çalışma başlatıldı. Trablusgarp'ın ileri gelenleri bir araya getirilerek Meclis-i Mebusan açıldı. Anayasa yapıldı. Milli Hükümet kuruldu. İtalyanlara karşı mücadeleyi sürdüreceğ millî ordu kuruldu. Şehzade Osman Fuat, bu çalışmaları tamamladıktan sonra heyeti ile birlikte 8 Mart 1919'da Tunus'ta Dehibat şehrinde Fransızlara teslim oldu. Fransızlar,

³⁰ Mehmet Seyfettin Erol - Oktay Bingöl, Birinci Dünya Savaşı'nın Afrika'ya ve Sömürgeciliğe Etkileri, Gazi Akademik Bakış, Cilt 7 Sayı 14, Yaz 2014 s..182-183.

³¹ Refk Arıkan vd., Sömürgecilik Tarihi (Afrika-Asya), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2014, s. 52.

Mütareke şartları gereği, Şehzade Osman Fuat ve heyetini 24 Mart 1918'de Trablusgarp-Tunus sınırında Alvet el Gunna'da İtalyanlara teslim ettiler. İtalyanlar, Türk Heyetini 26 Haziran 1919'da Napoli yakınındaki Ischia Adası'na götürdüler. Heyet, 2 Ekim 1919'da Napoli'den, önce trenle Brendizi'ye ve ertesi gün de buradan vapurla Pire üzerinden, İstanbul'a hareket ederek 7 Ekim 1919'da İstanbul'a ulaştı.³²

SONUÇ

Osmanlı Devleti Kuzey Afrika Cephesinde Teşkilatı Mahsusa askerleri ve bölgede güçlü bir desteği bulunan Senusi tarikatı üzerinden bir mücadele yürüttü. Bölge halkından Senusi liderlerinin öncülüğünde toplanan gönüllü halka Türk subayları askeri eğitim verdi. Onları nizami askerler gibi yetiştirmeye çalıştı. Ayrıca, bölgeye İstanbul'dan denizaltılar vasıtasıyla erzak, para, cephaneye ve silah gönderildi. Çünkü bölgede İtilaf Devletlerine karşı direniş gösteren halk ateşli silahlara sahip değildi. Afrika'nın bazı bölgelerinde yöre halkı, sömürgeci güçlere karşı bin yıl öncesinde olduğu gibi mızrak gibi ilkel silahlarla direnmeye çalışıyorlardı. Bu nedenle sömürgeci güçler bölgede, çok az kuvvetle, çok az maliyetlerle, çok kolay savaşlar kazanarak bölgeyi sömürgeleştirebiliyorlardı. Osmanlı Devleti'nin sınırlı da olsa sağladığı ateşli silahlar ve bölge halkına verdiği askeri eğitim, bölgede İtilaf Devletleri'nin yerel direniş gösteren halka karşı kolay zafer kazanmasını engelleyerek bölgeyi işgal etmenin bir maliyeti olduğunu gösterdi. İtilaf Devletleri

³²Karaköse, s.277 ; Erkal, a.g.e., s.726-727.

bölgedeki çatışmalarda çok ağır kayıplar verdiler ve bölgeyi ellerinde tutabilmek için bölgede yüzbinlerce asker bulundurmak zorunda kaldılar.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sonunda Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak Kuzey Afrika'dan çekildi. Osmanlı Devleti'nin çekilmesi sonrasında da bölge halkı aldıkları askeri ve taktik eğitimlerin de katkısıyla bölgede işgalci güçlere karşı bağımsızlıklarını kazanıncaya kadar direnmeye ve mücadele etmeye devam ettiler.

KAYNAKÇA

Osmanlı Arşiv Belgeleri

BOA, MV. 243/55.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, (2013). C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, (2013). C. II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul.

İngiltere Arşiv Belgeleri

Indian Papers

IOR/L/PS/10/657: Arap Bülten 23 Mart 1917.

IOR/L/PS/20/G89: 8

A collection of First World War Military Handbooks of Arabia 1913-1917, (1988).Vol. II, The Arab Bureau Handbooks Of Hejaz, Asır, Yemen 1917, Government Press, Cairo, Archive Editions.

Diğer Kaynaklar

Akçakayalıoğlu, C. (1996). Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Avrupa Cepheleri, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Arkan, R. vd., (2014). Sömürgecilik Tarihi (Afrika-Asya), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Aydemir, Ş. S., (1992). Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1914-1922, Cilt: III, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Bayur, Y. H., (1991). Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III, Kısım: III, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Bayur, Y. H., (1991). Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III, Kısım: IV, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Cafer el- Askerî, (2008).İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli, (Hazırlayan: Necdet Fethi Safvet, Tercüme: Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul.

Çabuk, M., (2017). “Cihan Harbi’nde Sudan’daki Osmanlı Faaliyetleri ve Şeyhülislam’ın Cihat Mektubu”, Türkiyat Mecmuası, C.27/1, İstanbul, s.101-120.

Çabuk, M., (2019). Senusilik ve İşgalcilere Karşı Kuzey Afrika’da Osmanlı- Senusi İş Birliği, Ksü Sosyal Bilimler Dergisi, 16(1), ss.221-256.

Erkal, Ş., (1978). Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VI. Cilt Hicaz, Asir, Yemen, Cepheleri ve Libya Hareketi 1914-1918, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Erol, M. S. - Oktay B., (2014). Birinci Dünya Savaşı’nın Afrika’ya ve Sömürgeciliğe Etkileri, Gazi Akademik Bakış, Cilt 7 S.14, ss. 177-196.

Karaköse, N., (2011). “Birinci Dünya Savaşı’nda Trablusgarp Cephesi ve Afrika Grupları Komutanı Nuri Paşa(Killigil)”, Tarihın Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 6, ss.251-282.

Karal, Enver Ziya, (2011). Osmanlı Tarihi, Cilt 9, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Kavas, A. (2009). Senusiyye, TDİA., cilt: 36, İstanbul, ss.536- 537.

Pehlivanlı, H. ,(2000). “Teşkilât-ı Mahsûsa Kuzey Afrika’da (1914-1918)”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt XVI, Sayı 47, s.421-440.

Polat, Ü. G., (2015). Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Stoddard, P. H., (2003). Teşkilatı Mahsusa, Arma Yayınları, İstanbul.

Tetik, A., (2018). Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi, Cilt I: 1914-1916, Türkiye İş bankası Yayınları, İstanbul.

Tetik, A., (2018). Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi, Cilt II: 1917, Türkiye İş bankası Yayınları, İstanbul.

Ünalp, F.R., (2015). “Birinci Dünya Savaşı’nda Trablusgarp/Libya Cephesi, Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika’da Yürüttüğü Askerî Faaliyetler”, 1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Uluslararası Sempozyum, İstanbul, 20-21 Kasım 2014, Bildiriler, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, s.337-380.

BÖLÜM 14
ATATÜRK'ÜN AVRASYA GÜVENLİK KUŞAĞI SİYASASI
Dr. Uğur BAYSAL*

*Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, baysalugur@yahoo.com

GİRİŞ

Dünyanın büyük çoğunluğunun yaşadığı ve Batı sanayisi için gerekli yer altı ve üstü zenginliklerin merkezi durumundaki Doğu, Batılı devletler tarafından sömürgeleştirildi. Söz konusu devletler kendi aralarında Doğu'yu sömürgeleştirme yarışı içerisine girince kaçınılmaz bir savaşa doğru sürüklendiler. Modern dünyanın ilk dünya savaşı söz konusu dönemlerde tasarlanıldığı gibi kısa ve kesin bir sonuç alacak şekilde gelişmedi. Aksine bu dünya savaşı çok sayıda yetişmiş insanın hayatını kaybetmesine ve bütün devletlerin ciddi şekilde etkileyecek siyasi sonuçların ortaya çıkmasına neden oldu.

I. Dünya Savaşı öncesi mümkün olduğunca toprak bütünlüğünü garanti altına almak düşüncesiyle hareket eden Osmanlı Devleti'nin ileri gelenleri savaşın dışında kalma görüşü içerisinde ittifak girişimlerinde bulunsalar da sonuç alamayınca, kaçınılmaz bir şekilde bu savaşın içerisinde yer aldı ve Osmanlı Devleti sanılanın aksine olağanüstü mücadele göstererek I. Dünya Savaşı'nın uzamasına sebep oldu. Dönemin İttihatçı liderlerin ifadesiyle ölüm kalım savaşı kaybedildi. Bununla beraber savaşı kazanan İtilaf Devletleri ile Mondros Mütarekesi süreci ilerlerken Osmanlı Devleti'nin toprakları işgal edilmeye başlandı.¹ Bunda daha önce çeşitli gizli antlaşmalarla paylaşılan Osmanlı Devleti'nin toprakları I. Dünya Savaşı'nın kazanan devletlerin ganimeti olarak görülmesi yer almaktadır.² Ancak

¹ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, 3 bs., İstanbul, Der Yay., 1985, s.398-399.

² Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, 5. bs., İstanbul, İz Yayıncılık, 2006, s.21.

gizli antlaşmalarla toprak paylaşımı, uygulama aşamasında sorunlar oluşturdu. Örneğin Batı Anadolu, İtalya yerine Yunanistan'a verilmesi İttifak devletleri arasında soğuk rüzgarların esmesine neden oldu. Bununla beraber Fransızlara verilmesi öngörülen Kerkük'ün İngiltere tarafından işgal edilmesiyle Fransa ve İngiltere arasında da görüş ayrılıklarını artırdı.

Bağımsızlığına düşkün Türk Milleti, gizli antlaşmalarla belirlenen Türk topraklarının paylaşılmasına karşı mücadele edecekti. Kurtuluş Savaşı'nın liderliğini yapan Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasıyla beraber Kurtuluş Savaşı'nın ilk evresi başladı. Yürütülecek bağımsızlık mücadelesinin amaçları ve ilkeleri önce Erzurum'da, sonra da Sivas'ta toplanan kongrede tespit edilmiştir. Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar, Sivas Kongresi'nde de ufak tefek değişiklikler dışında aynen kabul edilmiştir. Bu kongrelerde Temsil Heyeti'nin başkanı seçilen Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi sırasında Amerikan ve İngiliz Mandası görüşleri savunanları ikna ederek tam bağımsızlık dışında bir seçeneği kongrede kabul edilmemesini sağlamıştır. Zira Kurtuluş Savaşı'nın ilk aşamasından itibaren Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerde tam bağımsız Milli Türk devleti hayati derecede önemliydi.

Anadolu'da bütün yokluklara ve işgallere rağmen, Mustafa Kemal Paşa Kurtuluş Savaşı'nın gerçekleşmesinden yanaydı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin tebaası olan ve aşağı yukarı 400 yıl hükmettiği Yunanlıların, başka bir kelimeyle Osmanlı vilayeti Yunanistan'ın, İzmir'e asker çıkarması ve İtilaf devletlerinin Yunanistan'a Anadolu'da jandarma rolü biçmesi, Türk Milleti'nin silaha sarılmaktan başka çaresi olmadığını gösterdi. Bununla beraber İtilaf devletlerinin Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Misak-Millîye'yi kabul etmesi üzerine Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'u

işgal etmesi Türk Milleti'nin mücadele azmine ivme kazandırdı. Batılı devletlerin, bilhassa İngiltere'nin tehdidi ve baskısı altında, Misak-ı Milli'nin kabul edilmesi, Türk Milleti'nin geleceğine sahip çıkma kararlılığını ispat etmekteydi. Bu kararlar Son Osmanlı Mebusan Meclisi Türk tarihindeki onurlu yerini aldı. Bu işgal Kurtuluş Savaşı'nın büyümesine ve gelişmesine ortam yarattı. Üstelik İngiltere gibi demokrasi ve insan haklarına önem veren bir ülkenin, Osmanlı Meclisi'nin kararına saygı duymayarak, onun başkentini işgal etmesi uluslararası arenada İngiltere'yi zor durumda bıraktı. İtilaf devletleri İstanbul'u işgal etmesi üzerine, Ankara'da TBMM açıldı.³ Meclisin İstanbul'da toplanmasına başından beri karşı çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da TBMM'ni açması, Anadolu Hareketi'nin güçlenmesine yardımcı oldu.

Mustafa Kemal Paşa TBMM'nin açılışından bir gün sonra Kurtuluş Savaşı'nın amacını; *“Yalnız ve yalnız bir şey düşünmeye mecburuz. O da memleketin kurtulmasıdır”*⁴ şeklinde ifade etmektedir. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa önceliği Misak-ı Milli ile belirlenen ulusal sınırları içerisindeki toprak bütünlüğüne önem vermektedir. Bunu yaparken ulusal ve uluslararası bütün aktörlerle temas hâlinindedir.

Atatürk'ün başlattığı Kurtuluş Savaşı yalnız kendi ulusuna değil, benzer durumlardaki ve gelişmek isteyen ümitsiz çabalamalar içindeki bocalayan bütün mazlum milletleri etkilemiştir. Bu devrim Fransız devrimi gibi evrensel ve yeni bir çağ başlatmıştır. Nitekim mazlum milletler Atatürk'ün açmış olduğu çığırdan geçerek, bağımsızlıklarını kazandılar. Türk Kurtuluş

³ İlhan Uzgel-Ömer Kürkçüoğlu, *“İngiltere'yle İlişkiler”* Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran, C.I, 6. bs., İstanbul, İletişim Yay., 2001, s.142.

⁴ 1'nci TBMM'nin Gizli Oturumlarında Atatürk'ün Konuşmaları, Haz. İbrahim Sadi Öztürk, Ankara, ATO Yay., 2006, s.17-18.

Savaşı bütün dünyayı köklü bir şekilde etkilemiş ve siyasi haritalarda değişiklik yaşanmasına neden olmuştur. Bu durumu Mustafa Kemal Paşa “Başlattığımız hareket bizim Asya’yı kıyam ve cidale sevk edişimiz, Fransız milletini harekete sevk edenden daha az mantıklı, daha az kuvvetli olmadığıdır”⁵ şeklinde dile getirmiştir.

Bilindiği gibi Mustafa Kemal Paşa bir zamanlama ve hesap adamıdır. Zamanı gelmeden fikirlerini açıklamamış, Kurtuluş Savaşı’nı dönemlere ayırarak, uygun zaman ve fırsatı kollamış, şartlar olgunlaştığında adım atmasını bilmiştir. İzlediği akıllı siyasa ve cesaretle düşmanlarının bile saygısını kazanmıştır. Böylece Türk Milleti hayranlık verici bir cesaret ve fedakârlık ruhuyla, kendisinin imhasını içeren Sevr Antlaşması’nın uygulanmasına izin vermemiştir. İşgalci devletlere karşı kazanılan zaferleri Lozan Barış Antlaşması ile taçlandırmayı bilen Mustafa Kemal Paşa, “Lozan Antlaşmasındaki hükümleri, öbür barış önerileriyle daha çok karşılaştırmanın yersiz olduğu düşüncesindeyim. Bu antlaşma, Türk ulusuna karşı yüzyıllardan beri hazırlanmış ve Sevr Antlaşması ile tamamlandığı sanılmış, büyük bir öldürünün yıkılışını bildirir bir belgedir. Osmanlı tarihinde benzeri görülmemiş bir siyasal utku yapıtıdır”⁶ sözleriyle bu antlaşmanın Türk Milleti için ifade ettiği anlamı özetlemektedir. Bu antlaşmayla Batılı devletler Türk Milleti’nin bağımsızlığını kabul etmek zorunda kaldılar. Bu gelişmelerin İngiltere’de yansımaları olmuş, Türk düşmanı Lloyd George iktidardan ayrılmak zorunda kalmıştı.

Lozan Antlaşması sonrası Mustafa Kemal Paşa’nın Türkiye’nin çağdaşlaşmak için yönünü Batı’ya çevirdiği sırada aslında Avrasya merkezli ve ülkenin jeopolitiğini dikkate alarak politikalar yürüttüğü görülmektedir.

⁵ Nazım Terzioğlu, Fransız Devriminden Türk Devrimine, İstanbul, Basım Atölyesi, 1990, s.82.

⁶ Atatürk, Nutuk II, C.VIII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi,1981,s.561.

Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişimi Batılı devletler tarafından örnek gösterilmesi özellikle Doğulu devletlerle yürütülen siyasi ilişkilerin her geçen gün geliştirilmesi sonucunda Sadabad Paketi ve Anadolu'da işgal gücü olarak kullanılan Yunanistan ile beyaz bir sayfa açılarak Balkan Paketi ile taçlandırılması II. Dünya Savaşı öncesi bu önemli siyasi gelişmelerin mimarı Atatürk olmuştur.

1- Avrasya Kıtasının Teorik Tanımı

İbn Haldun'un kavimlerin tabiatlarının yaşadıkları çevreye ve iklime göre şekillendiği görüşünü benimseyen Avrasyacı düşünürler, bu kıtanın tanımını bu gerçekler ve çerçeve doğrultusunda yapmaya çalışmaktadır. Diğer taraftan tek bir tanımını yapmak olası olmadığı gibi, ortak bir tanım konusunda uzlaşa da ortaya çıkmış değildir. Başka bir ifadeyle Avrasya'nın tanımını üzerinde bugüne kadar, Avrasyacı siyasi bilimciler uzlaşmak konusunda birbirlerine çok uzaktadır. Zira Avrasya'nın tanımını yapan düşünürlerin, ülkelerin jeopolitik ve dış politik amaçlarının örtüşmemesi, farklı ve çeşitli olması nedeniyle ortak bir tanım üzerinde karar alamamışlardır. Ancak Avrasya bir siyasi coğrafya olarak dünya hâkimiyetinin belirlendiği bir alandır.

Avrasya, büyük bir alanın adıdır. Söz konusu kıtanın siyasi tarihi, toplumlarda devlet oluşturma bilincinin gelişmesiyle başlamaktadır. Tarih boyunca toplumların hâkimiyet mücadelesine şahit olan ve döneminin güçlü devletleri tarafından öncelikle ele geçirilmeye çalışılan Avrasya, en geniş anlamıyla Asya ve Avrupa kıtalarının birleşimidir. Eski dünyanın merkezi olan Avrasya, tüm büyük dinlerin ve kadim felsefelerin ortaya çıktığı bölgedir. Avrasya, sadece Rusya ve Kafkasları içine alan bir toprak parçasını içermez, aynı zamanda Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan bölgeyi de kapsayan çok geniş bir kıtadır. Bununla beraber Avrasya'nın tanımını yapan

kişinin siyasal, sosyal, ekonomik ve askeri bakış açısına göre, kıtanın değişik ve farklı tanımları yapılabilmektedir. Küçük ve orta büyüklükte devletlerle, küresel çaptaki devletler arasında Avrasya ile ilgili farklı algılamalar ve tanımlamalar olabilmektedir. Büyük devletlerin büyük idealler beslediği bu emsalsiz kıta, küçük devletlerin varlıklarını sürdürebilmesi açısından yaşamsal öneme sahiptir.

Avrasya kıtası zamanla siyasallaşarak “*Avrasyacılık*” kavramı olarak lanse edilmeye başlanmıştı. Avrasyacılık yaklaşımını ortaya atan ilk aydınlar Avrasyacılık siyasi vizyonunu tüm yönleriyle açıkça ifade etmeye çalışmışlardır. Coğrafik, tarihi, siyasi vs. fakat bununla beraber bu yaklaşımla ilgili sorular ve şüpheler henüz giderilmiş değildir. Avrupalılar için bu terim ya Avrupa ve Asya’nın dışında “*üçüncü*” bir dünyayı temsil etmekteydi veya Avrupa ve Asya’nın ki Asyacılık daha ağır basan bir tanımlamayla sentezini anlatmaktaydı. İlk Avrasyacılar da devlet kültürüne açılan meydan okunması zamanla devlet kültürüne dönüşerek, Sovyetler Birliği ile tamamen jeopolitik kavrama bürünmeye başlanmıştır.⁷

“*Avrasya*” deyimini Alman Von Humbolt tarafından ilk kez literatüre sokuldu. Humbolt’un geliştirdiği bu kavram, Asya-Avrupa coğrafi bileşenini tanımlamaktadır.⁸ Avrasya’yı neden Asya-Avrupa bileşeni üzerine tesis ettiğini anlamak için, arka plandaki Kutsal Roma-Germen ideal devletinin görmek gerekmektedir. Kutsal Roma İmparatorluğu 843’de Verdun Antlaşması ile Almanya, İtalya ve Burgonya birlikteliğiyle kurulmuş ve 1806’da yıkılmış bir imparatorluktur. Bu imparatorluk eski kıtanın (Coğrafi Avrasya’nın) Avrupa kanadını; bugünkü Orta, Batı ve Güney

⁷ Askhat Kessikbayev, Soğuk Savaş Sonrası Avrasya Jeopolitiği: Orta Asya’da Yapısal Dönüşüm, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesin Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Haziran, 2007, s.23.

⁸ Hüseyin Karadağ, “*Hangi Avrasya*”, (Çevrimiçi) <http://www.21yyte.org>, 24 Temmuz 2007.

Avrupa'yı hükümranlığı altına alıp yönetti. Kutsal Roma Germen Devleti'nin yöneticilerinin hepsi Alman İmparatorların da tamamı Katolik mezhebini. Gelişmiş  st n kültürün temsilcisi olarak kabul edilen Roma-Germen kültürü ve bu kültürün mirasçısı olan Almanya'nın, Avrasya'nın diğer kanadı olan Asya'ya yönelerek Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nu (Romanorum İmperium'u) bir Avrasya İmparatorluğuna terfi ettirmesi gerekirdi. II. Dünya Savaşı'nda Hitler sadece petrol kaynaklarına hâkim olmak için değil, aynı zamanda Roma-Germen Avrasya İmparatorluğunu ihya etmek için Kafkaslar  zerinden Batum-Bak -Buhara g zerg hına ve Rusya i lerine yüklendi. Bugünkü AB, liderliğini Almanya'nın yaptığı bir Roma-Germen İmparatorluğu projesidir. Dolayısıyla Anglo-Sakson İngiltere, AB ile doku uyuşmazlığı içindedir. Bunun için İngiltere, AB  yesi olmasına rağmen stratejik faaliyetlerinde Anglo-Sakson bloğu içinde Amerika ile hareket etmektedir.⁹ Dahası İngiltere AB ayrılmak için girişimde bulundu nihayetinde AB'den Brexit Süreci ile resmen ayrıldı.

Avrasya'nın siyasi ve coğrafi sahasında araştırmalar yapan Anıl  e en, Avrasyalaşma sürecinden bahsetmekte ve Avrasya'nın tanımını Avrasyalaşma sürecini ön plana  kartarak şöyle yapmaktadır: *“Avrasya büyük bir alanın adıdır. Çeşitli bölgelerden meydana gelen kıtasal alan b y kl ğindeki Avrasya'nın konumu belirlenirken bu çok bölgeli yapıyı esas almak gerekmektedir. Dünyanın diğer bölgelerine benzemeyen bu çoklu yapı kendi içinde de benzeri olmayan bir jeopolitik yapılanmayı beraberinde getirmektedir. Avrupa'nın ortalarından, Asya'nın ortalarına kadar uzanan*

⁹ Karadağ, a.g.e.

uçsuz bucaksız alanlarda, Avrasya süreci gelişmekte ve yeni dünya düzeninin önemli bir parçası olarak dünyanın gündemine girmektedir.”¹⁰

Yine Avrasya'nın tanımını dar ve geniş kapsamlı diye ikiye ayıran Çeçen, geniş anlamda: *“Avrasya kavramı bütün Avrupa ve Asya kıtasını yani dünyanın ana karasını”* ifade etmekte olduğunu belirtmektedir. Dar ve gerçek anlamıyla ise, *“Avrupa ve Asya'nın birleştiği bölgedir. Viyana hattından başlayarak Avrupa'nın doğusu ile Balkanlar, Karadeniz, Kafkasya, Anadolu, Orta Asya Avrasya kıtasının bölgeleridir. Bütün bölgeleri içine alan geniş alana, coğrafya dilinde ve dünya politikasında 'Avrasya' denilmektedir. Avrasya denildiğinde Avrupa ve Asya kıtalarının kesiştiği büyük alan anlaşılacaktır. Bir anlamda dünyanın ana karasını oluşturan bölgenin orta kısmı Avrasya olarak tanımlanabilir”¹¹* sözleriyle dile getirmektedir.

Başka bir tanıma göre; Avrasya bölgesi yüzlerce devlete ve millete ev sahipliği yapmış, medeniyetlerin doğuşu, gelişmesine ve yayılmasına öncülük etmiş, barındırdığı nüfusuyla hiçbir kıtayla karşılaştırma yapılamayacak kadar kalabalık olan ve kendi içinde çok çeşitli ve emsalsiz bir yapıyı içerir. Siyasi Avrasya üzerine araştırmalar yapan Ali Kulebi, *“Avrasya Neresi?”* sorusuna cevap aramaktadır. Bu sorunun belki on değişik tarifi yapılabilirse de tariflerin her biri, tarifi yapanın milliyeti, tarihsel ve siyasal bakış açılarıyla da genelde göreceli kapsam ve tanımda olacaktır. Türkiye'nin jeopolitiğine göre; genelden ayrıntıya giderek öncelikli olabilecek kademeli Avrasya tariflerini şöyle sıralamaktadır:

- 1- Atlantik'ten Pasifik'e, Lizbon'dan Vladivostok'a uzanan, yani Avrupa ve Asya'nın tamamını veya büyük kısmını kapsayan bölge,

¹⁰ Anıl Çeçen, Atatürk ve Avrasya, İstanbul, Cumhuriyet Yayınları,1999, s.413.

¹¹ Çeçen, a.g.e., s.421.

- 2- Ural Dağları eksen alındığında, bunun batı ve doğusunda kademeli olarak uzatabilecek bölge,
- 3- Çekirdek olarak Türk (Turan) ve Slav unsurların asırlardır yaşadığı (Türklerin, Moğolların, Slavların, Macarların, Finlilerin, Çinlilerin) bölgesi,
- 4- Dar anlamda ve bizim için Türkî Devletlerin, Türk unsurların bulunduğu Türk Dünyası olarak tanımlanabilecek bölge olarak nitelendirilebilir.¹²

Avrasyacıların gerçekliği ise mekân ve tarih üzerine kurulmuştur. Akımın ismi olan “*Avrasyacılık*” bile düşüncenin temel gerçekliğinin mekân olduğunu göstermekte ve mekânla düşünmek Avrasyacılığın en belirgin özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kıtanın durumu ve kendine has özellikleri mekân faktörüyle açıklanmaktadır. Kara ve deniz hâkimiyet teorisini dikkate almayan Avrasyacı yaklaşım, bu kıtanın jeopolitiği hakkında fikir beyan etmesi, yerçekimi yasalarını bilmeksizin klasik fizikten bahsetmek gibi tamamen anlamsızdır.¹³ Ayrıca jeopolitik bilimiyle Avrasyacılık arasında sıkı bir etkileşim bulunmaktadır.¹⁴ Jeopolitik bilimini esas almadan Avrasya ile ilgili çok sağlıklı siyasal, tarihsel ve ekonomik değerlendirmeler yapmak mümkün değildir.

Jeopolitik kitaplarında Avrasya'nın adı da “*Heartland-Kalpğah*” olarak geçmektedir. Başka bir deyişle, bu terim dünyanın merkezini ifade etmektedir. Ayrıca “*Kalp bölgesi*” kavramını, şu ünlü söylemle eşdeğer olarak anılır:

¹² Ali Kulebi, “*İhmal Edilmiş Seçenek: Türk Avrasyacılığı*” ,(Çevrimiçi), <http://www.tusam.net>, 10.08. 2007.

¹³ Aleksandr Dugin, *Rus Jeopolitiği: Avrasyacı Yaklaşım*, Çev: Vügar İmanov, İstanbul, Küre Yay., 2005, s.13.

¹⁴ Kulebi, a.g.e.

“Doğu Avrupa ’ya hükmeden, kalp bölgesini yönetir;

Kalp bölgesine hükmeden, dünya adasını yönetir;

Dünya adasına hükmeden, dünyayı yönetir.”¹⁵

Amerika Birleşik Devletinde Ulusal Güvenlik danışmanlığı yapmış olan Zbigniew Brzezinski, Avrasya’yı küresel üstünlük mücadelesinin oynandığı satranç tahtasına benzetmekte ve mücadele jeostratejiyi, yani jeopolitik çıkarların stratejik idaresini içerdiğinden bahsetmektedir. 1940’lardan önce olduğu gibi yakın zamanlarda her biri küresel gücü elde etmeyi ümit eden Adolf Hitler ve Joseph Stalin (1940 yılının Kasım ayındaki gizli görüşmelerinde) Avrasya’nın dünyanın merkezi olduğunu ve Avrasya’yı kontrol edenin dünyayı da kontrol edeceği varsayımını paylaşmaktaydı.¹⁶

Avrasya’nın omurgasını Türk Dünyası meydana getirmektedir. Avrasya’da nüfus, coğrafi büyüklük, jeostratejik bölgeler ve geçiş güzergâhları Türk Dünyasına hizmet etmektedir. Şöyle ki, Türk Dünyası Balkanlar’dan Çin Settine kadar dil, din, kültür, ırk ve ortak tarih bakımından büyük bir mozaiği yansıtmaktadır. Avrasya’da ince hesaplar üzerine kurulmuş bütün kısa ve uzun vadeli planlar Türk Dünyasına rağmen gerçekleşemez. Türk Dünyası Avrasya’da ağacın kökleri ve gövdeleri gibidir. Bununla beraber günümüzde aynı dili konuşan, dine inanan, kültüre sahip ve ortak tarih bilinci olan Türk Dünyası ile ilişkiler istenen seviyeye ulaşamamıştır.¹⁷

Çeçen’e göre; *“Avrasya bölgesinin önde gelen özelliği Türkçenin yaygın bir dil olmasıdır. İkincisi Türk devletlerinin ve ayrı yaşayan Türk asıllı topluluklarının sayısının fazla olmasıdır. Üçüncüsü İslam dininin bu bölgede*

¹⁵ Zbigniew Brzezinski, Büyük Satranç Tahtası, Çev. Yelda Türedi, İstanbul, İnkılâp Kitapevi, 2005, s.61.

¹⁶ Brzezinski, a.g.e., s,14.

¹⁷ Fuat Uçar, Dış Türkler: Türk Dünyası’nın Parlayan 5 Yıldızı, Ankara, Fark Yay., 2007, s.214.

yaygın din olarak etkinliğini sürdürmesidir. Dördüncüsü, bu bölgede Türk ve İslam asıllı olmayan ulus ve toplulukların da bulunmasıdır. Avrasya kıtası, bir anlamda dinler, kavimler ve uluslar topluluğundan meydana gelen bir mozaiği andırmaktadır.”¹⁸

Avrasya günümüz dünyasında jeopolitik önemini yitirmemiş, aksine dünya tarihinin en önemli jeopolitik eksenini ve jeopolitiği hâline gelmiştir. Avrasya'nın Batı bölgesi Avrupa, yaşlı nüfusuna rağmen, halen siyasetinin ve ekonomik pek çok yönden merkezi olmaya devam ederken, Doğu bölgesi Asya'da yakın zamanlarda ekonomik büyümenin ve yükselen siyasi nüfusun önemli merkezi olmuştur. Avrasya yakın gelecekte teknolojik ve ekonomik üstünlüğü Amerika Birleşik Devletleri'nden devralacağı varsayımları yaygınlaşmaktadır. Avrasya kıtasının Doğu bölgesi, hem Avrasya'nın Batı hem de Atlantik bölgesine göre çok daha fazla gelişme ve kalkınma hızı yakalamıştır. Gelecekteki 20 yıl içerisinde dünya dengelerinin ciddi bir şekilde değişime uğrayacağı pek çok strateji uzmanı tarafından dile getirilmektedir.

Avrasya dünya hâkimiyetinin belirlendiği bir anahtar konuma sahiptir. Bu yüzden bölgesel ve küresel devletlerin Avrasya ile ilgili uzun dönemli planları vardır. Avrasya, geleceğin dünyasının şekilleneceği bir arenadır. Avrasya yerkürenin en büyük kıtasıdır ve jeopolitik olarak eksendir. Avrasya'ya hükmeden bir güç, dünyanın en ileri ve ekonomik olarak en verimli üç bölgesinden ikisini kontrol edecektir. Dünya nüfusunun yaklaşık %75'i Avrasya'da yaşamaktadır ve dünya fiziksel zenginliklerinin çoğu, hem yatırımlar hem de zenginlikler bakımından burada bulunmaktadır. Avrasya dünya GSMH' sının %60'ına ve dünyanın bilinen enerji kaynaklarının dörtte üçüne sahiptir. Avrasya aynı zamanda siyasal olarak

¹⁸ Çeçen, a.g.e., s.416.

dünyanın en iddialı ve dinamik devletlerinin bulunduğu yerdir. Amerika Birleşik Devletleri'nden (ABD) sonra en büyük altı ekonomi ve en büyük altı silah alıcısı Avrasya'da bulunmaktadır. Dünyanın en kalabalık nüfuslu bölgesel hegemonya ve küresel nüfus talepkârları Avrasyalılardır. Dünyanın, biri hariç, resmi olarak bilinen ve bilinmeyen tüm nükleer güçleri Avrasya'da bulunmaktadır.¹⁹

İnsanlığın büyük medeniyetleri Avrasya'da yaratılmış, Avrasyalı devletler dünyayı kontrol altına almışlardır. Tarihsel süreçte söz konusu kıta önemini hiçbir zaman kaybetmediği, bu coğrafya üzerindeki küresel kavganın her dönemde canlı bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Kısaca hatırlatmak gerekirse, insanlığın yaşadığı iki büyük dünya savaşı Avrasya'nın kaynaklarını kontrol etmek için çıkmıştır.²⁰ Yine bir dünya savaşı çıkacak olursa, bu kıtanın paylaşımından kaynaklanacağı ciddi bir şekilde telaffuz edilmektedir.

21. yüzyıla girerken yapılan bütün jeopolitik ve stratejik değerlendirmelerde, Avrasya'nın yeniden bir yıldız gibi parladığını ve bu yüzyılın jeopolitik kalbinin Avrasya olacağı anlaşılmaktadır. Küresel hâkimiyet için mücadele eden Amerika'dan sonra dünyanın gelecekteki süper güç adayları arasında bu kıtada hâkimiyet kurmak için kıyasıya bir yarış olacaktır. İrili ufaklı yüzlerce devlet ve küresel çapta devletler arasında satranç tahtasındaki hamleler gibi politikalar ve ittifaklar meydana gelecektir. Fakat mevcut küresel, kıtasal, bölgesel güç merkezleri Avrasya'nın yeni bir kıtasal güç olarak ortaya çıkmasını arzu etmemektedirler. Bu mücadele içerisinde hâkim

¹⁹ Brzezinski, a.g.e., s.52.

²⁰ Brzezinski, a.g.e., s.57; Ramazan Özey, "Türk Dünyasının Jeopolitik Önemi ve Başlıca Sorunları", TC Başbakanlık Tika, Avrasya Etütleri, Türk Dünyası Özel Sayısı, Sayı: 20, Ankara, 2001, s.34; Bayram Kodaman, Şark Meselesi, Işığın Altında: II. Abdülhamit'in Doğu Anadolu Siyaseti, İstanbul, Orkun Yayınevi, 1983, s.161-168.

güçler; birbirlerine yaklaşımlarıyla oluşabilecek avantajlı durumu önlemek amacıyla büyük çaba sarf etmektedirler.

Türkiye, bu satranç tahtasında oyunun kaderini, gidişatını ve seyrini değiştirebilecek çok önemli bir oyuncudur. Güç dengeleri arasında Türkiye, jeopolitik konumu, kültürel ve dinsel kimliğiyle bu kıtada vazgeçilmez bir stratejik ve bölgesel güç olacaktır. Geleceğin küresel güç adayları arasında, Türkiye yerini almalıdır. Türkiye bağımsız ve jeopolitik eksenli politikalar oluşturursa, yakın gelecekte bölgesinin lider devlet pozisyonunu pekiştirecektir. Her geçen gün bu kıtada sürmekte olan politik, ekonomik ve kültürel açılımlar, Türkiye'nin kaderiyle yakından ilgilidir. Türkiye bu bölgeyle ilgili politikasızlığına son vermelidir.²¹ Bu bağlamda Türkiye, bölgeyle ilgili uzun vadeli ve bölgede Türkiye'nin gücünü pekiştirecek politikaları bir an önce hayata geçirmelidir. Avrasya'nın siyasi, ekonomik ve sosyolojik iklimini ve kompozisyonunu dikkate alarak, kıtada “*ben de varım*” diyebilmelidir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti Avrasya'da kaderi belirlenen bir ülke değil, kendi kaderini belirleyen bir ülke olmalıdır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Avrasya Politikası'nda bugünün daha çok geleceğin Türkiyesi için kısa ve uzun vadeli stratejik planların oluşturulması hayati derecede önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Atatürk döneminde uygulanan çok yönlü dış politikaların günümüzde bölgeyle ilgili etkin bir dış politika oluşturmasında büyük bir yardımı olacağı düşünülmektedir.

²¹ Şamil Ünsal, “*Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya'ya Yönelik Hakim Güç Merkezlerinin Vizyonları Politikaları ve Stratejileri*”, Hava Harp Akademileri Komutanlığı Küresel Strateji ve Uluslararası Güvenlik Ders Kitabı, Haz. Cengiz Köylü, İstanbul, Harp Akademileri Komutanlığı Yay., 2006, s.46.

2- Jeopolitik Eksen Olarak Avrasya

Jeopolitik (İngilizce Geopolitics, Fransızca Geopolitique, Almanca Geopolitik) kelimesinin sözlük anlamı; siyasal ve ekonomik coğrafya verilerine göre, dış siyasetin saptanması, yer politikası, siyasi coğrafyanın belirlenmesidir. Daha geniş anlamıyla jeopolitik; devletlerin coğrafi özellikleriyle siyasetleri arasındaki ilişkileri inceleyen bilimdir. Diğer bir ifadeyle uluslararası siyasete, coğrafi etmenlerin güç ilişkileri üzerindeki etkisinin incelenmesidir.²²

Jeopolitik 19. yüzyılda yıldızı parlayan bir disiplin hâline geldi. Günümüzdeki jeopolitik biliminin tarihsel ve bilimsel gelişmeleri bu yüzyıldaki yapılan çalışmalara dayanmaktadır. Jeopolitik, devletle mekân arasındaki ilişkileri yansıtır. Ancak bilimsel bir disiplin hâline dönüşen Jeopolitiğin ortak bir tanımına ulaşılmış değildir. İlk kez bilimsel tanımı yapan İsveçli bir coğrafyacı olan R. Kjellen “*coğrafi teşekkül veya yer içinde, ilmî olarak devletin araştırılması*” olarak jeopolitiği tanımlamaktadır. Bir başka deyişle devlet varlığının tabiat kanunları ve insanların davranışları açısından araştırma ve değerlendirilmesi jeopolitik olarak ifade etmiştir. Bir ülkenin arz üzerinde işgal ettiği konum dolayısıyla sahip olduğu askerî, siyasî ve ekonomik önemi jeopolitik olarak tanımlayanlar da vardır. C.Haushofer ise jeopolitiği; “*coğrafi bölgenin ve tarihî gelişmelerin etkisi altında devletin üzerinde yaşadığı yer ile ilişkisi*” olarak ifade etmiştir. Yine Haushofer’e göre; jeopolitik yeryüzü ilişkilerinin siyasi gelişmelerle olan bağlantısının ilmi olduğunu iddia etmektedir.²³

²² Ramazan Özey, Türkiye’nin Coğrafyası ve Jeopolitiği Neden Önemlidir, İstanbul, Aktif Yayınlar, 2000, s.1.

²³ “*Jeopolitik Nedir*”, (Çevrimiçi) <http://www.turksite.eu/cografya/jeopolitik-nedir.html>, 30 Temmuz 2008.

Başka bir tanıma göre; jeopolitik, insanlığı mekân faktörüyle karşılıklı ilişkisi içerisinde inceleyen bir disiplindir. Türkiye'nin bu bilim dalı konusunda önemli simalarından olan Suat İlhan'a göre; jeopolitik “coğrafyanın bütün türleri ve verileri ile aktifleşmesi” olarak tanımlandıktan sonra sürecin, bugünkü ve gelecekteki politik güç ve politik amaç ilişkisinin coğrafi gücü esas alarak incelenmesini kapsadığını ifade etmektedir. Burada coğrafi platform üzerinde güç merkezlerini karşılaştırmalı olarak değerlendirmek esastır. Böylece politik düzeyde güç ve hedef ilişkisi kurulmaktadır. Devletlerin güvenlik, gelişme ve kalkınma politikası da bu zemin üzerine oturtulmaktadır.²⁴

Napolyon, bir ulusun coğrafyasını bilmenin onun dış politikasını da bilmek olduğunu söylemiştir. Ülkeler arası bütün ilişkilerde jeopolitik kriterler dikkate alınır ve bu kriterler çerçevesinde iç ve dış siyasa oluşur. Üstelik jeopolitik bilimi ülkelerin politik ve kalıcı amaçlarını yansıtır. Özellikle uluslararası ilişkilerde ülkeler jeopolitik konumların ön plana çıkararak, dış politikasını oluşturur. 21 yüzyılda ideolojinin yerini güçlü bir şekilde jeopolitiğe bırakmıştır.

Jeopolitik konum, bir bölgenin veya bir ülkenin mekân siyasetine göre, yani siyasi coğrafya haritasına göre, yerinin belirlenmesidir. Jeopolitik konum belirlemede, ülkelerin bulunduğu siyasi coğrafya esas alınır. Mesela Türkiye'nin bulunduğu coğrafyadaki büyük devletlerin egemenlik yarışı, enerji kaynaklarını kontrol etme çabaları ve dünyanın merkezi olarak addedilen bir konumda yer almaktadır.

Türkiye'nin bulunduğu emsalsiz konum jeopolitik önemini arttırmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin jeopolitiği Batı ve Doğu üzerinde önemli bir etkiye

²⁴ Suat İlhan, “Jeopolitik Çalışmalar”, (Çevrimiçi)<http://www.jeopolitik.org>, 10 Mayıs 2008.

sahiptir. Türkiye'nin coğrafi konumu tartışılmayacak kadar önem arz eder. Napolyon, “*Asya ve Avrupa birleşseydi, dünyanın başkenti İstanbul olurdu*”²⁵ diye söylemektedir. Türkiye, bir yandan Kafkaslar, bir yandan Balkanlar, bir yandan da dünyanın stratejik enerji kaynaklarının yer aldığı Ortadoğu’da kilit bir ülke konumundadır. Ayrıca Türkiye'nin boğazlara sahip olmasıyla beraber, stratejik boyutu inanılmaz derecede önem arz eder.

Türkiye, coğrafi konumundan dolayı büyük siyasi birliklerin içerisinde yer almıştır. Gerek NATO gerekse Avrupa Birliği üyelik süreci ve kurucusu olduğu İslam Konferansı Örgütü (İKÖ), Karadeniz Ekonomik İşbirliği ve Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) gibi örgütlenmeler sayesinde jeopolitik önemi olağanüstü derece artmaktadır. Bununla beraber üç eski kıtanın Asya-Afrika ve Avrupa'nın ortasında yer alması Türkiye'nin jeopolitiğine önemli katkılar sunmaktadır. Bunlar Türkiye'nin dış politik açılımlarına önemli fırsatlar sunmaktadır. Bütün bu örgütlenmeler sayesinde dış politik gelişmeler, ülkenin diğer dinamiklerine göre daha başarılıdır. Ancak bütün dünyanın gözünü diktiği ve istikrarsız bir coğrafya da yaşamının tehlikeleri ve tehditleri, bu avantajlarının düzeyini ve niteliğini olumsuz yönde etkilemektedir.

Türkiye, Avrasya’da doğudan batıya, kuzeyden güneye uzanan stratejik enerji kaynaklarının ortasında yer almaktadır. Günümüz dünyasının stratejik enerji kaynağı petrolden sonra gelen doğalgaz kaynaklarının çoğu bilinen ve bilinmeyen rezervleriyle Hazar havzasında bulunmaktadır. Hazar havzası İran dışında Türk Cumhuriyetleri'nin kontrolü altında ve Türk Cumhuriyetlerden biri olan Azerbaycan ise bu havzaya en uzun sınırlara sahiptir. Türkiye sahip olduğu jeopolitik konumuyla, Batı'nın şiddetle ihtiyaç duyduğu petrol ve doğalgaza alternatif enerji koridoru olma yolunda

²⁵ Ahmet Emre Bilgili, “*Napolyon’un İstanbul Aşkı*” Şehr-i İstanbul, Sayı:4, Temmuz-Ağustos 2004, s.16.

hızla ilerlemektedir. Aynı zamanda Türk Cumhuriyetleri Rusya'nın bölgedeki enerji tekeli kırılmak ve ekonomik ve siyasi bağımsızlıklarını güçlendirmek için Türkiye ile her alanda daha etkin ve sıkı bir işbirliğine ihtiyaç vardır. Diğer taraftan Türkiye'nin Avrasya'dan geçen enerji boru hatlarıyla ilgili siyasi kararlılığa sahip olması gerekmektedir. Türkiye sahip olduğu jeopolitik konumunun avantajlarından yararlanmak zorunda ve Avrasya'da Türk Dünyasının beraber hareket etmesi kaçınılmaz gözükmektedir.

3- Türkiye'nin Avrasya'da Konumu

Türkiye, Avrasya kıtasının stratejik ve jeopolitik bir odağıdır. Türkiye, Avrasya'yı kontrol altında tutabilecek merkezi bir konumdadır. Üstelik Türkiye, dünyanın en gelişmiş kıtası Avrupa ile dünyanın en kalabalık ve büyük kıtası olan Asya arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Dün olduğu gibi bugün de bu coğrafi yapı, büyük devletlerin hâkimiyet mücadelesine sahne olmaktadır.

Türkiye, üç kıtanın (Asya, Avrupa ve Afrika) oluşturduğu dünya adasının menteşesi durumundadır. Aynı zamanda bu menteşeyi açan ve kapatan bir kilit ve anahtar değerindedir. Bu üç kıtanın iç denizleri olan Akdeniz ve Karadeniz'i birbirine bağlar. Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu'yu birleştirir ve ayırmaktadır. Bu coğrafi konum dünyada ve bölgede oluşabilecek her türlü güç yapısına göre büyük bir değer taşımaktadır.²⁶

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılmasıyla, Batılı devletler gizli antlaşmalarla belirledikleri bu topraklar üzerindeki paylaşım düzenini uygulamaya başlamışlardı. Mondros Ateşkes Antlaşması'nı Osmanlı

²⁶ "Avrasya'daki Yeni Jeopolitik Koşullarda Türkiye'nin Konumu ve Seçenekleri", <http://www.coğrafya.gen.tr/siyasi/jeopolitik/yeni-kosullarla-turkiye.html>, 10 Haziran 2008.

Devleti'ne kabul ettirerek, bunun ilk aşaması gerçekleşmiş oldu. İkinci aşamada stratejik ve jeopolitik olarak gördükleri ve zengin petrol kaynaklarının bulunduğu alanlar öncelikle işgal edilmeye başlandı. Batılı devletler Osmanlı Devleti'nin stratejik topraklarını ele geçirmesiyle beraber, bir taraftan Balkanlar ve Ege bir taraftan Kafkasya ve Karadeniz diğer taraftan Akdeniz üzerinde söz sahibi oldular. Şüphesiz Osmanlı Devleti'nin söz konusu dönem içerisindeki jeopolitik konumu, gizli antlaşmaların uygulaması olan bu işgallerin önemli nedenlerinden biriydi. Ancak İşgal devletleri asli unsur olan Türkleri bütün çabalarına ve uğraşmalarına rağmen yıkamamışlardır. Böylece Doğu-Batı eksenindeki sürdürülen Kurtuluş Savaşı Avrasya'nın siyasi haritası üzerinde etkisi olacaktı. Batılı devletlerin kendi çıkarları ve menfaatleri için Türklere dikte etmeye çalıştığı Sevr Antlaşması, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Türk Milleti tarafından kabul edilmemiş, bunun sonucunda Türklerin Avrasya'da bağımsız millet hâlinde yaşama hakkını verecek mücadeleye girmişlerdi.

Osmanlı Devleti'nin hayat sahasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Asya ve Avrupa'nın bileşkesinde yer almakta ve iki kıtayı birbirine bağlayan bir geçiş güzergâhındadır. Günümüz dünyasının bütün teknolojik, kültürel ve siyasal değişimleri ve gelişmeleri, Türkiye'nin jeopolitik önemini azaltmamış, aksine arttırmıştır. Türkiye'nin coğrafi konumu, dünyada bilinen enerji kaynaklarının %75'inin geçiş istikametinde yer almaktadır. Küresel enerji güvenliğinin sağlanmasının zorluğu düşünüldüğünde, Türkiye'nin sahip olduğu coğrafi konumun önemi hakkında fikir sahibi olunabilir. Diğer taraftan Türkiye, bölge ülkeleri için önemli bir lojistik merkezdir. Küresel güç ve küresel güç adayları Türkiye'nin sahip olduğu jeopolitik ve stratejik önemi dikkate alarak, kısa ve uzun vadeli planlar oluşturmak zorundadırlar. Bu bakımdan Türkiye'nin satranç tahtasında yaptığı akılcı hamleler, oyunun kaderini değiştirebilir.

Rusların Avrasyacılık teorilerini oluşturan ve aynı zamanda Putin'in danışmanlığını yapan Aleksander Dugin bu konuyu; “*Türkiye jeopolitiğin temel saikinin Türk etnik menşeinin kadim katmanları olduğu kabul etmek gerekir. Devasa bir dünya imparatorluğunu (ki onun hayati merkezini şu anki Türkiye muhafaza etmektedir) kuran Türklerin tarihi yükselişinin kökünde de bu faktör bulunmaktaydı... Çağdaş Türkiye'nin ve hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun kökleri saf Avrasyacılık muhitine inmektedir*”²⁷ şeklinde anlatmaktadır. Kara hâkimiyet teorisine göre; Türkiye'nin tarihi, coğrafi konumu ve kültürü açısından Avrasyacı bir devlet geleneğinden gelmektedir. Üç kıtaya yayılan Osmanlı Devleti'nin gücü ve hâkimiyeti Avrasyacı politikalara borçlu olduğu bilinmektedir. Söz konusu hayat merkezini işgal eden Türkiye, Avrasya merkezli politikalar tatbik ederek, siyasal, sosyal, ekonomik ve askeri boyutlarda sözü geçen, bölgesel ve uluslararası politikalar üretebilen ve yönlendiren bir devlet statüsüne geleceği aşikârdır.

Türk stratejistler, Türkiye'nin 21. yüzyılda hızla enerji koridoru hâline dönüşeceğini söylemektedirler. Türkiye'nin petrol ve doğalgaz gibi hayati önem taşıyan enerji kaynaklarına yakınlığını ön plana çıkarılmaktadır. I. ve II. Dünya Savaşları'nın enerji kaynakları için çıktığı bilindiği için gelecekte de enerji kaynaklarının arz ve güvenliği konusunda büyük mücadele yaşanacağı öngörülmektedir.²⁸ Bu durum, Türkiye'ye çok büyük avantajları da beraberinde getirmektedir.

Türkiye bilinen ve bilinmeyen enerji kaynaklarının ortasında yer almaktadır. Böylece enerjinin dağıtımı ve aktarımı sırasında da önemli bir rol oynamaktadır. Türkiye'nin işgal ettiği jeopolitik konumu Türkiye doğu-batı,

²⁷ Dugin, a.g.e., s.15.

²⁸ Brezezinski,a.g.e., s.78; Osman Nuri Aras, Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi, İstanbul Der Yay., 2001, s.12.

kuzey-güneybatı istikametinde genişleyecek enerji arz ve taleplerinin tam merkezinde yer almaktadır. Dünyadaki petrol ve doğalgaz rezervlerinin yaklaşık dörtte üçüne sahip bölgelerin kavşağında olmak Türkiye'nin en önemli avantajlarından biridir.²⁹

Türkiye, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan merkezi bir coğrafyada bir Avrasya devletidir. Üstelik sıradan bir Avrasya devleti değil, Avrasya'da dengeleri ve güç odaklarını etkileyecek büyüklükte bir devlettir. Sahip olduğu jeopolitik konum nedeniyle, Avrasya'da İran, Rusya ve Çin ile başa baş hâkimiyet mücadelesi vermektedir. Türk ve İslam unsurlarının çoğunlukla yer aldığı Avrasya, Türkiye'nin hayat sahasıdır. 21 yüzyılda Türk Dünyasının en gelişmiş ve lideri görülen ve Müslüman dünyasında çok önemli etkiye sahip Türkiye Türkleri, Atatürk'ün hedef gösterdiği muasır medeniyet seviyesine gerçekçi bir vizyona sahip Avrasya politikalarıyla ulaşılabileceği düşünülmektedir.³⁰

Türkiye, bulunduğu konum itibariyle Avrasya coğrafyasında ve Avrasya'daki güç mücadelesinde kilit bir ülke olduğunu daha öncede olduğu gibi ifade edilmektedir. Türkiye, Avrupa ve Asya coğrafyalarının kesiştiği bir noktada yer alması, Avrasya'nın enerji kaynaklarına ve pazarlarına girişi sağlaması, Avrasya'daki satranç tahtasında Türkiye'yi bir adım öne çıkarmaktadır. Yine önemli bir enerji köprüsü oluştururken küresel enerji güvenliği içinde enerji güzergâhlarının seçiminde ve kontrol edilmesinde önemli roller oynamaktadır. Ayrıca, Türkiye Orta Doğu'daki dengeleri değiştirme yeteneğiyle Avrasya'daki güç mücadelesini etkileyebilmektedir.

31

²⁹ Müjdat Güler, Orta Asya ve Kafkaslara: Türk Bakışı, 2.bs., İstanbul, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s.245.

³⁰ Brzezinski, a.g.e., s.193.

³¹ Brzezinski, a.g.e., s.178.

4- Atatürk'ün Avrasya Stratejisi

Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten gelen bir devlet adamı olması, ülkelerin jeopolitiği hakkında geniş bilgiler edinmesini sağlamıştır. Bu jeopolitik bilgisini Kurtuluş Savaşı yıllarında başarıyla kullanmış, nihayetinde düşmanlarını yenilgiye uğratmıştır. Söz konusu dönemde düşmanına düşman üretme sürecini iyi yönetip, büyük bir başarıya imza atmıştır. Adeta bağına hançer dayanan Türk Milleti, bağımsızlığını emperyalizmden geri almasını, Mustafa Kemal Paşa'nın iç ve dış siyasette izlediği stratejinin ve Türkiye'nin jeopolitik avantajlarının büyük payı olmuştur.

Türk Milleti'nin tam bağımsızlığını Lozan Antlaşması ile İtilaf devletlerine kabul ettiren Mustafa Kemal Paşa, emperyalist politikalar izlemeye devam eden Batılı devletlere karşı mesafeli bir tutum takınmıştır. Batılı devletler Türk Milleti'nin bağımsızlığını kabullenmekte isteksiz davranmışlardır.³² Zira Emperyalist devletler, kendilerine tehdit olarak algıladığı ve sömürge düzeninin devam etmesinde engel gördükleri Türk Devletini, silah zoruyla kabul etmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla Cumhuriyetin ilk yıllarında Batılı devletlerle ilişkiler istenen seviyeye ulaşmış değildir. Ulusal devletler, emperyalizmin gelişmesine ve yayılmasına engel olmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa anti-emperyalist kimliğiyle Avrasya kıtasında her milletin kendi bağımsız devletini kurarak, sömürüye ve sömürgeciliğe karşı işbirliği yapmasını sağlamıştır.³³ Bu bağlamda Türkiye'nin İran ve Afganistan ile dostluk ve tarafsızlık antlaşmaları imzalaması ve bu devletlerle işbirliği içerisinde olması bunun açık kanıtıdır.

Mustafa Kemal Paşa Kurtuluş Savaşı'nın olağanüstü şartlarına rağmen, Avrasya kıtasından ilgisini kesmemiş, bu çetrefilli dönemde bile bu bölgeyle

³² Aptülahat Akşin, Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s.47.

³³ Çeçen, a.g.e., s.450.

ilgili politikalar geliştirmekten geri kalmamıştır. Atatürk işgalci devletlere karşı m¼cadeleye başladığı zaman kapsamlı ve stratejik bir Avrasya politikası olmuştur. Bu Avrasya politikasının üç ayağı vardı: Birincisi; Türklerin tamamen bağımsız devlet kurmaları; ikincisi; bölgenin Türk unsuru dışındaki milletlerin de bağımsızlığını kazanmaları; son olarak ise batı emperyalizmle m¼cadele ederken Sovyet desteğini kaybetmemektir. Bu politika hassas dengeler üzerinde kuruluydu. Bu hassas dengeler üzerinde en küçük hata Rusların Anadolu H¼k¼meti'ne yapacağı desteği geri çekebilirdi.³⁴ Türk ve Sovyetler bir defa Batı emperyalizmin kısıkaı altındaydı. Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla y¼r¼t¼lmesi için Sovyetlerin g¼ndereceęi silah, cephane, para yardımına şiddetle ihtiyaçı vardı. Buna ilaveten büyük bir devletin Anadolu H¼k¼meti'ni tanınması önemliydi. Bu gerçeği gören Mustafa Kemal Paşa tarih ve stratejik bilinci çerçevesinde, Türk topraklarının Sovyetlere nüfus etmesine izin vermeden, Sovyetler ile ilişkileri iyi düzeyde tutarak, istediğini almaya çalışmıştır.³⁵

Mustafa Kemal Paşa, Sovyetlerin jeostratejik hedeflerinin Boğazlara sahip olmaktan vazgeçmeyeceği bilincini asla kaybetmemiştir. Osmanlı-Rus Savaşları'nın tarihsel muhasebesini yapmıştı. Mustafa Kemal Paşa Sovyet gerçeğini en yakın arkadaşlarından biri ve söz konusu dönemde Moskova Elçisi olan Ali Fuat Paşa'ya; *"Garplılar, gaflet edecek olursa, eskisinden daha kuvvetli emperyalist bir Rusya meydana çıkabilir... Sovyet Rusya ile daima iyi komşu olmaya gayret etmeliyiz. Fakat ne haklarımızdan en küçük*

³⁴ Ercan Karakoç, Atatürk'¼n Dış Türkler Politikası, 2. bs., İstanbul, IQ Yayıncılık, 2004, s.69-70.

³⁵ Barış Doster, Atatürk Türk D¼nyası ve Mazlum Milletler, İstanbul, Toplumsal D¼n¼ř¼m Yayınları, 2004, s.269.

*bir şey feda etmeliyiz ve ne de oyunlarına kapılmalıyız*³⁶ şeklinde ifade etmektedir.

Osmanlı'nın Batı'ya yönelimi, Batılı devletler tarafından Rusya engeli çıkartılarak

durdurulmuştu.³⁷ Osmanlı-Rus Savaşları'nın kazananı Batı olmuştu. Hem Osmanlı Devleti hem de Çarlık Rusya güçlerini bu sonu gelmeyen savaşlarda sonuna kadar tüketmişti. Her iki devletin tarih sayfalarından silinmesinde bu sonu gelmeyen Osmanlı- Çarlık Rusya mücadelesi önemli rol oynamıştır. Mustafa Kemal Paşa, SSCB ile işbirliği dışındaki bir seçeneği benimsemesi, Anadolu'daki işgalci devletlerin ve emperyalizmin uzun süre veya hiç gitmemesi anlamına gelecekti. Bunun için Sovyetler ile ortak düşmana karşı işbirliği yapmayı benimsemişti. Kurtuluş Savaşı döneminde Sovyetler Batı'ya, Batı'da Sovyetlere karşı kullanılmıştır.³⁸ Bu dönemde Türk milli çıkarları ve menfaatleri akılcı bir şekilde sağlanmıştır.

Öte yandan Rus Çarlığının yıkılması ve 1917 Bolşevik Devrimi ile Türk Dünyasının büyük çoğunluğu bağımsızlığına kavuşmuştu.³⁹ Yeni rejimi tesis etmeye ve güçlendirmeye çalışan Bolşevikler, Çarlık Rusya idaresindeki milletlerin hürriyetlerini tanımak zorunda kalmışlardı. Yüzyıllardır Çarlık Rusya sömürüsü altında yaşayan Türkler, bu devletin uygulamış olduğu asimilasyon politikalarının menfi etkisi altındaydılar. Aynı ırkın mensubu

³⁶ Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2002. s.359.

³⁷ Ali Kulebi, "Atatürk'ün Türk Birliği Ülküsü: Avrasyacılığa Bakış" Türk Yurdu, Haziran 2008, Cilt: 28 Sayı: 250, s.14-18, (Çevrimiçi), <http://www.tusam.net>, 10.08.2007.

³⁸ Erel Tellal, "Sovyetlerle İlişkiler", Ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası, C.I, 6.bs., İstanbul, İletişim Yay., 2001, s.161-162.

³⁹ Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922), Cilt III, 4. Bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003, s.530; Mehmet Saray, Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e: Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği, İstanbul, Çantay Kitabevi, 2003, s.79.

olan Türkler, lehçe ve kültürel farklılıklar nedeniyle ayrılmışlardı. Üstelik Çarlık Rusya'nın coğrafi sınırlar üzerindeki değişiklikleri ve nüfus dengeleri üzerindeki bilinçli oyunları, Türk Dünyasının kendi aralarında birlik ve bütünlük sağlanmasını engellemiştir. *“Bahse konu Cumhuriyetlerin çoğu, bölge nüfusuna hiç önem vermeyen Joseph Stalin tarafından kurulmuştur. Bölgesel nüfus yapısıyla oynayarak bölgedeki etnik gruplar arasında çatışmaları körüklemek, eskiden beri kullanılan bir yöntemdi.”*⁴⁰ Dolayısıyla Çarlık Rusya altında bulunan Türk Dünyası bağımsızlıklarına kavuştuktan kısa bir zaman sonra, kendi aralarındaki çekişmeler, Sovyetlerin Türk Dünyası üzerindeki yayılmacı politikası, devlet yönetimindeki tecrübesizlikleri ve kendi aralarında birlik olamamaları sonucunda Sovyetlerin pençesine düşmüşlerdi.⁴¹

Sovyetlerin, Kafkaslar ve Orta Asya'daki zengin doğal kaynakları özellikle petrol, yayılmacı politikalarından vazgeçmeyeceğini ve açık denizlere inmek için buraları işgal edeceği tarihin ve jeopolitiğin getirdiği sonuç olduğunu öngören Mustafa Kemal Paşa, bu süreçte bölgede faaliyet gösteren eski İttihatçılarla temas ederek ve Türk Dünyasına gönderilen elçilere verdiği talimatlarla, Avrasya'da yaşayan Türk Dünyasının Sovyetler pençesine düşmemesini ve birlik ve beraberlik içerisinde hareket etmeleri gerektiği mesajını iletmiştir. Yine Mustafa Kemal Paşa Türkistan ve çevresindeki Türk kaynaklı toplumların hareketlerini sürekli izlemiş ve paralel çalışmalar yapmıştır.⁴²

Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyet Rusya'ya göndermek için görevlendirdiği heyetin içinde yer alan İsmail Suphi Bey, Türkistan coğrafyasında aralarında

⁴⁰ Lutz Kleveman, The New Great Game Blood and Oil in Central Asia, New York, Atlantic Monthly Press, 2003, s.2.

⁴¹ Ali Kulebi, “Batı'nın Türk Birliği Korkusu” Strateji Dergisi, Haziran 2007, s. 12, (Çevrimiçi) <http://www.turkocagi.org.tr>, 19.09.2008.

⁴² İsmet Bozdağ, Atatürk'ün Avrasya Devleti, İstanbul, Tekin Yayınları, 1998, s.61.

sorunlar yaşıyan aynı etnik kimliğe sahip bazı Türk boyları içerisindeki anlaşmazlıkları çözmek ve Türk birlikteliğini sağlamak için gizlice Buhara ve Hive'ye gitmişti. O zamanlar Türkistan birlikteliği için mücadele eden liderlerden biri olan Zeki Velidi Togan, hatıralarında şöyle demektedir: *“Temmuz'da Ankara Büyük Millet Meclisi üyesi İsmail Suphi Bey (Soysallıoğlu) Buhara'ya gelmişti. O, resmen güya Komünist partisi taraftarı bir Türk mebusu olarak seyahat ediyordu. Bundan dolayı Türkistan'da serbest gezmek imkânını elde etmişti. Hatta Hive'ye bile gidip geldi. Fakat kendisi Mustafa Kemal Paşa tarafından vazifelendirmişti. İsmail Suphi Bey Buhara'da benimle birkaç defa görüştüktan sonra benim ricamı kabul ederek o zaman birbirleriyle rakip durumda olan Özbek ve Tacik zümreleriyle görüştü. Türkistan Milli Birliği'nin yani Müşterek Komite'nin kurulmasının bir çıkmaza uğramış olmasından endişe duydu, taraftarların bir akşam bir yerde toplanmalarını teklif etti. 30 Temmuz 1921 günü akşamı Mirza Abdülkadir'in evinde toplandık. İsmail Suphi Bey önce taraftarlarla konuşarak Müşterek komite temsilcilerine beni seçmelerini teklif etmiş, onun bu teklifi kabul edilmişti. Akşam toplantısında güzel nutuk söyledi. Aynı teklifi yaptı. İttifakla kabul ettiler. Merkez komitenin diğer üyeleri de orada seçildiler. Bununla ben Ağustos'da Türkistan Milli Birliği'nin yani Müşterek Komite'nin reisi sıfatıyla faaliyete geçtim. Bu kritik günlerde yani Türkiye'den Mustafa Kemal Paşa tarafından gönderilen bu mebusun Kazak Alaş-Orda mümessillerin, bilhassa Dinşe'nin ve Afgan Sefiri Abdürresul Han'ın Türkistan için bir milli mücadele merkezi kurulmasında kesin ve etkili tesirleri oldu.”*⁴³

Türk Dünyası ile Kurtuluş Savaşı dönemi süresince yakın işbirliği ve dayanışma sağlanmaya çalışılmıştır. Bu yakın işbirliği ve dayanışma tesisi Orta Asya'daki Türklerin bağımsız bir millet hâlinde yaşamasını

⁴³ Zeki Velidi Togan, **Hatıralar**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1999, s.375.

amaçlamaktaydı. Orta Asya'ya gönderdiği temsilcilerin raporlarının incelemeyi ihmal etmeyen Mustafa Kemal Paşa'nın bölgeyle yakın ilgisi, Türk Dünyası arasındaki dil, din soy ve aynı kültür paydasında buluşmasıyla açıklanmaktadır.

Anadolu Hükümeti adına Mustafa Kemal Paşa'nın özel direktifleriyle 1921'de Türkistan'a gönderilen İsmail Suphi Bey'in Taşkent'teki Türkistanlı aydınlar arasındaki faaliyeti ve özellikle kısaca TMT diye anılan "*Türkistan Milli Birliği*"⁴⁴ adlı gizli teşkilatın kuruluşunda çok önemli katkıları olmuştur. Türkistan'da faaliyetlerini tamamlayan İsmail Suphi Bey, Eylül 1921'de Türkiye'ye dönmüş, Türkistan'ın o günlerdeki durumu ve kendi teşebbüslerini hakkında hazırladığı raporu Atatürk'e takdim etmiştir.⁴⁵

Mustafa Kemal Paşa, Kurtuluş Savaşı sırasında görüş ayrılıkları içerisinde olduğu İttihatçı liderlerin, Avrasya bölgesindeki faaliyetlerinde destek olmuştur. İttihatçı liderlerin Avrasya'da İngiliz emperyalizmiyle girişeceği mücadele Anadolu'da devam eden bağımsızlık mücadelesine büyük katkı yapacaktı. En azından İngilizlerin nefesi Anadolu'da daha az hissedilecekti. Mustafa Kemal Paşa, 25 Ekim 1920 tarihinde Berlin'de bulunan Eski Sadrazam Talat Paşa'ya yazdığı mektupta da şu satırlar dikkati çekmektedir: "*Zat'ı âlinizin Garp âleminde, bizim Anavatan'da ve diğer rüfekayı mesainin de memaliki Şarkiye'de beraber hareket ve gayret etmeleri*

⁴⁴ Buhara'da Bolşeviklere ve Buhara Emirine karşı 1920 yılında Türkistan Milli Birliği kuruldu. 1925'ten itibaren Avrupa ülkelerindeki Türkistanlı aydınlar ile gençlerin Türkistan ile ilgili siyasi ve kültürel çalışmalarını koordine eden bu teşkilatın kuruluşu Türkistan'daki Sovyet karşıtı mücadelenin bir parçasıydı. Anadolu'daki Milli Mücadele'ye önderlik eden Mustafa Kemal Paşa'nın da kuruluşunda dolaylı katkıları olan bu teşkilatın faaliyetleri 1941 yılına kadar sürecektir. Togan, Hatıralar, s.375.

⁴⁵ Timur Kocaoğlu, "*Türkistan'da Osmanlı Subaylarının faaliyetleri (1914-1923)*" Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi IV., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yay., İzmir, 2000, s.24.

memleketin halası ve milletin selameti için azami derecede istifadenin şartı önceliklidir."⁴⁶

Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'nın Türkistan ve Afganistan'daki faaliyetlerine destek ve yardımcı olmuştur. Moskova Elçisi Ali Fuat Paşa'ya 26 Kasım 1921 günü gönderdiği telgrafta: "*Telgrafnamenizi 1921'de yirmi iki günde aldım. Cemal Paşa şimdiye kadar gösterdiği dürüst harekette devam ederse kendisini takviye edeceğim...*"⁴⁷ demektedir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa Enver Paşa'yı Türkistan'daki giriştiği faaliyetler nedeniyle, Sovyet Rusya'yı karşısına almaması gerektiğini söyleyerek uyarmaktaydı.

Mustafa Kemal Paşa Türkistan ve Kafkasya'daki Türk toplulukların sorunlarına ilgili olmuş, onların bağımsız millet olarak kalmasını için çalışmış ve bağımsızlıklarını tehlikeye atacak ayrılık ve ihtilaflardan uzak kalması gerektiğini onlara bildirmiş. Bunları yaparken gerek bölgedeki İttihatçı liderlerle gerekse TBMM'nin gönderdiği temsilciler ve gizli görevlilerle bölgede etkin olmaya çalışılmıştır. Böylece Anadolu Türkleri dışındaki Türklerin bağımsız bir millet hâline gelmelerine ve bağımsızlıklarını güçlendirmeye çabalamıştır. Sözü edilen bölgedeki bağımsız Türk toplulukları varlığı Anadolu Hükümeti'nin elini güçlendirmekle kalmaz, aynı zamanda Batılı devletlerin hareket alanını büyük ölçüde kısıtlamış olurdu. Diğer taraftan Sovyetlerin gelecekteki yayılcı bir politika izleyebileceği varsayımı bahse konu bölgedeki Türk

⁴⁶ Cebesoy, a.g.e., s.164.

⁴⁷ Cebesoy, a.g.e., s.359; Hülya Baykal, "*Mili Mücadele Dönemi Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasındaki Mektuplaşmalar*", Atatürk Araştırma Dergisi, C.V, Sayı:14, Mart 1989, s.408.

topluluklarıyla paylaşarak, ihtiyatlı olmaları gerektiği bilgisi verilmiştir. Üstelik Mustafa Kemal Paşa'nın Türk Dünyasına karşı özel bir ilgisi vardı.⁴⁸

Mustafa Kemal Paşa, Çarlık Rusya yıkılınca bağımsızlıklarını kazanan Türk soydaşlarını, mazlum milletler olarak görmüştür. Çünkü Türkistan'da ve Kafkasya'da bağımsızlıklarını kazanan devletlerin, er veya geç Sovyetlerin, bağımsızlıklarını tehdit edeceğini bilmektedir.⁴⁹ Türk Dünyası Batılı devletler tarafından olmasa da Rusya tarafından sömürülmekteydi. Bununla beraber Sovyet Rusya'yı doğrudan karşısına alma politikası izlemeyen Mustafa Kemal Paşa, gerek Kafkasya gerekse Türkistan bölgesinde Anadolu Hükümetini etkin kılmaya çalışmıştır. Nihayetinde bu devletlerin bağımsızlıklarını kabul etmenin işareti olan, oralarda elçi bulundurmaya, Mustafa Kemal Paşa Türk devletleri olan Buhara'ya Galip Paşa, Azerbaycan'a Memduh Şevket Esendal'ı elçi göndermekle cevap vermiştir.⁵⁰

Mustafa Kemal Paşa Türkiye'nin hayat sahasını Avrasya olarak tespit etmişti. Zira insanlık tarihine bakıldığında, Avrasya kıtasında birçok büyük devletin kurulduğu görülmüştür. Özellikle Orta Asya kökenli ve Önasya bağlantılı çeşitli Türk devletleri Avrasya kıtasında kurulmuştur. Hunlar'dan Avarlar'a, Harzemşahlar'dan Hazarlar'a, Selçuklular'dan Osmanlılar'a birçok büyük devlet ve imparatorluk Orta Asya ve Önasya bağlantılı bir şekilde kurulmuş ve uzun yüzyıllar Avrasya bölgesine egemen olmuştur. Bütün bu büyük Türk devletleri, Avrasya'yı bir Türk kıtası hâline dönüştürmüşlerdir. Günümüzde yayınlanan bazı kitaplarda bu nedenle "*Avrasya'nın Türkleri*" başlığı altında Türklerin tarihi anlatılmaktadır.

⁴⁸ Cebesoy, a.g.e., s.359.

⁴⁹ Bilal Niyazi Şimşir, Atatürk ve Afganistan, Ankara, ASAM Yayınları, 2002, s.39; İsmail Çetisli, Memduh Şevket Esendal, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1991, s.12; Nurettin Gülmez, Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, s.38.

⁵⁰ Mehmet Saray, Atatürk'ün Sovyet Politikası, İstanbul, Veli Yay., 1984, s.206.

Mustafa Kemal Paşa bu gerçeği yerinde belirlemiş, Afet İnan'a yazdırdığı notlar arasında, Türklerin Orta Asya'dan çıkıp tüm Ön Asya'da yaşadıklarını ve Orta Asya ile beraber Ön Asya'nın da Türklerin yaşam alanı olduğunu vurgulamıştır. Bir anlamda Avrasya'nın Türklerin yaşam alanı olduğunu bilimsel olarak yayınlamıştır.⁵¹

Hem Dış Türklerin bağımsızlıklarının kazanması veya perçinlemesi hem de Türkiye'nin SSCB'ye karşı stratejik açıdan önemli hâle gelmesi Türk Dünyasının birlik ve beraberlik hâlinde kalmasıyla sağlanabilirdi.⁵² Bunun için kuramsal ve bilimsel olarak çalışılmaya başlandı. Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu ve Etnografya Müzesi bu anlayışın neticesidir. Bu kurumlar vasıtasıyla yapılacak araştırmalarda Türklerin Tarihini, Osmanlı Devleti tarihinden çok daha eskilere dayandığı gerçeği anlaşılacaktı. Şüphesiz tarihin ilk dönemlerinden itibaren Türklerin, medeniyet yaratan bir ırk olduğu ve saf Avrasyacılık mekânından geldiği ortaya çıkacaktı. Türkler daha büyük işler başarmak için Türk Tarihinden ilham alabilecekti.

Diğer taraftan 1 Mart 1921 yılında imzalanan Türk-Afgan Antlaşması, Sovyetlerde büyük rahatsızlık yaratacaktı. Çünkü Sovyet Rusya Buhara ve Hive'de komünizm propagandası yaparak, bu devletlerin Sovyetlerin içerisinde yer alan özerk bir yapı hâline gelmesi için yoğun bir şekilde uğraşmaktaydı. Bu olmayınca Sovyet Rusya Buhara ve Hive devletlerini kendi topraklarına dâhil etmek için saldırı planları yapmaktaydı. Tam bu sırada imzalanan bu antlaşma Sovyet Rusya'nın Türk Dünyası üzerindeki

⁵¹ Ali Kulebi, "Atatürk'ün Türk Birliği Ülküsü: Avrasyacılığa Bakış", Türk Yurdu, Haziran 2008, Cilt: 28 Sayı: 250, s.14-18, (Çevrimiçi), <http://www.tusam.net>, 10.08.2007.

⁵² Ali Kulebi, "Atatürk'ün Türk Birliği Ülküsü: Avrasyacılığa Bakış", Türk Yurdu, Haziran 2008, Cilt: 28 Sayı: 250, s.14-18, (Çevrimiçi), <http://www.tusam.net>, 10.08.2007.

⁵³ Mehmet Saray, Atatürk'ün Sovyet Politikası, İstanbul, Veli Yay., 1984, s.206.

emellerine ters düşmüştü.⁵³ Antlaşmanın ikinci maddesi “*Bağıtlı taraflar, tüm Doğu uluslarının kurtuluş, bütünüyle özgürlük ve bağımsızlık hakkına sahip olduklarını... açıklar; Buhara ve Hive devletlerin bağımsızlıklarını tanırlar.*”⁵⁴ şeklindeydi. Sovyetler de tüm isteksizliğine rağmen, söz konusu antlaşma maddesini onaylamak zorunda kalmıştır.⁵⁵ Bahse konu antlaşma, Doğu’da başlayacak mazlum milletlerin bağımsızlık davalarına destek ve yardımcı olacaktı. Bu milletlerin bağımsızlık mücadelesinin hazırlık sürecini de ciddi anlamda etkileyeceği düşünülmüştü. Bahsedilen antlaşma gerek Türkiye’nin Doğu politikası ve gerek Asya İslam uluslarının uyanışı açısından, memnuniyet verici bir gelişmeydi.⁵⁶ Ayrıca Avrasya’da yer alan mazlum milletlerin tam bağımsızlık hakkını ilk defa uluslararası belgede yer alması önemliydi. Öte yandan İngiltere de Türk Afgan antlaşmasını hoşnut karşılamamış ve Hindistan ve Doğu’da yer alan sömürgelerini elinde tutma kaygısını daha yakından hissetmişti.

Bu ahitnameye göre; Türk ve Afgan Milleti’nin kardeş olduğu aralarındaki manevi birliği politik alanda da sürdürmek istedikleri, her iki devletinde birbirlerinin bağımsızlığına saygı göstermeleri, Doğu uluslarının yönetimlerinin belirlenmesinde özgür olduklarını gösteren bir belge olmuştur.⁵⁷ Mustafa Kemal Paşa, her bölgenin Türk ve Müslüman halkının bağımsızlığını elde etmesinden sonra oluşturulacak bir uluslararası birliğin

⁵⁴ Atay Akdevelioğlu - Ömer Kürkçüoğlu, “*Afganistan’la İlişkiler*”, Ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası, C.I, 6.bs., İstanbul, İletişim Yay., 2001, s.209; İsmail Soysal, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945), C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s.24.

⁵⁵ Ahat Andican, Değişim Sürecinde Türk Dünyası, İstanbul, Emre Yay., 1995, s.224-225.

⁵⁶ Gülmez, a.g.e., s.230-231.

⁵⁷ Mustafa Barut, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1, Alkım Yayınevi, Ankara, 1999, s.137.

Avrasya'daki mazlum milletlerin bağımsızlığını devam ettirmesi açısından zorunlu bulmuştur. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nden ayrılan devlet ve milletlere bağımsızlık savaşı vermeye çağırmıştır. Arnavutları, Boşnakları, Batı Trakyalıları Kurtuluş Savaşları'nda desteklemiştir.⁵⁸

Her milletin bağımsızlığını kazanmasının ardından, devletlerin kendi aralarında barış tesis edip, işbirliği ve dostluk antlaşmaları yaparlarsa, Emperyalist devletlerin Avrasya'da bulunma ve kalma nedenleri ortadan kalkacaktı. Çünkü kaos ortamı, etnik savaşlar ve dinsel gerginlikler emperyalizmi beslemekteydi ve bölgede kalma nedenlerini meşru göstermektedir. Aslında emperyalizm, karşılıklı ilişkilere dayanan gerçek bir birlikteliğe ve kültürel bütünleşmeye imkân tanımadığı gibi, ülkelerin gelişimini de engellemekteydi.⁵⁹ Atatürk, emperyalizmin Doğu milletleri üzerindeki etkinliğini kırmak için sadece Doğulu devletler ile de iyi ilişkiler kurmakla yetinmedi, aynı zamanda ticari ve kültürel ilişkiler geliştirmek için de çaba gösterdi. Ortak güvenlik, dostluk ve barış temelli dış politikalar ekseninde Türkiye'nin Avrasya'da sözü geçen bir ülke olması sağlandı. Bölge devletlerinin yer altı ve üstü doğal kaynaklarının değerlendirilmesi önemliydi. Zira tam bağımsızlığı sürdürmek ancak bağımsız ekonomik politikalarla sağlanabilirdi. Bağımsız ekonomik politikalar, doğal kaynakların ve zenginliklerin değerlendirilmesiyle olmaktadır. Emperyalizmin kökünde ekonomik üstünlüğün yansıtılması yer almaktadır. Güçlü ekonomi, zayıf ekonomileri yutmaktaydı. Doğunun milleti öncelikle siyasal ve ekonomik mücadeleyi öne çıkartması elzemdi. Bunun için Atatürk'ün Türkiye'de yaptığı gibi, milli sanayinin mazlum milletlerde de

⁵⁸ Çeçen, a.g.e., s.423; Anıl Çeçen, "Atatürk ve Avrasya" Ulusal Dergisi, Sayı:3, s.22.

⁵⁹ Şamil Ünsal, "Turkey's Economic Position in New Order" Coordinator, *Takeji Ino*, Turkey in A Changing World : with special reference to Centra Asia and the Caucasus, No:33, Tokyo, [yy.], 1993, s.46.

⁶⁰ Gönlübol, a.g.m., s.13.

oluşması ve gelişmesi tam bağımsızlık için olmazsa olmaz ön koşul olduğunu her fırsatta dile getirildi.⁶⁰

5- Atatürk'e Göre Balkan ve Sadabat Paktlarının Kurulma Felsefesi

Mustafa Kemal Paşa için tam bağımsız milli bir Türk devleti kurmak hayati derecede önemliydi. Nitekim Kurtuluş Savaşını Emperyalist devletlere karşı kazanan Türk Milleti, Lozan Antlaşması ile tam bağımsızlığını Batılı devletlere kabul ettirdi. Gerçekten Mustafa Kemal Paşa için tam bağımsızlığın sürdürülmesi ancak siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda milli çıkarları gözetilen ikili ve bölgesel ilişkilerin gelişmesi ve sorunların barışçı şekilde çözülmesine bağlıydı. Dolayısıyla iyi bir asker ve ülkesinin jeopolitiğini öneminin farkında olan Atatürk, Türkiye'nin ve bölgenin güvenliğini II. Dünya Savaşı öncesi ön plana çıkarmıştı. Ülkenin bağımsızlığını sağlamanın biricik yolu, bölge devletleriyle ortak güvenlik şemsiyesi altına girmekti.

Aslında Atatürk'ün dış politikasının iki önemli ayağından birincisi bağımsızlık, ikincisi ise ortak güvenliktir. Bağımsızlıktan kime karşı olursa olsun, hiçbir koşulda taviz verilmemeliydi. Ancak bu bağımsızlığın korunmasında ortak tehditlerle karşı karşıya olan müttefiklerle beraber hareket etmek başarı için gerekiyordu. “*Yurtta sulh, dünyada sulh*” soyut bir barış taraftarlığının çok ötesinde, barışa yönelik tehditlere karşı ortak örgütlenmeyi öngörmektedir. Bununla beraber Atatürk'ün dış politikasında ittifak, önde gelen uygulayıcısı Tevfik Rüştü Aras'ın ifadesiyle “*emperyalizm belasından uzak, hürriyet ve istiklal esasında*” olmaktadır.⁶¹

⁶¹ Tevfik Rüştü Aras, Atatürk'ün Dış Politikası, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003, s.9.

Mustafa Kemal Paşa hem yerel ve bölgesel hem de uluslararası platformlarda sürekli olarak barışın savunuculuğunu yapmış, ülkeler arasında huzur ve barışa hizmet edecek ve her milleti eşit şekilde temsil edecek bir Milletler Meclisi'nin oluşturulmasını dile getirmekten geri kalmamıştı. Ancak Milletler Cemiyeti tüm milletleri eşit şekilde temsil etmekten oldukça uzaktı. Bu kurum daha çok I. Dünya Savaşı'ndan galip çıkan devletlerin çıkarlarını korumaya yönelikti. Söz konusu cemiyet adil ve kalıcı barışa hizmet etmeyecek şekilde oluşturulan düzenden yanaydı. Bununla beraber I. Dünya Savaşı'ndan mağlup olan devletler eski güçlerine ulaşma gayreti içerisindeydi. Nitekim II. Dünya Savaşı öncesi bu devletler eski güçlerine kavuşmuşlar ve yeni güç dengeleri olarak ortaya çıkmıştı.⁶² Durum böyle olunca kaçınılmaz ve ertelenemez bir savaşın içerisine devletler çekilmekteydi. Bahsedilen süreçte bir barış ve diyalog adamı olan Mustafa Kemal Paşa, savaş karşıtı ortak güvenlik örgütü oluşturma gerekliliğinin farkındaydı. Kaçınılmaz bir savaşı durdurmanın mümkün olmadığı ortaya çıkınca, savaşın etkilerini sınırlamak veya en aza indirmek, kurulacak Avrasya Güvenlik Kuşağı ile sağlanabilirdi. Bu amaçla Balkanlar'da Balkan Paktı, Doğu'da da Sadabat Paktı kuruldu.

Avrasya'da Güvenlik Kuşağı Balkanlar'ı ve Doğu'yu kapsamaması, bu örgütlenmenin başarı şansını arttıracaktı. En azından kendi aralarında ittifak oluşturan devletler, bölgenin dış tehditlere maruz kalmasının önünü alabilecekti. Ayrıca kendi aralarında güven duygusunu taşıyan devletler, bölgenin barışına katkıda bulunabileceklerdi. Bütün bölge devletleri bir çatı altında toplamanın mümkün olmamasına rağmen, dönemin mümkün olan en kapsamlı örgütlenmesi meydana gelmişti. Bu yeni güç dengesi, Avrupa'da rekabet içerisindeki devletlerin dikkatini çekmişti. Hatta küçük "*Milletler*

⁶² Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1995, s.595.

Cemiyeti” diye addedilmiştir. Böylece Avrupa’nın batısından, Asya’nın doğusuna kadar olan bölge bir güvenlik şemsiyesi altına alınmıştı.⁶³

Avrupa’da kartlar yeniden dağıtılmaktaydı. İngiltere ve Fransa’nın karşısına Almanya’nın öncülüğünde yeni bir güç dengesi ortaya çıkmıştı. Avrupa’daki güç dengeleri, İtalya’nın Habeşistan’a saldırması gibi, Avrasya’yı hayat sahaları yani yayılcı politikaları için politik ve ekonomik hedefler olarak belirlenmişti.⁶⁴ Bu sırada Hitler ile Mussolini’nin iktidara gelmesi, Türkiye’yi yalnız Yunanistan ile değil, Balkan ülkelerine de daha fazla yaklaştırmıştı. Yugoslavya, Macaristan ve Bulgaristan ile daha önce ikili antlaşmalar imzalanmıştı. Türkiye, Alman ve İtalyan yayılcılığına karşı bir denge sağlamak için, bir Balkan Paktı kurma peşindeydi. Bu amaçla çeşitli hükümet merkezlerinde beş Balkan ülkesiyle toplantılar yapıldı. Sonunda, 1934 yılının başlangıcında Balkan Paktı imzalandı. Tarihsel ve jeopolitik emellerin merkezindeki Balkanlar, tarihinin en geniş katımlı pakta doğru gitmekteydi. Balkan Paktı, tarihin bu dönemine kadar kendi aralarında işbirliği tesis edemeyen, bölgenin güvenliği sağlayamayan ve sömürgeci politikalarının bir parçası olan bu bölge, ilk kez iddialı bir şekilde bölgesel bir pakta şahit olmaktadır. Bu pakt bir devletin diğer devletler karşı örgütlenmesi şeklinde dizayn edilmemiş, başka bir deyişle devletlerin düşman devletler karşısında birlikteliği de olmamıştı. Yani klasik örgütlenmelerin dışında bir yapısı vardı. Bu paktın en önemli özelliği üye devletler arasında tam güven tesis etmesi ve barış düşüncesi ideali çerçevesinde kurulmasıydı. Bu pakt, Türkiye’nin uluslararası bir şöretlik rolü kazanmasına yardım etti. Fransız Büyükelçisi Comte de Chambrun, komşularını birleştirme yolundaki tasarılarından söz eden Atatürk’e “*Tıpkı Mösyö Briand gibi konuşuyorsunuz*”, demiş buna karşılık “*Mösyö Briand*

⁶³ Ayın Tarihi, 1-28 Şubat 1934, S.3, s.134.

⁶⁴ A. Şükrü Esmer, Siyasi Tarih(1919-1939), AÜSBF Yayınları, Ankara 1953, s.131.

gibi düşünüyorum da ondan” sözleriyle sorusunun cevabını almıştır. Sonuç olarak bu girişimlerle Türkiye ile ilgili bölgesel bir “*Milletler Cemiyeti*” kurmaya çalışmakta şeklinde sıklıkla haberler çıkmıştır.⁶⁵

Dünya barışı, huzuru ve korunması için herhangi bir devletin çabası ve gücüyle olmayacağı, dönemin konjonktüründe gün gibi açıktı. Fakat her devletin sulh fikri etrafında çalışması, işbirliği yapması ve buluşması Yüksek Medeni Dünyanın ilk ve en başta yapması gereken yegâne görevdi. Avrasya’da kimi zaman kimi yerlerinde, kimi liderler tarafından “*Yüksek İnsanlık İdealini*” tehlikeye ve tehdit altına sokacak eylemler artmaya başlamıştı. Üstelik ülkeler arası çözümün adresi Milletler Cemiyeti çatısı altında aramak yerine, güç kullanarak diğer devleti dize getirmek yolu popülerdi. Uluslararası arenada barış fikrinden ziyade çözümün tek yolunun savaş olacağı düşüncesi yaygınlaşmaya başlamıştı. İşte çağının en büyük barış savunucusu Atatürk, söyledikleri, yaptıkları ve oluşturduğu politikalarla, dünya barışına çok önemli katkılar yapmış ve savaşı durdurmaya çalışan “*barış savaşçısı*” olarak tarihteki saygın yerini almıştır

a) Balkan Paktı

Türkiye Cumhuriyeti Devleti Lozan Antlaşması sonrası komşu ve bölge ülkeleriyle dostluk ve barış eksenli politikalar yürütmekteydi. Revizyonist politikalar yürüten ülkelerin yükselişte olduğu bir dönemde Türkiye, statükocu devletler arasında ön plana çıkmaktaydı. Zira I. Dünya Savaşı’ndan mağlup ayrılmış, bundan dolayı ciddi kısıtlamalara maruz kalmış Revizyonist devletler, I. Dünya Savaşı’nda kaybettikleri toprakları geri almak amacıyla ciddi bir silahlanma yarışı içerisine girdiler. Ancak Türkiye Cumhuriyeti Devleti yaklaşan II. Dünya Savaşı öncesi MC gibi

⁶⁵ Lord Kinross, Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu, 17. bs., İstanbul, Altın Kitaplar, 2006, s.530-531.

bütün dünyayı temsil eden kuruluşlar vasıtasıyla sorunların çözümünü savunmaktaydı. Bununla beraber barış ve istikrarın korunması için, daha fazla mücadele etmek önemliydi. Barış için tek bir devletin tek başına yapacakları sınırlı olacağından bölgesel örgütlenmeler fikri etrafında birleşmek gerekirdi. Bilhassa Avrasya bölgesinin bölge dışı güçler tarafından işgal edilmesine karşı bölgesel örgütlenmeler elzemdi. Bu örgütlenmeler sayesinde bölge dışı güçlerin Avrasya’da etkinliği kırılabilirdi. Bu nedenle Atatürk tarafından Balkan Paketi hazırlanma süreci titizlikle oluşturuldu.

Balkan ülkeleri arasında barış ve kolektif güvenliğin korunması amacıyla işbirliği istekleri çeşitli devlet adamları tarafından dile getirilmiş olmakla birlikte, İtalya ve Almanya’nın Balkanlar üzerindeki yayılmacı politikalar izlemesi üzerine Balkan Birliği’nin temel atma süreci hızlanmıştır. Bu iki devletin Balkanlar üzerinde hâkimiyet kurmak istediği sır değildi. Türkiye’nin sınır komşusu olduğu devletlerin işgal edilmesi, arzulanan bir durum değildi. Bunun engellenmesi ve caydırılması hem Türkiye hem de Balkan ülkeleri için gerekliydi. Türk ve Yunan yakınlaşmasında söz konusu tehditlerin belli bir rolü olmuştur.⁶⁶

Türk-Yunan Milletleri arasında 1930’larda başlatılan dostluk ilişkisi, Balkan ülkeleri arasında siyasi yumuşama sağlamıştı. Balkan ülkeleri arasında siyasi gerginliklerin azalması ve işbirliği olanaklarının artmasına rağmen Almanya ve İtalya’nın yayılmacı politikalar izlemesi sürdürülen siyasi, askeri ve ekonomik ilişkilerin ötesinden bir şeyler yapmayı zorunlu kılmaktaydı.⁶⁷ Söz konusu ülkeler ortak güvenlik alanında yeni çareler üretmekle beraber alternatif bir politika oluşturulması stratejik açıdan gerekliydi. Ancak ortak

⁶⁶ Alan Cassels, *Mussolini’s Early Diplomacy*, New Jersey, Princeton University Press 1970, s.99-100

⁶⁷ Mustafa Aydın, *“İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945”*, Türk Dış Politikası 1919-1980, Editör: Baskın Oran, I, İstanbul 2004, s.400.

güvenlik şemsiyesi altında Balkan Devletleri birbirine karşı tarihsel düşmanlıklar gütmesi, tarihin belli dönemleri içinde birbirlerine karşı savaşmaları, ön yargılı olmaları, toprak ve etnisite sorunları ve mezhepsel ve dinsel farklılar bu sürecin yürütülmesi ve tamamlanması sürecinde olumsuz etkenler olarak durmaktaydı. Bütün bunlara rağmen Balkan Paktı üyesi devletler akılcı ve barış temelli politikalar çerçevesinde Türkiye'nin öncülüğünde bir araya geldiler.⁶⁸

Öte yandan II. Dünya savaşı öncesinde, Türkiye ve Yunanistan gerek siyasal gerekse ekonomik ve askeri açıdan işbirliği içindeydi ve bu işbirliği çeşitli antlaşmalarla hukuksal niteliğe de kavuşmuştu. Türkiye ile Yunanistan arasında sadece ilişkiler ekonomik ve siyasal alanlarda sınırlı değildi, aynı zamanda kültürel ve diğer alanlarda da olumlu rüzgârlar esmekteydi. Atatürk için en önemli unsur Yunanistan sınırları içinden kalan soydaşlarının milli kimlik ve gelişimlerine uygun ortam oluşturulması, kültürel bağlarını güçlü tutabilmesi ve Yunanistan'ın Türk unsurlarına yaptığı baskı ve yıldırma politikasına son vermesiydi.

Nihayet 1930'lu yıllarda her iki ülke arasında o güne kadar uygulanan politikalarda yumuşamalar meydana geldi. Söz konusu tarihten sonra Yunanistan'ın Türklere uyguladıkları baskı ve sindirme politikaları kademeli olarak kalktı. Balkan Paktı'na giden süreçte Yunanistan'daki Türkler eskiye nazaran daha iyi koşullarda yaşamaya başladılar. En sonunda da Yunanistan'daki Türklerin Milli Kimlik ve Kültürlerini özgürce yaşamasını savunan Atatürk, Yunan Devleti'nin Türkler üzerindeki baskı ve yıldırma politikasına son vermesini sağlamıştı. Diğer taraftan Türkiye'yi ziyarete gelen Yunanistan Başbakanlarına Patrikhane ziyaretlerine izin verildi ve Patrikhane seçimlerine müdahaleden kaçınıldı. Diğer taraftan Batı

⁶⁸ Hakimiyeti Milliye, 28 Ekin 1930, s.1; Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, C. 1-2, Ankara, Alkım Yay., 1990, s.187.

Trakya'daki Müslüman okullarında Arap harfleriyle eğitime son verilerek Türkiye'deki gibi Latin harfleriyle eğitime geçildi, Türkiye'den kitap ve öğretmen getirilmesi kolaylaştırıldı.⁶⁹

Ülkeler arasında bölgesel güvenlik ihtiyacının karşılanmasına giden süreçte ortak bir yol haritası hazırlamak ve stratejik açıdan kararlar alıp uygulama aşamasına geçmek maksadıyla bir araya gelmeleri kaçınılmazdı. Bu nedenle Birinci Balkan Konferansı 5 Ekim 1930'da Türkiye, Arnavut, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve Yugoslavya'nın katılımıyla Atina'da toplandı. Bu toplantıda muhtelif kararlar ortaya çıktı. Buna göre; her yıl toplanılması, barışçı politikalar yürütülmesi, Balkan ulusları arasında siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda yakınlaşma ortamı oluşturulması ve Balkan Birliğinin kurulmasını amacını taşıyacak sürekli bir örgüt kurulması şeklinde ortak kararlar alındı.⁷⁰

Balkan Paktına giden ilk aşamada dâhi siyasa ve azınlık konularında anlaşmazlıklar çıkmış ve bu birliğin geleceğini tehlikeye girmişti. Mustafa Kemal Paşa gibi büyük bir devlet adamı olmasaydı, ölü doğmuş bir birlik olacaktı. Şüphesiz bu paktın oluşması için en çok çabayı ve özveriyi Mustafa Kemal Paşa göstermiş, yaptığı konuşmalarda Balkan uluslarının ortak tarih ve kültürden geldiğini savunmuş, müşterek noktalardan, amaçlardan ve gelecekte bahsederek akıllarda yer edinen şüpheleri gidermeye muvaffak olmuştur.⁷¹

⁶⁹ Necmeddin Sadık, “*Balkan Misakı*”, Akşam Gazetesi, 11 Şubat 1934, s.1-2; Fırat, “*Yunanistan’la İlişkiler*”, Türk Dış Politikası, s.356.

⁷⁰ Hakimiyeti Milliye, 3 Ekim 1930, s.5; Melek Fırat, “*Yunanistan’la İlişkiler*”, Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran, C.I,6. bs., İstanbul, İletişim Yay., 2001, s.350-351.

⁷¹ Cumhuriyet Gazetesi, 21 Ekim 1931, s.1; Hasan Berke Dilan, Türkiye'nin Dış Politikası 1923-1939, İstanbul 1998, s.88; Fırat, “*Yunanistan’la İlişkiler*”, Türk Dış Politikası, s.350-351.

İkinci Balkan Konferansı 20-26 Ekim 1931'de İstanbul'da toplandı. Türkiye bu konferans sırasında aktif bir rol oynadı. Mustafa Kemal Paşa Yunanistan'ı yanına çekerek Balkan birliğinin kurulması için mücadele etti. Hatta “*Ben, kendileriyle konuşacağım adamların kalplerine sesleneceğim için haklı olan iddiamı onların hepsine kabul ettireceğim.*” sözleriyle kanaatini belirtmiştir.⁷² Buna karşın Bulgaristan bu konferansta revizyonist politikasına açılımlar sunacak kararlar çıkartamayacağını anlayınca, Balkan Birliğine karşı olumsuz tutumlar öne sürdü. Bununla beraber Arnavutluk da, İtalyan politikası etkisinden olduğundan dolayı Balkanlar'da ortak örgütlenmeye karşı mesafeli bir tutum takındı.⁷³

Üçüncü Balkan Konferansı 20-26 Ekim 1932'de Bükreş'te toplandı. Bulgaristan bu görüşmelerden çekildi. Geriye kalan Beş Balkan Devleti, çeşitli alanlarda uzmanlıklar kurulması konusunda birleştiler. Mustafa Kemal Paşa Bulgaristan'ın olmayacağı bir Balkan birliğinin ulaşılmak istenen amaç ve gayenin eksik kalacağını, Balkan Devletleri'nin ortasında yer alan Bulgaristan'ın bu pakta önemli katkı yapabileceğini ve bütün devletlerin bu pakta eksiksiz katılmasının öneminin farkındaydı. Bu amaçla Bulgaristan'ın revizyonist politika yürütmekten vazgeçmesi için Başbakan İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ı Bulgaristan'a gönderdi.

⁷² Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi III: Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938), Ankara 1996, s.180-181.

⁷³ Ayşe Afet İnan, “*Balkan Antantı (1934)*”, Belleten, XXXII, S.126, (Nisan 1968'den ayırması), Ankara 1968, s.286; Zekai Güner, “*Atatürk Dönemi Balkanlar Politikası ve Balkan Antantı*”, Atatürk 4.Uluslararası Kongresi (Bildiriler: 25-29 Ekim 1999), I, Ankara 2000, s.346; Kadir Gündoğan, “*Balkan Antantı ve Türk Dış Siyaseti Açısından Değerlendirilmesi*”, Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (22-24 Ekim 2003), Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2005, s.455.

Fakat Bulgaristan çok daha önce izleyeceği siyaseti belirlemesi ve yönetimin tercihinden dolayı sonuç alınamadı.⁷⁴

Dördüncü Balkan konferansı 5-11 Kasım 1933'te Selanik'te toplandığı zaman Balkan Devletleri Bulgaristan olmaksızın yollarına devam etmek konusunda fikir birliğine varmışlardı. Bulgaristan ve İtalya'nın olumsuz tutumlarına karşın, Şubat 1934'te Belgrat'ta toplanan Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya Dışişleri Bakanlarının hazırladıkları Balkan Paktı 9 Şubat 1934'te Atina'da imzalandı ve Balkan Paktı kurulmuş oldu.

Balkan Paktına karşı çıkan Arnavutluk, belli bir zaman sonra bu paktın üyesi olmaya çalışmıştır. Dönemin iklimi içerisinde Arnavutluk, Balkan Paktına karşı politikasını değiştirmişti. Balkan Paktına ilk zamandan beri olumsuz tavır alan Arnavutluk, bölge dışı güçlerin ilk başta kendilerini işgal etme tehlikesini hissedince Türkiye'nin söylediklerine gelmişti. Türkiye, Arnavutluk Devletine karşı dinsel, tarihi ve kültürel ilişkileri diğer devletlere nazaran çok daha gelişmişti. Birbirleriyle tarih boyunca etkileşim hâlinde olmuştu. Bunun için Türkiye, Arnavutluk Devleti'nin bu pakta dâhil olmasını istemiştir. Dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Tefrik Rüştü Aras, Arnavutluk'un Balkan Paktına karşı olumsuz tutumdan olumlu bir tutuma yönelmesine giden süreci şöyle anlatmaktadır:

“1937 yılının sonuna doğru Arnavutluk hükümeti Balkan Antantı'na girmeyi istedi. Bizde bunu hararetle arzu ediyorduk. Ankara'da toplanan ve arkadan gelen olaylar yüzünden benim için sonuncu olan Balkan Antantı Konseyi'ne Arnavutluk'un kabul ve iştirakini teklif ettim. Yugoslavya ve Romanya Hariciye Nazırları teklifimi

⁷⁴ Hakimiyeti Milliye Gazetesi, 23 Eylül 1933, s.1; Ali Sarıkoyuncu, “Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Türk-Bulgar Siyasi İlişkileri (1920-1938)”, XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Bulgar Askeri-Siyasi İlişkileri, Ankara Genelkurmay Basımevi, 2005, s.157-158.

memnunlukla müspet karşıladılar. Fakat Yunan Hariciye Nazırı Arnavutluk ile aralarında okul meseleleri üzerinde ihtilafları mevcut olduğunu ileri sürerek Arnavutluk'un kabulünü bir müddet için ertelememizi istedi. Bu müddetin kısa ve belli olmasını yapılmasını isteme üzerine yalnız bir yıl erteleme için mutabakat husule geldi. Ne garip bir 'tecelli, ne elemli bir tesadıftür ki, 1934 Nisanı'nda faşist İtalya Arnavutluk'a çıktı ve o vakit Balkan Antantı Konseyi toplanmadığı ve harekete geçmediği için faşist İtalya Arnavutluk'a yerleşti. Hareketsiz kalan Balkan Antantı bu yüzden yok oldu. Ve faşist İtalya bir müddet sonra Arnavutluk'ta kurduğu bu yeni üstün Yunanistan'a tecavüze geçti. Eğer Arnavutluk, Balkan Antantı'na üye olsaydı şüphe yok ki faşist İtalya Arnavutluk'a asker çıkarmaya cüret edemezdi ve Yunanistan'ın başına da o felaket gelmezdi."⁷⁵

II. Dünya Savaşı Balkanlar'a sirayet etmeseydi, savaş sonunda ayakta kalan iki büyük devlet olan Amerika ve Sovyetlerden sonra sadece Avrupa'nın değil, dünyanın üçüncü büyük gücü Balkan Birliği olacaktı.⁷⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın kurmuş olduğu bölgesel örgütlenmeleri işlevini sürdürseydi, Avrupa'nın kaderini değiştirebilirdi. Ne var ki, Avrasya'da bölgesel örgütlenmelerin mimarı, zamansız bir şekilde dünyaya gözlerini yummuştu.

Türkiye'nin Balkan Politikası çerçevesinde Balkan Paketi hakkında Yılmaz Altuğ; *"Atatürk Balkan Paketi'ni Avrupa devletleri ile olan ilişkilerinde bir denge unsuru olarak düşünmüştür. Balkan Paketi'nin başarısız olarak doğması Atatürk'ün elinde olmayan ve kontrol edemediği sebepler yüzündendir"*⁷⁷ şeklinde bir değerlendirme yaparken Şevket Süreyya

⁷⁵ Aras, a.g.e., s.134.

⁷⁶ Aras, a.g.e., s.150.

⁷⁷ Yılmaz Aytuğ, *"Atatürk'ün Dış Politikası"*, Boğaziçi Üniversitesi Uluslararası Atatürk Konferans Tebliğleri, Cilt II, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yay., 1981, s.486.

Aydemir ise; “Gazi'nin bütün ümit, emel ve gayreti Türkiye'nin batısında ve Balkan Avrupası'nda, en az Tuna'ya kadar varacak bir ittifaklar ve emniyet bölgesi kurmaktı”⁷⁸ demektedir. II. Dünya Savaşına kadar Balkanlar, barış ve istikrarı beraber yaşamaktaydı. Bölgesel bir güç odağı olarak ortaya çıkan Balkan Pakti, bölge dışı güçlerin yayılmacı politikalarına ket vurmaktaydı. Başka bir görüşe göre; Cumhuriyet Dönemi Türk jeopolitiği, 1945'e kadar Balkanlar'a Kuzey Yugoslavya sınırını aşarak girecek her Orta Avrupa gücünü Türkiye'yi tehdit eden bir unsur olarak algılamamış, Türkiye'nin savunmasını Yugoslavya'nın kuzey sınırından başlatmak arzusunu taşımıştır. Atatürk'ün Balkan Pakti girişimi bu düşüncenin ürünüdür ve II. Dünya Savaşı bu düşüncenin doğruluğunu ispatlamış olduğunu ifade etmektedir.⁷⁹ Aslında I. Dünya Savaşı'ndan olumsuz etkilenen Türk Milleti, II. Dünya Savaşı'nın etkilerini en aza indirmek için Balkan Pakti'ni kurmuştu.

Atatürk'ün Özel Kalemî Hasan Rıza Soyak anılarında Atatürk yaşasaydı Balkanlar'da savaş olmayacağını söylemektedir. Hasan Rıza Soyak; “Atatürk sağ olsaydı, harp Balkanlar'a girmezdi; bizler bunun sebeplerine yakından vakıfız. Bu hükme varmadaki sebep ve saikler, şüphesizdir ki, pek çoktur; ben size bunlardan hiç bahsedilmemiş, yazılmamış olanlarını anlatabilirim. Yurtta sulh, cihanda sulh, prensibine kendine şiar edinmiş olan Büyük Devlet Adamı Atatürk, Balkan Pakti'ni kurmuş, Balkan devletlerini birbirlerine bağlayarak, cihan sulhunun bir dostluk halkasını meydana getirmişti; artık bundan sonra kuvvetli bir sulh zincirinin diğer halkalarını kolaylıkla teşkil edebilirlerdi. Nitekim Balkan Pakti'nin akdinden az sonra, verdiği direktifle, İngiltere ile gizli görüşmeler başladı. Doğrudan doğruya Lord Halifax ile yapılan konuşmalar neticesinde Türkiye ile İngiltere

⁷⁸ Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam: Mustafa Kemal 1922–1938, Cilt III, 17 bs., İstanbul, Remzi Kitapevi, 2003, s.331.

⁷⁹ Ümit Özdağ, “Balkan Politikamız ve...” Türk Yurdu, Sayı:67, Mart 1993, s.14.

arasında zımnen bir dostluk kurulmuş oldu. Diğer taraftan Almanya ile de anlaşmaya varılmış. Atatürk, harbin Balkanlar'a sıçramasına ve yayılmasına asla müsaade etmezdi. Gereken ve yapılması lazım olan adımları atmaktan kaçınmayacağı aşikârdı ve tek başına varlığı bile Balkanlar'a girmeye çalışan İtalya ve Almanya'ya güçlü ve anlamlı mesaj olurdu”⁸⁰ şeklinde dile getirmektedir.

Makedonya doğumlu ve Balkan davasını gençlik yıllarından beri düşünen Mustafa Kemal Paşa, Balkan Paketi'na sadece siyasi icaplardan değil, aynı zamanda bu bölgeyle alakalı özel ilgisinden dolayı Türkiye'nin söz konusu pakta katılmasını sağlamıştır. Hatta Harbiye'de öğrenciyken, Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarının güneydoğu kesiminde, bir Türk Rumeli devleti kurmak hayalleri içerisinde bulunmuştur.⁸¹

b) Sadabat Paketi

Türkiye Cumhuriyeti Devleti II. Dünya Savaşı öncesi statükocu politika izleyen devletler grubundaydı. Bu devletlerin karşısından ise revizyonist politikalar izleyen devletler yer almakta ve söz konusu devletlerin başını Almanya ve İtalya çekmekteydi. Almanya hem Avrupa'da hem de Asya'da toprak elde etme peşindeydi. Türkler aynı Almanlar gibi I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasına rağmen, başka devletlerin topraklarına göz dikmemişti. Misak-ı Milli ile belirlenmiş topraklarda kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bütün devletlerin toprak bütünlüğünü saygı duymaktaydı. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Devleti “*Yurtta sulh, dünyada sulh*” düsturuyla hareket etmekteydi. II. Dünya Savaşı öncesi Türkiye toprak bütünlüğünü revizyonist devletlere karşı bölgesel antlaşmalarla güvence altına almayı istemekteydi.

⁸⁰ Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2004, s.505.

⁸¹ Aydemir, Tek Adam: Mustafa Kemal (1918-1938), s.387-389.

İtalya'nın, Milletler Cemiyeti sistemini ihlal ederek Habeşistan'a karşı fiili tecavüze girişmesi, Türkiye'yi Doğulu devletler ile bir güvenlik örgütlenmesi çerçevesi içinde münasebetler kurmaya sevk etmiştir.⁸² Türkiye, Sadabat Paktı'nın hazırlanma süresince başat rol oynamıştı. Sadabat Paktı'nın fikir babası Atatürk, bu pakıtı imzalayan devletler arasında anlaşmazlıkları ve ihtilafları kaldırarak, Avrasya'da Faşist ve Emperyalist devletlere karşı mazlum milletlerin işbirliği ve dayanışmasını hedeflemiş ve Güvenlik Kuşağını kalıcı hâle getirmeyi amaçlamıştır.

Öte yandan II. Dünya Savaşı'na adım adım giden Batılı devletler, Avrasya'yı hegemonya alanları olarak belirledi. Bu dünya savaşından önce Avrasya'nın önemli devletleri olan Türkiye, Irak, İran ve Afganistan birbirleri etrafında kenetlenebilmesi, ihtilaflarına çözüm bulmaları ve barış ve işbirliği tesis etmeleri çıkacak savaşın etkilerini azaltmaya yönelikti. En azından Avrasya'nın bu bölgesine savaşın girmesini önlemek veya olumsuzluklarını en az seviyeye düşürmekti. Doğu'nun mazlum milletleri birliktelik oluşturamaz tezinin tersine, Batılı devletlere barış çabaları doğrultusunda örnek olmaktadır. Aslında Milletler Cemiyeti'ne alternatif bir "*Milletler Cemiyeti*" daha oluşturuldu. Zira Sadabat Paktı Milletler Cemiyeti oluşumunun çerçevesi ve ruhu dairesinde olmasına bilhassa özen gösterilen bir anlaşmaydı. Oluşturulan bu pakt Milletler Cemiyeti'nde özel olarak tescil edilecekti.⁸³

Paktı oluşturan devletlerin siyasi ilişkileri oldukça gelişmişti. Örneğin Türkiye, Afganistan ile çok iyi düzeyde ilişkilere sahipti. Ayrıca İran ile sürdürülen iyi komşuluk ve dostluk politikası, meyvelerini vermeye

⁸² Mehmet Gönübol-Cem Sar, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938), Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1990, s.104; Anıl Çeçen, Türkiye'nin B Planı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2006, s. 308-310.

⁸³ Soysal, a.g.e., s.332; Yaşar Canatan, Türk-İrak Münasebetleri (1926-1958), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s.60.

başlamıştı. Atatürk hem Afganistan'ın hem de İran'ın güvenine mazhar kalmıştı. İran ve Afganistan arasındaki kör düğüm hâline gelmiş sınır anlaşmazlığı, Türkiye'nin hakemliliğinde ve öncülüğünde çözülecekti. Ancak çok zor bir hakemlik olacağı aşikârdı. Her iki devleti memnun etmek gerçekten çok zordu. Bu sorunun barışçı yollardan çözme konusunda kararlı olan Atatürk, hakemlik görevini eski Kabil Büyükelçisi ve Afganistan'da büyük bir etkisi olan aynı zamanda İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye gezisi sırasında geçici yaverliğini yapmış ve güvenini kazanmış olan Fahrettin Paşa'ya vermişti. Hakem seçilen Fahrettin Paşa'nın gayretleriyle İran-Afgan sınırı sorunu 1935 yılında her iki tarafı memnun edecek şekilde giderildi. Böylece bu iki devlet arasındaki 1903 yılından itibaren süren sınır anlaşmazlığını, Türkiye'nin öncülüğü ve hakemliliğiyle çözüme kavuşturuldu

Afganistan Dışişleri Bakanı Serdar Muhammed Feyz Han, İran-Afgan münasebetleri hakkında sorulan bir soruya cevabı vermişlerdir: *“Bütün komşularımız gibi, İran'lularla daha iyi dostluk münasebeti devam etmektedir. İki kardeş memleket arasında küçük hudut ihtilafları, üçüncü kardeşin hakemliği ile halledilmiştir. Türkiye'nin bize bu sahada gösterdiği büyük dostluktan minnetle bahsetmek isterim. General Fahrettin, büyük bir nüfuzu nazarla meseleyi ihata etmiş ve her iki tarafı aynı derecede memnun bırakan bir müşkül halledilmiştir.”*⁸⁴

Kurtuluş Savaşı'nın zor ve çetin günlerinde Afganistan'a nitelikli ve alanında uzman personel gönderen Türkiye, İran ile de ikili ilişkilerini geliştirmişti. Hatta İran Şahı Rıza Pehlevi ilk yurtdışı gezisini Türkiye'ye yapmış, daha önce ifade edildiği gibi Atatürk'ten çok etkilenmişti.⁸⁵ Bu gelişmeler ortaya çıkarken İtalya'nın Milletler Cemiyeti sistemini ihlal

⁸⁴ Ayın Tarihi, No:26, Şubat 1936, s.27-29.

⁸⁵ Doster ,a.g.e., s.257; Sanhan ,a.g.e., s.123.

ederek Habeşistan'a saldırması ortak güvenlik politikasının hazırlanma sürecini hızlandırmıştır. Nitekim Sadabat Paktı'nın imzalanma sürecinde Türkiye, Irak ve İran 2 Ekim 1935'te Cenevre'de üçlü antlaşma parafte etmişlerdi. Bu antlaşmaya daha sonra Afganistan⁸⁶ ve İngiltere'nin himayesinde olan Irak bu pakta İngilizlerin onayıyla katılmıştı.⁸⁷

Türkiye, İran-Afganistan arasındaki sınır anlaşmazlığını arabulucu olarak nasıl çözmüşse, Irak ve İran arasındaki sınır anlaşmazlığını da aynı şekilde çözmeye çalışmıştır. Irak-İran arasındaki “Şattülarab Su Yolu” konusundaki anlaşmazlık vardı.⁸⁸ Pakıtın imzalanmasına tek engel, Irak-İran arasındaki sınır sorununun çözülmemiş olmasıydı. Bu aşamada Atatürk'ün oluruyla devreye giren Tefvik Rüştü Aras, Haziran 1937'de Irak ve İran'ı ziyaret ederek iki ülke arasındaki anlaşmazlığın giderilmesinde önemli rol oynadı. Bundan sonra 4 Temmuz 1937'de iki ülke arasındaki sınır sorunu imzalanan bir antlaşmayla çözüme kavuşturuldu. Böylece Sadabat Paktı'nın imzalanmasının önünde hiçbir engel kalmadı.⁸⁹

8 Temmuz 1937 günü öğleden sonra, Türkiye, Irak, İran ve Afganistan arasında, dörtlü bir saldırmazlık pakıtı imzalandı. İran Şahı'nın Tahran'da Şimran semtindeki Sadabad Sarayı'nda imzalandığı için “Sadabat Pakıtı” veya “Sadabat Misaki” adı verildi. Pakıt, imzalandığı günlerde, “Dörtlü Şark Antlaşması”, “Doğu Antantı”, “Yakın Şark Pakıtı”, “Asya Pakıtı” gibi adlarla da anılmış olmakla beraber “Sadabat Pakıtı” adıyla tarihe geçmiştir.⁹⁰

⁸⁶ Gönlübol-Sar , a.g.e., s.100.

⁸⁷ Gönlübol-Sar , a.g.e., s.102.

⁸⁸ BCA, 30-10/261-759-19; Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996, s.189.

⁸⁹ Gönlübol-Sar, a.g.e., s.112.

⁹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre V, İçtima 3, C.20, s.102; N. Bilal Şimşir, Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler, Ankara, Bilgi Yay., 2004, s.95.

İngiliz mandası olan Irak'ın bu pakta dâhil olması İngiltere'nin olumlu yaklaşması sonucu gerçekleşmiştir. Diğer taraftan Sovyet Rusya da bu pakta oluşturulmasına doğrudan karşı çıkmaması Sadabat Paktı'nı kabullendiğini göstermektedir. Bu bağlamda Milletler Cemiyeti'nden sonra en büyük savaş karşıtı bölgesel örgütlenmeydi. Başka bir deyişle Doğu'nun en kadim milletleri tarafından hayata geçirilen Sadabat Paktı, II. Dünya Savaşı öncesi bütün devletlere örnek ve ilham verecek bir örgütlenmeydi.

Atatürk'ün dış siyasasına göre, Sadabat Paktı'nın dört devletle sınırlı kalmaması gerekirdi. Türkiye'nin arzusu Irak'tan başka Arap devletlerinin de pakta katılmalarıydı.⁹¹ Fakat Suriye'nin ve Lübnan'ın Fransa Mandası altında olması ve Hicaz ile Yemen'in coğrafi durumundan dolayı Sadabat Paktına katılmaları zordu. Nitekim de öyle oldu. Mısır da söz konusu dönemin koşullarından pakta girmekte isteksizlik göstermiştir. Diğer taraftan Irak Hükümeti antlaşmaya Suudi Arabistan'ın da katılmasını istemekteydi. Ancak Dışişleri Bakanları arasında yapılan görüşmeler neticesinde Suudi Arabistan Milletler Cemiyeti üyesi olmadığı için antlaşmaya dâhil edilmemiştir.⁹² Atatürk'e göre Sadabat Paktı en geniş katılımı sağlanması gerekirdi. Bölgenin bütün devletleri bir şemsiye altında birleştirmek ve ortak karar alma mekanizması oluşturmak anılan pakta başarı şansını yukarıya doğru taşıyacaktı. Diplomasi yoluyla Türkiye, bütün Doğulu devletlerin bu pakta girmesi için çalıştı. Dolayısıyla Türkiye Suudi Arabistan'ın Milletler Cemiyeti üyesi olmadığı için bahsedilen pakta girmesine istemeyen diğer devletlere karşı çıkararak, bu devletin Milletler Cemiyeti üyesi olmadan, söz konusu pakta girmesinden yana tavır aldı. Esasında Türkiye mümkün olan en

⁹¹ Akşin, a.g.e., s.201.

⁹² Barış Cin, Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938), İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s.146.

geniş katılımı bu örgütlenmenin faaliyete geçmesini, paktın kurulma sürecinin en başından itibaren istemiştir.

Sadabat Paktı kuruluş aşamasında ve süresince hiçbir devlete karşı yapılmamış olduğu izlenimi vermekle beraber vizyon sahibi olan ve gelecekle ilgili sağlıklı tahminler yapabilen Atatürk, II. Dünya Savaşı öncesinde bu paktı bölgeye savaşın girmesine ve yayılmasına engel olmak için düşünmekteydi. Sovyetlerin ve İngiltere'nin bu paktı desteklemesi, gelecekte bu devletlere ve onların gizli ve yayılmacı siyasetlerine yapılmadığı anlamına gelmezdi. Bahsedilen pakt II. Dünya Savaşı'nın olumsuz ve yıkıcı etkilerine karşı bölge ülkelerini korumak ve hangi ülkeden gelirse gelsin bu bölgeyle ilgili gizli emelleri ve hırsları olan devletlere karşı yapılmıştır. Esas olarak söz konusu pakt bölge devletlerinin kendi aralarındaki sorunları barışçı yollardan çözüme isteğinin göstergesi olmuştur.

Sadabat Paktı iki dünya savaşı arasında, Ortadoğu'da barış ve güvenliği sağlamaya yönelik olup sadece savunma niteliği taşımayan bölgesel bir ittifaktır. Esas itibarıyla böyle bir güvenlik örgütlenmesi bir saldırmazlık ve dostluk antlaşması sonucu ortaya çıktı. Sadabat Paktı'nın önemi, imzalayan devletler arasında tam ve karşılıklı güven oluşturması ve bölgede işbirliği ve dayanışmayı uzun yıllar temin edecek olmasıydı.⁹³ Avrasya'da Güvenlik ve İşbirliği Örgütü'nün başka bir özelliği de üye devletlerin mazlum milletlerden oluşmasıydı. Mazlum milletler II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında güçlerini birleştirerek, oluşacak dünya düzeninde söz sahibi olmak istemekteydi. Birlikten kuvvet doğar anlayışının tezahürü olan bu örgütler, geleceğin dünyasını mazlum milletler lehine düzenleyebilirdi.

⁹³ İsmail Soysal, "1937 Sadabat Paktı", Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1997, s.327.

Dünyanın merkezi olarak adlandırılan Avrasya'da, Sadabat Paktı üyesi devletler, Emperyalist devletlerin II. Dünya Savaşı'na neden olan Avrasya kıtasına hakim olma mücadelesinden güçlü bir örgütlenmeyle cevap vermişlerdi. Yine bu devletler jeopolitik konumları gereği bu savaşın dışında kalmaları, ayrı ayrı devlet olarak mümkün değildi. Fakat Türkiye'nin öncülüğünde devletlerin bir araya gelmesi sayesinde bu savaşın dışında kalmak seçeneğine sahip olacaktı. Üstelik bu örgüte üye devletler arasındaki karşılıklı güven ve dostluk tesis etmek kendiliğinden meydana gelecekti. Atatürk bunların bilinciyle politikalar oluşturmakta ve mazlum milletlerle ilgilenmekteydi. Şüphesiz böyle bir pakt, Türkiye'nin Avrasya'da yaşayan Türk Dünyası üzerinde olumlu etkisi görülecekti.

Atatürk Avrasya'da barış ve dostluk temelli bir paktlar oluşturması, bu bölgenin tarihinde ilk ve tektir.⁹⁴ Türkiye bugün Asya kapılarında Avrupa medeniyetini müdafaa etmektedir. Fakat aynı zamanda Türkiye Asya'yı da Avrupa'nın bütün emperyalist politikalarına karşı korumaktadır. Böylece Sadabat Paktı Ön Asya'nın tam bir politik kurtuluşunu göstermekteydi. Birleştirmek ve bağlamakta ifade olunan ve Atatürk'ün politikasını ruh ve ilhamını teşkil eden eski Türk Teşkilatçılığı bu paktla yani bir zaferini kutlamaktadır. Söz konusu pakt bazı büyük devletlere bütün gizli planlarını siyasi bürolardan arşivlere yollamayı tavsiye etmektedir. Şark, tarihin Mustafa Kemal Atatürk tarafından yazılmış olan yeni bir sayfasını açmaktadır.⁹⁵

Atatürk'ün Sadabat Paktı kurulması için yapmış olduğu girişimler tüm dünya tarafından yakından izlenilmektedir. “*Great Britan and East*” isimli İngiliz gazetesi, Türk Heyetinin Bağdat ziyaretine geniş yer ayırmıştır. Buna göre; Türk heyetinin Bağdat ziyareti Türkiye'nin Şark milletlerine nasıl önderlik

⁹⁴ Cumhuriyet, 13 Temmuz 1937, s.1.

⁹⁵ Ayın Tarihi, No:48, Kasım 1937, s.377.

ettiğini gösteren bir misaldir. Türklerin komşu milletlere verdikleri esaslı tavsiyeler çok büyük kıymete haizdir. Her şeye sathı nazarla bakan belki bu pakta da, Avrupa’da son zamanlarda bir hastalık ve ihtiras hâline gelen örgütlenme faaliyetlerinden biri nazarıyla bakabilirler; fakat şurası muhakkak ki, Şark Paktı’nın psikolojik ehemmiyeti inkâr edilemez. Sulh gayri kabili taksimdir veya değildir; her ne olursa olsun, Milletler Cemiyeti’nin bu dört Şarklı devletin bir araya gelerek bu sulhu kendi muhitleri içinde emniyet altına almak taahhüdünde bulunmaları şayanı takdir bir harekettir.⁹⁶

Atatürk ve Türk Dünyası ile ilgili çalışmalarla öne çıkan Mehmet Saray’a göre; Türkiye’nin Ortadoğu’da Almanya ve İtalya’nın hissedilen faşist tehdidiyle Sovyetlerin güneye doğru yayılmasını güçleştirecek bir ortam hazırlamak istemesinden dolayı bu paktları hayata geçirmiştir. Atatürk liderliğindeki Türkiye, Balkan Paktı’ndan sonra Sadabat Paktı’nı kurarak güneyde vuku bulacak Sovyet yayılcılığına karşı Orta Asya’dan Balkanlara kadar uzanan bir güvenlik alanı oluşturmuştu. Balkan ülkelerinde, Türkiye, İran ve Afganistan’da komünizmi yaymak amacıyla hareket eden Sovyetler, anılan paktlar silsilesinin ortaya çıkardığı psikolojik havadan memnun kalmamışlardır. Nitekim II. Dünya Savaşı’nda Sovyetler, söz konusu paktlara üye devletlere karşı olumsuz siyasaları bunun delili olmuştur.⁹⁷

Doğulu devletler daha önce ifade edildiği gibi tarihlerinde ilk kez bölgesel güvenlik, barışın sağlanması ve korunması için ortak hareket etmişlerdir. Üye devletlerin bir araya gelmesinden meydana gelen “*Sadabat Paktı*” adlı örgütlenme, revizyonist devletlerin doğudaki topraklar üzerindeki emellerine karşı, ülkelerin çıkarlarını ve güvenliğini korumaya hizmet edecekti. Batılı

⁹⁶ Ayın Tarihi, No:44, Ağustos 1937, s.78-79.

⁹⁷ Saray, Atatürk ve Afganistan, s.217.

devletlere karşı Kurtuluş Savaşı'nı başarıyla yürütmüş Türk Milleti'nin lideri Atatürk, Doğulu milletlerin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü yayılcı ve bu bölgeyi ele geçirme planları içerisinde olan devletlere karşı korumak için bu örgütlenmeyi hayata geçirmiştir. Gerek Türk basını gerekse dünya basını Avrasya Güvenlik Kuşağını bu şekilde kamuoyuna duyurmuştu. Bu bölgenin kaderini ve geleceğini artık bu bölgenin insanlarının oluşturduğu bu örgütlenmeyle belirleneceği anlamına gelmekteydi.

Atatürk, Avrasya'nın jeopolitiğini analiz ederek, Doğulu milletlerin kaderi ve geleceğini bölgesel paktlar ve ittifaklarla belirleneceği ön görmektedir. Atatürk hem Sovyet ve Batı emperyalizmini hem de Nazi ve Faşist Rejimlerinin saldırgan politikalarını bölgedeki etkin işbirliğiyle aşmayı düşünmekteydi. II. Dünya Savaşı öncesi oluşturulan Avrasya Güvenlik Kuşağı, Türkiye'ye büyük bir psikolojik üstünlük sağlamaktaydı. Diğer taraftan revizyonist ve bölgeyle ilgili ajandası olan devletlere karşı ise, caydırıcı olmaktaydı. Avrasya Güvenlik Kuşağı üyesi devletler II. Dünya Savaşı öncesi, diğer devletlere nazaran çok daha güvendeydiler.⁹⁸

6- Atatürk'ün Avrasya Güvenlik Kuşağı Projesi

Avrasya'da bütün mazlum milletlerin bağımsızlığının kazanması ve bu kazanımlarını sürdürmesi, Atatürk'ün dış politikasının önemli amaçlarından biridir. Bu dış politikanın nihai amacı ise "*Yurtta barış dünyada barış*" şiarıyla dünyada barışı etkin kılmaya çalışmaktır. Bu bağlamda söz konusu dönemde Türkiye bağımsız devletlerle çok sayıda saldırmazlık ve dostluk antlaşması imzalaması bu duruma örnektir. Avrasya'daki devletler ile siyasal, sosyal ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve askeri ve güvenlik alanlarda ortak politikalar oluşturulması yukarıda görüşleri doğrular mahiyettedir.

⁹⁸ Bozdağ ,a.g.e., s.25.

Mazlum milletlerle dayanışmayı ön plana çıkartan Atatürk, Avrasya'nın batısında, doğusuna kadar olan bu bölgeyi sulh ve barış havzasına dönüştürmeye ve Osmanlı Devleti'nin çekildiği alanlarda yaşayan milletlerle birlik ve beraberlik ve dayanışma hâlinde olmaya çabalamıştır. Osmanlı Devleti'nin en güçlü dönemindeki toprak bütünlüğü, bir anlamda Balkan ve Sadabat Paktı ile sağlanmış olmaktadır. Balkan ve Sadabat Paktı uluslararası camiada ses getirmiş ve bu örgütlenmeler Türkiye'nin dış politikasında kazanç hanesine yazılmıştı. Bu doğrultuda bu iki bölgede kurulan yeni ülkelerle karşılıklı yakın ilişkiler geliştirerek, bölge ülkeleri arasında yakınlaşma ve dayanışma süreci oluşturmaktır.⁹⁹

Attila İlhan, Balkan Paktı ile batısını Sadabat Paktı ile güneyini ve doğusunu güvence altına alan Atatürk'ü, Osmanlı Devleti'nin eski toprakları üzerinden söz sahibi olduğunu iddia etmektedir.¹⁰⁰ Bu görüşler esasında birbirlerini tamamlayıcı mahiyettedir. İtalya ve Almanya'nın saldırgan bir tutum sergilemeye başlaması Orta Avrupa'da Macaristan'ın, Balkanlar'da Bulgaristan'ın bu paralelde politikalar izlemesi, statünün devamını savunan diğer Balkan ülkelerini rahatsız etmeye başlamıştı. Büyük bir sezgi kabiliyetiyle yaklaşmakta olan savaşın ayak seslerini duyan büyük devlet adamı Atatürk, Balkanlar'da bölgesel ittifak sisteminin kurulmasıyla hem güvenliğin sağlanabileceğini hem de saldırganlığa karşı caydırıcı bir rol üstlenebileceğini düşünmüştür.¹⁰¹

Diğer taraftan Atatürk Balkan ve Sadabat Paktları ile ülke savunmasını kendi sınırları dışında başlatmayı düşünmüştür. II. Dünya Savaşı'nda Almanya veya Rusya'ya karşı olacak ya da Rusya'dan yana olacaktı. Bu durumda SSCB Türkiye'nin görüşünü almadan bir savaşa girmemeliydi. SSCB'nin

⁹⁹ Çeçen ,a.g.e., s.418.

¹⁰⁰ Attilâ İlhan, Hangi Küreselleşme, İstanbul, İş Bankası Yay., 1997, s.37.

¹⁰¹ İlhan, Hangi Küreselleşme, s.37.

yumuşak karnında Türkiye, İran ve Afganistan vardı. Türkiye, İran ve Afganistan üzerinde etkili olduğuna göre, Sovyetler Türkiye’den yana güven içerisinde olmalıydı. Hâl böyle olunca artık Türkiye, Balkan ve Sadabat Paktları ile Avrupa’da kopacak bir savaşta söz sahibiydi.¹⁰²

Hindistanlı Aydın Muhammed Mirza ise bu paktları; *“Atatürk 1938’de bütün Doğu’nun birleşme fikrini Müslüman dünyanın önüne koymuştur. Onun gözleri Şark’tan uzak değildi. Sadabat Antlaşması ise bu birliğin önemli bir bölümüydü”*¹⁰³ şeklinde değerlendirmekteydi. Türk Dış Politikası Doğu’daki gelişmeleri yakinen takip etmekte ve olası ittifak girişimlerini akılcı politikalarla birleştirerek, bölgesinde sözü geçen bir ülke olarak çabalamaktaydı. Söz konusu politikalar oluştururken önemli bir gerçek göz ardı edilmedi ve Doğu’nun en az Batı kadar önemli olduğu Türk Dış Politikası’nda yerini aldı.

Anıl Çeçen’e göre; *“Mustafa Kemal, eski Osmanlı topraklarında yeni kurulan küçük ülkeleri bölge dışı ülkelerin denetimine geçmesin diye Balkanlar’da, Balkan ülkelerinin katılımı ile Balkan Paktı’nı, Orta Doğu’da ise, başta İran olmak üzere Irak ve Afganistan’ın katılımı ile Sadabad Paktı’nı oluşturmuştu. Bütün mesele, Osmanlı’nın çekildiği Balkanlar ve Orta Doğu’ya emperyalist ülkelerin girmesini önlemektir. Bu doğrultuda bu iki bölgede kurulan yeni ülkelerle karşılıklı yakın ilişkiler geliştirerek, bölge ülkeleri arasında yakınlaşma ve dayanışma süreci oluşturuluyordu”*¹⁰⁴ ifadesiyle bu paktların işlevselliği anlatılmaktadır.

¹⁰² Bozdağ, a.g.e., s.95.

¹⁰³ Hanif Fauk, *“Atatürk: Urduca Yayınlarında”*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, Doğu Dilleri ve Edebiyat Araştırma Yay., No:3, 1981, s.29.

¹⁰⁴ Çeçen, a.g.e., s.418.

SONUÇ

I. Dünya Savaşı, tüm devletlerin siyasi haritasında ciddi değişiklikler meydana getirdi. Bununla beraber bu savaş sonunda mağlup ayrılan İttifak devletleri çok ciddi siyasal, sosyal ve ekonomik kısıtlamalara maruz bırakıldı. İttifak devletlerinden biri olan ve bu savaş sırasında olağanüstü bir mücadele gösteren ve savaşın uzamasının sebebi görülen ve Avrupa'nın tabiriyle "*Hasta Adam*" olan Osmanlı Devleti imzaladığı barış antlaşması ise adeta Türk Milleti'nin ölüm belgesi anlamına gelmekteydi. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin Padişahı ve Hükümetleri teslimiyetçi politikalarına karşın, Türk Milleti işgal edilen hemen hemen her yerde küçüklü büyüklü gruplar hâlinde direniş göstermekteydi.

Avrasya'nın merkezindeki Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasıyla Türk Milli Mücadelesi'nin ilk evresi başlamıştır. Yunanlıların İzmir'i ve İngilizlerin Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'u işgal etmesi Anadolu Hareketi'nin ivme kazanmasına neden olmuştur. Mustafa Kemal Paşa bu dönemde iç ve dış gelişmeleri analiz ederek Doğu ve Batı ile siyasi ilişkilerde temasları olması gerektiği gibi yönlendirmiştir. Nitekim Doğulu ülkelerle girişilen dostluk ve yardımlaşma antlaşmalarının yanı sıra, Batılı devletler ile Misak-ı Milli ilkeleri doğrultusunda görüşmeler gerçekleştirilmiş, Avrasya merkezli politikaların başarıyla uygulandığı bir dönem olmuştur.

Türk Milli Mücadelesi'nin Emperyalist devletlere karşı mücadeleye başladığı zaman kapsamlı ve stratejik bir Avrasya politikası olmuştur. Söz konusu Avrasya politikasının üç ayağı vardı: Birincisi; Türklerin tamamen bağımsız devlet kurmaları; ikincisi; bölgenin Türk unsuru dışındaki

milletlerin de bağımsızlığını kazanmaları; son olarak ise Batı emperyalizmle mücadele ederken Sovyet desteğini kaybetmemektir. Lozan Antlaşması sonrası Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'nin çağdaşlaşmak için yönünü Batı'ya çevirdiği sırada aslında Avrasya merkezli ve ülkenin jeopolitiğini dikkate alarak politikalar yürütmeye devam ettiği görülmektedir. Örnek olarak Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'nin savunmasını Afganistan'dan başlatması ve bu ülkeye Milli Mücadele'nin en çetin dönemlerinde bile yetişmiş insan gücü göndermesi verilebilir.

Mustafa Kemal Paşa Türkiye'nin hayat sahasını Avrasya olarak tespit etmişti. Zira insanlık tarihine bakıldığında, Avrasya kıtasında birçok büyük devletin kurulduğu görülmüştür. Gerçekten Atatürk'ün dış politikasının iki önemli ayağından birincisi bağımsızlık, ikincisi ise ortak güvenlidir. “*Yurtta sulh, dünyada sulh*” soyut bir barış taraftarlığının çok ötesinde, barışa yönelik tehditlere karşı ortak örgütlenmeyi öngörmektedir. Bununla beraber Atatürk'ün dış politikasında ittifak, önde gelen uygulayıcısı Tefik Rüşti Aras'ın ifadesiyle “*emperyalizm belasından uzak, hürriyet ve istiklal esasında*” olmaktadır.

Türkiye tarihsel, dinsel ve kültürel olarak etkileşimde bulunduğu Balkanlar ve Ortadoğu'daki siyasi coğrafyayı, kendi kaderiyle baş başa bırakamazdı. Anadolu, siyasi coğrafyanın merkezindeydi. Üstelik bu bölgede yeni siyasi haritaların oluşmasına ve bölge devletlerin isteği dışında değişmesine karşı dirençli bir yapı oluşturulması elzemdir. Atatürk döneminde Türkiye hem Batı hem de Doğu'da tarihsel, kültürel ve kısmen dinsel ilişkiler içerisinde bulunduğu devletleri bir araya getirerek, barış ve dostluk çerçevesinde bölgeyi savaş tehditlerinden arındırmayı amaçlamıştır.

Öte yandan Modern dünyanın gördüğü en kanlı savaş olan I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan barış antlaşmaları, daha kanlı bir savaşın nedeni olarak

ortaya çıkacaktı. II. Dünya savaşı öncesi İngiltere ve Fransa'nın karşısına Almanya'nın öncülüğünde yeni bir güç dengesi ortaya çıkmıştı. Avrupa'daki güç dengeleri, İtalya'nın Habeşistan'a saldırması gibi, Avrasya'yı hayat sahaları yani yayılcı politikaları için politik ve ekonomik hedefler olarak belirlenmişti. Bu sırada Hitler ile Mussolini'nin iktidara gelmesi, Balkanlar ve Ortadoğu'da savaş karşıtı ittifak girişimlerine ihtiyaç vardı. Türkiye'nin öncülüğünde Alman ve İtalyan yayılcılığına karşı bir denge sağlamak için, Balkan Paktı kurma süreci hızlandı ve en sonunda Balkan Paktı imzalandı. Tarihsel ve jeopolitik emellerin merkezindeki Balkanlar'da tarihin bu dönemine kadar kendi aralarında birlik oluşturamayan, bölgenin güvenliği sağlayamayan ve sömürgeci politikalarının bir parçası olan bölge, ilk kez iddialı bir şekilde bölgesel bir pakta şahit olmaktaydı.

Diğer taraftan Dünyanın merkezi olarak adlandırılan Avrasya'da, Sadabat Paktı üyesi devletler, Emperyalist devletlerin II. Dünya Savaşı'na neden olan Avrasya kıtasına hakim olma mücadelesinden güçlü bir örgütlenmeyle cevap vermişlerdi. Yine bu devletler jeopolitik konumları gereği bu savaşın dışında kalmaları, ayrı ayrı devlet olarak mümkün değildi. Fakat Türkiye'nin öncülüğünde devletlerin bir araya gelmesi sayesinde bu savaşın dışında kalmak seçeneğine sahip olacaktı. Üstelik bu örgüte üye devletler arasındaki karşılıklı güven ve dostluk tesis etmek kendiliğinden meydana gelecekti. Atatürk bunların bilinciyle politikalar oluşturmakta ve mazlum milletlerle ilgilenmekteydi. Şüphesiz böyle bir pakt, Türkiye'nin Avrasya'da yaşayan Türk Dünyası üzerinde olumlu etkisi görülecekti. Bu bağlamda Milletler Cemiyeti'nden sonra en büyük savaş karşıtı bölgesel örgütlenmeydi. Başka bir deyişle Doğu'nun en kadim milletleri tarafından hayata geçirilen Sadabat Paktı, II. Dünya Savaşı öncesi bütün devletlere örnek ve ilham verecek bir örgütlenmeydi.

Mazlum milletlerle dayanışmayı ön plana çıkartan Atatürk, Osmanlı Devleti'nin topraklarında yeni kurulan küçük ülkeler bölge dışı ülkelerin denetimine geçmesin diye Balkanlar'da, bütün Balkan ülkelerinin katılımıyla Balkan Paktı'nı, Orta Doğu'da ise, başta İran olmak üzere Irak ve Afganistan'ın katılımı ile Sadabat Paktı'nı oluşturmuştu. Buradaki esas amaç imparatorluk bakiyesindeki Balkanlar ve Orta Doğu'ya emperyalist ülkelerin girmesini önlemektir. Bu doğrultuda bu iki bölgede kurulan yeni ülkelerle karşılıklı yakın ilişkiler geliştirerek, bölge ülkeleri arasında yakınlaşma ve dayanışma süreci oluşturmaktır.

Avrasya'nın batısında, doğusuna kadar olan bu bölgeyi sulh ve barış havzasına dönüştürmeye ve Osmanlı Devleti'nin çekildiği alanlarda yaşayan milletlerle birlik ve beraberlik ve dayanışma hâlinde olması için çabalayan Atatürk, Osmanlı Devleti'nin en güçlü dönemindeki toprak bütünlüğü, bir anlamda Balkan ve Sadabat Paktı ile sağlamış olmaktadır. Balkan ve Sadabat Paktı'nın uluslararası camiada ses getirmiş ve Türkiye'nin barış politikalarına verdiği önemle diğer devletlerden ayrılmıştır. Son söz olarak çağının en büyük barış savunucusu Atatürk, eylem ve söylemleriyle dünya barışına çok önemli katkılar yapmış ve savaşı durdurmaya çalışan “*barış savaşçısı*” olarak tarihteki saygın yerini almıştır.

KAYNAKÇA

Akdevelioğlu, Atay – Kürkçüoğlu, Ömer: “*Afganistan’la İlişkiler*”, Ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası, C.I, 6.bs., İstanbul, İletişim Yay., 2001.

Akşin, Aptülahat: Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Andican, Ahat: Değişim Sürecinde Türk Dünyası, İstanbul, Emre Yay., 1995.

Aras, Osman Nuri: Azerbaycan’ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi, İstanbul Der Yay., 2001.

Aras, Tevfik Rüştü: Atatürk’ün Dış Politikası, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003.

Armaoğlu, Fahir: 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, C. 1-2, Ankara, Alkım Yay., 1990.

Atatürk, Nutuk I ve II, C.VIII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi,1981.

“*Avrasya’daki Yeni Jeopolitik Koşullarda Türkiye’nin Konumu ve Seçenekleri*”, <http://www.coğrafya.gen.tr/siyasi/jeopolitik/yeni-kosullarla-turkiye.html>,10 Haziran 2008.

Aydın, Mustafa: “*İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945*”, Türk Dış Politikası 1919-1980, Editör: Baskın Oran, I, İstanbul 2004.

Aydemir, Şevket Süreyya: Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa (1914-1922), Cilt III, 4. Bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003.

Aydemir, Şevket Süreyya: Tek Adam: Mustafa Kemal 1922–1938, Cilt III,17 bs., İstanbul, Remzi Kitapevi, 2003.

Ayın Tarihi, 1-28 Şubat 1934, S: 3, s.134.

Ayın Tarihi, No:26, Şubat 1936, s.27-29.

Ayın Tarihi, No:44, Ağustos 1937, s.78-79.

Ayın Tarihi, No:48, Kasım 1937, s.377.

Aytuğ, Yılmaz: “Atatürk’ün Dış Politikası”, Boğaziçi Üniversitesi Uluslararası Atatürk Konferans Tebliğleri, Cilt II, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yay., 1981.

Barut, Mustafa: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1, Alkım Yayınevi, Ankara, 1999.

Baykal, Hülya: “Mili Mücadele Dönemi Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasındaki Mektuplaşmalar”, Atatürk Araştırma Dergisi, C.V, Sayı:14, Mart 1989.

BCA, 30-10/261-759-19.

Bilgili, Ahmet Emre: “Napolyon’un İstanbul Aşkı” Şehr-i İstanbul, Sayı:4, Temmuz-Ağustos 2004.

Bozdağ, İsmet: Atatürk’ün Avrasya Devleti, İstanbul, Tekin Yayınları, 1998.

Brzezinski, Zbigniew: Büyük Satranç Tahtası, Çev. Yelda Türedi, İstanbul, İnkılâp Kitapevi, 2005.

Canatan, Yaşar: Türk-İrak Münasebetleri (1926-1958), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

Cassels, Alan: Mussolini’s Early Diplomacy, New Jersey, Princeton University Press 1970.

Cebesoy, Ali Fuat: Moskova Hatıraları, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2002.

Cin, Barış: Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938), İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

Cumhuriyet Gazetesi, 21 Ekim 1931, s.1

Cumhuriyet, 13 Temmuz 1937, s.1.

Çeçen, Anıl: Atatürk ve Avrasya, İstanbul, Cumhuriyet Yayınları,1999.

Çeçen, Anıl: Türkiye'nin B Planı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2006.

Çetisli, İsmail: Memduh Şevket Esendal, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1991.

Dilan, Hasan Berke: Türkiye'nin Dış Politikası 1923-1939, İstanbul 1998.

Doster, Barış: Atatürk Türk Dünyası ve Mazlum Milletler, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004.

Dugin, Aleksandr: Rus Jeopolitiği: Avrasyacı Yaklaşım, Çev: Vügar İmanov, İstanbul, Küre Yay., 2005.

Esmer, A. Şükrü: Siyasi Tarih(1919-1939), AÜSBF Yayınları, Ankara 1953.

Fauk, Hanif: "Atatürk: Urduca Yayınlarında", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, Doğu Dilleri ve Edebiyat Araştırma Yay., No:3, 1981,

Fırat, Melek: "Yunanistan'la İlişkiler", Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran, C.I,6. bs., İstanbul, İletişim Yay., 2001.

Gönlübol, Mehmet: "Yurtta Barış, Cihanda Barış", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.IX, Kasım 1992, Sayı 25'ten Ayrı Basım.

Gönlübol, Mehmet-Sar, Cem: Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938), Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1990.

Güler, Müjdat: Orta Asya ve Kafkaslara: Türk Bakışı,2.bs., İstanbul, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

Gülmez, Nurettin: Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları,1999.

Güner, Zekai:“Atatürk Dönemi Balkanlar Politikası ve Balkan Antantı“, Atatürk 4.Uluslararası Kongresi (Bildiriler: 25-29 Ekim 1999), I, Ankara 2000.

Gündoğan, Kadir: “Balkan Antantı ve Türk Dış Siyaseti Açısından Değerlendirilmesi”, Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (22-24 Ekim 2003), Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2005.

Hakimiyeti Milliye, 3 Ekim 1930, s.5.

Hakimiyeti Milliye, 28 Ekin 1930, s.1.

Hakimiyeti Milliye, 23 Eylül 1933, s.1.

“Jeopolitik Nedir”, (Çevrimiçi) <http://www.turksite.eu/cografya/jeopolitik-nedir.html>, 30 Temmuz 2008.

İlhan, Attilâ: Hangi Küreselleşme, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay., 1997.

İlhan, Suat: “Jeopolitik Çalışmalar”, (Çevrimiçi)<http://www.jeopolitik.org>, 10 Mayıs 2008.

İnan, Ayşe Afet: “Balkan Antantı (1934)”, Belleten, XXXII, S.126, (Nisan 1968'den ayırbasım), Ankara, 1968.

Karadağ, Hüseyin “Hangi Avrasya”,(Çevrimiçi) <http://www.21yyte.org>, 24 Temmuz 2007.

Karakoç, Ercan: Atatürk'ün Dış Türkler Politikası, 2. bs., İstanbul, IQ Yayıncılık, 2004.

Kessikbayev, Askhat: Soğuk Savaş Sonrası Avrasya Jeopolitiği: Orta Asya'da Yapısal Dönüşüm, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesin Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Haziran, 2007.

Kleveman, Lutz: The New Great Game Blood and Oil in Central Asia, New York, Atlantic Monthly Press, 2003.

Kinross, Lord: Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu, 17. bs., İstanbul, Altın Kitaplar, 2006.

Kocaoğlu, Timur: “Türkistan’da Osmanlı Subaylarının faaliyetleri (1914-1923)” Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi IV., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yay., İzmir, 2000.

Kodaman, Bayram: Şark Meselesi, Işığı Altında: II. Abdülhamit’in Doğu Anadolu Siyaseti, İstanbul, Orkun Yayınevi, 1983.

Kulebi, Ali: “Atatürk’ün Türk Birliği Ülküsü: Avrasyacılığa Bakış” Türk Yurdu, Haziran 2008, Cilt: 28 Sayı: 250, s.14-18, (Çevrimiçi), <http://www.tusam.net>, 10.08. 2007.

Kulebi, Ali: “Batı’nın Türk Birliği Korkusu” Strateji Dergisi, Haziran 2007, s. 12, (Çevrimiçi) <http://www.turkocagi.org.tr>, 19.09.2008.

Kulebi, Ali: “İhmal Edilmiş Seçenek: Türk Avrasyacılığı” ,(Çevrimiçi), <http://www.tusam.net>, 10.08. 2007.

Özey, Ramazan: Türkiye’nin Coğrafyası ve Jeopolitiği Neden Önemlidir, İstanbul, Aktif Yayınlar, 2000.

Özey, Ramazan: “Türk Dünyasının Jeopolitik Önemi ve Başlıca Sorunları” , TC Başbakanlık Tika, Avrasya Etütleri, Türk Dünyası Özel Sayısı, Sayı: 20, Ankara, 2001.

Özdağ, Ümit: “Balkan Politikamız Ve...” Türk Yurdu, Sayı:67, Mart 1993.

Sadık, Necmeddin: “*Balkan Misakı*”, Akşam Gazetesi, 11 Şubat 1934.

Saray, Mehmet: Atatürk’ün Sovyet Politikası, İstanbul, Veli Yay., 1984.

Saray, Mehmet: Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e: Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği, İstanbul, Çantay Kitabevi, 2003.

Sarıhan, Zeki: Kurtuluş Savaşımız’da Türk-Afgan İlişkileri, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.

Sarıkoynucu, Ali “*Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Türk-Bulgar Siyasi İlişkileri (1920-1938)*”, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Bulgar Askeri-Siyasi İlişkileri*, Ankara Genelkurmay Basımevi, 2005.

Soyak, Hasan Rıza: Atatürk’ten Hatıralar, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2004.

Soysal, İsmail “*1937 Sadabat Paktı*”, Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1997.

Soysal, İsmail: Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945), C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

Şimşir, Bilal Niyazi: Atatürk ve Afganistan, Ankara, ASAM Yayınları, 2002.

Şimşir, Bilal N.: Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler, Ankara, Bilgi Yay., 2004.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre V, İçtima 3, C.20, s.102.

Tellal, Erel: “*Sovyetlerle İlişkiler*”, Ed. Baskın Oran, Türk Dış Politikası, C.I, 6.bs., İstanbul, İletişim Yay., 2001.

Terzioğlu, Nazım: Fransız Devriminden Türk Devrimine, İstanbul, Basım Atölyesi, 1990.

Togan, Zeki Velidi: Hatıralar, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay.,1999.

Turan, Şerafettin: Türk Devrim Tarihi, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996.

Uçar, Fuat: Dış Türkler: Türk Dünyası'nın Parlayan 5 Yıldızı, Ankara, Fark Yay., 2007.

Uçarol, Rıfat: Siyasi Tarih (1789-1994), İstanbul, Filiz Kitabevi,1995.

Ünsal, Şamil: “*Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya'ya Yönelik Hakim Güç Merkezlerinin Vizyonları Politikaları ve Stratejileri*”, Hava Harp Akademileri Komutanlığı Küresel Strateji ve Uluslararası Güvenlik Ders Kitabı, Haz. Cengiz Köylü, İstanbul, Harp Akademileri Komutanlığı Yay., 2006.

Ünsal, Şamil: “*Turkey's Economic Position in New Order*” Coordinator, *Takeji Ino*”, Turkey in A Changing World: with special reference to Central Asia and the Caucasus, No:33, Tokyo, [yy.], 1993.

BÖLÜM 15

ATATÜRK'ÜN DIŞ POLİTİKA İLKELERİ VE AMAÇLARI

Dr. Orhan TURAN*

*Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
orhanturann@gmail.com.

GİRİŞ

Yeryüzü nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Doğu, yüzyıllardır sömürge altında yaşamaya mahkûm edilmiştir. Batılı devletler buradaki yer altı ve yer üstü zenginlikleri kendi ülkelerine taşımışlardır. Başka bir ifadeyle Batı zenginleşirken Doğu giderek yoksullaşmıştır. Buna karşın Batılı devletler zenginleşirken kıyasıya bir rekabet hâlinde olmuşlar bunun sonucunda da Dünya iki kutba ayrılmıştır. İtilaf ve İttifak devletleri olarak ikiye bölünmüş Batılı devletler, Doğu'ya nazaran ekonomik refah içerisindeyken açgözlü politikaların kurbanı olmuştur. Yani sömürgeleştirme yarışında anlaşma sağlayamamış ve birbirlerini düşman güç tanımlayan Batılı devletler bütün dünyayı hızla savaşa doğru sürüklemiştir.

Adım adım I. Dünya Savaşı'na giden Batılı devletler Osmanlı Devleti'ni savaş öncesi Avrupa'nın 'hasta adamı' olarak görmekteydi. İlk dünya savaşında tek başına kalmak istemeyen Osmanlı Devleti'nin yöneticileri dönemin Batılı devletleriyle işbirliği yapmak istedi. En azından toprak bütünlüğünün büyük devletler tarafından garanti altına alınmasını isteyen Osmanlı Devleti'nin ileri gelenleri İngiltere, Fransa ve Rusya ile görüşmeler yaptı. İtilaf devletleri, Osmanlı Devleti'ni bu savaş öncesi yük olarak gördüklerinden dolayı ittifak tekliflerini geri çevirdi. Diğer bir deyişle Osmanlı Devleti'nin ittifak ve anlaşma teklifleri önemsenmedi. Bunda İngiltere ve Fransa'nın Rusya'yı gücendirmek istememesinin de katkısı vardı. Zira Rusya uçsuz bucaksız topraklara, insan kaynaklarına ve Osmanlı Devleti'ne göre daha donanımlı bir orduya sahipti. Türk toprakları galiplerin ödülü

sayıldığı için bu girişimler başarısızlığa uğradı.¹ Osmanlı Devleti'nin ileri gelenleri en sonunda Almanya'nın yanında başka bir ifadeyle İttifak Devletleri safında savaşa girme zorunda kaldı.

Osmanlı Devleti bu dünya savaşı esnasında Çanakkale, Kafkas, Kanal, Irak, Suriye ve Hicaz cephelerinde ayrıca İttifak devletlerine destek sağlamak amacıyla Romanya, Makedonya ve Galiçya'da savaştı. Bu dönemde I. Dünya Savaşı'nın gidişatını değiştirecek ve Türk tarihinin en önemli savaşlarından biri olan Çanakkale Zaferi'ne imza attı. Türk Ordusu söz konusu cephede inançla ve yeni bir ruhla kendi öz yurdunu savunmak için mücadele etti. Bu durum adeta Milli Mücadele ruhunun ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Çanakkale Zaferi hem Türklerin İslam dünyasındaki saygınlığını artırdı hem de sömürgelerdeki mazlum milletlerde bağımsızlık fikrinin uyanışında ve doğuşunda etkili oldu.² Yine bu zafer I. Dünya Savaşı'nın uzamasına sebep olurken kısa sürede savaşın sonlanacağını düşünen iktidardaki Menşevik Ruslar bütün uğraşlar sonucunda engelleyemediği Bolşevik Devrimi'nin hayata geçmesine zemin hazırladı. Böylece Milli Mücadele'nin silah, cephane ve para yardımını sağlayacak Bolşevikler bu zaferin doğrudan sonucuyla Çarlık rejimine son verdiler. Diğer taraftan Osmanlı Devleti İngiltere'ye karşı büyük bir yankı uyandıran Kut'ül Amare zaferini kazandı. İngiliz General Townshend dâhil

¹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yay., İstanbul, 2006, s.21.

² Ali İhsan Gencer-Sabahattin Özel, *Türk İnkılâp Tarihi*, Der Yay., İstanbul, 2005, s.63.

13.399 esir alındı.³ Ancak sömürgelerinden takviye askeri birlikler getiren İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı cephede üstünlüğü ele geçirdi. Sonuçta Osmanlı Devleti Çanakkale Cephesi dışındaki tüm cephelerde amaçlarına ulaşamadı.

İttifak devletleri arasında blokların dağılması ve bu devletlerin savaşı sonlandıran antlaşmalar imzalaması sonucunda Osmanlı Devleti tek başına kaldı. Bunun üzerine İtilaf devletlerine ateşkes antlaşması yapmak için başvuran Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasında Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandı. Ancak Türklerin imzaladığı antlaşma İttifak devletleri arasındaki en ağır şartları taşıyan ateşkes antlaşmasıydı. Anılan antlaşmaya göre; İtilaf devletleri stratejik olarak gördükleri her yeri işgal edebilirdi. Bu fırsattan istifade etmek isteyen Osmanlı tebaası bile pay kapmak için İngiliz Avam Kamarası'nın kapısını aşındırmaya başladı. Batılı devletlerin gizli antlaşmalarla belirlediği stratejik topraklar, Osmanlı Devleti ateşkes antlaşmasını imzalamadan uygulamaya konulmuştu.⁴ Örneğin Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yer alan Musul, İngiltere tarafından işgal edilmişti. Bu işgaller I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nin

³ Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, Haz: M. Taylan Sorgun, Kemer Yay., İstanbul 1997, s.192-193; Gencer-Özel, a.g.e., s.60.

⁴ İngiltere ve Fransa arasında 3 Ocak 1916'da imzalanan Sykes-Picot Antlaşması Osmanlı topraklarının bu iki devlet arasında paylaşılmasını kapsamaktaydı. Antlaşmanın geçerli olması, Rusya tarafından da onaylanmasına koşuluna bağlıdır. Rusya da Kuzeydoğu Anadolu'daki toprak isteklerinin kabul edilmesi şartıyla bu antlaşmayı onaylayacağını bildirmiş, sonuçta 10-23 Ekim 1916 tarihleri arasında kesin şekli alan Sykes-Picot Antlaşması imzalanmıştı. Buna göre, Adana, Antakya bölgesi, Suriye kıyıları ve Lübnan Fransa'ya, Musul hariç Irak İngiltere'ye bırakılmıştı. Bu iki devletin Rusya ile yaptıkları Petrograd Protokolü ile Rusya'nın payına Boğazlar bölgesine ek olarak Trabzon'a kadar Doğu Karadeniz kıyıları ile Erzurum, Van ve Bitlis bırakılmıştı. Daha geniş bilgi için: Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yay., İstanbul, 1985, s.398-399.

topraklarının paylaşımı esasına dayanan gizli antlaşmaların tezahürü ve uygulamasından başka bir şey değildi. İtilaf devletleri Avrasya'nın merkezindeki bu stratejik toprakları mevcut antlaşmalarla paylaşmalarına rağmen sıra kendi aralarında paylaşım gelince tam olarak anlaşamadılar. İngiltere'nin İzmir ve çevresini İtalya yerine Yunanistan'a vermesi mevcut olan görüş ayrılığının daha fazla büyümesine neden oldu. Bununla beraber Fransızlara verilmesi öngörülen Kerkük'ün İngiltere tarafından işgal edilmesiyle Fransa ve İngiltere arasında da soğuk rüzgârlar esmeye başladı.

Türk Milleti kendi topraklarında gerçekleşen işgallere yer yer direniş gösterdi. Dağınık bir şekilde işgalci güçlere karşı koyan milli kuvvetleri düzenli bir ordu hâline getirmeye çalışan Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasıyla beraber Milli Mücadele'nin ilk evresi başladı. Yürütülecek bağımsızlık mücadelesinin gerekçesi ve yöntemi ilk olarak Amasya Genelgesi'nde daha sonra amaç ve ilkeleri ise Erzurum ve Sivas'ta toplanan kongrede tespit edilmiştir. Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar, Sivas Kongresi'nde de küçük değişiklikler dışında aynen kabul edilmiştir. Bahsedilen kongrelerde Heyet-i Temsiliye'nin başkanı olarak Mustafa Kemal Paşa seçilmişti. Sivas Kongresi sırasında Amerikan ve İngiliz Mandası savunulmuşsa da Mustafa Kemal Paşa'nın ağırlığını koymasıyla bu teklifler reddedilmiştir. Zira Milli Mücadele'nin ilk aşamasından itibaren Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerde tam bağımsız Milli Türk Devleti kurmayı amaçlamıştır.

Bütün zorluklara ve imkânsızlıklara rağmen Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele'nin gerçekleşmesinden yanaydı. İtilaf devletlerinin iki büyük hatası Anadolu Hareketi'nin ivme kazanmasına neden oldu. Birincisi eski Osmanlı tebaası olan Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmasıydı. Bu durum Türk Milleti tarafından sineye çekilmemiş ve küçükü büyüklü gruplar hâlinde Anadolu Hareketi'ne büyük katılımlar sağlamıştır. Ayrıca İtilaf devletlerinin Yunanistan'a Anadolu'da jandarma rolü biçmesi Türk Milleti'nin silaha sarılmaktan başka çaresi olmadığını gösterdi. İkincisi ise Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Misâk-ı Millîye'yi kabul etmesi üzerine başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletleri, Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'u işgal etmesi idi. Özellikle İngiltere'nin tehdidi ve baskısı altında Misâk-ı Millî'nin kabul edilmesi, Türk Milleti'nin geleceğine sahip çıkma kararlılığını ispat etmekteydi. Bu kararlar Son Osmanlı Mebusan Meclisi Türk tarihindeki onurlu yerini aldı. Bu işgal Milli Mücadele'nin büyümesine ve gelişmesine ortam yarattı. Üstelik İngiltere gibi demokrasi ve insan haklarına önem veren bir ülkenin Osmanlı Meclisi'nin kararına saygı duymayarak onun başkentini işgal etmesi uluslararası arenada İngiltere'yi zor durumda bıraktı. İtilaf devletlerinin İstanbul'u işgal etmesi üzerine Ankara'da 23 Nisan 1920'de TBMM açıldı.⁵ Bu durum Anadolu Hareketi'nin güçlenmesine yardımcı oldu. Bununla beraber meclisin açılmasının gündeme gelmesinden itibaren İstanbul dışında toplanması gerektiğini ileri süren Mustafa Kemal Paşa'nın haklılığının ortaya çıkmasıydı.

⁵ İlhan Uzgel-Ömer Kürkçüoğlu, "İngiltere'yle İlişkiler" Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran, I, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s.142.

TBMM'nin açılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele'nin amacını ve Anadolu Hükümeti'nin izleyeceği dış politika önceliğini şu şekilde ifade etmiştir:⁶

Yalnız ve yalnız bir şey düşünmeye mecburuz. O da memleketin kurtulmasıdır. Efendim, etraflı sunuşlarım sırasında çalışmamıza saha olan bölgenin sınırına işaret etmiştim. O sınır ulusal sınırimızdır. Baştan beri, şimdiye kadar içeri ve dışarıya karşı gösterdiğimiz cephe yalnız bu sınır içinde çalışmak olduğumuzu ifade etmiştim. Gerçekte bütün gayemiz bu ulusal sınır içerisinde milletimizin rahatını, gönencini ve ulusal sınırla belirli vatanımızın bütünlüğünü korumaktan ibarettir. Turancılık politikasını kendi isteğimizle takip etmek istemedik. Çünkü maddi ve manevi bütün kuvvet ve kudretimizi belirgin olan vatanımız içinde gerçekleştirmek istedik. Sınırın dışında dağınık bir biçimde güçsüzlüğe uğramaktan kaçındık.

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele sırasında önceliği Misâk-ı Millî ile belirlenen ulusal sınırlar içerisindeki toprak bütünlüğüne önem vermekteydi. Bunu yaparken de ulusal ve uluslararası bütün aktörlerle temas hâlindeydi. Öte yandan Türk Milli Mücadelesi tüm hızıyla sürerken Anadolu Hükümeti'nin bu mücadeleyi yürütecek silah, cephane ve para yardımına ihtiyacı vardı. Uluslararası arenada Türk Milli Mücadelesine yardım ve destek olacak ülkelerin sayısı oldukça

⁶ 1. TBMM'nin Gizli Oturumlarında Atatürk'ün Konuşmaları, Haz. İbrahim Sadı Öztürk, ATO Yay., Ankara 2006, s.17-18.; Osman Ömer Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, s.23.

azdı. Hâlihazırda İttifak devletleri imzaladıkları ateşkes antlaşmalarıyla çok zor duruma düşmüşlerdi. Ne iktisâdî ne de siyasî destek vermeleri söz konusu değildi. Böyle olunca emperyalizmle ideolojik savaş hâlinde olan Sovyet Rusya seçeneği dışında başka bir ihtimal yoktu. Anadolu Hükümeti ile SSCB her şeyden önce ortak düşmana karşı mücadele etmekteydi. Tarihi düşmanlıkları bir tarafa bırakan Türkler ve Bolşevik Ruslar ortak düşman emperyalist devletlere karşı işbirliği yaptı. Bunun dışındaki devletler ya batı emperyalizminin tutsağı altındaydı ya da emperyalizme karşı çıkacak imkân ve kabiliyetten uzaktı. Fakat Mustafa Kemal Paşa dönemin konjonktüründe emperyalizm karşısı bütün milletlerle işbirliği tesis etmeye ve göndermiş olduğu temsilciler vasıtasıyla mazlum milletlerle dayanışma ve işbirliğini sağlamaya özen göstermiştir. Örneğin zengin petrol kaynakları ve Hindistan sömürgesinin güvenliği için önemli olan Bağdat, İngiliz sömürgesi altındaydı. Irak manda yönetimi yardım sağlamak maksadıyla Anadolu Hükümeti'ne başvurmuştu. Bu yardım talebine Mustafa Kemal Paşa; *“Fazladan boş kuvvetimiz yoktu. Ama onları cesaretlendirmek için moral yardımı anlamında olmak üzere Musul’a küçük bir birlik gönderdik”*⁷ şeklinde dile getirmiştir. Görüldüğü üzere Anadolu Hükümeti, Milli Mücadele döneminde imkân ve olanaklar ölçüsünde dış politikada önemli kararlar alıp uygulamıştır.

⁷ Suat Akgül-Sahir Uzel, *Musul-Kerkük Harekâtı*, Berikan Yay., Ankara 2001, s.1-26; S. İ. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları, I*, Çev. Hasan Ali Ediz, Cumhuriyet Yayınları, Ankara, 1997, s.144.

Sömürgelerinde ‘böl-yönet’ politikasını benimseyen Batılı devletler Türk Milli Mücadelesine son vermek için aynı politikayı Anadolu üzerinde de uyguladı. Türk Milleti’nin Millî Mücadelesini yürütmesini engellemek için çeşitli isyanlar çıkartan, etnik ve dinsel ayrılıkları kışkırtmaya çalışan emperyalizm, bütün imkânlarını seferber etti. Bütün imkânsızlıklara, yokluklara ve emperyalist baskılara rağmen Milli Mücadele başarıyla sürdürölmekteydi. Anadolu’da başlayan bağımsızlık fikri ve ideali bütün mazlum milletlerde etkisini göstermeye başladı. Doğu’daki mazlum milletlerde “özgürlüklerini kazanamayacakları düşüncesinden, kazanacakları inancına” yönelme hâli vardı. Doğu milletlerinde bağımsızlık davalarına yönelik hareketlenmeler oluşmaya başladı.⁸ Türk Milli Mücadelesini izleyen Doğulu milletler bağımsızlık davaları için Türk Milleti’ni örnek aldı.

Bütün Doğu’yu başka bir deyişle Asya ve Afrika’yı boyunduruk altına alan Batılı devletler Anadolu üzerindeki sömürgeci politikalarını uygularken Türkler “Anadolu’dan tamamen atılmalı” hedefiyle hareket etmekteydi.⁹ Anadolu’yu Ermeniler, Rumlar ve Yunanlılar arasında paylaşarak uydu devletler vasıtasıyla bu bölge üzerinde hâkimiyet kuracaklardı. Böylece Türkler Anadolu’dan zaman içerisinde Orta Asya’ya geri gönderilecekti. Bu bakımdan Türk Milleti Kurtuluş Savaşını “ya istiklâl ya ölüm” parolasıyla sürdürmekteydi.

⁸ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Haz. Ali Sevim-İzzet Öztoprak-M.Akif Tural, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2006, s.6; Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s.182; Metin Hülagü, *İslam Birliği ve Mustafa Kemal*, Timaş Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.62.

⁹ Bilal Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, ASAM Yay., Ankara, 2002, s.35.

Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa önceliğini Türk topraklarından düşman güçlerini çıkarmaya verdi.

Batı ve Doğu'nun kesiştiği ve dünya jeopolitiğinin “menteşesi” olan Anadolu, sürdürülen Milli Mücadele sadece Batı'nın değil aynı zamanda Doğu'nun geleceğinin belirleneceği bir arena olmaktaydı.¹⁰ Bilhassa Doğu'daki Müslüman dünyası için bu durum daha belirgindi. Bunların başında kuşkusuz Hint Müslümanları ve Afganlılar gelmekteydi. Osmanlı topraklarının işgal edilmesine karşı Hindistan'da büyük bir tepki oluşmaktaydı.¹¹ Diğer taraftan Afganistan Dışişleri Bakanı Serdarı Ala, Afgan halkının Türk topraklarının işgali ve Yunan zulmüne karşı hissiyatını 14 Eylül 1921 tarihli İngiltere'ye verdiği notaya göre özetle şunları belirtmekteydi:¹²

Yunanlıların Türkiye'de yaptıkları zulümler ve faciaların haberleri Afganistan'a kadar gelerek bütün devlet ve milleti mateme boğmuştur. Bu münasebetle İngiltere hükümetinden Yunanlıların bu haksız ve gayri meşru saldırılarına İngiltere'nin katılıp katılmadığını hükümetim adına sorarım. Eğer Britanya hükümeti arzu ettiğimiz gibi bu faciaya katılmıyorsa Yunanistan'la sınırdaş olmayan Afganistan hükümeti, Müslümanları giriftar ve İslam duygularını inciten bu zulümlere ve facialara son vermesini, evvelce de bu hususta vaki olan

¹⁰ İskender Gökâlpa-François Georgeon, *Kemalizm ve İslamiyet Dünyası*, Çev. Cüneyt Akalın, Kaynak Yay., İstanbul, 2007, s.17; Şimşir, a.g.e., s.37.

¹¹ Akyol, a.g.e, s.179.

¹² Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşımız'da Türk-Afgan İlişkileri*, Kaynak Yay., İstanbul, 2002, s.64.

girişimlere karşı verilen vaat gereğince adım atmasını Britanya hükümetinden yeniden talep ile iftihar ederim.

Bağımsızlık savaşının özgürlük için savaşan bütün insanların zaferi¹³ olduğunu düşünen Mustafa Kemal Paşa bir konuşmasında Türk Milli Mücadelesi ile Fransız Devrimi'nin benzer taraflarını birer halk hareketi olarak belirtmektedir. *“Albay rütbesindeki Fransız temsilci Mojen'e bu hareketin ayrıca bütün mazlum milletlere bir çağrı olduğunu açıklar.”*¹⁴ Yine Türk Milli Mücadelesi bütün dünyayı köklü bir şekilde etkilemişti. Mustafa Kemal Paşa *“Başlattığımız hareket bizim Asya'yı kıyam ve cidale sevk edişimiz, Fransız milletini harekete sevk edenden daha az mantıklı daha az kuvvetli olmadığıdır”*¹⁵ şeklinde ifade etmiştir.

Türk Milletinin kahramanca kazandığı zaferleri Lozan Barış Antlaşması ile taçlandırmayı bilen Mustafa Kemal Paşa, *“Lozan Antlaşmasındaki hükümleri, öbür barış önerileriyle daha çok karşılaştırmanın yersiz olduğu düşüncesindeyim. Bu antlaşma, Türk ulusuna karşı yüzyıllardan beri hazırlanmış ve Sevr Antlaşması ile tamamlandığı sanılmış, büyük bir öldürünün yıkılışını bildirir bir belgedir. Osmanlı tarihinde benzeri görülmemiş bir siyasal utku yapıtıdır”*¹⁶ sözleriyle bu antlaşmanın Türk Milleti için ifade ettiği anlamı özetlemektedir. Söz konusu antlaşmayla Batılı devletler Türk

¹³ Bilal N. Şimşir, *“Atatürk ve Üçüncü Dünya Ülkeleri”*, VIII. Türk Tarih Kongresi, Cilt III'den Ayrı Basım, Türk Tarih Kongresi Basımevi, Ankara, 1983, s.1916.

¹⁴ Nazım Terzioğlu, *Fransız Devriminden Türk Devrimine*, Basım Atölyesi, İstanbul, 1990, s.81.

¹⁵ Terzioğlu, a.g.e., s.82.

¹⁶ Atatürk, *Nutuk II*, C.VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1981, s.561.

Milleti'nin bağımsızlığını kabul etti. Mevcut gelişmelerin İngiltere'ye de yansması olmuş Türk düşmanı Loyd George iktidardan ayrılmak durumunda kalmıştı.

TBMM 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet rejimini oy birliğiyle kabul etmiştir. Böylece Osmanlı Devleti resmen tarih sayfasına karıştı. Türklerin çoğunluğu oluşturduğu yerlerde Milli Türk Devleti kurulmuştu. Atatürk dönemi süresince kesintisiz Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Tefik Rüşti Aras, Türk Dış Politikasına dönük şu ifadeleri kullanacaktı:¹⁷

Başta, büyük önderimiz Atatürk, Türk milletinin haklı davasını, milli misakımızı gerçekleştirince, durmasını ve barış yapmasını bildi. Hatta 'Yurtta sulh, Cihanda sulh' fikrini memleketin siyasi programı yaptı. Asil ruhu, bütün ömrünü hizmetine vakfettiği milletinin sevgileri ve gözyaşları içinde, kendi yatağında, Allah'ına kavuştu. (...) O meydana atılınca kadar, adı bile medeni dünyada açıkça söylenemeyen Avrupa dışındaki milletlerin istiklali davası, aldı yürüdü. Açılan bu yolda, şimdi emperyalizm, bütün dünyada tasfiye edilmektedir.

A) Atatürk'ün Dış Politikası

1- Atatürk'ün Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'nin önderliğini yapmış ve işgalci devletleri yenilgiye uğratarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kurmuştur. Bu dönemde Heyet-i Temsiliye'nin liderliğini yürütmüş daha sonra TBMM'nin kurulmasıyla bu kurumun başkanlığını

¹⁷ Tefik Rüşti Aras, *Atatürk'ün Dış Politikası*, Kaynak Yay., İstanbul, 2003, s.117.

yapmıştır. Gerek Milli Mücadele döneminde gerekse Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonra özellikle dış politikada belirleyici, yönlendirici ve uygulayıcı olmuş hatta daima son sözü söylemiştir. Diğer bir ifadeyle Mustafa Kemal Paşa hayati öneme sahip olan dış politikada kontrolü elinde tutmuştur.

Milli Mücadele Lozan Antlaşması ile taçlandırılmıştır. Bu antlaşma yüzyıllardır Türk Milleti aleyhine hazırlanmış suikastın boşa çıkarılması anlamına gelmekteydi. Batılı devletler bu antlaşmayla Türklerin tam bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü tanımak zorunda kaldı. Bununla beraber Lozan Antlaşması'ndan kalan bir takım sorunlar vardı. Mustafa Kemal Paşa, söz konusu antlaşmadan kalan sorunları bir an önce barışçıl yollardan çözmek istedi. Zira Türk Milleti'ni uygar toplumlar arasına girecek kapsamlı ve geniş bir inkılâp hareketine yöneltmek düşüncesindeydi. Türk Milleti'nin medeni dünyada yerini alması için çalışırken Türkiye'nin çevresini bir barış adası hâline getirmeye çalışacaktı.

Bir devletin siyasası hem iç hem de dış politikayla uyumlu ve birbirini tamamlaması dış siyasanın başarısı için ön koşuldu. Milli bir dış politika takip ederken her zaman milletin kararına dayanarak kararlar almış ve uygulamıştır. Dolayısıyla milletin iradesini yansıtan ve hâkimiyeti kayıtsız şartsız millette dayandıran Mustafa Kemal Paşa, Türk Dış Politikası'nı başarıyla yürütmüştür. Bununla beraber devletin içerde ne kadar güçlüyse dışarıda da o kadar güçlü olacağını ve her iki alanın birbirlerini doğrudan etkilediğini dikkate alarak milli bir

politika oluşturmuştur.¹⁸ Ayrıca Osmanlı Devleti'nin dış siyasasından farklı bir şekilde Türk Dış Politikası milli, rasyonel, tutarlı ve ulusal çıkarları koruyan özelliklere sahipti. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa şu ifadeleri kullanacaktı:¹⁹

Dış siyasanın en çok ilgili bulunduğu ve dayandığı temel, devletin iç örgütüdür. Dış siyasanın, iç örgütlere uyarlı olması gerekir. Batı ve Doğu'da, yaratılışı, kültürü ve ülküsü başka başka olan ve birbirleriyle bağdaşamayan toplulukları tek sınır içine almış bir devletin iç örgütü, kuşkusuz temel ve çürük olur. Bu durumda dış siyasası da köklü ve sağlam olamaz. Böyle bir devletin, özellikle iç örgütü ulusal olmaktan uzak olduğu gibi, siyasal yöntemi de ulusal olamaz. Buna göre Osmanlı Devleti'nin siyasası ulusal değil; ancak, kişisel, bulanık ve kararsızdı.

Cumhuriyet döneminde kurulan hükümetlerin siyasal, sosyal ve ekonomik antlaşmalar yapmasını Türkiye'nin tam bağımsızlığını zedelememek şartıyla onay veren ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin milli bir dış politika takip etmesini benimseyen Mustafa Kemal Paşa dış politika uzmanlarının görüşlerine önem vermiştir. Dışişleri Bakanlığı'nın raporlarını incelemiş, çevresindeki diplomat ve temsilcilerle uzun uzadıya görüş alışverişinde bulunmuş ve şahsi kararlardan kaçınmıştır. Türk Devleti dış politikada tam bağımsızlığı ikili ve uluslararası ilişkilerde ön koşul olarak ileri sürmüş ve ülkenin

¹⁸ Aptülâhat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.42.

¹⁹ Atatürk, a.g.e., s.323.

jeopolitik ve stratejik önemini dikkate alarak rasyonel bir dış politika yürütmüştür.

I. İnönü Zaferi sonucunda İtilaf devletleri durumu bir kez daha gözden geçirmeyi Sevr Antlaşması'nı kabul ettirebilmek için bazı hükümleri yumuşatmayı bunun için de Londra'da bir konferans toplamayı kararlaştırmışlardı.²⁰ TBMM, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey (Kunduh) başkanlığındaki bir heyeti bu konferansa gönderdi. Londra Konferansı'nın bir sonuç vermeden dağılması üzerine Bekir Sami Bey, İtilaf devletleriyle yaptığı ikili görüşmelerin sonunda bu devletlerle bazı konularda ayrı ayrı antlaşma imzaladı. Ancak söz konusu antlaşmalar karşılıklı eşitlik ve tam bağımsızlık ilkelerine ters düşmekteydi. Örneğin Fransa ve İtalya ile yapılan antlaşmalarda tam bağımsızlık ilkesine aykırı bazı ekonomik ayrıcalıklar tanımaktaydı. Bu nedenle TBMM Bekir Sami Bey'in yaptığı antlaşmaları onaylamadı.²¹ Mustafa Kemal Paşa bu gelişmeler üzerine Bekir Sami Bey'in hükümetten ayrılmasını istedi. Bunun üzerine Bekir Sami Bey Dışişleri Bakanlığı'ndan ayrılmak zorunda kaldı.²² Zira söz konusu devletlerle yaptığı antlaşma tam bağımsızlık ilkesine ters düşmekteydi. Dolayısıyla Milli Mücadele en başından itibaren siyasal, sosyal ve ekonomik ayrıcalıklara ve kısıtlamalara karşı tüm imkânlar seferber edilerek yürütülmekteydi.

²⁰ Gencer-Özel, a.g.e., s.173.

²¹ Osman Okyar, *"İstiklal Harbi'nde Mustafa Kemal'in Dış Politikası"*, X Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s.433; Gencer-Özel, a.g.e., s.174-175.

²² Okyar, a.g.m., s.434.

Sakarya Zaferi'nin kazanılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa 21 Ekim 1921 Ankara Antlaşması'nın görüşmelerini bizzat yaptı. Bu antlaşma sürecinde ayrıcalıkların kaldırılması ve bağımsızlığın tam olarak sağlanmasıyla ilgili madde üzerinde çok durulmuştu. Nihayet Misâk-ı Milli'nin ilke ve esaslarını Fransa Hükümeti'nin göndermiş olduğu Franklin Boullion'e kabul ettirerek Ankara Antlaşması'nı Fransa ile imzaladı. Mustafa Kemal Paşa Türk Milleti'nin tam bağımsızlığı dışındaki bütün seçenekleri reddetmiş ve tam bağımsızlık sağlanıncaya kadar Türk Milli Mücadelesi'nin devam edeceği mesajını vermişti. Tam bağımsızlıkla ne anlatılmak istendiği veciz ifadelerle şu anlama gelmekteydi:²³

Tam bağımsızlık demek, kuşkusuz siyasa, maliye, iktisat, adalet, askerlik, kültür... gibi her alanda tam bağımsızlık ve özgürlük demektir. Bu saydıklarımın herhangi birinde bağımsızlıktan yoksunluk, ulusun ve ülkenin gerçek anlamıyla bütün bağımsızlığından yoksunluğu demektir. Biz, bunu sağlamadan ve elde etmeden barışa ve esenliğe erişeceğimiz kanısında değiliz. Görünüş ve yöntem bakımından barış yapabiliriz, anlaşma yapabiliriz; ama tam bağımsızlığımızı sağlamayacak olan bu gibi barışlar ve anlaşmalarla ulusumuz, hiçbir zaman canlılığa ve esenliğe erişemeyecektir. Belki, silahla çarpışmasını bırakarak yıkıma sürüklenmeye yol açmış olacaktır. Eğer ulusumuz bunu kabul etseydi, bunu kabul edecek nitelikte

²³ Atatürk, a.g.e, s.458.

bulunsaydı, iki yıldan beri savaşmak hiçte gerekli değildi. Daha Ateşkes Anlaşmasının ertesinde durgun bir duruma geçilebilirdi.

Türkiye'nin ekonomik politikalarında tam bağımsızlık hassasiyeti devam etmiştir. Örneğin 1936 Montrö Antlaşması sonucu Türkiye'nin boğazlardaki egemenlik haklarındaki kısıtlamalar kaldırılınca; Almanya, İtalya ve Sovyetler'e karşı boğazların silahlandırması ihalesini İngiltere'ye verdi. Ayrıca 1936'da Karabük Demir Çelik Fabrikasının kurulmasını bir İngiliz firmasına ihale etmesine karşılık, Karabük'teki söz konusu fabrikanın kontrolörlüğü için bir Alman firması görevlendirildi. Ülkelerin birbirleriyle rekabetini, bu devletler arasındaki görüş farklılıklarını ve jeopolitik amaçlarını değerlendirerek Türkiye'nin menfaatlerini uygun ve tam bağımsızlıktan ödün vermeyen bir dış politika izlemiştir. Sonuç olarak Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'nin ilk yıllarından başlayarak Türk Dış Politikasının esas noktası Türk Milleti'nin tam bağımsızlığını kazanması ve Lozan Antlaşması sonucunda elde edilen bağımsızlığın ne pahasına olursa olsun korunması olmuştur.

Diğer taraftan mazlum milletler kendi kurtuluş savaşlarını başlatmaları ve bağımsızlıklarını emperyalizmden geri almak için Türk Milleti'ni örnek almışlardır.²⁴ Türk Milleti'nin sömürgeci devletlere karşı vermiş olduğu ölüm kalım savaşı, mazlum milletlerin özgüvenini, cesaretini ve ideallerini olumlu yönde etkilemekle kalmamış aynı zamanda onlara bağımsızlığa giden yolu da

²⁴ Gencer-Özel, **a.g.e.**, s.179; Ömer Erden, *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Türkiye'yi Ziyaret Eden Devlet Başkanları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.180.

göstermiştir. ‘Bağımsızlık benim karakterim’ diyen ve bunu emperyalizme karşı ulusal kurtuluş savaşıyla hayata geçiren Mustafa Kemal Paşa üçüncü dünya ülkelerinin vermekte olduğu bağımsızlık mücadelesinin tohumlarını söz konusu dönemde atmış ve mazlum milletlere örnek olmuştur.²⁵ Bununla beraber Türk Milli Mücadelesi sonucunda Emperyalist devletler mazlum milletlerin siyasi yapısında değişiklikler yapmak zorunda kalmıştı. Afganistan ve İran’ın bağımsızlığını kazanması bu siyasi yapının değişmesi sonucu olmuştur.²⁶ Mazlum milletler II. Dünya Savaşı’nın bitmesini takip eden dönemle beraber bağımsızlıklarını kazanmıştır.

Atatürk savaş çanlarının çaldığı, en kanlı savaşların yaşanacağı bir dönemde emperyalizmin, faşizm ve komünizmin dünyayı kendi kontrolleri için kıyasıya yarıştığı bir aşamada, barış düşüncesi ve idealini tüm insanlığa hatırlatmıştır. Çağdaşları savaş çıkırtkanlığı yaparken Atatürk barışın savunuculuğunu ömrünün sonuna kadar yılmadan yapmış ve bütün insanlığı bir aile olarak görmüştür.²⁷

Savaşı zorunluluk yoksa cinayet olarak değerlendiren Atatürk daima barış girişimlerinin ve savunucuların arasında seçkin bir yer edinmektedir. Milli ve insani duyguları en iyi şekilde bağdaştıran ve tüm insanlığa sevgiyle yaklaşan bir liderdi. Ülküsü, milletleri birbirinin mutlulukları ve kederleriyle ilgilenen aile bireyleri hâline getirmektir. Atatürk bu bağlamda insanlığı bir aile, milletleri akraba,

²⁵ Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s.37.

²⁶ Sarıhan, a.g.e. s.48-49; Anıl Çeçen, *Türkiye ve Avrasya*, Fark Yay., Ankara, 2006, s.450.

²⁷ Akşin, a.g.e., s.166.

herhangi bir ülkenin sorununu insanlığın ortak bir sorunu olarak görmektedir. Dünyayı bir vücut, milletleri vücudun organları; yine insanlığı bir aile, milletleri de ailenin üyeleri olarak görmek Atatürkçü dış politikanın özünü oluşturmaktadır.²⁸

Bütün milletleri akraba ve insanlığı aile olarak gören Atatürk, vefatına kadar Tevfik Rüştü Aras'ı 1938 yılına değin kesintisiz Dışişleri Bakanı olarak görevlendirmişti. Atatürk'ün barış ve ortak güvenlik idealini başarıyla yerine getirmiştir. Dış politikanın süreklilik, tutarlılık ve tecrübe gerektirdiği düşünülürse Tevfik Rüştü Aras'ın bu görevde aralıksız tutulması anlamlıydı.

B) Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri

1-Atatürk Dönemi Türk Dış Politika İlkelerine Kısa Bir Bakış

Türk Dış Politikası belli ilkeler ve amaçlar çerçevesinde yürütülmüş ve uygulanmıştır. Söz konusu olağanüstü dönemde sistemli ve planlı yürütülen Türk Dış Politikası milli çıkarların en iyi şekilde temsil edilip gerçekleştiği dönem olmuştur. Bu bağlamda öncelikli ve temel amaç bağımsızlığın kazanılmasıydı. İkincil amaç ise bu kazanılan başarıların diplomasi masasında bütün devletler tarafından onanmasıdır. Bundan sonraki dış politikada temel ilke “barış” sözcüğüyle tezahür etmiştir. “Yurtta barış, dünyada barış” sözleriyle özlü anlatımını bulan amaç günümüzde de dış politikanın temel yol gösterici ilkesi olmayı sürdürmektedir.

²⁸ Sabahattin Özel, *Atatürk ve Atatürkçülük*, Derin Yay., İstanbul, 2006, s.208; Barış Doster, *Atatürk: Türk Dünyası ve Mazlum Milletler*, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 2004, s.270.

a) Gerçekçilik İlkesi

Atatürk'ün dış politikasının temel niteliği gerçekçi olmasıdır. Türk Dış Politikası'nın hedefleri en başından itibaren Türk Milleti'nin imkân ve olanakları ölçüsünde belirlenmiş, bölgesel ve uluslararası konjonktür dikkate alınmış, rasyonel, planlı ve tutarlı bir dış politika geliştirilmişti.²⁹ Ayrıca Atatürk dönemi Türk Dış Politikası'nın sorun yaratan 'bekle ve gör siyaseti' değil çözüm üreten konseptin tezahürüdür. Türkiye Cumhuriyeti Devleti bağımsızlığını gerçekçi dış politika çizgisiyle elde etmiş ve sürdürmüştür.

Milli Mücadele sırasında Misâk-ı Millî'nin amaçları gerçekçi biçimde çizilmişti. Misâk-ı Millî, Türk Milleti'nin gücü ve imkânlarını, siyasi mücadeleye en iyi yansıtan belge olmuştur. Atatürk daha Milli Mücadele'nin başında gerek iç gerekse dış kamuoyuna "*ne istediğini*" açık bir şekilde belirtmiştir. Bu duruma örnek olarak müttefiklerin önerisiyle İngiliz General Harington, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek istediğini ve İngiliz Hükümeti'nin bunu desteklediğini ve İnebolu açıklığında Ajax Gemisi'nde bulunabileceklerini Ankara'ya iletmiştir.³⁰ Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa görüşme talebini aldığı

²⁹ Berna Türkdoğan, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2000, s.14; *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi: Atatürkçülük*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1995, s.144; Ercan Karakoç, *Atatürk'ün Dış Türkler Politikası*, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.89.

³⁰ B. Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e*, s.68-84; Kemal Melek, *Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 1978, s.122.

6 Temmuz 1921’de, Misâk-ı Millî ilkelerinin ışığı altında İnebolu’da görüşmelere hazır olduğu cevabını vermişti.³¹

Mustafa Kemal Paşa’nın Milli Mücadele sırasında ve sonrasında yürüttüğü dış politika, Türkiye’nin askeri, siyasi ve ekonomik gücü oranında belirlenmiştir. Türkiye’nin hedefleri akılcı ve dönemin gerçekleri dikkate alınarak değerlendirmiştir. Atatürk’ün milli siyaset olarak tanımladığı bu strateji daha önce bahsedildiği üzere Nutuk’ta şu şekilde ifade edilmiştir:³²

Efendiler, dış siyasetin en çok ilgili bulunduğu ve dayandığı temel, devletin iç teşkilâtıdır... Çeşitli milletleri, ortak ve genel bir ad altında toplamak ve bu çeşitli unsurlardan oluşan kitleleri eşit haklar ve şartlar altında bulundurarak güçlü bir devlet kurmak, parlak ve çekici bir siyasî görüştür. Fakat aldatıcıdır. Hatta hiçbir sınır tanımayarak, dünyadaki bütün Türkleri bile bir devlet halinde birleştirmek, varılması imkânsız bir hedeftir. Bu, yüzyılların ve yüzyıllarca yaşamakta olan insanların çok acı, çok kanlı olaylarla meydana koyduğu bir gerçektir. Bizim, kendisinde açıklık ve uygulama imkânı gördüğümüz siyasî ilke, millî siyasettir. Dünyanın bugünkü genel şartları, yüzyılların dimağlarda ve karakterlerde yerleştirdiği gerçekler karşısında hayalci olmak kadar büyük yanılğı olamaz. Milli sınırlarımız içinde, her şeyden önce kendi kuvvetimize dayanmakla varlığımızı

³¹ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde: Sakarya’dan İzmir’e*, TTK Yayınları, Ankara, 1972, s.117-118.

³² Atatürk, a.g.e., s.298-299.

koruyarak, millet ve memleketin gerçek saadet ve refahına çalışmak... Genellikle milleti uzun emeller peşinde de yorarak zarara sokmamak... Medeni dünyadan, medeni, insani ve karşılıklı dostluk beklemektir.

Atatürk gerçekçiliğinin tezahürü olarak Hitler ve Napolyon gibi kendi hırsları ve ihtirasları için milletini tehlikeye atmamıştır. Dahası Enver Paşa gibi ‘boş hayaller’ peşinde koşmadı. Maceracılıktan uzak durmayı yeğledi. En önemli özelliklerinden birisi de zamanı geldiğinde durmasını bilmesiydi. Zamanı gelmeden fikirlerini ve düşüncelerini açıklamayan, Türk Milleti’ne pahalıya patlayan büyük rüyalara ve hayallere set çekebilen Atatürk gerçekçi ve tutarlı politik çizginin dışına çıkmadı.³³

Atatürk’ün Türk Dış Politikası’na kazandırdığı barış ve ortak güvenlik kavramları Türkiye’yi, bölgesel ve uluslararası arenada güven ve istikrar abidesi hâline dönüştürmüştür. Dahası milli çıkarları gerçekleştirmede kararlı olmayı amaçlardı. Gerçekçiliğin tabii sonucu olarak Panturanizm ve Panislamizm’e iltifat edilmemiştir. “*Büyük hayali işler yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden dünyanın düşmanlığını, kötü niyetini, kinini bu milletin ve memleketin üzerine çektik... Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız kavramlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın sayısını ve üzerimize olan baskılarını arttırmaktan ise, tabii duruma meşru duruma dönelim. Haddimizi bilelim...*”³⁴ ifadesi reel politik görüşün tabii sonucudur.

³³ Akşin, a.g.e., s.59; Erden, a.g.e., s.9.

³⁴ Utkan Kocatürk, *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, Turhan Kitapevi, Ankara, 1984, s.70.

Türk Milli Mücadelesi Misâk-ı Millî sınırları içerisindeki toprakları düşman işgalinden kurtarmayı amaç edinmişti. Bu söylemler Millî Mücadele'nin emperyalist bir hedef taşımadığı ve Türk topraklarını düşman güçlerinden kurtarmaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

Millî Mücadele sırasında gerçekçilik ilkesinin başka bir örneği ise Türkiye'nin Sovyet Rusya ile emperyalizme karşı işbirliği ve diplomatik ilişkilerde kendisini göstermesiydi. Millî Mücadele başladığında Türkiye, Batılı devletlerle mücadele etmek durumunda kaldı. Yüzyıllardır birbirlerinin ezeli düşman olarak kabul eden her iki toplum, ortak düşmana karşı bütün duygusallıklarını bırakarak işbirliği temin etmeleri ve birbirlerine yaklaşımları, gerçekçiliğin tezahürü olarak ortaya çıktı. Dolayısıyla Millî Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyet Rusya ile işbirliği yapması ve bu devletin yardımını istemesi tabii bir hâl olarak ortaya çıktı. Atatürk komünizme mesafeli yaklaşırken komünist rejimin Türkiye'ye yardımını önemli görmekteydi.

Yine Sovyetlerin Türkiye'den toprak talep etmesi, ayrılıkçı kürtleri kışkırtması, Yunanistan ile ittifak kurma teşebbüsleri ve Anadolu Hükümeti'nin temsilci olarak gönderdiği Ali Fuat Cebesoy'u haksız ve diplomatik anlayışlara ters düşen bir duruma maruz bırakması gibi olumsuzluklara rağmen Atatürk koşullar ve durumun gerektirdiği ölçüde gerçekçi davranmıştır. Sosyalist görüşü ve farklı bir devlet biçimini benimsemiş Sovyetler ile işbirliği yapılmak istenmesinin hiçbir ideolojik yanı olmamıştır. Fakat dönemin koşulları bunu gerektirmiştir. Millî Mücadele'nin kazanılmasından sonra Türkiye'nin

izlediği dış politikada bilinen en belirgin eğilim Sovyetler ile dostluk politikasının devam ettirilmesi olmuştur. Diğer taraftan Türkiye, Batılı devletlerle ilişkilerini düzeltirken Sovyetler Birliği ile ilişkilerini olumlu bir seyirde sürdürmeyi bilmiştir.

Türkiye'nin gerçekçi dış politika anlayışı Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Atatürk ile ilgili anısında ne derece önemli olduğu görülmektedir:³⁵

Milli mücadele henüz bitmiş, ordularımız Meriç sınırına dayanmıştı. Çankaya'da otururken Atatürk'ün çocukluk arkadaşları;

- Paşam, ne duruyorsunuz? Her şey elinizde. Selanik'teki eviniz boş duruyor. Bir sözünüzle orada oturabilirsiniz. Size kim engel olabilir?

Atatürk, herkese bakarak şöyle dedi:

- Böyle bir hareket bütün Avrupa'yı aleyhimize birleştirmeye sevk eder. Büyük bir mücadele iyi bir biçimde sona erdi. Tehlikeli bir maceraya atılamam.

Atatürk'ün daima şartların gerektirdiği şekilde hareket etmesi, ülkenin ve milletin çıkarlarını ne olursa olsun tehlikeye atmadığı bilinmektedir. Dahası macera ve hayalperestlikten tamamen uzak ve gerçekçiliğe dayalı yönetim sistemini benimsedi ve uyguladı. Sonuçta Atatürk döneminde uygulanan bütün iç ve dış politikaların

³⁵ Kemal Arıburnu, *Atatürk'ten Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1969, s.195.

gerçekçilik ilkesinin tezahürü olarak tam başarıyla yürütüldüğü görülmektedir.

b) Eşitlik İlkesi

Batılı devletlerin XIX. yüzyılda kültür ve iktisat alanlarında gerçekleştirdiği sanayi devrimi Osmanlı Devleti'nin ekonomik alanda gelişmesini engelledi. Böylece yenilikçi üretim modeline geçememesine ve milli sanatların Avrupa'nın rekabetine dayanamayarak kapanmasına neden oldu. Ekonomik korumacılığın kapitülasyonlarla kaldırılmasıyla Türk toprakları hammadde kaynağı ve Batılı devletlerin pazarı hâline dönüştü. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin dağılma süresince Batılı sömürgeci devletler ve bu devletlerin uyrukları kapitülasyonlara dayanarak Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki mahkemelerde, gümrük ve vergi mevzuatlarında ayrıcalıklı durumdaydı.³⁶ Dolayısıyla Atatürk'ün dış politikada titizlikle üzerinde durduğu başka bir ilke de eşitlik ilkesi yani egemen devletler arasında hukuk statüsü açısından tam eşit olmayı ifade etmektedir.

Osmanlı Devleti vatandaşlarının sahip olmadıkları haklara, kapitülasyonlarla yabancı devlet vatandaşları sahipti. Öyle ki Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bir yabancı devlet uyruğundan birisi Osmanlı vatandaşını bu devletin sınırları içerisinde öldürse bile Osmanlı Devleti'nin yargılama yetkisi yoktu. Konsolosluk mahkemeleri bu tür durumlarda davaya kendisinin yetkili olduğunu ilan edip yargılamayı da bizzat kendisi yapmaktaydı. Çoğunlukla bu

³⁶ Arıburnu, a.g.e., s.209.

mahkemeler yabancı uyruğundaki kişinin suçunu görmezlikten gelmekte hatta Osmanlı Devleti'ni suçlu bularak tazminat ödemeye mahkûm etmekteydi. Dahası Osmanlı Devleti vatandaşları yabancı devlet uyruğundakilere göre daha fazla vergi ödemekteydi. Hatta Osmanlı tabiiyetindeki gayri Müslimler bile bu yüzden gemilerine yabancı devlet bayrağı çekmekteydi. Dolayısıyla Atatürk döneminde en modern ve eşitlikçi hukuk sistemi olan İsviçre Medeni Kanunu'nu Türkiye'ye getirilmesiyle beraber azınlıklara sağlanmış olan ayrıcalıkların kaldırılmasını ve tüm Türkiye'de yaşayan vatandaşların eşit haklara kavuşmasını sağladı.

Anadolu'daki İngiliz esirleri ve daha önemlisi Hindistan Ordusu Başkumandanı General Ravlinson'un Erzurum'da bulunan kardeşini³⁷ kurtarmaya öncelik veren İngilizler bu maksatla dönemin Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey ile bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre bütün İngiliz esirler serbest bırakılacak buna karşılık fakat İngiliz ve Ermeni esirlere “kötü muamele” etmeyen Türkler iade edilecekti. Eşit şartlarda yapılmamış bu anlaşmayı Mustafa Kemal Paşa kabul etmedi. Çünkü İngilizlerin hak hukuk tanımaz ve tek taraflı olarak dikte etmiş olduğu anlaşmaları elbette adaletli ve adil görmediğinden

³⁷ Albay Alfred Rawlinson İngiliz Hava Kuvvetleri'nde görev yapmaktayken sağlık sebeplerinden dolayı karan sınıfına ayrılmış bir istihbarat subayıdır. I. Dünya Savaşı'nda görev almış ve Nisan 1918'de İran'da görevlendirilmiştir. Bir müddet burada görev yapan Rawlinson, Londra'ya dönüşünden hemen sonra, 15 Şubat 1919'da Sir George Milne'nin teklifiyle Selanik Seferi Kuvvetleri Genelkurmay İstihbaratına bağlı özel servis subaylığı görevine atanır ve 1 Mart 1919'da Selanik üzerinden İstanbul'a ulaşır. Daha geniş bilgi için Rahmi Doğanay “*Rawlinson'un Gözüyle Mütareke Döneminde Doğu Anadolu ve Kafkasya*” Atatürk Yolu, C.VI, Sayı: 23, 1999, s.371-390.

onaylamadı.³⁸ Mustafa Kemal Paşa söz konusu anlaşmayla ilgili Büyük Nutuk'ta: "*Hükümetimiz, elbette böyle bir sözleşmeyi kabul edip onaylayamazdı. Çünkü böyle bir sözleşmeyi onaylamak demek Türk uyruklu olanların, Türkiye içinde hareketleri üzerinde yabancı bir hükümetin bir çeşit yargı hakkını onaylamak olurdu*"³⁹ sözleriyle tepkisini dile getirmektedir.

Lozan Konferansı sırasında eşitlik prensibine önem verildiği görülmektedir. Esasında Lozan Barış Anlaşması eşitlik ve bağımsızlık belgesidir.⁴⁰ Son derece kibirli, küçümseyici bir tavır takınan İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon Lozan Konferansı sürecinde Batılı devletlerin sözcüsü biçiminde hareket etmekteydi.⁴¹ İtilaf devletlerine göre Lozan Konferansı, Sevr Antlaşması'nın koşullarının gelişen yeni duruma uyarlanması anlamına gelmekteydi. Ancak Türk tarafı Başkomutanlık Meydan Muharebesi'ni kazanarak düşmanı yurdundan atmanın getirdiği psikolojik üstünlükle masada bulunmaktaydı. Bu nedenle İsmet İnönü, Misâk-ı Millî ilkelerinden taviz verilmemesi konusunda kararlıydı. Dahası bu psikolojiyi "*ben buraya Mondros'tan değil Mudanya'dan geldim*" şeklinde belirtmekteydi. Örneğin Lozan Konferansı'nın birinci günü toplantı Mont Benon Gazinosu'nda açılacaktı. Toplantıya gelen İnönü, Türk Delegasyon Başkanı olarak kendisine öteki heyet başkanlarına göre daha küçük bir koltuk ayrıldığını görmesi üzerine toplantılara katılmayacağı tepkisini

³⁸ Akşin, a.g.e., s.46.

³⁹ Atatürk, a.g.e., s.431.

⁴⁰ Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s.157.

⁴¹ Erik Jan. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s.235.

muhataplarına iletince aynı boyutta bir koltuk getirmek zorunda kalmışlardı. Lozan'daki gelişmeleri İngiliz Tarihçi ve Düşünce Adamı Arnold Toynbee şu şekilde özetlemiştir:⁴²

Hemen hemen her konudaki Türk istekleri, Lozan'da galipler tarafından kabul edilmiştir. Dünya, tarihte eşi olmayan bir olayla karşılaşmıştır. Yenilmiş, parçalanmış bir ulusun bu harabe içinden ayağa kalkması ve dünyanın en büyük ulusları ile tam eşit koşullar içinde karşı karşıya gelmesi ve büyük savaşın galiplerini dize getirerek her isteğini kabul ettirmesi şaşılacak bir şeydi.

Öte yandan Atatürk'ün daima ileri sürdüğü konulardan birisi de Milletler Cemiyeti'nin güçlüler aracı hâline gelmemesi gerektiğini ve kalıcı barışın her milletin eşit şekilde temsil edilmesiyle sağlanabileceğini söylemesidir. İngiltere ve Fransa'nın egemenliği altında yer alan Milletler Cemiyeti tüm milletleri eşit noktada temsil edemezdi. Bu şekilde oluşacak söz konusu cemiyet sadece bu devletlerin çıkarları doğrultusunda kararlar alacak ve uygulayacaktı. Nitekim Türkiye ile İngiltere arasında sorun olan Musul MC'ye taşınmış ancak İngiltere kendi lehine buradan karar çıkarmıştı. Bu durum Türkiye'yi gücendirdiği gibi bu kuruma üye olmamış ve etkinliği olmayan devletlerin de güvenlerini sarsmıştı. Dolayısıyla Atatürk bu kurumu oluşturan devletlerin eşit ve adil bir şekilde temsil edilmesi gerektiğini her fırsatta dile getirmişti.

⁴² Arnold Toynbee, *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, Çev: Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971 s.139.

Bütün hayatı boyunca eşitlik ilkesini gözeten Atatürk, Batılı devletlere her ne şekilde ve surette olursa olsun bir hak ve imtiyaz tanınmasına şiddetle karşı çıktı. Bütün mazlum milletlerin tam bağımsızlığa kavuşmasını nasıl istediye onların uluslararası ilişkilerde de eşit bir şekilde temsilini savunmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Atatürk döneminde bütün devletlerle güçlü güçsüz, sömüren sömürülen ve dost ve düşman diye nitelemeden saldırmazlık ve uluslararası antlaşmalarda eşitlik ilkesini gözeterek hareket etmiştir. Nitekim Balkan ve Sadabat Paktı üye devletler arasında tam eşitlik ilkesi dikkate alınmıştır. Söz konusu dönemde Türkiye başka egemen devletlerle ilişkilerde hukuki bakımdan mutlak eşitliği temel almıştır.

c) Hukuka Bağlılık İlkesi

Uluslararası toplumun hukuku, uluslararası hukuktur. Ancak devletler kendi aralarında sorunlara ve ihtilaflara çözüm yeri olarak uluslararası hukuku referans almazlar. Zira uluslararası hukukun, ulusal hukuk kadar gelişmemesi, uluslararası hukukta güçlünün yararına ve çıkarına hizmet ettiği görüşünün egemen olması ve nihayet uluslararası hukukun yaptırım ve uygulama imkânının kısıtlı ve sınırlı olması nedeniyle çözüm yeri olarak görülmez. Ayrıca uluslararası hukuk, lobilere ve dönemin güçlü devletlerin çıkarına hizmet edecek bir yapıyı da kendi içinde barındırmasından dolayı etkin değildir.

I. Dünya Savaşı'nı kazananlar ve kaybedenler arasında imzalanan barış antlaşmaları II. Dünya Savaşı'na zemin hazırladı. Söz konusu antlaşmalar mağlup olan devletlere çok ağır yükümlülükler ve sınırlamalar getirdi. İmzalanan barış antlaşmalarının adil ve kalıcı bir

dünya barışına hizmet etmeyeceği açıklı. Bahsedilen antlaşmalar yenilen devletlerin egemenlik haklarına ciddi anlamda engel olmaktadır. Belli bir zaman sonra kaybeden devletlerin bu antlaşmaları kabullenmesi mümkün olmadı. İtalya’da Faşistlerin ve Almanya’da Nazilerin başa gelmesiyle beraber söz konusu barış antlaşmasındaki ülkelerin gelişimini engelleyen maddelerin kaldırılmasını istediler. Ancak İtilaf devletleri antlaşmaların uygulanması konusunda ısrarcı oldular. Böylece mağlup devletlerin süreç içerisinde güçlenmesiyle beraber barış antlaşmalarına uymamaya başladılar. Nitekim gerçekten ağır şartlara sahip bu antlaşmalar II. Dünya Savaşı’nın çıkmasında başat rol oynayacaktı.⁴³

Lozan Antlaşması sonrasında egemenlik hakları kısıtlanarak bırakılan Boğazlar, Türkiye’nin tam bağımsızlığına gölge düşürmekteydi. Türkiye bu uluslararası konjonktürde Boğazların statüsünü kendi lehine bir oldubittiye getirmeden Boğazlar üzerindeki hak ve hukukunu uluslararası hukuka uygun bir şekilde elde etmesi söz konusu siyasi çalkantıların yaşandığı dönemde tüm dünya tarafından takdir edilmişti. Bahsedilen süreçte hem Sovyet Rusya hem de İngiltere gibi her alanda birbirleriyle zıtlaşan ve politik düşman ilan eden her iki devleti Boğazların statüsünün yeniden belirlenmesi konusunda diplomasi masasının aynı tarafında olması ve Türkiye’nin lehine karar alması, Atatürk döneminde izlenen dış politikanın uluslararası hukuk kurallarına vermiş olduğu önemin bir göstergesidir. Bir diğeri ise yürütülen Türk Dış Politikası’nın uluslararası platformda

⁴³ Mehmet Gönlübol, “*Yurtta Barış, Cihanda Barış*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.I, X, Kasım 1992, Sayı: 25’ten Ayrı Basım, s.22-23.

onaylanması olmuştur. II. Dünya Savaşı'na giden yıllarda Atatürk döneminde izlenen yöntem 1936'da Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanması sürecinde olduğu gibi Türkiye'nin uluslararası hukuka bağlılığını gösteren önemli bir örnektir.⁴⁴

Türkiye'nin uluslararası hukuka uygun başka bir eylemi de "Bozkurt-Lotus Davası"nın Milletler Cemiyeti'ne taşınmasıdır. Lozan'dan sonra Türkiye ile Fransa arasında Bozkurt-Lotus sorunu ortaya çıkmıştır. Türk Bozkurt nakliye gemisiyle Fransız Lotus ticaret gemisi Midilli adasının 5-6 mil açıklarında 2 Ağustos 1926'da çarpıştı. Bozkurt nakliye gemisi battığında yolcu ve mürettebattan sekiz kişi hayatını kaybetti. İhmal ve tedbirsizlik yüzünden bir veya birden fazla kişinin ölümüne neden olma suçundan İstanbul'daki yetkili mahkeme tarafından iki kaptan tutuklandı. Söz konusu durum iki ülke arasında diplomatik bir krize neden oldu. Atatürk bu davanın Milletler Cemiyeti'ne götürülmesi talimatını verdi. Sonuç olarak Milletler Cemiyeti'nden Türkiye'nin lehine bir karar çıktı.⁴⁵ Atatürk hayatı boyunca daima ülkeler arasındaki sorunları barış ve diyalog yoluyla çözülmesinden yana olmuş ve gerektiğinde de bu kanalların tıkanması veya çözümsüzlük durumunda uluslararası sorunları Milletler Cemiyeti'ne başvurmaktan geri kalmadı.

Atatürk yukarıda da ifade edildiği üzere Türkiye'nin dış politikasında "*hukuka bağlılık*" ilkesini daima göz önüne almıştır. Ülkeler arasındaki sorunlara ve anlaşmazlıklara uluslararası hukuk kuralları

⁴⁴ Gönübol, a.g.m., s.22-23.

⁴⁵ Melek Fırat-Ömer Kürkçüoğlu, "*Fransa'yla İlişkiler*", Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran, I, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s.278.

çerçevesinde çözüm bulunmasını ve dikkate alınmasını şiddetle istemiştir. Üstelik Türkiye'nin imza attığı bütün antlaşmalara ve sözleşmelere uluslararası hukukun uygunluğunu ön şart olarak benimsemiş ve uygulamıştır. Dolayısıyla Atatürk ülkelerin dış politikasının dinamik, bulanık ve belirsiz olduğu bir dönemde bile uluslararası hukuka aykırı eylem ve davranışlardan kaçınmasını bilmiştir. Ayrıca Milli Mücadele'nin başlangıcından Atatürk'ün ölümüne kadar bu ilkenin uygulamasıyla oluşan çok sayıda antlaşma mevcuttu.⁴⁶ Briand-Kellogg, Balkan ve Sadabat Paktı, Türkiye-İran ve Afganistan antlaşmaları bunun bazı örnekleridir.

d) Yurtta Sulh Cihanda Sulh İlkesi

1911-1922 arasında cepheden cepheye koşan Türk Milleti ve onun önderi Mustafa Kemal Paşa daima barış özlemi içinde olmuştur. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıkmasıyla Mustafa Kemal Paşa, Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerde milli bir devlet kurmayı amaçlamış; barış ve güvenlik içinde yaşamayı ilke olarak benimsemiştir.

Türk Milleti, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele sırasında vatanını savunma konusundaki azmi, inancı ve başarısı tüm dünyaya örnek olmuştu. Bu kahramanlığı ve fedakârlığı bütün yokluklar, imkânsızlıklar ve olağanüstü şartlar içerisinde göstermişti. Buna karşılık Türk Milleti daima en son yol olarak savaşı savunmuştur. Türk topraklarını düşman işgalinden kurtardıktan sonra Türk Milleti

⁴⁶ Tarık Ziya İşırtman, Mahmut Esat Bozkurt Hayati-Şahsiyeti-Eserleri, (Yayın yeri yok), İzmir, 1944, s.19-20; Gönübol, a.g.e., s.21.

bölgesinde ve tüm dünyada barış içerisinde yaşamayı arzulamıştır. Atatürk'ün dış politika ilkesinin en veciz ifadesinde belirttiği gibi “*Yurtta sulh, cihanda sulh*” ilkesi Türk Milleti'nin barış içerisinde yaşama isteğinin sonucu olmuştur. 20 Nisan 1931'deki milletvekilleri seçimleri öncesi Cumhuriyet Halk Partisi lideri olarak Mustafa Kemal Paşa açıkladığı bir bildiri de: “*Yurtta sulh, cihanda sulh için çalışıyoruz*” ifadesini ilk kez kullanmıştır.⁴⁷

Atatürk'ün bu özdeyişi yalnız bir dilek değildi. Buna göre “*barış*”, olaylar, gelişmeler ve savaşlar karşısında susmak, pasifize olmak veya sessiz bir şekilde beklemek değildir. Söz konusu anlayış “*her ne pahasına olursa olsun barış*” demek değildi. Başka bir ifadeyle bölgesel veya dünya gündeminde meydana gelen dış politik gelişmeleri görmezlikten gelmek anlamına da gelemezdi. Bunların tam tersine gerekli olan her türlü önlemi ve tedbiri almak aktif ve gerçekçi politikalar izlemektir. Üstelik ülkeler arasındaki meselelere ve anlaşmazlıklara Türkiye'nin gücü ve imkânları oranında katkıda bulunmayı ve destek olmayı düstur edinen bir politik anlayış yer almaktaydı. Atatürk barış ve güvenlik terimlerini birbirinden ayrı veya farklı görmedi. Barış ve güvenlik kavramları birbirini tamamlamakta ve biri olmadan diğeri de olamazdı. Ancak ikisi bir arada olduğu zaman bütün insanlık huzura ve esenliğe ulaşabilirdi.

Atatürk hem Milli Mücadele sürecinde hem de Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonra ülkenin tam bağımsızlığını sağlamak ve sürdürmek için bütün diplomasi yollarını sonuna kadar denedi. Ancak

⁴⁷ İsmail Soysal, “Atatürk'ün Barışçı Politikaları ve Dünyadaki Etkileri” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2, Kasım 1915, Sayı 4'den Ayrı Basım, s.112.

bu süreçte Türk Milleti'nin vazgeçemeyeceği yaşam hakkını en son yol olarak savaşıarak elde etmesini bildi. Milli Mücadele sırasında diyalog ve diplomasi yoluyla oluşturulan “Ankara Antlaşması” Anadolu Hükümeti ile Fransa arasında imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele sırasında Fransa'yı İngiltere'nin yörüngesinden ayırmak suretiyle iki devlet arasındaki çıkar ve görüş farklılıklarını su yüzüne çıkartarak Misâk-ı Milli'nin ilke ve esaslarını İtilaf devletlerinden biri olan Fransa'ya kabul ettirmiş oldu.⁴⁸ Sözü edilen antlaşma sonucunda Güney Cephesi barışçıl bir şekilde çözüme kavuştu. Bir başka ifadeyle Anadolu Hükümeti'nin Misâk-ı Milli ile çizilmiş olan toprakları savaşla değil barışçı yollarla elde etmek istediği güçlü bir şekilde iletilmiştir.⁴⁹ İngiltere'nin ‘savaşı ancak savaşla kazanırız’ düşüncesinin egemen olması ve uzlaşmaz tutumları Mustafa Kemal Paşa'nın bu devletle başlatmak istediği diplomatik girişimlerin sonuçsuz kalmasına neden oldu. Milli Mücadele'nin başlangıç aşamasındaki barışçı tutumunu Mustafa Kemal Paşa TBMM'nde; “...Harbetmemek için ne lazımsa yapacağız. Çünkü her zaman arz edildiği üzere Büyük Millet Meclisimizin takip ettiği siyaset harp siyaseti değildir; muslihane temini menafî etmektir”⁵⁰ sözleriyle ifade etmiştir.

⁴⁸ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C. IV (1917-1918), Der. Nimet Arslan, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1964, s.549-552; Mehmet Gönübol-Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1982, s.39.

⁴⁹ Akşin, a.g.e., s.122; Gönübol,a.g.m., s.13-14.

⁵⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre I, C.I, TBMM Basımevi, Ankara, 1980, s.453-454.

Mustafa Kemal Paşa askerî bir dehadır. Savaşların içinden gelmesi savaştan savaşa koşması ve savaş sanatının bütün yönlerini bilmesine rağmen savaştan nefret eden üstün bir komutandır. Hatta SSCB'nin Devlet Başkanı Stalin'in askeri konularda Mustafa Kemal Paşa'ya danışması onun askerlik ve strateji sanatı hakkındaki derin bilgisini göstermekteydi. Stalin'in aldığı askeri tavsiye şöyle olmuştur: Japonların Asya kıtasında üs kurması üzerine bu üssün Çin'e mi yoksa Sovyetler Birliği'ne mi karşı olduğunu Atatürk'e sormuşlardı. Haritaları açan Atatürk, *“Japonların niyetini bilmem, ama bu üs her iki tarafa karşı kullanılabilir. Sibiryayı kuvvetlendirmekten başka çareniz yoktur”* cevabını vermiştir. Bu cevap Stalin'e iletilmiş ve Sibiryaya kuvvetlendirilmişti.⁵¹

Mustafa Kemal Paşa savaş hakkındaki düşüncelerini ve savaşı cinayetle eşdeğer tutmasını 1923'teki bir nutkunda;

“Mutlaka şu veya bu sebepler için milleti savaşa sürüklemek taraftarı değilim. Savaş mecburi ve hayati olmalı. Gerçek düşüncem şudur: Milleti savaşa götürünce vicdanımda azap duymamalıyım. Öldüreceğiz diyenlere karşı, ölmeyeceğiz”

şeklinde ifade etmiştir. Ancak millet hayatı tehlikeye maruz kalmayınca savaşın cinayete eş değer olduğunu belirterek savaşa karşı ne kadar uzak olduğu anlaşılmaktadır.⁵²

Mustafa Kemal Paşa savaşı yasaklayan sorunların diyalog yoluyla çözülmesi ilkesini öngören 1928 Briand-Kellogg⁵³ Antlaşması'nı

⁵¹ Aras, a.g.e., s.207.

⁵² A. S. ve D., s.517-518.

hükümetle ters düşme pahasına bile Türkiye'nin bu pakta yer almasını sağlamıştır.⁵⁴ Meclis açılışında devletlerin hızla silahlanmasına ve devlet başkanlarının savaş çıkırtkanlığı yapmasını sürekli olarak gündeme getirmiş ve uygar dünyada barışı tesis etmenin gerekliliğini dile getirmiştir. Türkiye, Misâk-ı Millî'de çizilen tüm amaçları gerçekleştirmemesine rağmen duygusal davranmamış kin ve düşmanlık beslemeksizin, “revizyonist” politika tekliflerini reddetmiş ve bu politikaların karşı cephesinde yer alan statükocu devletler arasında yer almıştır. Saldırgan politikalarından uzak kalan Türkiye Cumhuriyeti Devleti sorunların barışçıl diplomatik girişimler yöntemiyle çözülmesini her ortamda ifade etmiştir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu Atatürk'ün söz konusu özelliğini şu şekilde belirtmişti: *“Büyük Türk'ün muhtelif isimler taşıyan insan kümeleri arasındaki dini ve tarihi önyarguları aşıp bilimsel gerçeklerin verdiği bir hamleyle geniş ve aydınlık bir barış ve sevgi iklimine geçişi bizi hayrete düşürmemelidir.”*⁵⁵ Dahası Atatürk, *“Ben harpçi olamam. Çünkü harbin acıklı hallerini herkesten daha iyi bilirim”*⁵⁶ sözleri

⁵³ Akşin,a.g.e., s.176.

⁵⁴ Savaşı ulusal bir politikanın bir aracı olarak kullanmayı yasaklayan bu çok taraflı antlaşma, iki savaş arası dönemde savaşı yasaklayan tek belgedir. Fransız Dışişleri Bakanı Briand Haziran 1927'de ABD Dışişleri Bakanı Kellogg'a iki taraflı saldırmazlık paktı önerdi. Kellogg, başka devletleri de kapsayacak yeni bir öneride bulundu. Sonunda 27 Ağustos 1928'de ABD, Almanya, Belçika, Büyük Britanya ve dominyonları, Çekoslovakya, Fransa, İtalya, Japonya ve Polonya ulusal politikaların bir aracı olarak savaşı yasaklayan bu antlaşmayı imzaladılar. TBMM 28 Ocak 1928 tarihinde barış ve güvenliğin korunması için milletler arası alanda girişilen bu çabalardan biri olan Briand-Kellogg Paktı'nı onaylamıştır. Funda Keskin, *“Briand-Kellogg Paktı ve Litvonov Protokolü”* Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran,C.1,6. bs., İletişim Yay., İstanbul, 2001, s.308; Akşin,a.g.e., s.176; Soysal,a.g.e., s.111.

⁵⁵ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *“Gazi ve Milletler”*, Hakimiyet-i Milliye, 24 Temmuz 1930.

⁵⁶ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1991, s.110.

onun barış prensibine bağlılık konusundaki içtenliğini göstermektedir. Dolayısıyla Türk Devleti dönemin şartları içerisinde statükocu devletler arasında gösterilmiştir.

Öte yandan I. Dünya Savaşı sonrası kurulan MC, tüm dünyada barış ve huzuru tesis etme iddiasıyla kurulmuştu. Böyle bir kuruluşa çağın en büyük barış adamı Mustafa Kemal Paşa'nın kayıtsız kalması beklenemezdi. Fakat Türkiye'nin Milletler Cemiyeti üyeliği gündeme geldiğinde üyeliğin Türkiye'nin başvurusuyla değil MC'nin daveti sonucu gerçekleşmesini istedi. Bundan ötürü 6 Temmuz 1932 oturumunda MC, İspanya'nın önerisi ve Yunanistan temsilcisinin desteğiyle Türkiye'nin MC'ye davet edilmesini öngören kararı oybirliğiyle aldı.⁵⁷ Söz konusu öneriyle ilgili yapılan konuşmalarda başta Yunan temsilcisi olmak üzere Türkiye ve Türk Dış Politikası hakkında övücü ifadeler kullanıldı ve Türkiye'nin üyeliğinin MC'ye yapacağı katkılardan söz edildi. Sonuçta Türkiye 9 Temmuz 1932'de bir Bakanlar Kurulu Kararı ile bu daveti kabul etti ve Tefvik Rüştü Bey, MC Genel Sekreteri'ne bir mektup göndererek bunu bildirdi. Bunun üzerine Genel Kurul 18 Temmuz 1932'de 43 üyenin oybirliğiyle Türkiye'nin üyeliğini onayladı. Türkiye'nin bu kuruma üyeliğiyle ilgili olarak 18 Temmuz 1932 tarihinde toplanan MC Büyük Meclisi'nde söz alan Türk Temsilcisi Cemal Hüsnü Bey, Türkiye'nin barış için uluslararası girişimlere katılmayı kutsal bir vazife saydığını ve bu uğurda bütün gücüyle çalışacağını belirtti.⁵⁸

⁵⁷ İlhan Uzgel, "Batı Avrupa'yla İlişkiler", Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran, I, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s.310.

⁵⁸ Akşam, 19 Temmuz 1932; Uzgel, a.g.e., s.311.

Atatürk tek bir dünyaya inandığını çıkar bloklarına katılma önerilerini geri çevirip Milletler Cemiyeti'ne üye olmakla gösterdi. Barışın kalıcı adresi tüm devletlerin eşit bir şekilde temsil edildiği bir Milletler Cemiyeti idi. Atatürk, savaşın engellenmesine karşı ortak çalışmak, emperyalist ve saldırgan politikalara set çekmek ve en önemlisi yurttan ve dünyada barışı korumak için Türkiye'nin MC'ne üye devletler statüsüne girmesini sağladı.

Türkiye'nin Yunanistan ile sorunların çözümünde gösterdiği cesaret ve işbirliği sonucu iki devlet arasında bir yakınlaşma meydana gelmişti. Bu durum Yunanistan'da karşılık bulmuştu. Türk ve Yunan tarihinde ilk kez ılımlı ve sıcak ilişkiler oluşmaya başlamıştı. Türkiye'nin Balkan Birliği'ni gerçekleştirme çabaları ve girişimleri daha uygun bir zemine kaymıştı. Balkan Birliği önündeki en büyük engel Türkiye-Yunanistan arasındaki nüfus mübadele sorunu önemli ölçüde çözüme kavuşturulmuştu. Balkan Paktı'nın ve Türk-Yunan yakınlaşmasının mimarı Atatürk'ün eski düşmanı Venizelos tarafından Nobel Barış Ödülü'ne aday gösterilmişti. Elefterios Venizelos şu ifadeleri kullanacaktı:⁵⁹

...Türkiye yabancı unsurlarla meskûn Vilayetlerini terk etmek hususunda tereddüt etmemiş ve Antlaşmalarda da belirtildiği üzere kendi milli sınırlarıyla samimi şekilde iktifa ederek yakın Doğu'da barışın gerçek savunucusu olmuştur.

⁵⁹ Atatürk'ün Milli Dış Politikası: Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge 1919-1923, Belge No: 39, Kültür Bakanlığı, Ankara, (t.y.), s.245.

Kanlı mücadeleler nedeniyle uzun yıllar Türkiye ile düşman durumunda kalan biz Yunanlılar Osmanlı İmparatorluğunun yerini alan bu ülkede vuku bulan bu köklü değişikliğin etkilerini duyan ilk kimseler olduk. Anadolu faciasını hemen akabinde kendini yenileyen Türkiye'ye bir antlaşma fırsatı görerek elimizi uzattık. O bu uzanan eli samimiyetle kabul etti. Ciddi anlaşmazlıklarla ayrılmış olan milletlere samimi bir barış örneği veren bu yakınlaşmadan sadece, iki ülke için olduğu kadar Yakın doğu barışı için de yararlı sonuçlar doğmuştur.

Barışın medyun olduğu bu kıymetli bir katkının sahibi kişi Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'tür. Bu nedenle 1930 yılında Yunan Hükümet Başkanı sıfatı ile ben Türk-Yunan Paktı'nın imzası ile Yakın doğuda barışa doğru yeni bir devir başlarken Atatürk'ü Yüksek Nobel Barış Ödülü için aday göstermekle şeref kazanırım. İhtiramatı faikamın kabulünü rica ederim Bay Başkan diyerek aday göstermişti.

Kaderin garip bir cilvesi olarak savaşı kaybettiği Mustafa Kemal Paşa'yı aday göstermişti. Bu gelişmelerden sonra Türk-Yunan devletlerinin Balkanlar'da barış ve güvenlik için ortak çalışma yaptıkları görülmektedir. Gerçekten Balkan Devletleri 1930 ile 1933 yılları arasında Balkan Birliği adı altında birçok konferans düzenlemişti. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Balkan Devletleri ile yakınlaşması ve ortak güvenlik alanında yapmış olduğu girişimler Balkan Paktı ile sonuçlanmıştı.

Mustafa Kemal Paşa barışın egemen olduğu dünya için Ekim 1931’de Ankara’da yapılan Balkan Konferansı’na katılan delegelere şunları söylemişti:⁶⁰

İnsanları mesut edeceğim diye onları birbirine boğazlatmak gayri insani ve son derece teessüfe şayan bir sistemdir. İnsanları mesut edecek yegâne vasıta, onları birbirlerine yaklaştırarak, onlara birbirlerini sevdirecek, karşılıklı maddi ve manevi ihtiyaçlarını temine yarayan hareket ve enerjidir. Cihan barışı içinde beşeriyetin hakiki saadeti ancak bu yüksek ideal yolcuların çoğalması ve muvaffak olmasıyla mümkün olacaktır.

Atatürk, Balkan Devletleri arasındaki temel sorunlara duyarsız kalmamış ülkeler arasındaki etnik, mezhepsel ve tarihsel çekişmeleri bir tarafa bırakarak siyasi çözüm önerilerini sunmuştur. İlk aşamada Balkan Devletleri’nin aynı masa etrafında toplanmasını sağlamış daha sonra kendi aralarında bölge dışı güçlere karşı yakınlaştırmaya çalışmış en sonunda da var olan temel sorunları barışçıl bir şekilde çözmek için büyük çaba göstermiştir. Sözü edilen gayretler ve özverili çalışmalar sonucunda Balkan Devletleri’nin çoğunu bir araya getirmiş ve Balkanlar’da güvenlik kuşağını oluşturmuştur.

Bununla beraber Atatürk daimi barışı tesis etmek için ne yapılması gerektiğini Ankara’ya ziyaret için gelen Romanya Dışişleri Bakanı Antonescu’ya 17 Mart 1937’de açıklamıştır. Buna göre:⁶¹

⁶⁰ A.S.ve D., s.791.

⁶¹ A.S.ve D., s.844-845.

İnsan mensup olduğu milletin varlığını ve saadetini düşündüğü kadar, bütün cihan milletlerinin huzur ve refahını düşünmeli ve kendi milletinin saadetine ne kadar kıymet veriyorsa bütün dünya milletlerinin saadetine hadim olmaya elinden geldiği kadar çalışmalıdır. Çünkü dünya milletlerinin saadetine çalışmak, diğer bir yoldan kendi huzur ve saadetini temine çalışmak demektir. Dünyada ve dünya milletleri arasında sükûn, vuzuh ve iyi geçim olmazsa, bir millet kendisi için ne yaparsa yapsın huzurdan mahrumdur. En uzakta zannettiğimiz bir hadisenin, bize bir gün temas etmeyeceğini bilemeyiz. Bunun için beşeriyetin hepsini bir vücut ve her milleti bunun bir uzvu addetmek icap eder. Bir vücudun parmağının ucundaki acıdan diğer bütün aza müteessir olur.

Atatürk dönemi göz önüne alındığında devletlerin silahlanma yarışı birbirleri arasında kutuplaşmalar, diktatör yönetimlerin iş başına gelmesi ve insanlığın yok olma tehdidiyle baş başa kalması onun barış ve insanlık ideali uğruna çabaları ve girişimleri daha fazla anlam kazanmaktadır. Atatürk'ün yüksek uygarlık dünyası ve insanlık ideali için dile getirdiği çağrılar, çabalar, uygulamalar ve mesajlar çağının liderlerinden onu ayırır ve çok daha yükseklerle ulaştırmıştır.

Öte yandan Atatürk dünya barışı için elinden gelenin en iyisini yapmış barış ve insanlık idealini benimseyerek dünya barışının temsilcisi olmuştur. Sözü edilen dönemde Türkiye, komşu ve bölge ülkeleriyle yapılan dostluk ve barış antlaşmalarıyla tüm dünyanın dikkatini çekmiştir. Sovyetler Birliği ile 1921-1925 Saldırmazlık Paktları,

Fransa, Suriye, Bulgaristan, İngiltere, Irak ve Yunanistan ile dostluk ve saldırmazlık antlaşmaları imzalanmıştı. Diğer taraftan 1928'den başlayarak Afgan, Irak ve Yugoslavya Kralı 1937'de Ürdün Kralı, 1938'de Romanya Kralı ve 1930-1933'de Yunan Başbakan Venizelos ile Metaksas, Fransa Başbakanı Heriyot ve nihayet İsveç Veliâhdının Türkiye'ye ziyaretleri, Türkiye'nin barış girişimleri konusundaki öncü rolünü göstermektedir.

e) Akılcılık İlkesi

Osmanlı Devleti, Batı'daki sanayi devriminin ve bilimsel gelişmelerin dışında kaldı. Medrese sistemi çağın gereklerinin dışında kalmış sadece din eğitimi veren kurumlar haline dönüşmüştü. Tıp, matematik ve fizik gibi temel bilimler dâhi din öğrenimi içinde yer almıştır. Buradan anlaşılacağı gibi temel bilimlere gereken önem verilmemiştir. Zamanla bilimsel anlayış yerine 'kaderci' anlayış yayılmıştır. Örneğin İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1773'lerdeki siyasi ve sosyal durumu ifade ederken belli bir süre sonra Mühendishane'ye dönüşecek Hendesehane'deki çalışanların bir üçgenin iç açılarının toplamını bilmediğini,⁶² Vezir-i azam Damat Ali Paşa'nın Avusturyalılar ile yaptığı savaşı müneccimlerine danışması sonucu kaybettiğini ve bir müneccimin yıldız hesaplarını doğru yapmadığı için cezalandırıldığını anlatmıştır.⁶³ Padişah III. Mustafa Avrupalıların ileri gitmesinin nedenini müneccimlere bağlamış ve bu düşünce doğrultusunda Prusya Kralı Friedrich'e Ahmet Resmi Efendi'yi elçi olarak göndermiş

⁶² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, IV*, TTK Yayınları, Ankara, 1956, s.480.

⁶³ Uzunçarşılı, a.g.e., s.534.

kendisine iyi müneccimler yollamasını rica etmişti.⁶⁴ Bununla beraber Alman askeri danışmanı Moltke, Türk askerinin yeteneklerini ve cesaretini hayranlıkla karşıladığını, bilim dışı yöntemlere bel bağlayan yöneticilerin gericiliğini Nizip Savaşı'nda gördüğünü ve bu durumdan duyduğu üzüntüyü belirtmiştir. Başka bir kaderci ve bilimsellikten uzak anlayış ise; Damat Said Paşa Padişaha başvurarak Rüşdiye Mekteplerinde verilen coğrafya derslerinde harita gösterilmesinin 'kâfir âdeti' olduğunu ve şeriatın buna cevaz vermediğini belirtmekteydi.⁶⁵

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına neden olan kaderci ve gerici düşünce sisteminden uzaklaştıran, akıl, mantık ve muhakeme yolu ile yargılama ve hareket etme yeteneği kazandıran Atatürk'e göre akılcılık insanın akıyla gerçekleri anlama yeteneğidir. Atatürkçülüğün en önemli özelliği akılcı ve bilimsel düşünceyi yansıtmasıdır. Atatürk geçmişten ders alarak gündelik olaylar ve önemli sorunlarda rasyonel kararlara imza atmış ve gelecekle ilgili en sağlıklı kararları bilimsel ve gerçekçi çizgiye dayandırmıştır. Ayrıca tarih ve strateji bilinci geçmişten ders çıkartarak gelecekte Türkiye'nin doğru siyasi kararlar almasına yardımcı olmaktadır.

Atatürk döneminde Türkiye'nin dış politika anlayışı ideolojik dogmalara, önyargılı saplantılara değil akli ve bilimi esas alan bir çizgi üzerine kurulmuştur. Daha açık ifadeye göre milli ve uluslararası sorunlara duygusal ve dogmatik, peşin hükümle ve kalıplarla değil

⁶⁴ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hattı Hümayunları*, I, Ankara, TTK Yayınları, 1946, s.1.

⁶⁵ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Savaş Yayınları, İstanbul, 1982, s.484.

akılcı, bilimsel ve faydacı bir yaklaşımla eğilmiştir. Atatürkçülük'te *“Bu dünyada her şey insan kafasından çıkar. Bir insan başının ifade etmeyeceği hiçbir şeyi düşünemiyorum”*⁶⁶ sözleriyle akılcılığın sorunları çözmede başarıyla uygulanabileceği ifade edilmektedir.

Atatürk gerek Milli Mücadele ve gerekse Cumhuriyet döneminde yaptığı her siyasi karar ve uygulamanın akla ve bilime uygun olmasına özen göstermiş, *“Bizim akıl, mantık ve zekâ ile hareket etmek şiarımızdır. Bütün hayatımızı dolduran vakalar bu hakikatin delilidir”*⁶⁷ şeklinde akılcılığı ifade etmiştir. Dahası *“akıl ve mantığın halletmeyeceği mesele yoktur”* ve *“akıl rehberinin bilgi”* olduğunu her daim söylemiştir.⁶⁸

Nihayetinde Atatürk *“Ben manevi miras olarak hiçbir ayet, hiçbir doğma hiçbir donmuş ve kalıplaşmış kural bırakmıyorum. Benim manevi mirasım ilim ve akıldır. Benim Türk Milleti için yapmak istediklerim ve başarmaya çalıştıklarım ortadadır. Benden sonra beni benimsemek isteyenler bu temel mihver (eksen) üzerinde akıl ve ilmin rehberliğini kabul ederlerse, manevi mirasçılarım olurlar”*⁶⁹ demek suretiyle ilme ve akla verdiği önemi bir kere daha vurgulamıştır.

⁶⁶ A. Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1968, s.280.

⁶⁷ Utkan Kocatürk, a.g.e., s.400-401.

⁶⁸ Enver Ziya Karal, *“Atatürk'ün Siyaseti Üzerine Düşünceleri”*, Atatürk Hakkında Konferanslar, Ankara, DTCF Yayınları, 1946, s.54.

⁶⁹ İnan, a.g.e., s.280.

C- Atatürk'ün Dış Politika Amaçları

1-Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası'nın Amaçlarına Kısa bir Bakış

Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne getirmiş olduğu yenilikçi, dinamik, barış ve kolektif güvenliğe dayanan dış politika anlayışının daha iyi incelenmesi ve araştırılmasına ihtiyaç vardır. Şüphesiz Türk Dış Politikası'nın esas hatlarını belirleyen ve çizen devlet adamıydı. Başarıyla yürütülen dış politika 1919-1938 döneminde belli amaçlar doğrultusunda yürütülmüştür.

a) Milli Bir Devlet Kurmak

Osmanlı Devleti çok çeşitli ulusların bileşkesinden meydana gelmektedir. 1789 Fransız Devrimi çok uluslu devletler gibi Osmanlı Devleti'ni de etkiledi. Bu inkılâbın getirmiş olduğu milliyetçilik ilkesi Osmanlı Devleti'nin bünyesindeki milletleri kısa zaman içerisinde bağımsız devlet kurma sürecine doğru götürdü. Nitekim Osmanlı tebaasındaki milletler zaman içerisinde isyanlar çıkardı ve bağımsızlıklarını kazanmak için savaş yoluna başvurdular. Balkan milletleri zaman içerisinde bağımsızlıklarını Avrupalı büyük devletlerin desteğiyle elde etti. Bu durum bağımsızlığını kazanan Balkan milletleriyle sınırlı kalmadı. Yine Araplar da bağımsızlıklarını kazanmak için mücadele sürecine başladı.

Gerek İslamcılık gerekse de Osmanlıcılık akımları devleti oluşturan milletleri bir arada tutmayı başaramadı. Bununla beraber üç kıtaya hükmeden Osmanlı Devleti'nin bakiyesinden kala kala çoğunluğunu

Türklerin oluşturduğu bir toprak parçası kaldı. Milli bir Türk devleti kurmak, coğrafi ve demografik nedenlerle gerekli hâle gelmişti. Bunun üzerinde “*Türkçülük*” akımı özellikle İttihatçılar tarafından benimsenilmişti. I. Dünya Savaşı göstermiştir ki Türklerin kapladığı alanda tek bir devlet kurmaya çalışmak tatlı bir düştü. Hayalden başka bir şey değildi.⁷⁰ Ne var ki bu süreçte Enver Paşa 4 Ağustos 1922’de Buhara’da Türkistan’ın bağımsızlığı için Sovyet Rusya ile girdiği mücadelede hayatını kaybetti.⁷¹ Bu şartlar altında Mustafa Kemal Paşa tarih ve strateji bilinciyle Türklerin çoğunlukta olduğu Anadolu coğrafyasında milli bir devlet kurmayı en başından itibaren gerçekçi bir anlayışla tasarlamaktaydı.

I. Dünya Savaşı’nın akabinde bir avuç Türk toprağı düşman işgali altında kalınca Milli Mücadele’nin liderliğini yapan Mustafa Kemal Paşa harekete geçmiş ve hem işgalcileri hem de içerdeki isyancıları yenilgiye uğratarak milli devlet kurma planını hayata geçirmişti. Türk Milli Mücadelesinin bütün evrelerinde bu amaç ön plana çıkmaktadır. Atatürk milli bir devlet kurulması gerektiğini 1923 yılında şöyle dile getirecekti:⁷²

En çok bizim milletimiz, milliyetinden habersiz oluşundan çok acı ve cezalarını gördü. Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki çeşitli kavimler hep milli inançlarına sarılarak, milliyet ülküsünün kuvvetiyle kendilerini kurtardılar. Biz ne olduğumuzu onlardan ayrı ve onlara yabancı bir millet

⁷⁰ Doster, a.g.e., s.237.

⁷¹ Sadi Borak, *Atatürk’ün Özel Mektupları*, Kaynak Yay., İstanbul, 1998, s.203.

⁷² A.S. ve D., s.535.

olduğumuzu sopa ile içlerinden kovulunca anladık. Kuvvetimizin zayıflığa uğradığı anda bizi küçük gördüler. Anladık ki, kusurumuz kendimizi unutmaklığımızmış. Dünyanın bize saygı göstermesini istiyorsak öncelikle biz, kendi benliğimize ve milliyetimize bu saygıyı hissene, fikrene, fiilen bütün çalışma ve hareketlerimizle gösterelim; bilelim ki, milli benliğini bulmayan milletler başka milletlerin avıdır.

Diğer taraftan Atatürk Rumeli'den başlayıp Çin'in doğusuna kadar bölgedeki Türk Dünyasını tek bir devlet adı altında birleştirme yanlısı değildi. Mustafa Kemal Paşa, "tatlı hayallere, maceralara ve serüvenlere" karşı çıkmış sadece Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerde milli bir devlet kurmayı amaçlamıştır.⁷³ Atatürk, Büyük Nutuk'ta milli siyasetle ilgili şunları söylemektedir:⁷⁴

Değişik ulusları ortak ve genel ad altında toplamak ve bu değişik ulus topluluklarını eşit haklar ve koşullar altında bulundurarak güçlü bir devlet kurmak, parlak ve çekici bir siyasal görüştür. Ama aldatıcıdır. Dahası, hiçbir sınır tanımayarak, dünyadaki bütün Türkleri de bir devlet olarak birleştirmek, ulaşılamayacak bir amaçtır. Bu, yüzyılların ve yüzyıllarca yaşamakta olan insanların çok acı, çok kanlı olaylar ile ortaya koyduğu bir gerçektir.

⁷³ Akşin, a.g.e., s.40.

⁷⁴ Atatürk, a.g.e., s.322-323.

İslamcılık ve Turancılık siyasasının başarı kazandığına ve dünyayı uygulama alanı yapabildiğine tarihte rastlanmamaktadır. Soy ayrımı gözetmeksizin, bütün insanlığı kapsayan tek bir dünya devleti kurma tutkularının sonuçları da tarihte yazılıdır. Baskıncı ve yağmacı olmak hevesleri, konumuzun dışındadır. İnsanlara her türlü özel duygularını ve bağlantılarını unutturup, onları kardeşlik ve tam eşitlik içinde birleştirerek, insancıl bir devlet meydana getirme kuramının da kendine özgü koşulları vardır. Bizim aydınlık ve uygulanabilir gördüğümüz siyasal yöntem, ulusal siyasadır. Dünya'nın bugünkü genel koşulları ve yüzyılların kafalarda ve dimağlarda yerleştirdiği gerçekler karşısında düşü olmak kadar büyük yanılğı olamaz. Tarihin dediğı budur, bilimin, aklın, mantığın dediğı böyledir.

Atatürk tarafından yukarıda da ifade edildiğı üzere Türk devletinin milli bir siyaset izlemesi gerektiğini akla, tarihe ve bilime dayandırarak anlatmaktadır. Bununla beraber Atatürk milliyetçiliğı, yayılcı ve emperyalist politikaları içermez tersine milli sınırlar içerisinde bağımsız bir milli devlet kurmayı ifade etmektedir. Yine emperyalizme karşı antiemperyalist özellik göstermektedir. Ayrıca işgallere ve emperyalist düzene karşı bir çıkış noktasıyla kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Batılı devletler gibi saldırgan, yıkıcı ve emperyalist nitelik taşımaz.

b) Tam Bağımsızlık

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti döneminde “*tam bağımsızlık*”ın olmazsa olmaz bir amaç olarak belirmesi Mustafa Kemal Paşa’nın Osmanlı Devleti’nin son yıllarında yaşadığı olumsuzlukların büyük payı olduğu düşünülmektedir. Şöyle ki sürekli iç işlerine karışılan ve müdahale edilen, maliyesini yabancıların denetiminde bulunan Düyun-u Umumiye Yönetimine bırakan, dış politikada milli çıkarları gözetken kararlar alamayan ve uygulamayan Osmanlı Devleti’nin dağılma sürecinde Mustafa Kemal Paşa’da derin izler bırakmıştı.⁷⁵

Osmanlı Devleti bazı devletlere tanımış olduğu hak ve imtiyazlar yüzünden tam bağımsızlığını büyük ölçüde yitirmişti. Avrupalı devletlere tanınan kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti’nin siyasi, sosyal, bilimsel ve ekonomik olarak gelişmemesinde başat rol oynamıştı. Adeta açık pazar hâline dönüşmüş daha doğrusu üretmeden tüketen bir toplum haline gelmişti. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı sırasında kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırınca aynı tarafta savaşan müttefik Almanya bile bu kararı protesto etmişti. Bu durum kapitülasyonların Türk Milleti’nin modernleşmesinde ve kalkınmasında büyük bir engel olduğunu göstermişti.

Türklerin bağımsızlığına düşkün bir millet şuuruna ve görüşüne aykırı öneriler zaman zaman gündeme gelmiştir. Örneğin Amerikan ve İngiliz Manda fikirleri önce Erzurum Kongresi’ne gelmiş arkasından

⁷⁵ Turhan Feyzioğlu, “Atatürk’ün Dış Politikasının Özellik, İlke ve Amaçları”, *Atatürk Türkiye’sinde Dış Politika Sempozyumu*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984, s.9.

Sivas Kongresi'nde uzun uzadıya tartışılmıştı. Bununla beraber Türk Milli Mücadelesinin bazı liderleri manda ve himaye fikirlerini şiddetle savunmalarına rağmen Mustafa Kemal Paşa daha Milli Mücadele'nin arifesinde tam bağımsızlık ideali dışındaki bütün seçenekleri reddetmiş ve “tam bağımsız” milli bir Türk devleti kurmak amacını silah arkadaşlarına kabul ettirmişti.

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'dan ayrılmadan önce Mili Mücadele sürecinde vermiş olduğu kararda, Türk Milleti'nin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasını temel ilke olarak kabul etmiş ve bu ilkenin ancak tam bağımsızlığa sahip olmakla gerçekleşebileceğini söylemiştir. Ne kadar zengin olursa olsun istiklâlden yoksun olan bir milletin medeni dünyada başka devletlerin kölesi durumundan öteye geçemeyeceğini belirtmiştir:⁷⁶

Yabancı bir devletin koruyup kollayıcılığını kabul etmek insanlık vasıflarından yoksunluğu, güçsüzlük ve miskinliği itiraftan başka bir şey değildir. Gerçekten de bu seviyesizliğe düşmemiş olanların, isteyerek başına bir yabancı efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez. Hâlbuki Türk'ün haysiyeti, gururu ve kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa yok olsun daha iyidir!

Sakarya Savaşı'nın kazanılması sonucunda İtilaf devletlerinin bazıları Anadolu Hükümeti ile görüşmenin çıkarları için daha yararlı olacağını anlamıştı. Fransa söz konusu ülkelerden birisiydi. Fransız Hükümeti eski bakanlardan Franklin Bouillon'u Ankara'ya görüşmeler

⁷⁶ Atatürk, a.g.e., s.10.

gerçekleşmesi için göndermişti. Mustafa Kemal Paşa ile F. Bouillon arasında gerçekleşen görüşmelere bizzat kendisi katılmış ve tam bağımsızlık konusundaki görüşleri Milli Mücadele’de belirleyici olmuştu.

Bu görüşmede üzerinde en çok durulan konu yabancılara verilmiş ayrıcalıklı hakların geri alınması başka bir deyişle kapitülasyonların kaldırılmasıyla ilgili maddeydi. F. Bouillon ise bu sorunların incelemeye ve düşünülmeğe değer olduğunu söyledi. Mustafa Kemal Paşa söz konusu dönemin zor ve ağır şartlarında ve İtilaf devletlerinin Anadolu politikasında ayrışmasına en çok ihtiyaç duyduğu dönemde tam bağımsızlıkla ilgili taviz verilmeyeceğini kesin bir dille belirtirken şunları söylemiştir:⁷⁷

Tam bağımsızlık, bizim bugün üzerimize aldığımız görevin özüdür. Bu görev, bütün ulusa ve tarihe karşı yüklenilmiştir. Bu görevi yüklenirken ne ölçüde yapabileceği üzerinde hiç kuşkusuz, çok düşündük. Ama sonunda edindiğimiz kanı ve inanç, bunda başarı sağlayabileceğimiz yolundadır. Biz, işe böyle başlamış kişileriz. Bizden önceki kişilerin yaptıkları yanlış yüzünden ulusumuz, sözde bağımsızdı, ama gerçekte bağımlı bulunuyordu. Şimdiye değin Türkiye’yi uygarlık dünyasında kötü gösteren hep bu yanlışlıktan ve hep bu yanlışlığı sürdürmekten doğuyor. Bu yanlışlığı sürdürmek yüzde yüz ülkenin ve ulusun bütün onurundan ve bütün yaşama yeteneğinden uzaklaşması ve yoksun kalması sonucunu

⁷⁷ Atatürk, a.g.e., s.322-323.

doğurabilir. Biz yaşamak isteyen onuruyla ve şerefiyle yaşamak isteyen bir ulusuz. Bir yanlışlığı sürdürmek yüzünden bu niteliklerden yoksun kalmaya katlanamayız. Bilgin ve bilgisiz bütün ulus bireyleri hepsi, belki işin içindeki güçlükleri iyice kavramaksızın, bugün yalnız bir nokta çevresinde toplanmış ve sonuna dek kanını akıtmaya karar vermiştir. O nokta, tam bağımsızlığımızın sağlanması ve sürdürülmesidir. Tam bağımsızlık demek, kuşkusuz siyasa, maliye, iktisat, adalet, askerlik, kültür... gibi her alanda tam bağımsızlık ve tam özgürlük demektir. Bu saydıklarımın herhangi birinde bağımsızlıktan yoksunluk, ulusun ve ülkenin gerçek anlamıyla bütün bağımsızlığından yoksunluğu demektir.

Fransız temsilcisine tam bağımsızlık içermeyen bir antlaşmayı kabul etmeyeceğini bildiren Mustafa Kemal Paşa, Mudanya Ateşkes Antlaşması'ndan önce 26 Eylül 1922'de "Chicago Tribune" muhabirine verdiği demeçte; "Misâk-ı Milli'de sebat ediyoruz. Bütün Türk arazisinde hakiki istiklâl istiyoruz. Bizim için kapitülasyonlar mevcut değildir"⁷⁸ demiştir. Dolayısıyla Türk tarafı için Lozan Antlaşması öncesi tam bağımsızlık olmazsa olmaz bir koşuldur.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin imzaladığı bütün antlaşmaların tam bağımsızlık ilkesi çerçevesinde yapıldığını ve bu antlaşmaların bütün insanlığın yararına olduğunu belirten İsmet İnönü de 8 Ekim 1930'da Türkiye'nin MC, Balkan Birliği gibi uluslararası siyasi kuruluşlara

⁷⁸ *Türk Dış Politikasında 50. Yıl, Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)*, Haz. T.C. Dışişleri Bakanlığı, Ankara, 1973, s.194; Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Başnur Matbaası, Ankara, 1970, s. 159.

girmesi konusunda yöneltlen soruya verdiği cevapta; barış aşığı olduklarını dünyayı sürekli bir barışa kavuşturmayı amaçlayan her girişimi içtenlikle karşıladıklarını, başarılı olması için ellerinden gelen hiçbir şeyi esirgemeyeceklerini söylemiştir. Dahası 1934 yılında bu konuyla ilgili şu açıklamayı yapmıştır:⁷⁹

Türk Devrimi insanlık ülküsünü takip etmekte, insan cemiyetini dünyanın en değerli, en güçlü varlığı olarak görmektedir. İnsan toplulukları beraber çalışmak ve bu sayede mutluluklarını arttırabilmek olanaklarına sahiptirler. İnsanların savaşları, birbirlerini öldürmeye mecbur olmaları dar ve hastalıklı zihniyetlerin egemenliğinden, çeşitli insan toplulukları arasındaki fikri, manevi, fenni anlayış ve buluş düzeylerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Türk Milleti olarak var olmak ve büyük insanlık ailesinde yüksek bir cemiyet olarak yaşamak Türk Devrimi'nin amacıdır. Türk Devrimi büyük insanlık ailesinin mutluluğuna hizmet etmeyi görev saymakta, bu hizmete imkân bulabilmek için Türk toplumunun birçok alanda güçlü olmasını en esaslı şart bilmektir.

Sonuç olarak Atatürk yaşamı boyunca Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin tam bağımsızlığını zedeleyecek en ufak bir ödün vermemiş, ülkesini her alanda tam bağımsız bir devlet olarak yönetmiştir. Türkiye'nin tam bağımsızlığına aykırı düşecek hiçbir antlaşma ve sözleşmeye onay vermemiştir. Zira kapitülasyonların

⁷⁹ Sabahattin Özel, *Atatürk ve Atatürkçülük*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s.212.

Osmanlı Devleti'nin başta ekonomi olmak üzere her alanda ne kadar tahrip ettiğini en iyi bilen yine kendisiydi.

c) Çağdaşlaşma (Batılılaşma)

Osmanlı Devleti çağdaşlaşmayı gerçekleştirmek için birtakım yenilikler getirmiş ve ıslahatlar yapmıştı. Çünkü devletin yöneticileri Avrupa'nın siyasal, sosyal ve ekonomik alanda büyük bir ilerleme kaydettiğini ve başta askeri kesim olmak üzere birçok alanda üstünlük gösterdiğini anlamışlardı. Dahası Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki savaşlardan yenilgiyle ayrılması bu modernleşme hareketlerine girişilmesinde başlıca temel nedendi. Bu dönemde başlayan modernleşme süreci kişilere bağlı olduğu için zikzaklı ve “yarım yamalak” olmuştur.⁸⁰ Peyami Safa, Osmanlı Modernleşme hareketlerini, “*yarım adamların yarım adımları*”⁸¹ olarak değerlendirmekteydi. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşma hareketinin başarılı bir şekilde gerçekleşmemesinde kapitülasyon rejiminin ciddi bir katkısı olmuştu. Kalıcı ve sürdürülebilir olmaktan uzak olduğundan dolayı hedeflenen çağdaşlaşma çizgisine ulaşılamadı.

Atatürk, Türk Milleti'ni muasır medeniyet seviyesine çıkarmak için giriştiği inkılâp hareketlerinden önce Türkler, Batı Avrupa toplumunun çok gerisindeydi. Türk Milleti yüzyıllardır ihmal

⁸⁰ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yay., İstanbul, 1983, s.170.

⁸¹ Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s.85.

edilmişti. Mustafa Kemal Paşa 1925’lerde yaptığı bir konuşmada şu sözleri ifade edecekti:⁸²

Devrimin temellerini her gün derinleştirmek, desteklemek gerekir. Birbirimizi aldatmayalım, uygar dünya çok ilerdedir. Buna yetişmek, o uygarlık alanına girmek zorundayız. Bütün boş ve temelsiz sözleri ortadan kaldırmak gerekir. Şapka giyelim mi, giymeyelim mi gibi sözler anlamsızdır. Şapka da giyeceğiz, batının her türlü uygar eserlerini de alacağız. Uygar olmayan insanlar, uygar olanların ayakları altında kalmakla karşı karşıyadır” sözleriyle uygarlık yolunda inkılâpların devam etmesi gerektiğini bildirmektedir.

Çağdaşlaşma süreci kapsamlı, sürekli ve kalıcı bir şekilde Mustafa Kemal Paşa tarafından başlatılmıştır. Milli Mücadele’yi Batılı devletlere karşı yapmasına rağmen Avrupa’dan kuramları, bilimi, teknolojiyi ve sosyal yaşamı düzenleyen kuralları Türk Milleti’nin huzuruna sunmuştur. Batı’da bilim, teknoloji ve kuramlar geliştiğinden dolayı Batı örnek alınmıştır. Bu Türkiye’nin sadece Batı kaynaklı gelişmelere açık olduğu anlamına gelmezdi. Dönem içerisindeki gelişmeler değerlendirilmiş en akılcı, gerçekçi yenilikten yani moderniteden istifade edilmiştir. Yoksa körü körüne Batıcılık değildir. Türkiye’nin çağdaş dünya milletleri arasında yer alması gerektiğini Milli Mücadele kazanıldıktan sonra söylemiştir:⁸³

“Ülkemizi modernleştirmek istiyoruz. Bütün çalışmamız Türkiye’de modern, bundan dolayı batılı bir hükümet yaratmaktır. Medeniyete

⁸² A.S.ve D., s.668.

⁸³ A.S.ve D., s.579.

girmeyi isteyip de batıya yönelmemiş millet hangisidir? Bir yönde yürümek kararında olan ve hareketinin ayağında bağlı zincirlerle güçleştirildiğini gören ne yapar? Zincirleri kırar, yürür.”

Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele’yi kazandıktan sonra 16 Ocak 1923’de Arifiye’de yaptığı konuşmada “*Asıl işimiz bundan sonra başlıyor*” sözleriyle Türk Milleti’ni çağdaş uygarlık seviyesine yükseltmeyi hedefledi. Yüzyıllardır Türkleri geride bırakan kurumları, gelenekleri ve dogmaları değiştirmek için inkılâp hareketlerine yöneldi. Mustafa Kemal Paşa için çağdaşlaşma Türk Milleti’ni her alanda yüksek uygarlık dünyasına ulaştırmak için topyekûn değiştirmeyi ifade etmekteydi. Türk İnkılâbı Türk Milleti’nin bağımsızlık, milli egemenlik ve çağdaşlaşma mücadelesini içeren bir eylem, aydınlanma ve yenilenme hareketiydi.⁸⁴

Mustafa Kemal Paşa için çağdaşlaşma dinamik ve süreklilik arz eder. Onun ilke ve devrimleri durağan değildir. Üstelik bu ilke ve devrimler kendi arasında tutarlı ve bütünlüktedir. Fakat bu bütünlüğün en büyük özelliği, çağdaşlaşma sürecinde yenilikleri ve gelişmeleri benimserken millî niteliğini yani öz benliğini de korumasıdır. Atatürkçü çağdaşlaşma “bizim için batıyı körü körüne taklit, ona körü körüne bir uyum” değildir. Burada önemli olan gerek düşünüş biçimi gerekse kurumlar açısından Batılılaşırken millî özelliği kaybetmemek hatta daha doğru deyişle çağdaş gelişmeleri milli yapı içinde eritmektir. Türk dilinin, tarihinin ve kültürünün batının değerlerini ve teknolojilerini alırken korunması elzemdir. Başka bir ifadeyle

⁸⁴ Gencer-Özel, a.g.e., s.203.

inkılâplar yeni bir uygarlığın körü körüne taklit edilmesi değil öze dönüş noktasında gerçekleşmektedir.⁸⁵

Türklerin milli kimliğini ve bütünlüğünü kaybetmeden Türk kültürünün yapısına uyan yeniliklerin Avrupa'dan benimsenildiği anlaşılmaktadır. Memleketler muhtelifdir fakat uygarlık birdir ve bir milletin ilerlemesi için bu yegâne uygarlığa iştirak etmesi lazımdır diyen Atatürk'ün; *“Biz batı uygarlığını bir taklitçilik yapalım, diye almıyoruz. Onda iyi olarak gördüklerimizi, kendi yapımıza uygun bulduğumuz için, dünya uygarlık düzeyi içinde benimsiyoruz.”*⁸⁶ sözleri taklitçilikten ziyade yenileşmeye vurgu yapmaktadır.

Atatürk Türk Milleti'ni muasır medeniyet seviyesine taşımaya çalışırken dogmalara, ideolojilere ve taklitçiliğe itibar etmez. Dahası çağdaşlaşma yöntemini ve gidişatını pozitif bilimlere dayandırmıştır. Atatürk bir konuşmasında bu görüşünü, *“Dünyada her şey için; uygarlık için, hayat için başarı için en hakiki mürşit ilimdir; fendir. İlim ve fennin dışında rehber aramak dikkatsizliktir, bilgisizliktir, yanlışlıktır...”*⁸⁷ şeklinde ifade etmektedir.

Atatürk muasır medeniyet seviyesine ulaşmayı Türk Milleti'ne nihai amaç olarak bırakmıştır. Atatürk'ün uygarlık yolunda açmış olduğu çığır tamamlanabilmiş değildir. Türk devrim ve ilkeleri çerçevesinde bilime, gelişmeye ve yeniliğe açık bir şekilde çağdaşlaşma çabasını daha yukarılara taşımaya elzemdir. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti Devleti Atatürk'ün göstermiş olduğu yolda devrimlerini tamamlaması

⁸⁵ Gencer-Özel, a.g.e., s.204.

⁸⁶ A. S.ve D., s.533.

⁸⁷ A. S.ve D., s.627.

ve yüksek uygar dünyada kendisine yer bulması kaçınılmaz gözükmektedir.

d) Mazlum Milletler ile İlgilenme

Mustafa Kemal Paşa “*mazlum milletler*” deyimini 3 Ocak 1922’de Ukrayna Cumhuriyeti Olağanüstü Temsilcisi General Frunse’ye verilen yemekte ilk kez ifade etmekteydi. “*Mazlum milletler*” deyimini XIX. ve XX. yüzyılda sömürü ve emperyalizm düzeni altında yaşayan, bağımsızlıkları emperyalizm tehdidi ve saldırganlığı altında bulunan kendi kendine yeterli olmayan ve başka devletlerin korumasına muhtaç olan milletlerdi. Bununla beraber “*az gelişmiş devletler*” ve “*üçüncü dünya ülkeleri*” olarak da adlandırılmaktadır. Mazlum milletler sadece Doğu’da yer alan milletler değil aynı zamanda Balkanlar’da ve Bağımsız Devletler Topluluğu⁸⁸ olarak adlandırılan bölgedeki milletleri de kapsamaktadır. Çoğunlukla mazlum milletler deyimini Avrasya’da yer alan Doğulu milletleri anlatmaktadır.

I. Dünya Savaşı’nın bütün insanlığın hafızasında önemli dersler verdiğini ve Asya ve Afrika halklarının durumlarını iyi bir şekilde analiz ettiğini söyledikten sonra Mustafa Kemal Paşa şunları ifade etmekteydi:⁸⁹

⁸⁸ Bağımsız Devletler Topluluğu: Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Tacikistan, Rusya Federasyonu ve Ukrayna devletleri oluşturmaktadır. Müjdat Güler, *Orta Asya ve Kafkaslara Türk Bakışı*, İlgil Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.176.

⁷⁸ A. S. ve D., s.292.

... İşgalciler ve onların saldırgan orduları kendilerine hiçbir zaman baskıdan geri kalmadı. Fakat bu baskı ne kadar kuvvetli olursa olsun bu büyük fikir hareketine karşı duramayacaklar. İnsanlığa yönelik fikir hareketi, er geç başarılı olacaktır. Bütün mazlum milletler zalimleri bir gün yok edecektir. O zaman dünya yüzünden zalim ve mazlum kelimeleri kalkacak, insanlık kendisine yakışan bir toplumsal duruma ulaşacaktır. Bizim milletlerimiz o zaman, bu amaca ulaşmış olan milletler arasında önceliğiyle gerçekten övünecektir. Bugün aralarında beraberlik bulunduğunu gördüğümüz devletler, mazlumları daha sıkı kölelik zincirinde buldurmak ve bu şekilde onların emeklerinden yararlanarak zevklerini tatmin etmek için aralarında birçok anlaşmalar yapmışlardır. Fakat bu anlaşmalar değeri olmayan birer kâğıt parçasından başka bir şey değildir. Hakka saldırmaktan ibaret kâğıtların, kararlı milletler üzerinde hiçbir etkisi olmayacaktır.

Cavit Orhan Tütengil'e göre "*mazlum milletler*" tanımı Atatürk'ün "*mazlum milletler*" kelimeleriyle dile getirdiği tarihsel gerçek bugünlerde çoğunlukla "*az gelişmiş ülkeler*" veya "*üçüncü dünya*" gibi terimlerle anlatılmaya çalışılan büyük dünya sorununun "*göbek adı*" diye tarif edilmektedir.⁹⁰ Başka bir deyişle ezilen milletleri sosyalist bir terminolojiye göre değil milli bir söylemle gelişmemiş veya az gelişmiş milletleri ifade etmektedir.

Türklerin neden mazlum milletler içerisinde yer aldığı hususu geçmişte göstermiş olduğu tarihi başarılar ve dönem içerisinde Türklere reva görülen anlayışla ilgili olmuştur. Osmanlı Devleti'nin I.

⁹⁰ Cavit Orhan Tütengil, *Atatürk'ü Anlamak ve Tamamlamak*, Cumhuriyet Yay., İstanbul, 1998, s.23.

Dünya Savaşı'nda gösterdiği olağanüstü mücadele savaşın uzamasına sebep olmuş bu durum emperyalist devletlerin Türk Milleti'ni en ağır şekilde cezalandırmak ve Anadolu'dan çıkarmak istemesine neden olmuştur. Öncelikle Türk Milleti işgallerle tam bağımsızlığından yoksun kalmış ve her türlü hakları elinden alınmıştı. Bunları yapmaya çalışırken insanların en temel hakkı olan yaşama hürriyeti Türk Milleti'nden esirgenmişti. Aşağılanmış, hor görülmüş, katliamlara maruz kalmış Türk Milleti vurulmak istenen darbeler ne kadar sert olursa olsun göğsünü siper etmekten çekinmemişti. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa, Türk Milleti'nin içinde bulunduğu koşullardan ötürü konuşmalarında Türk Milleti'ni "*mazlum milletler*" olarak değerlendirmiş ve bu milletlerin içerisinde yer aldığının altını çizmiştir.⁹¹

Atatürk daima ezilen ve zulüm gören milletlerle yani mazlum milletlerle ilgilenmiştir. Mazlum milletler Atatürk'ün açmış olduğu çağırı izleyerek bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Nitekim Atatürk'ün doğumunun yüzüncü yıldönümüyle ilgili UNESCO Genel Kurulu'nun⁹² aldığı kararda Atatürk'ün sömürgeciliğe ve emperyalizme karşı girişilen ilk kurtuluş mücadelelerinden birinin önderi olarak gösterilmiştir.⁹³

⁹¹ İlhan, *Sarışın Kurt*, s.400.

⁹² Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim, Kültür Teşkilatı.

⁹³ Sabahattin Özel, "*Atatürk ve Ataşark*", C. 45, S. 3-5, İşveren Dergisi, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Yayını, (Ocak-Şubat), Ankara, 2007, s.53.

SONUÇ

Dünyanın dörtte üçünün yaşadığı Doğu'nun tamamını sömürgeleştiren Batılı devletler I. Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle ayrılan ve daha önce çeşitli gizli antlaşmalarla paylaşılan Osmanlı Devleti'nin topraklarını da işgal etmişlerdir. Bu savaş sırasında iktidarı elinde tutan İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinin söylemiyle “ölüm kalım savaşı” kaybedilmişti. Batılı devletler bu dünya savaşından sonra yaşama hakkını Türk Milletinden esirgemişler ve Türklerin Anadolu'dan atılması hedefiyle işgalleri gerçekleştirmişlerdi.

Tarihsel kırılmanın yaşandığı ve Doğu ile Batı'nın kesiştiği Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türk Milli Mücadelesi, Son Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından kabul edilen Misâk-ı Millî ilkeleri çerçevesinde yürütülmüştür. Milli Mücadele süresince ulusal ve uluslararası bütün aktörlerden faydalanmaya çalışmıştır. Örneğin Batı emperyalizmiyle ideolojik savaş hâlinde olan Sovyet Rusya ile en geniş anlamda işbirliği ve ittifak yapılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyet Rusya ile ilişkilerinde “*düşmanın düşmanı dostumdur*” ilkesi gereğince hareket ettiği görülmüştür. Dönem içerisinde bazı olumsuz gelişmelere rağmen akıl ve mantık adamı olan Mustafa Kemal Paşa Sovyetlerden silah, cephane ve para yardımını izlediği akıllı ve gerçekçi dış siyasa sayesinde elde etmiştir.

Mazlum milletler kendi bağımsızlık davalarını Türk Millî Mücadelesi ile ilişkilendirmişlerdi. Anadolu'da yedi düvele karşı mücadeleye başlanması bu mücadele sonucunda kazanılan zafer, mazlum milletlerin de kendi bağımsızlık mücadelesini başlatma yolunda bir

devrim yaratmıştır. Milli Mücadele’yi Lozan Antlaşması ile taçlandıran Mustafa Kemal Paşa, mazlum milletlerle dayanışmasını ön plana çıkarmaya devam etmiştir. Bu süreçte dış politikada kontrolü elinde tutan Mustafa Kemal Paşa, Hindistan’da kurulan Hilafet Komitesi ile mektuplaşmış ve İngiltere’ye karşı ortak hareket etmeye çalışmıştır. Bunun sonucunda Hindistan Müslümanları, İngiltere’nin işgallerine karşı Anadolu Hükümeti’nin yanında olmuştur. Hatta İngiltere’ye açık açık gözdağı vermekten çekinmemiş bunun üzerine İngiltere, Yunan işgallerini desteklediği hâlde tarafsız olduğunu açıklamak zorunda kalmıştır.

Anadolu Hükümeti, Milli Mücadele’nin en güç koşullarında Afganistan’a doktor, subay ve öğretmen göndermiştir. Mustafa Kemal’in ifadesiyle Afganistan, “*Asya’nın kalesi*” İngiltere’ye karşı savunulmuştur. Afganistan’ın bu dönemde Anadolu’da ilerleyen Yunanistan’ı destekleyen İngiltere’ye karşı nota verdiği ve Hindistan sınırına asker yığarak, İngiltere’yi yeni önlemler almak zorunda bırakmıştır. Günümüz Türk-Afgan ilişkilerinin diğer devletlere örnek gösterilmesi Atatürk döneminde izlenen dış politikanın başarısından kaynaklanmıştır.

Türk Dünyası ile yakından ilgilenen Mustafa Kemal Paşa, Avrasya’ya Anadolu merkezli yaklaşan Türkiye dışındaki Türkleri de güçlü bağların yanında mazlum milletler çatısı altında değerlendiren bir liderdir. Dahası Türk Dünyasının bağımsızlığı için politikalar geliştirmekteydi. Bolşevik Devrimi sırasında Orta Asya’daki Türk Dünyası bağımsızlığını elde etmesine rağmen SSCB işgal tehdidini

değerlendiren Mustafa Kemal Paşa Türk Dünyasının bağımsız kalmasını her alanda önemsemekteydi. Dolayısıyla Orta Asya'ya gönderilen heyetlerin seçimini kendisi yaptı ve onlara verilen gizli göreve bizzat hazırladı. Üstelik Türk Dünyasının temsilcileriyle görüşüldü ve istekleri yerine getirildi. Nitekim Millî Mücadele kritik bir eşikteyken şiddetli bir kıtlık yaşayan Kırım Türklerine gıda yardımında bulunuldu. Bununla beraber Anadolu ile Azerbaycan Hükümeti arasında yakın işbirliği ve dayanışma tesis edildi.

Osmanlı Devleti'nin içerisinde bağımsızlığını en son kazanan Araplar I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne "ihnet" etti. İngiltere bu savaş sırasında Araplara bağımsızlık sözü verdi ancak savaş sonrası sözünü tutmadı. Bunun üzerinde Araplar Türk Milli Mücadelesi'nin liderliğini yapan Mustafa Kemal Paşa ile temasa geçti. Hatta Mustafa Kemal Paşa ile Emir Faysal arasında bir anlaşma imzalandı. Mustafa Kemal Paşa gerçekçi ve akılcı dış politika yaklaşımının sonucu doğrultusunda Arapların bağımsızlıklarını tanıdı. Hatta İngiliz ve Fransız işgallerinden kurtulması için onlarla işbirliği yapıldı.

Atatürk Avrasya'da oluşturulan Balkan ve Sadabat Paktları ile savaşın bölgeye yayılmasına engel olmaya çalıştı. Böylece savaş çanlarının çaldığı bir devirde dünyanın görebileceği en kanlı savaşların yaşanacağı bir hazırlık evresinde ve emperyalizmin, faşizm ve komünizmin dünyayı kendi kontrolleri için kıyasıya yarıştığı bir aşamada barış düşüncesi ve idealini tüm insanlığa hatırlatmıştır. Çağdaşları savaş çığırkanlığı yaparken Atatürk barışın

savunuculuğunu ömrünün sonuna kadar yılmadan yapmış ve bütün insanlığı bir aile olarak görmüştür.

Atatürk savaşı cinayetle eşdeğer tutmasını mutlaka şu veya bu sebepler için milleti savaşa sürüklemek taraftarı olmadığını dile getirmektedir. Dahası savaşın zorunlu ve hayati olması ve milleti savaşa götürünce vicdanlarda pişmanlık duyulmaması gerekmekte olduğunu söyleyen Atatürk, “öldüreceğiz” diyenlere karşı “ölmeyeceğiz” şeklinde yaklaşmanın önemini ifade etmektedir. Milletın varlığı tehlikeye maruz kalıncaya kadar savaşı cinayete eş değer tutmaktadır. Ne var ki Türkiye'nin bütün barış yanlısı politikalarına rağmen II. Dünya Savaşı engellenemedi. Diğer taraftan taraflı tarafsız herkes barışın yılmayan savunucusu Atatürk'ün bölgesel ve uluslararası barışa yaptığı katkıyı takdir etmekteydi. Son söz olarak II. Dünya Savaşı'nda insanlığın yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelince Atatürk'ün tüm dünya için söylediği sözlerin haklılığı ortaya çıktı.

KAYNAKÇA

Akgül, Suat-Uzel, Sahir, *Musul-Kerkük Harekatı*, Berikan Yay., Ankara, 2001.

Akşin, Aptülahaat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Akyol, Taha, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Akşam, 19 Temmuz 1932.

Aralov, S. İ., *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları I*, Çev. Hasan Ali Ediz, Cumhuriyet Yay., Ankara, 1997.

Aras, Tevfik Rüştü, *Atatürk'ün Dış Politikası*, Kaynak Yay., İstanbul, 2003.

Arıburnu, Kemal, *Atatürk'ten Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1969.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Haz. Ali Sevim-İzzet Öztoprak-M.Akif Tural, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2006.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası: Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge 1919-1923, Belge No: 39, Kültür Bakanlığı, Ankara, (t.y.).

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C. IV (1917-1918), Der. Nimet Arslan, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1964.

Atatürk, *Nutuk I*, C.VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1981.

Atatürk, Nutuk II, C.VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1981.

Ateş, Toktamış, *Türk Devrim Tarihi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000.

Baytok, Taner, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Başnur Matbaası, Ankara, 1970.

Borak, Sadi, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, Kaynak Yay., İstanbul, 1998.

Çeçen, Anıl, *Türkiye ve Avrasya*, Fark Yay., Ankara, 2006.

Doğanay, Rahmi, “*Rawlinson'un Gözüyle Mütareke Döneminde Doğu Anadolu ve Kafkasya*” Atatürk Yolu, C.VI, S.23, 1999.

Doster, Barış, *Atatürk: Türk Dünyası ve Mazlum Milletler*, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 2004.

Erden, Ömer, *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Türkiye'yi Ziyaret Eden Devlet Başkanları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

Eroğlu, Hamza, *Türk İnkılâp Tarihi*, Savaş Yayınları, İstanbul, 1982.

Feyzioğlu, Turan, “*Atatürk'ün Dış Politikasının Özellik, İlke ve Amaçları*”, Atatürk Türkiye'sinde Dış Politika Sempozyumu, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984.

Fırat, Melek-Kürkçüoğlu, Ömer, “*Fransa'yla İlişkiler*”, Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran, I, İletişim Yay., İstanbul, 2001.

Gencer, Ali İhsan-Özel, Sabahattin, *Türk İnkılâp Tarihi*, Der Yay., İstanbul, 2005.

Gökalp, İskender-Georgeon, François, *Kemalizm ve İslamiyet Dünyası*, Çev: Cüneyt Akalın, Kaynak Yay., İstanbul, 2007.

Gönlübol, Mehmet-Sar, Cem, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1982.

Gönlübol, Mehmet, “*Yurtta Barış, Cihanda Barış*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, I, X, Kasım 1992, Sayı 25’ten Ayır Basım.

Güler, Müjdat, *Orta Asya ve Kafkaslara Türk Bakışı*, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Halil Paşa, *İttihat ve Terakki’den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, Haz: M. Taylan Sorgun, Kamer Yay., İstanbul, 1997.

Hülagü, Metin, *İslam Birliği ve Mustafa Kemal*, Timaş Yayıncılık, İstanbul, 2008.

İlhan, Attilâ, *O Sarışın Kurt*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

İnan, A. Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1968.

İşıtman, Tarık Ziya, *Mahmut Esat Bozkurt Hayati-Şahsiyeti-Eserleri*, (y.y), İzmir, 1944.

Karakoç, Ercan, *Atatürk’ün Dış Türkler Politikası*, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hattı Hümayunları*, I, TTK Yayınları, Ankara, 1946.

Karal, Enver Ziya, “*Atatürk'ün Siyaseti Üzerine Düşünceleri*”, Atatürk Hakkında Konferanslar, DTCF Yayınları, Ankara, 1946.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, “*Gazi ve Milletler*”, Hakimiyet-i Milliye, 24 Temmuz 1930.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Atatürk*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1991.

Keskin, Funda, “*Briand-Kellogg Paktı ve Litvonov Protokolü*” Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran, I, İletişim Yay., İstanbul, 2001.

Kocatürk, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Turhan Kitapevi, Ankara, 1984.

Melek, Kemal, *Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 1978.

Okyar, Osman: “*İstiklal Harbi'nde Mustafa Kemal'in Dış Politikası*”, X Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yay., İstanbul, 1983.

Özel, Sabahattin, *Atatürk ve Atatürkçülük*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.

Özel, Sabahattin, “*Atatürk ve Ataşark*”, C. 45, S. 3-5, *İşveren Dergisi*, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Yayını, Ocak-Şubat, Ankara, 2007.

- Özel, Sabahattin, *Atatürk ve Atatürkçülük*, Derin Yay., İstanbul, 2006.
- Safa, Peyami, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981.
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yay., İstanbul, 2006.
- Sarihan, Zeki, *Kurtuluş Savaşımız'da Türk-Afgan İlişkileri*, Kaynak Yay., İstanbul, 2002.
- Soysal, İsmail: “Atatürk’ün Barışçı Politikaları ve Dünyadaki Etkileri” Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, II, Kasım 1915, Sayı 4’den Ayrı Basım.
- Şimşir, Bilal N.: Atatürk ve Afganistan, ASAM Yay., Ankara, 2002.
- Şimşir, Bilal N., “Atatürk ve Üçüncü Dünya Ülkeleri”, VIII. Türk Tarih Kongresi, Cilt III’den Ayrı Basım, Türk Tarih Kongresi Basımevi, Ankara, 1983.
- Şimşir, Bilal Niyazi, *İngiliz Belgelerinde Sakarya’dan İzmir’e*, TTK Yayınları, Ankara, 1972.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, I/I, TBMM Basımevi, Ankara, 1980.
- Terzioğlu, Nazım, *Fransız Devriminden Türk Devrimine*, Basım Atölyesi, İstanbul, 1990.
- Türk Dış Politikasında 50. Yıl, Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)*, Haz. T.C. Dışişleri Bakanlığı, Ankara, 1973.
- Türkdoğan, Berna, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2000.

Tütengil, Cavit Orhan, *Atatürk'ü Anlamak ve Tamamlamak*, Cumhuriyet Yay., İstanbul, 1998.

Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yay., İstanbul, 1985.

Umar, Osman Ömer, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, AAM Yay., Ankara, 2004.

Uzgel, İlhan-Kürkçüoğlu, Ömer, “İngiltere’yle İlişkiler” Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran, I, İletişim Yay., İstanbul, 2001.

Uzgel, İlhan, “Batı Avrupa’yla İlişkiler”, Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran, I, İletişim Yay., İstanbul, 2001.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, IV*, TTK Yayınları, Ankara, 1956.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

1.TBMM'nin Gizli Oturumlarında Atatürk'ün Konuşmaları, Haz. İbrahim Sadi Öztürk, ATO Yay., Ankara, 2006.

BÖLÜM 16

HİNT GELENEĞİNDE HAYVAN HAKLARI VE ÇEVRE SORUNLARI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Doç. Dr. Hammet Arslan*

*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

GİRİŞ

Günümüzde önü alınamaz biçimde artan çevre kirliliği, ormanların yok edilmesi, su kaynaklarının azalması, erozyon, kuraklık, hayvanların değişik sebeplerle öldürülmesi veya laboratuvarlarda denek olarak kullanılması, doğal yaşam alanlarının yok edilmesi karşı karşıya kaldığımız başlıca çevre sorunlarından sadece birkaçıdır. Hint dinlerine göre, bütün insanların hayatlarının bundan önceki evrelerinden birinde mutlaka hayvan formunda yaşadıkları kabul edilir. Onlar şimdiki insani durumlarına uygun, doğru ve erdemli davranışlar ortaya koymazlar ise önceki hayvan formlarına yeniden dönerler ve bu yaptıkları kötü fiillerin cezasını bizzat kendileri çekerler. Bu bildirimizde öncelikle Hint kültüründeki çevresel adalet anlayışını hayvan hakları ve çevre sorunları bağlamında iki alt başlık altında işlemeye sonra da bu sorunların Hint dinleri bağlamında çözümüne yönelik önerileri ortaya koymaya çalışacağız.

Bu çalışmamızda öncelikle Hint kültüründeki hayvan hakları ve çevre sorunlarını iki alt başlık altında işlemeye sonra da sorunların, Hint dinleri bağlamında, çözümüne yönelik önerileri ortaya koymaya çalışacağız.

A- Hayvan Hakları

Hint dinlerinin temel ahlaki ilkelerinin başında *ahimsa* gelir. Sanskritçe bir kelime olan *ahimsa*, sözlüklerde “yaralamama, incitmeme, öldürmeme, şiddetten uzak durma, hiçbir canlıya zarar vermeme, kaba ve sert davranmama, acı ve ızdıraba neden olmama”

gibi anlamlara gelir.¹ *Ahimsa*, iki parçadan (A+Himsa) oluşur: ‘A’, Sanskritçe’de olumsuzluk ekidir. ‘Himsa’ ise “öldürme, yaralama, zarar verme”² anlamındaki ‘han’ kökünden türemiştir. Bu yüzden *ahimsa* “öldürmeme, yaralamama, zarar vermeme” anlamlarına gelir.³ Bu sözcüğün Hinduizm, Budizm ve Caynizm gibi Hint kökenli dinlerdeki terim anlamı da “düşünsel, sözel ve fiziki açıdan hiçbir canlı varlığı (insan, hayvan veya bitki) incitmeme” şeklindedir. *Ahimsa* öğretisi, söz konusu dinlerde doğal çevreye zarar vermemenin yanında beden, ruh, zihin ve çevre kirliliğine karşı bilinçli olmayı da gerektirir. Ayrıca bu kavram, diğer varlıklara karşı şefkat, merhamet ve sevgi hissine sahip olunmasını da içerir. Bununla birlikte bu prensibin her üç din içerisindeki gelişimi, kutsal kitaplardaki yansımaları, arz ettiği önem ve gerek din adamları gerekse sıradan dindarlar tarafından uygulanma boyutları arasında birtakım farklılıklar bulunmaktadır.

Hint dini gelenekleri *ahimsa* öğretisini savunurken hayvanlara yönelik mevcut şiddet nasıl ortaya çıkıyor? Hayvan eti yenilmemesi konusunda Caynistlerin, Yogilerin ve Budistlerin bir kısmının tavrı nettir ve onlar vejeteryan beslenmeyi savunurlar. Hayvanların bilimsel

¹ Ninian Smart, *The World’s Religions*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1989, s. 68; Geoffrey Parrinder, *Dictionary of Non-Christian Religions*, Hulton Educ. Pub., Germany 1971, s.13; Mukul Raj Mehta, *Dictionary of Jaina Terms*, Kala Parashan Pub., Varanasi 2000, s. 49; Damien Keown, *Dictionary of Buddhism*, Georg Feuerstein, *The Shambala Encyclopedia of Yoga*, Shambala Pub., Boston 2000, s. 13.

² Georg Feuerstein, *The Shambala Encyclopedia of Yoga*, Shambala Pub., Boston 2000, s. 123.

³ Christopher Key Chapple, *Nonviolence to Animals, Earth, and Self in Asian Traditions*, State University of Newyork Press, USA 1993, s.10; T. Kenjitsu Nakagaki, *Practice of Ahimsa in Buddhism*, s.1

araştırmalarda kullanılması ise çok yeni bir problem olduğu için dinlerin klasik metinlerinde bu yönde bir açıklama bulmak mümkün değildir. Hinduların hayvanları kurban etmesine Budist ve Caynistler şiddetle karşı çıkmışlardır. Hinduizm'in ilk dönemlerde bütün Hindistan'da yaygın olan at kurban etme (*asvamedha*) ritüeli bir süre sonra ortadan kalkmıştır. Budistler ve Caynistler yıllarca bu tür hayvan kurbanlarının ortadan kalkması için çalışmalar yapmışlar ve oldukça da başarılı olmuşlardır.⁴

Budistler ve Caynistlerin hayvanların bilimsel araştırmalarda kullanılmasına tavrı nasıldır? Onlara göre hayvanlar duyarlı varlıklardır ve kendilerini geliştirme yeteneğine sahiptir. İnsanın dünyaya bir kez geleceğini savunan Ortadoğu dinlerinde hayvanların laboratuvarında denek olarak kullanılması mümkün iken Budistler ve Caynistler için bu katiiyen mümkün değildir. Fakat bunda da bazı istisnalarla karşılaşmak mümkündür.⁵ Normalde Caynistler *ahimsa* anlayışı gereği hayvanların insan menfaati için öldürülmesine veya kullanılmasına müsaade etmezler. Caynistler Hindistan'da eczacılık sektörünü büyük ölçüde ellerinde tuttıkları için bir takım gerekli testlerin yapımına izin verilmiştir. Fakat test için kullanılan hayvanlar yine laboratuvarında rehabilite edilerek iyileştirilir, kendi doğal yaşamına bırakılarak eceliyle ölmesi sağlanır.

Budistler için deneylerin çok sınırlı yararları vardır. Ne bilim adamları, ne hastalar, ne de denek hayvanları bağımsız bir ruha

⁴ Geç dönem Hindu kutsal metinleri olan *Samkhya Karika* ve *Yoga Sutra*'da Ahimsa'ya değer verildiği görölmektedir.

⁵ Christopher Key Chapple, s.42-43

sahiptirler. Hepsi de parçaların bir araya gelmesiyle oluşmuştur ve yardıma muhtaçtırlar. İlk dönem Budist kutsal metinlerinde bazı tıbbi tedavi yöntemlerinden bahsedilir. Kral Aşoka da insanlar ve hayvanların sağlığı için hastaneler veya değişik sağlık kurumları oluşturmuş, aynı zamanda hastaların tedavisinde kullanacakları bazı bitkilerin yetiştirilmesini istemiştir.

Budistler, modern laboratuvarlarda testler için kullanılan denek hayvanlar hakkında niyet, fiili işleme vasıtası ve fiilin sonucu olmak üzere üç hususa dikkat çeker. Bu formül Buddha tarafından anlatılan bir hikâye ile şekillenmiştir⁶ ve bu anlatım Budistler tarafından modern uygulamalara şöyle adapte edilir. (i) Fiilin niyeti: Lise laboratuvarında ve kozmetik sektöründe hayvanların yok edilmesi gereksiz bir uygulamadır. Fakat yaygın bir hastalığın tedavisi için testler yapmak mümkündür. (ii) Fiili işleme vasıtası: Test esnasında hayvanın çektiği acı minimuma indirilmelidir. Hayvanlara test esnasında iyi muamele yapılmalıdır. (iii) Fiilin sonucu: Testler gerçekten insanların hastalıklardan kurtulmasına vesile olmalıdır. Ürün başka rahatsızlıklara neden olmamalıdır. Ayrıca testler daha fazla test yapılmasına yol açmamalıdır.⁷

Batı'daki bazı Budist dernekleri hayvan haklarını savunmak için çiftlikleri, bilimsel araştırma laboratuvarlarını, fabrikaları, avcılarını,

⁶ Hikaye şöyledir: “İçerisinde 500 kişi bulunan bir yolcu gemisi insanların hepsini öldürmeye muktedir vahşi bir korsan tarafından tehdit edilmiştir. Kaptan bir seçim yapmak zorunda kalmıştır; ya korsanı öldürüp 500 kişiyi kurtaracak ya da korsanın insanları öldürmesine göz yumacaktır. Niyetini ve yapacağı için sonucunu düşünerek korsanı öldürür ve gemideki insanları kurtarır.” Bkz. Christopher Key Chapple, s.44-45

⁷ Christopher Key Chapple, s.44-45

kürk giyenleri protesto etmektedirler. Bunlar küçük ölçekli hareketler olmasına rağmen toplumdaki etkisi oldukça büyüktür.⁸

İnsanlığa, doğal çevreye, barışa yaptığı katkılarından dolayı 1989 yılında Nobel Barış Ödülüne layık görülen sürgündeki Tibet halkının ruhani lideri Dalay Lama bu konuda şunları söylemektedir: “*Hayata bakışımız pragmatiktir; barış, güzellik ve huzur dolu bir yaşam arzulamaktayız. İnsanlar ve hayvanlar bütün hepimiz bunu istemekteyiz. Yaşamak insan için olduğu kadar diğer dilsiz varlıklar içinde güzeldir. En küçük varlıklar bile hayatını tehdit eden tehlikelere karşı kendisini korumaya çalışır. Bizler nasıl ki acıdan korkarak, mutluluğu ve ölmeden yaşamayı istiyorsak aynen bizim gibi diğer yaratıklar da bunu istemektedir.*”⁹

B- Çevre Sorunları

Hindu geleneğinde çevre ile ilgili olarak Vedalarda çevreye duyarlılığın desteklendiğini görürüz. İlahilerde tabii varlıkların (hava, su, toprak, ateş, şimşek) kişileştirilmesi vardır. Samkhya ekolünde de fiziki gerçekliğin temelini oluşturan beş asli elementten (hava, su, toprak, ateş, uzay) bahsedilir.¹⁰ Kutsal metinlerde tabii unsurlara atıflar vardır: “*Toprak ana’dır ve Ben toprağın oğluyum.*”¹¹ Vedanta geleneğinde kendimiz ve diğerleri arasında bir fark yoktur.¹² Erdemli

⁸ Christopher Key Chapple, s.46

⁹ Christopher Key Chapple, s.47

¹⁰ Christopher Key Chapple, s.50

¹¹ Atharva Veda XII.12

¹² Christopher Key Chapple, s.52

kişiler “*Bir Brahmin ile inek, fil, köpek veya kast dışından biri arasında fark görmezler.*”¹³

M. K. Gandhi'nin çalışmaları, çevre sorunlarına post modern yaklaşım açısından mümkün açılımlar sunar. Onun köy ekonomisini canlandırma düşüncesinin temelinde Ahimsa ve Aparigraha vardır. Onun amacı köylüleri kendi kendilerine yeter bir pozisyona getirmek ve ithal maddeye ihtiyaç duymaksızın yaşamını sürdürmektir. Herkes kendi yününü eğirerek, kumaşını dokumalı ve elbiseler dikmelidir. Ona göre, Ahimsa sosyal hareket için bir canlanış noktası olmuştur.¹⁴

Batı Rajasthan'da Ladnun isminde küçük bir çöl kasabasında yaşayan ve 1936'dan beri Caynist Svetambara mezhebinin lideri olarak hizmet veren Acharya Tulsi'nin (1914-1997) yaşam biçimi ekolojik yaşam tarzının en radikal formunu ortaya koyar. Otomobil kullanmaz, evi yoktur ve sadece birkaç tane elbisesi vardır. Şayet Gandhi'nin siyasi yönünü görmezden gelirsek Acharya Tulsi ile aralarında ortaya koydukları açısından büyük bir benzerlik vardır. 1993'te Indra Gandhi Milli Birlik ödülüne layık görülmüştür.

1 Mart 1949'da kurduğu Anuvrat hareketinin 12 esası vardır. Bunlardan birincisi “*Hiçbir canlıyı öldürmeyeceğim*”, sonuncusu da “*Çevre kirliliğini önlemek için elimden gelenin en iyisini yapacağım*” şeklindedir. Bu hareketin en önemli düsturu, toplumu dönüştürmek için önce insanı dönüştürmek lazımdır. Hareketin temel hedefi insanları yaşadıkları dünyaya zarar vermemelerini teşvik etmektir. Bu

¹³ Bhagavad-Gita, 5.18

¹⁴ Christopher Key Chapple, s.53-54

harekete göre, çevrenin tahrip olmasının en önemli nedeni aşırı tüketim ve israftır. İsrافی en aza indirmek suretiyle çevreye verdiğimiz zararı da en aza indirmiş oluruz.¹⁵

C- Çözüm Önerileri

Çevre sorununun çözümüne yönelik Hint dinlerindeki dini argümanları genel olarak dört başlık altında toplayabiliriz.

1. Mutlak Varlık bütün canlıların yüreğindedir (*Vasudeva sarvam*)
2. Toprak Ana Ailesi (*Vasudhaiva kutumbakam*)
3. Bütün varlıkların refahı (*Sarva-bhuta-hita*)
4. *Dharma* ekolojisini bir strateji olarak uygulamaya geçirmek.¹⁶

i- Mutlak Varlık bütün canlıların yüreğindedir (*Vasudeva sarvam*)

Tabiatta mevcut olan bütün varlıkların Tanrı'nın organları olduğu kutsal metinlerde tasvir edilir: “*Eter, hava, ateş, su, toprak, gezegenler, bütün varlıklar, yönler, ağaçlar, bitkiler, ırmaklar, denizler, bütün hepsi Tanrı'nın vücudunun organlarıdır; bunu hatırd tutarak bir dindar daima bütün varlık türlerine saygı göstermelidir.*”¹⁷

Ayrıca Bhagavad Gita'da “...her yerde ve her şeyde beni gören bilge kişiler bana sığınurlar...”¹⁸ ve “*Bilge kişiler ineğe, file, köpeğe, kast*

¹⁵ Christopher Key Chapple, s.61-62

¹⁶ O.P. Dwivedi; “*Dharmic Ecology*” Hinduism and Ecology: The Intersection of Earth, Sky and Water, Ed., Christopher Key Chapple and Mary Evelyn Tucker, Harvard University Press, USA 2000, s. 4

¹⁷ Srimad Bhagavata Mahapurana 2.2.41.

¹⁸ Bhagavad-Gita, 7.19.

dışından birine aynen Brahman gibi saygı gösterirler."¹⁹ denilmektedir. Burada önemli olan Tanrı'nın varlığını bütün canlılarda görmektir; onları incitmeden aşağılamadan saygı göstermektir. İyi bir dindar bütün canlılarda Tanrı'nın varlığını görür. İnsanoğlu ve tabiat arasındaki doğal uyumlu ilişkiyi korumak ve devam ettirmek için bütün Hinduların böyle bir hürmet ve saygı içerisinde olup tabiatta Tanrı'nın varlığını kabul etmesi gerekir. Çünkü, "*Bütün varlıkların ruhu vardır ve Tanrı onların deruni ruhudur.*"²⁰ Bu şu manaya gelir: bütün bu kainat ve bütün bu nesnelere Mutlak Tanrı'nın mekanı olarak yaratılmıştır.²¹ Bu husus Mahabharata'da şöyle geçer: "*Bütün yaratıkların babası olan Tanrı göğü yarattı. Gökten suyu, sudan ateşi ve havayı yarattı. Ateş ve havadan toprak yaratıldı. Dağlar onun kemikleri, yeryüzü bedeni, denizler kanı, gök ise karnıdır. Güneş ve ay onun gözleridir. Göğün üst kısmı onun başı, yeryüzü ayağı, yönler ise onun elleridir.*"²²

En azından antik dönem Hinduları için Tanrı ile Tabiat bir ve aynıdır. Rig-Veda'da bütün yaratıkların efendisi olarak tasvir edilen Prajapati hem göğün, yeryüzünün, okyanusların ve bütün varlıkların yaratıcısı hem de onların koruyucusu ve yok edicisidir. Ayrıca, kutsal

¹⁹ Bhagavad-Gita, 5.18

²⁰ Mahabharata, 182.20

²¹ O.P. Dwidevi; "*Dharmic Ecology*", s.5

²² Mahabharata, 182.14-18

metinlerinde geçtiği üzere kâinatın yaratılması, varlığını devam ettirmesi ve yok olması²³ tamamen Mutlak İrade'nin elindedir.

Karma-tenasüh inancı gereği bir insanın hayvan veya kuş olarak yeniden bedenleşeceği düşüncesi Hinduları diğer varlıklara sadece saygı duymayı değil aynı zamanda hürmet etmeyi de gerektirir. Bu hürmet *ahimsa* ile ifade edilir. *Ahimsa* prensibi karma-tenasüh prensibini gerektirir. Ruh, kuş, balık, hayvan, insan gibi farklı formlarda yaşamını sürdürmeye devam eder. Bu inanç nedeniyledir ki Hint dinlerinde hayvanları, kuşları, balıkları insanların tüketimi için öldürmek veya çiftleştirmek/yavrulatmak doğru değildir. Hinduizm açısından bencilce menfaatler için tabiatın kirletilmesi, yok edilmesi adil olmayan bir davranış ve kutsal olana hürmetsizlik olarak telakki edilir.

Hinduizm'in temel inançlarından biri olan reinkarnasyona göre Mutlak Varlık farklı canlılar şeklinde yeryüzünde var olur. Balık, domuz, kaplumbağa, aslan gibi hayvanlar Tanrı'nın farklı inkarnasyonlarına örnektir.²⁴ Hayvanları öldüren ve diğer varlıklara zarar veren Tanrı'nın inayetinden istifade edemez. "*Tanrı, konuşma yeteneği olmayan hayvanlar veya diğer varlıklara zarar vermeyen ve onları incitmeyen kişilerden memnundur.*"²⁵

Başka varlıkların acı çekmesine neden olan insan şimdiki veya öteki dünyada aynı acıyı çeker. Ruh göçü nedeniyle insan ile en alt

²³ "Maddi, manevi bütün şeyleri var eden ve yok eden Ben'im." Bhagavad-Gita, 10.8; "Benim irademle dünya vardır ve sonunda yok olur." Bhagavad-Gita, 9.8; "Her şeyi yaratan, var eden, yok eden Ben'im." Bhagavad-Gita, 10.32

²⁴ O.P. Dwidevi; "Dharmic Ecology", s.6

²⁵ Visnu Purana, 3.8.15

tabakadaki varlık arasında bir bağ vardır. “Eti için bir hayvanı öldüren kişinin ölümü çok feci olacaktır...”²⁶ “Ey günahkâr insan! Eğer hayvan eti yiyorsan kutsal nehirlerde banyo yapmanın, hac görevini ifa etmenin, ibadet etmenin ve kurban sunmanın hiçbir faydası yoktur.”²⁷

Mahabharata’da rişiler ve semavi/göksel varlıklar kurban olarak kuzu mu ya da tahıl mı sunulacağı konusunda tartışmışlardır. Rişiler görüşlerinde ısrar ederek, “Vedalara göre, kurban sunumu için tahıl gereklidir; hayvanlar kurban/yajna için öldürülmemelidir”²⁸ demişlerdir.²⁹

ii- Toprak Ana Ailesi (Vasudhaiva kutumbakam)

Atharva-Veda’da *Prthivi Sukta* ilahisinde Toprak Ana’ya övgüler vardır. İlahide Hindu azizler, insanlığın toprağa olan bağlılığını ve ona olan saygılarını dile getirirler.³⁰ Toprak, insanlar, hayvanlar ve diğer bütün varlıkların mekânı olarak kabul edilir. Bütün canlılar ve organizmalar varlığını ona muhtaçtır. O, bize bütün zenginliğini bahşetmiştir. Bizi besleyen ve doyuran odur. Bize yaşanabilir bir çevre veren de odur. O, çocuklarının yanlış fillerine kızdığı zaman bir felaketle onları cezalandırır.³¹

²⁶ Manu, 5.38

²⁷ Narasimha Purana, 13.44

²⁸ Mahabharata, 337,4-5

²⁹ O.P. Dwidevi; “*Dharmic Ecology*”, s.7

³⁰ O.P. Dwidevi; “*Dharmic Ecology*” s.9

³¹ O.P. Dwidevi; “*Dharmic Ecology*”, s.10

“Ey Toprak Ana! Tepelerin, karlı dağların, uçsuz bucaksız ormanların kutsaldır. Bize merhamet et ve bize mutluluk ihsan eyle. Verimli olasın ve bizleri besleyesin. Hangi ırk ve millet olursa olsun bütün insanları desteklemeye devam edesin. Tabii afetlerden bizleri koruyasın. Hiç kimse senin çocuklarını esir edemesin.”³² “Toprak Ana’nın aynen kozmik inek gibi bize çok fazla refah getirmesini dileriz.”³³ “Ey Toprak Ana! Dileriz ki, bizler semavi varlıklarla konuşup anlayabilecek zekâ ve hikmete sahip olabiliriz.”³⁴

Atharva-Veda’daki *Prthivi Sukta* ilahisinin Toprak Ana’ya adanmış olan 63 beyti bütün insanlığın çevreyi muhafaza etmesi, koruması ve itina göstermesi yönündeki en eski ve en değerli manevi metin hüviyetindedir. Bu, çok açık bir dille şöyle ifade edilir. “Ey Toprak Ana! Sen bizim dünyamız biz ise senin çocuklarınız: Müsaade et, uzlaşarak konuşalım; izin ver, bir araya gelelim böylece barış ve uyum içerisinde yaşayalım. Diğer insanlarla ilişkilerimizde cana yakın ve yürekte davranmamıza imkân ver.”³⁵ Buradan anlaşılmaktadır ki, insanoğlu ile toprak arasında çok yakın bir bağ vardır. Bu husus insanlığın diğer canlılarla olan ilişkilerine bir örnek teşkil etmektedir. Bu ilahi, insanları çevreye yönelik uygun bir davranış sergilemeye ve görevlerini yerine getirmeye davet eder.³⁶

³² Atharva-Veda, XII,1,11

³³ Atharva-Veda, XII,1,45

³⁴ Atharva-Veda, XII,1,63

³⁵ Atharva-Veda, XII,1,16

³⁶ O.P. Dwidevi; “*Dharmic Ecology*”, s.11

iii- Bütün varlıkların refahı (Sarva-bhuta-hita)

Hindu geleneğinde çevreyi koruma, muhtaç olanlara yardım, diğer canlılara iyi muamele etme gibi toplumsal davranış tarzları bireysel yaşamı öne çıkararak kişisel davranışların üstünde yer alır. Kutsal metinlerde sosyal davranışı destekleyen bir takım ifadeler rastlamak mümkündür. “Bir kimse, görevinin ne olduğunu ve neleri yapmasının yasak olduğunu kutsal metinlerden öğrenmelidir. Kuralları ve düzenlemeleri bilerek kutsal metne göre davranmalıdır.”³⁷ “Bir kimsenin neyin yapılacağını ve neyin yapılmayacağını, neden korkulup neden korkulmayacağını, neyin zorunlu neyin serbest olduğunu bilmesi, onu doğru yola sevk eder.”³⁸

Bu doğru yol Hinduizm’de *dharma* olarak isimlendirilir ve Hint felsefesinin en önemli terimlerinden biridir. *Dharma*, toplumu bir arada tutan sosyal ve ahlaki bir görev anlayışıdır. “*Dharma bütün canlı varlıkların refahı için mevcuttur.*”³⁹ İnsanlara karşı görev ve sorumluluk, Hindu ekolojisinin ve *dharma* anlayışının bütünsel bir parçasıdır. *Dharma* anlayışında kâinat genişletilmiş bir aile olarak telakki edilir ve bu yüzden herkes birbirine saygı göstermelidir. *Dharma*, bizim kötü alışkanlıklarımızı⁴⁰ da engeller. Dolayısıyla toplumdan önce kendi davranışımızı düzeltmemiz işin temelinde yatan en hassas noktadır.⁴¹

³⁷ Bhagavad-Gita, 16.24

³⁸ Bhagavad-Gita, 18.30

³⁹ Mahabharata, 109.10

⁴⁰ Başlıca kötü alışkanlıklar arasında öfke, nefret, kin, çevreyi kirletme, tabiatı yok etme ve tabiatın doğal dengesini bozma, çevreye kötü davranma vb. sayılabilir.

⁴¹ O.P. Dwidevi; “*Dharmic Ecology*”, s.13

Karma yasasına göre, icra edilen her eylem, görülen veya görülemeyen bir eylemler zinciri yaratır. Çevre kirliliği bunun bir örneğidir. Çünkü insanlar kendi eylemlerinin gelecek nesiller için ortaya çıkacağı sorunları idrak etmeksizin çevreyi kirletmeye devam etmektedirler. Daima şunu bilmek ve hatırdta tutmak gereklidir: Doğru eylem⁴² iyi ve yararlı sonuçlar ortaya çıkarırken; yanlış fiiller⁴³ kötü ve zararlı sonuçlara neden olacaktır.⁴⁴ “*İnsanoğlunun hayatında işlediği bir fiil, o istese de istemese de defalarca onu takip eder.*”⁴⁵ “*İnsan yaptığı kötü eylemlerin sonuçlarıyla kendisi karşı karşıya kalmasa bile onun çocukları, torunları veya onların torunları mutlaka o kötü eylemin sonucu olarak bir acıyla karşılaşılır.*”⁴⁶

Dharma ve *karma* anlayışının çevreyi muhafaza etme ve yaşanabilir bir çevre oluşturma yönündeki etkilerini önemsemedikçe insanlar bir araya gelerek bir çevresel işbirliği stratejisi oluşturamazlar. Bunun için her birey:

1. Toplum için ortak bir gelecek algılamasına sahip olmalıdır.
2. Bireysel ve grup çalışmasına değer vermelidir.
3. Her birey, kendi toplumunun hedef ve idealini desteklemek için bazı ahlaki zorunlulukların idrakine varmalıdır.⁴⁷

⁴² Dharmic=dharmaya uygun fiiller

⁴³ Adharmic=dharma’ya uygun olmayan fiiller

⁴⁴ O.P. Dwidevi; “*Dharmic Ecology*”, s.14

⁴⁵ Mahabharata, 232.16

⁴⁶ Mahabharata, 139.22

⁴⁷ O.P. Dwidevi; “*Dharmic Ecology*”, s.15

iv- Dharma Ekolojisi ve Çevre Yöneticiliği

Herhangi bir dinin çevreyi koruma yönündeki etkinliliği, inanç esasları ve emirleri ile inananların günlük yaşamlarında buna ne kadar uydukları noktasında mevcuttur. Bununla ilgili olarak Hinduizm’de karşımıza üç örnek çıkar.

- a) *Çevre Muhafızları (Bishnois)*: Hinduizm’in bir kolu olarak 1451’de doğan Guru Maharaj Jambaji tarafından kurulan bu hareket, Rajasthan eyaletinde günlük dini vecibelerinin bir parçası olarak çevreyi koruyan küçük bir topluluktur. Onların inancına göre bir ağaç kesmek veya bir hayvan öldürmek kutsala yapılacak en büyük hürmetsizliktir. Guru Maharaj Jambaji küçük bir çocuk iken, şiddetli bir kıtlık/kuraklık döneminde insanlar ağaçları ve bitkileri keserek hayvanları doyurmalarına, kuraklığın devam etmesi sonucunda hayvanları besleyecek bir şey kalmadığına ve sonuçta hem hayvanların hem de ormanların yok olduğuna şahit olmuş. Guru Jambaji’ye göre, şayet ağaçlar korunmuş olsaydı hayvanlar ve toplum yaşamını sürdürmeye devam edecekti. Bu olaydan sonra o, 29 emri ortaya koymuştur. Bu emirlerin en başında yeşil ağaç kesilmesini ve hayvan öldürülmesini yasaklamıştı. Onun topluluğu bu emirleri kabul etmişti. Böylelikle yıllar geçmiş ve o bölge devasa ağaçlarla dolu uçsuz bucaksız bir ormanlık haline gelmişti. Yaklaşık 300 yıl sonra Jodhpur kralı yeni bir saray yaptırmak istemiş; askerlerini ve görevlilerini o bölgeye göndererek kurulacak saray için kereste getirmelerini emretmiş. Köylülerin

protestosuna rağmen askerler ve görevliler kralın emrini yerine getirmek için ağaçları kesmeye başlamış. Bunun üzerine köylüler ağaçları korumak için bir kadın öncülüğünde kendi bedenlerini ağaçlara kalkan yapmışlar fakat görevliler insanlarla birlikte ağaçları kesmeye devam etmiş. Görevliler köylüleri ağaçlarla birlikte kestikçe diğer köylüler de gurularının emrine binaen canlarını ortaya koymaya devam etmişler ve ortalık tamamen kan gölüne dönmüştür. Bu durum kralın kulağına ulaşır. O da askerlerine geri çekilmelerini ve bölgenin koruma altına alınmasını emreder. Günümüzde bile bu topluluk aynı şekilde ağaçları ve hayvanları korumaya devam etmektedir. Onların bu davranışı 1973'te Chipko Hareketine ilham kaynağı olmuştur.⁴⁸

- b) *Chipko Hareketi*: 1973 Martında Uttar Pradesh eyaletinin Gopeshwar bölgesinde köylüler, spor malzemeleri üreten bir fabrikanın civardaki ağaçları kesmesini önlemek için kol kola vererek bedenlerini ağaçlara kalkan yapmışlardır. Bu davranış bölgedeki diğer köylüler tarafından da tavizsiz yerine getirilmiştir. Benzer bir direniş hareketi Himalayalar bölgesinde bir kadın öncülüğünde vuku bulmuştur. Bundan böyle Chipko hareketi çevre derneklerinin faaliyetlerinin temelini oluşturmuştur. Chipko Hareketi'nin ortaya çıkışında sadece dini inancın değil aynı zamanda çevresel ve ekonomik unsurların da etkisi olmuştur. Köylülere göre, eğer sanayi kuruluşları

⁴⁸ O.P. Dwidevi; “*Dharmic Ecology*”, s.16-17

ormanları yok ederse onların bu bölgede yaşamaları imkânsız hale gelecektir. Bu durum karşısında erkekler cüzi bir para karşılığında sessiz kalmışlar fakat kadınlar kendi yaşamlarının devam etmesi açısından ormanların canlı kalmasını idrak ederek çevre katliamının karşısında yer almışlardır. Bölgenin erkekleri çalışmak için bölge dışına çıkmalarından dolayı aileyi yaşatan, ayakta tutan ve bu yönde endişeler taşıyan kadınlardır. Dolayısıyla, bu hareket feminist bir karaktere sahiptir denilebilir.⁴⁹

- c) *Baba Amte Hareketi*: Bir başka çevre direnişi, Baba Amte (1914-2008) tarafından Narmada nehri baraj projesini engellemek için başlatılmıştır. Bu proje ile 325.000 dönümlük ormanlık bölge ve verimli arazi sular altında kalacaktır. Dünya Bankası da 1993'te çevre düzenlemelerinin yeterli olmaması ve civardaki insanlara başka yaşam alanları tahsis edilmediği için projeden desteğini çekmiştir.⁵⁰

Birleşmiş Milletler insan hakları ödülünü (1988) de kazanan Baba Amte, cüzzamlılar uğruna verdiği mücadele ile tanınmaktadır. O, gayri resmi rakamlara göre yaklaşık 20.000 kişinin hayatını kaybettiği ve beş katından daha fazlasının sakat kaldığı 1984'teki Bhopal karpit (kimya sanayi) faciasından sonra kampanyasını “*hırs ve açgözlülük dünyamızı bir çöplüğe dönüştürüyor*” ifadesiyle başlatmıştır.⁵¹

⁴⁹ O.P. Dwidevi; “*Dharmic Ecology*”, s.17

⁵⁰ India, Lonely Planet, 10th ed., India 2003, s. 40.

⁵¹ Christopher Key Chapple, s.61

Bu üç örnek, Hinduizm'in çevreye bakışını özetler. Bu iki hareket ayrıca, çevrenin korunması noktai nazarında seküler yasalar yetersiz kaldığında kültürel kaynaklara dönülebileceğini örneklemesi açısından dikkate değerdir. Hindu dini ve kültürü çevrenin korunması yönünde ahlaki bir sistem oluşturmuştur. Hindu kutsal metinlerinde yer alan çevre ahlakı, sadece vatandaşlar değil yöneticiler ve krallar tarafından uygulanmıştır. Bu kurallar bazen dini vecibe bazen idari yasa veya düzen olarak algılanmış fakat daima Hindu yaşam tarzının bir parçası olarak görülmüştür.⁵²

VII- Sonuç

Hint dinlerinin temel düsturu sayılan ve evrensel bir kabul haline dönüşen *ahimsa* prensibinin değişik canlılara karşı uygulanma alanı konusunda bölge dinleri arasında farklılıklar vardır ve bunlar binlerce yıldır tartışma konusu olmuştur. Bu açıdan mesela Hindu kutsal literatüründe (Vedalar, Upanişadlar, Destanlar) Ahimsa'yı destekleyen ifadelerin yanı sıra kurban ritüeli, avlanma ve savaş gibi konuları ele alan ifadeler de mevcuttur. Burada aklımıza bu hususun bir çelişki olup olmadığı gelir. Budizm'de *ahimsa* prensibinin uygulanma şekli Hinduizm'e nazaran biraz daha katıdır. Budizm, kurban ritüelini icra etmek amacıyla hayvan boğazlama, suçluların cezalandırılma yöntemi ve savaşa katılma konusunda Hinduizm gibi katı değildir. Vejeteryan beslenme zorunlu olmayıp Budist mezhepleri arasında bu konuda fikir ayrılığı vardır. Caynist tapınaklarının duvarlarında yer alan '*ahimsa en*

⁵² O.P. Dwidevi; "*Dharmic Ecology*", s.18

*yüce dindir*⁵³ ifadesinden de anlaşıldığı üzere bu öğreti Caynizm’de merkezi bir yer işgal eder. Hatta bu din mensupları *ahimsayı* uygulama noktasında yeterince ciddi olmadıklarını düşündükleri Budist ve Hinduları eleştirirler.⁵⁴

Hint dinlerinin *ahimsa* prensibini uygulamasının nedeni;

- Caynizm: Bütün her şey hayat sahibidir ve hepsi kutsaldır.
- Hinduizm: Bütün yaşsam aslında tektir, aynı kutsal özün bir parçasıdır.
- Budizm: Yaşam sürekli olmadığı için kutsallaştırılmıştır. Sabit bir ruh olmadığı için insan bütün varlıklara şefkat ve merhamet dolu olmalıdır.

Yani *ahimsa* fikri insanların kendi aralarındaki ve insan ile tabii çevre arasındaki ayrılık fikrinden doğmuştur.⁵⁵ Sonuç olarak, Hindu, Budist ve Caynist geleneklerde *ahimsa* prensibi aşağıdaki erdemlere sahip olma şeklinde anlaşılır.

- Bitkiler ve hayvanlar da dâhil olmak üzere hiçbir canlıya hiçbir şekilde (avlanma vb.) ve hiçbir nedenle (kurban vb.) zarar verme,
- Kendine ve diğerlerine karşı düşünsel ve sözel şiddetten uzak dur
- Bütün yaratıklara şefkat ve merhamet dolu ol.

⁵³ *Ahimsa paramo dharma* bk. Geoffrey Parrinder, Dictionary of Non-Christian Religions, Hulton Educ. Pub., Germany 1971, s.13

⁵⁴ Paul Dundas, The Jains, Routledge, London 2002, s.160, 234.

⁵⁵ Christopher Key Chapple, s.119

- Affedicilik, evrensel sevgi ve arkadaşlık duyularına sahip ol.
- Saldırgan düşünce, kelime ve eylemlere karşı pasif reaksiyon göster.
- Vejeteryan beslenme tarzını dene.

Sonuç olarak, yaşam kaynağımız olan toprak, su, ağaç ve genel olarak bütün tabiat korunmalıdır. *Ahimsa* öğretisini geniş bir yelpazede uygulamaya geçirmek suretiyle günümüzde karşı karşıya kaldığımız ve yukarıda ifade etmeye çalıştığımız çevre sorunlarının çözüme kavuşturulması, problemlerden uzak, asli niteliğini koruyan ve arzulanan bir dünyaya ulaşılması, Hint dinlerinin bakış açısıyla, ideal anlamda hiç de hayal değildir.

KAYNAKÇA

- Atharva-Veda: Hymns of the Atharva-Veda*, Trans. by, Maurice Bloomfield, *Sacred Books of the East*, Vol. XLII, Ed. F. Max Müller, Clarendon Press, Oxford, 1887.
- Bhagavad-Gita As It Is*, Trans. by, A.C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada, The Bhaktivedanta Book Trust, 1986.
- Bhagavadgita*, Çev. Sevda Çalışkan, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.
- Chapple, Christopher Key. *Nonviolence to Animals, Earth, and Self in Asian Traditions*, State University of Newyork Press, USA 1993.
- Dundas, Paul. *The Jains*, Routledge, London 2002.
- Dwidevi, O.P. “Dharmic Ecology” *Hinduism and Ecology: The Intersection of Earth, Sky and Water*, Ed., Christopher Key Chapple and Mary Evelyn Tucker, Harvard University Press, USA 2000.
- Feuerstein, Georg. *The Shambala Encyclopedia of Yoga*, Shambala Pub., Boston 2000.
- India*, Lonely Planet, 10th ed., India 2003.
- Keown, Damien. *A Dictionary of Buddhism*, Oxford University Press, Oxford, 2003.
- Mahabharata: The Mahabharata of Krishna-Dwaipayana Vyasa*, Trans. by, Kisari Mohan Ganguli, Bharata Press, Calcutta, 1896.
- Manu: The Laws of Manu*, Trans. by, Wendy Donider and Brian K. Smith, Penguin Books, Harmondsworth, 1991.

Mehta, Mukul Raj. *Dictionary of Jaina Terms*, Kala Parashan Pub., Varanasi 2000.

Nakagaki, T. Kenjitsu. *Practice of Ahimsa in Buddhism*,
[http://www.newyorkbuddhistchurch.org/
documents/Writings_Ahimsa_2004.pdf](http://www.newyorkbuddhistchurch.org/documents/Writings_Ahimsa_2004.pdf).

Narasimha Purana, Trans. by, K. L. Joshi & Bindiya Trivedi, Parimal Publications, New Delhi, 2003.

Parrinder, Geoffrey. *Dictionary of Non-Christian Religions*, Hulton Educ. Pub., Germany 1971.

Smart, Ninian. *The World's Religions*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1989

Srimad-Bhagavatam, (I-XXX), Trans. by, A.C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada, Bhaktivedanta Book Trust, 1972-1980.

Visnupuranam, Trans. by, H. H. Wilson, Ed. By Manmatha Nath Dutt, Elysium Press, Calcutta, 1896.

BÖLÜM 17

FELSEFİ ANTROPOLOJİ ÇERÇEVESİNDE EĞLENCE KAVRAMI

Doç. Dr. Mehmet Fatih DOĞRUCAN*

*Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü Bilim Tarihi ve Felsefesi
Anabilim Dalı Başkanı

GİRİŞ*

Tarihin ve felsefenin hangi disiplinini ele alırsak alalım, söz konusu insan olduğu anda, onların meşgalesi, ilgisi, zamanlarını nasıl geçirdikleri ve zaman geçirirken ne yaptıkları, bu eylemlerin sonucunun ne olduğu, tarihsellik bağlamında ister istemez inceleme skalasına yerleşmektedir. Tarih antropik kayıtlarını oluşturup, insanı, olaylardan olgulara dek genel hatlarıyla tanımlamaya çalıştığı kadar, ayırmsamacı detaylarla da ilgilenir. Bu detaylar ise insanın yapıp etmelerinin birbirinden farklılığını vurgulayan etmenlerdir. İnsanın ne olduğunu ve neyle tanım kazandığını açıklayan bütünlülükler ise olaylar, toplumlar yerine doğrudan insanı merkeze alıp, detayları özne bağlamında açıklamaya başladığı anda, artık orada tarihsel bir disiplinden ziyade felsefi metodolojinin ayak izleri vardır. Çünkü evrendeki her şeyi, determinasyonuna göre açıklamaya çalışan akıl ya da özne, artık, insanı yani kendisini konu edinmeye başlamıştır ki, bu insanın kendi üstünde düşünümünü mümkün kılan bir eylemdir. İnsanın kendi üstüne düşünümü, mantığı, tavırları ve davranışlarını kritik etmekle sonuçlanacak, insanın diğer insanlarla bir ve aynı noktada buluşacağı türden aynılaştırmanın veya benzer insanların, kendilerine benzemez insanlardan ayrılacağı farklılıkları vurgulamanın yolları belirlenecektir. Bütün bunlar, düşünümün belirli bir söyleme, belirli bu söylemin ise apaçık bir eyleme dönüşmesiyle

* Bu kitap bölümünün öncüllerini ve temelini 11-12 Nisan 2010 tarihinde Kocaeli’de gerçekleştirilen “Halk Kültüründe Eğlence Sempozyumu” çerçevesinde Sn. Yücesoy ile birlikte sunduğumuz “*Siyasal Rejimlerin Sosyal Gelişiminde Bir Element: Eğlence*” isimli bildiri oluşturmaktadır. Bu bildirinin kavramsal olarak geliştirilmesi, revize edilmesi, bir takım önemli bulguların eklenmesiyle daha açıklayıcı hale dönüşmesi hedeflenmiştir.

mümkündür. Böylelikle düşünümü destekleyen veya sembolleştiren eylemler, bu düşünümün dedüktif bir neticesine dönüşecektir. Nedir, bu, bizi diğer insanlarla benzeştirecek veya birbirine benzeşen insanları, onlara benzemeyen insanlardan ayıracak olan eylemler? Tavrı ve tutuma ait tüm hareketler, hatta vital manada sergilenen tüm duygulanımlar ve düşüncüler olarak, tüm bunlardan kaynaklanan tutumlar, davranışlar ve bunların sosyalizasyonu olarak ifade edilebilir. Bu bir nevi zaman ve mekan parantezinde, durağan ve hareketli çerçevesinde tanımlama faaliyetidir ki, değer bildirir. Değerin eylemin anlamına ne derece sinmiş olduğunu yapıp edilmiş bir eylemin de ardından anlayabiliriz.¹ Eğlence, ibadet, tören vs. buna benzer tüm eylemler, bu kapsam içinde tanımlanabilir ve Kantçı bir tabirle fenomenler olarak isimlendirilebilir ki bu fenomenler daha sonra olgu olarak antropoloji, psikoloji ve sosyolojinin konusunu oluşturacaktır. Bu fenomenler, insanın bilen, yapıp eden, kıymetlerinin sesini duyan, tavır takınan, önceden gören ve önceden tayin eden, isteyen, hür veya tam tersi belirlenmiş hareketleri olan ve buna hür iradeyle boyum eğen, tarihi olan, ideleştiren, seven, çalışan, eğiten, eğitilen, inanan, sanat ve teknik yaratan “insan”ın varlığını bize tanımlıyorlar.² Burada asıl mesele insanın bilgi sürecinde madde ve ona ait sıfatlardan daha fazlası olarak, bizzat akıl sahibi insan ve onun neliği söz konusudur. Dolayısıyla bilgi veya bilme eylemi de bu manada felsefe tarihi boyunca, insanı, diğer varlıklardan ayıran önemli bir ayraç olarak görülmüştür. Ancak modern çalışmalarla beraber,

¹ Nermi Uygur, *Kuram-Eylem-Bağlam*, YKY Yayınları, İstanbul, 2012, s.113.

² Takıyettin Mengüşoğlu, *Felsefi Antropology*, İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul, 1971, s.1.

insan dışındaki varlıkların mesela hayvanların da bilgiye sahip olup olmadığı, hatta cansız herhangi bir varlığın, mesela suyun bile bilgiye sahip olup olmadığı, bugün, önemli bir labarotuar alanı oluşturmuştur. İşin ilginç bu labarotuar alanı, bir zamanlar metafizik gözüyle bakılan bir takım tezlerin fizik alanda imkanının gösterilmesini mümkün kılmıştır. Doğa çalışmalarının tekelinde olan empirik çalışmalarla bugün doğaüstü karşılanabilecek reflekslerin araştırılması, aslında metafizik kabul edilen alanların, fizik saha metoduyla araştırılacak derecede fiziki olması, bilginin sadece somut ile araştırılması yerine soyutun dahi somutlaşma eğilimine vurgu yapmaktadır. Örneğin, hafıza dediğimiz kavram ve çalışma biçimi, kadim bilimler için, sadece insana ait bir olaydı ve akıl, ruh, sezgi gibi tüm yüksek faaliyetler insanı bedenden aslında hayvandan ayıran en önemli detaydı. Erken modern dönemlerde, hayvanlarda da hafıza olayı tartışılırken, post-modern dönemlerde bitkinin hafızası olduğu gen bilimiyle beraber açıklığa kavuşmuştur. Hatta bahsimizin daha ötesine gidelim, Eskiden düşüncesizliği vurgulamak için hayati fonksiyonları durağanlaşmış insanın bitkisel hayata girdiği, benzetme yoluyla ifade edilirken, bugün bu sadece bir kalıba dönüşmüş durumdadır ve bitkilerin düşünümü üzerinden kendisini evrime tabi tuttuğu hatta evrimsel pragmatizmi hesaplayarak evrim geçirebildiği bilimsel bir hakikattir. Bunun bir adım ötesi ise cansız varlıklarda hafıza olup olmadığı meselesidir. Şüphesiz ki, cansız varlıklarda hafıza inşa etmek veya düşünmek kadim felsefe için metafizik olarak adlandırılıp empirizm açısından imkânsızlığı tartışılırken, 21. yy.'da suyun

hafızası olduğu fikri³ doğal olarak suyun bilgi kaynağı olduğu fikrini de beraberinde getirecektir ki, bu manada bilinen dünyanın bilimsel argümanları, bir zamanlar mağlup ettiği felsefe karşısında yeni bir sorgulama sahasıyla karşı karşıya kalacaktır. Çünkü artık neyin metafizik olup olmadığı hepten tartışmalı bir problem ortaya koymaktadır.

Tekraren konuya geri dönecek olursak, bilgi kavramını, düşlem, söylem ve eylem bütünlüğünden hareketle anlama çabası insani bir etkinlik haline dönüşecektir. Kadim felsefenin bilgi ve ona dair inşa ettiği kaynaklar, ne kadar değişecek durumda görünürlerse görünsünler, muhakkak olan bir konu var ki, o da, bilginin güç ile ilişkisidir. Bu konudaki temel başlangıç için 16. yüzyılın önemli filozoflarından Francis Bacon'a bakabiliriz. Ona göre "bilmek hükmetmektir." Dolayısıyla bilgi ile güç arasında doğrudan bir ilişki vardır ve bilgi, gücün doğrudan sağlayıcısı olarak egemenlik vasıtasıdır. Yapan eden insanın, yapan eden diğer insanlarla arasında, hiyerarşi ve görev taksimi, elbette güç açısından ifade bulacak ve bunun yani bilginin kadim dönemlerdeki taşıyıcısı olan hafıza ise modern dönemlerde bilinç kavramı ile yer değiştirerek bilginin işleyicisi haline dönüşen araçsallığı mümkün kılacaktır. Açıkçası aklın bilgiye kaynaklık mı ettiği yoksa aracılık mı ettiği sorunu, insanın pratik eylemleri içerisinde ifade kazanacaktır. İnsanın pratik halleri, eylemleri yapıp etmeleri, bunlarla beraber hafızasını eğitme, bilincini şekillendirmesi gerekliliği vital bir devamlılık meselesidir. Bu sebeple

³ Elif Çolakoğlu, *Ortak Bir Değer olarak Su ve Su Etiği*, ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, 2009, ss. 109–116, s. 112

bunun eğitimi için gerçekleşen her tür yapıp etme, davranma ve sistematik olarak tekrarlama faaliyetleri, insanın kendi varlığını pekiştiren ve bunun için üreten bir varlık olması anlamına da gelmektedir. Bu üretimlerin tamamı, belirli periyotlarda tekrarlanan ve aynı amaca yönelik olarak zihni eğiten eylemlerdir. Bu eylemlerin eğlenceden ibadete kadar bir çok farklı mükerrer pratiği vardır ve hepsi insanların, birbiriyle, birbirleri için ve kendileri için vital manada bir arada olma kılığını mümkün kılan onları daimi kılma amacını nihai taşıyan davranışlardır. Ancak bu eylemler, aynı zamanda düzen koymak, korumak, için de gerekli eylemlerin, bilgi sistemini alıştırmalar ve pekiştirmeler olarak inşa eder. Birçok bireysel veya toplumsal bilgi, bu yapıp etmeler sırasında doğrudan veya dolaylı olarak ki, çoğunlukla sezgisel olarak bu faaliyetler yoluyla elde edilir. Örneğin herhangi bir eğlencede mesela düğünde, gerçekleşen yarışmalar, turnuvalar, yöre gençlerinin birbiri hakkında fikir sahibi olması kadar, onları geleneksel olarak hazırlama ve eğitme misyonunu da üstlenmektedir. Dolayısıyla eğlenceler toplumun veya devletin araçsal eğitim faaliyetine dönüştüğü kadar onların bizzat bilgi edinme, tanımlama, tanıma araçsallıklarına da hizmet eder.

Özellikle eğlence içerikli ibadetler, törenler, ritüeller veya çeşitli toplanma merasimleri veya sıkıcılığı eğlenceli hale getirilmeye çalışılan birtakım ödevler, bilgi eksenli olarak halkı tanıma ve tanımlama maksadında olup, idareciler tarafından tertip edilmiş bizzat bu amaçla tayin edilmiş gibi durmaktadır. Aynı zamanda hem eğitim hem de bilgi elde edimi çift yönlü bir işlevselliğe dönüşür. Bu aktivitelerin diyebiliriz ki, istihbarat faaliyetlerinden daha fazla veri

sağlar ve onlardan daha az dikkat çekerek, kamufle olma imkanı kazanır. Çünkü eğlence kavramı, algılanış ve hâsıl oluşu münasebetiyle, insanların bir kurgu veya salt düşünmeye ihtiyaç duymaksızın gerçekleştirdiği yani bir bakıma pragma muhasebesinin minimuma indiği bir toplumsal paylaşım düzenidir. Bu durum ise siyasi ve sosyal idarelerin halkla eğitimden, bilgi almaya hatta onları sevk ve idare düzeninde tutmaya varana kadar, onlarla ilişki kuracağı bir kavramsalı ortaya koymuştur. Bu kavramsal ise bir iktidar veya rejim silahı olarak tarihin şekillenmesinde önemli başroller oynamıştır. Örnek vermek gerekirse Tanrıları onurlandırmak adına düzenlenen olimpiyatlardan Dyonisos şenliklerine veya Homerlerin şiir okuduğu meydanlardan kollezyumdaki Roma gladyatörlerine kadar, tüm tarih, her tip merasimde eğlenceyi rejim açısından bir vasıtaya çevirmiştir. Bu kavramı diri ve etkin tutmak isteyen otoriteler bu kavrama daima bir yenilik yüklemişlerdir. Ayrıca eğlence kavramının yenilenme ihtiyacı toplumsal ve tarihsel anlayışların ilerlemecilik ilkesine açık bir etkide bulunduğu gibi tarihsel çağların değişimli sosyal yapısının da bir deşifreyonu anlamına gelmektedir. Özellikle kültürel ilerleme dahi kültürlerarası bir koalisyon⁴ uyarınca gerçekleşen bir faaliyettir ki, bu manada eğlenceden ibadete birçok konuda kültürlerarası temas ve bağlantıyı da açıklar konumdadır. İlkçağların arena ve kollezyum eğlenceleri, ortaçağların panayır ve sirk temelli eğlencelerine dönüşmüştür. Eğlence kavramının yenilenme ihtiyacı bir takım yeni materyaller ve icatları tarih sahnesinde mümkün kılmış, böylece bu kavramın teknolojik açıdan

⁴ Claude Lévi Strauss, *İrk, Tarih ve Kültür*, Metis yay., İstanbul, 1997, s.59.

tetikleyiciliği de, yeni dönemlerin bilimsel gelişmelerini anlaşılır kılmıştır. Diğer yandan eğlence kavramı, her ne kadar yenilenme kavramında görülse de, geleneksel olarak devam etmesi ve kültürün bir parçası olması hasebi ile tarihsel bağınının da bir açıklayıcısıdır. Çünkü zaman ve mekan ilişkisinin, farklı zamanlarında farklı mekanları işgal eden kültürlerin bağıntısı, bu kavramın yansımaları ile göz önünde bulundurulmakta ve 21. yüzyıl tarihçiliğinin göz ardı etmeyeceği folklorik veri özelliği taşımaktadır.

Yazımızda belirttiğimiz eğlence kavramı, bireysel açıdan tanımlanabilecek eylemleri değil, bireysel eylemlerin dahi altında bulunacak olan kollektif etmenlerin gerekçelerini konu edinmiş bu sebeple olaya kültür veya devlet gibi kollektivizmin başat olduğu sorunlardan bakıştır. Böylelikle yazımız toplumsal açıdan ortaya çıkmış toplu eylemleri konu edinmiş ve eğlence kavramının arkasında bulunan siyasaliteden hareket ettiği için sosyolojik vasıtalarla anropik hale gelmesi kaçınılmaz olmanı işaret etmiştir.

Aslında antropolojinin soruları ve sorunları, kendisini felsefe içinde göstermiş olmasından dolayı, antropolojinin kendisinden çok eskidir. O sebeple ilk sorgulam biçimleri insanların neliği ve toplu halde yaşamalarının tanımıdır. Dolayısıyla medeni insan ve medeniyet öncesi insan en büyük sorgulama perspektifidir. Sorular ve sorunlar çok eki olmasına rağmen, sistemli cevaplara ancak 18. yy.'dan sonra kavuşabilmekteyiz. Aydınlnma çağı olarak bilimlerin yeniden revize olduğu veya ayrılaşmaya başladığı 18. yy.'dan bu yana, düşünürlerin ve sosyal bilimcilerin tanımladığı üzere, medeniyet

öncesi olarak adlandırılan dönem, yani avcılık ve toplayıcılık evresindeki insan*, daha henüz toplum olmaksızın basit topluluklardan (kommünal) ibaret iken, elbette genel tavrı tüketicilik vasfı ile şekillenmekteydi.⁵ Fakat tüketiciliğin neticesinde kaynak sıkıntısı çekmekle karşı karşıya kalan insan, tarihinin başlangıcından bu yana doğayı kontrol altına alma faaliyetine yönelmiştir. Bu faaliyetler doğayı tanımlamak ve bilmek adına hareket etmiştir. Fakat doğanın çetin şartlarına karşı koyma ihtiyacı hisseden insan, basit topluluklar bilinci ile bunun üstesinden gelemeyeceği için toplumlara dönüşmeye ve toplumsal yapı içerisinde iş bölümüne ve toplumsal meslek paylaşımına yöneldi. En azından sözleşme filozoflarına göre bu şekilde bir tasarım göze çarpıyor. Ancak eklememiz gerekir ki, bu iş bölümü veya meslek paylaşımı zamanı kullanabilmek adına bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü hayatta kalmak adına yapılan işler zamanın büyük kısmını almaktaydı. Ancak iş bölümü ile paylaşılan işler, hem kişiyi bir konuda uzmanlaşma perspektifine sokuyor, hem de kısa sürede iş görerek toplumsallaşacak vakti de onlara sağlıyordu. İş bölümü ve sosyal paylaşım sonucu meydana

* Göbeklitepe arkeoloji buluntularından sonra medeni insan tanımının sadece yerleşiklere atfedilmiş olması önemli ölçüde yara almıştır. Biz meseleye şimdilik genel kabulü vermek için bu tanıma yükledik. Yani bu tanım tarihsel olarak son iki yüzyıldır kendini dayatan ve biricikmiş gibi güncelleyen bir Batı paradigması olarak çok uzun dönem hakimiyet sürmüştür. Göbeklitepe arkeolojisi olayı sorgulatsa da, bunu yerleşikliği medeni olmaktan ayırmaktan hala imtina eden devasa literatürler var ve her gün bunu muhasebe etmek yerine bu kabulün kolaycılığında eserler veren akademisyenler var. Kaldı ki, Mahmut Tezcan, Kültürel Antropoloji isimli eserinde Homo Economicus olarak isimlendirilen genel davranış biçimlerinin altında ekonomik faaliyet aranması meselesinin çürüklüğünü izah etmiştir. Bknz. Mahmut Tezcan, *Kültürel Antropoloji*, Kültür Bakanlığı yay. Ankara, 1997, s. 53.

⁵ J. Jack Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, İş Bank. Kül. Yay. Haziran 2009 s 33-36

gelen toplum isimli somut organizma, doğası gereği niteliksel varlığıyla tarih sahnesine çıkarken, azaları olarak adlandırabileceğimiz aileleri ve bireyleri ise kendisine aidiyet bağı ile eklemlenmeye başlayan bir sistematiğe dönüşmüştür. Burada asıl mesele toplumun kaynaşması, birbiriyle empati veya sempati geliştirebileceği aidiyet zincirinin oluşması meselesiydi ki, eğlence kavramı bu noktada önemli bir işlevselliğe sahiptir. Mesela doğayı tanımak, ona hükmetmek için onu tanımlamak çabası, onun belirli dönemlerini takip edip bunun belirlenmesine sebebiyet vermiştir. Örneğin her sene üzümün belirli bir zaman diliminde olgunlaşması ve bunun gözlenmesi, bağ bozumu kültürünü yarattığı gibi, bunu kalıcı ve eğlenceli hale getiren Dionisos şenliklerinin de öncülü olmuştur. Din gibi, dil gibi, coğrafya gibi kavramlar kadar anane ve töre varyantlarında karşımıza çıkan eğlence kavramı da toplum isimli organizmanın aidiyet kavramsallarının bir niteliği olarak karşımızda belirlemektedir ve bu durum ise sosyal antropolojinin yadsınamaz bir olgusudur. Eğlence kavramının araçsallığını belirlemek ve bu araçsallığın tanzimine konusuna göre bakabilmek için şüphesiz ki, birbirinden farklı kültürleri evrensel metoduna göre inceleyen bilim dalı ve bu bilim dalının yörüngesinde, her bir kültürün birbirinden bağımsız olarak ihtisaslaşmasına eğilen alt bilim dalları zaruri hale gelecektir. Bugün antropoloji bilimi genel manada tüm kültürlerin birbirinden farklılığına rağmen onun genel ilkelerini ortaya koyabiliyorsa Türkoloji de bu antropik ilkelerin Türk kültürü çerçevesinde incelenmesi olabilmeliydi lakin bu çalışmalar ya dil merkezli, ya edebiyat ağırlıklı veya folklorik olarak birbirinden bağımsızlaştırılmış bir süreçte ilerlemektedir. Halbuki eğlenceler

üzerine bütüncül ve bilimsel bir yaklaşım getirilerek yeniden ilim sahası kültürlerin genel nitelikleri ve birbirinden ayrıldığı farklılıklarını betimleyebilmeli ki, eğlence kavramının da araçsallığı bu noktada antropik bir veri haline dönüşebilsin.

1- Eğlence kavramının hazırlık süreci içerisindeki araçsallığı

Eğlence kavramı, niteliği itibarı ile insanların zevklerinin ve zevklerini tanzim eden algısal süreçlerinin uyuşması sonucu gerçekleşen bir birliktelik olmaktan daha fazla olarak gerçekleştirilmesi gereken bir takım toplumsal veya bireysel ödevlerin o topluma veya bireye yük olmasının azaltılması sonucu vücuda gelen bir araçsallaşma ve hazırlanma süreci olarak değerlendirilebilir. Mesela kış mevsiminin bitimi ile yenibahara hazırlanma süreci olarak birçok kültür, bir takım eğlence ritüellerine sahiptir. Yeni gelen mevsime hazırlanma süreci, pasifist bir dönemden silkinip aktivist bir döneme geçme durumunu da eylemsel olarak simgeler ki, bu durum tamamen doğal bir durumdur. Çünkü her nesne veya her varlık, pasifist bir durumdan aktivist bir duruma geçme sürecini bir takım hazırlıklar sayesinde gerçekleştirir. Mesela ergenliğe yaklaşmış bir aslanın kardeşleri ile eğlenme ve oynama süreci pasifist bir durum iken, gelecekteki aktivist avcılığının da temellerini oluşturmakta böylece doğa durumuna uygun bir hazırlanma süreci geçirmektedir. Yani açıkça bir biçimde eğlenme kavramı, herhangi bir şeye ara verme veya hazırlanma sürecinden de bağımsız düşünülememektedir. Kısacası doğanın ve fiziki şartların gerekliliği olarak herhangi bir doğal varlık pasifist bir konumdan aktivist bir konuma geçerken temel

hazırlanma süreci geçirmekte ve eğlence ise bu hazırlanma biçimlerinden bir tanesine örnek teşkil etmektedir. Ancak bununla sınırlı değildir, bireysel veya sosyal öğrenme, pekiştirme gibi süreçlerin inşasında kullanılan eğlence aynı zamanda önemli bir araç vazifesi görür. Toplumların farklılığı veya benzerliğinde, eğlencenin türü ve biçimi bize çoğu zaman kültür ve dinamiklerini de işaret eder. Toplumdaki kültür değişmelerinin rahatlıkla belirlenebileceği alanların başında gelen eğlenceler, kültürel kimliği meydana getiren unsurların da yaratılıp yaşatıldığı ortamlardır.⁶

Eğlence, genel olarak, kendi kavramsalına ait birtakım uygulamalara, birtakım motiflere sahiptir. Bu motifler eğlence kavramının simgeselliğini ve o simgesellik ile hayata bağlanma standardını işaret eder. Yani topluluk açısından eğlence kavramı, kültürel metaforların taşıyıcısı olduğundan dolayı hem kültürel varlıkların sembolik yapısının çözümlenmesinde, hem de sosyal yapıya birleştirici bir etkide bulunmaya temel oluşturmaktadır. Eğlence eğer herhangi bir rutinin aracıysa insanın basit ve gündelik doğasını yansıtır. Ancak herhangi bir ödevin aracıysa insanın sorumluluk ile özendiği tabiatını yansıtır. Eğlence kavramı olgusal bağlamda ele alındığında sosyal yapı taşlarının, yerine oturmasında bir motif olma özelliğini bulundurduğu gibi, iktidar veya yönetim erklerinin de toplumla ilişkiye girmesinde temel bir araçtır. Herhangi bir şeyin arifesinde veya bitiminde eğlence kavramı, kutlama ritüellerine sahip olduğu

⁶ Özge Öztekin, “Cumhuriyet Dönemi Türk Eğlence Kültürü”, *Millî Folklor*, S. 66, 2005: ss. 133-138, s. 133. <http://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=66&Sayfa=129> (10.05.2020-Saat. 13.02)

sürece sosyal hazırlık evresinin temel metaforlarından biridir. Doğum ritüellerinden ölüm ritüellerine kadar birçok konuda eğlence kavramı insanın yüklenici pozisyonunu çevresiyle paylaşır, onlarla üleştirir, bu noktada insanın bu edimden haz almış olması ise bunun tekrarlanabilir olmasını mümkün kılar. Eğlence kavramının araçsallığı ile haz arasında açık bir ilişki olduğuna göre haz ahlakı kapsamında eğlence kavramına bakmak farklı bir felsefi perspektif kazandıracaktır. Genelde haz ahlakı dediğimiz inceleme biçimi, meseleyi felsefi manada bedensel ve ruhsal hazlar çerçevesinde irdelerken, asıl güncel problemin ise haz ahlakının artık bireysel ve sosyal hazlar olarak sorgulanması gerekliliğidir. Bu sorgulama felsefenin, antropoloji sahası adına sorması gereken sorunun alt yapısını oluşturmaktadır. Böylelikle yapıp etme halinde olan, üreten anlayan, anlamlandıran insan için eğlence kavramı belirginleşecek ve insanın temel etkileşim metası halinde düşünülebilecektir.

2- Eğlence kavramının sosyal yapılara etkisi

Eğlence konusunun kapsamına giren dans, müzik, yemek gibi unsurların ana bağlamından ayrılarak daha önce farklı çalışmalarla işlendiği farklı antropik çalışmalarda özellikle kültürel özel çalışmalarda vurgulanmaktadır.⁷ Sosyal yapılar, bulunduğu fiziki çevre ve ekonomik alt yapının oluşturduğu etkileşim sonucu, töre, ahlak anane, gibi kavramların yarattığı ritüellerin ayin, kutlama, eğlence, merasim gibi topluluk faaliyetlerine uygulanması ile hem aidiyet kazanır hem de içinde bulunduğu toplumun aidiyet kültürünü

⁷ A.g.m. s. 133

pekiştirir. Aynı zamanda bu tip eğlenceler bir tarihsellik bağlamı ve aktarım oluşturur. Bu aktarım ise dilden adetlere kadar insana ait her kültürel çerçeveye alakalıdır. Eğlence kavramı, ait olduğu kültürün ipuçlarını da verir. Mesela savaşçılığın veya avcılığın ön planda olduğu eğlence motiflerinde sportif temalar, ama ziraat veya üretim temelli eğlence motiflerinde festival tipi eğlenceler belirgin hale dönüşecektir. Dolayısıyla eğlencenin biçimi veya içeriği birey ya da toplum kapsamında açık bir ghaber vericidir. Eğlence kavramının aidiyetlik açısından kültürel incelenmesi ise sosyal yapıların açık anlamı ve içeriği görevini görmektedir. Hatta apaçık bir biçimde toplumun sınıflı olup olmadığı, katmanların ne olduğu, neye göre sınıf tasnifinin bulunduğu, eğlence biçimlerine bakılarak dahi anlaşılabilir. Günümüzde dijital benzeşmenin ve demokratik rejimler paydasının hediyesi olan eşitleme, eğlence kavramının bu noktasını ortadan kaldırmış olabilir, ancak çok yakın bir yüzyıla, bir önceki asır olan 20. Aşıra kadar bunun sınıfsal farklılık bağlamı, eğlence üzerinden ayımsanabilen bir özellik olarak kendisini göstermiştir. Mesela “Titanik” isimli filmi birçok kişi seyretmiştir. Orada tarihsel gerçekliğine uygun olarak oluşturulan temada, sessiz ve sohbet havasında nezaket sınırlarında sakin bir eğlence, geminin üst salonlarında, üst sınıf mensuplarıyla gerçekleştirilirken, alt salonlar veya ambarda ise kösnül ve kıvrak bir müzik eşliğinde, alabildiğince gürültü, coşku içerisinde çılgın bir dans ortamı vardır. Bu **alt sınıf** ile **üst sınıf** arasındaki antropik ayrımın, sinema göstergeleri üzerinden vurgulanması anlamına da gelmektedir, yani bir nevi gösterge-bilimsel bir yorumlama ile mesele bizlere ulaştırılır. Dolayısıyla sakinlik veya

zıttı olarak coşku metaforu, eğlencenin antropik ayrımlarının anahtarı olarak karşımıza sosyoloji anahtarı getirmiştir. Ritüeller ve metaforlar aidiyetlik olgusunun niteliksel oluşumunu ortaya koyduğu gibi niceliksel tekrarlanışlar sonucu, kültürün temel ögesi haline dönüşmektedirler. Her sosyal yapı kendi betimsel ritüellerine ve metaforlarına sahiptir. Betimsel ritüeller ve metaforlar eğlence kavramında bir eylem ortaya koyduğu gibi, aynı betimsellik hukuk, din, ahlak, düşünce yapısında da birbiri ile tutarlı eylemler ortaya koymaktadır. Mesela sosyal kültür açısından savaşçı toplumların hukuku ve ahlakı neticesinde ortaya çıkan mücadele etmek hasleti, apaçık bir erdem olarak kabul ediliyorken, bu erdem kendisini eğlence düzeninde de gösterir. Yenilse bile mücadeleden kaçmayan yarışçı veya dövüşçü ya da sonuna kadar dayanan, direnen bireylerin eğitimine öncülük eden eğlence anlayışlarının tatbikat ve idman oluşturması, bu konuya örnek olarak verilebilir.

Açıkçası eğlence kavramını oluşturan motifler bu yapıyı pekiştiren birtakım eylemlere sahip olmaktadır. Hatta bu eylemlerin ritüel tekrarları sayesinde şekillenen düşünsel yapının sonucu olarak evrilmesi zor ve kalıcı bir sosyal devamlılığa sahip sosyolojilerin ortaya çıkması da kaçınılmazdır. Savaşçı ve mücadeleciler bir toplumun, devamlılık arayışı kendisini müzik kültüründeki tekrarlanımlar ve ritm sürekliliği ile ortaya koyarken, mücadelenin yarattığı heyecan ise yine aynı müzikte coşkuyu örnekleyebilmektedir. Ya da savaşçı bir toplum olarak coşku yerine mücadelecilik kendisini ağırbaşlılık olarak sunup, yırtıcı bir savaşçılık yerine daha düzen sahibi bir devamlılık olarak kendisini gösterebilir. Bu durumda daha ağır ritimlerin sürekliliği ön

olana tekrarlanım olarak çıkar. Birincisine Kafkas toplumunun savaş biçimlerini hikâye ettiği folklorik oyunu, ikincisinde Ege beyinin avlanan bir kartal gibi yaşamaklığını konu edinen zeybek folklorünü örnekleyebiliriz. Sonuç itibarıyla eğlence kültürü açık bir biçimde içinde yaşadığı toplumdan azade değildir. Hatta zamandan, mekandan, toplumlar arası ilişkiden ve bilim benzer her insani ilişkiden, eylemden etkilenir, onlardan süzülür ve biçimlenir.

Eğer eğlence, evrilmesi zor olan sosyal yapıların, yani gelenekselliği ön planda muhafazakar tabiatı olan yapıların daimi olarak tekrarlanan ritüelleri sebebi ile oluşturucusu durumdaysa, sosyal yapıların evrilebilmesi, değiştirilebilmesi veya sosyal yapılara müdahale edilmesi yine eğlence kavramsalının metaforlarına yönelik bir planlamayı da gerektirmektedir. Ancak bu kültürel tanım ve aidiyet bağı sebebiyle çoğu zaman mümkün görünmemektedir. Bu durumda sosyal yapıların devamlılığı için gereken siyasal eylemler ve örgütlenmeler, eğlence metaforunu kullanabilir hale dönüştürerek iş görme eylemine yönelmiştir.

3- Yönetim Erkleri Açısından Siyaset

Öncelikle canlılık evreninin en kadim ilkesi şüphesiz ki **vital** ilkedir. Yani hayatta kalma ilkesi olarak adlandırabiliriz. İnsan da bir canlıdır ve evrim sürecinden, son geldiği ana kadar, hem **mental** hem de **bedensel** devriminde, evrimin **vital** ilkesi uyarınca tarihin konusu haline gelmiştir. Ancak insan felsefi antropoloji gereğince yapıp eyleyen tavrı sebebiyle ürettiği, ortaya koyduğu her üründe canlılık ilkesinin benzerini bir aygıt haline getirerek yaşatmıştır. Mesela

devletler, insanın kendi yapısallığı ile inşa ettiği ve insanların yaşama standartlarını mümkün hale getirme işlevi üstlenen aygıtlardır. Tam da bu aygıtlar, insanın yaşamını devamlı kılma nosyonu, devletin veya rejimin de devamlılığı ile sonuçlanan bir paradoksal durum yaratmıştır. İnsanın devamlılığı adına inşa olan devletin kendi devamlılığını, insanın devamlılığına bağlayabilme kabiliyeti, bir noktadan sonra, kutsanan, yüceltilen devlet anlayışını inşa etmiştir ki bu sefer birçok insan kutsama yoluyla kendi vital gerekçelerinden devletin vital gerekçeleri uğruna vazgeçebilmiştir. Bu konuya şehitlik kavramı iyi bir örnektir. Ancak insanın devamlılığı manasında her bireyin kendi başına tekil devamlılığı yerine, insanın yaşam şartları gereği sosyal bir varlık oluşu, onun sürü halinde yaşamını sürdüren bir hayvan türü olarak yorumlanmasından tutunuz da toplumsal bir hayat olmaksızın yaşayamayacağına dair tüm görüşlerle devam etmiştir. Bu sebeple insanın devamlılığı yerine toplumun devamlılığı vital bir ilke halini, almış, devlet-birey arası liberal ilişkiler yerine devlet-toplum arası kollektif ilişkiler ağı, vital ilkeyi bağ olarak kullanmış ve devamlılık ilkesini toplum-devlet bütünlüğü çerçevesine yerleştirmiştir.

Yönetim erkleri veya rejimler insanlığın devamlılık ilkesinin teminatı olarak bulunduğu gibi kendi varlıksal devamlılığı da, toplumun devamlılığında görmektedirler. Toplumun devamlılığı için gereken birtakım meseleler veya önlemler, toplumun tamamına nüfuz edecek noktalarda ele alınmak kaydıyla bir çözüm yolu gibi görünmüştür. Topluluğun genel olarak bir arada bulunduğu durumlar, ölüm, savaş eğlence gibi durumlardır ki, eğlence kavramsalı rahat bir fizyoloji ile

beraber en netameli konuların bile ele alınabilecek cem olayı toplanma durumu olarak görülebilir. Hatta bu sebep ile eğlence kültürü kendi içerisinde birtakım ritüellere, uygulamalara ve normlara sahiptir. Mesela eğlenceye konuk olanların bazı noktalarda mazur görülebilmesi veya eğlence tertip edenin bu normları bir ahlak kavramsalı içerisinde algılaması ve eğlenceye dâhil olanların da, kavramsal olarak bu ahlaka dâhil olması bir sosyal kontrol sürecidir. Bu sebep ile eğlence sosyalizasyon sürecinin temel bir yansıması olarak düşünülmelidir. Eğlenceye başlamadan önce mutlaka geçmişten gelen uygulamanın ağırlığı eğlenceyi tertip edenle eğlenenlerin arasında bir sosyalizasyon ilişkisi inşa etmektedir. Bu sosyalizasyon aynı zamanda bazı şeylerin ifadesi de olabilmektedir. Mesela kadın ile erkeğin toplum içerisinde birlikteliğine veya sosyal pozisyonlarına o toplumun düşün geleneğine bakarak anlayabiliriz. Ayrıca nesillerin eğitiminde de bu tip düşün faaliyetleri, eğitim misyonunu da yüklenmiş olacaktır. Diğer yandan az önce bahsettiğimiz üzere evrim, insanın hatta canlının vital ilkeleri gereğince mümkün bir değişim-gelişim faaliyeti gösterirken sanatların kökenini ve onların değişimini de etkiler.⁸ Sanatsal her değişiklik, dans alanlarından müzik alanlarına kadar veya eğlencenin ilişkilendiği her tip vasıtaya kadar değişimi tetikleyici kaçınılmaz bir özelliktir.

Yönetim erkleri ya da rejim unsurları sosyalizasyon sürecinin etkin ve denetlenebilir olması üzerine kendi vital ilkelerini yani devamlılıklarını inşa etmişlerdir ki, Zaten iktidar veya güç tanımı da

⁸ Dennis Dutton, Kültür, *Edge Serisi*, Ed. J. Brockman, çev. Ferhat İyidoğan, Alfa-Bilim Yay., İstanbul, 2013, s.63

siyasal olarak bu biçimle ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla denetleme faaliyeti, aslında bilme, tanıma ve tanımlama ile alakalı bir süreçtir ki, eğlencenin kendisi bilgi ediniminin veya toplumsal gözlemin üst noktaya çıktığı bir an olarak da görülmelidir. Bu sebep ile bu sürecin kontrol edilebilmesi sosyal eylemlerin ortaya çıkacağı müşterek kavramlarla mümkündür ki, eğlence kavramı bireyin sosyal dünyasını ortaya koyan ve diğer bireyler ile müşterek eyleme girdiği bir nokta olarak düşünülebilir. İşte bu durum, iktidarların veya rejim unsurlarının, eğlence kavramını pragmatik bir araç olarak görmesine vesile olmuş ve tarih içerisinde, bu maksatla gerçekleştirdikleri uygulamalar, zamanla toplum veya topluluklar nezdinde bir geleneğe dönüşmüş ve tarihsel bağlamda önem kazanarak tekrarlanmaya gelmiştir. Aslında günümüzdeki birçok geleneksel eğlencenin arka planında ister toplum büyükleri, isterse otoriteler olsun bir takım bilgi edinme faaliyetinin ipuçları vardır. Mesela Anadolu'da kına gecesi, kadın kadına bir eğlence olarak, annelerin gelin adaylarını incelediği bir cem meselesine dönüşmüştür. Otorite açısından bakıldığında her baharda doğanın karşılanması ritüeli iktidarların onurlandırdığı ve iktidarların erkini kazandığı kutsal kavramların onurlandırıldığı nokta ile ortaya konulmuştur ki, bu verimli bir mevsime girecek olan toplumun ve onun güvenliğini sağlayan aygıtın birbiriyle pekişmesi açısından eğlence veya festival, ya da şenlik biçimiyle ortaya çıkmıştır. Aslında her kültür veya toplumun detayında farklılıklar olsa da temel benzeşmeleri açısından bu nokta ile anlaşılabilir bir durum olduğu ve eğlence kavramının sosyal antropoloji çerçevesinde evrensel ve metodik yorumlar, bulgular sunduğu aşikârdır.

Eğlence kavramı elbette geleneksel bir aktarıma sahiptir, ancak çağın değişen ekonomik ve sosyal vasıtaları, hayat tarzlarını ve sosyalizasyon biçimlerini de değiştirmektedir. Dolayısıyla eğlencenin türü, tipi değiştiği kadar niteliği veya amacı da değişkenlik göstermektedir. İktidar yapıları veya rejimler de çağdan çağa değişen sosyal yapılara uygun biçimde eğlence tertiplemeyi de misyonuna uygun bir vazife olarak görmüştür. Mesela Antik Yunan yapılarının kısmen demokratik yapısında üretici güçlerin bireysel bağımsızlığa yakın durmaları, toplumsal üretim noktasında da bağımsızmış gibi algılanmalarına yol açtığı için kamusal ilkesi Tanrılar kavramsalı bütünleştirilmeye çalışılmıştır. Görev bilincinin sonucu ortaya çıkacak üretim zorunluluğu ortaya konulmuş, her ürünün hasadı ise bir eğlence kavramının yaratacağı sosyalizasyon ile denetlenmiştir. Böylece eğlence sürecine ürünü veya emeği ile katılmak bir erdem veya bir onur meselesine dönüşmüştür. Diğer yandan çiftçi tarım toplumunda ürün şenlikleri ön plandayken, işçi sanayi toplumunda tatil kavramı eğlencenin temeline oturacaktır. Birincisinde aileler bir araya gelip ürünleri üzerinden şenlik düzenlerken, ikincisinde aileler birbirleriyle eğleneceği alana yöneleceklerdir. Aslında birincisinin geniş aile yaratması, ikincisinin ise çekirdek aile yaratmasıyla alakalı doğrudan bir bağlam vardır. Dolayısıyla eğlence kavramının da niteliği değişecektir.

Diğer yandan iktidarlar en netameli meseleleri topluma uygulamak için eğlence kavramının insanlara yüklediği formlara başvurmuştur. Mesela vergi yükseltilmesi, totaliter kararların uygulanma kararlarının öncesi, Roma Döneminde büyük kollezyumlarda (collessium) insan

dövüşleri veya insanlarla hayvanlar arası dövüş tertip edilir, korku ile karışık haz ilkesi uyarınca topluma sosyal kararların uygulatılması süreci hemen arkasından devreye girerdi. Bugün bile iktidarlar zorunlu oldukları ve toplumun hoş karşılamayacağı türden pek çok uygulamayı ya bayram öncesi, ya da büyük spor derbyleri esnasında işleme koymakta veya halka duyurmaktadır.

İktidarlar veya rejim unsurları, eğlence kavramını önemli bir silah olarak da kullanmışlardır. Çoğu zaman istihbarat faaliyetlerini buralardan elde ederken kendi gücünü göstermek için de eğlence törenlerine başvurmuştur. Özellikle uluslararası ilişkilerde bir erk gösterisi olarak kullanılan eğlence faaliyetleri, toplumunun heybetini, sevk ve idare kabiliyetini, vizyona çıkartan eğlence anında dahi ne kadar organize olabildiğini gösteren bir aygıt dönüşmüştür. Mesela genelde dış ülke veya toplumların elçileri mümkün mertebe ya şölenlerde kabul edilmiş veya onların onurlarına eğlenceler tertip edilmiştir. İlkçağ ve ortaçağ toplumlarında bu tip faaliyetler, bir uluslararası ilişkiler meselesi olarak diplomatik hüviyet kazanmıştır. Modernite ise sosyal ve uluslararası niteliksel bir değişim ve dönüşüm organizasyonu olduğu oranda eğlence kavramının diplomatik şölen mentalitesini, diplomatik balolara veya diplomatik festivallere dönüştürmüştür. 17. 18. 19. yüzyıl Avrupası, özellikle İngiltere ve Fransa bu duruma açık bir örnek teşkil etmektedir.

Modern iktidar kültürü, eğlence kültürünün etkin sosyalizasyon sürecini özellikle takip etmiştir. Sirklerden lunaparklara kadar modernizasyon için en önemli faaliyet bizzat bu takip meselesi

olmuştur. Modernite de bilimler de felsefeden bağımsızlaşıp yetkinliğini elde ettikçe sosyal bilimler skalası oluşmaya başlamış ve antropoloji sahasından iletişim bilimlerine kadar birçok disiplin insanı yeniden tanımlamaya, anlamaya başlamış, hatta insanın planlanabilir bir varlığa dönüştürülerek yönetilip yönetilemeyeceğini anlamak istemiştir. Doğal olarak eğlence kavramı insanın yönetilebilir bir araca dönüşmesi noktasında önemli bir veriye dönüşmüştür. Romanın sezarlarının kollezyumda gladyatör dövüşüyle beraber toplumun nabzını tutmasından bugüne kadar, eğlence kavramı tüm yöneticiler için halka kolay ulaşma aracı haline dönüşmüştür. Ancak modern dönemler için halkın farkındalığını ortadan kaldırma ve halkı oyalamak için kullanılan bir vasıtaya dönüşen eğlence kavramı, en çok sosyal ve toplumcu öğretiler tarafından araç haline getirilmiştir. Franco için bahsedilen “3F” yani Faşizm, Futbol, Fiesta halkı oyalayacak eğlence vasıtası iken günümüzde halkın siyasal duruşunu körelten 3 temel yaklaşım iktidarların aracına dönüşmüştür. Bunlardan ilki kavramsal çerçeve olarak spor, ikincisi seks üçüncüsü ise sinema olarak adlandırılmakta ve üçü de eğlence sektörünün alt birimleriyle ele alınmaya başlamaktadır. Spor çerçevesinde yaratılan taraftarlık ve bu taraftarlığın zamanla kutsanması, kemdi ritlerini oluşturup sanal mitlerini yaratması, yönetilen toplumu bu faaliyet sürecinde uzun süreli bir etkime ile apolitikleştirmektedir. Seks ise kitle iletişim araçları üzerinden türlü prodüktif üretimlerle meşguliyet haline dönüştürülmekte, sinema ise toplumu dizilerden, filmlere kadar birçok noktada oyalayıcı artgümanlar üretmekte, genellikle iktidarı elinde bulunduran grubun algı yönetimi vasıtasına dönüşmektedir.

Dolayısıyla devlet aygıtı toplumsal metaforları oluşmuş olan sosyal antropoloji ilkeleri üzerinden, toplumu hareketlerini defalarca mercek altına almış, böylece planlayıcı, devrimci müdahalekar yapısı sebebi ile eğlence kavramsallarına da müdahale etmiştir. Müdahale ettiği bu kavramsallar sayesinde planlanabilir insan modeli yaratmıştır.

Kadim dünyanın yarattığı, bir arada olmanın veya bir arada kalabilmenin sosyalleşmenin bir vasıtası olarak eğlence kültürü temelinde, toplumların denetlenebilirliği ve bireylerinin sosyalleşebilirliği ilkesinden hareket etmekteydi. Fakat modern dünyanın özgür düşünme yetisini bireylere kadar indirgeyen özgürlükçü yapısı, eğlence kavramsalı ile bir araya gelmiş insanların ortak akılından karşıt bir eylemsellik de türeyebileceğini ve güçlü bir muhalefet de oluşturabileceğini tespit ettiğinden dolayı, eğlence kavramsalını bireylere veya bireylere özgü olana indirgemeye başlamıştır. Bu durum ise yeni modern kültürün atomize bireyler yaratma çabası olarak açıklanabilir ki, bireyler ya kendi başlarına bir dünya ile veya sınırlı sayıdaki benzerleri ile eğlenme yani eylem yöneltme tavrına yönelmişlerdir. Diğer yandan eğlence kavramının düşünme yetisinden kopuk olması da, modern iktidarların diğer bir amacı haline dönüşmüştür. Asıl mesele eğlence kavramının bilinç içeriklerinde haz alma eylemine yönelmesi ve bireyin ise karar yetisi ile alakalı her süreçte bilinç ile iş görmesidir. Pekala bu nasıl gerçekleşmektedir. Yani eğlence kavramının artık toplum yerine bireye yönelmesi nasıl olmaktadır? Öncelikle bu mesele birbirinden bağımsız bireylerin sosyalleşmeyi mesafali gerçekleştirmesiyle mümkün olan durumdur. Böylece birey atomize biçimde diğerinden

bağımsızdır. Burada bütün mesele bilinçtedir. İradenin karar mekanizması yerine bilincin içerikleri rol oynamaya başlar. Bilinç algıya açık, irade ise algının üstündedir. Bu sebeple atomizer birey olmuş bir insanın algı dünyasına açık hale gelişi aslında onun belirlenimidir. Ancak onun için algıları sonucunda istediği kararı vermiş olması, onu özgürmüş gibi hissettirecektir. Bilinç ise artık resmen akıllı bir kenarı koyarsak irade ile de aynı anlama dönüşmeye başlamıştır. Bu durum ise iradenin artık dış dünya ile etkileşime girmesi anlamına gelecektir ki, aynı zamanda bu durum, iradenin dış dünyaya kayıtsız kalmaması anlamına da gelecektir. Yani arzu, tutku ve isteklere karşı geleneksel manada bir karşı duruş sergileyen irade onlarla uzlaşma mecburiyetine girecektir. Diğer yandan dış dünya aynı zamanda bir arada yaşaması gereken bireyler topluluğundan da ibarettir. Bireyler topluluğu diyoruz, çünkü tümelin iflası ile beraber toplum kavramsalı çökmüş yerine bireyler topluluğu elde kalmıştır. Bireyler topluluğunun birlikte yaşamak adına ortak söylemde bulunması gerekirdi ki, bu durum bariz bir toplum özelliği taşımakla beraber, ortak söylemleri onların bireysel hürriyeti ile de çelişirdi. Çünkü diğer manada bu durum apaçık bir ortak eylem olurdu ki, bu durum ortak eylemin yaratacağı bir aidiyeti doğurur ve bu aidiyet ise kısıtlayıcı olurdu. İşte bu durum bariz biçimde birbirinden koparılmış bireyler topluluğunun üyeleri olarak bireyi ifade eder ki, bu bireyler artık atomize bireyler olarak isimlendirilebilir.⁹ Bu tamamıyla özgürlük tanımını farklılaştıran bir mesele halini almıştır. Mesela

⁹ Mehmet Fatih Doğrucan., "Rorty'nin Çok Kültürlülük ve Birey Dengesine Koyduğu Dinamit", 9. Mantık Matematik Felsefe Sempozyumu, İZMİR, TÜRKİYE, 7-10 Eylül 2011

özgürlük kavramı, kadim dünyada taşıdığı anlamı ile, bireyin kendi akılsal yetileri neyi yapmaması gerektiğini idrak eden ve bu meydana bireysel arzu ve tutkularına iradesini köle etmeyen insan profili iken, yeni dünya jargonunda bu durum ise istediğini yapamamak, eyleyememek olarak anlaşılmış ve insanın tercihlerinde bulunan eylemsellik ise özgürlük olarak tarif edilmeye başlanmıştır.¹⁰ Hayal ve gerçek arasındaki ayırım safsata yaratır biçimde ortadan kalkmış hayal etmenin gerçekleştirme aşaması olduğu bir kabul halini almaya başlamıştır. Düşlem, söyleme, söylem de eyleme dönüşen bir süreç yaratmıştır.

Çünkü düşlem bir söyleme, söylem ise bir eyleme dönüşme potansiyelidir ve modern iktidarların toplum mühendisliği güden yapısının planlayıcılığı, bu kavrama da bir çözüm bulmak zorundadır. Bu sebep ile günümüz dünyasında genel olarak yüceltilen kavramlar, sportif faaliyetler, seksüel imgelemler ve anlaşılması problemlili apolitik sinematografik ürünlerdir. Yenidünya kavramsalları bu yeni triniteyi kutsarken, iktidarlar ise siyasal ve sosyal organları veya kurumları ile bu süreçlere manüplatif yaklaşmaktadır.

¹⁰ Armand Cuvillier, *Felsefe Eserlerinden Seçme Metinler*, çev. Mukadder Yakupoğlu, Doruk Yay. 2003

SONUÇ

Yukarıda mümkün olduğu kadar eğlence kavramının, felsefi antropoloji ilkeleri gereğince insan sınırları çerçevesinde, devlet ve toplum perspektifini de vurgulayarak kadim dünyada taşıdığı toplumsal niteliğin, günümüzde bireysel yönelimler ile ortaya çıktığı ve bu kavramsalın ise iktidarlar tarafından araç olarak kullanılması sonucu bu hale dönüştüğü ifade etmeye çalıştık. Bu durum yani çağa göreceli ama geleneksel temel normları sosyal devamlılık ilkesince vital prensipler çerçevesinde korumaya çalışan hümanistik pozisyon, açık bir biçimde yaşadığı ilerleme ve gelişme çerçevesi sebebiyle sosyal veya insani olarak açıklanabilecek kavramlarının da değişimine sebep olmuştur. İnsanın yapıp retmelerinin daimiliği korumak adına değişimi araması, devamlılık adına göreceli pozisyon koruması bir bakıma vital bir denge olarak değerlendirilmektedir. Tüm bu çerçeve eşliğinde düşündüğümüzde devamlılık prensibi veya vital ilke, güç devimi veya iktidar daimiliğini elzem kıldığı için yeni dünya iktidarlarının mantıklı ve akılsal bireylerdense, hırslı, arzulu ve tutkulu bireylerin yönetilebilir gerçeğinden hareket etmesine olanak vermiş ve literatürler veya medya aracılığı ile arzuları tutkuları törpülenen insan, kendine has yapısı sayesinde diğer benzerlerinden ayrılaşmış böylece ortaya toplum yerine atomize bireyler topluluğu çıkmıştır. Kısacası Eğlence kavramı mazideki haliyle toplumları eğitime veya yönetme amacı güderken, günümüzde toplumdan ziyade, bireyleri topluluk halinde tutmayı, mümkünse onları birbirinden bağımsız atomize bireyler haline çevirmeyi esas almış, eski toplumun istihdam edişi yerine depolamayı merkeze oturtmuştur.

KAYNAKÇA

Armand Cuvillier, *Felsefe Eserlerinden Seçme Metinler*, çev. Mukadder Yakupoğlu, Doruk Yay. 2003

Claude Lévi Strauss, *İrk, Tarih ve Kültür*, Metis yay., İstanbul, 1997.

Çolakoğlu, Elif, *Ortak Bir Değer olarak Su ve Su Etiği*, ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, 2009, ss. 109–116

Dennis Dutton, *Kültür, Edge Serisi*, Ed. J. Brockman, çev. Ferhat İyidoğan, Alfa-Bilim Yay., İstanbul, 2013

Doğrucan, Mehmet Fatih, "Rorty'nin Çok Kültürlülük ve Birey Dengesine Koyduğu Dinamit", 9. Mantık Matematik Felsefe Sempozyumu, İZMİR, TÜRKİYE, 7-10 Eylül 2011

Mahmut Tezcan, *Kültürel Antropoloji*, Kültür Bakanlığı yay. Ankara, 1997

Mengüşoğlu, Takiyettin *Felsefi Antropology*, İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul, 1971

Nermi Uygur, *Kuram-Eylem-Bağlam*, YKY Yayınları, İstanbul, 2012.

Özge Öztekin, "Cumhuriyet Dönemi Türk Eğlence Kültürü", *Millî Folklor*, S. 66, 2005: ss.133-138, s.133.

<http://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=66&Sayfa=129>
(10.05.2020-Saat.13.02)

BÖLÜM 18

PERCEPTIONS OF VIOLENCE IN PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

Doç. Dr. Fikret ALINCAK*

Doç. Dr. Burak GÜRER*

*Gaziantep University Faculty of Sport Sciences, Gaziantep / Turkey

INTRODUCTION

Day after day, the concept of violence has become a very important social problem. Especially, violent incidents and problems caused by violence are increasing. The types of violence have become increasingly common in our daily life. This situation negatively affects people's quality of life and physically and psychologically, it places people in a difficult situation.

The phenomenon of violence has emerged with the history of mankind. Today,, it has become an increasingly individual and social problem in the World and Turkey. It is observed that this increase is widespread to include school children and youth (Özcebe, 2007). Olweus (1999) defines violence as seriously injuring another person physically or harming somebody using any object (akt. Gökler, 2009). Also, Pınar (2006) defines violence as the use of physical force of a group or individuals against the bodies of others. Violence has also been the source of many social problems. This phenomenon has attracted the attention of researchers and scientists since the early periods of history as a social problem that exists between groups and institutions in society, disrupts the organization and breaks the bond of solidarity between groups (Yavuz, 2009). This phenomenon, which continues throughout generations, has entered the social sciences research area in the last quarter of a century.

As a result of rapid urbanization and migration in our country, people's lifestyles and social values change rapidly. As a result, family disagreements increase, divorce rates are increasing, cultural and moral values are rapidly transforming, crime rates increase, and drug use increases the prevalence of violence, alienation, mental problems, social problems that negatively affect people and society (Yolcuoğlu,2013). Today, violence is one of the most important issues

and prevalence of violence in primary schools has increased its importance. Violence is caused by reasons related to biology, learning, social and interpersonal interaction. Women and children are exposed to violence in society most. In particular, children face violence in family, school, and near school (Taktak, 2007). Violence experienced by students affects the student not only in his / her academic life, but in a lifetime and it can cause irreparable wounds. It may not be possible to delete the effects after the violence; however the emergence of violence can be prevented by carrying out some studies, or can be reduced if not avoided (Pehlivan, 2008).

As in the world, in our country, the proliferation of violence is an important situation. The average age of those who perform these events has fallen day by day and violence events have been widespread in all segments of society. As a result of recent violent incidents that took place in Turkey, many children have lost their lives. Therefore, violence has become a problem that should be academically discussed, and serious measures should be taken.

This study was conducted to determine the opinions of physical education teachers about the perception of violence. For this purpose, answers to the following questions were sought.

For physical education teachers:

1. What are their thoughts about the definition of violence?
2. What behaviors come to mind when they say violence in school?
3. What are their thoughts about the causes of violence in school?
4. What is the frequency of violence in the schools they work?
5. Who is involved in violence the most in the schools they work?

6. What are their recommendations for measures to be taken to prevent violence

METHOD

In this research, a case study pattern which is one of the qualitative research methods is used. Qualitative research is a method that gives the researcher flexible mobility compared to quantitative research and this method offers different approaches to data collection methodology, analysis and design of research (Gay, Mills ve Airasian, 2006). The case study is a research design that examines the researched phenomenon within the framework of its life frame, and also it is used where the boundaries between the phenomenon and the environment are not clear and there is more than one evidence or data source (Yin, 1984; Yıldırım ve Şimşek, 2006).

Research Group

The open-ended questionnaire, which was prepared to determine the opinions of physical education teachers about the perceptions of violence, was applied to 25 physical education teachers working in official schools of Gaziantep Provincial Directorate of National Education. The data related to the research group are given in Table 1.

Table 1: Personal Characteristics of the Research Group (N = 25)

Variable	Gropps	n	%
Term of Duty	1-5 years	4	16
	6-10 years	5	20
	11 – 15 years	5	20
	16 – 20 years	8	32
	21 – 30 years	3	12
Gender	Female	15	60
	Male	10	40
Education	License	24	96
	Graduate	1	4

N:25

Table 1 presents some personal characteristics belonging to the research group. When we look at the tenure of the teachers participating in the research, 4 teachers (% 16) worked between 1-5 years, 5 teachers (% 20) between 6-10 years, 5 teachers (% 20) between 11-15 years, 8 teachers (% 32) between 16-20 years, and 3 teachers (% 12) worked between 21-30 years. When we look at gender, 15 (60%) teachers are female and 10 (40%) are male. When

we look at the education level, it is seen that 24 (96%) teachers have bachelor's degree and 1 (4%) teacher has graduate education.

Preparation and Application of Open-ended Questionnaire

In order to form the interview form to be used in the research, firstly, 110 physical education teachers were asked to write an essay about their views about face-to-face perception of violence. As a result of the information obtained from the collected compositions and related literature, a draft form of the interview form was obtained. One of the logical ways to test the scope validity of the measurement tool prepared for the research is to consult expert opinion (Büyüköztürk, 2006). The interview form was submitted to the opinions of the experts in the field and the necessary changes were made in line with the opinions received and the interview form consisting of 3 personal characteristics and 6 open-ended questions was finalized. Prepared questions are as follows;

For physical education teachers:

1. What are their thoughts about the definition of violence?
2. What behaviors come to mind when they say violence in school?
3. What are their thoughts about the causes of violence in school?
4. What is the frequency of violence in the schools they work?
5. Who is involved in violence the most in the schools they work?
6. What are their recommendations for measures to be taken to prevent violence

The final form of the interview form was applied to a total of 25 physical education teachers working in Gaziantep Province and data were obtained. During the application, the aim of the research was explained to the

participants and information was given about the importance of the answers. As a result of the answers of the participants to the measurement tool, multiple expressions were collected under common themes.

Data Analysis

The data obtained from the interview form used in the research were analyzed with the content analysis method used in qualitative research. In qualitative research, content analysis is used to analyze the themes that are not significant in the theoretical sense and to create and analyze the sub-themes (Yıldırım ve Şimşek, 2006). The data obtained were recorded and grouped and coded separately. These groupings and coding were presented to the field experts and the final cases were prepared according to the evaluation of the experts. With the analysis of the content, themes were determined for each question and tables were created by calculating the frequency and percentage of the given themes. Descriptive analysis was used to evaluate the data. Finally, reports were made and findings were presented.

FINDINGS AND COMMENTS

In this section, there are findings obtained as a result of interviews with teachers in order to determine the opinions of physical education teachers who work in official schools attached to the Ministry of National Education. These interviews were conducted to determine the views of teachers about perceptions of violence.

Table 2. presents the distribution of opinions of the research group on the definition of violence in general.

Temalar	n	%
Physical damage	24	51
Psychological pressure and violence	16	34
Verbal-nonverbal behaviors	7	15
Total	47	100

Table 2 presents the distribution of opinions of the research group on the definition of violence in general. When the views of the participants about the definition of violence were examined, 3 themes emerged. Participants indicated more than one theme.

Among these themes, according to the percentage ranking, physical damage (51%), psychological pressure and violence (34%), verbal-nonverbal behaviors (15%) were seen as prominent.

Table 3. The distribution of opinions about the violence in school is given. 3 themes appear on this subject.

Temalar	n	%
Stated verbal behaviors	22	64.8
Stated physical behaviors	9	26.4
Stated psychological pressure	3	8.8
Total	34	100

In Table 3, the distribution of opinions about the violence in school is given. 3 themes appear on this subject. According to this; 22 teachers (64.8%) stated verbal behaviors, 9 teachers (26.4%) stated physical behaviors, and 3 teachers (8.8%) stated psychological pressure.

Table 4, the distribution of opinions of the research group about the thoughts about the causes of violence in the school is given.

Temalar	N	%
Family problems	15	23.9
Student behaviors	11	17.5
Violent content	8	12.7
Low level of family education	8	12.7
Environmental factors	7	11.2
Teaching environment	4	6.3
Teacher psychology	4	6.3
Peer pressure	3	4.7
İmpatience	3	4.7
Total	63	100

In Table 4, the distribution of opinions of the research group about the thoughts about the causes of violence in the school is given. 9 themes emerged from the participants' views on the causes of violence in school. Participants stated more than one theme.

Among these themes according to percentage ranking; family problems (23.9%), student behaviors (17.5%), violent content (12.7%), low level of family education (12.7%), environmental factors (11.2%), teaching environment (6.3%), teacher psychology (6.3%, peer pressure (4.7%), impatience (4.7%) were the main themes.

Table 5. presents the distribution of the views of the research group on the thoughts about the frequency of violence in school.

Temalar	N	%
And rarely	16	64
Were prominent	9	36
Total	25	100

Table 5 presents the distribution of the views of the research group on the thoughts about the frequency of violence in school. Two themes emerged from the participants' views on the frequency of violence at school. Among these themes, according to the percentage ranking, it was seen that the themes of each day (64%) and rarely (36%) were prominent.

Table 6. presents the distribution of the opinions of the research group about who gets involved in violence the most in schools.

Temalar	N	%
Among the students	21	70
Between the teacher-student	5	16.6
Between the administration-student	3	10
Between the school-parent	1	3.4
Total	30	100

Table 6 presents the distribution of the opinions of the research group about who gets involved in violence the most in schools. 4 themes emerged from the participants' views on who is most likely to be involved in school violence. Participants stated more than one theme. Among these themes, it was seen that among the students (70%), between the teacher-student (16.6%), between the administration-student (10%), between the school-parent (3.4%) themes emerged.

Table 7. presents the distribution of opinions of the research group on their suggestions on measures to be taken to prevent violence.

Temalar	n	%
Training seminars should be organized	16	23.5
Social activities should be done	10	14.7
In-service training and guidance training should be given to Teachers	10	14.7
Families should be educated	10	14.7
School-family cooperation should be provided	10	14.7
Violent content should be removed	10	14.7
The rules should be clear	2	3
Total	68	100

Table 7 presents the distribution of opinions of the research group on their suggestions on measures to be taken to prevent violence. Considering the suggestions of the participants about the measures to be taken to prevent violence, 7 themes emerged. Participants showed more than one theme. According to the percentage ranking among these themes; training seminars should be organized (23.5%), social activities should be done (14.7), in-service training and guidance training should be given to teachers (14.7), families should be educated (14.7), school-family cooperation should be

provided (14.7), violent content should be removed (14.7), the rules should be clear (3) themes emerged.

DISCUSSION AND CONCLUSION

In this part of the research, as a result of interviews with physical education teachers in the official schools of the Ministry of National Education, the results obtained from the perception of violence were included.

When we look at the views of the research group about the definition of violence in general, most of them define violence as ‘physical damage’. Again, the research group defined violence as psychological pressure and verbal nonverbal behavior. From these points of view, it is possible to say that people think violence as physical damage and verbal-nonverbal behavior. In researches, it is seen that teachers mostly define violence as physical violence.

The majority of the research group (64.8%) stated that verbal behaviors came to their minds when they said violence in the school. In addition to this, the research group stated that physical behavior and psychological pressure were also thought to be violence in schools. Based on these thoughts, we can say that verbal behavior and physical behaviors create a perception of violence in the minds of people. In a study conducted by Çubukçu and Dönmez (2012), the severity of teachers in schools see violence in schools as physical violence, verbal violence and domestic violence.

When we look at the opinions of the research group on the factors that cause violence in the school, it was determined that there were domestic problems, student behaviors, violent content, low family education level, environmental factors, teaching environment, teacher psychology, peer pressure and impatience respectively. Therefore, based on the opinions of

the research group, it can be said that the factors that cause violence are problems in the family, low education level and environmental factors. Aküzüm and Oral (2015) in their study on school administrators and teachers stated that violence is mostly due to factors related to school and family problems. In addition, Tuncer (2018) achieved similar results in his study.

When we look at the opinions of the research group about the frequency of violence in school; while the majority stated that violence-like incidents were experienced every day, some teachers stated that there were rarely violence.

Based on these views of the research group, it can be said that the incidents involving violence in our schools are continuous. In their study, Çubukcu and Dönmez (2012) conclude that the frequency of incidents of violence in schools is occasional, very frequent and rarely.

When we look at the opinions of the research group about the violence among school students; the majority of the participants (70%) stated that violence was more common among students. Some teachers stated that violence was experienced between the teacher and the student, between the school administration and the student, and between the school and the parents. Based on these themes, it can be said that violence is generally experienced among students. In the researches, it is seen that violence incidents and similar problems are more common among the students in schools (Çubukçu ve Dönmez, 2012; Tuncer, 2018).

When we look at the opinions of the research group on their suggestions about the measures to be taken in order to prevent violence, the participants stated that training seminars should be organized, social activities should be done and in-service training and guidance training should be given to the teachers. In addition, teachers who participated in the study stated that

education should be provided to families, school-family cooperation should be provided and violent publications should be removed. From this point on, in order to prevent violence; in addition to providing school-family cooperation, it can be said that a number of trainings should be given to teachers, students and families. Also, violent publications may also be prohibited. In the study conducted by Uysal and Bayık-Temel (2009) in elementary school students, it was determined that the tendency towards violence was reduced in the students who received two hours of education per week. In addition, Aküzüm and Oral (2015), and Tuncer (2018) stated in their studies that teachers should be provided in-service training in order to prevent violent incidents, seminars for families should be organized on raising children and conferences and seminars on violence should be given to students.

As a result, physical education teachers see the concept of violence as physical damage, psychological pressure, verbal and nonverbal response. They stated that they perceived the violence in the school environment as physical, verbal and psychological behaviors. Teachers stated that the incidents that caused violence in the school were caused by student behaviors, domestic problems and violent publications. Teachers generally stated that violence occurred in schools among students and that in order to prevent violence in education institutions educational seminars should be organized, school-family cooperation should be ensured, teachers should be well guided and violent publications should be removed.

KAYNAKÇA

Aküzüm, C., Behçet, O. (2015). ‘Yönetici ve Öğretmenlerin Görüşleri Okullarda Görülen En Yaygın Şiddet Olayları, Nedenleri ve Çözüm Önerileri’, Ekev Akademi Dergisi, Y.19, s.1-30.

Büyükozturk, S. (2006). Data Analysis for Social Sciences. Ankara: PegemA Publications.

Çubukçu, Z, Dönmez., A. (2012), ‘İlköğretim Okullarında Görev Yapan Öğretmenlerin Okullardaki Şiddet Üzerine Görüşleri’, Cilt:11, Sayı:40, s.89-108, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi.

Gay, L., Mills, G., Airasian, P. (2006). Educational Research: Competencies for Analysis and Application. New York: Prentice Hall.

Gökler, R. (2009). Okullarda Akran Zorbalığı, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 2(6), 511-537.

Kartal, H. (2009). Öğretmen Adaylarının Uygulama Okullarındaki Zorbalıkla İlgili Değerlendirmeleri, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 29, Sayı 1.

Özcebe, H., Uysal, D., Soysal, S., Polat, B., Seker, A., Uner, S. (2006). Ankara’da Bir İlköğretim Okulunda Erken ve Orta Dönem Adolesanlarda Şiddet Algısı ve Şiddet Davranışı Sıklığının Değerlendirilmesi, 1. şiddet ve Okul Sempozyumu.

Pehlivan, M. (2008). İstanbul İli Kadıköy İlçesi Liselerindeki Okul İçi Şiddet Algısı Ve Şiddete Karşı Alınan Önlemler İlişkisi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Pınar, N. (2006). Görsel Medya ve Şiddet Kültürünün Orta Öğretim Öğrencileri Üzerine Etkisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya.

Taktak, N. (2007). İlköğretim Kurumlarında “şiddet” (6. ,7.ve 8. Sınıf Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Tuncer, B. (2018). Lise Öğretmenlerinin Şiddet Algıları, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 68, Nisan 2018, s. 532-546.

Yavuz, N. (2009). İlköğretim 7 ve 8. Sınıf Öğrencilerinin Şiddet Eğilimlerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi (Kocaeli İli Gebze İlçesi Örneği), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yıldırım, A., Şimşek, H. (2006). Qualitative Research Methods in Social Sciences. Ankara: Seckin Publications.

Yin, R.K. (1984). Case study research: Design and methods. In Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2006). Qualitative Research Methods in Social Sciences, Ankara: Seckin Publications.

Yolcuoğlu, G. (2013). Ebeveyn Bakımından Yoksun Çocuklar ve Sosyal Hizmet. (Ed. Hakan Acar, Nilüfer Negiz, Elvettin Akman), Sosyal Politika ve Kamu Yönetimi Bileşenleriyle Sosyal Hizmet Temelleri ve Uygulama Alanları, s.155-169 Ankara.

BÖLÜM 19

A QUALITATIVE EVALUATION OF THE BRITISH COUNCIL'S HIGHER EDUCATION ENGLISH ACCESS PROGRAM (HEEAP) IN GAZIANTEP, TURKEY

Dr. Emrah Cinkara*

Nilüfer Evişen**

*Gaziantep University, Faculty of Education, English Language Teaching Dept.,
Gaziantep, Turkey.cinkara@gantep.edu.tr**Gaziantep University, School of
Foreign Languages, Gaziantep, Turkey.niluferevisen@gmail.com

INTRODUCTION: CONTEXTUALIZING THE HEEAP COURSE

In the preface of the *Innovations in English language teaching for migrants and refugees* essay collection published by British Council, editor David Mallows explains that migrants and refugees in the UK come from diverse educational, geographical, and sociocultural backgrounds yet all share the goal of starting a better life in their host country. Moreover, host language (English) proficiency is necessary for achieving this better life quality. “For adults,” he claims, “language proficiency opens doors to social acceptance, economic security, and social understanding, [whereas] for children, it is the key to social and academic success at school” (Mallows, 2012, pg. 5). Regarding Syrian refugees living in Turkey, the 2016 “Language for Resilience” report published by the British Council similarly found that current Syrian refugee learners, their teachers, and NGO staff agreed on “the protection that international languages such as English provide when it comes to accessing higher education and employment” both in Turkey and in Europe or the U.S. (pg. 14). Participants in the report admitted that in a Turkish context, “vulnerability [among Syrian refugees] lies in not having enough English skills to access English-medium mainstream schools or degree programs in which classes are taught in English” (pg. 14). Specifically, in Turkey, prospective Syrian learners struggle with acquiring the sufficient English-language skills necessary to meet university entry requirements. Given the broader societal importance in Turkey of English language proficiency for accessing educational,

social, professional, and vocational opportunities in Turkey, it is even more urgent to supply Syrian refugees—who frequently are more likely to lack the support mechanisms necessary for accessing these resources—with the English necessary for achieving their immediate and long-term goals in their host communities.

Regarding existing English language programming for Syrians — informal, non-profit, university

Especially designed for Syrian refugees, the HOPES HEEAP program of the Madad Fund and the British Council, the aims of which are listed as providing students with the English they need to complete their degrees, start new academic degree programmes and contribute to the reconstruction of Syria post-conflict has served such students in Egypt, Jordan, Lebanon and Turkey. The course participants were generally seventy per cent of refugees from Syria and thirty per cent from the local community, and they were required to take an online test before the program started. Students were given 100 hours of face-to-face instruction which was further supported with 40 hours of online exercises. A project similar to the HOPES HEEAP course which likewise was EU-funded and implemented by the British Council and its partners was the LASER project in Jordan, which aimed at providing access to higher education among youth aged 18-30 years who had experienced difficulty in either beginning or completing their studies in their host community due to insufficient English skills. Within the LASER project, participants indicated two distinct purposes for enhancing their English ability: succeeding

academically and securing employment without pursuing an academic path. Participants also included learners who simultaneously were taking part in vocational and skills programs. The LASER project involved two components: 96 hours of English-language courses and an academic coaching component. As with the HEEAP course, the English-language component of LASER based its curriculum upon a pre-selected course book which taught general English skills, and students were assigned the appropriate leveled course (CEFR framework) based on the results of a placement test known as APTIS which had been designed by the British Council to be utilized by organizations in all segments—corporate, government, and education. These results indicated that most participants were at the A2 (upper-elementary) or B1 (intermediate) level of English.

Referring to the nature of projects aimed at improving English language proficiency among migrants and refugees in academic settings within the UK, Mallows states that “there is evidence of the development of more critical pedagogies, with questioning of the role of the teacher and the learner and a desire to center the learning on the experience, knowledge, and needs of the individual” (p.5). Meanwhile, several of the projects described above demonstrate that rather than being learner-centered, meaning that learners’ preferences and needs shape the course content, methodologies, and design, there has been a persistent reliance upon a standard set of course materials such as pre-selected “general English” textbooks, activities (including job interviews and applications), and components that did not first assess the needs, abilities, and preferences of learners to a sufficient

degree. Mallows indirectly admits the insufficiency of general English programming for meeting the varying and often specialized needs of Syrian learners. He states that “the challenge is providing access to the specific genre of language that specialist groups need” (p.18). He also recommends that English for Specific Purposes courses be offered to target groups of learners (2012). For example, his report found that in all countries assessed, including Turkey, there was a cited need on behalf of participants to improve their English language skills as they pertain to a humanitarian and NGO context. He reported that “for some, the need was written English” (2012).

METHODOLOGY

This qualitative study was conducted in 2018 Fall Semester in Gaziantep University. A total of 8 students, 7 Arabic refugee students and 1 Turkish student, who were enrolled at HOPES English program and 4 instructors teaching in the program voluntarily participated in the study.

The context: Gaziantep case

Training for the HEEAP Hopes Course took place between 8th and 10th July, 2017. The instructors of Gaziantep University, School of Foreign Languages had the opportunity to polish up on their skills on how to conduct warm-up activities along with how to keep students engaged throughout the lesson via different techniques.

Teacher Demographics

One of the teachers was American; one was Syrian, and the other two were Turkish. Except one teacher, one of the remaining three teachers was born in the United States, one in Syria and one in Germany. Three of the teachers hold MA degrees.

All four teachers have been teaching English to engineering, medicine, English Language and Literature and English Language Teaching students ranging from level A1 to C1 for a minimum of 4 years' experience. All of them have had Syrian students in their regular groups since they started to work. Except one teacher, all three teachers have had experiences with private tutoring, preparing students to some IELTS and YDS exams along with general English. Two of the teachers had worked in charity organizations before they started to work for Gaziantep University. Along with several workshops and in-service training events, all four teachers attended the Hopes training between July 8th and 10th, 2017 in Gaziantep. To continue to develop professionally, they also attended a two-day workshop sponsored by Pearson in January 2018.

Student Demographics

Among the eight students that were interviewed, one student, the Turkish one, had finished all her previous education in Turkey; two of them had completed their education prior to university in Saudi Arabia; and the remaining five students had all started university education in Syria, but had to quit it due to the war that broke out.

Six of the students had been living with their families and relatives in Gaziantep. Two of them had been living with friends. Six students went to TÖMER, the centre for teaching Turkish to refugees, before starting their university degree in Turkey.

Training of the Teachers in the Program

Micro-teaching

Originally stemming from the research projects of Stanford University, micro-teaching was first adopted in 1961 by Dwight W. Allen and his co-workers (Khan, n.d.). Microteaching is defined as a system of controlled practice that makes it possible to concentrate on specified teaching behavior and to practice teaching under controlled conditions (Arsal, 2014). Kpanja (2001) mentions that micro-teaching can be used for various types and stages of professional development as it has been recommended as one of the best methods for training pre-service and in-service teachers. Similarly, Remesh (2013) states that micro-teaching makes it possible for teachers to refine their teaching skills by improving the various simple tasks called teaching skills adding that it is an opportunity for teachers to get a deeper understanding of the learning of how to teach.

Thanks to opening a pathway to immediate feedback after the session and its assistance in minimizing the complexities of real teaching, micro-teaching offers two alternatives, one of which necessitates the video-recording of the experience, but this is not always the case. Although the literature is abounding with articles that acclaim the positive effects of vide-recorded micro-teaching (Olivero, 1980; Joshi,

1996; Zein, 1976; Kpanja, 2001; Orlova, 2009), there is still a remarkable number of studies available which present skeptical views about the use of video-recording while micro-teaching (Dass; Linman, as cited in Kpanja, 2001). Kpanja (2001), for example, states that he has found video-taped micro-teaching to be more effective than micro-teaching experiences without the aid of video-recording. Ogeyik (2009) conducted a study with 57 fourth-year students at the English Language Teaching department of Trakya University, Turkey, and stated that the students found the study to be effective for professional development, self-assessment, self-confidence, material production, and their teaching experiences in various courses. In a similar vein, Sa'ad, Sabo and Abdullahi (2015) conducted a study with 28 undergraduate students from the department of Agricultural education and concluded that video-recorded microteaching is useful in improving the teaching skills, classroom management, confidence and many more pedagogical traits of teacher trainees.

Video-recorded or not, micro-teaching has the capacity to offer insights for the practitioners into the job of teaching (Undiyaundeye & Inakwu, 2013). Micro-teaching is also an innovative instrument for teacher training according to Mahmud and Rawshon, (2013) because it is real and simpler in content when compared with other lessons; it creates an opportunity for the mastery of teaching activities such as skills, techniques, methods and curriculum selection; it can be better controlled, and the feedback component that it beholds can enlighten one's future performance. With its feature to help teachers transform difficult tasks into easily digestible units (Sana, 2007), micro-

teaching can also help the teachers improve their skills of problem solving, critical thinking, questioning, and reflective thinking (Can, 2009).

Throughout the training in Gaziantep, several of the instructors had the chance to practise micro-teaching, which was received warmly by most of them. One instructor said that it was a priceless experience to plan a lesson and present it to some colleagues. One other instructor stated that it needed to be allocated more time to make the most efficient use of it. Overall, it was a chance as described by the majority of the participants of the training.

Briefing about Immigrant- Refugee (Adult) Learners

The participants of the Hopes Training also received a briefing about the learner profile and they were asked to complete the “Child Protection Certificate” online component of the program to be further informed about the future students, if any. When looked at the actual classrooms, though, it could easily be seen that the student body consisted of adult learners only. In addition, except one, all of the students were of Syrian origin.

Since 2011, the year when the crisis in Syria started, Gaziantep University has been hosting lots of Syrian students at various departments. The majority of the departments have been engineering-originated, and because Gaziantep University has a 100% English-medium instruction rule at those departments; a preparatory year of English is a pre-requisite for most of the students, including Syrian students. This is what makes it natural for instructors at Gaziantep

University School of Foreign Languages to meet those students earlier than the academic staff of their faculty. The School of Foreign Languages, therefore, plays a very important role in the welcoming and adjusting part of the Syrian students' future lives in Gaziantep, and maybe some other parts of the country, or the world.

The role of a language teacher, especially a language that is called the “lingua franca” of the century, brings along many responsibilities, which applies everywhere. Along with teaching English, the ESL teacher may also be expected and supposed to bridge the gap between the host society and immigrants /refugees in case of neighboring countries at war, just like the assertion put forward by Adkins and Barbara- Birman (1999) that states that it is generally English as a second language (ESL) teachers who are among the first people available to help refugees and other immigrants cope with a new cultural and linguistic environment. Looking at the issue from this perspective makes it possible to grasp how hard the job is; and when investigated further, it might be realized that it needs some other requirements as well. Studies from the local context are thus remarkable. Akay, Hamamcı and Kurt (2017) conducted a research with 32 psychological counselors working in state schools in Gaziantep and found that the counselors recommended the elimination of the language barrier immediately as it forms the ground to many other problems, and they also pointed out the need for some kind of trauma-oriented training to be supplied for these professionals. In their 2015 dated study, Şeker and Aslan discussed the problems refugee children encounter and suggested that those children be examined

multi-dimensionally, namely psychologically, socially and academically as this process will increase their life standards and prevent any future problems that may possibly be awaiting the host country in the larger scope.

Erdem (2017) carried out a study in which he tracked how primary and secondary school classroom teachers handled the case with refugee students. The teachers who participated in the study urged first and foremost for the language barrier to be lightened; for the curriculum to be devised according to the needs of these students; and for some to-the-point materials to be prepared. Erdem (2017) continues by saying that teachers need to be equipped with the strategies to assist their refugee students with their difficulty in trying to learn in a totally new environment and system. He concludes his study by reminding academia that teachers may have been raised in both a mono-cultural and mono-lingual environment but need to adapt themselves so as to teach in a bi-cultural and bi-lingual context, which raises the question of implementing in-service training as part of professional development.

When looked closely, it can be seen that there are lots of studies about the problems that Syrian refugee students encounter in Turkey, but the majority of those studies are from primary and secondary education; what is more, they are presented from the students' side. There are a handful of studies which have the teachers of those students in mind as a starting point. Hence, Ahmed's study (2017) is a cornerstone in the literature. Ahmed scanned lots of articles on refugees and

education, and he mainly came across studies that focused on the refugee children and their problems rather than studies focusing on the wellbeing of teachers, school counselors or other educational staff. Nicolai and Hine (as cited in Ahmed, 2017) report that the majority of studies available have more than one country as their context, which means there is a need to analyze the situation in single countries more deeply.

FINDINGS AND DISCUSSION

Emerging Themes

Student Theme: Preference for ESP HOPES Course

A recurring theme of the HEEAP course and within the interviews was students' expectations that the HEEAP course would enable them to achieve some goal beyond the course. As most students held a transitional, marginal, and unstable position in the local community as refugees, these goals ranged from forming new social relationships and securing jobs outside the university to enhancing their educational circumstances either within their programs of study or in terms of preparation for a standardized language exam like TOEFL. In other words, most students had not enrolled in the HEEAP course for the sole purpose of learning English; rather, they were studying English due to a particular need. Accordingly, students expressed that they had expected to participate in a course based on an English for Specific Purposes (ESP) approach. While the General English content, such as learning about the target language culture interested them, given the intensive nature of the course, the external demands surrounding

them, and the marketing of the project as one designed specially to meet their needs, the students expressed that they would have liked to play a larger role in the design of their instruction in order to ensure that they might obtain skills directly applicable to their specific circumstances.

Defining “ESP”

Scholars such as Laurence Anthony (n.d.) have grappled with defining ESP and distinguishing it from general language-learning. In his article, “English for Specific Purposes: What does it mean? Why is it different?”, Anthony (n.d.) asserts a lack of clarity within the education field regarding whether ESP refers broadly to any specific goal-directed learning or rather more specifically to learning directed at solely academic, professional, or vocational purposes. Some have held the more comprehensive positions that ESP “focuses on the specific communicative needs and practices of particular social groups” and focuses on “all aspects of language pertaining to a particular field of human activity” (Hyland, 2007). At the same time, some scholars have offered more limiting characteristics that distinguish ESP from General English. For example, Baştürkmen and Bocangera- Valle (2017) have claimed that in contrast to general English, in which language may be learned “for its own sake or for the sake of gaining a general education,” ESP learning aims that “smooth[ing] the path to entry or greater linguistic efficiency in academic, professional, or workplace environments (Baştürkmen & Bocangera- Valle, 2017).

Still, others have defined ESP based not on its purpose or content but rather on its methodology (Dudley-Evans, 1997; Wright, 1992). The most well-known theory of a specific ESP approach is that of Dudley-Evans, who specified that an effective ESP approach achieves the following:

1. Considers the specific needs of learners.
2. Utilizes a methodology and design suited to the discipline (or goal) it serves.
3. Focuses on language appropriate to the discipline not only in terms of vocabulary but also in terms of grammar, lexis, discourse, study skills, and others (Dudley-Evans, 1997).

In addition to these absolute characteristics, there are also other variable factors involved in ESP, including that it may be related to a specific discipline; it may utilize different pedagogical methods than those employed in General English; it is generally designed for intermediate or advanced students, and most ESP courses assume a basic knowledge of English. In essence, Dudley-Evans (1997) offers both absolute and variable characteristics in describing ESP in order to demonstrate its status as an adaptable framework that is not dependent on content, meaning that a focus on specialized subject matter does not necessarily mean a course may be considered as ESP. Dudley-Evans (1997) builds his theory of ESP upon the foundations offered by Hutchinson et al. (1992), who conceived of ESP as dealing more with how language is taught (learning-centeredness) rather than what content is taught (language-centeredness). Similarly, Wright (1992)

has posited that “Since ESP courses aim to develop linguistic skills relating to particular spheres of activity, not only the *nature* of the linguistic items introduced, but the *ways* in which they are introduced and *how* they are practiced, are highly significant”.

In conceiving of ESP as a learner-centered approach, most scholars have emphasized that an essential component of any ESP course is the use of needs analysis to determine learning materials, course structure, and teaching methods (Hutchinson & Waters, 1992). Hutchinson and Waters (1992) have claimed that knowing the needs of learners, teachers may modify the content. Over the decades, the emergence of needs analysis as a distinct feature of ESP has been marked by the establishment of certain procedures for more scientifically examining and categorizing learners’ purposes for learning. Over the past few decades, the concept of needs analysis within ESP has become more robust, considering not only the target situation of learners but also the learners themselves and their learning environment. According to some scholars, an effective ESP needs analysis should consist of the following components: target situation and objective needs analysis; linguistic, discourse, and genre analysis; subjective needs analysis (e.g., regarding communicative issues arising not only from linguistic inadequacy but also from differences in culture or communicative style); present situation analysis for identifying current skills and language use (placement testing); and an analysis for collecting information about the course environment (Dudley-Evans, 1997). After learners’ needs have been identified, they should be stated in

terms of learning objectives, which then serve as the basis for materials development, teaching methods, and evaluation.

The types of learning objectives derived from ESP needs analyses were elaborated by Stern (1992) as including the following: proficiency, (linguistic and cultural) knowledge, affective, and transfer objectives. Regarding proficiency objectives, Stern (1992) explained that these refer to performance in each of the four language skills (reading, writing, speaking, listening). On the other hand, knowledge objectives refer more broadly to the acquisition of both linguistic and cultural information, including an awareness of the sociocultural norms related to language use and values of the target language culture. Affective objectives pertain to feelings toward the target language and culture, and transfer objectives regard applying acquired knowledge in practical situations.

In addition to the use of needs analysis, ESP has commonly been distinguished by its incorporation of authentic language texts and “instructional tasks from real-world contexts” based on discourse analysis (Wette & Hawken, 2016). Within discourse analysis, texts are derived from specific fields or genres and function as practical examples of actual language patterns, styles, and use. Similarly, tasks are based upon practical expectations of a particular field or discipline. Whereas a student preparing for a university teaching career might require practice in giving lectures or presentations, discussing theoretical texts, or acquiring academic vocabulary, a student preparing for a career in business might benefit from

practicing negotiating, writing reports, press releases, and letters, or engaging in telephone exchanges. Other materials approaches have also utilized register analysis in which materials may not necessarily be authentic but nevertheless function as exemplars of authentic texts based on their grammatical patterns and lexical features.

In recent years, several scholars have further differentiated ESP from General English according to its method of materials development. Some have asserted that ESP course materials should be designed by the instructors themselves, who should also possess a sufficient degree of specialized knowledge or experience related to the course topic. According to some, ESP instructors should possess “a reasonable understanding of the specific discipline as well as ‘an interest in the disciplines or professional activities the students are involved in’ (Baştürkmen & Bocanega-Valle, 2017). Additionally, instructors should consider the following questions when designing materials:

“What is the target topic/what will be the carrier content? What do I, as an ESP practitioner, know about the carrier content?

What are my students supposed to know about the carrier content?

To what extent do materials reflect the language/conventions of the discipline?

What are the learning goals?

What is the target language form/function/skill?

What materials are available, suitable, and accessible?

What teaching equipment is required and available?”

In addition to the above considerations, it has also been claimed that ESP materials should be constantly evolving based on the results of pilot tests or critical review in order to better achieve teaching and learning outcomes. Materials developed for a particular ESP course may not be suitable for another course depending upon a range of factors including different learner styles and needs, learner profiles, insights gleaned from the facilitation of previous courses, and a wide range of other external factors related to learning environment, materials accessibility, discipline or field, and societal conditions.

Benefits of ESP

The most obvious benefit of ESP in comparison to general English courses is increased motivation among learners, who easily sense the relevance of their learning activities and content to their end goals. As one scholar explains, the learning objectives in ESP courses are more clear, as they have been developed based on needs analysis and, thus, relate directly to students' study or work areas (Otilia, 2015). Similarly, Wette and Hawken (2016) have claimed that ESP courses are "generally more pragmatic" than general English courses as they devote more time to actively preparing learners to apply their skills in authentic contexts. Regarding this matter, Wright (1992) explains that learning effectiveness is increased when learners are prepared to utilize language "appropriately and correctly in job-related tasks [or other], tasks which have been identified prior to the course by means of a needs analysis" (1992). Ideally, ESP learners are better prepared upon completion of their course to utilize their knowledge

immediately for achieving their goals. Another related benefit of ESP is increased learning speed. Several factors may cause this increase, including higher motivation levels among students who more easily perceive the significance of their language learning for achieving their end goals. Moreover, as Wright explains, ESP courses approximate authentic language-learning contexts among native speakers, who “learn what they need, when they need it, in authentic, content-based contexts” (1992). Other advantages may be highlighted by contrasting ESP with General English courses. Whereas General English courses typically deal with a wide range of subject matter and to a “superficial” degree, ESP courses delve into the complexities and nuances of a given content, thereby maximizing class time, deepening learners’ interest in the content and activities, increasing learners’ confidence levels, and better preparing them to utilize the language effectively in authentic contexts. As Wright (1992) explains, although General English courses have proven useful to most learners, nevertheless, for individuals with “specific learning needs, their scope is too wide; [students] may learn irrelevant things; relevant material, if it is included at all, is treated in insufficient depth [. . .] and the acquisition of required linguistic items is slow and minimal” (1992). Finally, ESP courses offer the advantage of being more learning efficient, meaning that students and teachers are more likely to utilize and make better use of the available learning resources, which have been selected based on the needs of learners as derived from a needs analysis (Wright, 1992).

Common Themes as a Summary

A1 Consistent Themes

In terms of improving skills, both participants from level A1 stated that the HEEAP course

- ❖ extended their reading skills;
- ❖ helped them acquire new vocabulary.
- ❖ increased their confidence due to the confirmation of their existing knowledge

When examined through the social perspective; the students said that the HEEAP course helped them form social relationships.

As for the reason they chose to attend the course, the students mentioned both

- ❖ the reputation of HOPES Course in social community and/or because it was organized by British Council influenced their decision to join
- ❖ successful teachers

Negatives:

In terms of skills, both participants from level A1 stated that the HEEAP course failed to

- ❖ help them improve speaking and listening significantly, specifically via interactive speaking/listening activities such as videos;
- ❖ prepare them for interactions with native speakers

- ❖ use minimal book instruction
- ❖ become level experts
- ❖ improve their performance in English-instructed university department
- ❖ prepare them for success in an existing (teaching-related) job

Suggested Improvements:

- ❖ a pre-elementary (“zero”-level) course
- ❖ less book instruction
- ❖ more accommodating (weekend) schedule for learners with jobs
- ❖ more unified courses in terms of student level

A2 Consistent Themes

When A2 students’ comments are examined, it can be seen that the course

- ❖ made it possible to learn the language systematically via the textbook.
- ❖ helped them acquire new vocabulary for use in university department (academic English).
- ❖ improved pronunciation and grammar (basics—how to form a sentence).
- ❖ provided support from instructor regarding university study (brought homework to class).
- ❖ helped them get instant corrective feedback from teacher regarding grammar.

- ❖ Increased their confidence in communicating with native speakers outside of course (social media).
- ❖ improved their confidence in communicating with other non-native English speakers in English (in home country Saudi Arabia).
- ❖ improved their communication with other non-native English speakers outside of the program.
- ❖ assisted in application to jobs (taught how to create CV).

Students also added that they saw HEEAP as a “key” or starting point for continued study/success in English. They emphasized that the reputation of HOPES Course in social community and/or British Council influenced their decision to join the program, and that the course laid the groundwork for them.

Negatives:

- ❖ Expected improvement in five aspects—grammar, reading, writing, listening, speaking.
- ❖ Insufficient in quantity of speaking activities
- ❖ Did not improve speaking as much as expected
- ❖ Attendance was low, so course was boring at times.
- ❖ Schedule was not accommodating—students wanted weekends.

Suggested Improvements:

- ❖ Longer course duration (more hours and more months).

B1 Consistent Themes

B1 students stated that the Hopes course

- ❖ improved their speaking ability
- ❖ helped them continue to learn English through a coursebook and by following a syllabus
- ❖ helped them improve speaking skills because it created space for them to speak English
- ❖ made it possible for them to acquire new vocabulary
- ❖ taught the difference between a CV and a resume
- ❖ enabled them to do lots of activities with partners or in groups- better than online activities
- ❖ formed social relationships
- ❖ increased confidence due to confirmation of existing knowledge
- ❖ gave them the chance to meet successful, smiling, energetic and really qualified teachers; not only teachers in the classroom; assisting outside the classroom, too.
- ❖ was understandable and useful as a whole
- ❖ was a good opportunity to learn about another culture for the single Turkish student
- ❖ showed language as something to unite people- not divide / separate
- ❖ being under the wing of British Council, which was well known by the social community, influenced their decision to join the program.

Negatives:

These expectations of students were not confirmed:

- ❖ Doing more speaking activities.
- ❖ Business English.
- ❖ Improving listening skills.
- ❖ Improving writing skills.
- ❖ Becoming level experts
- ❖ Preparing for interactions with native speakers
- ❖ Preparing for success in an existing (teaching-related) job
- ❖ Improving their performance in English-instructed university departments

Suggested Improvements:

- ❖ More spread over the weekends
- ❖ Increased numbers of hours
- ❖ Dividing skills and giving equal importance to each
- ❖ The certificate could look more formal
- ❖ Fewer number of students in classes
- ❖ More diversity with the nationality of students- maybe African students can be included next time
- ❖ Maybe stricter attendance rules

A1-A2 Teacher Themes

Strengths

- ❖ Students' speaking levels were good
- ❖ Some students happy and eager to attend

- ❖ Training a good review of already existing knowledge
- ❖ Mini-teaching lessons during training were a step in the right direction
- ❖ Gained certificate from training
- ❖ Book was good—integrative in terms of speaking skills but not enough extra time to practice
- ❖ Good starter for students; motivating and steer them down the right path

Weaknesses:

- ❖ Training wasn't tailored to Syrian learners; some components inapplicable to Syrians
- ❖ Did not gain useful or new teaching knowledge in the training; training topics outdated
- ❖ Activities of training did not match course content; we couldn't apply them in the course
- ❖ Training not taken seriously by trainees, perhaps because trainer wasn't a native speaker or because of trainer's defensive attitude
- ❖ Trainer was resistant from valuable input of trainees
- ❖ Training unprofessional
- ❖ Trainer condescending
- ❖ Trainer did not give useful feedback, esp. in mini lessons
- ❖ Attitude of trainer controlling and intolerant
- ❖ Students communicating almost solely in Arabic, for example in translating words or explaining grammar

- ❖ No writing instruction; not enough in-class time, and students did not complete homework writing assignments
- ❖ Not enough vocabulary instruction
- ❖ Limited time to practice course content
- ❖ Not enough speaking activities or opportunities to correct the grammatical accuracy of students' speaking
- ❖ Students did not take the course seriously, perhaps because it was free and there are cultural associations with free courses being low quality
- ❖ Other distractions in life like classes and outside activities made this class of secondary importance
- ❖ A fuller, more tailored curriculum (not book-based) designed either by the teachers themselves or by British Council
- ❖ Not all-inclusive in terms of skill improvement
- ❖ Class too “sluggish” and not dynamic or flowing because of 1. Coursebook and 2. Language difference (for example, on vocabulary trying to conduct activities all in English without Turkish or Arabic)
- ❖ The feeling that the teacher wants to deviate from course book but is limited in some sense; had to stick to a packed syllabus
- ❖ Did not improve as a teacher during the course, specifically in terms of teaching productive language skills (speaking/writing)
- ❖ Course too general; not tailored to Syrians or their psychological/social needs as refugees
- ❖ Too intensive; students need more time to “digest” materials
- ❖ Attendance; not taken seriously

Suggestions:

- ❖ More training on how to teach speaking and grammar
- ❖ How to improve as instructor in order to add flexibility and adaptation skills
- ❖ More enjoyable and relaxed training environment
- ❖ Prepare students in terms of confidence, assertiveness, and ability to communicate in real-world contexts

B1- Teacher Themes

Consistent Themes

Positives:

- ❖ The opportunity of comparing two cultures, two different student populations.
- ❖ Learned or maybe updated our knowledge on teaching English via playing games; did some micro- teaching
- ❖ Seeing that Syrian students love speaking activities in which they can express their opinions and make cultural comparisons.
- ❖ The program became even better with the inclusion of one of our best students in the program- the Turkish girl changed the flow, interaction and activities of the class immensely in the second batch.
- ❖ Students had the opportunity to listen to her side when discussing events, daily life, customs etc, which was a worthwhile experience not only for the students (both Syrian and Turkish) but also for the Turkish teacher.

- ❖ Students did not feel the pressure of quizzes and / or performance grades on them.
- ❖ The course was an opportunity for them to scaffold their existing knowledge of English along with some social skills necessary to survive in the host culture after Zeynep's arrival.
- ❖ Provided an awareness about CVs, filling in forms and speaking a bit more confidently.
- ❖ Students were lucky- under the supervision of an experienced team.
- ❖ They could ask anything without hesitation.
- ❖ We helped them as much as we could.
- ❖ They e-mailed us all the time either related with the Aptis exam or their account / log-in problems; even sometimes they asked about how to go to a certain place in Gaziantep; how to make Turkish coffee etc.

Negatives:

These expectations were not confirmed:

- ❖ Expecting it to be more caring about and more sensitive towards the Syrian students since they are students with a background of war.
- ❖ Expecting to learn something about how to adjust our way of teaching in accordance with the new student population consisting of Syrian students only.

- ❖ Expecting that collectively, we could come up with some teaching activities and strategies that could best accommodate our particular group of students.
- ❖ Expecting to criticize or go deeper into the techniques that would be necessary while teaching a post-war group of refugees.
- ❖ Expecting personalized learning activities directed toward Syrian learners- a more non-traditional program that had been specially designed for these students.
- ❖ The use of a coursebook was not among expectations at all.
- ❖ Expecting the whole program to be different from our experience with our prep class teaching/ schedule.
- ❖ We still had a syllabus to follow, units to finish, and some “writing workshop” to cover.
- ❖ Expecting our Syrian students to blend in with the Turkish society more easily.
- ❖ Syrian students were not that much demanding on course content.
- ❖ They wanted to speak all the time, which our Turkish Preparatory class students generally refrain from.
- ❖ Expecting the program was a bit strict- it could have been more flexible and be guided by a kind of British Council compilation.

Suggested Improvements:

- ❖ More, if not many, Turkish students should be included in the program. Increased numbers of hours should be considered.

- ❖ We could talk about what it would be like to be a refugee in another country; what kind of trauma this might have caused for them and what we could do to alleviate them.
- ❖ Writing skills within the program could be and/ or should be scaffolded.
- ❖ Speaking skills should be practiced and included more systematically.
- ❖ More room for expression, critical thinking, conversation, and problem-solving should be provided.
- ❖ More social activities in class and opportunities to exchange ideas and experiences need to be provided- all meaning a non-traditional learning environment.
- ❖ Business English and specifically NGO English could have better benefitted our learners.
- ❖ The program could be devised in a way so as to increase students' motivation for learning English.
- ❖ Materials could be revised and /or new materials could be integrated.
- ❖ Fewer number of students in classes- what if all the students on the list attended? About 30 students means almost no language or any other subject being taught effectively.
- ❖ Maybe stricter attendance rules could be applied.

CONCLUSION

The current study investigated the effectiveness of the British Council's Higher Education English Access Program (HEEAP) in Gaziantep. Qualitative data revealed some themes about the support the program presented to refugee learners and helped them improve their integration. Language learning is a strong factor in successful integration into the host community (Cinkara, 2017), and the HEEAP program clearly equipped refugee learners with required skills for academic, social and professional setting. There is a great demand in the field for continuous support and training programs and we hope the number of such programs will increase in the future and more international institutions will join the British Council in providing these programs.

REFERENCES

- Adkins, M. A.-S., Barbara - Birman, D. (1999). Mental Health and the Adult Refugee: The Role of the ESL Teacher. ERIC Digest.
- Ahmed, H. (2017). Approaches to providing psycho-social support for teachers and other school staff in protracted conflict situations.K4D Helpdesk Report. Brighton, UK: Institute of Development Studies.
- Akay, S., Hamamcı, Z., & Kurt, M. (2017). Suriyeli Öğrencilerle Çalışan Psikolojik Danışmanların Yaşadıkları Sorunlar ve Bu Sorunlara İlişkin Uyguladıkları Çözüm Yollarının İncelenmesi. *Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(1), 23-47.
- Anthony, L. (n.d.). English for Specific Purposes: What does it mean? Why is it different? Retrieved from: <https://www.laurenceanthony.net/abstracts/ESParticle.html>
- Arsal, Z. (2014).“Microteaching and pre-service teachers’ sense of self-efficacy in teaching”,*European Journal of Teacher Education*, Vol. 37, No. 4, pp. 453-464.
- Baştürkmen, H. & Bocangera- Valle, A. (2017).Materials Design Processes, Beliefs and Practices of Experienced ESP teachers in University Settings in Spain.In “Key Issues in English for Specific Purposes in Higher Education.”Editors Yasemin Kırkgöz & Kenan Dikilitaş. Springer.
- British Council. (2016). Language for Resilience Report.
- Can, V. (2009) A microteaching application on a teaching practice course. *Cypriot J EducSci*. 4:125–40.

Cinkara, E. (2017). The role of L+ Turkish and English learning in resilience: A case of Syrian students at Gaziantep University. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 13(2), 190-203.

Dudley-Evans, T. (1997). *Developments in English for Specific Purposes: A multi-disciplinary approach*. Cambridge University Press.

Erdem, C. (2017). Sınıfında Mülteci Öğrenci Bulunan Sınıf Öğretmenlerinin Yaşadıkları Öğretimsel Sorunlar Ve Çözüme Dair Önerileri. *Medeniyet Eğitim Araştırmaları Dergisi*. Cilt:1, Sayı:1, s.26-42

Hutchinson, T. and Waters, A. (1992). *English for Specific Purposes: A Learning-centered Approach*. Cambridge: Cambridge University Press

Hyland, K. (2007). English for specific purposes: Some influences and impacts. In J. Cummins & C. Davison (Eds.), *The international handbook of English language teaching (Vol.1)*,(pp.391-402). Norwell, MA: Springer Publications.

Joshi, S. M. (1996). Effectiveness of micro-teaching as technique in teacher preparation programme University of Baroda.

Khan, Z. (n.d.) *Micro-Teaching in Indian Education: Meaning, Features and Conclusion*. Retrieved from <http://www.yourarticlelibrary.com/teaching/micro-teaching-in-indian-education-meaning-features-and-conclusion/45209>

Kpanja, E. (2001). A study of the effects of video tape recording in microteaching training. *British Journal of Educational Technology*. Vol 32. No 4: 483–486

Mahmud, I. &Rawshon, S. (2013). Microteaching to Improve Teaching Method: An Analysis on Students' Perspectives. *IOSR Journal of Research and Medicine*. Vol.3, Issue 4.

Mallows, D. (2012). Innovations in English language teaching for migrants and refugees. *British Council*

Ogeyik, M.C. (2009). Attitudes of the Student Teachers in English Language Teaching Programs towards Microteaching Technique. *CCSE. English Language Teaching Journal*. Vol. 2, No.3

Olivero, J. L. (1980). *Microteaching: medium for improving instruction* Charles Merrill and Co.

Orlova, N. (2009). Video Recording as a Stimulus for Reflection in Pre-Service EFL Teacher Training. *English Teaching Forum*. Number 2

Otilia, S. M. (2015). Needs analysis in English for specific purposes. *Annals of the ConstantinBrâncuși University of TârguJiu, Economy Series*, 1(2), 54-55.

Remesh, A. (2013). Microteaching, an efficient technique for learning effective teaching. *Journal of Research in Medical Sciences*. February; 18(2): 158-163

Sa'ad, T. U., Sabo, S., &Abdullahi, A.D. (2015). The Impact of Micro-Teaching on the Teaching Practice Performance of Undergraduate

Agricultural Education Studentsin College of Education,
Azare.Journal of Education and Practice.Vol.6, No.26.

Sana, E.A. (2007). Improving teaching through microteaching. *Ann Acad Med Singapore*.36:452–3.

Stern, H.H. (1992). *Issues and options in language teaching*. Oxford: Oxford University Press

Şeker, B. D., Aslan, Z. (2015). Refugee Children in the Educational Process: A Social Psychological Assessment. *Kuramsal Eğitim bilim Dergisi - Journal of Theoretical Educational Science*, 8(1), 86-105

Undiyaundeye, F. & Inakwu, A. A. (2013). *Micro-Teaching Experiences in Pre-Service Education Programme*. Retrieved on 12th January, 2019 from <http://www.infonomicsociety.org/IJTIE/Micro%20Teaching%20Experiences%20in%20a%20Pre%20Service%20Early%20Childhood%20Education%20Programme.pdf>

Wette, R., & Hawken, S. J. (2016). *Measuring gains in an EMP course and the perspectives of language and medical educators as assessors. English for Specific Purposes*, 42, 38-49.

Wright, C. (1992). *The Benefits of ESP*. Retrieved from: <http://www.camlang.com/art001.htm>

Zein, J. S. (1976). *Video technology in teaching* CTU Press, NJ.

BÖLÜM 20
YÜKSEK DİN ÖĞRETİMİNDE PARADİGMA DEĞİŞİMİNİN
GEREKLİLİĞİ

Doç. Dr. Bülent ÇELİKEL

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Muğla, Türkiye,
bulentcelikel@mu.edu.tr

GİRİŞ*

Deneyim ve Eğitim adlı kitabında J. Dewey'in önemli bir tavsiyesi dikkat çeker. Ona göre “eğer yeni bir toplumsal düzene duyulan ihtiyacı karşılayacak yeni bir eğitim hareketi oluşturmak istiyorsanız eğitime dair düşüncenizi bizzat bu kavrama dayalı kılmalısınız. Hareketinizi birtakım -izm'ler çerçevesinde temellendirmeye çalışırsanız diğer -izm'lere gösterdiğiniz tepki davranışı içinde kaybolmakla beraber bir müddet sonra bunlar tarafından kontrol edilmeye başlarsınız. Neticede bu hareket gerçek ihtiyaçların, sorunların ve ihtimallerin kapsamlı ve yapıcı bir değerlendirmesini yaparak değil de, sırf başka hareketlere tepki olarak kendi prensiplerini oluşturmuş duruma gelir” (Dewey, 2007: 12-13).

Başlıkta yer alan ‘gereklilik’ ifadesi Dewey'in bu önerisine dayalı bir bakış açısına dayanmaktadır. Yüksek din öğretiminde yaşanan sorunlar ve bunlara çözüm bulma yönündeki sorgulamalar (Doğan, 2015; Öztürk, 2015) prensipler noktasında ideal ve reel olan arasında bocalayan bir tutumumuzun olduğunu ve yapıcı çözüm noktasında değişimin kaçınılmaz olduğunu göstermektedir.

Eğitim ve Paradigma Değişimi

Eğitimin Türkçe karşılığının ‘eğmek’ten geldiğine dair basit anlayıştan, ‘davranış değişikliği’ anlamında genel kabul gören

* Bu metin, 16-18 Kasım 2017 tarihleri arasında İstanbul’da düzenlenen Uluslararası Yüksek Din Öğretimi Kongresi’nde sözlü bildiri olarak sunulmuş ve özeti kongre bildiri özet kitapçığında basılmış “Yüksek Din Öğretiminde Gerçekliklere Dayanmak: İlahiyat Fakülteleri İçin Bir Yeterlilik Ölçütü Önerisi” başlıklı bildirinin tamamlanmış halidir.

tanımına kadar her izah tarzı aslında eğitimi ‘bir halden bir hale geçiş’ olarak yorumlar. Bu genel kabul etrafında yapılan tartışmaların merkezinde de değişikliğin kim tarafından gerçekleştirileceği yatar. Bu çerçevede eğitim felsefesinde iki temel model üzerinde durulur. Bunlardan birincisi ‘mimetik öğretim modeli’, ikincisi de ‘dönüştürücü öğretim modeli’ olarak isimlendirilir. Birinci modele göre öğretim belli bilgilerin aktarılması ve becerilerin kazandırılmasından ibaretken, ikinci modele göre öğrenme sonucunda öğrenci *bakış açısında* bir değişimle birlikte ahlaki bir *dönüşüm* de yaşar. Bu süreçte öğrencilerin kazandıkları yeni değerler, kavramlar ve bakış açısı onların hayatı anlamalarına yardımcı olur. Bu anlayış öğrencinin bakış açısında temel bir değişiklik yapmayı amaçlar. Bu şekilde öğrencinin daha iyi bir hayat yönünde köklü bir değişimden geçmesi amaçlanır (Cevizci, 2011: 274-275).

Eğitimi bu şekilde dönüşüm ve değişimle ilişkilendirince ve temel değişikliğin *bakış açısında* olduğunu dile getirince konuyu *paradigma* kavramı çerçevesinde ele alma imkânı doğmaktadır. *Paradigma* genel anlamda “model, varsayım, kuram, algı, referans kaynağı anlamında kullanılır ve algılamak, anlamak, yorumlamak anlamında dünya görüşümüzü belirler” (Covey, 1998: 18). Biz gerçekliği bu zihinsel haritalar vasıtasıyla yorumlarız. Bu haliyle algıladığımız gerçekliğin doğruluğunu sorgulamak yerine, gerçekliğin öyle olduğunu ya da olması gerektiğini varsayıyoruz. Dolayısıyla gerçekliği başlangıçta *olduğu gibi* değil de *olduğumuz gibi* algılarız. Oysa nesnelliği destekleyen ve bize daha geniş bir bakış açısı sunan durum, temel paradigmalarımızın farkına varmak ve onlardan etkilenme düzeyimizi

anlamaktır. Bunun için de yapılması gereken, gerçekliğe dair algılarımızı başkalarının algılarıyla karşılaştırmaktan geçer (Covey, 1998: 24). Bunun gerekliliği, doğru ya da yanlış olsun, paradigmalarımızın tutum ve davranışlarımızın kaynağı olmasında yatar. Eğer dünyaya farklı bir açıdan bakmak ve beraberinde güçlü bir değişim yaşamak istiyorsak öncelikle yapmamız gereken *paradigma değişimidir* (Covey, 1998: 26). Tam bu noktada epistemolojik açıdan tutumlarımızı besleyen düşünce kalıpları olarak *paradigmalar* ve onların *değişimi* ile *eğitim ilişkisi* ortaya çıkmaktadır.

Yüksek Din Öğretiminde Temel Sorun

Ülkemizde yüksek din öğretimi kurumu olarak faaliyet gösteren İlahiyat fakülteleri hukukî açıdan Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu ile temellendirilmiştir. Bu kanunun dördüncü maddesi ile “*Maarif Vekaleti(nin) yüksek diniyat mütehasısları yetiştirmek üzere Dârulfünûn’da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imâmet ve hitâbet gibi hidemât-ı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşad...*” (Doğan, 1999: 233) etmesi hükme bağlanmıştır. Buna göre İlahiyat Fakültelerinin hedefi yüksek din uzmanları yetiştirmek şeklinde belirlenirken, din hizmetlerini yerine getirecek memur yetiştirme görevi İmam-Hatip liselerine yüklenmiştir.

İlahiyat Fakültelerinin bu misyonu hâlihazırda ne derece yerine getirdiği araştırmaya muhtaç bir mesele iken, bir takım gerçeklikler sebebiyle bu konuda bazı sıkıntıların olduğunu da söylemek mümkündür. Bugün bu sıkıntıları kabaca *nitelik* ve *nicelik* ile ilgili

sorunlar olarak tartışmamız mümkündür. Yüksek din öğretimi açısından bu sorunlar kayıtsız kalamayacağımız gerçeklikler olarak karşımızda durmaktadır. Alanda yapılacak farklı çalışmalar, bu konudaki gerçekliği *olduğu gibi* algılama noktasında birleştirici güce sahip olacaktır.

İlahiyat Fakülteleri ile ilgili gerçekliklerden *biri* yüksek din uzmanlığı misyonu bakımından nicelikle ilgiliyken *bir diğeri* de bu fakültelerde öğretim gören öğrencilerin sosyo-ekonomik durumlarının yönlendirdiği beklentileri ile ilgilidir. Nicelikle ilgili ilk gerçekliğe göre İlahiyat Fakültelerinin kontenjanları sınırlı ve bu fakülterlere girecek öğrenci niteliklerinin de yüksek olması gerekmektedir. Bununla beraber bu fakültelerde okuyan öğrencilerin sosyo-ekonomik durumları ve beklentilerine dair ikinci gerçeklik de niceliği, niteliğin önüne geçirmektedir. Bu çerçevede sadece kültürlmeye dönük olan ve istihdam odaklı düşünülmeyen uygulamalar öğretim sürecinde motivasyon bakımından sorunlar ortaya çıkarmaktadır (Koç, 2003). Belli bir istihdam alanına dönük öğretim, öğretim konusunun en azından öğrenci için gerekliliğini ve işlevselliğini belirginleştirmektedir. Bununla birlikte bir öğretim programının yeterlilik ölçütlerinden en önemlisi olan ‘hayatilik’ bu noktada daha çok bireysel gelişim odaklı varoluşsal bir kaygı olarak kalmaktadır. Yeniden yapılanma olsun ya da olmasın bugün İlahiyat fakültelerinin asıl meselesi bu kısır döngüden kurtulmaktır. Bunun için de atılması gereken temel adım, bu öğretimden geçen öğrencilerin ne tür paradigma değişiklikleri yaşamaları gerektiği konusunda uzlaşmaktan geçmektedir. Nitekim her öğretim süreci nihayetinde *insana* ve *bilgiye*

dair bir paradigma değişimini öngörür. Din öğretimi bu iki değişimi *din* ekseninde gerçekleştirmeye çalışır ki bu, din öğretiminin dinamik karakteriyle alakalıdır. Ne var ki değişim ya da dönüşüm karşısında direnme manasında muhafazakâr tutum bu konuda gerçekleşebilecek ilerlemeye ket vurmaktadır. Bundan kurtulmanın yolu da değişim ya da dönüşümden ne kastedildiğini net bir şekilde anla(t)maktan, başka bir deyişle öğretim programı ile ilgili temel yaklaşımımızın ne olduğunu net olarak belirlemekten geçmektedir.

Paradigma Değişiminin Gerekli Olduğu Üç Alan

Öğretim programı toplumsal gerçeklikle ilişkisi bağlamında dinamik bir alan olarak kabul edilmekte ve temelinde algımızı, değerlerimizi ve bilgimizi yansıtan yaklaşımımızın yer aldığına dikkat çekilmektedir (Ornstein & Hunkins, 2015: 2). Din eğitimi bakımından bu durum öğretim programı geliştirme sürecinde takınacağımız tavrı belirleyen kuramsal temellerle ilişkilendirilir (Selçuk, 1997: 145.) Yukarıda belirttiğimiz eğitim-dönüşüm ilişkisinin de yüksek din öğretimi çerçevesinde bu açıdan temellendirilmesi gerekmektedir. Yani gerek program geliştirme gerekse öğretim sürecinden önce eğitim vasıtasıyla öğrencilerde ne tür bir değişim ya da dönüşüm beklediğimizi net olarak belirtmemiz önem arz etmektedir. Amaçlar ya da hedefler dizgesi bu konuda belli bir fikir verse de burada kastedilen bu amaçları da kılavuzlayan temel yaklaşım tarzımız, tavrımızdır. Bunun için de şu üç temel konuda paradigmamızın netleşmesi ve yüksek din öğretimi sürecinden geçen öğrencilerin bu paradigmalara doğrultusunda geliştirilmesi gerekmektedir: *İnsan, bilgi ve din.*

Bu üç alan üzerinde yoğunlaşmamız yaşanan sorunların büyük oranda bu üç temel konu ile ilgili olduğunu düşünmemizden kaynaklanmaktadır. Zira din eğitimi-öğretimi çerçevesinde tartışılan belli sorunlar genelde insana, bilgiye ve dine karşı tavrımız, bakış açımız etrafında yapılır (Aydın, 2011). Şüphesiz bu sadece din eğitimi özelinde değil, genel eğitim özelinde de yaşanan bir durumdur (Özden, 2010).

Eğitim-öğretim bakımından hem süreci yönlendiren hem de süreçten etkilenen olması bakımından *insana ve onun doğasına dair paradigmamızın* nasıl olması gerektiği konusunda bir uzlaşmaya ihtiyaç vardır. Sözgelimi insanın doğuştan iyi olduğuna dair bir inanç bu duruma somut bir örnek teşkil etmektedir (Nazıroğlu & Acuner & Birinci, 2017). Aşırı kontrolün ve pasif insan anlayışının hâkim olduğu bir çevre ve eğitim anlayışı bu tip bir insan algısının oluşumunda acaba ne derece sorumludur? İnsanı doğuştan iyi kabul ederseniz eğitim-öğretim vasıtasıyla bir dönüşüm ya da değişim öngörmeniz büyük oranda kabul görmeyen bir yaklaşım olacak, bu öngörü değişim ya da dönüşüm karşısındaki korumacı tavrı destekleyecektir. Oysa insan doğuştan iyiliği de kötülüğü de yapabilecek bir donanıma sahiptir. İyilik ya da kötülük insanın bu donanımını nasıl işe koştığına bağlı olarak sonradan gelişen ve ahlaki niteliklere vurgu yapan bir durumdur (Okumuşlar, 2002). Bu durum insana dair bakış açısının pasif bir noktadan aktif bir noktaya doğru uzandığı ve ‘farkındalık’, ‘birey olma’, ‘özgürlük’ gibi konuların temel alındığı psikolojideki gelişim seyriyle de uygunluk arz eder.

İkinci bir uzlaşma konusu da *bilgi ve onun niteliği* ile ilgilidir. Bu çerçevede bilgi, ihtiyacım olduğu anda hazır olarak bulabileceğim bir şey mi yoksa keşfedilmeyi bekleyen bir şey mi? Bilgiyi belli kısımlara ayırmam mı yoksa bir bütün olarak değerlendirmem mi gerekir? Bilgi bir bütünsel olarak bunu öğretim programına nasıl yansıtacağım? Bilgiyi nasıl işlevsel kılacağım, hayatiliğini, değişebilirliğini nasıl algılayacağım? gibi bir dizi soru cevap beklemektedir. Bilgiye dair lüzumlu-lüzumsuz gibi tasnifler parçacı yaklaşımı yansıttığı gibi (Çelikel, 2008), değişik bilgi alanları arasında entegrasyonu sağlamanın yollarını aramamak da bu parçacı yaklaşımın bir ürünüdür (Çelikel, 2009). Bunun neticesinde öğrenciler bilgiyi niçin öğrendiğini ya da öğrendiği bilginin ne işe yaradığını kavrayamamakta, bizatihi bilginin ve onu araştırarak keşfetmenin değerine ilişkin farkındalık oluşturulamamaktadır (Çelikel, 2014; Koç & Demirel, 2004).

Şüphesiz insana ve bilgiye dair paradigmamız *dine bakış açımızı* da etkilemektedir. İnsanı doğuştan iyi bir varlık olarak tanımladığımızda dine bu iyiliğin muhafızı gözüyle bakar, onun insanın özgürlüğünü sınırlayan bir olgu olarak anlaşılmasına yol açarız. Bununla beraber iyiliğin ya da kötülüğün daha sonra yapıp etmelerimizle oluştuğuna inanırsak bu durumda din, iyiyi gerçekleştirme yolunda insana yardımcı olan en büyük motivasyon kaynağı haline gelir. Böylelikle bireyin hayatında din olgusu daha anlamlı bir yere oturduğu gibi, dini bilgi de genel bilgi alanı içinde hayati ve işlevsel bir yer edinebilir.

SONUÇ

Dönüşümü sağlayan bir faaliyet olarak tanımladığımız eğitimin yukarıda zikrettiğimiz üç alanda paradigma değişimini sağlayacak şekilde yapılandırılması gerektiği aşikardır. Bu çerçevede İlahiyat fakültelerin programlarına yön veren temel paradigma hususunda bir netliğin ve birliğin olmaması çözümlenmesi gereken bir sorun olarak görülmektedir. Bu sorunun çözümünde insanın, bilginin ve dinin gerçekliğine uygun paradigmalardan yüksek din öğretimine yön vermesi önemli addedilmektedir. Kanaatimizce şimdiye kadar gelişime ya da değişime ilişkin dile getirilen hususların tedavülde olan anlayışları kullanma alışkanlığının ötesinde, bu üç alan çerçevesinde uygulamaya yön verecek temel yeterlikler olarak belirginleşmesi atılacak önemli bir adım olacaktır.

KAYNAKÇA

- AYDIN, M. Ş. (2011). *Açık Toplumda Din Eğitimi*, Nobel Yayınları, Ankara.
- CEVİZCİ, A. (2011). *Eğitim Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul.
- COVEY, S. (1998). *Etkili İnsanların 7 Alışkanlığı*, Varlık Yayınları, İstanbul.
- ÇELİKEL, B. (2008). “Fazlur Rahman’ın Geleneksel İslami Eğitim Eleştirisi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII: 133-145.
- ÇELİKEL, B. (2009). “Din Eğitimi Neden Çağdaşlaş(a)madı? Fazlur Rahman’ın Küreselleşme Bağlamındaki Cevabı”, *Türkiye Günlüğü*, 97: 172-180.
- ÇELİKEL, B. (2014). “Din Eğitiminin Psikolojik Temeli Üzerine Bir Değerlendirme”, *EKEV Akademi Dergisi*, (18), 2: 537-550.
- DEWEY, J. (2007). *Deneyim ve Eğitim*, ODTÜ Yayınları, Ankara.
- DOĞAN, R. (1999). “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitim-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar”, İçinde F. Unan & Y. Hacaloğlu (Ed.), *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara: 227-288.
- DOĞAN, R. (2015). “İlahiyat Fakültelerinin Eğitim Anlayışı Nasıl Olmalıdır?”, İçinde S. Akyürek (Ed.), *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır? Sorunlar ve Çözümleri*, Ensar Yayınları, İstanbul: 351-370.

- KOÇ, G. & DEMİREL, M. (2004). “Davranışçılıktan Yapılandırmacılığa: Eğitimde Yeni Bir Paradigma”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27: 174-180.
- KOÇ, A. (2003). “İlahiyat Fakültesi (İlahiyat Lisans Programı) Öğrencilerinin Sorunları ve Beklentileri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (25), 2: 25-64.
- NAZIROĞLU, B. & Acuner H. Y. & Birinci A. (2017). “DKAB ve İHL Meslek Dersleri Öğretmenlerinin İnsan Doğasına İlişkin Tutumları”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/1: 471-502.
- OKUMUŞLAR, M. (2002). *Fıtrattan Dine*, Yediveren Yayınları, Konya.
- ORNSTEİN, A. C. & Hunkins, F. P. (2015). *Eğitim Programı: Temeller, İlkeler, Sorunlar*, (çev. ed. A. Arı), Eğitim Yayınları, Konya.
- ÖZTÜRK, M. (2015). “İlahiyatın Adı ve Amaçları”, İçinde S. Akyürek (Ed.), *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır? Sorunlar ve Çözümleri*, Ensar Yayınları, İstanbul: 29-59.
- SELÇUK, M. (1997). “Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 4: 145-158.
- ÖZDEN, Y. (2010). *Eğitimde Yeni Değerler*, Pegem Yayınları, Ankara.

BÖLÜM 21

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN ÇOK KÜLTÜRLÜLÜK ALGISI ÜZERİNE DEĞERLENDİRME: ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ

Doç. Dr. İbrahim AKKAŞ*

*Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İ.İ.B.F, Sosyal Hizmet Bölümü,
ibrahimakkas191@gmail.com

GİRİŞ

Çok kültürlülük, bütün toplumların vazgeçilmez kaderidir. Bir toplumu oluşturan bireylerin ya da grupların etnik köken, inanç, milliyet bakımından farklılaşması kaçınılmazdır. Üniversiteler bu anlamda farklı kültürel yapıdan, inanç biçiminden, etnik kökenden insanların karşılaştığı yerler olması bakımından çok kültürlü bir ortama zemin hazırlamaktadır. Bu anlamda Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi öğrencilerinin çok kültürlülük algı düzeylerini belirlemek amacıyla 600 öğrenciye anket uygulanmıştır. Elde edilen veriler SPSS 21.0 programında analiz edilerek yorumlanmıştır.

1. Çok Kültürlülük Kavramı

Çok kültürlülük kavramı, ilk kez 1941 yılında ön yargısız ve bağımsız bireylerden oluşan kozmopolit bir toplumu ifade etmek için kullanılmıştır. 1970 ve 1980'li yıllarda bilimsel kitaplarda çok kültürlülük kavramı ele alınmaya başlamıştır. 1980 yılında Oxford sözlükte çok kültürlülük kavram olarak yer almıştır (Doytcheva, 2005: 15).

İlk aşamada çok kültürlülük; inanç, etnik köken ve farklı milli kimliklere sahip bireylerin oluşturduğu çağdaş toplumların bir özelliğini belirtmektedir. Bu demografik tanımıyla çok kültürlülük, kültürel çeşitliliğin eş anlamlısı olarak görülmektedir. İkinci aşamada çok kültürlülük, kültürel karşılaşma ve temasları ifade eder. (Doytcheva, 2005: 16). Çok kültürlülük, insanların kültürel farklılıklarıyla var olacağını savunur.

1970'lerde Berry, Kalin ve Taylor (1977, s. 1) çok kültürlülüğün kültürel çeşitlilik bileşeninin üç farklı anlamı arasında ayırım yaptılar. Birincisi, çok kültürlülük demografik bir gerçektir. Dünyadaki çoğu toplum şimdi kültürel olarak çeşitlidir. İkincisi, çok kültürlülük bir ideolojidir. Bireyler ve gruplar bu çeşitliliği kabul etmeleri veya reddetmeleri hakkında genel görüşlere sahiptir. Üçüncüsü, bazı hükümetler, çeşitliliğin kabul edilebilirliği ve tanıtımı ile ilgili kamu politikaları oluşturmakta ve programlar geliştirmektedir. Bu üç özellik birbiriyle yakından ilişkilidir. Sadece kültürel çeşitliliğin varlığını düşünen çok kültürlülük görüşü, farklı bir toplumda ayrı kültürel grupların ortaya çıkmasına yol açabilir.

Çok kültürlülük aslında karmaşık bir kavramdır: Tekleştirilmiş bir ulusal kültüre inananlar, kültürlerinin izini etnik kimliklerinde arayanlar milli kültür, etnik kimlik ve dini kimlik temelinde adalet ve eşitliğin toplum içinde nasıl sağlanacağı konusu durmaktadır. Bilmeceyi çözmek için milliyetçilik veya ulus-devlet, etnik kimlik veya etnisite ve kültürün temeli olarak din ile ne anlatılmaya çalışıldığını yeniden düşünmek gerekir. Bu üç yeniden düşünme ediminin ortak noktası, kültürün inşası ve anlamı hakkında yeni bir ilgi konusudur. (Bauman, 2006: 8).

Çok kültürlü üçgenin ilk köşesinde özellikle modern devlet ya da Batılı ulus devleti olarak anılan devlet yer almaktadır. Bu, şu veya bu ölçüte göre çoğunluk ya da azınlık olarak görülmelerine bakılmaksızın, halkın çoğunun yaşam şansını belirleyen devletin

hegemonik medya ve baskın sivil kültürü kadar, yönetimi elinde bulunduran seçkinleridir (Baumann, 2006: 25).

Çok kültürlülüğün ikinci kesişim noktası, etnisitenin kültürel kimlikle aynı olduğu düşüncesidir. Etnisite düşüncesi “devlet” düşüncesine oranla büyük bir avantaja sahiptir. Kimse bunun ne olduğunu anlamak için soyutlamaya gereksinim duymaz. Etnisite köklerdir; nereden geldim, beni ben yapan nedir veya tek bir deyişle doğal kimliktir ya da böyle görünür. Bu sezgiler tanıdık ve çok kültürlü rüyanın yeniden düşünülmesinde zorlayıcıdır. Etnik mutlakiyetçilik, asla bir analiz kadar inanılır ya da siyasi açıdan yararlı olmaz (Bauman, 2006: 26-28).

2. Çok kültürlülük ve Kimlik

Çağdaş politik söylemde ve siyaset felsefesinde çok kültürlülük fikri, kültürel ve dini çeşitlilikle ilgili zorlukların nasıl anlaşılacağı ve bunlara nasıl yanıt verileceği ile ilgilidir. “Çok kültürlü” terimi genellikle bir toplumdaki çeşitlilik gerçeğini karakterize etmek için tanımlayıcı bir terim olarak kullanılır (Sarah, 2017: 10).

Modern devletler, tarihsel olarak onları oluşturan baskın grupların dili ve kültürel normları etrafında örgütlenmiştir. Azınlık kültür gruplarının üyeleri, egemen grup üyelerinin yapmadıkları şekilde sosyal uygulamalarını sürdürmede engellerle karşılaşmaktadır. Bazı teorisyenler, azınlık gruplarını devlet müdahalesinden uzak tutarak hoşgörülü olduklarını savunmaktadırlar. Diğerleri, sadece grup farklılıklarına toleransın, azınlık gruplarının üyelerine eşit muamele etmekte yetersiz kaldığını savunur; gerekli olan, çok kültürlülüğün

önde gelen teorisyeni Kymlicka'nın “grup farklılaştırılmış haklar” olarak adlandırdığı şeyle azınlık grubu uygulamalarının tanınması ve olumlu bir şekilde yerleştirilmesidir (Kymlicka, 1995: 38).

Çok kültürlülük, ilk olarak Afrikalı Amerikalılar, kadınlar, LGBT bireyler ve engelliler de dahil olmak üzere çok çeşitli marjinal grupların ahlaki ve politik iddialarını karakterize etmek için kullanılmıştır. Bu, 1980'lerde tarihsel olarak ötekileştirilmiş grupların başarılarını tanımak için okul müfredatının çeşitlendirilip çeşitlendirilemeyeceği ve nasıl çeşitlendirileceği konusundaki tartışmalar için geçerlidir. 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında ortaya çıkan çağdaş çok kültürlülük teorileri, argümanlarını etnik ve dini azınlıklara (örneğin; ABD'deki Latinler, Batı Avrupa'daki Müslümanlar), azınlık uluslarına (örneğin; Katalanlar, Bask, Galce) odaklama eğilimindedir (Taylor, 1992: 47-49).

Çok kültürlülük, belirli grupları marjinalleştiren baskın temsil ve iletişim biçimlerini değiştirme taahhüdünü paylaşan “kimlik politikaları”, “farklılık politikası” ve “tanıma politikası” ile yakından ilişkilidir (Gutmann, 2003: 26).

Çok kültürlülük, çok kültürlülüğün bazı eleştirmenlerinin öne sürdüğü gibi, sadece kimlik ve kültür iddialarını içermez. Aynı zamanda ekonomik çıkar ve politik güç meselesidir. İnsanların marjinal grup kimlikleri nedeniyle maruz kaldıkları ekonomik ve politik dezavantajları nedeniyle karşılaştıkları olumsuzlukları içerir.

Çok kültürcüler, toplum içinde tanınması gereken “kültür” ve “kültürel gruplar” olduğunu kabul ederler. Yine de çok kültürlü

iddialar din, dil, etnik köken, milliyet ve ırkı içeren çok çeşitli iddiaları içerir. Kültür tartışmalı, açık uçlu bir kavramdır ve tüm bu kategoriler kültür kavramı ile ele alınmış veya bunlarla eşitlenmiştir. Farklı iddia türlerini birbirinden ayırmak ve ayırt etmek, tehlikede olanları açıklığa kavuşturabilir (Sarah, 2017: 14).

Çok kültürlülük, “kültürel yaşamı, farklı kültürlerin karşılaşmasını” vurgular (Blum 1992, 14).

Kültürler ayrı, bağımsız bir bütün değildir; savaş, emperyalizm, ticaret ve göç yoluyla birbirleriyle uzun süredir etkileşime girdiler ve etkilendiler. Dünyanın birçok yerindeki insanlar, kültürel melezlik ile karakterize edilen, kozmopolit olan kültürlerde yaşıyorlar (Waldron, 1995: 100).

Waldron ayrıca bir bireyin kullanabileceği seçeneklerin belirli bir kültürden gelmesi gerektiği fikrini de reddeder; anlamlı seçenekler çeşitli kültürel kaynaklardan gelebilir. İnsanların ihtiyacı olan şey, belirli bir kültürel yapıya erişim değil, kültürel malzemelerdir. Örneğin, İncil, Roma mitolojisi ve Grimm masalları Amerikan kültürünü etkilemiştir, ancak bu kültürel kaynaklar Kymlicka gibi çok kültürlülerin korumayı amaçladığı tek bir kültürel yapının parçası olarak görülemez.

Buna karşılık, çok kültürlü teorisyenler kültürlerin örtüşen ve etkileşimli olduğu konusunda hemfikirler, ancak yine de bireylerin ayrı toplumsal kültürlere ait olduklarını savunurlar. Kymlicka özellikle, herhangi bir modern toplumdaki insanlar için mevcut seçeneklerin çeşitli etnik ve tarihsel kaynaklardan gelmesine rağmen,

bu seçeneklerin bizim için ancak “sosyal yaşamın paylaşılan kelime dağarcığının bir parçası haline gelmeleri, yani ortak bir dile dayanan, maruz kaldığımız sosyal uygulamalar ... Başka kültürlerden öğrendiğimiz ... ya da başka dillerden kelime ödünç aldığımız anlamına gelmez, hala ayrı toplumsal kültürlere ait olmadığımız anlamına gelmez veya farklı dilleri konuşabiliyoruz ”(Kymlicka: 1995, 103).

Çok kültürlülük basit anlamıyla kültürel çeşitliliği ya da kültürel çoğulculuğu ifade etmek için kullanılır. Farklı kültürel gruplara sahip grupların/toplulukların aynı toplum içindeki varlıkları, bunların birbirleriyle ilişkileri, bu ilişkileri çatışma içerisine girmeden sürdürmenin politik imkânları ve bunun sonuçlarına dikkat çeken bir kavramdır.

Çok kültürlülük; bir toplumda tarihsel, dinsel, etnik, cinsel özelliklerinden kaynaklanan farklılıklarından dolayı günlük yaşam seyri birbirlerinden farklı bireysel veya kolektif kimlik taşıyıcılarının oluşturduğu kültürel çeşitliliğin varlığına işaret etmektedir (Anık, 2012: 76).

Çok kültürlülük alanındaki politikaların; hukuksal düzenlemeler ve bunların uygulanması, kültürel tanınma, etnik köken ve inancından dolayı dışlanmama, cinsel kimlik ve ten renginden dolayı ayrımcılığa maruz kalmama, kamusal alanın mevcut farklılıklara göre düzenlenmesi, istihdam, sosyal politika, eğitim ve siyasal katılım olanakları gibi değişik alanlarla yakından ilişkisi vardır (Anık, 2012: 77).

Kültürel açıdan farklılık arz eden kimliklerin tanınması sorunu günümüzde dünyanın pek çok yerinde üzerinde sıklıkla durulan konulardan birisidir. Kimlikler ekseninde tanınma talepleri, çok kültürlülüğün ana eksenini oluşturmaktadır. Irkları, kültürleri, cinsiyetleri, bedensel yeterlilikleri ya da cinsel tercihleri normal olarak kabul edilen bireylerden farklılık gösterdiği için marjinalleştirilen ya da sapkın olarak tanımlanan kesimlerin bu duruma karşı verdikleri tanınma mücadelesi çok kültürlülük kapsamında değerlendirilmektedir (Anık, 2012: 84).

Bauman'a göre, kültürel farklılıklar temelinde kimlik oluşturma süreçleri önem kazanmıştır. Kimlik ihtiyaçları bugün ulus devletlerin kimlik üreticisi ve tedarikçisi rolünü yerine getirmekte başarısızdırlar. Ulus devlet çağında verili olan kimlikler, günümüzde seçilen tercih edilen kimliğe dönüşmüştür (Bauman, 2011: 281-282).

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmanın Amacı: Bu çalışmanın amacı, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi öğrencilerinin çok kültürlülük algı düzeylerini belirlemektir.

Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları: Araştırma Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi'nde öğrenim gören öğrencilerle sınırlıdır. 600 öğrenciye anket uygulanmıştır.

Araştırmanın Hipotezleri ve Alt Hipotezleri: Çok kültürlülük algısı bireylerin demografik özelliklerine göre farklılaşmaktadır.

H₁: Üniversite öğrencilerinin cinsiyete göre çok kültürlülük algısı arasında bir fark vardır.

H₂: Üniversite öğrencilerinin yaşa göre çok kültürlülük algısı arasında bir fark vardır.

H₃: Üniversite öğrencilerinin fakültelerine göre çok kültürlülük algısı arasında bir fark vardır.

H₄: Üniversite öğrencilerinin anne baba durumuna göre çok kültürlülük algısı arasında bir fark vardır.

H₅: Üniversite öğrencilerinin üniversiteye gelmeden önce yaşadıkları bölgeye göre çok kültürlülük algısı arasında bir fark vardır.

Araştırmanın Yöntemi: Araştırmada demografik özellikleri belirlemek amacıyla kişisel bilgi formu ile Mehmet Fatih AYAZ tarafından geliştirilen “çok kültürlülük algısı ölçeği” (ÇKAÖ) kullanılmıştır. Ayaz, öğretmen adaylarının çok kültürlülük algısını belirlemek amacıyla geliştirdiği ölçeğini Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi son sınıf öğrencilerinden 194 kişiye uygulamıştır (Ayaz, 2016: 1). Örneklem seçiminde belli duyarlılıklar için örneklem çapı 25.000 kişide 394 kişi, 50.000 kişide 398 kişidir (Yamane, 2009: 498). Ölçeğin kullanım izni Mehmet Fatih AYAZ’dan alındıktan sonra Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi’ne bağlı bazı fakülte ve meslek yüksek okulu öğrencilerinden tesadüfi örneklem yoluyla seçilen 600 kişiye uygulanmıştır.

Verilerin Analizi: Verilerin analizinde, OneWay ANOVA ve Bağımsız örneklem T-testi kullanılmıştır.

Verilerin Güvenilirlik Analizi

Tablo 1: Çok Kültürlülük Algı Ölçeği'nin Güvenilirlik Analizi

Araştırmanın güvenilirliği Cronbach Alpha yöntemiyle açıklanmıştır. Bu yöntem, Likert tipi beşli derecelendirme ölçeğinde kullanılır. Güvenilirlik katsayısının .70 ve daha yüksek olması test puanlarının güvenilirliği için yeterli görülmektedir. Ancak bireyleri seçme ve sınıflandırmada kullanılacak testler için güvenilirlik katsayısının yüksek olması beklenir (Büyüköztürk, 2010: 170). Çok Kültürlülük Algı Ölçeği'nin güvenilirliği 0,883 çıktığından uygulanan anketin sonuçları oldukça güvenilirdir.

Çok Kültürlülük Algı Ölçeğine Yönelik Üniversite Öğrencilerinin Görüşlerine Yönelik Bulguların Analizi

Çok Kültürlülük Algı ölçeğine yönelik üniversite öğrencilerinin görüşlerine yönelik bulguların uygulamada yeterli olup olmadığının belirlenmesi için hazırlanan ifadelerin analizi Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Çok Kültürlülük Algı Ölçeğine Yönelik Öğrencilerin Verdiği Cevaplara İlişkin Buğuların Analizi

İFADELER	Kesinlikle Katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılıyorum		Kesinlikle Katılıyorum	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
S2	103	17,2	148	24,7	214	35,7	96	16,0	39	6,5
S3	59	9,8	106	17,7	211	35,2	160	26,7	64	10,7
S4	77	12,8	126	21,0	166	27,7	144	24,0	87	14,5
S5	113	18,8	207	34,5	181	30,2	75	12,5	24	4,0
S6.	91	15,2	150	25,0	184	30,7	127	21,2	48	8,0
S7	207	34,5	200	33,3	102	17,0	58	9,7	33	5,5
S8	90	15,0	144	24,0	178	29,7	114	19,0	74	12,3
S9	53	8,8	104	17,3	157	26,2	161	26,8	125	20,8
S10	55	9,2	92	15,3	163	27,2	194	32,3	96	16,0
S11	84	14,0	149	24,8	165	27,5	151	25,2	51	8,5
S12.	54	9,0	91	15,2	168	28,0	207	34,5	80	13,3
S13	116	19,3	134	22,3	166	27,7	121	20,2	63	10,5
S14	184	30,7	192	30,0	124	20,7	65	10,8	35	5,8
S15	169	28,2	235	39,2	103	17,2	66	11,0	27	4,5
S16	158	26,3	218	36,3	122	20,3	75	12,5	27	4,5
S17	280	46,7	186	31,0	69	11,5	31	5,2	34	5,7
S18	169	28,7	198	33,0	126	21,0	67	11,2	40	6,7
S19	163	27,2	150	25,0	169	28,2	80	13,3	38	6,3
S20	203	33,8	202	33,7	116	19,3	59	9,8	20	3,3
S21	146	24,3	176	29,3	163	27,2	77	12,8	38	6,3
S22	200	33,3	209	34,8	106	17,7	62	10,3	23	3,8
S23	228	38,0	214	35,7	99	16,5	34	5,7	25	4,2
S24	214	35,7	203	33,8	105	17,5	49	8,2	29	4,8
S25	272	45,3	204	34,0	63	10,5	35	5,8	26	4,3

Tablo 2'deki bulgulardan öne çıkan yüzdeler incelendiğinde katılımcıların kesinlikle katılmıyorum cevabına verdikleri en yüksek oran %46,7 ile S17 kodlu sorudur. En düşük oran ise %8,8 ile S9 kodlu sorudur. Katılımcıların katılmıyorum cevabını verdikleri en yüksek oran %39,2 ile S15 kodlu sorudur. En düşük oran ise %15,2 ile S12 kodlu sorudur. Katılımcıların kararsızım cevabını verdikleri en yüksek oran %35,2 ile S2 kodlu sorudur. En düşük oran ise %10,5 ile S20 kodlu sorudur. Katılımcıların katılıyorum cevabını verdikleri en yüksek oran %34,5 ile S12 kodlu sorudur. En düşük oran ise %5,2 ile S17 kodlu sorudur. Katılımcıların kesinlikle katılıyorum cevabını verdikleri en yüksek oran %20,8 ile S9 kodlu sorudur. En düşük oran ise %3,8 ile S22 kodlu sorudur.

Tablo 3: Normallik Testi Tablosu

Bu tablo verilerimizin yani “Çok Kültürlülük Algı Ölçeği”nden elde edilen verilerin normal dağılıp dağılmadığını gösteren tablodur. Normal dağılım özelliğinde çarpıklık kat sayısı önemlidir. Çarpıklık katsayısı negatif ve pozitif yönlü olabilir. Analizlerde temel olan puanların normalden aşırı sapma göstermemesidir.

Sorular	Skewness	Kurtosis
S2	,158	-,632
S3	-,175	-,607
S4	-,068	-,964
S5.	,392	-,411
S6	,084	-,822
S7	,836	-,156
S8	,111	-,903
S9	-,272	-,895
S10	-,361	-,698
S11	,005	-,919
S12.	-,390	-,611
S13.	,111	-,994
S14	,678	-,409
S15	,771	-,141
S16	,624	-,407
S17	1,294	,937
S18	,647	-,452
S19	,389	-,756
S20	,754	-,197
S21	,437	-,631
S22	,788	-,169
S23	1,048	,595
S24	,895	,061
S25	1,302	1,100

Çarpıklık katsayısı -1 ile +1 arasında ise puanlar normal dağılımdan önemli bir sapma göstermemektedir (Büyüköztürk, 2010: 39). Tabachnick' e göre ise çarpıklık katsayısı -1,5 ile +1,5 arasında ise puanlar normal dağılır. Bu tabloda bakacağımız değerler Skewness ve Kurtosis değerleridir. Puanların normal dağılıp dağılmadığını anlamak için Skewness ve Kurtosis değerlerine bakılır (Tabachnick, 2013: 80). “Çok Kültürlülük Algı Ölçeği”nde S1 kodlu soru dışındaki sorular normal dağılmaktadır. S1 Kodlu soru ölçekten çıkarılmıştır. Normal dağılıma uygun bir ölçek olduğu için parametrik testler analizlerde kullanılacaktır. Bu testlerde bağımsız örneklem T testi ve One Way ANOVA testleri yapılmıştır.

KATILIMCILARIN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİNE AİT BULGULAR

Katılımcıların sosyo-demografik özelliklerine ilişkin olarak cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim durumu, anne ve babanın durumu (aile durumu) ve üniversiteye gelmeden önce yaşadıkları bölgeye ilişkin sonuçlar grafik olarak verilmiştir.

Tablo 4: Demografik Özelliklere İlişkin Tablo

Demografik Özellikler		N	%
Cinsiyet	Kadın	371	61,8
	Erkek	229	38,2
Yaş	18-30	494	82,3
	31 ve üzeri	106	17,7
Fakülte	İİBF	152	25,3
	FEF	149	24,8
	Eğitim Fakültesi	149	24,8
	Güzel Sanatlar Fakültesi	21	3,5
	Mühendislik Fakültesi	129	21,5
Medeni Durum	Bekar	590	98,3
	Evli	10	1,7
Anne Baba Durumu	Birlikte yaşıyor	339	56,5
	Ayrı-Boşanmış	252	42,0
	Hayatta Değil	9	1,5
Üniv.Gelmeden Önce Yaşanılan Bölge	Ege	33	5,5
	İç Anadolu	46	7,7
	Karadeniz	66	11,0
	Marmara	103	17,2
	Doğu Anadolu	170	28,3
	G.Doğu Anadolu	182	30,3

Yaş grafiğine göre; katılımcıların % 82,3'ü 494 kişi 18-30 yaşında, %17,7'si 107 kişi 31 yaş ve üzerindedir. Cinsiyet grafiğine göre; katılımcıların %61,8'i 371 kişi erkek, %38,2'si 229 kişi kadındır. Fakülte grafiğine göre; katılımcıların %25,3'ü 152 kişi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencisi, %24,8'i 149 kişi Fen-Edebiyat

Fakültesi öğrencisi, %24,8'i 149 kişi Eğitim Fakültesi öğrencisi, %3,5'i 21 kişi Güzel Sanatlar Fakültesi öğrencisi, %21,5'i 129 kişi Mühendislik Fakültesi öğrencisidir.

Medeni duruma göre katılımcıların %98,3'ü 590 kişi bekârdır. %1,7'si 107 kişi evlidir. Örneklemin üniversite öğrencilerinden seçilmesi bekâr olanların sayısındaki oranın yüksek olmasında etkilidir. Anne-Baba durum verileri önemlidir. Katılımcıların %56,5'i 339 kişi anne ve babası birlikte yaşamaktadır ve hayattadır. %42,0'ı 252 kişinin anne ve babası ayrıdır ya da boşanmıştır. %1,5'i 9 kişinin anne ve babası hayatta değildir.

Katılımcıların %28,3'ü 170 kişi Doğu Anadolu Bölgesi'nde, %30,3'ü 182 kişi G.Doğu Anadolu Bölgesi'nde, %17,2'si 103 kişi Marmara Bölgesi'nde, %11,0'ı 66 kişi Karadeniz Bölgesi'nde, %7,7'si 46 kişi İç Anadolu Bölgesi'nde, %5,5'i 36 kişi Ege Bölgesi'nde yaşamaktadır.

Farklılık Testleri

Tablo 5: Farklılık Testi Tablosu

Değişkenler		N	Ortalamalar	t Değeri	Sig(p) Değeri
Cinsiyet	Kadın	371	2,5130	231	,818
	Erkek	229	2,5017		
				t Değeri	Sig(p) Değeri
Yaş	18-30	494	2,5269	1,652	,099
	31 ve üzeri	106	2,4238		
				F Değeri	Sig(p) Değeri
Fakülte	İİBF	152	2,4258	3,938	,038
	FEF	149	2,4749		
	Eğitim Fakültesi	149	2,5326		
	Güzel Sanatlar Fakültesi	21	2,4190		
	Mühendislik Fakültesi	129	2,6322		
				F Değeri	Sig(p) Değeri
Medeni Durum	Evli	266	2,6233	,022	,088
	Bekar	571	2,4587		
	Eşi Ölü	30	2,4653		
	Boşandı	23	2,6400		
				F Değeri	Sig(p) Değeri
Anne Baba Durumu	Birlikte yaşıyor	339	2,4904	12,918	,000
	Ayrı-Boşanmış	252	2,6828		
	Hayatta Değil	9	2,3644		
				F Değeri	Sig(p) Değeri
Üniversiteye Gelmeden Önce Yaşanılan Bölge	Ege	33	2,2739	5,107	,000
	İç Anadolu	46	2,4322		
	Karadeniz	66	2,5133		
	Marmara	103	2,7456		
	Doğu Anadolu	170	2,4605		
	G.Doğu Anadolu	182	2,4798		

H₁: Üniversite öğrencilerinin cinsiyete göre çok kültürlülük algısı arasında bir fark vardır.

Farklılık değişkeni tablosu, cinsiyet değişkenine göre çok kültürlülük algı ölçeği anlamında kadınlarla erkeklerin farklılaşp farklılaşmadığını açıklamaktadır. Bu tabloda (Sig. 2-tailed) değerine

bakmak gerekir. (Sig. 2-tailed=,818) değerinin 0,05'den büyük olması ise anlamlı bir fark olmadığını gösterir. Tabloya göre çok kültürlülük algı leği ile cinsiyet değişkeni arasında herhangi bir anlamlı fark yoktur.

H₂: Üniversite ğrencilerinin yaşa göre çok kültürlülük algısı arasında bir fark vardır.

Farklılık değişkeni tablosu, yaş değişkenine göre çok kültürlülük algı leği'nin farklılaşıp farklılaşmadığını açıklamaktadır. (Sig. 2-tailed=,099) değerinin 0,05'den büyük olması değişkenler arasında anlamlı farklılık olmadığını gösterir. Tabloya göre çok kültürlülük algı leği ile yaş değişkeni arasında anlamlı bir fark yoktur.

H₃: Üniversite ğrencilerinin öğrenim gördükleri faktelere göre çok kültürlülük algısı arasında bir fark vardır.

Farklılık değişkeni tablosu, bireylerin öğrenim gördükleri faktelere göre çok kültürlülük algısı'nın farklılaşıp farklılaşmadığını açıklamaktadır. (Sig. 2-tailed=,038) değerinin 0,05'den küçük olması değişkenler arasında anlamlı farklılık olduğunu gösterir. Tabloya göre çok kültürlülük algısı ile bireylerin öğrenim gördükleri fakülte değişkeni arasında anlamlı bir fark vardır.

Bu farklılığı açıklamak için Post Hoc Testi olan Tukey HSD verilerini incelememiz gerekir. İİBF ğrencileriyle Mühendislik Fakütesi ğrencileri arasında (Tukey HSD=-,20646*) anlamlı fark vardır.

LSD test sonuçlarına göre; İİBF ğrencileriyle Mühendislik Fakütesi ğrencileri arasında (Tukey HSD=-,20646*) anlamlı fark vardır. Fen

Edebiyat Fakültesi öğrencileriyle Mühendislik Fakültesi öğrencileri arasında (Tukey HSD=-,15735*) anlamlı fark vardır. Mühendislik Fakültesi öğrencileriyle İİBF öğrencileri (LSD=,20646) ve Fen Edebiyat Fakültesi öğrencileri arasında (LSD=,15735) arasında anlamlı fark vardır.

H₄: Üniversite öğrencilerinin medeni durumlarına göre çok kültürlülük algısı arasında bir fark vardır.

Farklılık değişkeni tablosu, medeni durum değişkenine göre çok kültürlülük algısı'nın farklılaşıp farklılaşmadığını açıklamaktadır. Çok kültürlülük algısı ile medeni durum değişkeni arasında anlamlı fark yoktur. (Sig. 2-tailed=,088).

H₅: Üniversite öğrencilerinin anne baba durumuna göre çok kültürlülük algısı arasında bir fark vardır.

Farklılık değişkeni tablosu, anne baba durumuna göre çok kültürlülük algısı'nın farklılaşıp farklılaşmadığını açıklamaktadır. (Sig. 2-tailed=,000) değerinin 0,05'den küçük olması değişkenler arasında anlamlı farklılık olduğunu gösterir.

Bu farklılığı açıklamak için Post Hoc Testi olan Tukey HSD verilerini incelememiz gerekir. Birlikte yaşayanlar ile ayrı ya da boşananlar arasında (Tukey HSD=-,29608*) anlamlı fark vardır. Ayrı ya da boşananlar ile birlikte yaşayanlar arasında (Tukey HSD=,29608*) anlamlı fark vardır. Boşanmış ya da ayrı olanlarla birlikte yaşayanlar arasında anlamlı fark vardır. (Tukey HSD=,27683*)

H₆: Üniversiteye gelmeden önce yaşanan yer durumuna göre çok kültürlülük algısı arasında bir fark vardır.

Farklılık değişkeni tablosu, üniversiteye gelmeden önce yaşanan yer durumuna göre çok kültürlülük algısı'nın farklılaşıp farklılaşmadığını açıklamaktadır. Bu tabloda (Sig. 2-tailed) değerine bakmak gerekir. (Sig. 2-tailed=,000) değerinin 0,05'den küçük olması değişkenler arasında anlamlı farklılık olduğunu gösterir.

Bu farklılığı açıklamak için Post Hoc Testi olan Tukey HSD verilerini incelememiz gerekir. Ege Bölgesi'nde yaşayanlar ile Marmara Bölgesi'nde yaşayanlar arasında (Tukey HSD=-,47169*) anlamlı fark vardır. İç Anadolu Bölgesi'nde yaşayanlar ile Marmara Bölgesi'nde yaşayanlar arasında (Tukey HSD=-,31346*) anlamlı fark vardır.

Marmara Bölgesi'nde yaşayanlar ile; Ege Bölgesi'nde yaşayanlar arasında (Tukey HSD=,47169*), İç Anadolu Bölgesi'nde yaşayanlar arasında (Tukey HSD=,31346*), Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayanlar (Tukey HSD=,28516*), ve G.Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayanlar arasında (Tukey HSD=,26585*) anlamlı fark vardır.

SONUÇ

Araştırma sonucunda, üniversite öğrencilerinin çok kültürlülük algı düzeylerinin bazı değişkenlere göre farklılık gösterdiği bazı değişkenlere göre ise farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Çok kültürlülük algı ölçeği ile cinsiyet, yaş ve medeni durum değişkeni arasında herhangi bir anlamlı fark yoktur.

Anlamalı fark bulunan değişkenler; öğrenim görülen fakülte, anne-baba durumu ve üniversiteye gelmeden önce yaşanan yer değişkenleridir. Fakültelere göre farklılığı değerlendirdiğimizde öğrencilerin üniversiteye gelmeden önce yaşadıkları bölgeler ve memleketleri farklılaşmayı belirlemektedir. İ.İ.B..F öğrencilerinin genellikle Doğu ve Güney Doğu Anadolu kökenli öğrenciler olması, Mühendislik Fakültesi öğrencilerinin Marmara ve Ege Bölgesi kökenli olması farklılığın nedenidir. Anne baba durumuna göre çok kültürlülük algısı arasında anlamlı fark vardır. Birlikte yaşayanlar ile ayrı ya da boşananlar arasında anlamlı fark vardır. Anne babası birlikte yaşayanlar ayrı ya da boşananlara göre çok kültürlülük algısı daha olumludur. Üniversiteye gelmeden önce yaşanan yer durumuna göre çok kültürlülük algısı arasında anlamlı farklılık vardır. Bölgelere göre çok kültürlülük algısı değişmektedir.

KAYNAKÇA

Anık, M. (2012). Kimlik ve Çok Kültürlülük Sosyolojisi, Açılım Kitap, İstanbul.

Ayaz, M.F. (2016). Çok Kültürlülük Algı Ölçeği Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 15, sayı: 57, sh.463-471.

Bauman, G. (2006). Çok kültürlülük Bilmecesi, Ulusal, Etnik ve Dinsel Kimlikleri Yeniden Düşünmek, (Çev. Işıl Demirakın), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

Bauman, Z. (2011). Post modern Etik, (Çev. Mehmet Küçük), İstanbul.

Berry, John W. and Ward, C. (2016). Multiculturalizm, The Cambridge Handbook of Acculturation Psychology Cambridge University Press, (Editors: David L. Sam, John W. Berry), pp.441-463.

Berry, J.W., Kalin, R. & Taylor, D. (1977). Multiculturalism and ethnic attitudes in Canada, Ministry of Supply and Services.

Blum, L.A., (1992). "Antiracism, Multiculturalism, and Interracial Community: Three Educational Values for a Multicultural Society", Office of Graduate Studies and Research, University of Massachusetts, Boston.

Büyüköztürk, Şener (2010). Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı İstatistik Araştırma Deseni SPSS Uygulamaları ve Yorum, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.

- Doytcheva, Milena (2005). Çok Kùltùrlùlùk, (Çev.Tuba Akıncılar Onmuş), İleetişim Yayınları, İstanbul.
- Gutmann, A. (2003). *Identity in Democracy*, Princeton: Princeton University Press.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford: Oxford University Press.
- Song, S. (2017). "Multiculturalism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Ed. Edward N. Zalta), Stanford Published, London.
- Tabachnick, B. G. and Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics*, Pearson, Boston.
- Taylor, C. (1994). "The Politics of Recognition," in *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, (Ed.A. Gutmann), Princeton: Princeton University Press.
- Waldron, J. (1995). "Minority Cultures and the Cosmopolitan Alternative," in *The Rights of Minority Cultures*, Oxford: Oxford University Press.
- Yamane, Taro (2009). Temel Örnekleme Yöntemleri, (Çev.Alptekin Esin, Celal Aydın, M.Akif Bakır, Esen Gürbüzsèl), Litaratür Yayıncılık, İstanbul.

BÖLÜM 22

İRAN JEOPOLİTİĞİNDE ÜÇ ÖĞE: HAZAR, BASRA, Şİİ HİLAL

Yunus Emre SARAÇ*

Prof. Dr. Mehmet Emin SÖNMEZ**

Pamukova Cumhuriyet Savcısı, Güvenlik Stratejileri ve Yönetimi Yüksek Lisans Öğrencisi emresaracy@gmail.com

Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, eminsonmez@gantep.edu.tr

GİRİŞ¹

Jeopolitik, birçok boyuta sahip, hem kavramsal açıdan hem de pratikte son derece dinamik bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (Baysoy, 2016: 89). Devlet kavramı açısından bakıldığında ise jeopolitik, yapı, kurum ve güç arasındaki ilişkileri coğrafi konum üzerinden değerlendiren bir anlama sahiptir. Böylece yer (mekân), uzay (boşluk), ölçek, bölge, iletişim ağı ve ülke (toprak) kavramları jeopolitik açıdan önem taşıyan ve jeopolitiğin anlamlandırılması aşamasında kullanılan ana unsurları meydana getirmektedirler (Demir, 2019: 576). Bu çalışmada Orta Doğu'nun en önemli jeopolitik konumuna sahip devletlerinden olan İran çalışmaya konu edilmiştir. İran, Asya Kıtası ve Orta Doğu coğrafyasının merkezinde yer aldığından jeopolitik önemi daha fazla artmaktadır. Ayrıca Anadolu ile Hindistan ve Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasında önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Böylece Doğu ile Batı ve Kuzey ile Güney arasında geçit vazifesi görmesi, ticari yolların buradan geçmesi sebebiyle çok önemli bir jeopolitik konumu haizdir (Karadeniz, 2012:17). Bu nedenlerle Dilip Hiro tarafından “*İran bu gezegenin muhtemelen en stratejik ülkesidir*” denilerek jeopolitik konumunun önemi vurgulanmıştır (Sarıkaya, 2008:15). Nitekim Brzezinski, İran'ı “Jeopolitik Mihver” olarak adlandırmaktadır (Adıbelli,2017:127). Bu jeopolitik konumu İran'a bölgesel meselelerde söz sahibi olma avantajı katmaktadır. Ayrıca jeopolitik avantajları nedeniyle hammadde ve genel ihtiyaçlarının temini

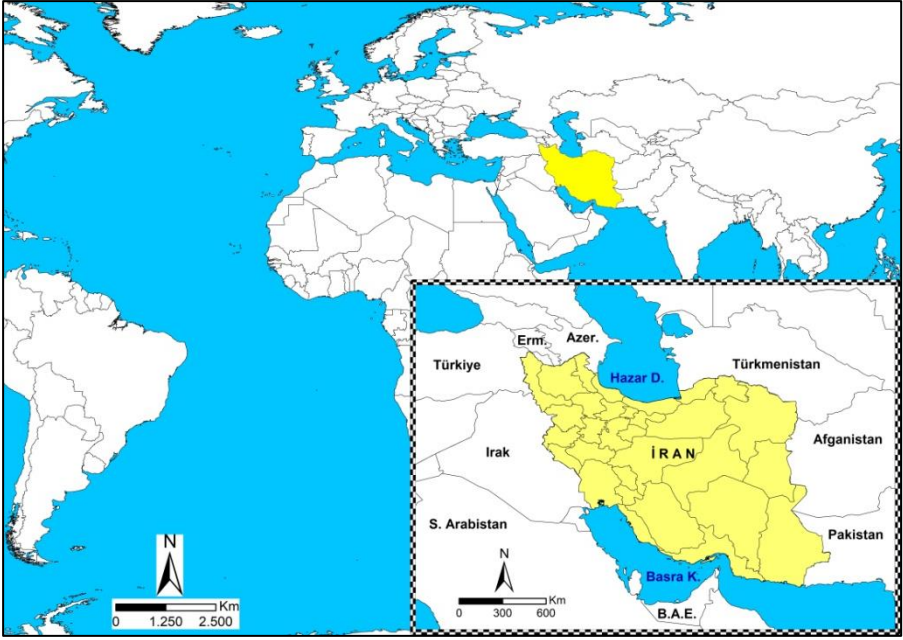
¹ Bu çalışma “Olası Bir İran İç Savaşında Türkiye Stratejisi” Başlıklı Yüksek Lisans tez çalışmadan derlenmiştir.

konusunda pek fazla sıkıntı çekmemesi ve ambargoların istenilen olumsuz etkiyi yaratmamasına imkân sağlamaktadır (Birsell, 2013:22). İran açısından ayrıca çevre coğrafyalar önem arz etmektedir. Bu minvalde İran'ın jeopolitik açıdan önem verdiği havzalardan birisi Hazar Denizidir. Hazar Denizi'nin jeopolitik açıdan İran için önem arz etmesinin başlıca nedenleri, Hazar Denizi hem doğalgaz ve petrol açısından zengin olup hem de bunun sevkiyatı için Basra Körfezi'ne erişimin İran üzerinden yapılabilmesidir (Davutoğlu, 2011: 27; Davutoğlu, 2012: 427). İran için ayrıca Basra Körfezi de jeopolitik açıdan önemlidir. Basra Körfezi bölgedeki petrol ve doğalgazın dünyaya arzı açısından nerdeyse tek rotadır (Elçi, 2019:154). Ayrıca Basra Körfezi Körfez'e kıyıdaş ülkeler arasında en önemli rekabet alanı olarak karşımıza çıkmaktadır (Konukçu, 2018a: 24). Hürmüz Boğazı ise Basra Körfezi'nin en stratejik noktası olup (Davutoğlu, 2012: 162), Çabahar Limanı ile İran genel hatlarıyla Hürmüz Boğazı'nı kontrol altında tutmaya çalışmaktadır (Tüysüzöğlü, 2011: 46). İran'ın jeopolitik açıdan son dönemlerde en çok yatırım yaptığı strateji ise Şii Hilali politikasıdır (Salihi, 2019: 183). İran, Şii Hilali politikasıyla kendi coğrafyasından başlayarak Mısır'a kadar olan Orta Doğu coğrafyasında Şiiliğin Teopolitik hâkimiyetini sağlamayı istemektedir (Ekşi, 2017: 47; Konukçu, 2018b: 82). Özellikle Şii Hilali politikası nedeniyle İran, Suriye, Yemen, Irak ve Lübnan'da gerek sert güç gerekse de yumuşak güç ile maliyetli operasyonlara kalkışmaktadır (Bilgetürk, 2018: 400; Sanyürek, 2018: 1140). İran'ın bu politikasında kullandığı en ciddi argüman ise Mehdilik inancı ve bu inancın kapsayıcılığı olmuştur (Erol ve Bilgetürk, 2020: 272-273).

İran tüm bu vasıtalarla kendisine jeopolitik açıdan alan açmaya çalışmaktadır. Politikalarının temelinde ise stratejik ve ekonomik kaygılar yer almaktadır. Ekonomik kaygılar büyük ölçüde petrol ve doğalgazın çıkartılması ve kullanımı ile beraber bu kaynakların dünya piyasasına arzı ile ilişkilidir. Stratejik kaygıları ise Şiiliğin Orta Doğu coğrafyasına yayılması ve bu çerçevede Şii Hilali stratejisi ile bu bölgeleri kontrol altına tutma arzusudur. Dolayısıyla çalışmada İran için ekonomik ve ulaşım açısından son derece önemli olan Hazar Denizi ve Basra Körfezi ile İran'ın bölgedeki hâkimiyeti için uyguladığı Şii Hilal ideolojisi ele alınacaktır.

İran'ın Coğrafi Konumu ve Kısa Tarihi

İran kuzeyinde Ermenistan, Azerbaycan, Hazar Denizi ve Türkmenistan ile komşu iken, doğusunda Afganistan ve Pakistan, güneyinde Hint Okyanusu ve Basra Körfezi ile batısında ise Irak ve Türkiye ile komşudur. Bu konum bir yandan İran'ı Ortadoğu Coğrafyasının merkezine koyarken diğer taraftan Kuzey ile Güney ve Doğu ile Batı arasında önemli bir geçiş noktasında bulunmasını sağlamıştır. Ayrıca Hazar Denizi ile Basra Körfezi ve Hint Okyanusu arasındaki doğrudan bağlantıyı sağlayabilen tek ülkedir (Şekil 1).

Şekil 1. İran'ın Lokasyon Haritası.

İran'ın bu coğrafi konumu sadece fiziki sınırları ifade etmekle kalmayıp çok çeşitli dini, ekonomik, tarihi, kültürel ve siyasi yönetim şekillerinin de sınırlarını oluşturmaktadır. Örneğin bir taraftan Nahçıvan ve Karabağ gibi sorunların merkezinde olan Ortodoks Hıristiyan Ermenistan ve Müslüman Şii Azerbaycan gibi iki devlet ile komşu iken diğer taraftan çoğunluğun Müslüman Şii ve büyük ölçüde federatif veya diktatörlük ile yönetilen Irak ve çoğunluğu Müslüman Sünni Türkiye ile komşudur. Benzer şekilde doğuda sert İslami kuralları uygulamaya çalışan Afganistan bulunurken, batısında modern ve seküler yaşam tarzını benimsemiş Türkiye bulunmaktadır. İran bir yandan dünyanın en fazla enerji transferi yapılan Hürmüz Boğazı'nı kontrol ederken diğer taraftan dünyanın en istikrarsız

alanlarından biri olan Afganistan ile komşudur. Ekonomik olarak güney ve güneybatısı büyük ölçüde petrol ve doğal gaz kaynaklarına sahip zengin Arap ülkeler bulunurken, doğusunda ve kuzeyindeki ülkelerde hayat standartları son derece düşüktür. Ayrıca İran dünyanın en büyük iki ekonomisi olan Çin ve Hindistan'ın enerji kaynağını temin eden ülkelerden biridir. Dolayısıyla İran'ın bu coğrafi konumu kendisine birçok avantaj sağladığı gibi birçok dezavantajı da beraberinde getirmektedir.

Tarihi açıdan ise İran ilk çağlardan itibaren sahip olduğu beşeri, fiziki ve stratejik imkânları sebebiyle birçok medeniyetin ve hükümdarın dikkatini çekmiştir. Bu sayede İran coğrafyası, Pers, Part, Sasani, Selçuklu ve Safevi gibi büyük devletlere ev sahipliği yapmıştır (Karadeniz, 2012:13). Perslerin bu bölgeye gelmesi ile başlayan süreçte, coğrafyanın adı “Persiya” olarak tanımlanmaya başlamış olup zaman içerisinde bu kullanım İranlılar tarafından reddedilmiştir (Garthwaite, 2019:15). Bu coğrafyada birçok farklı isimle devletler kurulmuşsa da bunlardan belki önemlisi Sasan tarafından kurulan Sasaniler olmuştur (Naskali, 2019). Sasaniler ise İslam orduları tarafında Hz. Ömer devrinde 636 yılında Kadisiye’de, 637 Celula’da,642 Nihavend’de yenilgiye uğratılmış ve çökmüştür (Erdoğan, 2008:111). Bunun neticesinde bölge İslam hâkimiyetine girmiştir. Lakin İran’da İslam hâkimiyeti olmasına rağmen, İranlılar akıl ve inanç bakımından İslam’a ittiba etmiş gibi görünseler de kültür bakımından Zerdüş, İrani ve Sasani olma keyfiyetini kaybetmemişlerdir (Şeriati, 2016:42). Bu durum ise İran’ın kültür ve tarih bilinci açısından güçlü bir coğrafya olduğunu göstermektedir.

İranlıların İslam dinini benimsemesi açısından en önemli kırılma noktası Kerbela Hadisesidir (Özgüdenli, 2019). Emevilerden sonra bölgeye Abbasiler de dahil olmak üzere birçok Müslüman Devlet hakim olmuştur. Ancak Safeviler kurulana kadar devletlerin biri kurulup biri yıkılmıştır. Tarihsel süreçte büyük imparatorluklara eklenen veya küçük lokal devletlerin hakimiyeti altında yer alan İran, 1501 yılında İslam tarihi açısından ilk defa Şah İsmail tarafından kurulan Safeviler sayesinde bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmış (Üstün, 2000:400) ve o tarihten günümüze neredeyse siyasi sınırları hiç değişmeden gelebilmiştir. Safevilerden sonra Nadir Şah bölgeyi kontrol altına alarak 1722’te Afşar Devleti’ni kurmuştur (Göktaş, 2020: 23). Nadir Şah, bölgesel tansiyonu azaltmak için çaba sarf etmiş, özellikle Gulat-ı Şia’nın İran coğrafyasındaki radikalizmini azaltmak ve İmam-ı Cafer’in Sünni-Şii birliğini sağlayacak temel fikirsel yaklaşımlarını Caferilik adı altında güçlendirip yaymaya çalışmıştır. Kaçarlardan Ağa Muhammed Han Afşarlardan sonra yaşanan kaotik ortamda Zendlerin hâkimiyetine son vermiş, Tahran’ı başkent yapmış ve dirliği sağlayarak güçlü bir idari teşkilat ile Kaçar Devleti’ni kurmuştur (Doğan, 2014: 14). Devam eden süreçte I. Dünya Savaşı cereyan etmiş, bölge giderek istikrarsızlaşmış (Erden, 2017: 92) ve en nihayetinde Rıza Şah kontrolü sağlamıştır (Abrahamian, 2019: 80). Rıza Şah çeşitli girişim ve yaptırımlar ile devleti ve halkı modernleştirmeye yönelik adımlar atmış (Kashani-Sabet, 2018:44) ve bu modernleşme ve sekülerleşme hareketleri oğlu Muhammed Rıza Şah döneminde de devam etmiştir (Üstün, 2000: 402; Gündoğan, 2016:94). Rıza Şah döneminin öne çıkan en önemli

olaylarından biri petrolün millileştirilmesi için çabalayan Musaddık'ın başbakan olması ve daha sonra yerinden edilmesidir (Dabashi, 2008: 143). Bu gibi birçok sorunun yaşandığı Muhammed Rıza Şah dönemi 1979 yılında Humeyni önderliğinde yapılan İslam Devrimi ile sona ermiştir (Üstün, 2000: 403). Böylece İran devleti, İslam Devrimi ile beraber Şii Teopolitik anlayışı çerçevesinde dizayn edilmeye başlanmıştır (Okyar, 2014: 124). Bu dönemde ABD Konsolosluğu'nun basılması, yaklaşık 8 yıl süren İran-İrak savaşı, çeşitli ambargolar ve siyasi gelişmeler yaşanmış, nihayetinde İran devleti mevcut haliyle bugüne kadar gelmiştir.

İran'ın Jeopolitik Önemi

Asya Kıtası ve Ortadoğu coğrafyasının merkezinde yer alan İran, Anadolu ile Hindistan ve Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasında önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Doğu ile Batı ve Kuzey ile Güney arasında geçit vazifesi görmesi, ticari yolların buradan geçmesi sebebiyle çok önemli bir jeopolitik konuma sahiptir (Karadeniz, 2012:17). Fırat ve Dicle Nehirlerinin doğusunda kalması nedeniyle ve tarihte yaşanmış büyük savaşların bu bölgede vuku bulması nedeniyle sayısız yağma ve istilaya uğramıştır (Gündoğan, 2016: 27). Siyasi tarih İran'ı konumlandırmayı güçleştirmektedir. Gerçekten de coğrafi terimler açısından İran Platosu denen yer, Mezopotamya düzlüklerinden Ceyhun Nehri'ne ve güneyde Hint Okyanusu'na kadar uzanır. Batı sınırını belirleyen ve Zağros diye bilinen yaklaşık 200 kilometre uzunluğundaki sıradağ kütlesi İran platosunu Mezopotamya düzlüklerinden ayırır (Garthwaite, 2019: 2).

İran topraklarının bir taraftan Hazar denizine diğer taraftan Hint Okyanusu'na kıyıdaş olmasının sağladığı stratejik avantajlar nedeniyle Dilip Hiro tarafından “İran bu gezegenin muhtemelen en stratejik ülkesidir” şeklinde tanımlamaya yapmasına neden olmuştur (Sarıkaya, 2008: 15).

Brezinski, İran'ı “Jeopolitik Mihver” olarak adlandırmaktadır. Bunun önemi ise güç veya motivasyonlardan değil daha çok hassas konumundan ve potansiyel olarak saldırıya açık durumunun jeostratejik oyuncuların tavırları için doğuracağı sonuçlardan kaynaklandığını belirtmektedir. Ayrıca Jeopolitik mihverlerin bazı durumlarda da bölgelerikoruyan kalkan vazifesi gördüklerini de öne sürmektedir (Adıbelli, 2017: 127). İran platosu, kuzeydoğuda PamirPlatosu'ndan Kuzeybatı Kafkasya'ya kadar ve Sin Çölü'nden Mezopotamya'ya kadar uzanmaktadır. Bu alanı ise kuzeyde Elbruz ve Hindukuş Dağları, batıda ve güneyde Zağros Dağları, doğudaysa Süleyman Dağları gibi yüksek dağlar ile çevrelenmiş ve son derece korunaklıdır. Etrafı kuşatan bu yüksek dağlar, insanlara bir taraftan doğal korunak sağlarken diğer taraftan ortak kültür çerçevesinde birlik ve beraberliklerini sağlamıştır. Derin bir tasa benzeyen bu plato sahasında meydana gelen toplumsal birlikteliğe karşılık, burada yaşayan halkı da Hint, Anadolu ve Mezopotamya sakinlerinden de ayırmıştır (Hafeziniya, 2017: 25). Bu coğrafik konum ve meydana gelen özel şartlar İran'a ait has bir milli kimlik ve kültürün ortaya çıkmasına, ırksal çeşitliliğe rağmen daha rafine ve saf bir kimlik oluşmasını sağlamıştır.

Avrasya ve Orta Doğu coğrafyası genel hatları ile Hint Okyanusu sahilleri boyunca Endonezya'dan Batıda Basra Körfezi'ne, Tanzanya'nın güneyinden batıya doğru uzanarak Afrika boyunca Sudan'ın ortasından Nijerya'ya, kuzeyde Atlantik ve Akdeniz kıyılarına, Kuzey Afrika'dan Akdeniz'e, doğuya doğru Karadeniz'in girişine, İstanbul Boğazı ve Kazakistan'ın kuzey ucuna ve daha sonra güneye doğru kıvrım yaparak Batı Çin ve Hindistan'ın bir kısmına kadar uzanan ve en son olarak çizginin başladığı yere varmasından önce Borneo Körfezi'ne kıvrım yapan daireden ibaret olan coğrafyadır (Brzezinski, 2005: 71). İran bu yarım ay şeklindeki coğrafyanın tam merkezinde yer almaktadır. İran coğrafyasının kendisine sağladığı bir diğer avantaj ise sıcak denizlere çıkış kolaylığıdır. Ayrıca korunaklı yapısı ise ciddi jeopolitik ve jeostratejik imkânlarla sahiptir. İran'ın Orta Asya'yı, Orta Doğu'yu ve Kafkaslar üzerinden Avrupa'ya uzanan siyasi ve ticari koridorları kontrol eden coğrafi konumu ise başka bir avantajı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sayede İran çevre ülkelerde meydana gelen olayların içerisinde negatif veya pozitif pozisyonlarda yer alabilme kabiliyetine sahip olmaktadır. Bu korunaklı ve önemli coğrafi konum aynı zamanda İran'ın dışarıdan bir güç tarafından kontrol edilmesini de güçleştirmektedir (Birsell, 2013: 20-22). Coğrafi konum yanında İran sahip olduğu doğal gaz ve petrol yatakları sayesinde önemli bir enerji ihracatçısıdır. Dünya petrol ve doğalgaz rezervi açısından ilk dört ülke arasında yer alan İran'ın enerji bağımlılığı olmadığı gibi enerji açısından kendisine bağımlı devletlerin olmasına zemin hazırlamıştır. Bu kaynakları nedeniyle

İran'a uygulanan ambargolar her ne kadar önemli etkiye sahipse de İran ekonomisinin tamamen çökmesine engel olmaktadır.

Hazar Havzası

İran'ın jeopolitik açıdan ilgi duyduğu alanların başında özellikle Hazar Denizi ve çevresi gelmektedir (Djalili ve Kellner, 2009: 165). Hazar Denizi, Rusya, Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve İran'ın kıyıdaş olduğu ve coğrafi açıdan çevrelediği “dünyanın en büyük tuzlu su gölü” olarak kabul edilmektedir (Amirbek, 2015: 24). Bu tuzlu göl aynı zamanda dünyanın önemli petrol ve doğalgaz kaynaklarını bulunduğu alanların başında gelmektedir. Nitekim dünya petrol rezervinin yaklaşık % 4'ü, doğal gaz rezervinin ise yaklaşık % 6'sı Hazar Denizi'nde bulunmaktadır (Şekil 2). Bu durum Hazar Denizi'nin İran ve kıyıdaş ülkeler açısından jeoekonomik önemini arttırmakta ve Hazar üzerindeki jeopolitik çatışmaları tırmandırmaktadır. Özellikle SSCB'nin dağılmasından sonra Türk Cumhuriyetleri'nin ortaya çıkmasıyla Türkiye'nin de bölgeye nüfuz etme ihtimalini arttırmıştır. Nitekim bu durum zaman zaman İran ile Türkiye arasında gerilimlere neden olmuştur (Harunoğulları, 2016: 402). Gerçekten de Türkiye SSCB sonrası kurulan Türk Cumhuriyetleri ile bağlarını güçlendirmek ve bölgesel nüfuz sahibi olmak amacıyla Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütünü güçlendirmeye çabalarken, İran aynı amaçlar doğrultusunda Hazar Denizi İşbirliği Teşkilatını kurmaya çabalamış (Özyılmaz, 2014: 308) ve 2019 yılında, Hazara Kıyısı Bulunan Ülkeler Ticari ve Ekonomi Anlaşması imzalamışlardır (ticaret.gov.tr, 2019).

Şekil 2. Hazar Bölgesindeki Petrol ve Doğalgaz Kaynakları, (Yegin, 2016'dan alınmıştır).

Ayrıca bu bölgede ABD, Rusya ve İran arasında da ciddi çekişmeler yaşanmakta olup Azerbaycan petrolü ve doğalgazı üzerinde ABD kaynaklı şirketlerin etkileri görülmektedir (Aslanlı, 2020:8). Bu çerçevede ABD Hazar Denizi üzerinde hakimiyet kurarak Rusya ve İran arasında kurulabilecek muhtemel bağlantıyı da engelleyip bu iki devleti birbirinden izole etmeye de çaba sarf etmektedir (Aslanlı, 2018:8).

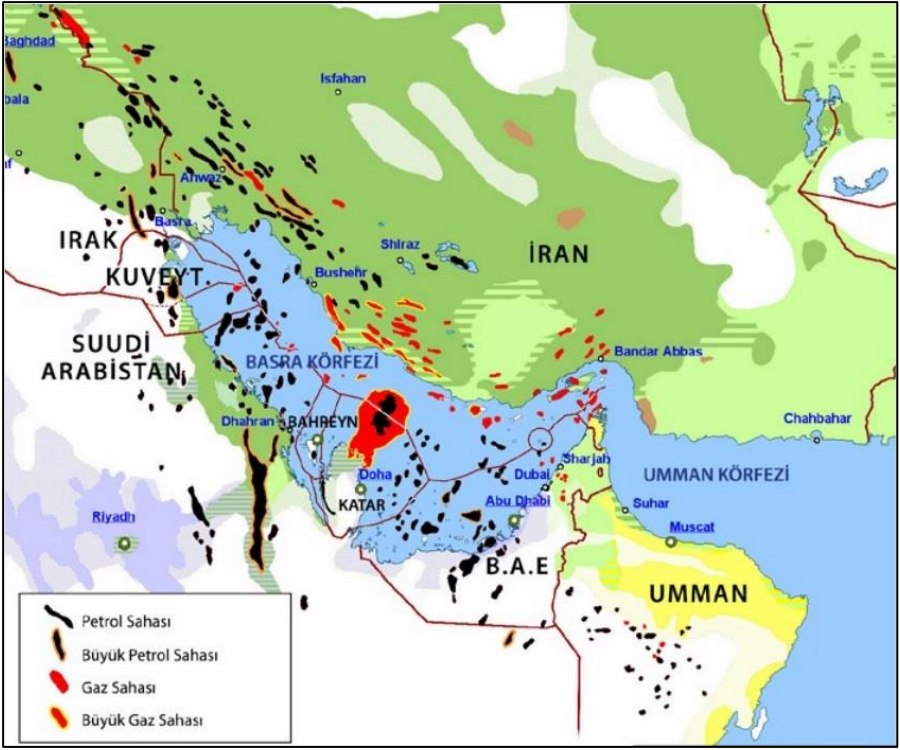
İran'ın bu konuyu bu kadar sahiplenmesinin bir başka nedeni ise Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasında bağlantı noktası olmasının sağladığı stratejik avantajıdır (Davutoğlu, 2012: 427). Ayrıca Hazar Denizi'ni Basra Körfezi'ne bağlamak için kullanılabilir en ucuz bağlantı noktası İran üzerinden kullanılan rotadır (Davutoğlu, 2011:

27). Hazar'ın hukuki statüsü 1991 yılında SSCB yıkılana kadar uluslararası antlaşmalar ve her devletin kendi kanunları çerçevesinde oluşturulan mutabakat ile bir göl olarak kabul edilmiştir (Djalili ve Kellner, 2009: 167). Ancak SSCB'nin yıkılması ile beraber Hazar Denizi'ne komşu olan devlet sayısı beşe yükseldi, hukuki açıdan sorunlar gündeme geldi ve halen bir çözüme kavuşturulamadı (Djalili ve Kellner, 2009:167). Bu durumun nedeni ise jeopolitik açıdan nüfuz mücadelelerinin yoğun olarak gözlemlenmesi ve bölgenin hukuki statüsünün bir zemine oturması sonucunda büyük devletlerin çıkarlarının zedeleneceği yorumudur (Amirbek, 2015: 25). İran'ın ise bu denklemde ki savunması kıyıdaş beş devletin Hazar Denizi'ni kullanması ve başkaca bir devletin bu havzada yer almaması şeklindedir (Gamsız ve Gürson, 2019: 315). Bütün bu değerlendirmeler bağlamında İran Hazar jeopolitiği çerçevesinde Orta Asya'da mevcut bulunan Türk Cumhuriyetleri ile ilişkisini güçlendirme yoluna gitmektedir. İranlılar açısından Orta Asya kendilerinin tarihi ve kültürel açıdan ayrılmaz bir parçası olarak nitelendirilip kader ortağı olarak nitelendirdikleri bir bölgedir (Davutoğlu, 2012: 459).

Basra Körfezi

Jeopolitik açıdan hâkimiyet kurmak amacıyla İran için önemli olan bölgelerden biri de Basra Körfezi'dir. Basra Körfezi'ne kıyıdaş pek çok devlet bulunmakta olup bu devletler İran, Bahreyn, Katar, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Irak, Umman ve Kuveyt'tir (Şekil 3), (Demir, 2014: 108). Dünya enerji arzının büyük kısmının

Basra Körfezi'nden karşılanması ile beraber bölgede üretilen petrol, doğalgaz ve diğer ürünlerin sevkiyatının da buradan yapılması Basra Körfezi'ni İran için çok önemli bir alan haline getirmektedir (Elçi, 2019: 154). Basra Körfezi'nin bu ekonomik özelliklerinin yanında, Orta Doğu coğrafyasının dünyaya açılan kapısı olması nedeniyle Basra Körfezi üzerinde büyük güç mücadeleleri yaşanmaktadır (Harunoğulları, 2017: 123). Basra Körfezi'ndeki güç mücadelesi özellikle Suudi Arabistan ve bu ülkeye taraf olarak Birleşik Arap Emirlikleri ile İran arasında şekillenmiş ise de bu gerilim bölgesel hale gelmiş ve başta Yemen, Suriye ve Lübnan gibi ülkeler olmak üzere birçok ülkede bu gerilimin yansımaları gözlemlenmiştir (Konukçu, 2018: 24). Bu gerilemeler bölgesel kalmamış zamanla uluslararası boyuta taşınmıştır. Nitekim son bir yıl içinde İran, ABD ve İngiltere arasındaki bu güç mücadelesi karşılıklı tacizlerle devam etmiş ve hatta ülkelerin birbirlerinin gemilerini rehin almalarına kadar gitmiştir. Ayrıca özellikle son dönemlerde Suudi Arabistan'ın, Şii liderleri kendi ülkelerinde idam etmesi ve Bahreyn'in ülkede ortaya çıkan Şii ayaklanmasından İran'ı sorumlu tutması özellikle Basra Körfezi'nde yaşanan jeopolitik mücadelenin yansımaları olarak değerlendirilmektedir (Konukçu, 2018a: 24-25).

Şekil 3. Basra Körfezi'ndeki Petrol ve Doğalgaz Kaynakları, (Yegin, 2016'dan alınmıştır).

Basra Körfezi'nin tarihsel düzlemde de jeopolitik öneminden bahsetmek adına 1945 tarihinde yapılan Unthinkable Operasyonuna vurgu yapmak yerinde olacaktır. İngilizlerin Sovyetlere karşı Basra Körfezi'nde jeopolitik yer edinmelerine karşı yapılmış askeri operasyonun askeri ve stratejik amacı çok net ve basitti: Bu bölgenin zengin hidrokarbon enerji kaynaklarına erişimin engellenmesi ve sıcak denizlere inecek yolun Sovyetlere bırakılmamasıydı (Hasanov, 2012: 429). Dolayısıyla Basra Körfezi bir yandan zengin enerji kaynakları nedeniyle önem arz ederken diğer taraftan önemli ulaşım güzergahı

olması stratejik önemini arttırmakta ve büyük devletler arasında da rekabetin yaşanmasına neden olmaktadır (Çolak vd., 2019: 11). Wallerstein jeopolitik mücadele alanlarında hâkimiyetin önemi vurgularken sanayileşme ve sanayiye büyüme gücünü verecek enerji kaynaklarının önemini vurgulamış ve bu denklemde enerjiye sahip olmanın yanında erişimin ve sevkiyatında önemine değinmiştir (Wallerstein, 2015: 156). Bu yorumdan da anlaşılacağı üzere Basra Körfezi bu konuda gayet mümbit bir coğrafyadır. Ayrıca büyük devletlerin bölgede var olan diğer devletleri kontrol altında tutmasına neden olacak jeopolitik konuma sahiptir.

Basra Körfezi ile yakından bağlantılı bir başka çok önemli jeopolitik alan Hürmüz Boğazıdır. Hürmüz Boğazı, Basra Körfezi'ni kontrol altında tutmak için en elverişli nokta olup Umman ile İran arasında bulunmaktadır. Ayrıca Hürmüz Boğazı'ndan günlük takriben 19 milyon varil petrol sevkiyatı yapıldığı belirtilmektedir (BBC, 2019). Bu bağlamda Hürmüz Boğazı dünya petrol arzında çok önemli yere sahiptir. Ayrıca İran'ı düşman olarak konumlandıran diğer devletler açısından ise kontrol altına tutulması zaruri bir bölge olarak kabul edilmektedir. Davutoğlu (2012) Hürmüz Boğazı'nı "*Arap yarımadası ile Asya kıtasının güney Hint kuşağını ayıran ve hammadde kaynakları açısından son derece zengin Basra Körfezi'ni Hint Okyanusu'na bağlayan...*" şeklinde tanımlayarak, Hürmüz Boğazı'nın stratejik önemini vurgulamaktadır (Davutoğlu, 2012: 162). Hürmüz Boğazı İran'ın enerji transferi açısından önemli olduğu kadar güvenliği açısından da büyük önem taşımaktadır. Nitekim İran güvenlik kaygıları nedeniyle 1982 tarihli BM Uluslararası Deniz

Sözleşmesi'ne taraf değildir ve sözleşmenin getirdiği hak ve yükümlülükleri de önemsememektedir. Çünkü İran devletine göre bu sözleşme ile “*savaş gemilerinin karasularından geçiş hakkına sahip olacağı ve gemilerin uluslararası boğazlardan transit geçiş yapma hakkına sahip olacağı*” gibi yükümlülüklerin ortaya çıkacağı ve bunun da İran'ın egemenliğine müdahale olacağı gibi jeopolitik çıkarlarına da ters düşeceği kanaatindedir (Bagheri, 2013: 156). Dolayısıyla İran Hürmüz Boğazı'nın kontrolü noktasında tek yetkili olarak kendisini görmektedir. Örneğin İran'ın, İran-Irak savaşı döneminde yaptığı ilk iş, Hürmüz Boğazı'nı uluslararası gemilere kapatacağı ultimatomeni vermek olmuştur (Celalifer Ekinci, 2012: 23). Benzer şekilde İran'a karşı ambargoların yoğunlaştığı 2011 ve 2012 yıllarında, İranlı yetkililer “ambargoların yoğunlaşması durumunda Boğaz'dan bir damla petrolün dahi geçemeyeceği” şeklinde tehditleri olmuştur (Celalifer Ekinci, 2012: 29). Hürmüz Boğazı'nın en dar noktasının İran'ın Çabahar Limanı'nın bulunduğu bölgede yer alması ve İran'ın bu noktayı kontrol altında tutması, İranlı yetkililerin dünya devletlerini rahatça tehdit etmelerini sağlamaktadır (Tüysüzoğlu, 2011: 46). İran'ın Hürmüz Boğazı'nı kontrol altında tutmak için birtakım askeri çeşitli askeri müdahaleler yapabilmektedir (Demir, 2014:119). Başta savaş dönemlerinde olmak üzere zaman zaman da ülkeler arasında tansiyonların yükseldiği dönemlerde tehdit olarak gördüğü ticari ve askeri gemileri gerek batırması gerekse de bloke etmesi İran'ın Hürmüz Boğazı konusunda ne kadar hassas olduğunu göstermektedir. Hürmüz Boğazı'nda söz konusu olabilecek sorunların gerek İran için gerekse de dünya için ciddi maliyetleri

olacağı kabul edilmektedir. Bu minvalde İran da söz konusu olabilecek gerginlikleri istememekte ancak kaçınılmaz durumlarda elindeki kozları öne sürmektedir. İstikrarın ve seyrüsefer güvenliğinin hâkim olduğu bir Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı tablosu İran için daha tercih edilir görünmektedir. Ancak İran'a göre milli güvenliğinin ve bağımsızlığının devamı için Hürmüz Boğazı'nı kontrol altında tutulması vazgeçilmez bir önceliktir. Bölgede ABD'nin üslerinin yer alması ve ABD'nin bazı deniz filolarını bölgeye konuşlandırması İran açısından tehdit olarak algılanmaktadır. Ancak gerek ABD'nin gerekse de İran'ın bu noktada tırmanacak gerginliğin vahameti ve doğuracağı olumsuz sonuçlar konusunda bilinç düzeyleri oldukça yüksektir. Bu çerçevede taraflar daha suhuletle ve mevcut pozisyonlarını tahkim ederek denge halinde süreci yürütmektedir (Celalifer Ekinci, 2012: 38).

Şii Hilal ve Teopolitiği

İran'ın bir başka jeopolitik önceliği ise Orta Doğu'da Şii Hilali denen politikayı güçlendirip bölgesel hâkimiyetini pekiştirmektir (Salihi, 2019: 183). Devrim sonrasında Şia kimliği ülke içinde olduğu kadar İran'ın dış politikasının da merkezine oturtulmuştur. Özellikle bölgesel güç anlamında bu kimlik çok daha büyük önem kazanmaktadır. Bu nedenle İran kamu diplomasisinin temelini bu Teopolitik politika oluşturmaktadır. Ekşi (2017)'ye göre "*Din anlamına gelen teo ile siyaset kavramlarının birleşiminden türetilen teopolitik, dar anlamda siyaseti dini referanslar üzerinden düşünme ve formüle etme olarak tanımlanabilir.*" Gerçekten de İran'ın dış

yoğunluğunu Şiilerin oluşturduğu ya da iktidarda Şiilerin bulunduğu bölgelerde) yumuşak güç ve gerekirse sert güç veya asimetrik unsurlara başvurarak müdahale etmektedir (Konukçu, 2018b: 82). Örneğin İran'ın, Suriye'yi Orta Doğu'daki Şii Hilali'nin sacayağını oluşturacak ülke olarak görmesi nedeniyle Suriye'de yüksek maliyetli askeri operasyonlara kalkışmakta, Suriye hükümetine lojistik destek ve maddi yardımlarda bulunmaktadır (Bilgetürk, 2018: 400).

Benzer şekilde İran için Orta Doğu'daki en önemli ülke Irak'tır. Bu durum Irak'ın Basra Körfezi'ndeki konumu ile alakalı olduğu gibi Şii Teopolitik açısından taşıdığı önemle de ilgilidir. Özellikle nüfus yoğunluğunu Şiilerin oluşturduğu Irak aynı zamanda Şii teolojik yaklaşımının temel çıkış noktası olan Kerbela Olayının yaşandığı toprakları içermektedir. Gerçekten de Şiilik genel itibariyle İran'ın kendi milli yaklaşımı ve Fars milliyetçiliğinin etkisi ile yoğrulmuş ve nevi şahsına münhasır bir İslam Dininin yorumu olarak kabul edilmiştir. Fakat bununla beraber Şiilik açısından iki kent ön planda tutulmuş ve bu kentlerin Kum ve Necef olduğu aktarılmıştır (Salihi, 2011: 206). Bu sebeple Irak Şii jeopolitik açısından ciddi bir öneme sahiptir. Nitekim İslam Devrimi'nde öncü rol oynayan alimlerin büyük çoğunluğu Irak'ın Necef kentinde yetişmiştir. Ancak devrim sonrası bu alimlerin başkenti Kum şehri olmuş ve Necef'in önemi zamanla azalmıştır. Buna rağmen yukarıda zikredildiği gibi Irak, İran açısından önemli bir politik konumu haizdir. Bu nedenle İran, hem Orta Doğu hem de Irak bağlamındaki politikalarında ve ABD, İngiltere, İsrail, BAAS rejimleri/Arap milliyetçilikleri ve Vahhabilik karşıtlığı politikalarını meşrulaştırmak için büyük ölçüde Şii

Teopolitiğe başvurmaktadır. İran'da rejimin iç kamuoyunda birlik ve bütünlüğü sağlanmak için her daim bir "öteki" ye ihtiyaç duyuyor olması, İran'ın zaruri olarak Şii Teopolitiğe başvurmasına neden olmaktadır (Kolsuz, 2017: 14).

İran'ın Şii Hilali jeopolitiğinde sacayağını oluşturan doktrinlerden bir diğeri ise antiemperyalizm bağlamında ABD karşıtlığı ve bu karşıtlığa bağlı olarak İsrail ile Filistin meselesi üzerinden takılan düşmanca tavırlardır (Başaran, 2017: 227). Bu yaklaşım İslam Dünya içinde İran'ın kendi meşruiyetini arttırmak için kullandığı bir argüman olarak Şii Hilali jeopolitiğine katkı sağlamaktadır. Şii Hilali jeopolitiğin gelip dayandığı yer ise bir noktada rejim ihracı denilen politika olup İran'ın rejim ihraç edebilmesi durumunda kendi mevcudiyetini ve gücünü giderek arttıracacağı ve bunla bağlantılı olarak söz konusu coğrafyalarda kendisine ciddi bir nüfuz alanı sağlayacağı düşüncesidir (Şahin, 2007: 11). Özellikle İran'daki İslami rejimin "Ne Doğu Ne Batı" politikası çizgisinde olması bu rejimin bölge devletleri ve ABD tarafından bir çeşit düşman olarak algılanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Fars milliyetçiliği ile Şiilik karşıtlığını körükleyen ABD bir nevi İran'ın bugünkü politikalarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bunun yanında 11 Eylül sonrasında ABD'nin Afganistan ve Irak'a müdahaleleri İran'ın ABD karşıtlığı politikasını güçlendirmiş ve bölgede nüfuz kurması açısından önemli bir politik araç olmuştur (Akkoyunlu, 2007: 73). Bu durum birçok araştırmacı tarafından bir nevi danışıklı dövüş olarak algılanmıştır. Nitekim Irak'ta özellikle ABD işgali sonrasında kurulan partilerin genel itibariyle Şii olması ve hem ABD hem de İran tarafından desteklenmeleri bu tür iddiaları

güçlendirmektedir (Goldstein ve Pevehouse, 2017: 116). Bu durum İran'ın söylemleriyle çelişmekte ve ABD ile gizli işbirliği içerisinde olduğuna dair yorumlara sebebiyet vermektedir.

Sonuç olarak İran Şii Hilali jeopolitiği çerçevesinde gerek Lübnan'da konuşlanan Hizbullah, Suriye'de Esed rejimine yardım amacıyla bulunan Devrim Muhafızları Ordusu ve Şii milisler, gerekse de Irak kökenli Haşdi Şabi ve Şii tandanslı diğer örgütler eliyle İran'dan Akdeniz'e kadar yer alan koridoru hâkimiyeti altında tutmaya çalışmaktadır. Ayrıca aynı amaçlar doğrultusunda Yemen'de asimetrik unsurlar vasıtasıyla Suudi Arabistan ile vekalet savaşı yürütmekte, Bahreyn'de Şii halk üzerinde etki kurarak Bahreyn'in Sünni yönetimine karşı halk ayaklanmalarına destek vermektedir. Netice itibariyle İran Şiiliği gerek yumuşak güç vasıtalarıyla gerekse de sert güç olarak tanımlanan askeri ve asimetrik unsurlarla yaymak ve bölgesel güç tahkiminde bulunmaktadır.

SONUÇ

İran jeopolitiğinin üç temel unsuru olan Hazar Denizi, Basra Körfezi ve Şii Hilal anlayışı aynı zamanda bölgenin siyasi ve ekonomik geleceği ile yeniden şekillenmesi açısından da son derece önemlidir. Bu iki ögeden Hazar Denizi ve Basra Körfezi İran'ın jeostratejik konumunu güçlendirirken, Şii Hilal anlayışı ve hareket noktası ise İran'ın iç ve dış siyasetine yön vermektedir. Gerçekten de İran'ın Hazar Denizi ile Basra Körfezinde sahip olduğu uzun sahiller ve bu sahillerin stratejik noktaları bir yandan İran'ı güçlü kılarken diğer taraftan İran'ın Orta Asya ile Kafkasların uluslararası ulaşım yolunun

üzerinde olmasını sağlamıştır. Ayrıca bu alanların dünyanın iki büyük enerji havzası olması, İran'ı ekonomik açıdan da vazgeçilmez kılmaktadır (Yegin, 2016: 9). Bu fiziki avantajlar yanında İran'ın izlediği Şii Teopolitik bölge ülkeleri için olduğu kadar dünyanın süper gücü olan ABD için de oldukça önemlidir. Çünkü İran'daki rejimin biçimi ve ideolojisi ABD'nin Orta Doğu'daki politikalarını büyük ölçüde etkilemektedir. Akkoyunlu (2007)'nin da belirttiği gibi "Orta Doğu'da İran'ın desteklemediği bir oluşum uzun süre var olamayacağı gibi İran'ın elde edilememesi halinde bölgeye hâkimiyet de söz konusu olamayacağı" gerçeği bölgenin jeopolitik açıdan İran'a ne derece bağımlı olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak İran'ın jeopolitik kaygılarına yön veren temel unsurlar Hazar Denizi ve Basra Körfezindeki petrol ve doğalgaz ile bunların taşınması iken, bölgesel güç olarak varlığını korumak ve nüfuz sahibi olmak için de Şii Hilal Teopolitiğine başvurmaktadır. Bu nedenle Hazar ve çevre jeopolitiğinde hem bazı dini argümanlar ortaya atarak hem de daha yoğun bir şekilde ortak kültür ve tarih vurgusu yaparak da ön plana çıkmaya çalışmaktadır. Lakin Orta Doğu bölgesinde jeopolitik amaçları doğrultusunda kullandığı tek araç Şii Teo-jeopolitiği diyebileceğimiz yaklaşımdır. Gerek Mehdi inancı üzerinden gerek Şii Hilali doktrini çerçevesinde gerekse de rejim ihracı ve Müslüman mazlumların sesi olarak kendisini takdim etmesi şeklinde Orta Doğu'da kendine alan açmaya çalışmaktadır. Bütün bunlara ek olarak yumuşak gücü tamamlayan sert güç unsurları da mevcuttur.

KAYNAKÇA

Abrahamian, E. (2019). *Modern İnan Tarihi*. Őendil, D. (Çev.), Türkiye İŞ Bankası Yayınları, İstanbul.

Adıbelli, B. (2017). *Pax Persica:İnan Jeopolitiği*. IQ Kùltür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Akkoyunlu, N. (2007). Değişen Dünya Dúzeninde İnan Jeopolitiği. 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 10-15 Eylül, Ankara, ss. 63-76

Amirbek, A. (2015). Soğuk Savaş Sonrası Hazar'ın Statüsü ve Sınırlandırma Sorunu: Kıyıdaş Devletlerin Yaklaşımları AçıŐından Analizi. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yaz 2015(46):23-48.

Aslanlı, K., (2018). Hazar Denizi'nin Jeopolitik ve Jeoekonomik Konumu: Enerji, Taşımacılık, Hukuk ve Çevre Boyutları. İram, Ekim 2018,https://iramcenter.org//d_hbanaliz/Hazar_DeniziYnin_Jeopolitik_ve_Jeoekonomik_Konumu.pdf, (23.05.2020)

Bagheri, S. (2013). İnan ve Deniz Hukuku: Güncel Tartışmalar. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakóltesi Dergisi*, 17(3-4):155-182

Baysoy, E. (2017). Jeopolitik Kayma: Denge KuŐaklarından Geçit BölĐelerine. *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 7(2):89-101.

- Başaran, D. (2017). Realizm-İdealizm İkilemi Bağlamında İran'ın Dış Politika Yönelimlerine Teorik Bir Bakış. *Ankasam Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1(2):220-244
- Bilgetürk, İ. (2018). İran'ın Suriye Politikası Bağlamında Şiilik ve Şii Milisler. *Ankasam Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2(2):398-438
- Birsel , H. (2013). İran'ın Jeopolitik Özelliklerinin Değişik Açılardan İncelenmesi. (Der.).*Arap Baharında Son Durak İran* (s. 19-38). Birsel, H. Ed.), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Brzezinski, Z. (2005). *Tercih*.Küçük, C. (Çev.), İnkılap Yayınları, Ankara.
- Celalifer Ekinci, A. (2012). İran'ın Stratejik Kartı Olarak Hürmüz Boğazının Önemi. *Akademik Ortadoğu*, 6(2):21-40.
- Çolak, Y., Şahin, M., Sarı, B. ve Tınas, M. (2019). *Doğu Akdeniz'den Basra'ya Krizler ve Düzen*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara
- Dabashi, H. (2008). *İran:Kenetlenmiş Halk*.Ayhan, E.(Çev.), Metis Yayınları, İstanbul.
- Davutoğlu, A. (2012). *Stratejik Derinlik*. Küre Yayınları, İstanbul
- Davutoğlu, A. (2011). *Küresel Bunalım*. Küre Yayınları, 2011
- Demir, A. (2014). İran'ın Basra Körfezi'ni Bloke İhtimali ve Hürmüz Boğazı'ndan Geçişlerin Uluslararası Hukuk Açısından Analizi. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 13(1):107-140
- Demir, K.A. (2019). Karadeniz'in Türkiye için Kıyısal Jeopolitik Açından Önemi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 15(32):573-604.

- Djalili, M. R. ve Kellner, T. (2009). *Yeni Orta Asya Jeopolitiği*. Uzmen, R. (Çev.), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul
- Doğan , H. (2014). İran Siyasi Tarihi. (Der.).*İran: Değişen İç Dinamikler ve Türk-İran İlişkileri* (s. 3-58). Tamçelik, S.(Ed.), Gazi Kitapevi, Ankara.
- Ekşi, M. (2017). İran'ın Transosyal ve Teopolitik – Şiilik – Temelli Kamu Diplomasisi.*ANKASAMBölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1(2):46-66.
- Elçi, İ.H. (2019). İran Jeopolitiğinin Enerji Politikalarına Etkisi. *International Journal of Political Studies*, 5(3):154-173
- Erden, M. S. (2017). *Türkiye ve İran'da Vatandaşlık ve Etnisite*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Erdoğan, H. (2008). *Büyük Pers Düşüncesinden Zülfikar'ın Yumruğuna İran*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Yayınları, İstanbul.
- Erol, M.S. ve Bilgetürk, İ. (2020). Mehdilik Anlayışı Kapsamında İran Dış Politikası Üzerine Bir İnceleme. *Ankasam Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 4(1):240-280
- Gamsız, S. ve Gürson, A.P. (2019). *Büyük Güçlerin İran Planı*. Detay Yayıncılık, Ankara
- Garthwaite, G. (2019). *İran Tarihi*. Aytuna, R. (Çev.), İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Goldstein, J.S. ve Pevehouse, C.P. (2017). *Uluslararası İlişkiler*
Özdemir, H. (Çev.). BB101 Yayınları, Ankara

Göktaş, İ. (2020). *Mardin Müzesi 'nde Bulunan Safevî Hânedanın Son
Dönemi ile Avşar Hânedanı Dönemine Ait Sikkeler*. Gaziantep
Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans
Tezi, Gaziantep.

Gündoğan, Ü. (2016). *İran ve Ortadoğu*. Adres Yayınları, Ankara.

Hafeziniya, M. (2017). *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*. Dilek, K.
(Çev.), İraniyat Yayınları, Ankara.

Harunoğulları, M. (2016). Jeopolitik Rekabet Alanı: Hazar Havzası ve
Türkiye. *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, 13-14 Ekim,
Ankara, ss.401-413

Harunoğulları, M. (2017). Orta Doğu Jeopolitiği ve Küresel Güçlerin
Enerji Mücadelesi. *Humanitas Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*,
5(9):121-137

Hasanov, A. (2012). *Jeopolitik*, Ağaoğlu, A. ve Şammedov, F. (Çev.),
Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul

<https://www.bbc.com/news> (Haziran 2019). Why does the Strait of
Hormuz matter? [https://www.bbc.com/news/av/world-middle-east-
48586787/why-does-the-strait-of-hormuz-matter_23.05.2020](https://www.bbc.com/news/av/world-middle-east-48586787/why-does-the-strait-of-hormuz-matter_23.05.2020).

Karadeniz , Y. (2012). *İran Tarihi (1700-1925)*. Selenge Yayınları,
İstanbul.

Kashani-Sabet, F. (2018). *Sınır Kurguları İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)*. Şendağı, D. (Çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Kolsuz, K. (2017). Mezhep ve Kimlik Bağlamında Ortadoğu'da İran'ın Güç ve Güvenlik Politikaları. *Ankasam Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1(2):11-45

Konukçu, Y. (2018a). Jeopolitik Güç Mücadelesi ve Basra Körfezinin Önemi. *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 9(2):19-36.

Konukçu, Y. (2018b). İran'ın Bölgesel Güvenlik Stratejisi: Bir Güç Döngüsünün Değerlendirilmesi. *Bitlis Eren Akademik İzdüşüm Dergisi*, 3(3):74-91

Naskali, E. t.y. İran. *islamansiklopedisi.org.tr/iran*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/iran> (30.12.2019).

Okyar, O. (2014). *İran ve Demokrasi*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Özgüdenli, O. (2019, Aralık 31). *islamansiklopedisi.org.tr/iran*. [islamansiklopedisi.org.tr: https://islamansiklopedisi.org.tr/iran](https://islamansiklopedisi.org.tr/iran) adresinden alındı.

Özyılmaz, B. (2014). Türkiye-İran İlişkilerinde Belirleyici Etmen Olarak Karşılıklı Algılar. (Der.). *İran: Değişen İç Dinamikler ve Türk-İran İlişkileri* (s. 3-58). Tamçelik, S.(Ed.), Gazi Kitapevi, Ankara

Salihi, E. (2019). Orta Doğu'da Oluşan Yeni Dengeler ve Şii Hilali Söylemi. *Bilgi Strateji Dergisi*, 2(4):183-202)

Sanyürek, M.B. (2018). Şii Jeopolitiği ve İran. *Social Mentality And Researcher Thinkers Journal*, 4(14):1139-1160

Sarıkaya, Y. (2008). *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Miliyetçilik*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Stratejik Ortak, (2020). <https://www.stratejikortak.com/2020/05/iran-ortadogu-strateji-sii-hilali.html> adresinden alınmıştır.

Şahin, M. (2007). İran Dış Politikasının Dini Retoriği. *AkademikOrtadoğu*, 2(4):9-19

Şeriatî, A. (2016). *İran ve İslam*.(Çev.), Çamurcu, K. (Çev.), Fecr Yayınları, Ankara.

Ticaret Bakanlığı, (2019). <https://ticaret.gov.tr/blog/ulkelerden-ticari-haberler/turkmenistan/hazara-kiyisi-bulunan-ulkeler-ticari-ve-ekonomi-anlasmasi-imzaladi>

Tüysüzöğlü, G. (2011). Toplumsal Kimliğe Dayalı Güvenlikleştirmenin Siyasal Sorunlar Bağlamında İrdelenmesi: Belucistan Örneği. *Güvenlik Stratejileri*, 11(21):39-87.

Üstün, İ. (2000). Safevilerden Günümüze Kadar İran. (Der.)*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 22.Cilt (s. 400-404). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Wallerstein, I. (2015). *Jeopolitik ve Jeokültür*. Özel, M. (Çev.), Küre Yayınları, İstanbul.

Yegin, A. (2016). *İran'ın Sert Gücü*. SETA Yayınları, İstanbul.

BÖLÜM 23

TÜRK KÜLTÜRÜNDE KADIN GİRİŞİMCİLİK

Prof. Dr. H. Mustafa PAKSOY*

Dr. Meryem GÜL**

Dr. B. Dilek ÖZBEZEK***

*Gaziantep Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, Yönetim ve Organizasyon ABD

hmpaksoy@yahoo.com

**Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Düziçi Meslek Yüksekokulu, Öğr. Gör.
meryemgul@osmaniye.edu.tr

***Gaziantep Üniversitesi, İslâhiye İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, Yönetim
Bilimleri, Öğr. Üyesi ABD dilekozbezek@gmail.com

1.GİRİŞ

Günümüzde girişimcilik, rekabeti ve ekonomik büyümeyi teşvik edebilecek yeni girişimlerin sayısının artmasında (Mathew, 2010: 163) ve ekonomik kalkınmada itici bir güç olarak kabul edilmektedir (Mehmeti vd., 2017: 9). Bu nedenle ülkelerin sosyal ve ekonomik yapısının gelişmesi ve kalkınmasında önemli bir rol oynayan girişimcilik (Marangoz vd., 2016: 26) günümüz iş dünyasında birçok ülkede önemli bir hareket haline gelmiş ve tüm çalışma alanlarında kabul görmüştür.

Girişimcilik bir ülkenin sosyo-ekonomik büyümesinde önemli bir rol oynamakta ve girişimci ekosistemde, kadın girişimciler de sosyo-ekonomik kalkınmanın yeni büyüme motoru olarak görülmektedir (Nasir vd., 2019:35). Özellikle son zamanlarda dünyada yaşanan ekonomik, sosyal ve hukuki gelişmeler kadınları iş dünyasının vazgeçilmez bir parçası haline getirmiştir (Çetin-Karabat ve Sönmez, 2012: 1). Çağdaş dünyada kadın girişimciler sadece ülkenin ekonomisini değil teknolojik, politik, sosyo-kültürel ve daha birçok farklı alanda ülkenin geleceğinin daha iyi bir temele sahip olmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda günümüzde ekonomik büyüme ve kalkınmanın temeli olarak görülen kadın girişimcilerin sayılarının arttırılması hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir (Sümer ve Güven, 2019: 2; Cansız ve Tekneci, 2018: 155-156).

Literatürde kadın girişimciler ile ilgili çalışmaların son yıllarda (hala birtakım eksikliklerin olmasına karşın) giderek arttığı görülmektedir.

Kadın girişimcilerin kurdukları işletme sayısının ve ekonomiye katkılarının artması ile birlikte konuya duyulan ilgi daha da artmaya başlamıştır (Güney, 2006: 30). 1980’li yıllardan itibaren kadın girişimcilik dünya genelinde farklı disiplinlerin ilgi alanı haline gelmeye başlamış ve kadın girişimcilik ile ilgili yapılan çalışmalar; kadınların sosyo-demografik özelliklerinin belirlenmesi, girişimci olma nedenleri, iş kurma ve sürdürmede karşılaştıkları sorunlar ve örgütlenme eğilimleri üzerine olmuştur (Yetim, 2002 :81). Bu çalışmada ise Türk kültüründe kadın girişimciliği konusu tarihsel süreç olarak; Eski Türk Devlet geleneğinde kadın girişimciliği, İslamiyet sonrası Türk kültüründe kadın girişimciliği, Osmanlı Devleti’nde kadın girişimciliği ve Cumhuriyet’in ilanından sonra kadın girişimciliği olarak ele alınmıştır.

2.GİRİŞİMCİLİK

Sosyal, ekonomik, kültürel, kişilik ve demografik unsurların bir araya gelmesi ile ortaya çıkan girişimcilik, toplumların başarılı olmalarında önemli bir rol oynamaktadır. Dört üretim faktöründen biri olan girişimcilik, ülkelerin gelişmesi ve kalkınması için önemli bir faktör olarak görülmektedir (Okutan ve Balaban, 2014: 11). Tarihi neredeyse insanlık tarihi kadar eski olan “girişimcilik” kavramı ekonomik ve toplumsal gelişmede her zaman anahtar bir rol oynamıştır. İlk çağlardan beridir insanlar ihtiyaçlarını karşılamak için üretim faaliyetleri gerçekleştirmiş ve bu durum girişimcilik kavramını ortaya çıkarmıştır. Girişimcilik ile ilgili gelişmeler bugünkü modern üretim ve yönetim tekniklerine varıncaya kadar farklı evrelerden geçmesine

karşın girişimcilik tarihsel süreçte önemini koruyup sürdürmüştür (Özyılmaz, 2016: 16).

Fransızca “entreprendre” ve Almanca “unternehmen” sözcüklerinden türetilmiş olan ve Türkçe ’de “üstlenmek” anlamına gelen girişimcilik kavramının günümüzde kabul gören ilk tanımı 1755 yılında Richard Cantillon tarafından yapılmıştır. Cantillon girişimciyi kar elde etmek için risk alan ve işlerini organize eden birey olarak tanımlamıştır (Çalışır ve Çakmak-Kılıçaslan, 2017: 126). Jean Babtiste Say ise iktisat literatüründe girişimcilik kavramını bugün kullandığımız anlamda kullanmıştır. Say’a göre girişimci, tüm üretim faktörlerini bir araya getirerek ihtiyaç duyulan malları üreten ve karşılığında elde edeceği kârın riskini üstlenen kişidir. Fransız ekonomist Nicolas Baudeau, girişimcinin çeşitli yenilikler yaparak maliyet minimizasyonu ile maksimum karı hedefleyen, yenilikçi bir kişiyi temsil ettiğini belirtirken; Avustralyalı iktisatçı ve siyaset bilimci Schumpeter, 1934’te İktisadi Kalkınma Teorisi olarak adlandırdığı yeniden yayınlanmış çalışmasında girişimcinin yenilikçi özelliğine vurgu yapmıştır (Örnek ve Danyal, 2015: 1148).

Girişimcilik yeni bir iş kurmanın ötesinde yenilik ve yaratıcılık yolu ile risklerin alındığı, toplumsal ve ticari faydanın bir arada yer aldığı bir değer oluşturma süreci olarak tanımlanmaktadır (Ülgen vd., 2017: 30). Bir diğer ifade ile girişimcilik; teknolojik yeniliklerin üretilmesi, ekonomik verimliliği artırarak yeni istihdam alanları oluşturma ve (Zhang vd., 2014:623) kar elde etmek için gerekli riskleri alarak yeni bir iş kurma, geliştirme ve yürütme faaliyeti olarak da ifade

edilmektedir (Nasir vd., 2019:36). Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde, girişimcinin kim olduğu ve girişimcilik kavramının ne olduğu ile ilgili olarak farklı yazarların farklı değerlendirmelerinin olduğu görülmüştür. Fakat, girişimcilik kavramı ile ilgili birçok yazar tarafından yapılan tanımlar farklılıklar içermesine rağmen, yazarların ortak noktalarda buluştukları görülmektedir. Bu ortak noktalar risk üstlenme, yenilikçi düşünme, üretim faktörlerini bir araya getirme, inisiyatif kullanma vb. olarak sıralanmaktadır (Bedük vd., 2016: 4).

Girişimcilik fırsatları görme, risk alma ve yenilik üretme faaliyetlerinin tamamına verilen bir süreç olarak tanımlanırken (Ercan ve Gökdeniz, 2009: 67) girişimci ise risk alan, yenilik yapan, fikir üreten, cesaretle yeni işler yapan, öz güven sahibi, esnek, bağımsız ve kontrol odağı özelliklerine sahip bireyler olarak tanımlanmaktadır (Ağca ve Yörük, 2006: 159). Bir diğer ifade ile girişimci, kendi işini kurma konusunda yenilikçilik, yaratıcılık (Kapur, 2018: 1) inisiyatif becerisine ve motivasyonuna sahip ve her zaman yüksek başarılar arayan bir kişi olarak kabul edilmektedir (Dhaliwal, 2016: 4262). Girişimcilerin temel özellikleri; risk alma, sorumluluk üstlenme, yenilikçi/yaratıcı olma, başarı odaklılık, fırsatları görebilme, insanlarla iyi bir iletişim kurarak onları motive etme, analitik düşünebilme, büyüme tutkusuna sahip olma, cesaret, kararlılık, tutku, ekip kurma, güvenilir olma, ikna kabiliyeti ve liderlik yeteneği olarak sıralanmaktadır (Aslan ve Atabey, 2007:3).

3.TÜRK KÜLTÜRÜ VE GİRİŞİMCİLİK

Toplumların yaşam biçimini belirleyen en önemli unsurlardan biri olarak görülen kültür; toplumlar, iklimsel ve coğrafi etkenler ile birlikte gelenek ve göreneklerden almış oldukları unsurları birleştirerek kendine özgü bir yapıdan meydana gelmektedir (Gögebakan, 2010: 202). Bir milleti millet yapan değerler arasında yer alan kültür, bir milletin kimliğini oluşturan unsurların bütünü olarak tanımlanmaktadır (Acar, 2019: 395). Kültür, bir grupta yer alan bireylerin ortak özellikleri olup, kişiden kişiye aktarılan öğrenilmiş yaşam biçimleri olarak da ifade edilmektedir. Kültür, ait olduğu toplumun tüm etkileşim ve ilişki süreçlerine, kurumsal yapılarına sirayet ederek, bireylerin bütün alışkanlıklarını, üretim ve çalışma biçimlerini, örgütlenme ve yönetim tarzlarını büyük oranda etkilemektedir. Hatta birey ve toplum üzerinde en büyük etkinin kaynağı kültür olarak görülmektedir (Aytaç ve İlhan, 2007: 107).

Kültür insanlığın varoluşundan beri biriktirdiği değerler bütünü olarak birçok alanda etkili olmaktadır. İnsanların bireysel özelliklerinin yanında, içerisinde yer aldığı toplumsal yapı ve bu yapının sahip olduğu anlayışlar kültürü oluşturmaktadır. Bu yüzden bireyler karar alma süreçlerinde bireysel özellikleri kadar kültürden de etkilenmektedir (Soylu,2014: 100). Bu doğrultuda insanoğlunun, insanı insan yapan en önemli faktörlerinden biri olan kültürden soyutlanarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Çünkü bireyler içerisinde yer aldıkları kültürlerin birer yansıması olarak, sahip oldukları kültürleri, oluşturdukları sistemlere iletmektedirler.

İnsanların, örgütlerin, toplumların ve devletlerin geçmişleri hakkında bilgi sahibi olunması bugünlerinin bilinmesi ve geleceğin öngörülmesi sahip olunan kültür hakkında bilgili olmayı gerektirmektedir (Demirel ve Tikici, 2004: 53).

Eski kültür medeniyetlerinden bir olan Türk Milleti gerek kurduğu güçlü devletler gerek ise tarih sayfalarına geçen zaferleri ile dünya tarihi üzerinde büyük izler bırakan bir millettir. Dünya üzerinde üç kıtaya yayılmış bulunan toprakları yönetmek, bu toprakları kendi kültürü ile inşa etmek ve farklı dil, din ve ırka sahip insanları bünyesinde toplamak Türkleri dünyadaki diğer milletler arasında farklı bir yere taşımıştır. Türkler tarih sahnesinde yer aldıkları ilk yıllardan itibaren uzun bir zaman göçebe bir yaşam sürmüştür. Bu nedenle Türklerde ilk dönemlerde hayvancılığa dayanan bir ekonomik yapı bulunmaktadır (Kara, 2010: 482). Fakat hayvancılığa dayanan bozkır ekonomisi, Türklerin geçimini sağlaması için yeterli olmayınca Türkler ticaret ile ekonomilerindeki bu eksikliği gidermeye çalışmışlardır. Kendi ihtiyaçlarının fazlasını başkalarına satmaya ve kendilerinde olmayanları başkalarından almaya başlamışlardır (Mandaloğlu, 2013: 134).Osmanlı Devleti döneminde ise Türkler ticaret dışında bırakılarak ticaret işi Ermeni, Yahudi ve Rumlar tarafından üstlenilirken Türkler, tarım, askerlik, ulemalık ve bürokratik gibi işlere yönlendirilmişlerdir (Aşkın vd., 2011: 62;Öztürk, 2016: 7).Osmanlı Devleti'nin sona ermesiyle yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Kurtuluş Savaşı ile kazanmış olduğu ekonomik bağımsızlığını ekonomik alanda da sürdürmek için girişimciler grubu yaratma çabasına girmiş ve İzmir İktisat

Kongresinde alınan karara göre özel teşebbüse dayalı, korumacı ve milli bir iktisat politikası öngörülerek devletin girişimcileri destekleyeceği ve koruyacağı yönünde kararlar alınmıştır (Öztürk, 2016: 8-9). Bu dönemde devletin ticari alandaki yaptığı yönlendirmeler ve uygulamış olduğu politikalar ekonominin yapılanması üzerinde temel rol oynamıştır. Bu durum girişimcinin devlet ile olan ilişkisini önemli hale getirmiş (Candan, 2011: 164) ve ulusal ekonominin kurulmasını temel alan bu dönemde yabancıların hakimiyetlerine son vermeye çalışılarak girişimciliği teşvik etmek için bir dizi önlemler alınmıştır. 1923-1930 yılları arasında 178 Anonim şirket kurularak girişimci bir sınıf oluşturulurken, 1927 yılında çıkarılan “Teşviki Sanayi Kanunu” ile sanayi alanında yenilikler yapılmaya başlanmıştır. Bu yıldan itibaren özel teşebbüsler tarafından milli bankalar ve fabrikalar kurulmuştur. Fakat 1929 Dünya ekonomik krizi ile birlikte girişimciliğin geliştirilmesi istenilen düzeye ulaşamamıştır. 1960’lı yıllarda Planlı kalkınma dönemine girilerek girişimcilik ve sanayinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. 1970-1980 yılları arasında ise ithal ikamesi politikasına geçilmesi ile sanayi ve girişimcilik faaliyetleri artmaya başlamıştır (Öztürk, 2016: 9; Aşkın vd.,2011: 66). 1980 sonrası dönemlerde dışa açık ekonomi programı, KOBİ’lere destek sağlayan programlar ve girişimciliği geliştirme uygulamaları gibi gelişmeler yaşanmıştır. 2000’li yıllar ve sonrasında ise piyasalardaki istikrar ve güven ortamı sayesinde girişimcilik faaliyetleri giderek artmaya başlamıştır (Yaşar, 2007: 16-17).

4.KADIN GİRİŞİMCİLİK

Kadın girişimci; yaşamış olduğu evin dışında kendi adına bir ya da birden fazla işyeri olan ve bu iş yerinde mal ve hizmet üretimi yapan kişi, kurum ve kuruluşlarla işi ile ilgili olarak çeşitli bağlantılar kuran ve kurduğu bağlantılar sonucunda kazanç elde eden ve bu kazancı üzerinde hak sahibi olan kadınlar olarak tanımlanmaktadır (Çalışır ve Çakmak-Kılışaslan, 2017: 128). Kadın girişimciler kendine güvenen, yenilikçi, yaratıcı kadınlar olarak tek başına ya da başkaları ile iş birliği içerisinde ekonomik bağımsızlığını elde eden, bireysel, ailesel ve sosyal hayata uyum sağlayarak bir işletmeyi kuran veya işleten başkaları için yeni iş fırsatları üretebilen kadın olarak da ifade edilmektedir (Keskin, 2014: 73).

Kadınların ekonomik güçlerini ve toplumdaki konumlarını ekonomik olarak artıran bir işletme sahipliği yaratma ve kontrol etme eylemi (Sangolagi ve Alagawadi, 2016: 217) olan kadın girişimciliği ile ilgili literatürdeki çalışmalar incelendiğinde farklı yazarların farklı kadın girişimcilik tanımlarının ortaya çıktığı görülmektedir. Kadın girişimcileri tanımlayan kişisel özellikler genel olarak; dinamik, bağımsız, özgüvenli, rekabetçi ve amaç yönelimli olmaları, hırslı olma, risk alma, kendi işini kontrol etme gibi özelliklere sahip olduğu görülmektedir Kadın girişimcilerin sahip oldukları bu özelliklerin kadınlara girişimcilik faaliyetlerinde birtakım avantajlar sağladığı söylenebilir. Girişimcilik faaliyetlerinin kadınlara; özgürlük, maddi bağımsızlık, sosyal çevrenin genişlemesi, sosyal prestij ve özgüven artışı sağlaması bu avantajlardan bazılarıdır. Ayrıca girişimcilik faaliyetleri kadınların belli bir ücret karşılığında çalışmaması,

hammadde temini, üretimi ve ürünlerin pazarlanması gibi konularda bağımsız hareket edebilme yeteneğinin gelişmesini sağlamada ve kendileri için en uygun olan koşulları seçme konusunda bir özgürlük oluşturmaktadır (Yetim, 2002: 89).

Ekonomik büyüme ve kalkınmada önemli bir role sahip olan kadın girişimcilerin iş kurma nedenleri ile ilgili literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde, kadınların iş kurma nedenlerinin itici ve çekici etkenler olarak sınıflandırıldığı görülmektedir. İtici etkenler; ülke ekonomisinden kaynaklanan işsizlik durumu, kadınların çalışmasına uygun olmayan iş koşulları, cinsiyet ayrımcılığı nedeni ile ücretlemede yapılan adaletsizlik, kadının eşinin ölümü ya da eşinden boşanması durumu olarak sıralanabilir. Kadınları çalışmaya çeken etkenler ise kendini geliştirme isteği, kendi işinin patronu olmak, bağımsız olmak, aile ve iş arasında denge kurma gibi etkenler olarak sıralanmaktadır (Tulan ve Türko, 2018: 287; Ballı, 2017: 46). Kadınları girişimci olmaya yönlendiren nedenlerin çoğu ortak olmasına karşın ülkeye, ülke şartlarına ve kültüre göre farklılıklar göstermektedir. Çünkü toplumun kültürel yapısı girişimcilik eğiliminin oluşmasında önemli bir etkiye sahiptir. Örneğin gelişmiş ülkelerde kadınları girişimci olmaya yönlendiren faktörlerin daha çok çeken faktörler; gelişmekte olan ülkelerde ise daha çok iten faktörlerin etkili olduğu görülmüştür. Yapılan çalışmalarda çeken faktöre sahip olan kadın girişimcilerin işlerinde iten faktörlere sahip olan kadın girişimcilere göre daha başarılı oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Keskin, 2014: 75;Aslan ve Atabay, 2007: 4).

5.TÜRK KÜLTÜRÜNDE KADIN GİRİŞİMCİLİK

Girişimcilik türlerinden biri olan kadın girişimcilik konusunda tarihsel süreç içerisinde birtakım gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle sanayileşme ile birlikte dışarıda işçi statüsünde üretime katılan kadınlar, II. Dünya Savaşına erkeklerin katılımı ve savaş sonucunda erkek nüfusunun azalması ile birlikte üretim sürecine dahil olmaya başlamışlardır. Fakat kadınlar bu defa işçi olarak değil, eşlerinden ya da babalarından kalan yerleri işleten ve geçimini sağlamak için yeni iş yeri kuran kadın girişimciler olarak ekonomik hayatta yer almışlardır (Celepli, 2011: 35). Türk devletlerinde de kadınlar sosyo-ekonomik hayatta birtakım roller üstlenmişlerdir. Kadınların üstlenmiş oldukları bu rollerde göçebe ve yerleşik yaşam tarzı, İslamiyet'ten önce inanmış oldukları dinler ve İslamiyet'ten sonraki dönemde İslam dininin etkisi birtakım değişiklikler meydana getirmiştir (Yavuz, 2015: 9). Bu durum Türk kültüründe kadınların tarihsel süreç içerisinde buldukları dönemin değişen nitelik ve koşullarına göre farklı şekillerde girişimcilik faaliyetleri içerisinde yer almasına neden olmuştur (Marangoz vd., 2016: 30). Bu doğrultuda, çalışmanın bu bölümünde Türk kültüründe kadın girişimciliği tarihsel olarak; Eski Türk Devlet geleneğinde kadın girişimciliği, İslamiyet sonrasında Türk kültüründe kadın girişimciliği, Osmanlı Devleti'nde kadın girişimciliği ve Cumhuriyet'in ilanından sonra kadın girişimciliği olmak üzere dört farklı başlıkta ele alınmıştır.

5.1.Eski Türk Devlet Geleneğinde Kadın Girişimciliği

Farklı kültürlerde kadınlara tanınan haklar, yüklenen sorumluluklar ve bakış açısı farklılık göstermektedir. Aynı toplumlarda bile kültür ve din değişiklikleri gibi nedenlerle kadına yönelik değer yargılarında değişiklikler olabilmektedir (Yaşar, 2007: 2). Fakat tarih boyunca Türklerde kadının her zaman önemli bir konumda yer aldığı görülmüştür. Göçebe bir toplumun ferdi olan Türk kadını, çocuklarını ve ailesini ihmal etmeden siyasi, sosyal ve ekonomik yaşantının içerisinde yer almıştır. Bu dönemde kadın, bir yandan siyasi hayat içerisinde yer alarak yönetim ve orduda söz sahibi olurken bir yandan da sosyal ve ailevi hayatını geri plana atmamıştır (Yazıcı-Ersoy,2012:56; Bulut, 2013: 316). Eski Türklerde kadın “*analık*” ve “*kahramanlık*” gibi iki temel özelliği ile ön plana çıkmasına karşılık toplumsal yaşamın hemen hemen bütün alanlarında aktif görevler üstelenmiştir (Çapcıoğlu, 2003: 57).

Orta Asya’da kurulmuş olan Türk devletlerinde kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olduğu ve bu dönemde kadınların sosyo-ekonomik hayatın içerisinde yer alarak aktif görevler üstlendiği görülmektedir (Üstün, 2011: 37). Eski Türk Devlet geleneğinde sosyal hayatın tüm aşamasında kendilerine has özellikleri ile yer alan kadınlar ekonomik alanda da önemli bir konumda yer almaktadır. Eski Türk yaşamında kadınların, kadının erkeğin hayat arkadaşı olduğu düşüncesi ile hareketli yaşam tarzının bir zorunluluğu olarak halıdan dokumaya ve süt ürünlerine kadar birçok ürünün üretimini sağlayarak girişimcilik alanlarda etkili bir şekilde rol oynadığı görülmektedir (Eroğlu, 2016:

446; Özel-Özcan ve Erden-Kaya, 2017: 179). Eski Türklerde kadınların ekonomik hayata katkıda bulunmak için yapmış oldukları işlere bakıldığında ise kadınların genel olarak ev içinde veya ev çevresinde işler yapmış oldukları görülmektedir. Bu dönemde Türk kadınları kilim, halı, harar, çuval dokuyarak, yağ, peynir, yoğurt yaparak, terzilik yaparak ve ticaret ile uğraşarak aile ekonomisine katkıda bulunmuşlardır (Koyuncu-Okca, 2016: 3; Torun, 2019: 30; Hoş, 2001: 11; Avcı, 2016: 229).

5.2.İslamiyet Sonrasında Türk Kültüründe Kadın Girişimciliği

İslam toplumlarında kadınların gerek aile yaşamında gerek ise hukuki, siyasi, sosyal ve ekonomik yaşamdaki konumunu, bir taraftan dini kurallar belirlerken diğer taraftan siyasi, sosyal çevre, etnik yapı ve İslam öncesinden gelen kültür mirası belirlemiştir. Bu nedenle İslam dünyasında kadının her yerde ve her dönemde aynı konumda olmadığı görülmektedir. Fakat bu durum İslam toplumlarındaki kadınların bütünü ile farklı kimlikleri temsil ettiği anlamına gelmemektedir. Çünkü kadınlar sosyal, ekonomik ve hukuki konum açısından her dönemde belirli ortak çizgilere sahip olmuştur (Aydın, 2001: 2). İslamiyet kadına Arap toplumunun o günkü bakış açısından farklı bir perspektiften bakarak kadını o günkü sosyal koşulların etkisinden kurtarmaya çalışmakta ve o dönemde kadınların sahip olmadıkları pek çok hakkı kadınlara tanımaktadır (Şahin ve Toprak, 2016: 213). İslamiyet ile birlikte kadınlar aileleri ve statülerine bakılmaksızın toplumun tam ferdi olarak kabul edilmeye ve önceden sadece

erkeklere tanınan hakları özgürce kullanmaya hukuken ve dinen hak kazanmışlardır (Taslaman ve Taslaman, 2019: 33-35).

İslamiyet sonrası Türk kadın girişimciliğinde,13. Yüzyılda Anadolu'da kurulan ilk kadın teşkilatı olan Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacıları) önemli bir yapılanma olarak görülmektedir. Bacıyân-ı Rûm'un kurucusu Ahi Evran'ın eşi Fatma Bacı'dır. Bu kadın teşkilatı kadınların üretime katılması, ilim ve tasavvufi konularında bilgilendirilmesi alanında büyük çalışmaları olan ve birçok farklı iş alanında faaliyette bulunarak kadın teşkilatlanmasını sağlayan bir kurumdur (Akgül, 2014: 1; Tatlıhoğlu, 2012: 82). Ekonomik yaşam ve üretimi düzenleyici bir rol üstlenen ve tamamen kadınlar tarafından oluşturulan ahi örgütlerinden biri olan Bacıyan-i Rum Teşkilatı, bir kadın girişimcilik faaliyeti olarak görülmektedir. Bacıların ekonomik alandaki faaliyetlerinin başında dokumacılık, örgücülük ve el sanatları gelmektedir. Ayrıca çadırcılık, keçecilik, kilimcilik, boyacılık, çeşitlik kumaşların imal edilmesi ve bunlardan giysi yapılması da Bacıların meşgul oldukları alanlardan bazılarıdır (Sırım, 2015: 123). Bacılar yalnızca el sanatlarında değil, tarla ekip biçme, hayvan bakımı gibi alanlarda faaliyetlerde yer almakta ve ihtiyaçlarının fazlalarını pazarlarda satarak ekonomik hayatın içerisinde yer almaktadırlar (Varinli ve Akgül, 2012: 5).

5.3.Osmanlı Devleti'nde Kadın Girişimciliği

Türk tarihinde kadınlar Göktürkler 'den beri her zaman yönetim ve üretim faaliyeti içerisinde yer almış olmasına karşın kadınların girişimci olarak ortaya çıkışı Osmanlı Devleti döneminde belirgin bir

şekilde görülmektedir (Sırım, 2015: 123). Osmanlı döneminde kadınlar bir takım esnaf ve sanatkâr kuruluşlarının bir parçası olmasalar bile evlerinde üretmiş oldukları ürünleri aracılar olmadan çarşı ve pazarlarda satmışlardır. Şehirler ve kırlarda bulunan ve “*Avrat Pazarı*” olarak adlandırılan bu alışveriş yerlerinde kadınlar tarımsal ürünlerin yanı sıra hayvansal ürünleri ve kendi el işlerini satışa sunmaktadır (Karta, 2016: 110). Kadınlar bu pazarlarda hem alıcı hem satıcı durumundadır. Kadınlar bu pazarlara süt, yoğurt vb. ürünler getirerek karşılığında koku ve esanslar satın almaktadır. Bu pazarların Osmanlı döneminde kadınların girişimcilik yapılanmasında önemli bir yere sahip olduğu belirtilmektedir (Dingeç, 2010: 14).

Türk kadın girişimciliğinde önemli etkileri olan kadın teşkilatı Bacıyân-ı Rûm Osmanlı Devleti döneminde dağılmış olsa bile etkilerini devam ettirmektedir. Bu dönemde birçok faaliyette kadınların yer aldığı bilinmektedir. Ticaret ile uğraşan kadın sayısının az olmasına karşın tekstilci ve çamaşırcı gibi ticarethaneler işleten kadın girişimciler yer almaktadır. Tazminat ile birlikte ise özellikle kadınların eğitim imkanlarının artması nedeni ile kadınlar kamu alanlarında çalışma şansına sahip olmuşlardır. Savaş döneminde ise erkeklerin savaşa gitmesi nedeni ile kadınlar ekonomik hayatta daha fazla yer almaya başlamıştır. Özellikle II. Meşrutiyet Dönemi’nde kadınlar çalışma hayatı içerisinde daha fazla yer alarak terzi, aşçılık, fotoğrafçılık ve dizgicilik alanlarında kendi işyerlerini açmaya başlayarak girişimcilik faaliyetlerinin öncüleri olmuşlardır (Akgül, 2014: 1-2).

Arşiv belgeleri incelendiğinde, Osmanlı devletindeki kadınların tarım ve hayvancılıkla uğraştığı, savaş ve barış sırasında topluma yön verdiği, tekstil endüstrisinde, ev ekonomisinde çalıştığı, ipekböcekçiliği ve dokumacılık ile uğraştığı tespit edilmiştir. Örneğin, 17. Yüzyılda Bursa'da iplik eğirme atölyelerinin yarısından fazlası kadın girişimcilere ait olduğu ve evinde dokuma ve işleme yapan kadınların yanı sıra değirmen ve fırın sahibi kadın girişimcilerin de yer aldığı (Karta, 2016: 142) görülmektedir. Ayrıca, seriye sicilleri ve yabancı konsolosluklar tarafından yazılan çeşitli raporlarda da Osmanlı kadınlarının ekonomik hayatın değişik alanlarında çalıştığı ve girişimcilik ile uğraştığı tespit edilmiştir. Özellikle taşra kesimindeki kadınlar ekonomideki kanunlar ve sosyal normların izin verdiği alanlarda ve ölçülerde el sanatları, tarım ve atölyelerde çalışarak üretime aktif olarak katılmışlardır. Kentlerde ise kadınlar çamaşırcı dükkânı işletme, dokumacılık, hamamlarda çalışma ve bohçacılık gibi ticari faaliyetlerde yer almışlardır (Dulum, 2006: 55). Bu dönemde kadınlar Adana, Konya, Sivas, Kayseri ve Ankara'da dokumacılık; Adana, Urfa ve Halep'te örme makinelerini ve Bitlis'te dokuma tezgahlarını çalıştırarak üretime katkıda bulunmuşlardır (Celepli, 2011: 36). Ayrıca çeşitli kentlerde de (Bursa, Trabzon, Kayseri, Karaman ve Amasya) ekonomik hayatın içerisinde yer alan kadın girişimciler de bulunmaktadır. Memur olarak ulema sınıfı içerisinde yer almayan kadınlar gayrimenkulünü kiraya verme, satma, aldığı parayı başka ekonomik alanlara yatırım için kullanma gibi genel olarak erkeklerin söz sahibi olduğu alanlarda yer almaya başlamışlardır (Dulum, 2006: 56; Solak ve Uysal, 2014: 991).

5.4. Cumhuriyet'in İlanından Sonra Kadın Girişimciliği

Cumhuriyet'in ilan edildiği dönemlerden bugüne kadar kadın girişimciliğini ele aldığımızda özellikle küreselleşme ile birlikte 1970'li yıllardan itibaren iletişim ve ulaşımın artması ile dünya genelinde evinde ve evi dışında girişimcilik faaliyetinde bulunan kadın girişimci sayısında bir artış olduğu görülmüştür (Celepli, 2011: 35).Türkiye'de de aynı doğrultuda 1970'li yıllardan sonra şehirleşme ile birlikte kent kültürünün gelişmesi ve yaşam şartlarının değişmesi ile ev dışında çalışmak isteyen kadın sayısında artışın meydana geldiği tespit edilmiştir (Katkat-Özçelik, 2017: 52).1980'li yıllarda ise Türk toplumunda kadın hareketlerinin ivme kazandığı, liberal ekonomi ve girişimciliğin desteklendiği ve kadın girişimciliğinin de benimsendiği yıllar olarak görülmektedir. Bu dönem ve ileriki yıllarda kadınların işgücüne katılımı ve kendi işlerini yapmaları konusunda yapılan çalışmalar yoğunluk kazanmaya başlamıştır. 1980'li yıllarda kadın girişimciliğinin Türkiye'de öneminin artmasında; AB (Avrupa Birliği), BM (Birleşmiş Milletler), OECD (Ekonomik Kalkınma ve İş birliği Örgütü) gibi uluslararası kuruluşların ve 26 gelişmiş ülkenin gündemine, kadın girişimciliğini teşvik edici ve destekleyici politikaları almaları etkili olmuştur. Buna karşın Türkiye'de kadın girişimciliği ile ilgili çalışmalar 1990'lı yıllarda yapılmaya başlanmıştır. Bunun nedeni artan işsizlik oranını iyileştirebilmek için girişimciliğin desteklenmesi anlayışının hâkim olması ve yoksulluk ile mücadelede kadın girişimciliğinin desteklenmesi düşüncesine dayanmaktadır (Yavuz-Özgül, 2019: 25-26; Erdun, 2011: 43).

Türkiye’de kadın girişimciliği konusu kapsamlı ve geniş olarak ilk defa 1992 yılında İstanbul’da düzenlenen bir sempozyumda ele alınmıştır. Daha sonra 1993 yılında çıkarılan bir kararname ile Türkiye’de kadın girişimciliğinin desteklenmesi amaçlanmış ve Türkiye’de kadınların ekonomik hayata katılabilmeleri için gerek kentte gerek ise kırsal bölgelerde yaşayan kadınlara destekler verilerek politikalar oluşturulmuştur. Türkiye’de 2011 yılında yaygın olarak kullanılmaya başlanılan mikro kredi uygulamaları ile kadın girişimcilerin sayısı artırılmaya çalışılmıştır (Türkten ve Demiryürek, 2015: 58-59).

Günümüzde Türkiye’de kadın girişimciliğini değerlendirdiğimizde ise kadınların hem istihdam hem de işveren olarak sayılarının arttığını görmekteyiz. Buna göre 2000-2018 yılları arasında cinsiyete göre işveren ve yönetici olarak istihdam edilen kişi sayısı Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Cinsiyete Göre İşveren ve Yönetici Olarak İstihdam Edilenler, 2000-2018 (15+ yaş, Bin kişi)

Yıl	İSTİHDAM			İŞVEREN OLARAK ÇALIŞANLAR		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
2000	21 581	15 780	5 801	1 109	1 066	43
2001	21 524	15 555	5 969	1 140	1 100	40
2002	21 354	15 232	6 122	1 186	1 125	61
2003	21 147	15 256	5 891	1 052	1 010	42
2004	19 632	14 585	5 047	999	950	49
2005	20 067	14 959	5 108	1 101	1 051	50
2006	20 423	15 165	5 258	1 162	1 093	69
2007	20 738	15 382	5 356	1 189	1 114	75
2008	21 194	15 598	5 595	1 249	1 172	77
2009	21 277	15 406	5 871	1 209	1 132	77
2010	22 594	16 169	6 425	1 202	1 120	82
2011	24 110	17 137	6 973	1 244	1 157	87
2012	24 821	17 512	7 309	1 239	1 145	94
2013	25 524	17 883	7 641	1 182	1 088	94
2014	25 933	18 244	7 689	1 173	1 079	94
2015	26 621	18 562	8 058	1 175	1 080	95
2016	27 205	18 893	8 312	1 239	1 127	112
2017	28 189	19 460	8 729	1 279	1 167	112
2018	28 738	19 720	9 018	1 282	1 169	112

Kaynak:TÜİK, 2000-2018 İstatistik Göstergeler Veri Tabanı

Tablo 1’de görüldüğü üzere 2000-2018 yılları arasında erkek ve kadınların istihdam oranlarında ve işveren olarak çalışan kadın ve erkek sayılarında sürekli bir artışın olduğu görülmektedir. Bu verilerden hareket ile Türkiye’de kadın girişimci sayısında devamlı bir artışın meydana geldiği söylenebilir. Türkiye’de kadın girişimci sayısında artışın meydana gelmesinde kadınlara yönelik girişimcilik çalışmalarının artmasını sağlamak amacıyla AB, OECD, BM gibi uluslararası kuruluşların kadın girişimciliğini yaygınlaştırıcı ve destekleyici politikalar izlemesinin etkili olduğu söylenebilir (Demir vd., 2017: 315).

Günümüzde kadınların girişimcilik faaliyetleri temelde yapısal uyum politikalarının etkisiyle azalan hane gelirlerine yönelik geliştirilen ve kadınların kendi başlarına küçük işyeri kurma girişimlerine dayanmaktadır. Türkiye’de kadın girişimciler ağırlıklı olarak hizmet sektöründe faaliyet göstermekte, küçük bir sermaye ile işe başlamakta ve düşük gelirli işlerde yoğunlaşmaktadır. Kadınlar aileye ek gelir sağlamak ve ücretli işlerde çalışma çabalarının artmasından dolayı ekonomik faaliyetlere girişleri hızlanmıştır. (Toprakçı-Alp ve Aksoy, 2018: 223). Fakat Türkiye’de toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel yapısındaki bazı aksaklıklar kadınların çalışma yaşamında karşı karşıya kaldığı sorunların temelini oluşturmaktadır. Kültürel ve sosyal normda kadınların rollerinin kalıplaşmış olması, eğitim yetersizliği, iş yükünün fazlalığı, sermaye bulma sıkıntısı, güvenilirliği sağlamak için kadınların erkeklerden daha fazla çaba harcaması durumu ve kişisel özgürlüğünü kullanabilme ihtiyaçlarının artması

gibi nedenler Türkiye’de kadın girişimcilerin ortak sorunlarından bazıları olarak görülmektedir (Şahin, 2009: 289).

Tüm ekonomilerde istihdam, zenginlik ve yenilikçiliğin ortaya çıkmasında büyük katkıları olan kadın girişimciler sürdürülebilir ekonomik gelişme ve kalkınmada önemli bir unsur olduğundan kadın girişimciliğinin teşvik edilmesi gerekmektedir. Fakat kadın girişimcilerin iş kurma ve sonrasında mevcut işlerini yürütme konusunda yaşadıkları engelleri aşmaları için kadın girişimcilere sermaye, eğitim ve manevi desteklerin sağlanması hem kadın girişimcilerin başarılı olmalarında hem de kurmuş oldukları işletmelerin sürekliliğini sağlamada çok önemli olmaktadır (Çabuk vd., 2015: 424).

SONUÇ

Ülkelerin sosyo-ekonomik büyüme ve kalkınmasında önemli bir rol oynayan kadın girişimciliği konusu hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. Kadın girişimciliğine tarihsel süreç içerisinde bakıldığında bir birtakım gelişmelerin yaşandığı görülmüştür. Özellikle, II. Dünya savaşı ile birlikte kadınlar eşlerinden ve babalarından kalan yerleri işleterek girişimcilik alanında yer almaya başlamışlardır. Türk devletinde de kadınlar tarihsel süreç içerisinde buldukları dönemin değişen koşullarına göre farklı şekillerde girişimcilik faaliyetleri içerisinde yer almışlardır. Bu nedenle bu çalışmada Türk kültüründe kadın girişimciliği konusu tarihsel olarak; Eski Türk Devlet geleneğinde kadın girişimciliği, İslamiyet sonrası Türk kültüründe kadın

girişimciliği, Osmanlı Devleti'nde kadın girişimciliği ve Cumhuriyet'in ilanından sonra kadın girişimciliği olmak üzere dört farklı başlıkta değerlendirilmiştir.

Eski Türk Devlet geleneğinde kadınların ekonomik alanların içerisinde yer alarak halı, çuval ve kilim dokuma, süt sağma, terzilik ve ticaret gibi alanlarda faaliyet gösterdikleri görülmüştür. İslamiyet sonrası dönemde ise Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacıları) adlı yapılanmanın kadın girişimcilik alanında etkili olduğu söylenebilir. Bacıyân-ı Rûm'da yer alan Bacılar adircılık, keçecilik, boyacılık, dokumacılık ve örgclk gibi alanlarda faaliyetlerde bulunarak kadın girişimciliğinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Osmanlı Döneminde kadın girişimciliğini ele aldığımızda “Avrat Pazarı” olarak adlandırılan pazarlarda kadınların süt, yoğurt ve el işi gibi ürünleri sattığı görülmektedir. Ayrıca bu dönemde kadınlar farklı illerde dokumacılık, örme makineleri ve takım tezghları çalıştırarak girişimcilik alanında yer almışlardır. Son olarak Cumhuriyet'ten sonraki döneme baktığımızda kadın girişimciliği ile ilgili çalışmaların, kadınlara yönelik geliştirilen politikaların ve kadın girişimciliğini teşvik etmeye yönelik verilen mikro kredi uygulamalarının artması ile birlikte kadın girişimci sayısının arttığını görmekteyiz.

Eski kültür medeniyetlerinden biri olan Türk Milleti tarihsel süreç içerisinde kadına ve kadının ekonomik yaşama katkıda bulunmasına her zaman destek vermiştir. Toplumsal yaşamın tüm alanlarında aktif olarak rol alan Türk kadınının girişimcilik alanında da tarihte büyük izler bıraktığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, H. (2019). Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın, *İnsan &İnsan*, Yıl/ Year 6, Sayı/Issue 21, Yaz/Summer: 395-411.
- Ağca, V. ve Yörük, D. (2006). Bağımsız Girişimcilik ve Girişimcilik Arasındaki Farklar: Kavramsal Bir Çerçeve, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF, Dergisi* (C.VIII, S.2, 2006): 155-163.
- Akgül, D. (2014). Bacıyân-ı Rûm'un Günümüze Yansıması, *21. Yüzyılın Işığında Ahiliğin Etkin Hale Getirilmesi Çalıştayı*, Kırşehir, DOI:10.13140/RG.2.1.3244.6323
- Aslan, Ş. ve Atabay, A. (2007). Küresel Rekabette Kadın Girişimcilerin Rolü ve Türk Kadın Girişimci Tipolojisi, *Journal of Azerbaijani Studies*: 1-17.
- Aşkın, A., Nehir, S. ve Vural, S.Ö. (2011). Tarihsel Süreçte Girişimcilik Kavramı ve Gelişimi, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi* (6:2): 55-72.
- Avcı, M. (2016). Osmanlı Devleti'nde Kadın Hakları Ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 55, Erzurum: 225-254.
- Aydın, M.A. (2001). İslâm'da Kadın. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadin#1> (Erişim tarihi: 15.4.2019).
- Aytaç, Ö. ve İlhan, S. (2007). Girişimcilik ve Girişimci Kültür: Sosyolojik Bir Perspektif, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*: 101-120.

Ballı, İ.K. (2017). Kadınların Girişimci Olma Nedenleri ve Önlerindeki Engeller: Kadın Girişimci Adayları Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma, *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1: 42-63.

Bedük, A., Eryeşil, K. ve Oğuz, H. (2016). Kadın ve Erkek Girişimcilerin Algılama Farklılıkları, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, Cilt:19 41.Yıl Özel Sayısı: 1-15.

Bulut, S. (2013). Türkçülerin Penceresinden Osmanlı'da Kadın Meselesi ve Orta Asya Referansı, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 10: 313-336.

Candan, H. (2011). Osmanlı'dan Günümüze Türk Topraklarında Girişimcilik Serüvenine Dair Bir Değerlendirme, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2: 157-174.

Cansız, M. ve Tekneci, P.D. (2018). Innovative and Technology-Based Women Entrepreneurs in Turkey: Capital and Performance, *Journal of Economy Culture and Society* ; 57: 151-183.

Celepli, M. (2011). *Kent Ekonomisinde Kadın Girişimciliğinin Yeri ve Rolü Üzerine Bir Araştırma*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Çabuk, S., Doğan-Südaş, H. ve Köksal-Araç, S. (2015). Kadın Girişimcilerin İş Yaşam Süreçlerinin İncelenmesi: Adana İlindeki Girişimciler Üzerinde Bir Uygulama, *Mustafa Kemal Üniversitesi*

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt/Volume: 12, Sayı/Issue: 31: 423-441.

Çalışır, G. ve Çakmak-Kılıçaslan, E. (2017). Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın Girişimcilik: Teb Kobi Tv, *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi* Cilt.2 Sayı.1: 124-140.

Çapcıoğlu, İ. (2003). *Sosyal Değişme Sürecinde Din Ve Kadının Toplumsal Konumu (Kastamonu Örneği)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi), Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Çetin-Karabat, B. and Sönmez, Ö.A. (2012). The Role Of Women Entrepreneurship For The Regional Development, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/667589>: 1-12.

Demir, E., Çoban, M.S. ve Yılmaz, A.B. (2017). Türkiye’de Kadın Girişimciliği: Kadın Girişimciliğinin Özellikleri, Sorunları ve Türkiye’deki Durumu Hakkında Bir Değerlendirme, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı/Issue:38 – Sayfa / Page: 303-324

Demirel, E.T. ve Tikici, M. (2004). Kültürün Girişimciliğe Etkileri, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*; 49-58.

Dingeç, E. (2010). Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları, *International Journal of History*, Cilt 2, Sayı 1: 9-30.

Dulum, S. (2006). *Osmanlı Devleti’nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı (1839-1918)*, Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Dhaliwal, A. (2016). Role Of Entrepreneurship In Economic Development, *International Journal of scientific research and management (IJSRM)*, Volume 4, Issue 06: 4262-4269.

Ercan, S.ve Gökdeniz, İ. (2009). Girişimciliğin Gelişim Süreci ve Girişimcilik Açısından Kazakistan, *Bilig, Sayı 49*: 59-82.

Erdun, Ş. (2011). *Kadın Girişimcilerin Risk Alma Eğilimi Ve Kendine Güven Özellikleri Üzerine Bir Çalışma: Zonguldak Örneği*, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi

Eroğlu, E. (2016). Sosyo-Ekonomik Açından Eski Türklerde Kadının Konumu, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9 Sayı: 44: 443-446.

Gögebakan, Yüksel (2010). Türk Kültüründeki Hoşgörü Anlayışının Tarihsel ve Kültürel Kaynakları ve Bu Anlayışın Kültür Varlıklarına Yansımaları, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2): 201-223.

Güney, S. (2006). Kadın Girişimciliğine Genel Bir Bakış, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, Cilt 1· Sayı 1· Haziran 2006· Volume 1 · Number 1: 25-45.

Hoş, H. (2001). *Türk Kadını ve Cumhuriyet Dönemi Kadın Hakları*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Kapur, R. (2018). The Importance of Entrepreneurship in India, https://www.researchgate.net/publication/323825716_The_Importance_of_Entrepreneurship_in_India: 1-16.

Kara, M. (2010). Sosyal Ve Kültürel Yapının Girişimcilik Üzerine Etkileri ve Türk Toplumundan Örnekler, *Journal of Azerbaijani Studies*, 465-485.

Karta, N. (2016). The Economic Activities Of Women In Ottoman Empire, *Journal of Economics, Finance and Accounting – (JEFA)*, ISSN: 2148-6697: 142-155.

Katkat-Özçelik, M. (2017). Çalışma Hayatında Kadının Yeri Ve Kariyer Gelişim Engelleri, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 52: 49-70.

Keskin, S. (2014). Türkiye’de Kadın Girişimcilerin Durumu, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi* (9:1): 71-94.

Koyuncu-Okca, A. (2016). Geleneksel Dokumalarda Kadın, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 54: 1-16.

Mandaloğlu, M. (2013). Eski Türklerde Sanayi, Ticaret ve Maliyenin Ekonomik Açından Değerlendirilmesi, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2(2): 129-150.

Marangoz, M., Hız, G. ve Aydın, A.E. (2016). Kırsal Alandaki Kadınların Girişimcilik Eğilimi Üzerine Bir Araştırma, *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi (ASSAM- UHAD)* ASSAM International Refereed Journal, Sayı: 5 : 24-44.

Mathew, V. (2010). Women entrepreneurship in Middle East: Understanding barriers and use of ICT for entrepreneurship development, *Int Entrep Manag J* (2010) 6:163-181.

Mehmeti, I., Dobranja, D., Hashani, A. And Beqiri, G. (2017). Women's Entrepreneurship An Analysis On Doing Business In Kosovo, https://www.riinvestinstitute.org/uploads/files/2017/November/10/Womens_Entrepreneurship1510307815.pdf.

Nasir, M., Iqbal, R. and Akhtar, S. C. (2019). Factors Affecting Growth of Women Entrepreneurs in Pakistan, *Pakistan Administrative Review*, Vol. 3, No. 1: 35-50.

Sangolagi, K. And Alagawadi, M. (2016). Women Entrepreneurs, *International Journal of Advancement in Engineering Technology, Management & Applied Science*, volume 3, Issue 1: 216-222.

Sırım, V. (2015). Osmanlı Kadınının Ekonomik Hayata Etkin Katılımı: Baciyan-I Rûm Örneği, *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, Cilt: 4, Yıl: 4, Sayı: 8: 118-125.

Solak, İ. ve Uysal, Z. (2014). Osmanlı Toplumunda Kadın (Konya Örneği 1670-1680), <http://www.selcuk.edu.tr/dosyalar/files/303/58%20%C4%B0brahim%20Solak%20Zeynep%20Uysal%20OSMANLI%20TOPLUMUNDA%20KADIN.pdf>: 991-1004.

Soylu, Ş. (2014). Girişimcilik Üzerinde Sosyo-Kültürel Etkiler: Türk Toplumunu İçin Genel Bir Değerlendirme, *Procedia VI International Congress on Entrepreneurship. – Bishkek*, 100-105.

Sümer, E. ve Güven, S. (2019). Kadın Girişimcilerin İş Doyumlarının İncelenmesi: Yalova Örneği, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt/Volume: 17 Sayı/Issue: 1: 1-20.

Şahin, K. ve Toprak, S. (2016). Kültürel ve Dinsel Perspektifte Kadın Kimliği, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/18 : 203-214.

Şahin, E. (2009). Kadın Girişimcilik Ve Konya İlinde Kadın Girişimcilik Profili Üzerine Bir Uygulama, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 17: 286-309.

Okutan, E. ve Balaban, Ö. (2014). Kültürel Yapının Girişimcilik Eğilimine Etkisi, *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, Cilt:3, Sayı:1, Haziran 2014: 7-26.

Örnek, A.S. ve Danyal, Y. (2015). Increased Importance of Entrepreneurship from Entrepreneurship to Techno-Entrepreneurship (Startup): Provided Supports and Conveniences to Techno-Entrepreneurs in Turkey, *Procedia -Social and Behavioral Sciences*195 (2015): 1146 -1155.

Özel-Özcan, M.S. ve Erden-Kaya, E. (2017). Türk Toplumsal Hayatında Kadının Varlığının Tarihsel Eksende Sorgulanması, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 12/12, p. 175-188.

Öztürk, M.D. (2016). *Türkiye’de Kadın Girişimcilik: Kadınları Girişimciliğe Yönelten Faktörler, Karşılaştıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Özyılmaz, A.M. (2016). *Türkiye’de Kadın Girişimciliği Ve Girişimci Kadınların Karşılaştıkları Sorunlar Üzerine Bir Araştırma*, Nevşehir

Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Taslaman, C. ve Taslaman F. (2019). İslam ve Kadın, İstanbul Yayınevi, <https://www.canertaslaman.com/wp-content/uploads/2019/09/I%CC%87slam-ve-Kad%C4%B1n-1.-BASKI.pdf>

Tatlılıoğlu, K. (2012). Ahilik Teşkilatında Anadolu Türk Kadınının Girişimciliğine Sosyal- Psikolojik Bir Yaklaşım, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2/ Cilt: 2 /Sayı: 4: 69-92.

Toprakçı-Alp, G. ve Aksoy, B. (2018). Kadın Girişimciliği ve İstihdam, *Sosyal Politika ve Çalışma İlişkilerinde Güncel Sorunlar*:215-238.

Torun, H. (2019). *Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın Girişimcilere Dönük Tutumların Sosyolojik Olarak İncelenmesi (Samsun İli Örneği)*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Tulan, D. ve Türko, E.S: (2018). Kadın Girişimciliği: Erzurum İlinde Bir Uygulama, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (FESA)*: 285-306.

Türkten, H. ve Demiryürek, K. (2015). *Türkiye’de Kadın Ve Kadın Girişimciliği*, <https://www.turktob.org.tr/upload/dergi16/57-59.pdf>.

Ülgen, B., Aktaş, E. ve Hayrullah-Aslan, E. (2017). Kadın Girişimcilerin “Güç Mesafesi” ve “Belirsizlikten Kaçınma” Kültürel Boyutlarına İlişkin Algılarının Değerlendirilmesi, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Girişimcilik Dergisi* Yıl:1 Sayı:1 Bahar 2017/1: 27-71.

Üstün, G. (2011). Cumhuriyetten Günümüze Toplumda ve Çalışma Hayatında Kadın, Giysilerdeki Değişimler ve Moda Faktörü, *e-Journal of New World Sciences Academy*, Volume: 6, Number: 36-52.

Varinli, İ. ve Akgül, D. (2012). Günümüzde Uygulanan Kadınlara Yönelik İstihdam Projeleri ve Bacıyan-ı Rumlarda Kadın, *II. Uluslararası, Ahilik Sempozyumu*, 19-20 Eylül 2012, s.75-86.

Yaşar, F. (2007). *Düzce İlinde Kadın Girişimcilik Profilinin Belirlenmesi*, Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Girişimcilik Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Yavuz-Özgül, S. (2019). *Kamu Desteklerinden Yararlanan Kadın Girişimciler: Ankara İli Örneği*, Sosyal Politika Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Yavuz, Ö. (2015). *Kadınların Toplumsal Hayata Katılımında Yerel Yönetimlerin Rolü*, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Yazıcı-Ersoy, H. (2012). Başkurt Türkçesinde “Kadın” ile İlgili Söz Varlığı, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*: 55-82.

Yetim, N. (2002). Sosyal Sermaye Olarak Kadın Girişimciler: Mersin Örneği, *Ege Academic Review, Ege University Faculty of Economics and Administrative Sciences*, vol. 2(2): 79-92.

Zhang, Y., Duysters, G.adn Cloudt, M. (2014). The role of entrepreneurship education as a predictor of university students’ entrepreneurial intention, *Int Entrep Manag J*, 10: 623–641.

<http://www.tuik.gov.tr> (Erişim Tarihi: 15.02.2020)

BÖLÜM 24
ÜRETİM TÜKETİM KÜLTÜRÜ BAĞLAMINDA GAZİANTEP
KENT HAYATINDA MEKÂN

Dr. Cevdet AVCI*

*Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğr. Üyesi, Gaziantep, Türkiye, cevdetavci@outlook.com

GİRİŞ

Tarihi süreçte toplumların kültürel yapılarını belirleyen önemli parametrelerden birisi üretim-tüketim biçimleridir. Bu durumun belirgin örneği olan tarım ve sanayi ekonomileri, kendi kültürel yapılarını ortaya çıkarmıştır. Sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamlarının şekillenmesini de bu yapılarla ilişkilendirmek mümkündür. Bu süreçte özellikle tarım döneminde toprağa bağlı yaşam biçiminin ortaya çıkması tarihî dönüm noktalarından birisi olmuştur. 19. yüzyılda Avrupa merkezli olarak başlayan Sanayi Devrimiyle, üretim ekonomisindeki önemli değişmelerin sonuçları sosyo-kültürel hayata yansımıştır. Sanayileşmeyle birlikte kentleşme süreçleri hızlanmış, yazılı kültürün yaygınlaştığı yeni bir kültürel ortamın doğmuştur. Ev ve işin mekânsal olarak ayrımı, kent hayatında yeni tüketim tarzlarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durumu tetikleyen unsurlardan birisi de yeni üretim biçiminde tüketimi şekillendirecek ekonomik yaklaşımların doğmasıdır. Kapitalist sistem, ürettiklerini satabilmek için arzın talebi şekillendirdiği bir yapıyı ekonomik model olarak sunmuştur. 20. yüzyılda iletişim teknolojilerinin geliştirilmesi de bu yapının bir sonucudur. Yeni tüketim tarzları, ürünler, mekânlar; iletişim teknolojileriyle kitlelere tanıtılarak tüketirilmişdir. Sanayi toplumunun ortaya çıkmasıyla kentleşme süreçlerinde tüketim mekânlarının tek tipleşmesi, kentlerin kültürel dokularıyla uyumlu olmayan yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle tarihî boyutu olan kentler içerisinde kültürel hafıza mekânları geri plana itilmiştir. Bu sürece dijital iletişim teknolojileriyle online alışveriş biçimlerinin de eklenmesi, üretim

tüketim biçimi ve kent-kültür-kimlik arasındaki bağın gittikçe zayıflamasına neden olmuştur. Öte yandan kültürel hafızanın güçlü olduğu toplumlarda, bu hızlı dönüşüm sürecine uyum sağlamak moda kavramıyla açıklanabilecek geçici tutum ve davranışları ortaya çıkarmıştır. Kentlerdeki hafıza mekânları, üretim-tüketim kültürü açısından gündelik hayatın merkezine tekrar daha hızlı bir dönüş yapmıştır. Avrupa’da kültür turizminin odağı tarihî kentler ve kültürel mekânlar olmuştur. Türkiye’de sanayileşme, kentleşme ve dijitalleşme süreçleri 20. yüzyılda iç içe geçmiş ve eşzamanlı olarak gelişmiştir. Dolayısıyla tüketim tarzlarındaki değişimler, kırılma şeklinde kendini göstermiştir. Ancak bu yeni tüketim tarzları ve mekânları, kültürel hafızayla uyumlu olmadığı için, insanın kültürel ihtiyaçlarına cevap verememiştir. Yeni arayışlar ve talepler, kentlerdeki hafıza mekânlarının restore edilmesini ve sosyo-ekonomik hayatın içerisine kültürel hafıza mekânları olarak dâhil edilmesini sağlamıştır. Bu konu çalışmada, tarihî yanıyla birlikte aynı zamanda bir tarım ve sanayi kenti olan Gaziantep üzerinden okunmuştur. Çalışmada, tüketimin yalnızca bir ürün almak değil; aynı zamanda kültürel katılım ve paylaşım işlevinin olduğu yaklaşımıyla, Gaziantep’teki geleneksel mekânların gündelik hayata katılma biçimleri ele alınmıştır.

Gaziantep’in Sosyo-Ekonomik Yapısı

Gaziantep, bulunduğu coğrafyanın sağladığı jeopolitik açısından geniş imkânlarla sahiptir. Doğu-batı ve kuzey-güney yönünde önemli ulaşım ağlarının ortasında bulunması bu konumunu güçlendirir. Buna bağlı olarak Gaziantep, tarihi süreçte bir taraftan nüfus hareketlerinin geçiş

noktası güzergâhında olurken bir taraftan da ticarî faaliyetlerin yoğunluğuyla ön plana çıkar. Tarihte “Küçük Buhara” olarak da anılan şehir, kervan yollarının üzerinde olması dolayısıyla (Güzelbey, 2015, 142-145) geçmişten bu yana önemli bir kavşak noktasıdır. Beylikler ve Osmanlı döneminde de gelişimini sürdüren Antep, özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda dokumacılık, bağcılık ve yağ ürünleri gibi ticarî faaliyetlerinin çeşitliliği ile dikkat çeker. Bu ticarî hareketlilik nüfus yoğunluğunun artmasını sağlar (Özdeğer, 1996: 466-469). Kent, Osmanlı öncesi İslam mimarisinin önemli örneklerini barındırır. Camiler, medreseler, tekke ve zaviyeler, türbeler ve mezarlar, hanlar, bedestenler, hamamlar, çeşmeler ve kasteller geçmişin izlerini taşıyan bütünüyle veya kısmen ayakta duran mimari yapılarıdır (Çam, 1996: 469-475). Bunlar içerisinde hanların ve bedestenlerin şehrin ticaret hayatında önemli yeri vardır. Nusret Çam’ın aktardığına göre, 1. Dünya Savaşı yıllarında han sayısı otuz bir iken, hanların on sekizi günümüze gelmiştir (Çam, agm.). Çam bu konuda ayrıca şu bilgileri verir:

“Şehre 10 km. mesafede Sam Köyü Hanı bulunmaktadır. Eldeki bilgilere göre hanların en eskisi, Mihaloğlu Yahşi Bey Medresesi’ne (XV. yüzyılın başları) vakfedilen Hân-ı Cedîd (Yeni Han) olmalıdır. Pürçekli Kervansarayın 1462 öncesinde, Dulkadirli Alâüddeve Bozkurt Bey’in hanının ise XVI. yüzyılın başında yapıldığı kabul edilmektedir. Şehir merkezinde halen mevcut bulunan en eski han, Lala Mustafa Paşa’nın 1563 yılı civarında yaptırdığı Paşa (Hişva) Hanı’dır. 1648’de buraya gelen Evliya Çelebi hanların sayısı hakkında bir rakam vermemekle birlikte Mustafa Paşa’nın Pekmez Hanı’nı, Tuz Hanı’nı, Börekçi Hanı’nı ve Mustafa Ağa Hanı’nı ismen zikreder. Günümüze ulaşan hanlardan Sam Köyü Hanı (XVI.

yüzyıl), Paşa (Hişva) Hanı (XVI. yüzyıl ortaları) ve Tütün Hanı (1754 öncesi) tek katlı olduğu halde Yeni Han (1557 öncesi), Tuz Hanı (XVII. yüzyıl başları), Emîr Ali Hanı (1719), Yüzükçü Hanı ile (1735 öncesi) XIX. yüzyıla ait Şeker, Mecidiye, Millet, Belediye, Eski Gümrük, Kürkçü, Maarif, Anadolu ve Güven hanları ve Beyazların Han iki katlı; Kumruoğlu (XIX. yüzyıl sonları) ve Elbeyli (XX. yüzyıl başları) hanları ise üç katlıdır. Han inşası XIX. yüzyılda çok artmıştır. Beyazların Han dışında diğer hanlar, kaleden başlayıp güneydoğuya doğru devam eden Halep yolu üzerinde ve civarında yer aldığı halde bu han batıda Akyol mahallesindedir.” (Çam, agm).

Türkçe Sözlükte “Kumaş, mücevher vb. değerli eşyaların alınıp satıldığı kapalı çarşı” (2005, “bedesten” mad. 232) anlamına gelen bedesten, tarihi kentlerin ekonomik hayatı içerisinde önemli bir yer tutar. Aynı zamanda geleneksel tüketim biçiminin de gösterge alanlarından birisidir. Çam’ın aktardığına göre; geçmişte Gaziantep’te altı bedesten bulunmakla birlikte bunlardan ikisi günümüze gelebilmiştir. Bunlar 1717’de yapılan Zincirli Bedesten ile 1853’te yapılan Kemikli Bedestendir (Çam, 1996: 469-475).

Gaziantep Milli Mücadele yıllarında Fransız işgaline uğramış ve bu işgal sırasında mimari açıdan önemli ölçüde hasar görmüştür. Şehrin 25 Aralık 1921’de işgalden kurtulmasından sonra tekrar toparlanma süreci başlamıştır. Özellikle Cumhuriyet sonrası dönemde ulaşım ağlarının da gelişmeye başlamasıyla şehir, çevresiyle daha yakın ticarî ilişkiler içerisine girmiştir. Bu durum, Gaziantep’teki ticarî faaliyetlerin çeşitlenmesini de sağlamıştır. Öte yandan sanayinin hızla gelişmesine paralel olarak hızlı nüfus artışı ortaya çıkar ve bu durum, şehrin çevre mahallelerinde gecekondulaşmanın artmasına neden olur.

Cumhuriyet döneminde ilk imar planı Hermann Jansen tarafından 1933-1935 yılları arasında yapılan şehir merkezinin imar planı, araç trafiğine de uygun olacak biçimde aralıklarla güncellenir ve şehir doğu-batı yönünde genişler (Tuncel, 1996: 474-475).

Cumhuriyet sonrası dönem, Türkiye'nin sosyo-ekonomik bakımdan toparlanma süreci olarak görülebilir. Bu çerçevede ulaşım ve iletişim imkânlarının artması, teknolojik gelişmeler ve küreselleşmenin etkileriyle Türkiye, üretim ve tüketim biçimi açısından hızlı bir dönüşüm süreci yaşar. Gaziantep bu dönüşüm sürecinin öncü şehirlerinden birisi olmuştur (Bkz. Özlü, 2017: 230-242). Bugüne bakıldığında; "Gaziantep ekonomisi; yenilik çalışmaları, teknolojiye dayalı katma değeri olan, nitelikli ürün geliştirme ve üretme kapasitesi ile birlikte ihracata dayalı sanayisi sayesinde son 20 yılda ülkemiz ekonomisinden sürekli iki kat daha fazla büyüme göstermiştir" (Kılınç, 2016: 1-18). Ekonomik istatistiklere göre Türkiye'nin altıncı büyük şehri olan Gaziantep, 2019 yılı ocak-ekim döneminde ihracat rakamları bazında bu konumunu korumuştur (Türkiye İhracatçılar Meclisi: URL 1).

16. yüzyıllarda hayvancılık temeline dayalı olarak dışa ürün satan bir şehir olan Gaziantep'in ekonomisi, 19. yüzyılda tarıma dayanmıştır. Bu yüzyıl içerisinde dokuma temelli olarak sanayinin de geliştiği görülür. Sonraki süreçte tarım ve sanayi ürünlerindeki çeşitliliğe bağlı olarak, Ortadoğu ülkeleriyle birlikte Avrupa ülkeleri de Gaziantep ekonomisinin önemli ihracat alanları içerisinde olmuştur. Üretimde kentin doğal kaynaklarının kullanılması, ekonomik, kültürel, tarihî ve

teknolojik anlamda kendi özvarlığını verimli bir şekilde değerlendirebilmesi sosyo-ekonomik açıdan şehre önemli katkılar sağlamıştır (Ulusoy, 2016: 141-165). Bu durum bir yandan ülke içerisinde kültür ve ekonomi bağlamında gündem konusu olurken bir yandan da ekonomik anlamda temasta bulunan ülkelerin dikkatini çekmiştir. Bunun yansıması olarak da “sanayi başta olmak üzere kültür, sağlık, kongre ve fuar, gastronomi ve üniversite turizmi” (Kılınç agm) açısından Gaziantep önemli bir merkez konumuna gelmiştir. Gaziantep, TÜİK’in hazırladığı adrese dayalı nüfus sayımı verilerine göre 2019 yılı itibariyle 2.069.364 nüfusu olan (URL 2) bir büyükşehirdir. Ayrıca İl Kültür ve Turizm Müdürlüğünün verilerine göre 2005’ten bu yana büyük oranda periyodik olarak artan yerli ve yabancı turist sayısı, şehirdeki müzelerin ziyaretçi sayısındaki artış oranları da şehrin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısının gelişimine katkı sağlamaktadır (Bkz. Tablo 1, 2, 3).

Kültürel Mekân ve Tüketim

Gelenek kavramı, farklı boyutlarıyla pek çok bilgi alanı içerisinde ele alınmıştır. İnsanın fizikî ve sosyal çevresiyle kurduğu ilişki deneyimleri şeklinde yorumlanabilecek olan gelenek; düşünce, anlatı, ritüel, mekân, eşya gibi başlıklarda ele alınırken yapılan tanımlamalarda geçmiş vurgusu dikkat çeker. Adward Shils, geleneği çeşitli yönleriyle değerlendirdiği “Gelenek Nedir?” (2003) başlıklı yazısında geleneğin traditum anlamına geldiğini ifade eder ve traditum’u, “geçmişten günümüze intikal ettirilen ya da miras bırakılan herhangi bir şey” (Shils, 2003: 101-135) şeklinde tanımlar.

Shils, aynı yazıda geleneğin içeriğini şu şekilde tarif eder: “Gelenek - tevarüs edilen şey- maddi nesnelere her türlü şeye olan inancı, kişi ve olay imajlarını, pratikleri ve kurumları içerir. Gelenek, binaları, abideleri, bahçeleri, heykelleri, resimleri, kitapları, alet ve makineleri içine alır.” (Shils, agm). Bu içerikler geleneğin, hayatın bütün alanlarıyla ilgili olduğunu gösterir. Öte yandan gelenek, yalnızca geçmişten kalan donmuş-dondurulmuş ürünler bütünü olmayıp aynı zamanda güncel hayata yön veren dinamik bir yapıya sahiptir. Metin Ekici bu geleneğin yapısını ele alırken şimdiye kadar eskilik ve aktarma boyutlarının ön planda tutulduğunu ifade eder. Ekici, geleneğin bir başka yüzünün ise yaratıcılık ve değişimle ilgili olduğunu aktarır (Ekici, 2008: 33-38). Kurumların, törenlerin, anlatıların, eşyanın ve mekânın bir yanı sıra geçmişin kalıplarını bir yanı sıra da bugünün estetik tercihlerini taşıdığı görülür. Her çağın şartları içerisinde, ekonomi, üretim-tüketim biçimi, küreselleşme, yeni bilgi sistemleri gibi parametrelere dayalı olarak, insanın ihtiyaç ve beklentilerine cevap verecek biçimde geleneksel olan yeniden üretilir. Geleneğin de şartlara göre kendini yeniden ürettiğini söylemek mümkündür. Bu süreç doğrusal çizgi şeklinde ilerleyen bir durum değildir. Söz konusu parametrelere uyum sağlayamayan veya insanın ihtiyaç ve estetik beklentilerine cevap vermeyen geleneksel içerikler yok olur. Var olabilmek için yeniden üretilme koşulunu yerine getiremeyen, kendi antikörlerini üretemeyen geleneksel ürün unutulur. Geleneğin bu yeniden üretilme ve yorumlanma biçimlerini; anlatı, ritüel ve görsellik boyutuyla W. Ong’un (Ong, 2012) tarif ettiği sözlü-yazılı ve elektronik kültür süreçlerinde görmek mümkündür. Sözlü

gelenek yazıyla buluşunca yeniden yorumlanmış ve yazının imkânlarıyla, sözlü ortamla eş zamanlı olarak devam etmiştir. Bugün de içinde olunan tekno-kültür çağı ise her iki gelenek biçiminin yeniden üretimini sağlar.

Gelenek tartışmalarında bu çalışmanın da eksenini oluşturan mekân önemli bir yer tutar. İnsanın yaşadığı fiziki çevreyle olan ilişki biçiminin biriken ve aktarılan anlamlarının taşıyıcısı olarak mekân kavramının, özellikle kentlerin oluşum ve gelişim süreçleri içerisinde önemli işlevleri vardır. İnsanın ait olduğu kültürel tasarımı, bütün olarak anlayabilmek için anlatı ve ritüeli, mekân boyutuyla da ele almak gerekir. Mekân, yeni kentlerle birlikte, tekrar üretilen veya tasarlanan bir gelenek biçimidir. Mekânı bir anlamlar birikimi ve hafıza biçimi olarak nitелеmek mümkündür. Bu boyutuyla mekân, herhangi bir fizikî ortamdan ayrılır. Mekânla yer ayırımını yapan Müge Özkan Özbek, mekânın içeriğini şu şekilde açıklar: “Mekân ve tüm içinde barındırdıkları, teknik, estetik ve hatta sunduğu semiyotik yorumlardan da öte, hepimizin günlük hayatının merkezidir. Mekân hepimizi bir araya getiren ve ayıran yerdir. İletişimin en temel ve en evrensel maddesidir. Mekân, hayatımızı organize eden ve ilişkileri organize eden senaryolar yaratır.” (Özbek, 2018: 95-111).

Mekânı bir bütün olarak okumak gerektiğini ifade eden Henri Lefebvre, mekânla ilgili yapılan çalışmalarda mekânın bölünerek coğrafi, sosyolojik, tarihsel gibi onu anlamada basitleştirilmiş yöntemlerin uygulandığını; içeriğinin dikkate alınmayarak mutlak, optik geometrik, Öklidçi-Kartezyen-Newtoncu gibi ölçütlerle

tanımlanmış boş bir çevre şeklinde ele alındığını aktarır. Lefebvre mekânın bunların ötesinde bir içerik ve ilişki ağının ortasında olduğu tespitini yapar. Ona göre; “Mekân, üretici güçlere, işbölümüne dâhildir. Mülkiyetle ilişkisi olduğu açıktır. Mübadeleyle, kurumlarla, kültürle, bilgiyle ilişkilidir. Satılır, alınır; mübadele değeri ve kullanım değeri vardır. Dolayısıyla, klasik olarak birbirinden ayrılan ve hiyerarşileştirilmiş "düzeyler"in, "planlar"ın herhangi birinde yer almaz (Lefebvre, 2014: 21, 23, 46). Lefebvre burada mekânın fiziki boyutunu aşarak, ekonomi, kültür, iletişim içeriklerini sıralar. Bu içeriklerin mekânda semboller ve imajlarla yaşadığı söylenilebilir. Mekânın kendi içerisinde bir çerçeve dili vardır. Örneğin, “Bir apartmanın "oda"sından, bir sokağın "köşe"sinden, "meydan"dan, pazardan, ticaret ya da kültür "merkezi"nden, kamusal bir "yer"den, vb. söz edildiğinde neyin kastedildiğini herkes bilir. Gündelik konuşmanın bu kelimeleri, mekânları tecrit etmeksizin birbirinden ayırt eder ve toplumsal bir mekân tarif ederler. Bu kelimeler, mekânın belirli bir kullanımına, dolayısıyla söyledikleri ve yazdıkları da mekânsal birer pratiğe denk düşerler.” (Lefebvre, age. 46, 56.). Bu pratikler mekânın toplumsal ilişkiler içeren, sosyal bir yapı olduğunu gösterir. İnsan, bu yapı içerisinde “dünyanın bir köşesine gün be gün kök salar”, iç mekân (ev) ve dış mekân (dışarı) arasında hayal gücüyle yaşanmışlığının kurgusu içerisinde kendine yer bulur (Bachelard, 2014: 33-35).

Mekânın içeriklerini anlamak bellek-hafıza kavramlarıyla birlikte mümkündür. Toplumsal hafızanın paylaşım ve aktarım ortamları geleneksel mekânlardır. Hafıza mekânı veya kültürel mekân kavramı,

kolektif anımsama biçimlerinden birisidir. Pierre Nora “Hafıza Mekânları” (2006) adlı çalışmasında mekân ve ritüelin tarihteki rolünü tartışır. Ona göre hafıza mekânlarının içeriği şu şekildedir:

“Hafıza mekânları birçok boyuta sahip, önemli buluşma yerleridir. Bunlar tarihin tarihi olduğuna göre tarihyazımsal boyut olarak hep vardılar; tarih bunlarla oluşur; tarih, mekânların araçları, üretilişi ve işleyişini konu alır. Aynı zamanda etnografik bir boyut vardır; zira geleneğin sıcaklığıyla bağlı olduğumuz bildik alışkanlıklarımızdan kopmak, bizzat hafıza coğrafyamızın haritasını çizmek söz konusudur. Psikolojik boyut da vardır, çünkü bireyin kalabalığa denkliliğini soyutlamamız ve bireysel planda açık ve net tanıma sahip olmayan kavramları -bilinçaltı, simgeleştirme, sansür, transfer- sosyal alana taşımamız gerekir.” (Nora, 2006: 10).

Nora'nın bu tespitleri mekânın “sosyal olan” tarafından üretildiğine işaret eder. Önemli buluşma yerleri olarak geleneksel mekânı bu çerçevede düşünmek konunun amacını daha iyi ortaya koyacaktır. Geçmişin sosyo-ekonomik ve fizikî şartlarıyla üretilmiş mekânlar, bir araya gelinen, paylaşılan, aktarılan hafıza ortamlarıdır. Folklorun mekân ilişkisini incelerken Öcal Oğuz “kültürel mekân” kavramına açıklık getirir ve kültürel mekânı, folklorun üretildiği yer olarak tanımlar. Yani mekânın bireysel ve sosyal boyutları içerisindeki asıl işlevi, folklor hafızasının korunduğu, taşındığı, aktarıldığı yer olmasıdır. Oğuz, modernizmin dayatmaları karşısında mekânın durumunu değerlendirirken şu tespiti yapar:

“Kültür aktarımında ustalar ve mekânların önemi, kentleşme, teknolojik gelişme, küreselleşme gibi olguların kültürel süreklilik ve çeşitlilik konusundaki olumsuz etkileri nedeniyle daha da öne çıkmaktadır. Bilindiği üzere kültürel süreklilik ve çeşitlilik açısından en önemli olgusal olumsuzluklar modernleşme süreçlerinde ortaya çıkmaktadır. Topluluklar, gruplar ve bireyler, kültürel belleklerinin oluşup geliştiği ve kültürel üretimlerinin kuşaktan kuşağa aktarılıp yaşatıldığı ritüel mekânlarını terk ederek modern yaşamın peşinden gittiler ve geçmişle bağlarını büyük ölçüde kopararak yeni mekânlarda yeni kültürler edindiler.” (Oğuz, 2007: 30-32).

Kültürel mekân olarak ifade edilen yapılar, Oğuz’un ifade ettiği geçmişle bağın koptuğu örneklerle denk düşer. Tarife uygun biçimde, kentleşme, ulaşım-iletişim, küreselleşme gibi parametrelerle yeniden şekillenen toplum yapısı içerisinde geleneksel mekân, anlamlarını korurken bu yapıların işlevleri büyük ölçüde azalmıştır. Kapitalizmin dayattığı tüketme biçimine uygun olarak ortaya çıkan yeni yerler, geleneksel mekânların yaşam alanını daraltır. Dolayısıyla geleneksel olanın, temsil ettiği, içerisinde barındırdığı tüketim biçimlerine bağlı olarak taşıdığı kültürel hafıza geri planda kalır. Mekânlar, geleneksel kültür içerisinde kendine ait kültürel dokusu olan ve kişilerin bu kültürel doku içerisinde alışveriş yaparken toplumsallaştıkları bir alandır. Bu toplumsallaşma biçimi birbiriyle hiçbir iletişim içerisinde olmayan insan kalabalıkları şeklinde bir arada olmaktan öte anlamlar taşır. Geleneksel alışveriş mekânında dil etkin biçimde kullanılır; selamlaşmanın, mekânı paylaşımının, alıcıyla satıcı arasında kültürel iletişimin olduğu görülür. Bu süreçler bütün olarak iletişim olgusunu

içinde barındırır. Dil, davranış, kıyafet, ortak hafıza mekânı, geleneksel ürün, iletişim olgusu bağlamında geleneğin sunduğu imkânlar içerisinde sıralanabilir. Zira iletişim, yalnızca insanla insan arasında sözel dile dayalı bir mesaj alışveriş biçimi değildir; çünkü Ünsal Oskay'ın da ifade ettiği gibi, dil sadece sözel kodlamaya dayanmaz. Mekânın kendi içinde bir dili vardır. Mekânın kurgulanış biçimi bu dili yansıtır. O mekân içerisindeki giyinme biçimi, takılan aksesuar, ait olunan sosyo-ekonomik yapı, eğitim düzeyi, jestler-mimikler, konuşma tarzları iletişim olgusunun parçalarıdır (Oskay, 2011: 2-3). Bu bağlamda geleneksel tüketimin yapıldığı mekânlar, kendi iletişim hafızasını da içinde barındıran bir kültürel yapıdır. Yine Öcal Oğuz'un ifadesiyle "kültürel mekân, kültürel davranışı belirler." (Oğuz, agm). Dolayısıyla ortak paylaşım alanlarının kültürel dokusu, onu paylaşanların hayatında kültürel davranış biçimleri olarak kendini gösterir. Bu kültürel davranış biçimleri kişiye aidiyet hissi verir ve anlamlı toplumsallaşmayı sağlar.

Kent, Kültürel Mekân ve Tüketim Tarzları

Tarihsel süreç içerisinde insan nüfusunun kalabalık kitleler halinde yaşaması, yeni üretim tüketim ağlarının oluşmasına sebep olmuştur. Kentlerin oluşum ve gelişim süreçlerinde avcılık-toplayıcılık, tarım ve sanayi gibi ekonomik yapıların doğrudan etkisi vardır. Tarihin erken dönemlerinde "insan sadece yiyecek topluyordu ve kısıtlı miktardaki "yabani" besinler, nispeten geniş alanlarda ancak az sayıda insanın varlığını sürdürmesine imkân vermekteydi. Günümüzde bile ilkel grupların çoğu yaklaşık 15 ile 40 aile arasında küçük birimler halinde

yaşarmaktadır” (Begel, 1996: 7-16). İnsanın avlanmayı öğrenmesi ve besin çeşitliliğinin artmasıyla birlikte insan gruplarının da kümelenmeye başladığı görülür. Bitki ıslahının başlaması ve ilkel tarımın gelişmesiyle bu süreç hızlanır. İlkel köy şeklinde tanımlanabilecek dağınık yerleşim birimleri ortaya çıkar (Begel, agm). Mübeccel Kıray’ın da ifadesiyle tarihi dönem olarak bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi birbirine yakın süreçlerde gerçekleşmiştir. Bunun sonucu olarak Kıray’ın “tarihteki ilk büyük inkılap” şeklinde tanımladığı toprağa bağlı yaşam başlar. Toprağa bağlı yaşam, yiyecek biriktirme ve belirli yerlerde nüfus yoğunluklarının ortaya çıkmasını sağlar. Orta Çağ’a gelinceye kadar şehirlerin büyüdüğü, Orta Çağ’da ise belirli bölgelerdeki şehir sayısının arttığı görülür. Bu süreçte “feodal şehirlerin mekânda aldığı şekil de toplumun sosyal düzenine uygundur. Sokaklar yalnız insanların ve hayvanların geçmesine izin verecek şekilde dar ve kıvrımlıdır. Binalar alçak ve sıkışıktır. Sert bir sosyal ayırım (segregation) vardır. Bu hal birbirinden ayrı etnik grup mahalleleri ya da çeşitli zanaatkârların -bakırcılar, demirciler, yemeniciler gibi ayrı kısımlarda yerleşmesi şeklinde kendisini gösterir.” (Kıray, 1998: 10).

Orta Çağ’da feodal yapılar şeklinde varlık gösteren kentler, modern çağ denilen ve Sanayi Devrimiyle başlayan süreç içerisinde başka bir boyut kazanarak 19. yüzyılda sanayi kentine dönüşür (Begel, 1996: 7-16). Yeni kent içerisinde toplumsal örgütlenme biçimleri sanayi toplumu yapısına uygun olarak şekillenir. Batıda toplumsal sınıf farklılıklarını belirgin şekilde ayıran bu büyük yapılar, tarihin başlangıcında olduğu gibi üretim-tüketim biçimlerinin birer

yansımaları olarak görülür. Geçmişte surlarla çevrili yerleşimler olan kentler, zaman içerisinde surların duvarlarını aşarak-yıkarak çok daha geniş fiziki alanları içine alacak şekilde büyür. Bu büyümü her zaman planlı ve tasarlanan şekilde gelişmez.

Mübeccel Kıray sanayileşmenin dayattığı kent içeriklerini şu şekilde tarif eder:

“Modern sanayi toplumlarında şehirler sanayi, toplama-dağıtma, ve mali-idari merkez fonksiyonuna sahiptir. Buhar, elektrik, içten patlar motor gibi gayri uzvî enerjinin sanayi ve zirai üretime, ulaşım ve haberleşmeye tatbiki, olağanüstü nüfus birikimini, büyük bir fazla üretimi, geniş çapta ve etkili bir şekilde farklılaşma ve örgütlenme imkânını yaratmıştır. Dünya üzerinde çok daha geniş bölgeler arasında seri ve etkili sosyal ve ekonomik ilintiler kurmak, haberleşmek mümkün olmuştur. Modern şehirlerin iç düzeni de bu geniş temasları, gayri uzvi enerji ile üretimi ve ulaşımı, farklılaşmış ihtisaslaşmış sosyal örgütlenmeyi aksettirir.” (Kıray, 1998: 10).

Buradan hareketle kentleşme süreçlerinin dünyanın her yerinde aynı doğrusal çizgi üzerinde yürümediğini söylemek mümkündür. Toprağa bağlı yaşam biçimi olarak feodal toplum yapısının olmadığı, 15. yüzyıldaki coğrafi keşifler sonrası doğrudan ekonomi temelli olarak şekillenen Amerika ve Avustralya kıtasındaki büyük şehirlerin yapı ve içerik özellikleri, Avrupa ve Türkiye’dekinden farklıdır. Zira şehirlerin gelişimlerine yön veren faktörler, Eski ve Yeni Dünya da birbiriyle aynı değildir (Kıray, 1998: 10-11). Geçmişini yalnızca sanayi

toplumuna dayanmayan şehirler, tarihsel kültürel bir çekirdek yapının etrafında şekillenir, büyür ve dönüşür.

Geçmişten bugüne kentleşme süreçlerine bakıldığında sürekli bir yenilenmenin olduğu görülür. Kent planlamacılığı alanı da bu süreçte ortaya çıkmıştır. Kentlerin makro planları yapılırken hangi ölçütler göz önüne alınmalıdır veya yalnızca sanayileşmenin başlangıç dönemlerinde olduğu gibi üretim biçimine dayalı planlamalara göre mi kentler geliştirilmeli sorusu önemli konulardan birisi olur. Bireyin ve toplumun kültürel ihtiyaçlarıyla mekânların uyumu arayışı ortaya çıkar. “Kent planlamasında, gelecekteki durumun tablosu oluşturulurken, konut ve ulaşım gibi kentsel sorunlara çözüm getirmek üzere, ekonomik ve toplumsal siyasa, fiziksel tasarımla birleştirilmeye çalışılır. Bu amaca ulaşmak için iki ayrı gelenekten, insan eliyle oluşturulan şeylerin geleneğinden ve kurumların geleneğinden eşzamanlı olarak yararlanılabilir.” (Meyerson, 1996: 113-124). Bu süreçte toplumsal bellek mekânları olarak geleneksel mimari büyük önem taşır. Çünkü geleneksel olan sokaklar, bedestenler, dini yapılar, hamamlar, hanlar, kervansaraylar vb. kültürün doğal yaratım-aktarım mekânlarıdır. Bu mekânların korunup geliştirilmesi veya yeniden üretilmesi; tarihî ve fizikî boyuttan öte anlamlar taşır. Geleneksel mekânın korunması kolektif hafızanın canlı tutulup gelecek kuşağa mekân üzerinden aktarımını sağlar. Öcal Oğuz’da bu duruma dikkat çeker ve folklor çalışmalarının ürün odaklı olmanın yanında “mekân odaklı” olması gerektiği tespitini yapar (Oğuz agm.). Bu çerçevede kentleşme ve kentlerin planlanması süreçlerinde “mimarlık mirasları az olan ülkeler bir anlamda kendi geçmişlerini yaratmak zorundadır.

Yeni kentsel gelişmenin giderek standartlaştığı, şahsiyetsizleştiği bir çağda bunlar, bir kentin öbür kentten farklı oluşuyla hemen ayırt edilir. Eski binaları olmayan bir kentte yeterince şahsiyet de yoktur. Şahsiyet yoksunluğu yeni oluşan kentlerin dertlerinden biridir.” (Shaukland, 2006: 23-36). Geçmişe bakıldığında toplumsal dönüşümler kent merkezlerindeki alışveriş alanlarının da değişmesini sağlamıştır. Tarım toplumu içerisinde kentler daha ziyade değişimin yapıldığı ticaret merkezi olarak kullanılmaktaydı. Kentlerin tasarımı da bu doğal yapıya uygun olarak gelişmekteydi. Bu yapılar içerisindeki sosyo-kültürel bağlar daha güçlüydü. Yeni kentleşme biçimleri içerisinde sosyal bağları sökülen veya zayıflayan birey, yeni anlam arayışları içerisinde bocalar. Tüketilen mekân ve kültür içerisinde bireyin durumunu Graeme Shaukland şu şekilde değerlendirir:

“Bugün psikologlar bireylere ve gruplara, sosyal ve ekonomik gelişmelerin sağladığı fizikî-konfor, güven ve ucuz ürün karşılığında şahsiyetlerini korumanın ne denli önemli olduğunu vurgulayarak belirtiyor. Bunların kişilik yitirme bahasına olmaması gerektiğini savunuyor. Çünkü her ülkede bir kenti bir başkasından ayırt eden tek şey çevresi, dizaynı ve tarihidir. Bunlar dışındaki özelliklerin çoğu ortak özelliklerdir. Benzer büyüklükteki kentlerde hizmetler birbiriyle karşılaştırılabilir. Madencilik yapılan bir köy, aynı işle uğraşan başka bir köye tıpatıp benzeyebilir, bu benzerlik banliyölerde de aynen geçerlidir.” (Shaukland, agm.).

Mekânın sıradanlaşması ve tek tipleşmesi, insan ilişkilerinin ve kültürel içeriklerin de anlam kaybına yol açar. Geleneksel toplum yapısı içinde kentlerdeki kültürel mekânlar bu tek tipleşmeye karşı durur ve tarihin biriktirdiği anlamları kuşaklar arasında ortak bir dil kullanır. Bu dil alanına dahil olan birey, yaşadığı kültürel deneyimle tarihî-estetik anlamlar deposu içerisine girer.

Kültür tarihi bağlamında bellek mekânları, kolektif anlamda insanın yok olma karşısındaki direnme araçlarından birisidir. Bu çerçevede “kültür, her türlü uygarlığın kalıcı nitelik taşıyan yanıdır. Kent yaşamının gelişmesiyle birlikte, önemleri/çeşitleri/sayıları artan yapılar ortaya çıkmaya başlar: hanlar, hamamlar, bedestenler gibi.” (Kökden, 1996: 37-42). Bu kültürel bilinç sayesinde geleneksel mekânın canlılığının korunması, içeriklerinin de korunması demektir. Gaziantep örneğinde, Gaziantep Kalesi çevresinde şekillenmiş olan geleneksel yapılar, geleneksel mesleklerin icra alanları olarak karşımıza çıkar. Çoğunlukla tarım ekonomisine yönelik olan ve kol gücüne dayalı geleneksel mesleklerle, geleneksel el sanatlarının bu mekânlar içerisinde günümüze taşındığı görülür. Kutnuculuk, yemenicilik, sedef kakmacılığı, bakırcılık bu mesleklerden bir kaçıdır (Duman, 2012: 1535-1540). Ayrıca, geleneksel meslekler örneği gibi, kültürel mekânların canlı tutulması, somut olmayan kültürel mirasın (Oğuz, 2009) da korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasına katkı sağlar.

Geleneksel mekânın içinde barındırdığı yaşam formlarından birisi de geleneksel tüketim biçimidir. Kentleşme tarihinde tarım ve sanayinin

dayattığı üretim tüketim tarzlarına bağlı olarak kentlerin yeniden kurgulanması veya dönüştürülmesi, geleneksel alışveriş biçimini de değiştirir. Kapitalizmin ortaya çıkardığı tüketim yapıları, geniş kitlelere daha fazla ve çeşitli fabrikasyon ürünü satabilme esasına dayalı bir alışveriş anlayışını kent hayatında bireye dayatır. Bu anlayış, alışveriş yerini üretir. İlk örnekleri ABD’de görülen alışveriş merkezleri, insanlara alışverişte açık veya yarı açık mekân yerine kapalı mekân sunan yapılar olarak tüketim kültürünün merkezine oturur.

Türkiye’de bakkal, süpermarket ve alışveriş merkezleri arasındaki geçiş çok hızlı olmuştur. 1950’lerde süpermarketler ortaya çıkmaya başlarken bakkallar henüz yaygın olarak mahallede ihtiyaca cevap vermekteydi. Kapitalizmin, alışveriş verimliliğini artırmak için sürekli yenilikler peşinde olduğu süreçte alıcının, bir malı kendi eliyle bulduğu, böylece ürünü kendisinin seçtiği algısını oluşturan süpermarket ortaya çıkar. “Çalışanın gereken malları bulup çıkardığı eski bakkalların yerini süpermarket almıştır.” (Ritzer, 2011: 94). Türkiye’ye 1990’lara gelindiğinde Ankara ve İstanbul’da görülmeye başlanan büyük alışveriş merkezlerinin sayısı hızla artar ve Türkiye’nin en uç bölgelerine kadar yayılır. Bu durumun yaygınlık kazanması, şehirlerde sadece alışveriş yapılan yerin değişmesi anlamına gelmez. Tüketim anlayışı büsbütün değişmeye başlar. Geleneksel toplum yapısı içerisinde alışveriş, üretimle doğru orantılı, hatta üretimin de gerisinden gelen ölçülü, kanaatkâr bir süreç olarak görülür. Kapitalizm, alışverişin mekânını değiştirirken, paranın da kullanım biçim ve anlayışını yeniden kurgular. Kredi kartlarının

yaygınlık kazanması alışveriş merkezlerinin sayısının artmasıyla aynı döneme denk gelir. Kredi kartı, alışveriş verimliliğini artıran “En genel anlamda, McDonaldlaştırılmış kredi çekme süreci olarak görülebilir.” Kredi çekmek eskiden zaman alan ve karmaşık bir işken bugün “önceden kredi kartı almamış kişilere postayla yollamaya kadar genişlemiştir” (Ritzer, 2011: 95). Geleneksel kültürde “Ayağını yorganına göre uzat.”, “Sakla samanı gelir zamanı.”, “Ak akçe kara gün içindir.” şeklinde kodlanan tüketim biçimleri, kredi kartlarıyla birlikte “şimdi al, sonra öde” anlayışıyla geleceği tüketen bir anlayışa evrilir (Erkip, 2019: 15-17).

Kapitalizmin ortaya çıkarmış olduğu üretim-tüketim tarzını analiz ederken Jean Baudrillard, çağın insanının akıl almaz derecede nesnelere bolluğuyla kuşatıldığını söyler. Bu bolluk; tüketimi, toplumun doğal davranış biçimine dönüştürür ve insan türünün ekolojisini yeniden kurgular. Ortaya çıkan “mal ve iletiler, karmaşık ev içi örgütlenmesi ve bu örgütlenmenin parçası olan onlarca teknik köleden kentsel yaşama özgü menkuller’e ve mesleki iletişim ve etkinlik araçlarına, nesnenin reklamlarda ve kitle iletişiminden gelen iletilerde yüceltilmesinin oluşturduğu sürekli gösteriye kadar; bir tür saplantı haline gelmiş gadget’in artışından rüyalarımıza kadar giren karanlık gece nesnelere beslediği simgesel psikodramlara kadar uzanır.” (Baudrillard, 2013: 15, 16). Ortaya çıkan durumda esas olan tüketim zihniyetinin kendisidir. Ancak bu yeni durumda tüketilen yalnızca nesnelere değil, kültürel içeriklerdir. Bunun sonucunda da insanın kendisi, tarihsel varlığına aykırı biçimde kültürel açıdan tıkanık bir nesneye dönüşür. Baudrillard geline bu noktayı

“tüketimin tüketimi” şeklinde yorumlar. “Eğer tüketim toplumu artık söylen üretmiyorsa bu, kendi kendisinin söylen olmasındandır. Tüketim bir söylendir. Yani tüketim çağdaş toplumun kendisi üstüne bir söz, toplumumuzun kendisiyle konuşma tarzıdır. Bir anlamda, tüketim toplumunun tek nesnel gerçekliği tüketim fikridir, günlük söylem ve entelektüel söylem tarafından sürekli yinelenen ve sağduyu gücüne ulaşmış olan bu yansımali ve söylemsel bileşimdir.” (Baudrillard, 2013: 233). Bu döngünün modern kent hayatı içerisinde mutfaqları AVM’lerdir. AVM temsiliyle şekillenen tüketim toplumunun tükettirme hızı, bireyin tükettiğini anlamlandırmasına zaman vermez. Dolayısıyla bireyin anlam arayışı yanı daima aç kalır. Alışveriş merkezleri kişinin kendine ait olmayan sınırsız sayıdaki malı, kendi malıymış gibi deneyimleme olanağı sunar. Böylece kişi alamasa bile tüketim güdüsünü geçici olarak tatmin eder. Çünkü, “birey kentte kim olarak algılanmak istiyorsa, öyle tüketmektedir.” (Aydoğan, 2009: 203-215). Hızlı kentleşmeyle mekânından kopan insan, mekânla birlikte aidiyetlerinin bir bölümünden de kopmuş olur. Geleneksel bağlarla örgütlenen kişilik ve kimliğin yerini, kent hayatı içerisinde harcamaya ve tüketmeye dayalı bir yeniden kurma süreci alır. Ortaya çıkan durum, medyanın da etkisiyle, mekân, anlatı, ritüel, geleneksel ilişki biçimlerinin yapı sökülümünün neticesi olarak, aslında bir kimlik krizidir (bkz. Morley, Robins, 2011: 28-36).

Son iki yüzyıldaki sanayileşmenin ortaya çıkardığı tüketim fazlası üretim, kültürü de bir fabrika mamulüne dönüştürür. Kent hayatı içerisinde bu fabrikalar alışveriş yerleridir. Kültür endüstrisi olarak

tanımlanan bu süreçte tüketen insanın, kendisi de tükenmeye başlar. “Kültür endüstrisi, müşterilerinin kasten ve tepeden bütünleştirilmesidir. Binlerce yıl boyunca birbirinden ayrılmış yüksek ve düşük kültür alanlarını da birleşmeye zorlar, her ikisinin zararına olacak şekilde. Kültür endüstrisi, yöneldiği milyonların bilinç ya da bilinçsizlik düzeyi üzerinde yadsınamaz bir biçimde spekülasyon yaparken, kitleler birincil değil ikincildirler, hesaplanmışlardır; mekanizmanın eklentileridirler. Müşteri, kültür endüstrisinin inandırmak istediği gibi, kral değildir; kültür endüstrisinin öznesi değil, nesnesidir.” (Adorno, 2011: 110). Türkiye’ye de 1980’lerde Batı ekonomisiyle bütünleşme süreci kültür endüstrisinin etkinlik alanını genişletir. “1980’lerin başından itibaren liberal ekonomik politikalar ile serbest pazar ekonomisinin ve yabancı aktörlerin, dolayısıyla da yaklaşım ve yorumlama biçimlerinin baskın hale gelmesiyle birlikte, "kitle kültürü, tüketim kültürü, şirket kültürü, marka kültürü" gibi kavramlar, Türkiye’de daha sık kullanılmaya başlanmıştır.” (Özdemir, 2012: 28). Kültür endüstrisinin amacı “Türk toplumunu yeniden tasarlamak, tüketim alışkanlıklarını değiştirmek ve medyanın desteğiyle Batı’nın alışkanlıklarını ikame etmektir. Tasarruf ve yerli malı felsefesiyle yoğrulmuş Türk insanının yerini, hayattan tüketerek zevk alma felsefesini benimsemiş Yeni Türk İnsanı yaratılır.” (Bali, 2002: 345). Kültür endüstrisinin geleneksel alışveriş biçimini, daha çok malı daha kalabalık insan gruplarına satabilmek için değiştirme çabası, internetin yaygınlaşmasıyla birlikte devasa boyutlara ulaşır ve yeni bir boyut eklenir. “İnternet kullanımının artmasıyla beraber, alışverişler de gerçek dünyadan sanal dünyaya

taşınmıştır. Artan kullanıcı sayısı ile elektronik ortamda, işletmeler açısından satmak, tüketiciler açısından da almak gelmiştir.” (Cevher, 2014: 47-60).

Öte yandan küreselleşme, teknoloji ve kültür endüstrisinin dayatmaları karşısında kentlerin önemi daha iyi anlaşılır. Kentte “kimlik, yapı ve anlam” bir arada bulunur (Lynch, 2014: 8). Tarihsel boyutu olan kentlerde bu üçlü yapı güçlüdür. Kültürle fizikî yapı arasındaki uyum söz konusudur. Bu uyum aynı zamanda geçmişle şimdinin mekân bağlamındaki birlikteliğini yansıtır. Poul Connerton’un ifadesiyle, toplumların anımsama biçimlerinden birisi olan mekân, “bellek destekleyici bir sistemdir.” (Connerton, 1999: 36-37). Burada kastedilen toplumsal hafızadır. Kent ortamında geleneksel mekânın korunması, kültürel belleğin gösterge alanlarının korunmasıdır. Bu mekânların kültürel temsilleri, çağrışımları, fiziki yapıları, ortak paylaşım alanı olarak konumları bugünün kentleşme süreçleri için gereklidir. Modern kent planlamacılığında tartışılan konulardan birisi, kentlerin geleceğin ütopyalarıyla birlikte geçmişin kültürel miraslarını bütünleştiren bir anlayışla tasarlanması gerekliliğidir. Zira Sanayi Devrimi sonrası kapitalizm ve modernizmin dayattığı kentleşme biçimleri, bugün insanın ihtiyaçlarına cevap veremez noktaya gelmiştir. Geleneksel yerleşim alanları içerisinde insanın üretim tüketim biçimlerinin alanları geleneksel mekânlardır., Geçmişte çoğunlukla tarım ve erken sanayi toplumunun ürünleriyle şekillenen bu tüketim biçimi, metanın tüketilmesinin yanı sıra bir kültürel etkinlik alanıdır. Öcal Oğuz’un “kültürel mekân, kültürel davranışı belirler” (Oğuz agm.) tespiti, geleneksel mekân bağlamında geçerli bir

tespittir. Geçmişle bugün mukayese edildiğinde, kültür mekân arasındaki uyum konusu daha da belirginleşir. Bu çerçevede, geleneksel alışveriş biçiminin kültürel mekânları karşısında kapitalizm, küreselleşme ve kültür endüstrisi parametrelerinin şekillendirdiği alışveriş merkezlerini konumlandırmıştır. Bu merkezler, Sanayi Devrimi sonrası, ürün bolluğunun ve çeşitliliğinin geniş kitlelere satma kaygısının sonucu olarak ortaya çıkmış olan süpermarketlerin gelişmiş şeklidir. Öncelikle ABD ve Avrupa'da görülen bu alışveriş biçimi Türkiye'de 1980'lerdeki, ekonomide dışa açılma politikalarının sonucu olarak doğmuş ve 1990'larda yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu iki tarzın, geleneksel tüketim tarzlarıyla mukayese edildiğinde, farklı ekonomik ve kültürel etkinliklerin sonucu ortaya çıkmış olduğu görülür. Geleneksel mimari örneği olan mekânla kültür arasında uyum vardır. Geleneksel mekânlar, alışveriş süreçlerinde, ürün alınıp satılmanın yanı sıra sosyalleşmenin de sağlandığı paylaşım alanlarıdır. Bir yandan kentin tarihi dokusu içerisinde şahsiyet bulan kişi, bir yandan da mekânın diliyle iletişim içindedir. Geleneksel alışveriş ortamında bir ürün alınırken, selamlaşma biçimi, pazarlık yapma ve pazarlık esnasında kullanılan semboller, ifadeler, jest-mimik, kalıp sözler, tokalaşma biçimleri, satıcının yaptığı ikramlar vb. yapılan alışverişin kültürel içeriklerinden bazılarıdır. Dolayısıyla geleneksel alışveriş biçimi kültürel belleğin korunmasına da katkı sunar. Kültürel mekân, geleneksel toplum yapısı içerisinde geçmişten beri var olagelen bu toplumsal iletişim dili örgüsünün, canlı kalmasını sağlar. Aynı mekânı paylaşan kişiler, ortak hafızadaki iletişim biçimlerini kullanmış olur.

Jan Assmann mekânın bu gücünü şu şekilde ifade eder: “Mekânın, hatırlama kültürü”nde, toplumsal ve kültürel bellek pekiştirme tekniklerinde de başrole sahip olması boşuna değildir. Bu olgu için "bellek mekânları" kavramı kullanılabilir.” (Assmann, 2015: 68).

Bu bağlamda geleneksel mekân karşısında yeni alışveriş biçimi, liberal ekonominin dayattığı tüketim mabetlerini doğurur. George Ritzer “Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek” kitabında bu yerler için “yalnızca tüketmemize olanak sağlamaktan daha öte şeyler yaparlar; bizi tüketime yöneltmek, hatta zorlamak üzere yapılandırılmış tüketim katedralleri” tespitini yapar (Ritzer, 2000: 14, 32). Yeni tarz alışveriş biçimi, profesyonel kurgulanmış sistemlerin ürünüdür. Alıcıyla satıcı arasındaki sosyal ilişki, mekânın yapısı, kişinin sosyalleşme ve mekânla bütünleşme ihtiyaçları karşısında yetersizdir. Öte yandan kent hayatı içerisinde kalabalık nüfus, trafik ve güvenlik problemleri, soğuk ve sıcak iklim şartlarında insanlara ve araçlara kapalı alan gereksinimi gibi belirli ihtiyaçlara cevap verecek yapıların oluşturulması da kaçınılmaz bir durumdur. Bu sorunlara yerel yönetimlerin getirdiği çözümler, kentli insanın geleneksel mekânlarda daha rahat ve fazla zaman getirmesini sağlayacaktır.

Tarihî bir kent Gaziantep’te geleneksel mekânlar gündelik hayatta önemli yer tutar. Cemil Cahit Güzelbey, “Gaziantep’in Türkiye’deki Genel Yeri” başlıklı yazısında, Gaziantep’le ilgili şu tespiti yapar: “Eski çağlardan beri büyük yolların uğrak yeri olarak, yakınoğunun önemli bir bölgesidir. Bu hâliyle barışta ticarî ve iktisadî, savaşta askerî hareketlerin kaynaştığı, düğümlenip çözüldüğü bir yer”

(Güzelbey, 2015: 301-303). Milli Mücadele sonrasında çizilen yeni sınırların olumsuz etkilerini, Cumhuriyet sonrası dönemde tamir etmeye çalışan kent, ekonomik ve kültürel anlamda hızla toparlanma sürecine girer. Kentte bir yandan küçük ölçekli sanayi tesisleri kurulurken bir yandan da işgalin izleri silinmeye çalışılarak Gaziantep Kalesi çevresinden başlayarak geleneksel mimari yapıları onarılır. Bu yapılar, hem kent merkezinde yaşayanların hem de köy ve kasabalardan gelenlerin alışveriş mekânı olur. Bugün Gaziantep'te geleneksel alışverişin, mekânla bütünleştiği Zincirli Bedesten ve Kemikli Bedesten kentin kültür turizmi açısından önemli yerler olarak faaliyet gösterir. 18. yüzyılda yapılan Zincirli Bedesten, halk arasında Kara Basamak Bedesteni olarak da bilinir. 19. yüzyılda yapılan ve halk arasında Kemikli Bedesten olarak bilinen yapının asıl adı ise Mecidiye Bedestenidir (Url 6). Gaziantep kent merkezinde geleneksel alışveriş mekânı olarak da ön plana çıkan, aynı zaman da yapılan restorasyon çalışmalarıyla müze, el sanatları merkezi, otel, restoran, kafe olarak da kullanıma açılan diğer yapılar hanlardır. “Selçuklu ve Osmanlı sivil mimari yapıtlarında önemli yeri olan hanlar, tasarımlarına uygun olarak ticari amaçlı kervanların, seyahat halinde yolcuların, geceyi rahat ve emniyet içerisinde geçirebilmeleri için inşa edilmiş aynı zamanda hem misafirhane, hem de pazar olan, harp zamanlarında da erzak ve mühimmat ambarı olarak hizmet veren önemli abidevi yapılardır.” (Url 7) Gaziantep'te aktif olarak kullanımda olan hanlar şunlardır: Anadolu Hanı, Bayaz Han, Budeyri Hanı, Buğday Hanı, Gümrük Hanı, Güven Han, Kumru Hanı, Kürkçü Hanı, Millet Hanı, Pürsefa Hanı, Sabuncu Hanı, Şeker Hanı, Şire

Hanı, Tuz Hanı, Tütün Hanı, Yemiş Hanı, Yeni Han, Yüzükçü Hanı (Url 7). Bunların yanı sıra restore edilen konaklar, camiler, diğer dinî yapılar, sokaklar, Gaziantep’te gündelik hayatın içerisine yeniden dâhil olarak kent hafızasını koruma işlevini yerine getirmeye devam etmektedir. Geleneksel alışveriş mekânları içerisinde, iki yüz elli yıllık geçmişle şehrin en eski çarşısı olan Almacı Pazarı, yöreye özgü ürünlerin satıldığı ve geleneksel esnaf kültürünün korunduğu önemli bir yerdir (Url 8).

Kentin gündelik hayatı içerisinde, “bireyin çevresindeki dünyayı özne olarak deneyimleme” (Bennett, 2018: 16) süreçlerinde geleneksel olanla kurduğu ilişki, kültürel anlamda önemli sonuçlar ortaya çıkarır. Bu bağlamda geleneksel mekân ve yeni tarz alışveriş merkezi mukayese edildiğinde, geleneksel olanın kültürel bellek boyutu ön plana çıkar. Geleneksel mekânın korunması, yeniden üretilmesi ve gelecek kuşaklara taşınması için sosyo-ekonomik işlevlerinin olması gerektiği de bir gerçekliktir. Öcal Oğuz’un folklor araştırmalarında ürün merkezli çalışmaların yanı sıra mekân merkezli çalışmalarında önemine yaptığı vurgu, mekânın kültürel içeriklerini gösterir (bkz. Oğuz, 2007). “İnsanlararası ilişkiler bakımından kentler, sahip olunan statüler sayesinde insanların önemsendiği, kişiliklerin hiç de hesaba katılmadığı, akrabalık ve arkadaşlığın sınırlandığı hayatın fragmanlaşmasıyla insanların ne birbirlerini ne de çevrelerini gerçekten görebildikleri, bakmadan yaşanan bir mekâna dönüşmüştür” (Aydoğan, 2009, 203-215). Kültürel bellek mekânları, “giderek tüketimle tanımlanır hale gelen bir toplumda daha anlamlı bir yaşamın

nasıl sürdürüleceği” (Baudrillard, 2013: 260) sorusuna verilecek cevaplardan birisidir.

SONUÇ

Tarih öncesi devirlerden bugüne geline süreçte, insanın fizikî ve sosyal çevresiyle etkileşim biçimlerinin toplamı olarak kültür, biriken, aktarılan, taşınan ve yeniden yorumlanan bir olgudur. Üretim-tüketim yapıları arasındaki ilişki bu sürecin önemli belirleyicilerinden birisidir. Toprağa bağlı yaşamın başlamasıyla birlikte, hayvancı ve tarımcı topluluklarda gıda miktarının artması, daha kalabalık insan gruplarının da bir arada yaşamasını sağlar. Erken dönem yerleşim biçimlerinde küçük köyler şeklinde ortaya çıkan bu birliktelik, şehirleşme sürecinin de başlangıcıdır. İstila ve işgallere karşı surlarla çevrili olan, belirli zümreleri ve malları koruma amacıyla geliştirilen yerleşim sistemleri, ekonomik yapıdaki değişimlerin de etkisiyle, şehirlere dönüşür. Böylece bir çekirdek yapı etrafında gelişen ve ekonomik anlamda homojen olmayan insan toplulukları bir arada yaşamaya başlar. Şehirlerin oluşum süreçlerindeki bu doğrusal çizgi, özellikle Asya ve Avrupa’daki yerleşim alanları için geçerlidir. Coğrafi keşifler sonrası Avrupa insanının gittiği yeni yerlerdeki kentleşme biçimleri farklıdır. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Amerika ve Avustralya’da 15. yüzyıl sonrası ekonomik üretim biçimlerine bağlı olarak veya daha sonra Sanayi Devrimi’yle birlikte ortaya çıkan pek çok kent örneği vardır.

Bu bağlamda Gaziantep, tarihi kentler içerisinde yerini alır ve geçmişin izlerini taşır. Kent, Gaziantep Kalesini merkez alarak kale

çevresindeki yapılaşmayla gelişmiştir. Tarih boyunca ekonomik anlamda dinamik bir yapıya sahip olan kent, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde nüfus artışıyla birlikte sürekli yenilenir. Cumhuriyet Dönemi'nde doğu batı yönünde genişleyen Gaziantep'te. bugün yapılan restorasyon çalışmalarıyla birlikte önemli tarihî-kültürel mekânlar bulunur. Özellikle kent merkezinde bu mekânlar geleneksel alışveriş alanları ve kültürel bellek ortamlarıdır.

Kentin tarihselliği ve bir çekirdek etrafında gelişen yapıların varlığını bugüne kadar sürdürebilmesi; geçmişin düşünme, tasarlama, üretme ve tüketme biçimlerini yansıtır. Bu tarihsellik aynı zamanda kentin kimliğini vurgular. Kentteki geleneksel mimari örneği yapılar, bulunduğu yerin kimlik taşıyıcılarıdır. Bu yerler, kültürel bellek mekânları ve toplumsal katılım alanları olarak tanımlanabilir. Bu yapılar, modernizm ve küreselleşmenin dayattığı tüketim kültürü karşısında geleneksel alışveriş tarzlarını korur. Çünkü tüketim yalnızca ürün alınan bir süreç değil; aynı zamanda bir kültürel katılım ve paylaşım biçimidir. Kültürel mekân kültürel davranışı belirler tezinden hareketle, Gaziantep'te ürünle birlikte kültürün de paylaşılıp aktarıldığı mekânların işlevlerini bu kapsamda okumak yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

- Adorno, W. T. (2011) Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi, (Çev. Nihat Ülner- Mustafa Tüzel - Elçin Gen), İletişim, İstanbul.
- Aydoğan, F. (2009). “Tüketim Kültürünün Gölgesinde Kentler”, Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Y. 2009, Cilt XVII, S II, 203-215.
- Bachelard, G. (2014) Mekânın Poetikası, İlhaki Yayınları, (Çev. Alp Tümertekin), 2. Baskı, Aralık, İstanbul.
- Bali, N. R. (2002). Tarz-ı Hayattan Life Style’a Yeni Seçkinler, Yeni Mekânlar, Yeni Yaşamlar. İletişim, İstanbul.
- Baudrillard, J. (2013). Tüketim Toplumu, Söylenceleri, Yapıları. (Çev. Hazal Deliceçaylı-Ferda Keskin), Ayrıntı, İstanbul.
- Begel, E. E. (1996). “Kentlerin Doğuşu”, (Çev. Özden Arıkan), Cogito, Kent ve Kültürü, S. 8 Yaz, ss.7-16.
- Bennett, A. (2018). Kültür ve Gündelik Hayat. Phoenix, Ankara.
- Cevher, E. (2014), “İnternette Girişimciliğin Yeni Boyutu: Alışveriş Kulüpleri Siteleri ve Bu Siteler Üzerine Bir Araştırma”, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 3 S. 3, s. 47-60.
- Çam, Nusret, (1996). "Gaziantep", TDV İslâm Ansiklopedisi, C.13, ss. 469-475.
- Duman, Mustafa. (2012). “Geleneğin Güncellenmesi Bağlamında Gaziantep’te Geleneksel Meslekler”. Uluslararası Türk Dili ve

Edebiyatı Öğrenci Kongresi TODOK 2010. Ed. Ömür Ceylan, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, ss. 1535-1440.

Ekici, Metin. (2008). “Geleneksel Kültürü Güncellemek Üzerine Bir Değerlendirme” Millî Folklor, Y. 20, S. 80, ss. 33-38.

Erkip, Feyzan. (2019). Piyasa Yapmanın Yeni Yüzleri, AVM’ler, Sokaklar, Kentler. İletişim, İstanbul.

Güzelbey, C. C. (2015). “Gaziantep’in Türkiye’de Genel Yeri” Bir Şehrin Hikâyesi Gaziantep Halk Kültürü Yazıları. Hazırlayanlar: Mustafa Gültekin, Cevdet Avcı. Gaziantep Üniversitesi Yayını.

Jan, A. (2015). Kültürel Bellek, Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik. Ayrıntı, İstanbul.

Kılınç, E. (2016). “Küreselleşme Sürecinde Yerel Ekonomik Kalkınma: Gaziantep Örneği” Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Ocak 2016, C. 2, S.1, ss. 1-18.

Kıray, B. M. (1998). “Modern Şehirlerin Gelişmesi ve Türkiye’ye Has Bazı Eğilimler”, Kentleşme Yazıları. Bağlam Yayıncılık, İstanbul, s.10.

Kökden, U. (1996). “Kentler Üreten Tarih- Tarih Üreten Kentle” Cogito, Kent ve Kültürü, S. 8 Yaz, ss. 37-42.

Lefebvre, H. (2014). Mekânın Üretimi. Sel Yayıncılık, İstanbul.

Lynch, K. (2014) Kent İmgesi. (Çev. İrem Başaran), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Meyerson, M. (1996). “Ütopya Gelenekleri ve Kentlerin Planlanması” (Çev. Yurdanur Salman), Cogito, Kent ve Kültürü, S. 8 Yaz, ss.113-124.

Morley D., Robins K. (2011). Kimlik Mekânları, (Çev. Emrehan Zeybekoğlu), Ayrıntı, İstanbul.

Nora, P. (2006). Hafıza Mekânları. Dost Kitabevi, Ankara.

Oğuz, M. Ö. (2007). Folklor ve Kültürel Mekân, Milli Folklor, Y. 19, S. 76, ss. 30-32.

Oğuz, M. Öcal. (2009) Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir? Geleneksel Yayıncılık, Ankara.

Ong, J. W. (2012). Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözümlen Teknolojileşmesi. (Çev. Sema Postacıoğlu Banom), Metis, İstanbul.

Oskay, Ü. (2011). İletişimin Abc’si. Der Yayınları, İstanbul.

Özbek, M. Ö. (2018). “Geleneksel ve Modern Yerleşmelerde Mekânsal Kurgular Barındırdıkları Kültürel Arka Planlar-Arnavutköy Örneği”, Mimarlık, Planlama ve Tasarım Araştırmaları, (Ed. Özlem Parlak Biçer), Peron Basın Yayın, 1. Basım, Ankara.

Özdeğer, H. (1996). "Gaziantep", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, C. 13, ss. 466-469.

Özdemir, N. (2012), Kültür Tüketim İlişkisi ve Kültür Ekonomisi, Kültür Ekonomisi ve Yönetimi (Seçki), Hacettepe, Ankara.

Özlu, Z. Y. (2017). "Gaziantep'in 1923-1938 Yılları Arasında Ekonomik Ve Bayındırlık Alanındaki Faaliyetleri" Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 10, S. 51, Ağustos, ss. 230-242.

Paul, C. (1999). Toplumlar Nasıl Anımsa, (Çev. Alâeddin Şenel), Ayrıntı, İstanbul.

Ritzer, G. (2000). Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek, Tüketim Araçlarının Devrimselleştirilmesi. Ayrıntı, İstanbul.

Ritzer, G. (2011). Toplumun McDonaldlaştırılması Çağdaş Toplum Yaşamının Değişen Karakteri Üzerine Bir İnceleme. Ayrıntı, İstanbul.

Shaukland, G. (2006) "Tarihi Değeri Olan Kentlere Neden El Atmalıyız" (Çev. Kamran Tunca), Cogito, Kent ve Kültürü, Sayı: 8 Yaz, ss. 23-36.

Shils, A. (2003), "Gelenek Nedir?", Doğu Batı Düşünce Dergisi, Modernliğin Gölgesinde Gelenek, S. 25, ss. 101-135.

TİM (Türkiye İhracatçılar Meclisi) <https://www.tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari.html> E. T. 10.11.2019.

Tuncel, M. (1996). "Gaziantep", TDV İslâm Ansiklopedisi, C.13, ss. 474-475.

Türkçe Sözlük, "Bedesten Mad.", TDK. Ankara, 2005.

Ulusoy, R., Turan, N. (2016). "Gaziantep Ekonomisinin Ortadoğu Açısından Önemi" Akademik Bakış, C. 9, S. 18 Yaz. ss. 141-165.

URL 1 <https://www.tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari.html> (E. T. 10.11.2019).

URL 2: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 (E. T. 30.04.2020)

URL 3: <https://gaziantep.ktb.gov.tr/TR-127941/turizm-isletme-belgeli-tesislerde-konaklayan-turist-say-.html> (E. T. 12.11.2019)

URL 4: <https://gaziantep.ktb.gov.tr/TR-127980/sinir-kapilarindan-giris-yapan-yerli-yabanci-turist-say-.html> (E. T. 12.11.2019)

URL 5: <https://gaziantep.ktb.gov.tr/TR-127981/muze-ziyaretci-sayilari.html> (E. T. 12.11.2019)

URL 6: <https://gaziantep.ktb.gov.tr/TR-52356/bedestenler.html> (E. T. 15. 11. 2019)

URL 7: <https://gaziantep.ktb.gov.tr/TR-130351/hanlar.html> (E. T. 15. 11. 2019)

EKLER

Tablo 1 Kaynak URL 3

TURİZM İŞLETME BELGELİ TESİSLERDE KONAKLAYAN TURİST SAYISI			
YILLAR	YERLİ TURİST SAYISI	YABANCI TURİST SAYISI	TOPLAM
2005	192.911	24.419	217.330
2006	193.713	23.776	214.491
2007	236.609	25.817	262.426
2008	232.465	27.776	260.171
2009	238.896	23.213	262.109
2010	203.044	32.927	236.031
2011	228.203	47.103	275.306
2012	253.043	48.327	301.370
2013	269.225	45.371	314.596
2014	310.325	123.875	434.200
2015	359.332	95.311	454.643
2016	395.065	80.249	475.314
2017	524.660	98.357	623.017
2018	562.563	113.339	675.902

Tablo 2 Kaynak URL 4

SINIR KAPILARINDAN KARA, HAVA VE DEMİRYOLU İLE GİRİŞ YAPAN TURİST SAYISI			
YILLAR	YERLİ TURİST	YABANCI TURİST	TOPLAM
2002	46.569	18.619	68.188
2003	37.632	19.446	57.078
2004	56.941	40.816	97.757
2005	30.015	24.289	54.304
2006	25.972	25.008	50.980
2007	46.856	41.883	88.739
2008	52.577	61.573	114.150
2009	56.311	55.128	111.439
2010	66.012	58.143	124.155
2011	82.625	69.506	152.131
2012	88.523	125.274	213.797
2013	68.322	150.102	218.424
2014	74.966	31.874	106.840
2015	77.018	27.424	104.442
2016	95.241	26.038	121.279
2017	100.030	34.124	134.154
2018	113.740	45.897	159.637

Tablo 3 Kaynak URL 5

MÜZE VE ÖREN YERLERİ YILLIK ZİYARETÇİ SAYISI					
YIL	ARKEOLOJİ MÜZESİ	HASAN SÜZER ETNOGRAFYA MÜZESİ	ZEUGMA MOZAIK MÜZESİ	YESEMEK AÇIK HAVA MÜZESİ	TOPLAM
2012	12.746	8.964	169.038	5.700	196.448
2013	-	-	176.297	4.131	176.083
2014	-	-	206.578	4.493	210.752
2015	-	-	179.170	4.966	184.186
2016	-	-	108.479	3.873	112.352
2017	5.946	-	169.884	4.030	179.860
2018	13.654	-	266.560	6.779	286.993

BÖLÜM 25

PAZARLAMANNIN EVRİMİ VE PAZARLAMA 5.0'A DOĞRU

Dr. Bilal ERDEM*

*Selçuk Üniversitesi, Akşehir MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Öğr. Gör.,
Konya, Türkiye eposta: bilalerdem@selcuk.edu.tr

GİRİŞ

Günümüzde işletmeler, müşterilerin istek ve ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla müşteri için mal, hizmet ve fikirler üreterek çeşitli faaliyetlerde bulunmaktadır. Buldukları bu faaliyetleri işletme fonksiyonları aracılığıyla yerine getirmektedir ve bu fonksiyonlarından en önemli olanlarından birisi de pazarlama fonksiyonudur. Pazarlama fonksiyonu işletmelerin diğer fonksiyonlarını yerine getirebilmesi ile alakalı olmasının yanı sıra diğer fonksiyonların devamlılığını sağlama noktasında işletme tarafından üretilen mal ve hizmetleri müşteriyle buluşturulmasını sağlama ve gelir elde etme noktasında işletme açısından hayati öneme sahiptir. Bu nedenle pazarlama çalışmalarının yönetilmesi oldukça önemlidir. Pazarlama yönetimi, tüm işletme yöneticilerinin iş ve işletmecilik anlayışlarındaki evrimi gösteren yaklaşım değişiklikleri, genelde işletmeciliğin, özel olarak da pazarlamanın en fazla geliştiği ülke olarak belirtilen Amerika Birleşik Devleti (ABD)'deki gelişmelerle açıklanmaktadır (Mucuk, 2014: 7). Bu noktadan hareketle pazarlamanın gelişimi, iş anlayışlarının belirgin özelliklerle birbirinden ayrılan ve her birine hâkim olan bakış açılarıyla isimlendirilmiştir. Bu bakış açıları üretim anlayışı, satış anlayışı, pazar veya pazarlama anlayışı olmak üzere üç ayrı aşama ve dönem halinde ele alınmaktadır (Fullerton, 1988: 110). Daha sonraki yıllarda işletmelerin topluma karşı sosyal sorumluluklarının ön plana çıkmasıyla toplumsal pazarlama anlayışı ortaya çıkmıştır.

Küreselleşmeyle birlikte sanayi toplumundan bilgi toplumuna dönüşüm hızlanmış, bu durum ekonomik ve sosyal hayatı her anlamda etkilemiş, pazarlama dünyasında da tüketicilere ulaşmada alternatif yöntemlerin geliştirilmesine neden olmuştur. Bu gelişmelerden dolayı pazarlamada birçok yeni yaklaşımlarla ilgili olarak değerlendirmeler yapılmış ve pazarlama faaliyetlerinin işlevselliğine yönelik olarak birçok kavram ortaya çıkmıştır (Dağdaş, 2013: 2). Günümüzde pazarlamanın altın çağ olarak adlandırılan dönemin başlangıcı olarak 1953 yılı gösterilmekte (Newton, 2019). Bunun nedeni ise, ABD'deki hanelerin yarısından fazlasında televizyon olması ve pazarlamanın büyük ölçüde reklamcılığın oluşturmasıdır. Bu noktada işletmeler kaynaklarının önemli bir bölümünü marka ve ürünlerine yönelik farkındalık oluşturmak için harcamışlardır (Newton, 2019). Daha sonraki yıllarda önce TV kullanıcı sayısının artması, internetin ortaya çıkması vb. medya kanallarının gelişmesiyle pazarlama evrelerini pazarlama 1.0, pazarlama 2.0.....vs. kavramlarıyla dönemsel boyutta isimlendirilmiştir. Bu kavramların ortaya çıkmasında özellikle internet teknolojisinin gelişmesi ve buna bağlı olarak tüketim davranışlarındaki değişiklikler ön plana çıkmıştır.

Pazarlamanın Gelişimi

Pazarlama zaman içerisinde sürekli değişen ve gelişen bir disiplin olarak ifade edilmektedir. Bu değişim ve gelişim, pazarlama yaklaşımındaki birtakım değişiklikler ve ilaveleri takiben, temel kavramlarında değişimine neden olmuştur (Kotler, 2012). Bu nedenle yıllar içinde gelişim ve değişim gösteren pazarlama günümüze kadar

pazarlama 1.0, pazarlama 2.0, pazarlama 3.0 olarak adlandırılmakta, bugün ise pazarlama 4.0 ve geleceğin pazarlaması olarak ise pazarlama 5.0 olarak isimlendirilmekte ve geliştirilmektedir.

Pazarlama 1.0

Kotler'e göre, ilk pazarlama yaklaşımını ifade eden pazarlama 1.0, yeni bilgi teknolojileri ve iletişimin yükselişine ve özellikle de patlamanın ardından yeni bir sanayi devrimi sırasında üretimin gelişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Kotler vd., 2010: 26). Newton (2019) bu dönemi analog dönem olarak adlandırmakta ve bu dönemde büyük sermaye, büyük markalar, büyük reklam bütçeleri, genellikle emtia ürünlerinin olduğunu belirtmiştir. Bu döneme pazarlama 1.0 ismi verilmesinin temel nedeni ise, ilk olarak ortaya çıkan tam adıyla "replikatif Web" olan "Web 1.0" uygulamasıdır (Erragcha ve Romdhane, 2014: 138).

Pazarlama 1.0'da kullanıcı pasif durumda olup ticari web sayfalara kendi tıklamasıyla incelemektedir. Daha basit bir ifadeyle bu dönemde pazarlama, tek yönlü iletişimin ticari bir yaklaşımı olarak ön plana çıkmaktadır. İçeriğin yaygınlaştırılması amacıyla çevrimiçi tüketicilere mesaj gönderme, ortak siteler arasında bağlantı alışverişi ve bülten gönderilmektedir. Bu dönemde ürün, pazarlamanın kalbi olarak görülmekteydi ve ürün mevcudiyeti satışını sağladığı için arz ekonomisi olarak ifade edilmektedir. 1953 yılında Amerikan Pazarlama Derneği'nde Neil Borden konuşmasında "pazarlama karması" terimini tanıtmış ve 1964 yılında Jerome McCarthy pazarlama karmasını (ürün, fiyat, tutundurma, dağıtım) bir

kombinasyon olarak tanımlamışlardır (Dominici, 2009: 17). Pazarlama 1.0 iletişim olarak geleneksel kanallar (posta, TV ve radyo reklamları) aracılığıyla yapıldığı için pazarlama karması öğelerine ve hedefle tek yönlü, kısa vadeli temasa dayanmaktadır (Erragcha ve Romdhane, 2014: 138). Daha basit olarak bir genelleme yapacak olursak pazarlama 1.0 anonim, müdahaleci, kitlesel işlemlere odaklanmış ve pazarlama karması (4P) etrafında yapılandırılmıştır.

Pazarlama 2.0

Pazarlama, ileri teknolojinin ve internetin ortaya çıkışından sonra Web 2.0'in (ikinci nesil İnternet tabanlı uygulamalar), hem iletişim kurma biçiminde, hem de iletişim desteğinde ve tanımında çok hızlı bir gelişme yaşamıştır. Bu durma bağlı olarak pazarlama yaklaşımında bu durma uyum sağlama çabası içerisine girmesiyle pazarlama 2.0 kavramı ortaya çıkmıştır. 1995 yılında NetspaceMosaic ve daha sonra Navigator tarayıcı pazarlama 2.0'in başlangıcı olmuştur (Newton, 2019). Pazarlama 2.0 kavramını oluşturan web pazarlama, web 2.0 ve sosyal medya kavramları en önemli etkenlerdir (Erragcha ve Romdhane, 2014: 138).

Tablo 1. Pazarlama Paradigmasındaki Değişimler

Alanyazındaki Çalışmalar	Geleneksel Pazarlama	Web 2.0 Pazarlama
Hoffman ve Novak (1996)	Bire-Çok iletişim	Çoktan-Çok iletişim
Martin (1996); Anderson (2006)	Kitlese pazarlama	Bireysel pazarlama
Blattberg ve Deighton (1996)	Monolog	Diyalog
Rayport ve Sviokla (1995)	Arz yönlü düşünme	Talep yönlü düşünme
Martin (1996)	Büyük marka	Çeşitlilik
Blattberg vd. (1994)	Merkezi pazar	Merkezi olmayan pazar
McKenna (1995)	Hedef olarak müşteri	Ortak olarak müşteri
Armstrong ve Hagel III (1996)	segmentasyon	Topluluklar
Vargo ve Lusch (2004)	Ürün değişimi	Kaynak / Değer değişimi
McKenna (1995)	Gecikmeli pazarlama	Gerçek zamanlı pazarlama
Godin (1999)	Kesintili pazarlama	İzinli pazarlama
Urban vd. (1998), Brogan ve Smith (2009)	İtme tabanlı pazarlama	Güvene dayalı pazarlama
Steenburgh vd. (2011)	Kullanıcıya giden pazarlama	Kullanıcıyı çeken pazarlama

Kaynak: Yoo ve Gretzel, 2016: 3.

Pazarlama 2.0 ile pazarlama 1.0 arasındaki en önemli farklılık, tanıtım faaliyetleri için işletmeler web 2.0 ile geleneksel medyanın yanı sıra interneti de kullanarak iletişimde farklılık yaratmışlardır (Tarabasz, 2013: 126). Web 2.0 ile sosyal pazarlamacılar interneti tanıtım amacıyla kullanma potansiyeli artmıştır. Bu durum, kullanıcıların

statik Web sayfaları aracılığıyla yalnızca tek yönlü iletişimi denetlediği Web 2.0'in tanımlayıcı özelliği ile oluşmuştur (Thackeray vd., 2008: 338). Web 2.0, sayesinde kullanıcıların oluşturduğu içeriklerin yayılması ve paylaşılması ve yeni katma değerli hizmetlerin oluşturulması için uygulamalarının kullanımı oldukça büyüktür. Kullanıcılar web 2.0 araçlarıyla, bilgi arama, okuma, paylaşma, geliştirme, tüketme yöntemleri, birbirleriyle iletişim kurmak ve yeni bilgi oluşturma yöntemlerini değişime uğrayarak kullanıcı davranışları ve karar verme noktasında önemli değişiklikler meydana gelmiştir (Sigala, 2010: 1249).

Günümüzde Web 2.0'ı, kullanıcı tarafından oluşturulan içeriğin paylaşılmasına, bağlantılandırılmasına, ortak çalışmasına ve dâhil edilmesine izin vererek, çevrimiçi içeriğin oluşturulmasına yol açan bir sohbete toplu olarak katılmalarına imkân sağlamaktadır (Thackeray vd., 2008: 339). Web 2.0 döneminde, tüketiciler sadece bilgi tüketmekle kalmaz, aynı zamanda bilgi üretiminde akranlarıyla aktif olarak işbirliği yapmaktadır (Constantinides ve Foundtain, 2008: 233). Tüm bu gelişmeler web 2.0 sayesinde internet üzerinden iş yapmayı mümkün kılmış ve işletmelerin kendilerini geliştirmeleri ve/veya uyum sağlamaları gereken e-iş modeli ortaya çıkmıştır (Sigala, 2010: 1249). Bunun bir sonucu olarak pazarlama faaliyetlerinde web 2.0 sayesinde tek yönlü iletişim yerine çift yönlü iletişim almıştır (Aldhaheri ve Bach, 2013: 6).

Pazarlama 3.0

Pazarlama 3.0, 2004 yılında Facebook ile başlayan, bir ağ ve koşum değeri yaratma oluşumu olarak ifade edilmektedir (Newton, 2019). Kotler vd. (2010)'na göre pazarlama 3.0'da ilgi odağı pazarlama 2.0'daki gibi tüketicide olduğunu belirtmiş fakat aynı zamanda bu kavram ile tüketici bir ruh kazanmış, tüketici ile satıcı arasındaki mevcut ikilemi ortadan kaldırmıştır. Pazarlama 3.0, internet, sosyal ağlar, akıllı telefonlar, akıllı saatler, masa mobil uygulamaları gelişmesi nedeniyle işletmelerin odak noktası haline dönüşmüştür. İnternetin gelişimine kitle iletişim araçlarının entegre edilmesi, beraberinde sosyal ağ ve sosyal medya kavramını ortaya çıkartmıştır (Ateş vd., 2019: 136). Bu yeni web teknolojisi sayesinde, tüketiciler işletmeler hakkında görüş alışverişinde bulunma ve benzeri görülmemiş bir ölçekte iletişim kurma fırsatı yakalamışlardır. Pazarlama 3.0'da kazanılmış medya, müşteri ağlarına doğru kaymaktaydı (Nowacki, 2015: 314). Bu alanda tüm içeriği kullanıcıların oluşturması (Newton, 2019) mevcut etkileşim kanallarının değişmesine neden olmuştur. Bu değişimle tüketiciler mevcut tüm iletişim kanalları aracılığıyla gerçek zamanlı etkileşimin devamlılığı beklentisi oluşmuştur (Nowacki, 2015: 314).

Tablo 2. Pazarlama 1.0 Kavramından Pazarlama 3.0'a

	Pazarlama 1.0 (ürün-merkezli)	Pazarlama 2.0 (müşteri odaklı)	Pazarlama 3.0 (değer odaklı)
Eylem Türü	“itme” yaklaşımı	“itme ve çekme” yaklaşımı	Kişiselleştirilmiş diyalog yoluyla işbirliği ve birlikte yaratma
Müşteri İhtiyaçları	Açıklayıcı analiz "ne yaptılar"	Açıklayıcı analiz “neden yaptılar”	Öngörücü analiz “ne yapacaklar”
Tüketici Hakkında Bilgi	Özel Veri Toplama	Sistemik Veri Toplama	Art arda sürekli, otomatik ve entegre veri toplama; Yatırım Getirisi değerlendirmesi;
Marka kontrolü ve ürünlerin odak noktaları	Ürün ihtiyaçlarına veya önceki satın alımlara dayalı tek boyutlu segmentasyon	İhtiyaca ve değere dayalı iki boyutlu segmentasyon	Rasyonel, duygusal ve davranışsal faktörlere dayanan çok boyutlu segmentasyon
Yeni kanalların ortaya çıkışı	Geleneksel kanallarda marka değeri önerme uyumu	Artan kanal sayısı ile yetenek entegrasyonu	Seçili kanallarda optimizasyon deneyimi yaşar
Tutum Değişikliği	Müşteri giderlerini artırma	Satış maliyeti artırma	Müşteri net değerini artırma

Kaynak:Tarabasz, 2013: 130.

Pazarlama 3.0 ile markaların neredeyse tamamı özellikle genç tüketicilerle bağlantı kurmak ve farkındalık oluşturmak için çevrimiçi kanallarda içerik yayınlamak ve topluluk oluşturmak için birtakım strateji geliştirerek tüketicilerin, mesajı ve ürünü kişisel ağları üzerinden dağıtırken medyayı kanal olarak değiştirmiştir (Newton, 2019). Sanayileşmenin ve küreselleşmenin artması sonucu pazarlama 3. Döneminde sosyal konular ve sosyal sorumluluklar ön plana çıkmıştır (Nowacki, 2015: 314). Kotler vd. (2010) 'nin belirttiği gibi insan burada ruh kazanmış olarak görünmeli ve işletmeler bu ruha yönelik değerler oluşturması gerekmektedir.

Pazarlama 4.0

Endüstri devriminin dördüncü evresi olan Endüstri 4.0'ın robotlaşma, nesnelerin interneti, yapay zekâ, sensörler, bilişsel teknolojiler, nanoteknoloji, internetin hizmetleri, kuantum teknolojileri, giyilebilir teknolojiler, artırılmış gerçeklik, akıllı sinyalizasyon, bulut olarak adlandırılan büyük veri, üç boyutlu görüntüler, akıllı şebekeler ve benzeri yeni nesil olarak ifade edilen teknolojilerin insan hayatında sık sık rastlanan kavramlar haline dönüşmüştür (Topsakal vd., 2018:4). Bu kapsamda değerlendirilen teknolojiler insanoğlunun hayatında iş yapma, iletişim, eğitim gibi alanlarda yaygınlaşmış ve toplumların yaşam tarzlarında bir takım değişiklikler oluşturmaya başlamıştır (Sunar vd., 2019: 85). Bu gelişmeler pazarlamaya Pazarlama 4.0 olarak yansımış ve alanyazındaki yerini almıştır. Pazarlama 3.0 döneminde, gelen pazarlama bir öncelik haline almış ve bu yeni ağ yapısı dikey ağlardan yatay ağlara doğru dönüşümü başlatan

uygulamalar pazarlama 4.0'ın başlangıcı olmuştur (Newton, 2019). Burada pazarlama 4.0 ile ifade edilmek istenilen; dışlayıcı ve bireysel olarak ifade edilen “dikey” kavramından, kapsayıcı ve sosyal olarak ifade edilen “yatay” kavramına doğru bir dönüşüm söz konusudur (Büyükkalaycı ve Karaca, 2019: 467). Pazarlama 4.0 konseptini takip eden şirketler, satıcı ve alıcı olmak üzere iki karşıt birey arasındaki etkileşimi sağlamak için gerekli olan bir işbirliği platformu oluşturmaktan sorumludur (Nowacki, 2015: 318). Bu işbirliği sayesinde işletmenin yenilikler yapmasına imkân tanımaktadır. Pazarlama 4.0 tüketici pazarındaki değişikliklerin, yeni teknolojilerin geliştirilmesinin ve kendilerinden sorumlu küreselleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Üretici ve tüketicinin varlıklar arasında mevcut ilişkileri geliştirmek ve oluşturmak için kaynaklarını paylaştığı ve iş birliği yaptığı yeni bir yaklaşım sunmak zorundadır. Bununla birlikte pasif olan tüketicilerdeğer aktif tüketiciler tarafından geliştirilen çözümlerden faydalanacaktır (Nowacki, 2015: 319). Tüketiciler, ürün satın alırken karar verme aşamasında sosyal çevrelerini önemsemekte olup daha yatay yönetime sahip olmakla birlikte, hem gerçek yaşamda hem de internet ortamındaki değerlendirmeleri göz önünde bulundurmaktadır (Kotler vd.,2016: 39). Teknolojinin sürekli olarak gelişmesi insan hayatını her alanda etkilemektedir. Bu nedenle pazarlama 4.0 temelinde geleceğin pazarlama yöntemlerini ön görebilmeyi amaçlamaktadır. Kotler vd. (2010)'ne pazarlama 4.0, web 4.'ün sağladığı imkânlar doğrultusunda, bugünden geleceğin pazarlamasını tahmin etmek amacıyla, sanal pazarlama odaklı, müşteriye göre ve

tam zamanında üretim anlayışıyla, Çoktan-Çok'a birlikte oluşturma ve iş birliği yapma özelliklerini barındırmaktadır.

Şekil 1. Pazarlama Dönemlerine Göre Kullanıcı Gereksinimleri

Kaynak: Łukowski, 2017: 193.

Küreselleşme ve teknolojinin gelişimi ve kullanım alanları insanların yaşamlarını etkileyerek istek ve beklentileri değiştirmesine neden olmuştur. Tüm bu değişimler her alanda olduğu gibi pazarlama alanında da gerçekleşmiş ve Şekil 1'den de anlaşılacağı üzere pazarlama 1.'dan pazarlama 4.0'a kadar kullanıcı gereksinimleri etkili olmuş ve farklılaşmıştır.

Pazarlamamın Geleceği ve Pazarlama 5.0

Pazarlama evrelerine bakıldığında her evre 10 ile 12 yıl arasında sürmüştür. Pazarlama 4.0 evresinin tamamlanması ve yeni dönem olan pazarlama 5.0'ın 2022 yılında başlayacağı ön görülmekte ve birincil konu olarak yapay zekâ ile işbirliklerini kapsayacağı yönündedir (Newton, 2019). Web 4.0 ile çoktan çok'a olan katılımcıların ürettikleri içeriklerin daha sonra artması, onaylama aşaması ve geleceği tahminleme için yapay zeka kavramları ortaya çıkmıştır. Kuramcı olan Stuart Russell ve Peter Norvig (2003) tarafından yapay zekânın gelişmesinden dolayı akıllı ajanlar kavramı ortaya çıkmıştır. Yapay zekâyı ifade eden akılcı ajan veya zeki vekiller, zeki etmenler olarak da adlandırılmaktadır. Bu kavram çevresini sensörler aracılığıyla algılayan ve belirli hedeflere ulaşmak için aktüatörler üzerinden hareket eden otonom bir nesne anlamına gelmektedir. Bu durumu daha iyi anlamak için pazarlama evrimleri endüstri evrimleriyle eş değer gelişmesinden dolayı endüstri 5. vizyonunu kavramak önemlidir.

Tablo 3. Endüstri 4.0 ve Endüstri 5.0 Vizyonlarının Karşılaştırılması

	Endüstri 4.0	Endüstri 5.0 (vizyon 1)	Endüstri 5.0 (vizyon 2)
Slogan	Akıllı üretim	İnsan-Robot işbirliği	Biyo ekonomi
Motivasyon	Seri Üretim	Akıllı Toplum	Sürdürülebilirlik
Güç kaynağı	Elektrik gücü	Elektrik gücü	Elektrik gücü
	Fosil bazlı yakıtlar	Yenilenebilir güç kaynakları	Yenilenebilir güç kaynakları
	Yenilenebilir güç kaynakları		
Aktif Rol	Nesnelerin İnterneti	İnsan-Robot İşbirliği	Sürdürülebilir Tarım
Teknoloji	Bulut bilişim	Yenilenebilir kaynaklar	Üretim
	Büyük veri		Biyonik
	Robotik ve Yapay		Yenilenebilir kaynaklar
	İstihbarat (AI)		
İlgili	Örgütsel	Akıllı	Tarım
Araştırma	Araştırma	Ortamlar	Biyoloji
Alanları	Süreç	Örgütsel	Atık Önleme
	İyileştirme ve	Araştırma	Süreç İyileştirme
	İnovasyon	Süreç	ve İnovasyon
	İş idaresi	İyileştirme ve	İş idaresi
		İnovasyon	
		İş idaresi	Ekonomi

Kaynak: Demir vd., 219: 690.

Tablo incelendiğinde endüstri 5.0 ile akıllı üretimin yerini insan robot işbirliği alması ve bir sonraki gelecek evre olarak da biyo ekonominin olacağı ön görülmektedir. Yine endüstri 5.0 ile seri üretimin yerini akıllı toplum ve sonrasında tamamen sürdürülebilir toplumun olacağını vizyon olarak görülmektedir. Endüstri 5.0 ile fosil bazlı yakıtların yerini elektrik gücü ve yenilenebilir ve sürdürülebilir enerji kaynaklarının alması vizyon olarak görülmektedir. Endüstri 5.0 ile yaşanan ve yaşanacak olan gelişmeler ve yapay zekânın ön planda olacağı yeni dönemde tüm alanlarda olduğu gibi pazarlama alanında da pazarlama 5.0'ın nasıl olacağı nasıl etkileneceği ve/veya nasıl şekilleneceği ilgili birçok araştırmacı çalışmalar yapmaktadır. Draganov vd. (2018) çalışmalarında pazarlama 5.0 kavramının gerçekleştirilme şartları olarak:

- 1.Farklı yapay zekâ sistemleri (YZS)türlerinin ekonomik bir sistemde devreye alınması ancak içinde gelişmiş bir dijital ortamın bulunmasıyla mümkündür. Nesnelerin interneti ve her şeyin interneti kavramlarının yüksek derecede entegrasyonu ile gerçekleşmiş bir pazarlama 4.0 olarak tanımlanmaktadır.
- 2.Belirli bir bölgede, yüksek hızlı internet bağlantıları ve tam İnternet kapsamı olarak anlaşılan uygun teknik altyapının oluşturulması.
- 3.Yapay zekâ sistemlerinin ekonomik ciroya tam teşekküllü katılımcılar olarak kurumsal ve düzenleyici olarak tanınması

Tablo 4. Pazarlama 5.0 Kavramına Giriş Sonrası Pazar İlişkileri Türleri

	İşletme	Müşteri	Yönetim	AIS
İşletme	b2b	c2b	b2g	b2a
Müşteri	c2b	c2c	c2g	c2a
Yönetim	g2b	g2c	g2g	g2a
AIS	a2b	a2c	a2g	a2a

Not: AIS (Artificial Intelligence Systems), Yapay Zekâ Sistemleri

Kaynak: Draganov vd., 2018: 3.

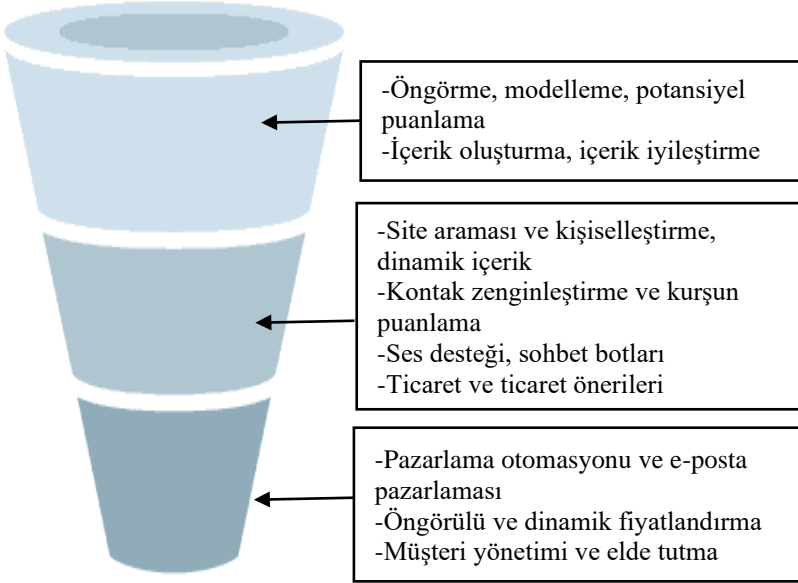
Yapay zekâ sistemlerinin aktif hale gelmesi ve sürekli olarak gelişmekte ve bu duruma bağlı olarak pazar ilişkileri türlerindeki yerini de almış olacaktır. Buna rağmen otonom yapay zekâ sistemlerinin dijital pazarlarda tam katılımcı olarak tanınması ve böylece ortaya çıkan tüm sonuçlarla fiziksel ve / veya tüzel kişilik statüsünün elde edilmesi uzun süreli bir süreci gerektirmektedir. Bu nedenle Draganov vd., (2018) bu sürece bağlı olarak yapay zeka ile ilgili pazarlama sistemi iki şekilde piyasada görülebileceğini öne sürmüşlerdir:

Şu anda, aşağıdaki yapay zekâ pazarlama Sistemleri adlarını sunabiliriz, aşağıdaki çeşitlerde piyasada görünebilirler:

- Tam haklara sahip otonom yapay zekâ pazarlama sistemleri;
- Sınırlı haklara sahip yapay zekâ pazarlama sistemleri.

Günümüzde yaşamın her alanında yapay zekâ sistemleri insan hayatını kolaylaştırma noktasında derinden etki etmektedir. Bu nedenle yapay zekâ sistemleri her geçen gün gelişmekte ve günümüzde kısmi otomatik sistemlerin yerini tam otomatik sistemler alacaktır. Bu durumda yapay zekâ sistemleri ekonomik sistemlerde yerini alarak bütün alanları etkileyecektir.

Şekil 2. Pazarlama 5.0 Döneminde Dönüşüm Hunisi

Kaynak: Newton, 2019.

Tüm bu gelişmelere uyum sağlayabilmek ve daha ileriye taşımak için pazarlama geçmişindeki becerileri birleştirerek geleceğe taşıyabilmek amacıyla bugüne adapte olmak ve iyi değerlendirmesi gerekmektedir. Pazarlama 5.0, işletmeler için yapay zekâ ile tam tanışması anlamına gelmekte ve birçok yeni yol, yeni sorun, yeni avantaj, yeni dez avantaj gibi birçok etkenleri nasıl karşılayacağını ve bu süreci nasıl yönetileceği noktasında çözümler, arayışlar geliştirmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Aldhaferi, A., Bach, C. (2013). “How to Implement Marketing 2.0 Successfully”, ar Xivpreprintar Xiv: 1308.4894.
- Anderson, C. (2006). The Long Tail: Why the future of business is sellingless of more. *Hyperion*. New York.
- Armstrong, A.,Hagel III, J. (1996). There al value of on-line communities. *Harvard Business Review*, 74(3), 134.
- Ateş, A., Sunar, H., Akmeşe, K.A. (2019). Sosyal Medya ve Turizm 4.0, (ed. Karaman, A., Sayın, K.)İçinde: *Dijital Turizm: Sektörün Yeni Geleceği*,ss.135-146. Eğitim Yayınevi, Konya.
- Blattberg, R. C.,Deighton, J. (1996). Managemarketing by the customer equity test. *Harvard Business Review*, 74(4), 136.
- Blattberg, R. C.,Glazer, R., Little, J. D. C. (1994). Introduction The Marketing Information Revolution (pp. 1). Boston, Mass.: *Harvard Business School Press*.
- Borden, N. H. (1965). The concept of the marketing mix. In Schwartz, G. (Ed), Science in marketing. *New York: John Wiley & Sons*, 386-397.
- Brogan, C., Smith, J. (2009). Trust Agents. *New Jersey: John Wiley & Sons, Inc*.
- Büyükkalaycı, G., & Karaca, H. M. (2019). Pazarlama 4.0: Nesnelerin Interneti. *Third Sector Social Economic Review*, 54(1), 463-477.

Büyükkalaycı, G., Karaca, H. M. (2019). Pazarlama 4.0: Nesnelerin İnterneti. *Third Sector Social Economic Review*, 54(1), 463-477.

Constantinides, E., Fountain, S. J. (2008). Web 2.0: Conceptual foundations and marketing issues. *Journal of Direct, Data and Digital Marketing Practice*, 9(3), 231-244.

Dağdaş, G. (2013). İşletmelerde Retro Pazarlama Uygulamalarının Müşteri Bağlılığına Etkileri Üzerine Bir Araştırma, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı Üretim Yönetimi ve Pazarlama Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Demir, K. A., Döven, G., Sezen, B. (2019). Industry 5.0 and Human-Robot Co-working. *Procedia Computer Science*, 158, 688-695.

Dominici, G. (2009). From marketing mix to e-marketing mix: a literature overview and classification. *International journal of business and management*, 4(9), 17-24.

Draganov, M., Panicharova, M., Madzhirova, N. (2018, June). Marketing 5.0. Transactions of Artificial Intelligence Systems in The Digital Environment. In *2018 International Conference on High Technology for Sustainable Development (HiTech)* (pp. 1-3). IEEE.

Erragcha, N., Romdhane, R. (2014). New faces of marketing in the era of the web: from marketing 1.0 to marketing 3.0. *Journal of Research in Marketing*, 2(2), 137-142.

Fullerton, R. A. (1988). How modern is modern marketing? Marketing's evolution and the myth of the "Production Era". *Journal of marketing*, 52(1), 108-125.

Godin, S. (1999). *Permission Marketing*. SimonandSchuster, New York.

Hoffman, D. L., Novak, T. P. (1996). Marketing in Hypermedia Computer-Mediated Environments: Conceptual Foundations. *Journal of Marketing*, 60(3), 50.

Kotler, P. (2012). *Kotler on marketing*. SimonandSchuster.

Kotler, P.,Kartajaya, H., Setiawan, I. (2010). *Marketing 3.0: From products to customers to the human spirit*. John Wiley&Sons.

Kotler, P.,Kartajaya, H., Setiawan, I. (2016). *Marketing 4.0: Moving from traditional to digital*. John Wiley&Sons.

Łukowski, W. (2017). TheImpact Of The Internet Of Things On Value Added To Marketing 4.0. *MINIB*, 26 (4), 187–204.

Martin, J. (1996). *Cybercorp : the new business revolution*. New York: Amacom.

McCarthy, E. J. (1964). *Basic Marketing*. IL: Richard D. Irwin.

McKenna, R. (1995). Real-Time Marketing. *Harvard Business Review*, 73(4), 87.

Mucuk, İ. (2014). *Pazarlama İlkeleri*, Türkmen Kitabevi (20. Baskı), İstanbul.

Newton, E. (2019). Marketing 5.0: A Viewto Marketing in the 2020s and Beyond, <https://www.linkedin.com/pulse/marketing-50-view-2020s-beyond-erik-newton/> 3.06.2019. Erişim Tarihi: 28.04.2020.

Nowacki, F. (2015). Marketing 4.0 As A Solution For International Entrepreneurship. *New Trends In Economics, Management And Finance*, 309- 321.

Rayport, J. F., Sviokla, J. J. (1995). Exploiting the virtual value chain. *Harvard businessreview.*, 73(6), 75.

Russell, Stuart J. (2003). *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. 2nd. Upper Saddle River, New Jersey, Prentice Hall.

Sigala, M. (2010). Web 2.0, social marketing strategies and distribution channels for city destinations: Enhancing the participatory role of travelers and exploiting their collective intelligence. In *Web Technologies: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications* (pp. 1249-1273). IGI Global.

Steenburgh, T. J., Avery, J., Dahod, N. (2011). *Hubspot: Inbound marketing and web 2.0*. Harvard Business School Publishing.

Sunar, H. Ateş, A., Akmeşe, K.A. (2019). Artırılmış Gerçeklik ve Turizm 4.0,(ed. Karaman, A., Sayın, K.) İçinde: *Dijital Turizm: Sektörün Yeni Geleceği*, ss.81-91. Eğitim Yayınevi, Konya.

Tarabasz, A. (2013). “The Reevaluation Of Communication İn Customer Approach– Towards Marketing 4.0”, *International Journal of Contemporary Management*, 12(4), 124- 134.

Thackeray, R., Neiger, B. L., Hanson, C. L., McKenzie, J. F. (2008). Enhancing promotional strategies within social marketing programs: use of Web 2.0 socialmedia. *Health promotion practice*, 9(4), 338-343.

Topsakal, Y., Yüzbaşıoğlu, N., Çelik, P. ve Bahar, M. (2018). Tourism 4.0-Tourist 5.0: WhyThe Human Revolution Is One Number Bigger Than Industrial Revolutions?. *Journal Of Tourism Intelligence And Smartness*, Volume: 1 Issue : 2Pages 1/11.

Urban, G. L., Sultan, F., Qualls, W. J. (1998). Trust based marketing on the internet. Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, MA Alfred P. Sloan School of Management, W.P. 4035-98, <https://dspace.mit.edu/bitstream/handle/1721.1/2726/SWP-4035-42019876.pdf?sequence=1>, Erişim Tarihi: 24.04.2020.

Vargo, S. L.,Lusch, R. F. (2004). Evolvingto a New Dominant Logicfor Marketing. *Journal of Marketing*, 68(January), 1-17.

Yoo, K. H.,Gretzel, U. (2016). "Web 2.0: ew Rules for Tourism Marketing" *Travel and Tourism Research Association: Advancing Tourism Research Globally*.

BÖLÜM 26

DİJİTAL PAZARLAMA VE TURİZM İŞLETMELERİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Dr. Bilal ERDEM*

*Selçuk Üniversitesi, Akşehir MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Öğr. Gör.,
Konya, Türkiye Eposta: bilalerdem@selcuk.edu.tr

GİRİŞ

Teknolojinin gelişimi ile birlikte insanlık tarihinin önemli dönüşümlerinden biri olarak kabul edilen, ilk olarak ana gövdelerde sonrasında kişisel bilgisayarlar, video oyunları televizyonlarda karşımıza çıkan internetin günümüzde bilgi, eğitim eğlence kaynakları ile sosyal hayatımızın bir parçası haline gelerek, yaşantımızla daha çok temas kurduğu görülmektedir (Moon ve Millison 2003: 23). Toplum bu etkenler doğrultusunda ilerlerken teknolojinin beraberinde getirdiği bu yeni düzen ve internet zamanla hayatın her alanına yayılarak ticari sistemlerin içerisinde varlığını sürdüren kurumları da kapsamıştır (Bulunmaz, 2016: 350).

İnternetin beraberinde getirdiği dijitalleşme, tarım, inşaat gibi dijital dünyayla ilişkisi olmadığı düşünülen hemen hemen tüm sektörlerde dönüşümün temel nedeni konumuna gelmiştir. Söz konusu dönüşüm üç farklı kategoride gerçekleşmektedir. Bunlar; geçmişte dijitalleşme ile hiç ilgisi olmayan sektörlerin yazılımlarla güçlendirilmesi, yazılım destekli sistemlerin (otomobil, elektronik cihazlar vb.) en baştan kurgulanarak köklü değişime uğramaları ve Müzik, eğlence sektörlerinin dijital teknoloji ve platformlara (Youtube, Google vb.) taşınması (Ertemel, 2016: 21). Bunların yanı sıra ticaretinde dijitalleştirilmesi ile birlikte e-ticaret uygulamalarının (E-pazarlama, e-finance uygulamaları vb.) başladığı görülmektedir (Akar ve Kayahan, 2007: 42). İnternetin ticari faaliyetler için kullanılmaya başlanması, olağan şartlardaki pazarlama faaliyetlerinin dijitalleşmesi beraberinde geleneksel pazarların yerini sanal pazarlara bıraktığı görülmektedir

(Aksoy, 2009: 17). Yaşanan gelişmeler sonucu ortaya çıkan şartlar geleneksel pazarların değişmesine de neden olmuştur. İşlemin gerçekleştiği bağlam bazında bakıldığında, ürünün yerini, ürün hakkındaki bilginin aldığı görülmektedir. İşlem içeriği bazında bakıldığında yüz yüze satışın yerini elektronik bir ortama bıraktığı görülmektedir. İşlemin gerçekleştiği altyapı baz alındığında coğrafi konum ve mekanın yerini bilgisayar ve diğer iletişim ağları aldığı görülmektedir (Rayport ve Sviokla, 1994: 142). Ayrıca Rayport ve Sviokla (1995: 79) bir başka çalışmalarında dijital pazarlamanın geleneksel pazarlara olan etkisi beş temel başlıkta incelemektedir. Bunlar; dijital varlıklar yasası, yeni ölçek ekonomileri, yeni iş sahaları, işlem maliyetlerindeki azalmalar ve arz/talep dengesindeki değişimdir. Dijital pazarlamada, arama motoru optimizasyonu, arama motoru reklamları, sosyal medya platformları, e-posta vb. dijital kaynakları kullanarak ürün veya hizmetin tanıtımı ve satışı hedeflenmektedir. Bu sayede hedef kitle ürün veya markanın tüm bilgilerine sahip olabilmektedir. Bununla beraber bu dönüşüme ürün ve pazar da dâhil edilmektedir (Hartman, Sifonis ve Kador, 2002: 185). İşletmeler dijital platformlar ve dijital kanallar sayesinde daha büyük müşteri gruplarına daha az maliyetle daha hızlı erişebilmekte, üretmiş oldukları ürün veya hizmetin daha iyi anlaşılmasını sağlayarak satış sonrası hizmet imkânlarını da hızlı ve kolay bir şekilde sunabilmektedirler (Wymbs, 2011: 95; Ryan, 2016:16). Maliyetlerin bu kadar düşük olması dijital pazarlamayı diğer iletişim kanallarına göre oldukça avantajlı bir noktaya taşımaktadır (Çele, 2018: 28).

Dijital pazarlama, kanal sayısı arttıkça gelişim hızı da artmaktadır. Bu pazardan istenilen fırsatın yakalanması için birden çok kanalı kullanan stratejiler yaratmak zorunlu hale gelmektedir (Sweethood, 2016: 3).Dijital pazarlamayla müşteri ve işletme arasında web sitesi, sosyal medya platformları, bloglar veya internet ortamında farklı ağlarla kolaylıkla birebir iletişim kurulabilmektedir (Özmen, 2013: 365). Bu durum müşterilerin hangi ürün veya hizmeti tercih ettikleri, hangi ürün veya hizmeti talep ettikleri, ilgili web sitesinde ortalama ne kadar süre harcadıkları gibi birçok bilgiye rahatlıkla erişim sağlanabilmekte, edinilen bilgiler ile iyileştirmelerin ve düzenlemelerin yapılması olanaklı hale gelmektedir. Bu sayede müşterilerin elde tutulması oldukça kolaylaşmaktadır (Erbaşlar ve Dokur, 2008). Tüketicilerinde bu gelişmelere olumlu karşılık vermesi dijital pazarlamanın kullanımını arttırmaktadır. Günümüzde işletmelerin kullandıkları Pazar dijitalleştiği gibi müşteri portföyü de dijitalleşmiştir. Bu yeni nesil “dijital” tüketicilerin talep, hal ve davranışlarının anlaşılması önemli bir konu haline gelmektedir (Alan, Kabadayı ve Erişke, 2018:493). Dijital pazarlama faaliyetleri yürütülürken önemli olan bir diğer nokta da bu süreçte müşterinin gizlilik sınırlarının ihlal edilmeden ve tüketiciye yapılan sunumlarda tüketici rahatsız edilmeden gerekirse kullanıcının internet ortamında bıraktığı izler takip edilerek teklif ve hizmetlerin sunulması gerekmektedir (Çetinkaya ve Çelik, 2019: 489).

We are Social ve Hootsuite’in yayınladığı Digital in 2018 Western Asia Raporu’na göre; Türkiye’ de yapılan araştırmada, ülkede yaşayan elektronik cihaz kullanıcılarının %77’si akıllı telefon olmakla birlikte

%98'i cep telefonu sahibidir ve etkin olarak cihazları kullanmaktadır. Günümüz modern dünyasında internet bağlantısına sahip mobil iletişim aracı sahibi olan her birey aynı zamanda doğal bir sosyal medya kullanıcısıdır (Ateş vd., 2019: 135). Masaüstü ve dizüstü bilgisayar kullanım oranı ise %48'dir. Ayrıca yapılan çalışma sonuçları kullanıcıların herhangi bir cihazdan bağlanarak 2 saat 48 dakikasını sosyal medya platformları olmak üzere günlük ortalama 7 saatini internette geçirdikleri görülmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu'nun yaptığı Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması (2018) raporuna göre ise; 2018 yılı Nisan ayında hanelerin %83,8'inin evde internet erişim imkânının bulunduğu görülmektedir. 2018 yılının ilk üç ayında 16-24 yaş aralığında ki bireylerin internet oranının %90,7 iken, 25-34 yaş aralığında ki bireylerin internet kullanım oranı %90,1, 35-44 yaş aralığında ki bireylerin internet kullanım oranı %80,7 ve 45-54 yaş aralığında ki bireylerin internet kullanım oranı ise %61,5 olduğu görülmektedir. Ayrıca bir önceki yılın aynı dönemine oranla, internet üzerinden kişisel amaçlarla mal veya hizmet satın alan bireylerin sayısı artmış, erkeklerde bu oran %33,6 ve kadınlarda ise %25'e yükseldiği görülmüştür.

Dijital pazarlama faaliyetleri gün geçtikçe yoğun bir şekilde artmakta ve araştırma sonuçlarından da gözlemlenebileceği üzere tüketici potansiyeli de gün geçtikçe yükselmektedir. Tüm bu bilgiler dikkate alındığında dijital pazarlamanın sürekli olarak gelişmesinden de kaynaklı olarak dijital pazarlama ile ilgili çalışmaların önemi de aynı ölçüde artmaktadır. Dijital pazarlama özellikle hizmet üreten

işletmeler açısından önemli potansiyel oluşturmaktadır. Bu noktada yapılan bu çalışmada turizm sektörü için dijital pazarlamanın önemi ve kullanım alanları çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır.

1.Dijital Pazarlama Kavramı ve Özellikleri

Teknolojik ilerlemenin bir getirisi olarak dijitalleşme ve internet kullanımını hem sosyal hem kurumsal hayatın içine tümüyle adapte olduğu görülmektedir. Geleneksel yöntemlerle yürütülen birçok faaliyet teknolojinin sağladığı sınırsız olanakla beraber hızlı bir değişim sürecine uğramış ve şekil değiştirmeye başlamıştır (Bulunmaz, 2016: 350). İşletmeler ve tüketicilerin internete katılmalarında etkili olan motivasyonlar on temel başlıkta ifade edilebilmektedir (Aksoy, 2009: 52-54). Bunlar;

- İnternette üretimin fiziksel ürünlerden ziyade bilgi odaklıdır. Geleneksel pazarların aksine bilginin sayısallaştırılarak büyük miktarlarda çoğaltılabilmesi olanaklıdır.
- Mesafe önemini yitirmektedir.
- Hızlı, anlık erişim sağlanabilmektedir.
- İnsanlar internet pazarlamasının temel varlıklarını oluşturmaktadır.
- Şebekeler maliyetleri düşürür ve verimliliği artırarak kendini hızla büyüten bir yapı oluşturmaktadır.
- Elektronik pazardaki güç bilginin ne kadar verimli yönetildiği ile orantılıdır.
- Pazarlık gücü işletmelerden tüketici eline geçmektedir.
- Pazar payı ile orantılı şekilde şebeke üssel değeri artmaktadır.

- İşletmeler tüketici ile birebir olarak iletişime geçebilmektedir.
- Zaman ve mekân kısıtlarının ortadan kalkması küresel anlamda alternatifler sunmaktadır.

Dijitalleşmenin bir getirisi olarak günümüz koşullarında pazarlama stratejileri üzerinde etkin bir konuma gelen internet, pazarlama stratejilerini olduğu kadar pazarlama iletişim stratejileri üzerinde de etkisini göstermektedir (Peltekoğlu, 2016: 67). İnternet türleri gelecek güncellemelere de olanak sağlayacak şekilde on ana başlıkla sınıflandırılmaktadır. Bunlar; web sitesi, elektronik posta reklamları, sponsorluk, banner reklam, tam sayfa reklamlar, zengin medya, kelime tabanlı performans reklamları, sosyal ağ sitelerine verilen reklamlar, konuşma (chat) programlarına verilen reklamlar ve oyun reklamlardır (Aktaş, 2010: 163). Büyük, orta ve küçük ölçekli işletmelerin tamamı ürün ve hizmetlerinin tanıtım ve tutundurma faaliyetleri için internetin gücünden faydalanmaktadır (Peltekoğlu, 2016: 67).

Dijital teknolojilerin getirisi olan dijital pazarlama, İnternet ortamında pazarlama faaliyetlerin yürütülmesine yönelik bir kavram olarak tanımlanmaktadır. Geleneksel medyadan (TV, radyo, dergi gibi) uzak platformlarla, mal veya hizmeti tanıtmak, tutundurma faaliyetlerini gerçekleştirmek ve söz konusu markayı destekleyerek tüketicinin satın alma davranışında bulunmasını sağlamak adına tüketici ve firma arasındaki etkileşim ve iletişimi kurmak (Kotler ve Keller, 2006: 6-7) için internet, mobil ve diğer farklı interaktif platformların kullanılması faaliyetlerini kapsamaktadır (Özdaş, 2017: 52). Dijital pazarlama,

internet ortamında bir pazar araştırması faaliyeti ile başlamaktadır. Ürün veya hizmete ait web sitesinde yapılan tanıtım veya sunum çalışmaları, farklı fiyat ve ödeme politikalarının geliştirilmesi, dağıtım kanallarının belirlenmesi ve satış sonrası hizmetlerin belirlenmesini kapsayarak tüm pazarlama faaliyetlerinin dijital ortamda gerçekleştirilmesi ile devam eden tüm süreci kapsamaktadır (Aksel, Arslan, Kızıl, Okur ve Şeker, 2013:183). Dijital pazarlama faaliyetleri, bir ürün, mal veya markanın tanıtılması ve pazarlanması için tüketicilere internet üzerinden ses, metin veya video gibi içeriklerin birinin veya hepsinin iletilmesi ile gerçekleştirilmektedir sağlanır (Özmen, 2013: 365). Dijital kanalları kullanan verimli bir pazarlama yöntemi olarak açıklanan (Önerli, 2014, www.dijitalmarketing.net) dijital pazarlama, Business Sözlüğü'nde dijital platformlarda farklı tür ve şekillerle bir ürün, mal veya markanın tanıtılması (www.businessdictionary.com) olarak tanımlanmaktadır. Dijital pazarlamanın American Marketing Association 'nın işletme bazlı tanımında ise, tüketiciler ve diğer paydaşlar ile iletişim kurmak, değer yaratmak ve sunulan mal veya hizmetin tanıtımını dijital teknolojiler ile kolaylaştırılarak gerçekleştirilen pazarlama faaliyetleri olarak tanımlanmaktadır.

Dijital pazarlama farklı düzeyler baz alınarak kurgulanabilmektedir (Karabulut, 2004: 22):

- Küresel bazda internet/pazar, eğitim, ticari ilişki ve reklam,
- İşletme bazında intranet/e-mail, eğitim ve el kitapları, iletişim, birim ve grup içi pazarlama, bünye,

- İş ortakları ile etkileşim ve iletişim bazında extranet/sipariş, exper sistem, işlem ve veri değişimi.

2.Dijital Pazarlamanın Tercih Edilme Nedenleri

Dijital pazarlama günümüzün en etkili reklam mecralarından biri halini almıştır. Bunun nedeni internetin diğer geleneksel kitle iletişim araçlarından farklı olarak, teknolojik olanaklar sayesinde daha etkili içerikleri görsel ve işitsel öğelerden yararlanarak tüketiciye daha etkili bir biçimde sunabilmesidir (Aktaş, 2010: 151). Dijital pazarlamanın tercih edilmesinde farklı birçok sebep bulunmakla beraber nedenler şu şekilde sıralanabilir (Akar ve Kayahan, 2007: 43-44);

- Satış odaklı yaklaşımla dijital pazarlama mağazalara oranla daha geniş bir dağıtım ağı ve daha geniş ürün yelpazesıyla hizmet verebilmektedir. Bununla birlikte diğer kanallara oranla daha düşük fiyatla satış artırma potansiyeline sahiptir.
- Hizmet odaklı yaklaşımla dijital pazarlama çevrimiçi olanaklar ve anında iletişim ile değer ek değer sağlar. Geri bildirimler vasıtasıyla ürün gelişimi bilgisi vermeye olanak sağlamaktadır.
- Konuşma odaklı yaklaşımla dijital pazarlama müşterilerle etkin bir iletişim imkânı sağlamaktadır. Web ve e-mail forumları, çevrimiçi anında destek sağlayan yazışma platformları ve anketler yoluyla çift yönlü diyalog gerçekleştirerek müşteri ile yakınlığı arttırmaktadır. Resmi araştırmalar ile çevrimiçi pazar araştırmaları yürütülerek müşteriler hakkında bilgi elde edilebilmektedir.

- Tasarruf odaklı yaklaşımla dijital pazarlama maliyet tasarrufu sağlamaktadır. Çevrimiçi e-posta gönderimleri, satış ve hizmet işlemleri yoluyla personel, baskı ve posta maliyetlerini azaltmaktadır.
- Daha fazla duyulma odaklı yaklaşımla dijital pazarlama çevrimiçi yeni deneyimler, kampanyalar ve yeni teklilerle markayı çevrimiçi olarak genişleterek, samimi bir marka görünümünü sağlamaktadır.

3.Dijital Pazarlama Süreci

Dijital pazarlama bilgi paylaşımı, profile uyan mesaj, bilgi aktarımı, şikayet, ilişki pazarlaması gibi unsurların geliştirilmesini sağlamaktadır. Bu özellikleri de dahil edildiğinde daha kapsayıcı bir tanım ile dijital pazarlama; işletmelerin müşterileri, ortakları ve diğer paydaşlar ile beraber olarak, tarafların tümü için değer yaratma, iletişim ve etkileşim kurma, mal veya hizmeti sunma ve sürdürme gibi konularda işbirliği yapmalarını sağlayan, uygulanabilir, uyarlanabilir biçimde teknoloji ile etkin bir süreç olarak tanımlanabilmektedir (Kannan ve Li, 2016: 2).

Dijital pazarlama, dört temel adımdan meydana gelmektedir (Alıjı, 2016: 15). Sırasıyla bu adımlar;

- Elde et (Acquire),
- Kazan (Convert),
- Ölç-optimize et (Measure&Optimize) ve
- Sahip çık, büyüt (Retain&Grow) olarak açıklanmaktadır.

İlk aşamada “Elde et” potansiyel müşteriye ilgili web sitesine veya satışın gerçekleştirileceği sayfaya çekebilmek için yapılan çalışmalardır. Bu çalışmaların içeriklerini; Arama motoru optimizasyonu (SEO), arama motoru reklamları (PPC), e-mail marketing, sosyal medya pazarlama (Social Media Marketing), gelir ortaklığı (Affiliate Marketing), interaktif karşılaştırma (Interactive Comparison), reklam ortaklığı (Advertising Partnership), viral pazarlama, mobil pazarlama (Chaffey, Smith ve Smith, 2013: 379), içerik üretme veya paylaşma, RSS ve online PR oluşturmaktadır.

İkinci aşamada “Kazan” potansiyel müşteriye ilgili web sitesine veya satışın gerçekleştirileceği sayfaya çekildiği andan itibaren işletmenin hedeflerine ulaşmasına yardımcı olacak çalışmaları kapsamaktadır (Chaffey vd. 2013: 189). Bu aşamada amaçlara sadece satışı gerçekleştirmek değildir. Bir sayfanın takipçi, beğen ve yorum sayısı veya bir blogda okunan yazıların sayısı, yazı paylaşımlarının sayısı veya bir haber sayfasında bir haberin ne kadar tıkladığı veya etkileşim aldığı şeklinde, toplamda geçirilen süre ortalaması gibi konuları kapsamaktadır.

Üçüncü aşamada “Ölç-optimize et” ise, nelerin doğru nelerin yanlış yapıldığının anlaşılması ve rakipler işletmeler ile karşılaştırılma karşılaştırılmalar yapılmaktadır. Üçüncü aşama dijital pazarlama faaliyetlerinin en önemli kısmını oluşturmaktadır (Smith, 2011:490) çünkü başarı ölçümlenemiyorsa performans analizi yapılamaz. Eğer analiz yapılamazsa başarılı olduğu sonucuna varılamaz (Alıjı, 2016: 15; Bektaş, Demirel ve Ölmez, 2017: 79).

Son aşamada “Sahip çık ve büyüt” ise müşteri olan bireyleri memnun etme ve bunları sürekli müşteri haline gelmeleri çalışmalarını kapsamaktadır. Müşteri hizmetlerini iyi sunma, kişiselleştirme, e-posta pazarlaması, topluluk oluşturma, sadakat ve referans programları başlatma ve etkin fiyatlandırma stratejileri uygulama gibi teknikler bu aşamada uygulanmaktadır (Chaffey vd., 2013: 193).

Dijital pazarlama, gerçekleştirilen uygulama ve faaliyetlerin sonuçlarının değerlendirilmesinde sürece hedef kitleyle olan etkileşimin devamlılığının da dâhil edilerek, faaliyetlerin ölçülmesine olanak sağlarken, bu sayede etkin bir yönetim süreci izlenmesini sağlayarak gerekli müdahale ve iyileştirilme imkânı vermektedir (Bulunmaz, 2016: 358). Faaliyetler sürecinde tüketici ve işletme arasında sürekli bir iletişim mevcuttur (Kotler ve Armstrong, 2008: 403). Bu sayede pazarlama faaliyetlerinde uzmanlık artmakla beraber saygınlık ve bilgi güvenliği konularına da gereken önem verilmesi olanaklı hale gelebilmektedir. Bunun yanında ilişkisel pazarlama ve yönetimde hız, bilgi paylaşımı, profile uygun kişiye özgü mesaj, ödemeler ve şikâyetlerle ilgili geri bildirimlerde büyük katkılar sağlamaktadır (Özel, 2012: 32). Yaygın olarak geleneksel pazarlama faaliyetlerinin dijital platformlar yardımı ile gerçekleştirilmesi gibi açıklansa da dijital pazarlama, geleneksel pazarlama faaliyetlerine kıyasla daha büyük avantajlara sahip olduğu görülmektedir (Dholakia ve Bagozzi, 2001:168). Dijital pazarlama sağladığı finansal faydanın yanında müşteri ile olan eş zamanlı etkileşim, güncellenebilirlik ve iyileştirilebilirlik, yaratıcı odaklı olarak yeniliklere açık olma gibi özellikleri sayesinde avantajlı özelliklerini ortaya koymaktadır

(Bulunmaz, 2006: 357). Dijital pazarlama sayesinde coğrafi konum, yer, zaman ve fiziki depolama kapasitesi gibi kavramlar önemini yitirdiği (Ryan, 2016: 33), işletmelerin küresel bazda daha çok tüketiciye erişim sağlayabilmesi, hedef kitleye özgü ihtiyaçların daha hızlı ve rahat belirlenmesi ve daha az uğraşın, küçük bütçelerin yeterli olması ve bu süreçte kontrol gücünün işletmelerde bulunmasına imkân verdiği görülmektedir (Öztürk, 2015: 168).

4.Dijital Pazarlama Platformları ve Medya Kanalları

Çevrimiçi ortamda kitlelere ulaşma ve kitlelerle etkileşim kurma seçenekleri olarak düşünüldüğünde dijital pazarlama platformları üç ana gruba ayrılmaktadır. Bunlar:

- Masaüstü, dizüstü ve dizüstü bilgisayar platformları
- Mobil platformlar
- Diğer donanım platformları

Masaüstü, dizüstü ve dizüstü bilgisayar platformları: Bu platformlar bilgisayar tabanlı olarak çalışmakta kendi içerisinde de kapsamına ve uygulama alanlarına göre farklılık göstermektedir.

- Masaüstü tarayıcı tabanlı platform: Internet Explorer, Google Chrome veya Safari gibi tüketicinin tercih ettiği tarayıcı aracılığıyla geleneksel web erişimini ifade etmektedir.
- Masaüstü uygulamaları: Bu platformlar çok az kullanılmaktadır. Bu durumun nedeni olarak tüketicilerin akıllı olarak isimlendirilen telefonlarında ücretli ve ücretsiz uygulamalara

Apple App Store veya Google Play gibi Microsoft eşdeğeri olan araçlarla erişim sağlamaktadırlar.

- E-posta platformları: E-posta geleneksel olarak bir platform olarak görülmesine de, ister editoryal ister reklam yoluyla, potansiyel müşteriler veya müşterilerle iletişim kurmak için tarayıcı ve uygulama tabanlı seçeneklerden ayrı bir fırsat sunmakla beraber yaygın olarak kullanılmaktadır.
- Besleme tabanlı ve uygulama arayüzleri veri alışverişi platformları: Birçok kullanıcı basit beslemeleri yoluyla veri tüketmeye devam etmektedir. Örnek olarak Twitter ve Facebook durum güncellemeleri, reklamların eklenebileceği bir özet akışı gösterilmesidir.
- Video pazarlama platformları: Akış videosu özellikle tarayıcılar ve eklentiler gibi diğer platformlar aracılığıyla yayınlanmasına rağmen ayrı bir platform olarak tanımlanmaktadır.

Mobil platformlar: bu platformdaki seçenekler birçok açıdan masaüstü platformlarına benzemektedir. Farklı yerlerde kullanılabildikleri için, mobil pazarlama ve lokasyon tabanlı pazarlama yoluyla tüketicilerin ilgisini çekmek için birçok yeni fırsatlar sunmaktadır. Cep telefonu ve tablet platformları kendi içerisinde yapılarına göre ikiye ayrılmaktadır. Bunlar:

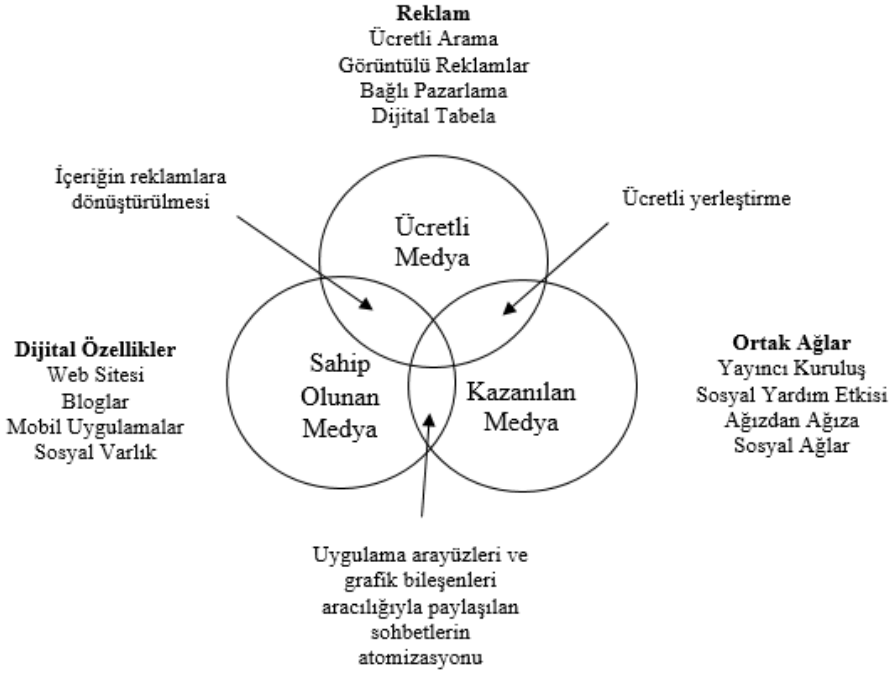
- Mobil işletim sistemi ve tarayıcı: İşletim sistemine yakından entegre edilmiş mobil tarayıcılar vardır. İşletim sistemine özgü tarayıcı seçenekleri üzerinden çalışmaktadır.

- Mobil tabanlı uygulamalar: Uygulamalar, Apple iOS, Google Android gibi mobil işletim sistemine özgüdür. Bir tarayıcı ve / veya daha iyi bir deneyim sağlayan belirli bir uygulama aracılığıyla içerik ve deneyim sunulup sunulmayacağı kararını verir.
- Diğer donanım platformları: masaüstü ve mobil erişimin yanı sıra, müşterilerle iletişim kurmak için birçok farklı platform bulunmaktadır. Örnek olarak:
- Oyun platformları: İster bir PlayStation, Nintendo veya Xbox olsun, oyun içi reklamlar gibi oyunlardaki reklamlar veya oyunlardaki yerleştirilmiş reklam seçenekleri bulunmaktadır.
- İç ve dış mekân kiosk tipi uygulamalar: örnek olarak etkileşimli kiosklar ve tüketicilerle iletişim kurmak için artırılmış gerçeklik seçenekleri gösterilebilir.
- Etkileşimli işaretler: uygulamalar üzerinden etkileşimi teşvik etmek için dokunmatik ekran, Bluetooth veya QR kodları gibi farklı yöntemler içermektedir.
- Giyilebilir platformlar: Apple Watch gibi akıllı saatler ve Google Glass gibi akıllı gözlükler örnek olarak gösterilebilmektedir.

Dijital pazarlama kavramı; dijital teknolojileri ve medyayı etkin bir biçimde kullanarak pazarlama hedeflerine ulaşmak olarak ifade edildiği tanımlamadan yola çıkarak anlatılmak istenen teknolojinin benimsenmesi değil, internet ortamında pazarlamaya yapılacak olan yatırım için belirlenmesi gereken teknolojinin sunduğu sonuçları

vurgulamaktadır (Chaffey ve Ellis-Chadwick, 2016: 11). Kullanılacak teknolojilere örnek olarak masaüstü, mobil, tablet ve diğer dijital platformlarda, dijital pazarlama, arama motorları pazarlaması, sosyal medya pazarlaması, çevrimiçi reklamcılık, e-posta pazarlaması ve diğer web siteleriyle ortaklık düzenlemeleri uygulamalarıdır. Tüm bu uygulamalar yeni müşteriler edinme ve mevcut müşterilere internet üzerinden müşteri ilişkilerini geliştirmeye yönelik yapılmaktadır. Tüm bu kanallar belirlenirken başka bir önem arz eden konu, yapılan dijital pazarlama çalışmalarının çok kanallı pazarlama iletişimlerinin bir parçası olarak basılı, TV ve doğrudan posta gibi geleneksel medya ile bütünleştirilmesi ve entegre edilerek birbirlerini desteklemesi gerekmektedir. Rekabetin yoğun olması, satın alma ortamının anlaşılması, müşterilerin istek ve beklentilerini kavramak ve internet ortamının karışıklığı göz önünde bulundurulduğunda, bunların başarılı bir biçimde yapılabilmesi ve uygulanabilmesi için sağlam bir dijital strateji geliştirilmesi gerekmektedir (Chaffey ve Ellis-Chadwick, 2016: 11-12).

Şekil 1. Üç Temel Medya Kanalının Kesişimi

Kaynak: Chaffey ve Ellis-Chadwick, 2016: 12.

Potansiyel müşterilere çevrimiçi olarak ulaşmak ve onları etkilemek için oluşturulacak strateji için günümüzde dikkate alınması gereken üç temel medya kanalı türünden yararlanılmaktadır.

Ücretli medya: Bunlar, arama, görüntülü reklam ağları veya satış ortaklığı pazarlaması yoluyla ziyaretçilere ödeme, erişim veya dönüşüm için yatırım yapılan medya satın alımlarını ifade etmektedir. Burada ücretli medya harcamalarının büyük bir bölümünü TV gibi geleneksel medya giderleri oluşturmaktadır (Chaffey ve Ellis-Chadwick, 2016: 11).

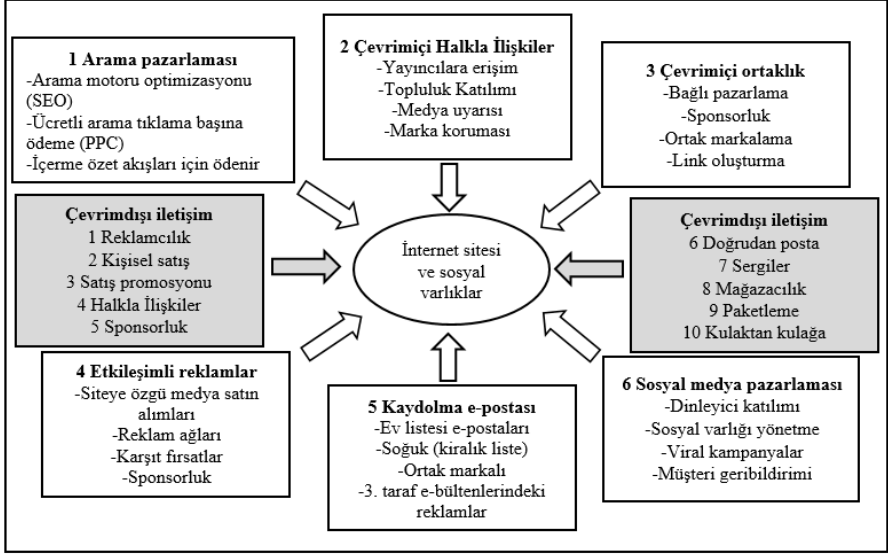
Sahip olunan medya: işletmenin veya markanın sahip olduğu medyayı ifade etmektedir. Bu medya kanallarında çevrimiçi olarak işletmelerin kendi web sitelerini, bloglarını, e-posta listesini, mobil uygulamaları veya Facebook, Twitter gibi sosyal medya platformlarındaki sosyal olarak varlıklarını ifade etmektedir. Bir işletmenin kendi varlığını medya olarak düşünmesi, diğer medyalara alternatif bir yatırım olması ve diğer medyalara benzer reklam veya içerik biçimlerini kullanarak ürünleri tanıtmak için fırsatlar sunması açısından faydalı olmakta ve çok kanallı pazarlama ihtiyacını vurgulamaktadır (Chaffey ve Ellis-Chadwick, 2016: 11-12).

Kazanılan medya: bir marka hakkında bilinirliği artırmak için halkla ilişkiler aracılığıyla üretilen tanıtımın adıdır. Günümüzde kazanılan medya, sosyal medya pazarlaması yoluyla teşvik edilebilecek ağızdan ağıza ve sosyal ağlar, bloglar ve diğer topluluklardaki bütün konuşmaları kapsamaktadır. Kazanılan medyayı, yayıncılar, blog yazarları ve müşteri savunucuları da dâhil olmak üzere diğer etkileyiciler gibi farklı iş ortakları tarafından geliştirilen ilgi çekici içeriklerin paylaşımlar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Kazanılan medya kısaca çevrimiçi ve çevrimdışı gerçekleşen tüketiciler ve işletmeler arasındaki farklı konuşma biçimlerini ifade etmektedir.

Dijital kanallar daha verimli çalışmalarını için diğer kanallarla entegre olmaları gerekmektedir. Bu nedenle dijital kanalların geleneksel çevrimdışı medya ve kanallarla birleştirilmesi gerekir. Temel dijital medya kanalları türleri iletişim stratejisinin bir parçası olarak Chaffey

ve Smith (2012) tarafından altı ana gruba ayrılarak şekil 2’de yer almaktadır.

Şekil 2. Dijital Pazarlama Kanalları

Kaynak: Chaffey ve Ellis-Chadwick, 2016: 33.

Arama motoru pazarlaması: Kullanıcı belirli bir anahtar kelime öbeğini yazdığı anda bir web sitesine tıklamayı teşvik etmek için iletileri bir arama motoruna yerleştirmektir. Öncü (2002: 14) çalışmasında arama motorlarının ilk sayfalarına çıkmanın bile tek başına pazarlanan ürünlerin ve markanın televizyon aracılığıyla yapılan reklamlara göre üç kat daha etkili olduğunu belirtmiştir. İki temel arama pazarlama tekniği, ücretli yerleşimler veya tıklama başına ödeme kullanan sponsorlu bağlantılar ve arama motorundan gelen tıklamalar için hiçbir ücret alınmadığı arama motoru optimizasyonu kullanılarak doğal veya organik listelerdeki yerleşimleri ifade

etmektedir (Chaffey ve Ellis-Chadwick, 2016: 32). Google'ın sunduğu Analytics, Business, Adwords, Web Master Tool gibi internet uygulamaları sayesinde web sitesi üzerinde en fazla hangi ürünlere ilgi olduğunu, en fazla hangi saatlerde internette yoğunluk olduğunu, siteye girenlerin ortalama ne kadar sürede sitede kaldığı, giriş sırasında kullandıkları bilgisayarlar ve tarayıcıların ne olduğu, hangi ülkelerden giriş yapıldığı, girenlerin yaş, cinsiyet, arama kelimeleri gibi stratejik birçok bilgi erişilebilirdir (Kayın, 2017:16). Bu bilgilerin kullanılarak mevcut siteyi geliştirmek, düzenlemeler yapmak, ürün bilgisi yazılarını düzenlemek ve büyük hacim kaplamayan açıklayıcı ürün görselleri kullanmak daha iyi bir sanal pazarın ortamının oluşmasına katkı sağlamaktadır (Erbaşlar ve Dokur, 2008: 64-65).

Çevrimiçi Halkla İlişkiler: Hedef kitle olarak belirlenen grubun ziyaret edilmesi muhtemel sosyal ağlar, bloglar, podcast'ler veya yayınlar gibi üçüncü taraf web sitelerindeki işletmelerden, markalardan, ürünlerden veya web sitelerinden en iyi şekilde bahsederek yaygınlaştırmayı ifade etmektedir (Chaffey ve Ellis-Chadwick, 2016: 32). Bunun yanı sıra olumsuz yorumlara yanıt vererek geri dönüş yapmak bir blog veya bir site aracılığıyla halkla ilişkiler faaliyetlerinin yürütülmesini içermektedir.

Çevrimiçi ortaklıklar: Çevrimiçi hizmetlerin üçüncü taraf web sitelerinde veya e-posta iletişimleri yoluyla tanıtım yapılması amacıyla uzun vadeli düzenlemeler oluşturmak ve yönetebilme faaliyetlerini kapsamaktadır.

Etkileşimli reklamlar: Marka bilinirliği sağlamak ve hedef bir siteye tıklamayı teşvik etmek için afişler ve zengin medya reklamları gibi çevrimiçi reklam materyallerinin kullanılmasını ifade etmektedir.

Kaydolma e-postası pazarlaması: Bir markanın en iyi sonuçlarla başarıya ulaşabilmesi için müşteri temelli belirli sektörlere doğrudan mesaj iletmesi olarak ifade edilmektedir (Stokes, 2013: 432). E-posta listelerini kiralama veya üçüncü taraf e-bültenlerine reklam yerleştirme veya müşteri etkinleştirme ve saklama için işletme içi bir liste kullanımını ifade etmektedir. E-posta aracılığıyla yapılan dijital pazarlama bir taraftan yararlı olarak düşünülebileceği gibi bazı tüketiciler tarafından istenmeyen bir içerik olarak görülme riskini de taşımaktadır (Altındal, 2013: 1150).

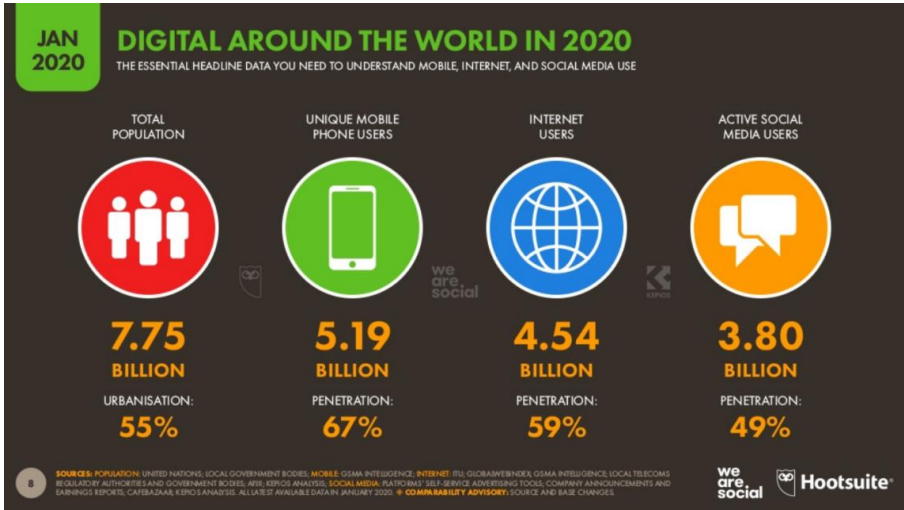
Sosyal medya pazarlaması: Günümüzde kullanıcılar artık interneti sadece bilgi toplamak için değil, aynı zamanda bilgiyi üretip tüketebilmektedirler. Bu duruma bağlı olarak bu içerikteki sitelerin sayısı artmakta ve değer kazanmaktadır (Campbell, Pitt, Parent ve Berthon, 2011: 87). Sosyal medya bilgi paylaşımının desteklediği, katılıma ve geribildirime açık, çift yönlü iletişime elverişli, topluluk oluşumu ve hızlı iletişimini destekleyen, başka sitelere bağlantının kurulabildiği dijital bir platformdur (Scott, 2007: 77). İşletmeler, hedef kitlelerine ulaşmak için sosyal ağlarda ve topluluklarda yer almakta ve reklam vermektedir. Buradaki temel amaç farkındalık oluşturmak ve bazı durumlarda geri dönüşü artırmak için içerik ve mesajlar paylaşılmaktadır (Chaffey ve Ellis-Chadwick, 2016: 33).

5. Turizm Sektöründe Dijital Pazarlama

Küreselleşmenin bir getirisi olan yoğun rekabet ortamı ve sürekli gelişim ihtiyacı kurumların faaliyetlerini olduğundan daha karmaşık bir hale getirmiştir (Elcil, 2016:137). Teknoloji, rekabet ve tüketici baskısı ile işletmeler, süreçlerini yeniden yapılandırmışlardır. Bu süreçte internet, önemli bir pazarlama aracı olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum beraberinde dijital pazarlamayı, işletmeleri veya markaları söz konusu dijitalleşme sürecinde destekleyen en önemli pazarlama stratejisi haline getirmektedir (Köse ve Çakır, 2019: 217).

1990'lı yıllardan bu güne tüm sektörlerde olduğu gibi turizm sektörü de internetin hızlı yaygınlaşmasından etkilenmiş, bilgi paylaşımı, tüketicilerle iletişim gibi çeşitli konularda internet ve dijitalleşmenin getirilerinden yararlanmaya başlığı görülmüştür (Pollock, 1995:66). Dünya turizm örgütü internetin başarısındaki en etkin rolün, tüketici ihtiyaçlarını hızlı bir şekilde tanımlayarak kapsamlı bir sunum ile kişiselleştirilmiş doğrudan iletişim olanağı sağlaması olduğunu vurgulamaktadır (Castaneda, Frias ve Rodriguez, 2009: 549). İnternet destinasyonlar açısından da büyük fırsatlar sağlamaktadır (WTOBC, 1999: 73). Müşteri memnuniyeti ve destinasyon pazarlamanın en önemli bileşenlerinden olan tesis ve faaliyetler ile ilgili bilgiye erişimini kolaylaştırdığı görülmektedir (Buhalis ve Law, 2008: 609). Dijital pazarlama, destinasyonlara, dünyanın farklı bölgelerine hızlı ve maliyetsiz bir şekilde ulaşarak, kendilerini rahatlıkla tanıtabilme olanağı sağlamaktadır (Öksüz ve Altıntaş, 2017: 60). İnternet teknolojilerinin turizm ürünlerinin pazarlanması ve dağıtımını

konularında değişim yarattığı görülmektedir (Choi, Lehto ve Morrison, 2007: 120). Turizm işletmeleri rakipleriyle olan ilişkilerinden, tanıtım, satış, pazarlama ve müşteri ilişkileri gibi birçok faaliyette internetten yararlanabilmektedir (Sarı ve Kozak, 2003: 257).

We are Social Ocak 2020 raporuna göre bir önceki rapor olan Ocak 2019 ile karşılaştırıldığında dünya nüfusu %1.1 (82 milyon) artarak, yaklaşık 7,75 milyar kişiye ulaşmıştır. 2020 yılında cep telefonu kullanıcı sayısı Ocak 2019'a göre %2,4 (124 milyon) artış göstererek yaklaşık 5,19 milyar kullanıcıya ulaşmıştır. 2020 yılında internet kullanıcı sayısı Ocak 2019'a göre %7 (298 milyon) artış göstererek yaklaşık 4,54 milyar kullanıcıya ulaşmıştır. 2020 yılında aktif sosyal medya kullanıcı sayısı Ocak 2019'a göre %9,2 (321 milyon) artış göstererek yaklaşık 3,8 milyar kişiye ulaşmıştır.

İnternet teknolojisindeki gelişimin bir çıktısı olan sosyal medya platformları ise internet tabanlı olarak bireylere iletişim, etkileşim,

fikir ve tecrübe paylaşımı imkânı sunan uygulamalar olarak tanımlanmaktadır (Kaplan ve Haenlein, 2010: 60). Tüketiciler aynı anda hem turizm işletmeleri tarafından üretilen içeriklere hem de tüketicilerin söz konusu işletmelerle ilgili paylaşımlarını görme olanağı bulmaktadır (Eryılmaz ve Zengin, 2014: 150). Bu bağlamda sosyal medya turizm faaliyetleri üzerinde etkili bir role sahip olmaktadır (Xiang ve Gretzel, 2010: 180). Günümüzde tüketicilerin, tatil kararı süreçlerinden önce internet ortamında konuya ilişkin araştırmalar yaptıkları görülmektedir. Turizm işletmelerinin web sitelerine yapılan ziyaretlerin sayısının artması beraberinde, tatil planlaması ve tercihlerinde sosyal medya platformlarının rolünün artan önemini getirmektedir (Milano, Baggio ve Piattelli, 2011: 475). Atadil, Berezina, Yılmaz ve Çobanoğlu (2010) çalışmalarında, araştırmaya katılan bireylerin %70'inin otellerle ilgili bilgi edinmeye çalışırken sosyal medya platformlarına başvurdukları ve bu platformlardaki bilgilerin bireylerin %64'ünün otel seçim kararında etkili olduğunu saptamışlardır. Sosyal medya platformları herhangi bir mesajı hedef kitleye iletmede oldukça etkin bir role sahiptir. İşletmeler Facebook, Twitter, İnstagram veya Youtube gibi sosyal medya mecralarıyla kendi hedef kitlesine (Algür, 2016: 22; Avcılar; Yanar ve Yılmaz, 2017: 29) sosyal medya mecralarının etkin ve karşılıklı iletişim gücünden yararlanarak (Ketelaar, Janssen, Vergeer, Reijmersdal, Crutzen ve Jonathan, 2016: 2603) ulaşabilmektedir.

6. Bölüm Değerlendirmesi

Günümüzde turizm işletmelerinin de sosyal medyanın artan önemi ve pazardaki gücü karşısında kayıtsız kalmadıkları (Ergun, Bayrak ve Doğan, 2019: 83), yapılan pazarlama faaliyetlerinde sosyal medyanın etkinliğinin farkında olarak, kurumsal markalarının sosyal medyada var olabilmesi için çalışmalar yaptıkları (Aktan ve Koçyiğit, 2016: 69) ve sosyal medyayı aktif bir şekilde kullandıkları görülmektedir (Chan ve Gulliet, 2011:345). Sosyal medya, önemli pazarlama iletişim araçlarından biri olarak görülmektedir (Fard, Tamam, Hassan, Waheed ve Zaremohzzabieh, 2016: 2). Sosyal medya platformlarının sunmuş olduğu etkileşim ve paylaşım olanakları işletmelerin çift yönlü iletişim kurmalarını etkin hale getirmiştir. İletişim turizm sektörünün temel taşlarından biridir. Bu sebeple turizm işletmelerinin dijital temelli bir iletişim biçimi benimsenmeye başladığı görülmektedir (Kalçık, 2016:61). Doğru yürütülen iletişim stratejileri sayesinde destinasyonların kendilerini en doğru ve net şekilde anlatabilmeleri, turistler tarafından da tercih edilmelerini sağlamaktadır. Bu durumda turizm işletmelerinin tüketiciyi ikna etmek için gerekli bilgiyi, yaratıcı, inandırıcı, güvenilir ve ikna edici bir içerik oluşturarak sunmaları tercih edilebilirliği doğrudan etkilemektedir (Çokal ve Büyükkuru, 2018: 62). Sosyal medya platformlarının iyi kullanılması turizm işletmeleri ve tüketiciler arasındaki etkileşimi arttırarak bir bağ oluşmasını sağlayacaktır (Schmallegger ve Carson, 2008: 99-110). Literatür incelendiğinde yapılan çalışmalarda sosyal medyanın turizm sektöründe önemli bir alana sahip olduğu, işletmelerin tüketici davranışlarını

anlayabilmelerinde, karar süreçlerinde, rezervasyon ve satın alma işlemlerinde sosyal medyadan etkilendikleri ve bu platformlardan aktif olarak yararlandıkları görülmektedir (Morrison, O’Leary ve Lipping, 2001: 28; Leung, Law, van Hoof ve Buhalis, 2013:20; Hudson ve Thal, 2013: 156).

Dünya genelinde çevrimiçi seyahat pazarının 590 milyar dolara ulaşması pazarın büyüklüğüne dikkat çekmektedir. Bununla birlikte 2020’de bu pazarın büyüklüğünün 800 milyar doları aşacağı öngörülmektedir. Türkiye’de de çevrimiçi seyahat pazarının, benzer bir büyüme ivmesiyle ve e-ticaret pazarının %30’unu oluşturmasıyla büyük önem arz etmektedir (turizmyatirimdergisi.com). İnternet tabanlı olan sosyal medya platformları turizm işletmeleri açısından bir yandan önemli bir avantaj oluştururken diğer bir yandan önemli bir sorun oluşturmaktadır. Bu durum tamamen uyum sağlama veya sosyal medyayı iyi kullanma veya yönetebilme ile alakalı olduğu görülmektedir. Sürekli değişen ve gelişen teknolojiye uyum sağlamak ve yoğun rekabet ortamında daha fazla pay elde edebilmek, müşteri çekebilmenin yanı sıra mevcut müşteriye de elde tutmak oldukça önemlidir. Günümüzde yaygın olarak kullanılan sosyal medya platformlarında tüketiciler satın deneyimledikleri ürün veya hizmetler hakkında deneyimlerini aktardığı çevrimiçi yorumlar yapmaktadırlar. Bu yorumlar potansiyel müşteri konumunda olan bireylerin satın alacakları ürün veya hizmet ile ilgili bilgi araştırması ve seçim yaparken en doğru seçimi yapabilme konusunda yardımcı olmaktadır. Bu yorumlar bir yandan bireylerde marka ve imajı oluştururken diğer yandan işletmelerin müşteri gözünden eksiklerini veya hatalarını

gidermelerine yardımcı olmakla birlikte müşterilerin istek ve beklentilerini anlayabilmektedir. Ayrıca bu sayede müşteri ilişkilerini de yönetmesini imkân sağlamaktadır. Bu platformların sürekli olarak gelişimi ve kullanıcı sayıları göz önünde bulundurulduğunda dijital pazarlama, turizm işletmelerinin en fazla ağırlık vermesi gereken ve işletmeler için hayati bir öneme sahip olan konulardan birisidir.

KAYNAKÇA

Akar, E. ve Kayahan C. (2007). Elektronik Ticaret ve Elektronik İş. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.

Aksel, İ., Arslan, M. L., Kızıl, C., Okur, M. E. ve Şeker, Ş. E. (2013). Dijital İşletme. 1. Baskı. İstanbul: Cinius Yayınları.

Aksoy, R. (2009). İnternet Ortamında Pazarlama. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Aktan, E., ve Koçyiğit, M. (2016). Sosyal Medya'nın Turizm Faaliyetlerindeki Rolü Üzerine Teorik Bir İnceleme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 62-73.

Aktaş, H. (2010). İnternet reklam türlerinde uygulayıcılardan kaynaklanan sorunlar ve bir sınıflandırma önerisi. *Selçuk İletişim*, 6(3), 147-166.

Alan, A. K., Kabadayı E. T. ve Erişke, T. (2018). İletişimin Yeni Yüzü: Dijital Pazarlama Ve Sosyal Medya Pazarlamasi, *Electronic Journal of Social Sciences*, 17(66).

Algür, S. (2016). Almanca Dilini Kullanan Seyahat 2.0 Kullanıcılarına Göre Otel Performans Analizi: Alanya Alan Çalışması, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Ana Bilim Dalı, Antalya.

Alıjı, F. (2016). Dijital Pazarlama ve Marka Sadakati İlişkisi: Online Alışveriş Sitelerine Yönelik Bir İnceleme. Yüksek Lisans Tezi, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler Anabilim Dalı Halkla İlişkiler Bilim Dalı, İstanbul.

Altındal M. (2013). Dijital Pazarlamada Marka Yönetimi ve Sosyal Medyanın Etkileri. Akademik Bilişim Konferansı. Akdeniz Üniversitesi.

Atadil, H.A., Berezina, K., Yılmaz, B. S. ve Çobanoğlu, C. (2010). “An Analysis of the Usage of Facebook and Twitter as a Marketing Tool in Hotels.” *İşletme Fakültesi Dergisi* 11 (2): 119-125.

Ateş, A., Sunar, H., Akmeşe, K.A. (2019). Sosyal Medya ve Turizm 4.0, (ed. Karaman, A., Sayın, K.) İçinde: *Dijital Turizm: Sektörün Yeni Geleceği*, ss.135-146. Eğitim Yayınevi, Konya.

Bektaş, G., Demirel, S. ve Ölmez, F. (2017). The Importance of Digital Marketing in Health Tourism. In *3rd International Conference on Tourism: Theory, Current Issues and Research*.

Buhalis, D. ve Law, R. (2008). Progress in Information Technology and Tourism Management: 20 Years on and 10 Years After The Internet—The State of eTourism Research. *Tourism Management*, 29(4), 609-623.

Bulunmaz, B. (2006). Gelişen Teknolojiyle Birlikte Değişen Pazarlama Yöntemleri ve Dijital Pazarlama. *Trt Akademi*, 1(2), 348-365.

Campbell, C., Pitt, L.F., Parent, M. ve Berthon, P.R. (2011). Understanding Consumer Conversations around Ads in a Web 2.0 World. *Journal of Advertising*. 40, pp.87- 102.

Chaffey, D., Ellis-Chadwick, F. (2016). *Digital marketing*. Pearson UK.

Chaffey, D., Smith, P. R., ve Smith, P. R. (2013). eMarketing eXcellence: Planning and optimizing your digital marketing. Routledge.

Chaffey, D., Smith, P.R. (2012) Emarketing Excellence, Planning and optimising your digital marketing, 4th edn, Taylor & Francis.

Chan, N.L. ve Guillet, B.D. (2011). Investigation of Social Media Marketing: How Does the Hotel Industry in Hong Kong Perform in Marketing on Social Media Websites?, *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 28(4), 345-368

Choi, S., Lehto, X. Y. ve Morrison, A. M. (2007). Destination Image Representation on the Web: Content Analysis of Macau Travel Related Websites, *Tourism Management*, 28(1), 118-129.

Çele, F. D. (2018). Dijital Pazarlama Becerileri: Sağlık Kurumları İşletmelerinde Bir Araştırma. Yüksek Lisans Tezi, T.C. İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı İşletme Yönetimi Programı, İstanbul.

Çetinkaya, M. B, ve Çelik, R. (2019). Bir Dijital Pazarlama Stratejisi Olarak Etkileşimli Reklamların Etkinliği: Deneysel Bir Çalışma. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 12, 484-506.

Çokal, Z., ve Büyükkuru, M. (2018). Güncel Pazarlama Yöntemlerinin Turizm Sektöründe Uygulanabilirliğine Yönelik Bir Değerlendirme. *Journal of Multidisciplinary Academic Tourism*, 3(2), 53-65.

Dholakia, U., ve Bagozzi, R. P. (2001). Consumer behavior in digital environments. Digital marketing, 163-200.

Dijital Pazarlama. Business Dictionary. Erişim Adresi: <http://www.businessdictionary.com/definition/digital-marketing.html>. Erişim Tarihi: 18.02.2020.

Elcil, Ş. (2016). Kurumsal Mükemmellikte Toplam Kalite Yönetimi ve Kurumsal İletişime Yansımaları “Mükemmellik Modelinin Uygulanmasına Yönelik Bir Araştırma, Journal of Current Researches on Social Sciences, 6(2), 137-138.

Erbaşlar, G. ve Dokur, Ş. (2016) Elektronik Ticaret. Ankara: Nobel Yayıncılık.

Erbaşlar, G., ve Dokur, Ş. (2008). Elektronik Ticaret. Nobel Yayın Dağıtım. İstanbul.

Ergun, N., Bayrak, R., ve Doğan, S. (2019). Turizm Pazarlaması İçin Önemli Bir Pazarlama Kanalı Olan Instagram’da Nitel Bir Araştırma. Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi, 3(1), 82-100 Erişim Adresi: <http://www.turizmyatirimdergisi.com.tr/images/dergi/58-58.pdf> Erişim Tarihi: 11.02.2020.

Erişim Adresi: <https://www.ama.org/AboutAMA/Pages/Definition-of-Marketing.aspx> Erişim Tarihi: 29.02.2020.

Ertemel, A. V. (2016). Dijital Çağda İllüzyonel Pazarlama. İstanbul: Abaküs Yayın.

Eryılmaz, B. ve Zengin, B., (2014). Sosyal Medyada Konaklama İşletmelerine Yönelik Tüketici Yaklaşımları Üzerine Bir Araştırma. *İşletme Bilimi Dergisi* , 2(1), 147-167.

Fard, S. S., Tamam, E., Hassan, M. S. H., Waheed, M. ve Zaremohzzabieh, Z. (2016). Factors Affecting Malaysian University Students' Purchase Intention in Social Networking Sites, *Cogent Business & Management*, 3(1), 1-12.

Hartman, A., Sifonis, J. ve Kador, J. (2002). Ağa Hazır: E-Konomide Başarı Stratejileri. İstanbul: Literatür Yayıncılık.

Hudson, S. ve Thal, K. (2013). The Impact of Social Media on The Consumer Decision Process: Implications for Tourism Marketing, *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 30 (1), 156-160.

Kalçık, T. (2016). 7 Haziran 2015 Genel Seçimlerinde Siyasal Kampanya Aracı Olarak Sosyal Medya Kullanımı: Ak Parti'nin Resmi Twitter Hesabının Analizi, *Yeni Medya Araştırmaları-2* (1. Baskı). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım

Kannan, P.K., ve H.A. Li (2016). Digital marketing: A framework, review and research agenda. *International Journal of Research in Marketing*. 1 (201), 2.

Kaplan, A. M. ve Haenlein, M. (2010). Users of The World, Unite! The Challenges and Opportunities of Social Media. *Business Horizons*, 53(1), 59–68.

Karabulut, M. (2004). Stratejik Pazarlama Yönetimi. İstanbul: Üniversal Dil Hizmetleri ve Yayıncılık

Kayın, B. (2017). Dijital Pazarlama Ve Dijital Pazarlamanın Marka Yönetimine Etkisi. T.C. Bahçeşehir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Ketelaar, P. E., Janssen, L., Vergeer, M., Reijmersdal, E. A. V., Crutzen, R. ve Jonathan, R. (2016). The Success of Viral Ads: Social and Attitudinal Predictors of Consumer Pass-on Behavior on Social Network Sites. *Journal of Business Research*, 69(7), 2603-2613.

Kırcova, İ. (2005). *İnternette Pazarlama*, 3. Bas. Kıkılareli: Beta Bası A.Ş.

Kotler, P. ve Armstrong, G. (2008). *Principles of Marketing*, 10. Basım. Upper Saddle River, New Jersey: Pearson Prentice Hall.

Kotler, P., ve Keller, K.L., 2006. *Marketing Management*. New Jersey: Upper Saddle River.

Köse, G. ve Çakır, S. Y. (2019). Markaların Dijital Pazarlama Çağında Tüketicileri Etkileşime İkna Etme Yolları: Influencer Pazarlama ve İçerik Pazarlamasına İlişkin Kavramsal Bir Çalışma. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(38), 205-222.

Leung, D., Law, R., Hoof, V. Hubert ve Buhalis, D. (2013). Social Media in Tourism and Hospitality: A Literature Review, *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 30(1-2) 3-22.

Milano, R., Baggio, R. ve Piattelli, R. (2011). The Effects Of Online Social Media On Tourism Websites, *Information and Communication Technologies in Tourism 2011*, Verlag/ Wien: Springer. 471-483.

Moon, M. ve Millison D. (2003). Ateşten Markalar. (Çev. T. Kalkay). İstanbul: Kapital Medya A.Ş.

Morrison, A. M., J., S., O'Leary, J. T., ve Lipping, A. C. (2001). Predicting Usage of The Internet for Travel Bookings: An Exploratory Study. *Information Technology & Tourism*, 4(1), 15-30.

Öncü, F. (2002). ePazarlama İnternet Olanaklarıyla Ürün ve Hizmetin Hedef Pazarlara Sunulması ve Satışı. İstanbul: Literatür Yayıncılık.

Önerli, B. (2014). Dijital Pazarlama Nedir? Erişim Adresi: <http://www.dijitalajanslar.com/dijital-pazarlama-nedir/>. Erişim Tarihi: 12 Mart 2020.

Özdaş, N. (2017). Dijital Pazarlamada Marka Yönetiminin Önemi Ve Hızlı Tüketim Sektörüne Yönelik Bir Uygulama. Yüksek Lisans Tezi, T.C. Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Nöropazarlama Ana Bilim Dalı, İstanbul.

Özdiçiner, N. S. (2010). Turizmde Elektronik Pazarlama. *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi*, 1(1), 5-22.

Özel, M. (2012). Öğrencilerin Sosyal Medya Kullanımını ve Üniversitelerde Dijital Pazarlama İletişimi Uygulamalarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. Yüksek Lisans Tezi, T.C. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı İşletme Yönetimi Bilim Dalı, İstanbul.

Özmen, Ş. (2013). Ağ Ekonomisinde Yeni Ticaret Yolu: E-Ticaret. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Öztürk, G. (2015). Küresel ve Yerel Markaların Dijital Reklam Trendleri: Dijital Düşün, Kişisel Davran. In A. Özkan, N. Tandaçgüneş, ve B. Ö. Doğan, Yeni Medya ve Reklam. İstanbul: Derin Yayınları.

Peltekoğlu, F. B. (2016). Halkla İlişkiler Nedir ? İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Pollock, A. (1995). Occasional Studies: The Impact of Information Technology on Destination Marketing. EIU Travel and Tourism Analyst, 3, 66-83.

Rayport, J. F., ve Sviokla, J. (1994). Managing in Marketspace. Harvard Business Review , 141-150.

Rayport, J. F., ve Sviokla, J. (1995). Exploiting the Virtual Value Chain. Harvard Business Review. 73(6), 75-85.

Ryan, D. (2016). Understanding digital marketing: marketing strategies for engaging the digital generation. Kogan Page Publishers.

Sarı, Y. ve Kozak, M., (2005). Turizm Pazarlamasına İnternetin Etkisi: Destinasyon Web Siteleri İçin Bir Model Önerisi, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi, 9, 248-271.

Schmallegger, D. ve Carson, D. (2008). Blogs in Tourism: Changing Approaches to Information Exchange. Journal of Vacation Marketing, 14(2), 99–110.

Scott, D.M. (2007). Pazarlamanın ve İletişimin Yeni Kuralları. İstanbul: MediaCat Yayıncılık.

Smith, K. T. (2011). Digital marketing strategies that Millennials find appealing, motivating, or just annoying. *Journal of Strategic Marketing*, 19(6), 489-499.

Stokes, R. (2013). *eMarketing: The Essential Guide to Marketing in a Digital World* (5 b.). Quirk Education Pty (Ltd).

Sweethood, A. K. (2016). 4 Roles Every Marketing Organization Needs Now. *Harvard Business Review*.

Türkiye İstatistik Kurumu, Hanehalkı Bilişim Teknolojleri Kullanım Araştırması, 2018 Erişim Adresi: <http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21779> Erişim Tarihi: 1 Mart 2020.

We Are Social ve Hootsuite, Digital in 2018 Western Asia Raporu. Erişim Adresi: <https://www.slideshare.net/wearesocial/digital-in-2018-in-western-asia-part-1-northwest-86865983>. Erişim Tarihi: 3 Mart 2020.

Wtobc (1999). World Tourism Organization Business Council. Chapter 1: Introduction In Marketing Tourism Destinations Online: Strategies for the Information Age, Madrid: World Tourism Organization. Available at: <http://www.world-tourism.org/isroot/wto/pdf/1133-1.pdf>.

Wtobc (1999). World Tourism Organization Business Council. Chapter 1: Introduction In Marketing Tourism Destinations Online: Strategies for the Information Age, Madrid: World Tourism Organization. Erişim Adresi: <http://www.world-tourism.org/isroot/wto/pdf/1133-1.pdf>. Erişim Tarihi: 5 Mart 2020.

Wymbs, C. (2011). Digital marketing: The time for a new “academic major” has arrived. *Journal of Marketing Education*, 33(1), 93-106.

Xiang, Z., ve Gretzel, U., 2010. “Role of Social Media in Online Travel Information Search”. *Tourism Management* (131), 179–188.

Yanar, K. ve Yılmaz, K.G. (2017). Sosyal Medyanın Satın Alma Öncesi ve Sonrası Tüketici Davranışına Etkisi Üzerine Bir Araştırma, *Yönetim, Ekonomi ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 1(2):24-40.

